

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN HƏRBİ AKADEMİYASI

MEHMAH SÜLEYMANOV

SƏFƏVİLƏR

III

Şah İsmayıl Səfəvi

Azərbaycan Respublikası Silahlı
Qüvvələri Hərbi Akademiyasının
Elmi şurasının qərarı ilə çapa töv-
siyə olunub

BAKI – 2021

Baş məsləhətçi: **Heydər Piriye**v: general-leytenant

Elmi redaktor: **Eynulla Mədətli**,
tarix üzrə elmlər doktoru

Səməd Bayramzadə,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman Suleymanov. Səfəvilər III. Şah İsmayıl Səfəvi.
Bakı, Maarif, 2021, 664 səh.

Kitab Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində yeni bir səhifə acmış, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş, gorkəmli sərkərdə, əzəmətli fəteh, istətdadlı şair, Səfəvi təriqətinin mürşidi-kamili Şah İsmayıl Səfəvinin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. İlk mənbələrin araşdırılmasına geniş yer verilməklə kitabda Şah İsmayılın əcdadları, dini-siyasi baxışlarının məzmunu və mahiyyəti, şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri əhatəli şəkildə araşdırılaraq oxucuların diqqətinə təqdim olunmuşdur.

ISBN: 978-9952-445-24-06

© Mehman Süleyman 2021

I FƏSİL

ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ (davamı)

1.Çaldıran döyüşünün nəticələri

Farsdilli mənbə və tarixi ədəbiyyatda Çaldıran döyüşünün itkilərinin 5 min nəfər olduğu bildirilməkdədir. Onlardan da 2 min nəfərinin Səfəvi döyüşçüsü, 3 min nəfəri isə Osmanlı döyüşçüsü olması ehtimal edilir (1). Amma bu rəqəm də şübhəli görünür. Çünki məlumdur ki, Şah İsmayılın məhv etdiyi Osmanlı qoşunlarının sol cinahında 50 min nəfərə yaxın bir qoşun dəstəsi var idi. İstər bu sayın, istərsə də bu cinahın Şah İsmayıl tərəfindən məhv edilməsi Osmanlı mənbələrinə əsaslanan türkdilli araşdırmalar tərəfindən də təsdiq edilir (2). Bundan başqa digər cinahlarda da və mövqelərdə də osmanlıların itkilər verməsi şübhəsizdir. Belə olan təqdirdə Osmanlı qoşunlarından cəmi 3 min nəfər itki verilməsi inandırıcı görünmür. Eyni fikri elə Səfəvi qoşunlarına da aid etmək olar. "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində bildirilir ki, Osmanlı qoşunlarında odlu silahlardan hər atəşdə 5-6 min tüfəng güllə saçır (3). Tüfəng atəşləri həm də top atəşləri ilə müşayiət olunurdu. Belə bir zərbə qüvvəsinin gətirə biləcəyi itkilər yuxarıda göstərilən rəqəmdən xeyli çox da ola bilərdi. Bundan başqa məlumdur ki, Məhəmməd xan Ustaclının rəhbərlik etdiyi sol cinah mürəkkəb vəziyyətlə qarşılaşmış və Osmanlı qoşunları qarşısında yenilmişdi. Osmanlı qoşunları bu cinahda Səfəvi qüvvələrinə vurduqları güclü zərbədən sonra bütünlükdə döyüşün gedişində əsaslı dönüş yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Bu da sözsüz ki, Məhəmməd xan Ustaclının rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsinə ağır itkilər yetirilməklə mümkün olmuşdu. Məhəmməd xan Ustaclının rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsinə vurulan ağır zərbədən sonra Osmanlı qoşunları Səfəvi qoşunlarının mərkəzindəki qüvvələrə də ağır zərbə vurdular və bu da sözsüz ki, itkisiz ötüşmədi.

Yəqin elə buna görədir ki, bəzi araşdırmalarda Çaldıran döyüşünün itkiləri haqqında fərqli rəqəmlər yer tapmaqdadır. Məsələn,

türkdilli araşdırmalardan birində Osmanlı qoşunlarının Çaldıran döyüşündəki itkiləri 30-40 min nəfər, Səfəvi qoşunlarının itkiləri isə ondan iki dəfə artıq göstərilmişdir. O da bildirilir ki, əgər Osmanlı qoşunları döyüşün əvvəlində Səfəvi qoşunları kimi hücumda olsaydılar, onda onların itkiləri daha çox ola bilərdi (4). Yuxarıdakı rəqəmlərin, xüsusilə də Səfəvi qoşunları ilə bağlı sayın doğruluğunu birmənalı şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir. Amma Çaldıran kimi ağır və gərgin bir döyüşün itkilərinin kifayət qədər böyük olması şübhə doğurmamalıdır.

Şah İsmayıl elə həmin gün Təbrizə çəkildi və nə baş verdiyini orada götür-qoy etməyə başladı. Əslində, Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra hara getməsi haqqında da həm mənbələrdə, həm də araşdırmalarda fərqli məlumatlar mövcuddur. Yuxarıda "Tarixi aləmara-yi Abbasi"dən verilmiş bir parçada Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra birbaşa Dərzəcinə yollandığı bildirilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın Təbrizə deyil Dərzəcinə yollanmasını onun Təbriz əhalisindən ehtiyat etməsi kimi qələmə vermişlər. İddia edilir ki, Təbriz əhalisinin zorla şübhəli edilməsi şəhər əhalisi arasında Şah İsmayıldan narazıların sayını artırmışdı. Ona görə də Şah İsmayıl birbaşa Təbrizə yollanmaqdan ehtiyatlanaraq Dərzəcinə istiqamət götürmüşdü (5). Bu məsələ hətta bir qədər də qabardılaraq bununla Şah İsmayılı qarşı əlavə bir irad da irəli sürülür.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərləri Şah İsmayılın Cəmcəmə bataqlığından nicat tapdıqdan sonra Təbrizə yollandığını bildirirlər. "Aləmara-yi Səfəvi"də o da bildirilir ki, Şah İsmayıl gecə vaxtı Təbrizə gəlib yetişdi. Təbrizdə onu saray əyanlarından olan Bədiüzzaman qarşıladı. Şah İsmayıl ona baş verənlər haqqında danışarkən bildirdi ki, fələyin qəzasından uğursuzluğa düşər olduq. Gəlmişik ki, inşallah qoşun toplayıb geri qayıdaq. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində isə deyilir ki, Təbriz əhalisi Şah İsmayılı qarşılamaq üçün yollara çıxdılar və şükürlər oxumaqla onu qarşıladılar. Bu mənbənin məlumatına görə, Şah İsmayıl bir gecə Təbrizdə qaldıqdan sonra Sərabə yollandı (6).

"Rövzət üs-səfəviyyə" əsərinə görə isə, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən birbaşa Təbrizə gəldi və yalnız sonra oradan Dərzəcinə yollandı (7).

Sultan Səlim isə döyüşün başa çatmasına əmin olduğdan sonra, yuxarıda deyildiyi kimi, qoşunlara Səfəvi qoşunlarının düşərgəsinin və əmlakının talanması iznini verdi. Dövrün hərbi ənənələrinə görə istər şah, istər əmirilər və qoşun başçıları və istərsə də döyüşçülər müharibə meydanına böyük miqdarda əmlak aparırdılar. Onları xidmətçilər də müşayiət edirdilər. Bu ənənə hər iki tərəf üçün xarakterik idi. Şahlar bir növ səyyar sarayları ilə hərəkət edirdilər. Qoşun başçıları və əmirilər isə yalnız döyüş geyimlərini deyil, gündəlik və hətta mərasim geyimlərini, mətbəxini, iaşənin təmin edilməsi üçün böyük həcmdə maliyyə vəsaitlərini, əlavə atları özləri ilə aparırdılar. Ona görə də qoşunların düşərgəsində çox böyük həcmdə qiymətli və müxtəlif əmlak toplanırdı. Onların ələ keçirilməsi qarşı tərəfdə bir çox hallarda böyük maliyyə imkanları yaradırdı. Bu mənada Osmanlı qoşunları böyük miqdarda qənimət ələ keçirə bildilər.

Şah İsmayılın Təbrizə dönən kimi gördüyü işlərdən biri Fars vilayətinin hakimi Xəlil Sultan Zülqədər in cəzalandırılması oldu. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Xəlil Sultanın ixtiyarında 1500 nəfərlik bir dəstə var idi və bu dəstə döyüşə girməkdən qorxaraq geriye üz tutdu. Fars vilayətindən olan dəstə yeganə dəstə idi ki, məmləkətin müdafiəsindən üz döndərdi və döyüş meydanından fərarilik etdi. Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl gərgin döyüşlərin gedişində Xəlil Sultanın döyüşdən kənarda qalmasını müşahidə etdi və qorçulardan bir nəfəri onun yanına göndərdi ki, o da dəstəsi ilə döyüşə qoşulsun. Amma Xəlil Sultan bu göstərişi qəbul etmədi. Şah İsmayıl yenidən onun yanına adam göndərdi. Amma Fars dəstəsi qorxaqlıq göstərdi, məmləkət şahının və mürşidi-kamilin göstərişini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı və Səfəvi döyüşçülərinə xas olmayan bir keyfiyyət nümayiş etdirərək yoldaşlarını da döyüş meydanında atıb qaçdı. Şah İsmayıl isə Xəlil Sultanın bu qorxaqlığını bağışlamadı və onun qətlinə fərman verdi.

Çaldıran döyüşündən bir səhnə. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

Çaldıran döyüşündən bir səhnə. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

Şah İsmayıl bu fərmanın icra olunmasını Süleyman bəy adlı əmirlərindən birinə tapşırırdı. Süleyman bəy əvvəlcə etirazını bildirmək istədi ki, mürəkkəb və təhlükəli anlarda Şah İsmayılı tərək edib getməyi özünə rəva bilmədi. Belə bir addım atmağı o, sufilikdən də kənar bir əməl kimi dəyərləndirdi. Şah İsmayıl isə tələb etdi ki, sufinin vəzifəsi mürşidi-kamilin sözlərinə qulaq asmaqdır. Beləliklə, Süleyman bəy Şiraza yola düşdü və heç bir müqavimətlə rastlaşmadan Xəlil Sultanı qətlə yetirdi (8).

“Əhsənüt-təvərix” əsərində Xəlil Sultanın qətli belə təsvir edilmişdir: “Şiraz hakimi Xəlil sultan Zülqədər Rum padşahı ilə döyüşdə təqsirə yol verdiyi üçün İsgəndər şanlı xaqan qorçu Kor Süleymana onun həyat xırmanını yandırmağı əmr etdi. Kor Süleyman gözlənilməz bəla kimi Şiraza gəldikdə gördü ki, Xəlil sultanın hüzurunda çoxlu adam var və yavaşca onun qulağına dedi:

- Şahın əmri belədir ki, səni on iki çubuq zərbəsi vurmaqla cəzalandırıb geri dönüm. Əgər bu məclisdə bu əmri yerinə yetirəmsən, sənə qarşı hörmətsizlik olar. Yaxşısı budur ki, xəlvət bir otağa keçəsən və mən orada hökmə əməl edib geri qayıdım.

Xəlil sultan tənha şəkildə bir otağa daxil oldu. Kor Süleyman onun arxasınca gəlib onun qətli barəsində gətirdiyi hökmü göstərdi. Əqidəsinə sadıq olan Xəlil sultan müqavimət göstərməyərək iki dizi üstə çökdü. Kor Süleyman onun boynunu vurub, başını götürərək o otaqdan çıxdı və aləmin pənahı olan dərgaha yollandı. İsgəndər şanlı xaqan Şiraz hakimliyini Əli bəy Zülqədərə lütf etdi” (9).

Sultan Səlim isə Çaldıran döyüşünün səhəri günü, yəni 1514-cü il avqust ayının 24-də döyüş meydanında əldə etdiyi böyük uğuru bayram etdi. Sultan Səlim bütün əyanlarını, əmirlərini, qoşun başçılarını toplayaraq onlara öz zəfər təbriklərini çatdırdı və eyni zamanda, onların da təbriklərini qəbul etdi. Osmanlı sultanı bu bayramı təntənəli şəkildə keçirməklə əldə etdiyi zəfərin də əzəmətini yüksəltməyə cəhd göstərdi. Döyüşdə fərqlənənlərə sultan tərəfindən hədiyyələr və xələtlər verildi. Bəzi məlumatlara görə, Sultan Səlim, Şah İsmayılın əsir düşmüş xanımı Bəhrüzə xanımın

çadırına baş çəkdi, onunla mülayimcəsinə davrandı. Sultan Səlim elə həmin gün Anadolu bəylərbəyi Xadim Sinan paşanı Rumeli bəylərbəyi vəzifəsinə, Qaraman bəylərbəyi Zeynal paşanı Anadolu bəylərbəyi vəzifəsinə, Fərhad bəyi isə Qaraman bəylərbəyi vəzifəsinə təyin etdi. Sonra Sultan Səlim döyüş meydanını gəzdirdi, itkiləri gözdən keçirdi. Onun tapşırığı əsasında həyatını itirmiş bütün döyüşçülər torpağa tapşırıldılar. Osmanlı ənənələrinə görə, döyüşdə həyatını itirmiş qoşun başçıları ilə döyüşçülər ayrı-ayrılıqda dəfn edildilər. Döyüş meydanında qalmış Səfəvi döyüşçüləri də toplanaraq dəfn edildilər. Əsir götürülmüş Səfəvi döyüşçüləri isə onun əmri ilə edam edildilər(10).

2.Sultan Səlimim Təbrizə daxil olması

Avqustun 24-nü də Sultan Səlim Çaldıran düzündə keçirdi və ayın 25-də Çaldırandan Təbrizə doğru hərəkətə başladı. Avqust ayının 25-də Sultan Səlim və Osmanlı qoşunları Sökmənobaya yetişdi və sonra Xoya doğru hərəkətini davam etdirdi. Osmanlı sultanı avqustun 26-27-də Xoyda oldu. Burada olarkən o, Çaldıran döyüşündə əldə etdiyi uğurla bağlı oğlu Sultan Süleymana və ətraf bölgələrin hakimlərinə fəthnamələr göndərdi. Sultan Səlimin oğlu Sultan Süleymana göndərdiyi fəthnamənin mətni belə idi: "Oğlum Süleyman şah! Ömrün uzun olsun, hər iki dünyada arzularına çatıb uca zirvələr fəth edəsən! Əsas məsələyə gəlincə xəbər olsun ki, Ərdəbil oğlu deyilən [Şah İsmayıl] fitnəkarlıqda, allahsızlıqda, kafirlikdə, fitnə-fəsadı şüar etməkdə, kafirlik və dinsizlik libası geyməkdə, bəndələrə əziyyət verməklə öyünməkdə və məmləkətləri viran qoymaqda zamanəsinin bəzəyi idi. Məhz iki səbəbdən dərdlilərə imdad, məzlumlara yardım, dini mərasimləri canlandırmaq və açıq-aşkar ilahi hökmləri yerinə yetirmək üçün haqq və pak olan Allah-təalaya təvəkkül və kainatın ağasının, - Allahın salamı ona olsun, - mübarək möcüzələrinə təvəssül edərək düşmən ovlamağa hazır ordum ilə onunla döyüşmək üçün Şərq məmləkətlərinə doğru çıxmışdım. Dənizdən keçdiyim günlərdə mübarək

hökm (məktub) göndərib mübarək məzmununda "İslama qarşı hörmətsizliyin sübuta yetdiyini, bütün alim və şeyxlərin [Şah İsmayılın] kafir olmasına hökm edib, qətlinə fitva verdiklərini əsas gətirib [onun] natəmiz vücudunu qələbə xəncəri və iti qılıncı ilə tarix səhnəsindən silməyi şahlıq məqamımız və padşahlıq məsuliyyətimiz üçün vacib və zəruri olduğunu" yazmışdıq. Lakin qılıncdan öncə islamın təklifi Mustafanın, - salam olsun ona, -Şəriətinin hökmü olduğu üçün bu əzəmətli kitabı (yazanı, məktubu) sənə göndərməklə xəbərdar edirəm: "Əgər indiyə qədər etdiyiniz çirkin işlərə görə səmimi-qəlbən peşman olub "sünni" [məzhəb] müsəlman olsanız, əvvəllər atığımız ayaq basdıqları bölgələri və əraziləri Osmanlı himayəsində olan məmləkətlərə qatsanız (əlavə etsəniz), güclü dövlətimiz tərəfindən sevgi və mərhəmətdən başqa bir şey görməzsəniz. Əgər xoşagəlməz əxlaqdan əl çəkməyib çirkin əməllərinə israr etsəniz, Allahın yardımını ilə, qalib ordum məmləkətində düşərgə salacaqdır. Ərsənsə (igidsənsə) meydana çıx, Allahın iradəsi nədirsə o da gerçəkləşmiş olsun - deyər buyurmuşdum. Səadət və xoşbəxtlik ilə Azərbaycan diyarı fəth bayrağımızın dalğalanması şərəfinə nail olacaqdır. İki dəfə məktub göndərərək döyüş dəvət olunsada, vəziyyətə münasib heç bir qarşılıq vermədi. Nəhayət, ta qədim zamanlardan Əcəm (qeyri-ərəb) sultanlarının tabeliyində olan Təbriz şəhəri döyüşçülərin düşərgə salacağı məskən kimi nəzərdə tutulmuşdur. İşarə etdiyimiz şəhərə yaxın ərazidə əzəmətli eniş (düşərgə salmaq) olacaqdır. Mübarək rəcəb ayının ilk günü çərşənbə axşamı səhər çığı Çaldıran adlı çöllükdə şanlı ordumuza müqavimət göstərməyə gəldi. Özündə qüdrətin (cəsaretin) olmadığına əmin olub bütün qoşunu başdan ayağa dəmir və polada qərqlənmişdir. Bir hissəsinə Ustaclı Məhəmmədi rəhbər təyin edib sağ cinahımıza hücumu göndərdi. Özü qalan qoşun ilə sol cinaha hücumu keçdi. Döyüş başladı. Dəriyə kimi coşqun və döyüş meydanının pələngi Anadolu bəylərbəyi Sinan paşa, Ustaclı Məhəmmədin dəstəsini bir göz qırpımında yer ilə yeksan etdi, özünün isə (Ustaclı Məhəmmədin) başını kəsdilər. Sol cinahdan hücum edən İsmayılın birinci həmləsi Rumeli sərkərdələri və qəhrəmanları

tərəfindən geri otuzdurulduqdan sonra yenidən hücumla keçdi. [Tərəflər arasında] son dərəcə şiddətli döyüş və qətlər başladı. Uzun müddət tərəflərin [bir-biri ilə] mübarizəsi [nəticəsində] hər iki tərəfdən çoxlu sayda bəylərdən, kimisi yaralandı və kimisi də öldürüldü. Əmirlərin ən şərəfətlişi Rumeli valisi Həsən paşa ağır yaralandı. Düşmən tərəfindən dirəniş görcək, əvvəl cinahda olan əlüfəçilər bölüyünü qərblər birliklərini onlara yardım etməyə göndərdik. Yeniçəri qullarım top, tufəng və oxlarla din və dövlətin düşmənlərinə həmlə etdilər. Bu vəziyyəti görə əxlaqsız düşmən ayrı bir qərar verməyə macal tapmayıb qaçmağa üz qoydu. Qalib ordum onları təqib edib bayraqlarını endirdilər, sərkərdələri əsir götürüb qılıncdan keçirdilər. Özünün (Şah İsmayılın) isə yaralandığı məlum oldu. Hazırda izzətli Allahın izni ilə fəthi tamamlamaq məqsədi ilə Təbrizə doğru hərəkət halındayıq. 920-ci ilin mübarək Rəcəb ayında Xoy vilayətində yazıldı" (11).

Göründüyü kimi, Sultan Səlim qoşunlarının sol cinahı üzərinə Şah İsmayılın müzəffər yürüşü haqqında ötəri məlumat vermiş və sol cinahın Şah İsmayıl tərəfindən məhv edilməsinə toxunmamışdır. Bu da təəccüblü deyil. Çünki Sultan Səlim fəthnaməsində daha çox öz uğurlarını vəsf etməyə çalışmışdır. Sultan Süleyman atasının fəthnaməsini alandan sonra ona cavab yazdı, Osmanlı qoşunlarının qələbəsi və Səfəvi qoşunları üzərində uğur əldə edilməsi münasibətilə şükürlərini və təbriklərini çatdırdı. Şahzadə Süleymanın Sultan Səlimin fəthnaməsinə verdiyi cavab belə idi: "Böyük zəfərlərin yaradıcısı və qələbələrin sahibinə miskin qulu tərəfindən ərz olunur ki, nəticəni müjdə vermək üçün göndərdiyin fəth məktubu gəlib çatmışdır. Ərdəbil oğlu deyilən dinsiz İsmayılın Çaldıran adlanan yerdə səadət bayrağının daşıyıcısı (Sultan Səlim) ilə qarşılaşaraq [onu] öldürməyi cəhd etməsi, yardım edən Allahın yardımı ilə müsəlman və allahpərəstlərdən [ibarət bizim] qoşunun həmin kafir və yolunu azmışların ordusu ilə bu ilin ortaları [yəni] müqəddəs rəcəb ayının ilk günü - çərşənbə günü döyüşə atılmaları, cəhənnəmlik düşmənlərin sağ cinahında olan Ustaqlı Məhəmmədin məğlub olub öldürüldüyü, dinsiz İsmayılın qoşunun

sol cinahında olan Rumeli bəylərbəyi Həsən paşaya hücum edərək üstünlüyü ələ aldığı zaman [ordunun] cəsur döyüşçülərinin yardımı gələrək bir göz qırpımında vəziyyəti dəyişməsi, [Şah İsmayılın] çarəsiz, əlacsız, yaralı və əzilmiş halda qaçaraq gözdən itməsi, bütün qoşun, mal-dövlət, sürü və ilxının yağmalanaraq qarət edilməsi və arxasınca Təbrizə üz tutmağınızı yazdığınız qələbədən xəbər verən mübarək fəthnaməni, itaəti vacib olan fərman sahibi, sadıq və böyüklərin rəhbəri hesab edilən lələm Sinan gətirib şahidlərin gözü qarşısında oxuyan kimi uğura görə layiqincə nəzir və sədəqə payladım. Cah-cəlalınızın artması istəyi ilə Allaha şükr etdim. Bütün əhali adəti üzrə bir həftə müddətində ölkə və bazarları bəzəyib [şadyanalıq etdi]" (12).

Sultan Səlimin Çaldıran düzündə əldə etdiyi qələbə ilə bağlı yazdığı fəthnamələrdən biri də Luristan hakimi Şah Rüstəmə ünvanlanmışdı. Bu məktubda Sultan Səlimin qələbə sevincindən başqa, həm də Səfəvi əsirlərinə qarşı necə qəddarcasına davranması ilə də rastlaşmaq mümkündür. "...şöhrəti böyük, hörmətli əmir və uca olan Allahın yardımı ilə qüvvətlənmiş, Şah Rüstəm bəy, - şərəfi əbədi olsun, - bilsin ki, məlumların rəhbəri, şeytan ordusunun qoşun başçısı və dinsiz İsmayıl, mübarək Rəcəb ayının birinci çərşənbə günündə Çaldıran düzündə günortadan sonra bizim himayəmizdə olan qoşunlarla qarşılaşdı. Bütün səyləri nəticəsiz qaldı. Nəhayət, hamı və hər şeydən üstün olan İlahiyə müti olan küləyin qələbə və fəth mehi bizim bayrağı hərəkətə gətirmək və dalğalanmaqla zəfər müjdəsi verdi. Mürşidin (rəhbərin) qələbə ordusunun iti qılıncından əlacsız qalan İsmayıl qaçmağa üz qoydu. Ordu bahadırları arxasınca getdilər, bayraqları endirildi və aşırıldı, qoşun başçıları əsir və həbs edilərək döyüşdə yardım etmiş bayraqların yanında şikara çevrildilər. Əsirlərin hamısı oxların hədəfi olub qılıncdan keçirildi" (13).

Bu məktubda diqqəti cəlb edə biləcək bir məqam da Çaldıran döyüşünün başlanması vaxtı ilə bağlıdır. Sultan Səlim bu döyüşün günortadan sonra başlamasına işarə edir. Halbuki oğlu Sultan Süleymana göndərdiyi fəthnamədə onun sübh çağы başlamasını

yazmışdı. Məlum olan da odur ki, Çaldıran döyüşü sübh çağı başlamışdı. Təbriz yolunda olduğu zaman Sultan Səlimin müxtəlif ünvanlara yazmış olduğu fəthnamə və məktublardan görmək mümkündür ki, Çaldıran düzündəki qələbə sevinc ilə bərabər, Şah İsmayılın ona qarşı müqavimət təşkil etməsi ehtimalından da müəyyən narahatçılıq keçirirdi. Məsələn, şərq əmirlərinə və kürd tayfalarına göndərdiyi məktubunda Sultan Səlim konkret olaraq Şah İsmayılın harada olması haqqında ona məlumat verilməsi tələbini qoymuşdu: "Alimlərin sahibi və hər şeyi bilən Allahın lütfünə nail olmuş hörmətli əmirlərin fəxr etdikləri və nəcəbətli rəhbərlərin ən alicənabları olan, şərq bəyləri, - xoşbəxtliyini əbədi olsun, arzularınıza xeyir calansın, - və digər kürd əmirləri, qəbilə və tayfa başçıları olan pak vücudlu mücahidlər, məliklər, kəndxudalar və fədakar casuslar! Allah sizin etibarınızı ucaltsın! Padşahın uca məktubu [sizə] çatdıqda hər birinizə məlum olsun ki, bu mübarək rəcəb ayının ikinci günü, cərşənbə günü səhər vaxtı Ərdəbil oğlu deyilən dinsiz, əxlaqsız, kafir İsmayıl mən ilə müharibə zamanı Allahın lütfü və köməyi ilə bir göz qırpımında məğlub olub geri çəkilərək qaçmağa başladı. Hansı tərəfə getdiyini məlum olmadığına görə pak əqidə ilə sizlərin səltənətimə olan ixlas və itaət nümayiş etdirmək fürsətini qaçırmadığınız üçün bütün dünyanın itaət etməsi vacib olan bu fərmanımı hamıya şamil olacaq tərzdə (ümumi qaydada) göndərdim ki, bu fərmanım hansınızın əlinə çatsa mübarək surətini bir çox vərəqə yazıb bir-birinizə çatdırasınız və qeyd etdiyim qızılbaşın haraya getdiyini, əvvəlki vəziyyəti necəy-kən hazırda necə olduğunu, sağlıq durumunu, neçə yerdən yaralandığını, öldüyünü və ya yaşadığını müfəssəl yazıb bildiməklə lütf və səxavətimi əldə etməyə nail və layiq olasınız. Bunu belə biləsiniz" (14).

Sultan Səlimin Xoyda olarkən yazmış olduğu məktublardan biri də Ağqoyunlu Murada ünvanlanmışdı. Ağqoyunlu Murad Çaldıran yürüşü zamanı Osmanlı qoşunlarına qoşulmuş və Səfəvi hüdudlarına yaxınlaşanda ayrılaraq Diyarbəkriin fəthinə yollanmışdı. Sultan Səlim səbəbini açıqlamasa da Muraddan tələb etdi

ki, məktubu alan kimi dərhal onun hüzuruna gəlsin. "...Fərman gəlib sizə çatan kimi yük və qiymətli əşyalara diqqət yetirmədən dərhal və təcili olaraq hüzuruma gəl. Tez tərpenmək, tələsmək və sürətli [olmaq məsələsində] mümkün qədər səy göstərüb ciddi cəhdlə çalış" (15).

Tədqiqatçıların fikrincə, Sultan Səlimin bu məktubda gizli qalan mətləbi Murad Mirzənin Təbriz taxtına oturdulması idi. Osmanlı sultanı bilirdi ki, uzun müddət Təbrizdə qala bilməz. Azərbaycanın isə Osmanlı hakimiyyəti altında saxlanması üçün Təbrizdə ona sədaqətli ola biləcək bir şəxsi taxta çıxartmaq lazım idi. Belə bir adam kimi isə Murad Mirzə nəzərdə tutulmuşdu. Sultan Səlim güman edirdi ki, onun köməyi ilə Murad Mirzə ətrafa səpələnmiş olan Ağqoyunlu qüvvələrini ətrafına toplayaraq Şah İsmayla ciddi müqavimət göstərə biləcək və onun yenidən hakimiyyətə qayıtmasının qarşısını alacaqdır (16).

Osmanlı mənbələrindəki məlumatlara görə, Sultan Səlim və onu müşayiət edən qoşunlar 1514-cü il avqustun 28-də Yağdır kəndi adlanan məntəqədə, ayın 29-da isə Kərnியəoğlu məntəqəsində olmuşdu. Avqustun 29-da Sultan Səlim 500 yeniçərinin müşayiət etdiyi bir heyəti öncədən Təbrizə yola saldı. Bu heyətin tərkibinə vəzir Əhməd paşa Dukakinoğlu, dəftərdar Piri Çələbi, Əli bəy Şahsuvaroğlu və Mövlana İdris Bitlisi daxil idi. Bu heyətə tapşırılmışdı ki, Təbrizin açarlarını təhvil alsın, yerli əhalinin malına və mülkünə toxunulmayacağı haqqında vəd verilsin, Təbrizdəki xəzinə və qiymətli əşyaların mühafizəsi təşkil edilsin, şəhərdə asayiş təmin edilsin və Sultan Səlimin qarşılınması üçün lazımı işlər görülsün. Sultan Səlim eyni zamanda Təbriz sakinlərinə üç məktub göndərdi. Bu məktublارın məzmunu onu deməyə əsas verir ki, Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğundan istifadə edən bəzi kürd əmirləri Təbriz əhalisinə qarşı xoşagəlməz əməllərə əl atmışdılar. Şəhər əhalisi də bundan qəzəblənərək Sultan Səlimə müraciət etmişdi. Sultan Səlim də Təbriz əhalisinə ünvanladığı müxtəsər məktubunda şəhər əhalisinin məktubunu aldığını bildirir və əhaliyə qarşı qəddarlıq göstərilməsinin qarşısını alacağını vəd

edirdi. Həmin məktubun mətni belə idi: "Yaradanın əmanəti, şahənə mərhəmət və lütfə nail olan rəiyyət bilməlidir ki, belə vahiməli [bir vaxtda] sizin xahişiniz (və ya təklifiniz) saraya (ali padşahın taxtına, padşaha) gəlib çatdı. Məzmunu məlumdur, şahzadələrin fikri (düşüncəsi, rəyi, əqidəsi, iradəsi) qələbə çaldı. Kürd əmirlərinin fəxri Zahid bəyə fərman göndərildi ki, sizi incitməsin və siz də [şəhəri] müdafiə etməkdə iradəli olun. Əziz [olan] Allahın istəyi ilə, ali dərğahın qullarından olan başçı tezliklə gəlib çixacaqdır" (17).

Təbrizdə əmin-amanlığın bərqərar edilməsi və orada şəhər sakinlərinin incidilməsinin qarşısının alınması üçün Sultan Səlim bu şəhərə hakim təyin etməyi qərara aldı və həmin vəzifəyə vəzir Əhməd paşa (Dukakinoğlu) təyin edildi. Sultan Səlimin Təbriz əhalisinə ünvanladığı məktublardan biri də bu barədə idi. Osmanlı sultanı Təbriz əhalisindən tələb edirdi ki, Əhməd paşaya itaət etsinlər və onun bütün əmrləri sultan əmri kimi qəbul edilsin. Həmin məktubda deyilirdi: "Şahanə mərhəmət və lütfə nail olmuş Təbriz şəhərində məskunlaşan əyanlar, alimlər (böyüklər) və xüsusilə də peyğəmbər övladlarının fəxri Mir Əbdülvahab, - ruzusi bol olsun, - bilsinlər ki, ürəklərin şad olmasında, millət və səltənətin mənafeyinə davam etməsində, din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsində olan mehribanlıq və şəfqət əvvəlkindən daha çoxdur. Uca olan Allaha, sizləri belə bir qəddar zalımın (Şah İsmayılın) əlindən qurtardığı və bizim xoşbəxtlik bəxş edən ədalətimizin kölgəsini sizin başınızın üstünə gətirdiyi üçün hər kəsin şükr etməsi vacibdir. İndi uğur əldə etmiş qoşunun əzəməti düşməndən öncə ədalət və insafa yardım, zülm və haqsızlığı (doğru yoldan sapınmanı) aradan qaldırmaq üçün alicənab müşavir, əzəmətli vəzir, şöhrətli böyük (alicənab), daha mükəmməl qüdrət sahibi, xeyirxah çalışqan, nəcabətli və səxavətli, ümmətlər arasında doğru fikir yürütməklə (qərar verməklə) işləri idarə edə bilən, aləmin nizamül-mülkü (səltənətin hamisi), həzrət Sultana yaxın, xaqan (şahənşah) dövlətinin məsləhətçisi, qüdrətli səltənətin

yüksək mərhəmətinə nail olmuş, din və dünya mübarizi olan Əhməd, - şərəfi əbədi olsun, -sizə tərəf göndərdim.

Sözgedən [Əhməd] paşa Təbriz şəhərinə gələn kimi müxtəlif növ təzim, ehtiram, əzizləmə və hörmət göstərməklə onun pişvazına çıxın, bizim tərəfimizdən verildiyini hesab edərək onun bütün əmr və qadağaları ilə razılaşıb tabe olun. Səmimi qəlbdən və canlabaşla itaətdə durun. Bunu sizin barənizdə lütf və himayə kimi qəbul edin.

920-ci ilin mübarək Rəcəb ayının 2-də yazılıb" (18).

Sultan Səlimin üçüncü məktubu isə bütünlükdə Təbriz əhalisinə ünvanlanmışdı. Osmanlı sultanı Çaldıran döyüşündə qələbəsini xatırlatmaqla bütün şəhər əhalisini itaətə çağırırdı. O tələb edirdi ki, böyükdən kiçiyə kimsə Osmanlı hakimiyyəti altında olmağa etiraz etməsin, əksinə əmr və göstərişlərə tabe olsun. Əks təqdirdə, belələrini ağır cəza gözləməli idi: "Şahənə mərhəmət və lütfə nail olan Təbriz şəhərinin əyan və böyükləri (alimləri), xüsusən də müsəlman qazilərinin ən üstünü, Allahpərəst valilərin ən layiqlisi, elm (bilik) və yəqinlik mənbəyi olan Şəmsədin Qazi Əhməd, - fəzilətləri əbədi olsun, - bilsinlər ki, məlunların rəhbəri, şeytan ordusunun başçısı, dinsiz İsmayıl mübarək Rəcəb ayının birinci çərşənbə günündə Çaldıran düzündə günortadan öncə bizim dərya kimi təlatümlü zireh geyinmiş ordumuzla qarşılaşdı. Bütün səyləri nəticəsiz qaldı. Nəhayət, hamı və hər şeydən uca Tanrıya müti olan küləyin qələbə və fəth mehi İslam qoşununun bayrağını hərəkətə gətirmək və dalğalandırmaqla zəfər müjdəsi verdi. Çarəsiz və köməksiz qalan, nə edəcəyini bilməyən İsmayıl özünü düşünərək şikar qənimi olan saysız amansız qoşunun qabağından qaçdı. Biz isə onun arxasınca hərəkət etməyi dayandıрмаqdan sərfi-nəzər edərək vaz keçdik (yəni onu təqib etməyə davam edirik). Əgər uca olan Allah istəsə bir neçə gün Təbriz şəhərinin meydanı qalib ordunun dördayaqlılarının dırnağını öpmək şərəfinə nail olacaqdır. Bizim alicənab həzrətin (Sultan Səlim özünü nəzərdə tutur - M.S.), Allahın əmanəti olan ümumi rəiyyət barəsində şəfqət və mehribanlığı həddən artıqdır. Böyüklər və ki-

çiklərdən kimsə etiraz etməsin, hamı fədakarlıq və xidmət etməkdə sabitqədəm və möhkəm olsun ki, səadətin pənahı və kölgəsində ruzigarın xoşagəlməz hadisələrindən sona qədər daldalansınlar.

Padşahlıq hökmlərinin əmr və qadağalarına tabe olmayanın qanı (günahı) öz boynuna olacaq və bizim qalib səltənətin şiddətli hücumundan xilas ola bilməyəcəkdir. Bütün rəiyyət və seçilmişlər əvvəlki kimi yerində sakit bərqərar olsunlar və tam rahatlıqla bizim xanədanın əbədi dövlətinin davam etməsinə dua etməkdə ısrarlı (diqqətli, həmişə məşğul) və sabitqədəm olsunlar. Belə hesab etsinlər, fateh və cahangir tuğrasına etimad göstərib inansınlar. 920-ci ilin mübarək Rəcəb ayının əvvəllərində Xoy yurdunda yazılıb" (19).

Amma mövcud olan faktların təhlili göstərir ki, Sultan Səlim Təbriz əhalisi tərəfindən heç də gözlədiyi şəkildə qəbul edilmədi, Təbriz əhalisinin xüsusi hörmət və ehtiramı ilə qarşılanmadı. Doğrudur, Təbriz əhalisi tərəfindən Sultan Səlimin Təbrizə daxil olması ilə bağlı bəzi hazırlıqlar görülmüşdü. Lakin bunlar daha çox müharibədə qələbə əldə etmiş sultanın Təbrizdə törədə biləcəyi talanların qarşısının alınması üçün edilmişdi. Yuxarıdakı yazışmalardan da bunu görmək mümkündür ki, Təbriz əhalisi Osmanlı qoşunlarının törədə biləcəyi talanlardan xeyli narahat idilər. Əslində, Sultan Səlim də yaxşı anlayırdı ki, Təbrizdə və bütünlükdə Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün əhali ilə mülayim dolanmaq lazımdır və bununla bağlı hələ Təbrizə daxil olmazdan əvvəl müvafiq göstərişlər də verdi.

Sultan Səlim və onu müşayiət edən qoşunlar sentyabr ayının 1-də Mərənd yaxınlığındakı Quşçuçeşmə kəndinə, sentyabrın 2-də Yam Gədiyi məntəqəsinə, sentyabrın 4-də Sahəlan kəndinə və sentyabrın 5-də isə Acısu (Sərab ətrafında) adlanan məntəqəyə yetişdi (20). Bəzi məlumatlara görə, Sultan Səlimin Təbrizə doğru hərəkəti Şah İsmayılın nəzarəti altında idi və o, Osmanlı sultanının qətlə yetirilməsi üçün müəyyən planlar da hazırlamışdı. Bu məlumatların doğruluğu qəbul olunarsa, onda Şah İsmayılın döyüşdən sonra ağır mənəvi durumda olması, onun yalnız canını

xilas etməyə çalışaraq Təbrizi tərk etməsi kimi fikirlərə birmənalı şəkildə yanaşılması düzgün olmazdı. Bildirilir ki, Şah İsmayıl öz niyyətinin həyata keçirilməsi üçün ayrı-ayrılıqda iki dəstə hazırlamış və onları Təbrizə doğru irəliləməkdə olan Sultan Səlimin qətlinə göndərmişdi. 50 nəfər silahlıdan ibarət olan birinci dəstəyə Hacı Rüstəm adlı birisi rəhbərlik edirdi. Həmin dəstə sentyabr ayının 1-də Osmanlı qoşunlarına yetişdi və Səfəvi qoşunlarından qaçaraq Osmanlı qoşunlarına sığınmaq niyyətində olduğunu bildirdi. Sultan Səlim bu dəstəni qəbul etdi. Lakin sonradan aparılan araşdırmalar bu dəstənin xüsusi tapşırıqla göndərildiyini aydınlaşdırdı. Belə olanda Sultan Səlimin göstərişi ilə Hacı Rüstəmin bütün dəstəsi edam edildi (21).

Sentyabr ayının 5-də başqa bir dəstə Sultan Səlimin qətlinə göndərildi. Xalid bəy adlı qızılbaş əmiri tərəfindən rəhbərlik edilən həmin dəstənin də Şah İsmayılın göstərişi əsasında göndərildiyi bildirilirdi. Həmin dəstə üzvləri də Səfəvi qoşunlarından qaçdığını və Osmanlı qoşunlarına sığınmaq istədiyini bildirdilər. Sultan Səlim bu dəstəyə sığınacaq verilməsi ilə razılaşdı. Məlumatlara görə, sonrakı araşdırmalar bu dəstənin də xüsusi tapşırıqla göndərildiyini aşkarladı və ona görə Sultan Səlimin göstərişi əsasında bu dəstədə olan 150 nəfərin hamısı edam edildi. O da bildirilir ki, 150 nəfərin hamısı qonaqlıq verilməsi adı ilə bir çadıra cəmləşdirildi və sonra da hamılıqla elə oradaca qətlə yetirildi (22).

Sentyabrın 5-də şəhər yaxınlığında olarkən Təbrizin əyanları, üləmaları, ağsaqqalları, zahidləri, fəzil insanları Sultan Səlimin yanına gələrək ona öz ehtiramlarını və itaətlərini bildirdilər. Təbrizin bir fərsəngliyindən şəhərin daxilinə aparan yol xalça-palazla döşəndi, çoxlu sayda hədiyyələr gətirildi. Sultan Səlimin göstərişinə əsasən, qoşunların əsas hissəsi şəhərə daxil olmadı və şəhər ətrafında onlar üçün düşərgə salındı. Bununla, qoşunların yarada biləcəyi narahatçılıq da aradan qaldırılmış oldu. Sultan Səlim Təbrizə çərşənbə günü daxil oldu və cümə günü isə şəhərin Sahibabad meydanının şimal hissəsində yerləşən və Uzun Həsən tərəfindən

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünde

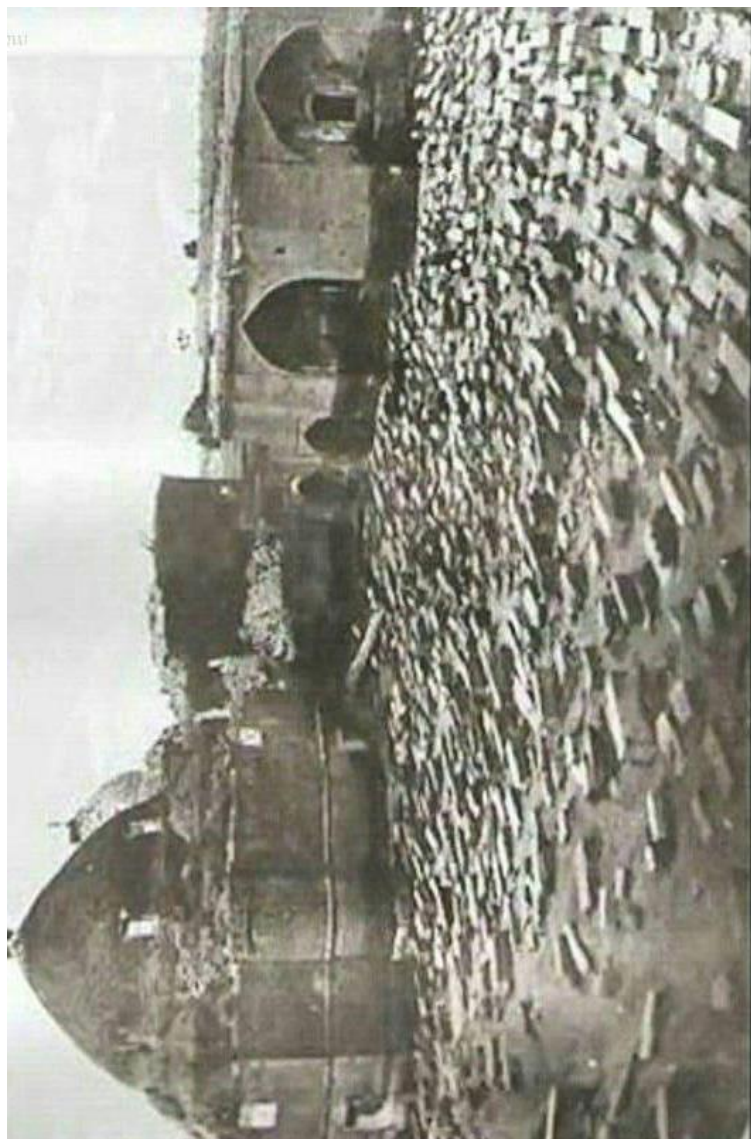

Çaldıran döyüşü mövzusunda rəsm əsəri

Çaldıran Meydan Muharebesi

Çaldıran döyüşü mövzusunda rəsm əsəri

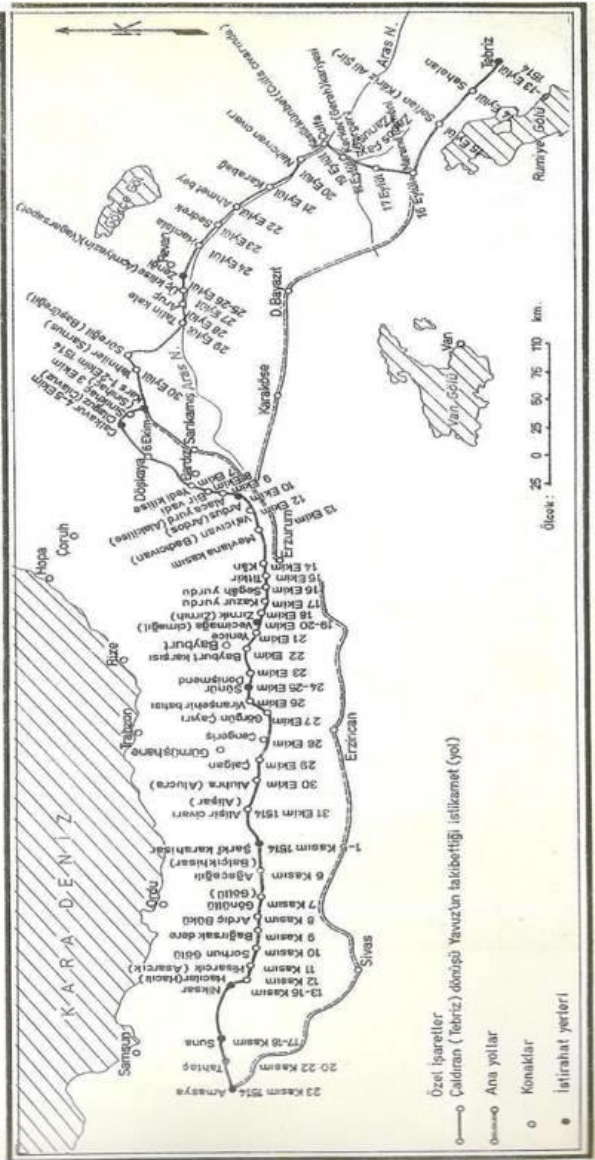
Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksində Çaldıran şəhidlərinin dəfn edildiyi məzarlıq (XIX əsrin sonunda çəkilmiş foto)

Çaldıran şəhidlərinin dəfn olunduğu məzarlığın müasir görünüşü

Çaldıran Meydan Muharibesindən Sonra Osmanlı Ordusunun Təbriz-Amasya Yürüyüşü
(Təbrizdən Hərəkət 14 Eylül 1514 Amasyaya Vərəş 20 Kasım 1514)

Kitab: 1-4

Osmanlı qoşunlarının Təbrizdən geri hərəkətini göstərən xəritə
(Osmanlı mənbələri əsasında)

tikilmiş olan Həsən məscidinə yollandı və orada cümə namazı qıldı. Namaza Osmanlı əmirilərindən, əyanlarından başqa, həm də şəhər əhalisinin nümayəndələri toplaşmışdılar. Cümə namazının xətibisi burada Sultan Səlimin adına da xütbə oxumalı idi. Xütbəsində Sultan Səlimin adının çəkilməsi olduğu yerə çatanda xətib onun deyil, Şah İsmayılın adını çəkdi və belə dedi: "Əs-soltan bin soltan Əbülmüzzəffər Şah İsmayıl". Namaza toplaşanlar güman edirdilər ki, Sultan Səlim xütbədə onun adının yerinə Şah İsmayılın adının çəkilməsindən qəzəblənərək xətibin qətlinə fərman verəcəkdir. Amma Sultan Səlim bu hadisəni kifayət qədər soyuqqanlıqla qarşıladı və dedi ki, xətib Şah İsmayılın adını çəkməyə adət etdiyi üçün indi də bu adətini təkrarlamalı olub. Sultan Səlim dedi: "Əvvəla, dili öyrəşib və günahı yoxdur. Sonrası isə insafdan kənar olardı, mən şahın (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - M.S.) qüvvət və qüdrətini bu müharibədə müşahidə etdim, Vallah, əgər eşitsəydim, inanmazdım" (23).

Təbrizə daxil olduğu ilk günlərdən Sultan Səlim əmirilərinə Səfəvi xəzinəsinin ələ keçirilməsini tapşırırdı. İstər Çaldıran düzündə, istərsə də Təbrizdə son dərəcə böyük miqdarda var-dövlət ələ keçirildi. Əslində, talan edilmiş bu var-dövlətin həcmini və miqdarını müəyyənləşdirmək də mümkün deyildi. Təbriz talanlarını Çaldırandakı talanların davamı saymaq mümkündür. Amma Çaldıranda Səfəvi qoşunlarının düşərgəsinin talan edilməsi zamanı ələ keçirilənlərin böyük hissəsi qoşunların istifadəsinə verildisə, Təbrizdə başlıca diqqət dövlət xəzinəsinin talanmasına və onun sultan xəzinəsinə qatılmasına yetirildi. Osmanlı mənbələrində Çaldıran düzündə Səfəvi qoşunlarından talan edilmiş var-dövlət belə təsvir olunurdu: "Orada çoxlu əşyalar qarət olundu. Nəticədə düşmən bir tikə çörəyə möhtac edildi. Teştlər qızıl və digər qiymətli daşlarla dolu idi. Çadırların, otaqların, ximələrin, kölgəliklərin sayı yox idi və onlar hamısı cənnətə layiq idilər. Hər yerə qiymətli xalçalar sərilmişdi. Xəzinələr və qızillar uzunqulaqlara yüklənmişdi. Xəzinələr o qədər çox idi ki, hətta yerdə qalmışdı. Xələtlər,

cövşənlər, zirehlər və papaqlar çoxlu sayda qarət olundu. Çaldıran fəqirləri varlıya çevrildilər" (24).

Başqa bir mənbədə isə Çaldıran düzündəki talan belə təsvir olunurdu: "Həmin o məsud gecə qazilər yatmadılar və qənimət toplanması ilə məşğul oldular. Onlar çoxlu sayda qiymətli parçalar, mallar və əşyalar əldə etdilər. Qızıl və gümüş qalxanlarla bölüşdürülürdü. Hamıya onlardan pay düşdü. Müxtəlif qızıl və gümüşləri toplayıb qarət etdilər və düşməni çörəyə möhtac etdilər. Bahalı daşlarla bəzədilmiş xəncər və qılınclar, qiymətli yəhərlər, əşyalar, çadırlar, otaqlar, xalçalar, keçələr qazilərin əlinə keçdi. Çox qiymətli xəzinə, şahlara layiq qiymətli əşyalar, sultan xəzinəsinə aparıldı və kitablarda siyahılaşdırıldı" (25). Mənbə sonra onu da çatdırırdı ki, ələ keçirilmiş qiymətli əşyaları görəndə adamın ağı başından qaçırdı. Bunları görənlər öz heyretlərini gizlədə bilmirdilər.

Yəni Sultan Səlim Çaldıranda sadəcə hərbi qələbə əldə etmədi, həm də miqyasının hesablanması mümkün olmayacaq həcmdə var-dövlət də ələ keçirdi. Bu talanlar Təbrizdə də davam etdirildi. Təbrizdə var-dövlətin toplanması və ələ keçirilməsi işi Əhməd bəy Qapıçıbaşıya həvalə olundu. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, Sultan Səlim qoşunların şəhərə daxil olmasına və Təbriz daxilində talanlarla məşğul olmasına qadağa qoydu. O çalışırdı ki, Şah İsmayıl məxsus olan xəzinəni ələ keçirsin və onu bütünüklə sultan xəzinəsinə qatsın. Ehtimal edilirdi ki, Şah İsmayılın qiymətli xəzinəsi vardır. Çünki bu xəzinə bölgənin hökmdarları olan Cahanşah, Əbu Səid, Uzun Həsən, Sultan Yaqub tərəfindən toplanaraq Şah İsmayıl keçmiş xəzinə idi. Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl xəzinəsinin bir hissəsini Çaldırana da aparmışdı və həmin xəzinə Osmanlı qoşunlarının əlinə keçmişdi. Təbrizdə qalan xəzinənin mühafizəsi isə Şah İsmayıl tərəfindən Təbriz hakiminə tapşırılmışdı. Ona görə Sultan Səlim narahat idi ki, sürətli tədbirlər həyata keçirməsə Təbrizdəki Səfəvi xəzinəsi şəhərdən çıxarıla bilər. Şah İsmayılın Təbrizdə qalmış xəzinəsi Həşt Beheşt sarayında

saxlanılırdı. Bu saray Təbriz şəhərindən çay vasitəsilə ayrılan bir bağın içərisində yerləşirdi (26).

Bəzi məlumatlara görə, Təbriz hakimi şəhərdə saxlanılan xəzinəni çıxararaq Qəzvinə aparmış və orada gizlətməmişdi. Bəzi məlumatlar hətta Şah İsmayılın xanımı Taclı bəyimin də şah xəzinəsinin Təbrizdən çıxarılmasında iştirak etdiyini bildirirlər. Bununla belə, məlumdur ki, şah xəzinəsi Təbrizdən bütünlüklə aparılmamışdı və onun müəyyən hissəsi Osmanlı sultanının əlinə keçmişdi. Təbrizdə ələ keçirilmiş qiymətli əşyaların siyahısı tutulmuş və sultan xəzinəsinə təhvil verilmişdir. Türkdilli araşdırmalarda Təbrizdə ələ keçirilmiş qiymətli əşyaların bəzi siyahıları işıq üzü görmüşdür (27). Elə bu siyahıların özü də göstərir ki, Osmanlı qoşunları Təbrizdə çox böyük var-dövlət ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular.

Şah xəzinəsinin talan edilməsi yalnız Sultan xəzinəsinin ehtiyatlarının artırılması ilə bağlı deyildi. Sultan Səlim Təbrizə yetişənə qədər böyük maliyyə xərcləri ilə üzləşmişdi və həmin xərclər hələ də davam etməkdə idi. Şah xəzinəsindən ələ keçirilmiş qiymətli əşyalarla bu xərclərin müəyyən hissəsini qarşılamaq mümkün ola bilərdi. Təbrizdə olduğu vaxt Sultan Səlim bölgənin böyük sayda sənətkarlarının, ustalarının, söz sahiblərinin toplanıb İstanbula göndərilməsi haqqında göstəriş verdi (28). Bu da əslində, Təbrizin və bütünlükdə Azərbaycanın talanmasının bir forması idi. Nəticədə, çoxlu sayda sənətkarlar İstanbula getmək məcburiyyəti qarşısında qaldılar.

3. Sultan Səlimin Təbrizdə möhkəmlənə bilməməsinin səbəbləri

Sultan Səlim özlüyündə belə planlaşdırmışdı ki, 1514-cü ilin qışını Təbrizdə keçirsin və havaların isinməsi ilə Səfəvi ərazilərinin fəthini davam etdirdsin. Amma məlumdur ki, Sultan Səlim Təbrizdə cəmi 8 gün qala bildi. 8 gündən sonra Sultan Səlim qoşunları ilə birlikdə Təbrizi tərk etdi və İstanbula doğru istiqamət

götürdü. Sözsüz ki, Sultan Səlim könüllü şəkildə və xoşluqla Təbrizi tərk etmək seçimini etməmişdi. Təbrizin tərk edilməsi Çaldıran düzündə əldə edilmiş üstünlüyün itirilməsi demək idi. Osmanlı sərhədi boyunca olan bəzi ərazilər istisna olmaqla Osmanlı qoşunları Səfəvi dövlətinə öz iradəsini qəbul etdirə bilmədən geri qayıtmaq məcburiyyəti ilə üzləşdi. Belə bir qərar qəbul edilməsinin bir sıra səbəbləri mövcud idi. Doğrudur, Osmanlı sultanının belə bir qərar qəbul etməsinin bir sıra səbəbləri elmi-tarixi ədəbiyyata çıxarılmışdır. Amma o da qeyd olunmalıdır ki, Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlanmasında və onun aparılmasında Sultan Səlim də strateji ehtiyatsızlığa yol vermişdi. Çox güman ki, Sultan Səlim bir əsas döyüşlə Səfəvi dövlətinin taleyinin həll olunacağını güman edirdi. Əsas döyüşün təşkili və aparılması dövrün hər b sənətinin mühüm elementi olaraq qalmaqda idi. Amma Şah İsmayıl bu təcrübənin müharibə aparılmasında həlledici amil olmadığını ortaya qoydu. Çaldıran döyüşünün uduzulması Şah İsmayıl üçün müharibənin uduzulması olmadı. Yaralı olmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra kifayət qədər fəal müdafiə siyasəti həyata keçirdi və bu da tezliklə öz nəticəsini verdi. Sultan Səlim isə əksinə, Səfəvi dövlətinin bütün potensialını dəqiqliklə qiymətləndirə və öz strategiyasını da buna uyğun olaraq qura bilmədi.

Osmanlı qoşunlarının Təbrizi və sonradan bütünlükdə Səfəvi hüdudlarını tərk etməsinin mühüm səbəblərindən biri ərzaq qıtlığının mövcudluğu ilə bağlıdır. Əsas döyüşün qələbə ilə başa çatdırılmasından sonra qoşunların fəaliyyəti üçün zəruri olan ehtiyacın da aradan qaldırılacağına bağlanan ümidlər özünü doğrultmadı. Çünki, Təbriz və onun ətrafında həm şəhər əhalisinə, həm də çoxsaylı Osmanlı qoşunlarına yetərli olacaq miqdarda ərzaq ehtiyatları yox idi. Bəzi müəlliflərə görə, Şah İsmayılın göstərişi əsasında Təbrizdə və onun ətrafında olan bütün ərzaq ehtiyatları məhv edilmişdi. İstənilən halda Təbrizdə ərzaq qıtlığı var idi və çox tezliklə yerli əhali də bu qıtlıqdan çətinlik çəkməyə başladı. Hətta yerli əhali ərzaq qıtlığının aradan qaldırılması üçün Osmanlı

sultanı qarısında məsələ qaldırmağa başladı. Osmanlı sultanı bu məsələni həll etmək imkanında deyildi. Çünki onun nəzarəti altında olan Səfəvi ərazilərində yeni ərzaq ehtiyatları tapmaq mümkün deyildi və qışın yaxınlaşmaqda olması da bu işi çətinləşdirirdi. Digər tərəfdən, qoşunlar Osmanlı ərazisindən xeyli uzaqlaşmışdılar və ərzaq ehtiyaclarının Osmanlı ehtiyatları hesabına aradan qaldırılması da mümkün deyildi. Bu da Sultan Səlimi məcbur etdi ki, Osmanlı qoşunları üçün daha fəlakətli günlər başlamamış Təbrizdən uzaqlaşsın və ərzaq ehtiyatları çox olan məntəqələrə yaxınlaşsın.

Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunlarının Təbrizi tərk etməsinin səbəblərindən biri kimi Şah İsmayılın fəal müdafiə siyasəti həyata keçirməsi göstərilmişdir. Şah İsmayıl Çaldıranda ağır zərbə alsada, özünün çoxlu sayda əmirini və sərkərdələrini itirsədə, iradəsini sındırmadı, Çaldıran döyüşünün yaratdığı ağır mənəvi durumu üstələyə bildi. Şah İsmayıl həm özü toparlandı, həm də müridlərini toparlaya, onları məmləkətin müdafiəsinə səfərbər edə bildi. Şah İsmayıl Təbrizdən çox da uzaqlaşmadı. Bununla, o, bir tərəfdən Osmanlı qoşunlarını diqqətdən kənar qoymadı, bir tərəfdən də Osmanlı qoşunlarına və o cümlədən də, Sultan Səlimə psixoloji təzyiqli dayandırmadı. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumatlara görə, Şah İsmayıl Sərabda idi və Sultan Səlimin Təbrizdə olduğu bir həftə ərzində Şah İsmayıl ətrafına 7 min nəfərlik yeni bir dəstə toplaya bildi. Sonra da Şah İsmayıl bu dəstə ilə Təbrizə doğru istiqamət götürdü. Sultan Səlim də bundan qorxuya düşdü və Təbrizi tərk etmək qərarına gəldi (29).

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində isə Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarına qarşı müqaviməti dayandırmaması belə təsvir olunmuşdur: "Müxtəsər, yaxınlarının bir dəstəsi ilə [şah] o mərkədən çıxıb, Dərcəzinə gəldi ki, müzəffər əsgərlərini toplayıb, bir daha qüdrətli bir şəkildə rumilərlə müharibə etsin. Sultan Səlim iftixar və fərəhlə Təbriz şəhərinə gəldi, lakin altı gündən artıq orada qala bilmədi. [Sultan Səlim] qızılbaşlarla müharibənin şiddət-

tindən və Süleyman şanlı xaqanın inadkarlıq və igidliyindən əndişə edib, özünün nümayiş etdirdiyi cürət və cəsarətdən peşman oldu və öz diyarına qayıtmağı qərara aldı" (30).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Sultan Səlim, əslində, Şah İsmayılın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşacağına şübhə etmirdi və özü də bəyan edirdi ki, Çaldıran düzündə etdiklərinin qisasını Şah İsmayıl alacaqdır (31). Sultan Səlim onu da yaxşı bilirdi ki, Şah İsmayılın geri qayıtması Osmanlı qoşunları üçün çox ağır nəticələrlə başa çata bilər. Çünki Şah İsmayıl nəyə qadir olduğunu Çaldıran düzündə nümayiş etdirmişdi və yorğun durumda olan Osmanlı qüvvələrinin Şah İsmayılın yeni təzyiqlərinin qarşısında duruş gətirə biləcəyinə artıq Sultan Səlim ehtiyatla yanaşırdı. Ona görə də Sultan Səlim yeni döyüşün ağır nəticələri ilə qarşılaşmamaq üçün Təbrizi tərk etməyi daha doğru seçim kimi qəbul etdi.

Sultan Səlim Təbrizə daxil olmaqla, əslində, hərbi təşəbbüsü də Şah İsmayıla vermiş oldu. Osmanlı sultanı Təbriz daxilində əli-qolu bağlı vəziyyətdə düşdü, yorğun-argın vəziyyətdə olan qoşunlarının durumunu yaxşılaşdırma bilmədi, onların başını talanlara və qənimət toplanmasına qarşıdırmaqla Şah İsmayılın müharibə fəallıqları qarşısında hərəkətsiz qaldı. Sultan Səlimin Təbriz əhalisinin dəstəyini və rəğbətini qazanması barəsində də mənbələrdə ciddi məlumatlarla rastlaşmaq mümkün deyil. Bu da sözsüz ki, Osmanlı qüvvələrinin müqavimət gücünə əks təsir göstərirdi. Ona görə də Sultan Səlim Təbrizdə Şah İsmayıla qarşı müqavimət göstərmək üçün heç bir cəhd göstərmədi və yaranmış vəziyyətdə geri çəkilməyi daha düzgün qərar hesab etdi. Real vəziyyət də əslində bunu tələb edirdi. Havaların soyumağa doğru getdiyi bir vaxtda Səfəvi qoşunlarına qarşı yeni bir döyüşün keçirilməsi Osmanlı qoşunları üçün çox ağır nəticələrlə başa çata bilərdi.

Şah İsmayıl təhlükəsini Sultan Səlimin vəzirləri və əyanları da yaxşı başa düşürdülər və ona görə onların iştirakı ilə keçirilən toplantılardan birində Osmanlı qoşunlarının geriye dönməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında qərar qəbul edildi (32).

Sultan Səlim nəinki əmriləri və vəzirləri, hətta döyüşçüləri arasında da fikir yekdilliyini təmin edə bilməmişdi. Onun Təbrizi tərk etməsinin səbəblərindən biri kimi də, mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda yeniçərilərin yenidən Sultan Səlimə qarşı mövqə tutması göstərilir. Yəni Sultan Səlim qoşunların ali baş komandanı kimi öz iradəsini bütün qoşunlara qəbul etdirmək qabiliyyətinə malik deyildi və müəyyən mənada hələ də yeniçərilərin istəyi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində idi. Bu mənada Şah İsmayıl daha üstün duruma malik idi. Şah İsmayıl qoşunların rəhbəri olmaqdan əlavə, həm də təriqət rəhbəri, mürşidi-kamil idi. Qoşun əhli daxilində Şah İsmayıl qarşı sonsuz etiqad, inam və sədaqət var idi. Hətta bəzi ədəbiyyatda Şah İsmayılın qoşunlar tərəfindən müqəddəsləşdirilməsinin (33) Çaldıran döyüşündə məğlubiyyətin səbəblərindən biri kimi qələmə verilir. Şah İsmayılın iradəsi qoşunlar üçün yalnız göstəriş deyildi, həm də doğruluğuna şübhə edilməyən mürşid buyuruğu idi. Sultan Səlim isə bu keyfiyyətin sahibi deyildi və ona görə də Təbrizdən geri çəkilmək barədə yeniçərilərin tələbi ilə razılaşmalı oldu.

Məlumdur ki, hələ Çaldıran döyüşü ərəfəsində yeniçərilər Sultan Səlimə qarşı üsyan qaldırmışdılar və onlar Səfəvi qoşunlarına qarşı hərbi yürüşü dayandırmağı tələb edirdilər. Sultan Səlimin o zaman göstərdiyi qətiyyət nəticəsində yeniçərilər öz tələblərindən əl çəkmək məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin Təbrizə yetişəndən sonra yeniçərilər bir daha Səfəvi qoşunlarına qarşı müharibə aparılmasının düzgün olmadığı qənaətinə gəldilər. Xüsusilə, müsəlmanların bir-biri üzərinə qılınc çəkməsini və böyük sayda müsəlmanın qırğın qurbanı olmasını doğru saymırdılar. Dindəş qırğına son qoyulmasını yeniçərilər ciddi bir tələb kimi irəli sürdülər və son nəticədə də onlar Sultan Səlimi bu tələblə razılaşmağa sövq edə bildilər.

Osmanlı qoşunlarının Təbrizə yetişməsinin ikinci günü yeniçərilər öz narazılıqlarını açıq şəkildə bildirməyə başladılar. Çox güman ki, Sultan Səlim onların arasında narazılığın mövcudluğundan xəbəri var idi və ona görə də Təbrizə daxil olan kimi yeni-

çərilərin üç aylıq maaşı əvvəldən verilmişdi. Amma bu addım heç də yeniçərilərin narazılıqlarını aradan qaldırmadı və onlar iasə üçün verilən şorbanı qəbul etməkdən imtina etdilər. Bu barədə məlumat alanda Sultan Səlim yeniçərilərin rəhbərini yanına çağırırdı, yeniçərilər arasında özünü göstərən narazılığın səbəbini ondan soruşdu. Sultan Səlim bildirdi ki, yeniçərilərin razı salınması üçün əldə edilmiş qənimətlərin böyük bir hissəsi yeniçərilərə verildi, yeniçərilərə verilən qələbə mükafatı başqalarına nisbətən iki dəfə çox idi. Bütün bunlardan sonra yeniçərilərin narazılığını Sultan Səlim təəccüblə qarşılayırdı. Sultan Səlimin tələbinə yeniçərilərin rəhbəri və əmirləri belə cavab verdilər ki, yeniçərilər əldə edilmiş qələbə ilə, qənimətlərlə, sərvətlərlə kifayətlənməyi və vaxt itirmədən geri dönməyi istəyirlər. Sultan Səlim bir daha yeniçərilərin geri dönmək istəyinin səbəbi ilə maraqlandıqda onların rəhbəri və əmirləri ətraflı cavab üçün bir gün vaxt verilməsini xahiş etdilər. Səhəri gün yeniçərilərin geri qayıtmaq istəyinin səbəbləri yazılı şəkildə Sultan Səlimə təqdim edildi (34).

Yeniçərilərin Sultan Səlimə ünvanlanmış məktubun mətni fars dilində elmi dövriyyədə mövcuddur. Həmin məktubda şiə məzhəbinə mənsub insanlar arasında baş verən qırğınlara işarə edilməklə deyilirdi ki, Osmanlı ərazisində 40 min nəfər və Səfəvi ərazisində də 20 min nəfər qətlə yetirilmişdir. Bunun günahını yeniçərilər həm də islam üləmasında görürdülər və bildirirdilər ki, məzhəb ixtilafının mahiyyətini üləma əhli açmamış və hətta Osmanlı sultanında da məzhəb ixtilafı ilə bağlı yanlış təsəvvür yaratmışdılar. Nəticədə də çoxlu sayda günahsız insanın qanı axıdılmışdı. Məktublarında yeniçərilər Sultan Səlimdən sual edirdilər ki, Səfəvi məmləkətində yaşayanlar sünni məzhəbinə mənsub insanlar kimi beş dəfə əzan səsləndirirdilərsə, dəstəmaz alıb namaz qılırdılarsa, oruc tuturdularsa, Quran oxuyurdularsa, həccə gedirdilərsə, hər zaman dillərində "La ilahə illəllah, Məhəmməd rəsul Allah" səsləndirirdilərsə hansı şəriət qanunu əsasında qətlə yetirilirdilər? Yeniçərilər sonra da sual edirdilər ki, əgər kəlməyi-şəhadətdə "Əli vəliullah" deyilməsi şəriət baxımından doğru deyilsə, onda nə

üçün şafîələr namazı bəzi vaxtı qolları bağlı, bəzi vaxt da qolları açıq şəkildə qılırlar? Yeniçərilər sonra bildirdilər ki, biz hamımız Əlinin Allahın vəlisi olmasını bilirik və bizim müəzzinlər də səhər azanlarında "Əli xeyrül əməl" deyirlər. Sonra da yeniçərilər əlavə edirdilər ki, biz iranlılarla din adından dava etməyəcəyik. O da bildirilirdi ki, ərazi işğalı adı altında da müharibənin aparılmasına ehtiyac yoxdur. Çünki viran günə qoyulmuş ərazilər tökülən qanları əvəz edə bilməzdi" (35).

Təbrizdə möhkəmlənməyə imkan tapmamış yeniçərilərin yenidən üsyan qaldırması və Səfəvi ərazilərinin işğalı ilə bərabər, məzhəb adı altında müharibə aparmağı düzgün saymadılar. Yeniçərilərin belə bir mövqe tutması Sultan Səlimin, əslində, mürəkkəb olan vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirdi və o, yeniçərilərə qarşı əvvəlki qətiyyətini nümayiş etdirə bilmədi. Bu dəfə də Sultan Səlim Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə haqq qazandırmaq üçün üləmaların köməyinə arxalanmağa çalışdı. Yaranmış vəziyyətdə üləmaların dəstəyini almaq Sultan Səlim üçün heç də çətin deyildi. Bir tərəfdən üləmaların yeniçərilərə xas olan gücü yox idi. Digər tərəfdən, sünni üləmaları sözsüz ki, sünnilikdən fərqli bir yol tutan məzhəbi qəbul etmirdilər. Osmanlı daxilində şiəliyin genişlənməsi istər-istəməz sünni üləmalarının nüfuzunu da məhdudlaşdırırdı və bu da onlar tərəfdən heç də xoşluqla qarşılanmırdı. Ona görə onlar Sultan Səlimə dəstək verdilər və Osmanlı sultanı yanında toplanmış iclasda üləmalar yenidən şiəliyin şəriətə uyğun olmaması haqqında fitva verdilər. Mövcud olan məlumata görə, Sultan Səlim sünni üləmasını yanına topladıqdan sonra onlara belə bir sual verdi: "Aya, sufioğlu (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - M.S.) tərəfindən İranda yayılmış olan məzhəb haqqdır, yoxsa batildir?". Üləmə əhli də fikirləşdikdən sonra belə bir fitva verdi: "Sünnət əhlinin və camaatının məzhəb üləmaları yanında bu məzhəb (yəni şiəlik - M.S.) Qurana, sünnətə və camaata zidd olduğundan batildir və islama ziddir. Müsəlmanlardan kimsə bu yolu tutsa və bu yol ilə getsə, o, mürtəddir. İslam padşahına da vacibdir ki, mürtədləri cəzasına çatdırsın və imkan verməsin ki, islam

məmləkətlərində bu haqsız məzhəb yayılsın və rəvac tapsın". Üləmanın fitvasında sonra deyilirdi ki, Quran - Allah kəlamı olsa da şiələr onu təhrif edirlər və onun müqəddəs mənalarını yanlış anlayırlar. Müxtəlif şəriət məsələlərində də onlar sünnilərə qarşı mövqe tuturlar və sünnilərə qarşı ziddiyyətdə olmağı vacib bilirlər. Sonra fitvada islam xəlifələrinin şiəlik tərəfindən qəbul olunmaması, şiə məzhəb tərəfdarlarının həzrət Aişə haqqında iftiralər söyləməsi barəsində də fikirlər var idi. Hətta onlara qarşı lənətlər yağdırıldığı da qeyd olunurdu. Üləmaların fikrincə, şiələr sünniləri kafirdən də pis qəbul edirdilər, müsəlmanların (yəni sünnilərin) malını, canını özlərinə halal bilirdilər. Fitvanın sonunda üləma bir daha qeyd edirdi ki, şiələr haramı halala çeviriblər və Quran ehkamlarını da dəyişdiriblər. Bütün bunlara görə, sünni üləması şiələrə qarşı müharibəni haqq işi kimi qəbul edirdilər (36).

Sünni üləmalarının Sultan Səlimin mövqeyini əks etdirən fitva verməsi Osmanlı sultanının ürəyincə olsa da, amma ortaya çıxmış problemi heç də həll edə bilmədi. Üləmaların fitvası qoşun əhli arasında oxundu, onun mənası Osmanlı döyüşçülərinə çatdırıldı. Bununla belə, yeniçərilərin narazılığını aradan qaldırmaq mümkün olmadı və Sultan Səlim onların tələbini nəzərə almaq məcburiyyətində qaldı. Sultan Səlim Təbrizi tərk etmək barədə seçim etdi.

Amma bir daha qeyd edilməlidir ki, Təbrizin tərk edilməsində başlıca səbəb Sultan Səlimin öz strategiyasında yol verdiyi yanlışlıq idi. Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinə üstün gəlmək potensialına malik deyildi və məntiqi olaraq Səfəvi dövlətinin və onun hökmdarı Şah İsmayılın potensialı da reallıqla dəyərləndirilməmişdi. Nəzərə alınsa ki, Şah İsmayıl heç də bir gizlinə çəkilib Sultan Səlimin nə zaman insafa gələcəyini gözləməirdi. Şah İsmayıl Təbrizdən kənardə olduğu günlər ərzində ətrafına qoşun toplamaqla məşğul idi və havaların soyumağa doğru getdiyi bir vaxtda Şah İsmayılın Sultan Səlimi üstələmək şansı daha da artırdı. Şah İsmayıl hətta Osmanlı qoşunlarını əldən salmaq taktikasını seçəcəyi halda belə Sultan Səlimin vəziyyəti daha da çətinləşə bilirdi və

onun nicat yolu Səfəvi hüduqlarını tərkl etməkdə idi. Sonda elə belə bir qərara da gəldi.

Təbrizin tərkl edilib-edilməməsi yalnız yeniçərilərin tələbi ilə bağılı olsaydı, Sultan Səlimin bu məsələni həll etməyə yəqin ki, gücü çatardı. Çünki bununla bağılı onun artıq təcrübəsi var idi və bilirdi ki, yeniçəriləri necə müharibə aparılmasına məcbur etməklə olar.

Təbrizin tərkl edilməsi, əslində, Səfəvilərə qarşı başlanan müharibənin qarşıya qoyulan planların həllinə nail olmadan başa çatması deməklə idi. Əgər Sultan Səlim qələbəsinə və səfəvilər üzərində üstünlüyünə əmin olsaydı, geri çəkilməzdən əvvəl Təbrizə öz hakiminə təyin edər və bununla Təbriz və onun ətrafında öz hakimiyyətini qorumağa çalışardı. Sultan Səlim isə nəinki, Təbrizə, hətta Səfəvi hüduqlarının qərbində olan məntəqələrə də öz hakimlərini təyin edə bilmədi.

4. Osmanlı qoşunlarının Təbrizi tərkl etməsi. Şah İsmayılın Sultan Səlimə məktubu

1514-cü il sentyabr ayının 14-də Sultan Səlim Təbriz şəhərini tərkl etdi. O, cəmi 8 gün Təbrizdə qala bildi. Osmanlı sultanı şəhəri tərkl etməmişdən əvvəl Əhməd bəy Qapıçıbaşıya göstəriş verdi ki, Təbrizdə ələ keçirilmiş xəzinəni, var-dövləti şəhərdən çıxarsın və qoşun daxilinə aparsın. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çoxlu sayda sənətkarlar da Təbrizdən çıxarıldı və qoşunlarla birlikdə İstanbula aparıldı.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın verdiyi məlumata görə, Sultan Səlim Təbrizi tərkl edəndə şəhərdə bir miqdar Osmanlı qoşunu qalmışdı. Həmin məlumata görə, Şah İsmayılın geri qayıtması ilə şəhər əhalisi həmin qoşun dəstəsi üzərinə hücum çəkdi və onu məhv etdi (37).

Sultan Səlim geri qayıdanda Təbrizə gəldiyi marşrutla hərəkət etməyi məqsəhdəuyğun saymadı və Naxçıvana doğru istiqamət gətürdü. O, Naxçıvandan keçməklə Osmanlı daxilinə irəliləməyi

qərarlaşdırmışdı. Bu marşrutu seçməsinin başlıca səbəblərindən biri qoşunların ərzaq təminatı üçün ərzaq ehtiyatlarının tapılması idi. Güman edilirdi ki, Naxçıvandan keçən marşrut üzərində yerləşən məntəqələrdə daha çox ərzaq ehtiyatı tapmaq mümkün olar. Bəzi tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Sultan Səlimin hətta Qarabağda qışlamaq fikri də mövcud idi. Lakin əmir və əyanlar bu plandan da imtina edilməsini Sultan Səlimə məsləhət bildilər.

Sentyabr ayının 14-də Sultan Səlim və Osmanlı qoşunları Sahahanda, sentyabrın 15-də Sufiyanda, sentyabrın 16-da Mərənd hündəvərində, sentyabrın 17-də Zənus çayı yaxınlığında, sentyabrın 18-də Gərgərdə, sentyabrın 19-da Culfada oldu. Bu zaman Araz çayında su kifayət qədər çox idi və ona görə qoşunlar çayı çətinliklə adlaya bildilər. Çayda suyun səviyyəsi və sürəti elə böyük idi ki, Osmanlı qoşunlarından bir miqdar döyüşçü və heyvan selin qurbanı oldu (38).

Osmanlı mənbələrinə əsaslanan türkdilli araşdırmalarda olan məlumatlara görə, Araz çayı ətrafına yetişəndə Osmanlı qoşunları daxilində yenidən müharibənin davam etdirilməsinə qarşı müəyyən narazılıqlar özünü göstərməyə başladı. Həmin məlumatlara görə, üsyan səviyyəsinə qalxan bu narazılıqlarda bir sıra dövlət adamları da iştirak edirdilər. Onların bəziləri açıq şəkildə öz narazılıqlarını bildirməsələr də, qapıqolu əsgərlərini, sipahilər və yeniçəriləri bu üsyana təhrik edirdilər. Üsyan üçün başlıca səbəb kimi, təchizat çətinliklərinin olması, müharibənin dayandırılması və tezliklə geri dönüş istəyi göstərilirdi. Yeniçərilər cırılmış ayaqqabılarını, geyimlərini nizələrin ucuna taxaraq havaya qaldırır və bununla da öz narazılıqlarını ifadə edirdilər. Məlumata görə, Sultan Səlim də artıq vəzirlərinin və əyanlarının da narazı döyüşçülərlə həmfikir olduğunu bildirdi və ona görə də ləngimədən geri dönüşün zəruriliyi ilə barışırdı (39).

Bununla belə, Sultan Səlim qoşunların hərəkət yolu üzərində olan məntəqələrin talan edilməsi fürsətindən də əl çəkmirdi. Bu zaman məzhəb mənsubiyyəti də Osmanlı qoşunları üçün heç bir

əhəmiyyət kəsb etmirdi. Məsələn, Naxçıvan əhalisinin çoxu süniliyə mənsubluğunu saxladıqlarını bildirməklə, qoşunların talanlarından canlarını qurtarmağa çalışdılar. Amma Sultan Səlim Naxçıvan əhalisinin xahişlərini nəzərə almadı və şəhərin talanmasına göstəriş verdi. Çox güman ki, belə bir əmələ əl atılması həm də qoşunlar daxilində olan narazılıqların müəyyən dərəcədə söndürülməsi istəyi ilə bağlı idi. Naxçıvan şəhəri Osmanlı qoşunları tərəfindən çox böyük talanlara məruz qaldı. Naxçıvandan sonra İrəvan şəhəri də Osmanlı qoşunlarının talanlarına məruz qaldı. Naxçıvan şəhəri talan edildikdən sonra Osmanlı qoşunları sentyabr ayının 21-də Qarabağ hüduqlarında, sentyabrın 22-də Əhmədbəy obası daxilində, sentyabrın 23-də Sədərəkdə, sentyabrın 25-də isə Çuxursədin Hacılələ məntəqəsində olmuş və sentyabrın 25-də İrəvana yetişmişdi (40). Müvafiq elmi-tarixi ədəbiyyatda adları çəkilən məntəqələrin Osmanlı qoşunları tərəfindən talanlara məruz qalması haqqında məlumat olmasa da, belə əmələ əl atılması heç də istisna deyildir. Naxçıvanla İrəvanı talamaq icazəsi almış qoşun yəqin ki, bu iki böyük şəhər arasındakı məntəqələrin talanmasından da yan keçməzdilər. Hətta İrəvandan sonra digər məntəqələrin də talan edilməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir.

İrəvan ətrafında olarkən Sultan Səlim ona qarşı qaldırılan üsyanda iştirak edən əyanlarını, konkret olaraq vəzir Mustafa paşanı cəzalandırmağı qərarlaşdırdı. Bunun üçün o özünəməxsus bir addım atdı. Onun göstərişi ilə sentyabr ayının 25-də xidmətçilərindən biri Mustafa paşanın atının yalını qırxdı. Belə olanda Mustafa paşa həmin atdan imtina etmək məcburiyyətində qaldı. Ətrafdakılar da bunu görüb gülüşməyə başladılar. Gülünc vəziyyətdə qalması, əslində, Mustafa paşanın təhqir edilməsi idi. Sultan Səlim isə Mustafa paşanın gülünc vəziyyətə düşməsinə onun qoşunlar arasında hörmətinin itməsi kimi bəhanə etdi və onu vəzirlikdən azad etdi (41). Yəni bununla Sultan Səlim ona qarşı üsyanın qalxmasında iştirak etmiş vəzirini cəzalandırdı.

Sentyabr ayının 27-də Osmanlı qoşunları İrəvan ətrafından hərəkətə başladılar. Həmin gün qoşunlar Üçkilsədən adlayaraq

Heş adlanan məntəqəyə, sentyabrın 28-də Əruç kəndinə, sentyabrın 29-da isə Talın qalasına çatdılar. Bu qalanın əhalisi Osmanlı qoşunlarına boyun əymək istəmədi. Belə olanda Sultan Səlim göstəriş verdi ki, toplar işə salınsın və qala darvazaları dağıdılınsın. Yalnız topların işə salınması ilə Talın qalası alındı və əhalisi də qılıncdan keçirildi. Evlər isə bütünlüklə talan edildi. Sentyabr ayının 30-da Osmanlı qoşunları hərəkətlərini davam etdirdilər. Həmin gün qoşunlar Göyçə dağı ətəklərinə yetişdilər. Bir gün sonra, yəni oktyabr ayının 1-də Osmanlı qoşunları artıq Qars qalası ətrafında idilər. Oktyabrın 2-də qoşunlar istirahət etdilər. Elə həmin gün Gürcüstan hakiminə xəbər göndərildi ki, Osmanlı qoşunlarına ərzaq köməkliliyi göstərsin. Gürcü hakimi bu təklif qarşısında tərəddüd keçirdi və Şah İsmayıl ilə münasibətlərin pisləşə biləcəyindən Osmanlı qoşunlarına ərzaq göndərilib-göndərilməməsi üzərində düşündü. Belə olanda Sultan Səlim gürcü hakimi üzərinə qoşun dəstəsi göndərməyi qərarlaşdırdı. Bu qoşun dəstəsi hərəkətə gətirildi. Oktyabrın 4-də gürcü hakimi üstünə Osmanlı qoşun dəstəsi gəlməsindən xəbər tutdu. Yalnız bundan sonra osmanlılara 3 min baş qoyun göndərilməsi haqqında qərar verildi və Osmanlı qoşun dəstəsi də geri qayıtdı (42).

Geriyə hərəkəti zamanı Sultan Səlim bir neçə digər qalanı da nəzarət altına aldı. Səfəvi dövlətinə qarşı başladığı kampaniyanın bütünlüklə nəticəsiz qalmasından qaçmaq üçün Sultan Səlim heç olmasa Səfəvi dövlətinin qərbində olan bəzi ərəzilərin, şəhər və qalaların ələ keçirilməsinə nail olmağa çalışdı. Bu məqsədlə Sultan Səlim Ərzincan, Baybud, Kəmax kimi qalaların ələ keçirilməsinə cəhd göstərdi və əslində buna nail oldu da.

1514-cü il noyabr ayının 23-də Amasiyaya yetişən Sultan Səlim qışı orada keçirməyi qərarlaşdırdı. Qoşunlarının təchizatının müəyyən hissəsi, o cümlədən toplar burada saxlandı. Güman edilir ki, Sultan Səlim yenidən Şah İsmayıl üzərinə qoşun çəkmək niyyətində idi və ona görə də topları Səfəvi sərhədlərinə yaxın olan ərazidə saxlamağı məqsəddəuyğun sayırdı.

Sultan Səlim Amasiyada olarkən onun yanına Şah İsmayılın elçiliyi gəldi. Bu elçiliyin tərkibinə Mir Nurəddin Əbdülvahab, qazi İshaq, molla Şükruulla Muğanı və Həmzə xəlifə daxil idilər. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl bu elçiliyə rəhbərliyi xüsusi olaraq Mir Əbdülvhaba tapşırırdı. Mir Əbdülvahab Təbrizin hörmətli və nüfuzlu fəqihlərindən biri idi və hətta Sultan Səlim də Çaldıran döyüşündən sonra Təbriz şəhərinə hakim təyin edilməsi ilə bağlı bu şəhərin əhalisinə ünvanladığı məktubda Mir Əbdülvahabın adını çəkmişdi. Yəni Sultan Səlim də onun nüfuzlu və hörmətli bir insan olduğunu etiraf edirdi. Çox güman ki, Şah İsmayıl da belə bir adamın Sultan Səlim tərəfindən hörmətlə qarşılanacağını güman edirdi və ona görə də elçiliyə rəhbərliyi ona tapşır-mışdı. Mir Əbdülvahab özü ilə Şah İsmayılın məktubunu və çoxlu sayda qiymətli hədiyyə də aparırdı. Bu heyətin göndərilməsinin məqsədi ilə bağlı elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır. Bildirilirdi ki, bu elçiliyin göndərilməsində məqsəd Şah İsmayılın əsir düşmüş xanımı Bəhrüzə xanımın azad edilməsinə nail olmaq idi. Eyni zamanda bu elçiliyin göndərilməsi ilə Şah İsmayılın Sultan Səlimlə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına çalışdığı da elmi-tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Mir Əbdülvahabın Bəhrüzə xanımın əsirlikdən azad edilməsi ilə bağlı elçiliyinin nə ilə nəticələnməsi barəsində yuxarıda məlumat verilmişdi. Şah İsmayılın gümanlarının əksinə olaraq, Sultan Səlim nəinki Mir Əbdülvhaba ehtiram göstərmədi, əksinə, onu və onu müşayiət edən adamları həbs etdirdi. Mir Əbdülvahab bir də Sultan Səlimin vəfatından sonra zindandan azad edildi və çox çəkmədi ki, dünyasını dəyişdi (43). Tarixçilərin qənaəti belədir ki, Sultan Səlim aldığı məktuba cavab yazmadı. Lakin Şah İsmayıl bəzi fikirlərini çatdırmağı lazım bildi. Sultan Səlim bildirdi ki, Bəhrüzə xanımı ərə vermişdir və bunu nə üçün etdiyini də açıqladı (bu barədə aşağıda danışılacaqdır).

Amma bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın Mir Əbdülvahab tərəfindən göndərilən məktubuna Sultan Səlim tərəfindən cavab verildiyi bildirilir və hətta bu məktubun mətni də xatırlanırdı. Həmin

mətn bəzi araşdırmaçılar tərəfindən də təhlilə cəlb olunmuş, amma onun doğruluğu şübhə altına alınmışdır. Adı çəkilən cavab məktubunda Sultan Səlim bir daha islam dünyasının parçalanmasına özünün barışmaz münasibətini ifadə edir və bu parçalanmanın qarşısının alınması üçün ən qətiyyətli tədbirlərə əl atmağa hazır olduğunu bəyan edirdi. Sonra məktubda Şah İsmayıl tərəfindən mədrəsələrin dağıdılmasına toxunulur və bildirilirdi ki, bu əməllərin qarşısını almaq üçün Sultan Səlim silaha əl atmaq məcburiyyətində qalmış və Şah İsmayıl üzərinə qoşun çəkmişdi. Sultan Səlim bəyan edirdi ki, Çaldıran döyüşünə heç də qoşunlarının hamısını gətirməmişdi. Onun sözlərinə görə, 50 min nəfərlik qoşun dəstəsinə geri qayıtmaq əmri vermişdi (yuxarıdakı məlumatlara görə isə 40 min nəfərlik qoşun dəstəsinə Səfəvi hüdudlarına yollanan əsas qoşunlardan ayırmışdı). Sultan Səlimə aid edilən məktubun sonunda Şah İsmayıl bir neçə təklif də verilir. Şah İsmayıl bu təklifləri qəbul edəcəyi təqdirdə onun vəziyyətinin daha da yaxşılaşacağı güman edilirdi. Sultan Səlim təklif edirdi ki, Şah İsmayıl qürur və küdurətdən əl çəksin, şeyxlər qarşısında tövbə eləsin, xütbələr zamanı islamın dörd xəlifəsinin adları çəkilsin. Sultan Səlim onu da təklif edirdi ki, iki dövlət arasında sərhəd xətti Ərzrum yaxınlığında olsun və bu xətt tanınsın. Bu şərtlərin qəbul olunacağı təqdirdə Sultan Səlim, Səfəvi şahı ilə qardaş münasibətində olacağını bildirirdi. Əks təqdirdə, Sultan Səlim münasibətlərin yenidən qoşunların işə salınacağı ilə müəyyənləşəcəyini bildirirdi (44). Bir daha qeyd edilməlidir ki, belə bir cavab məktubunun Sultan Səlim tərəfindən yazılması tədqiqatçılar tərəfindən şübhə ilə qarşılır. Şah İsmayılın sonradan Sultan Səlimə göndərdiyi məktubunun məzmunundan da görünür ki, Mir Əbdülvahab elçilikdən geri qayıtmadığı kimi, onun apardığı məktuba da Sultan Səlim tərəfindən cavab verilməmişdi.

Qars qalasından başqa Ərzincan və Bayburd qalası da Sultan Səlim tərəfindən nəzarət altına alındı və Osmanlı hüdudlarına qatıldı. 1514-cü il oktyabr ayının sonlarında Osmanlı qoşunları Qarahisara yaxınlaşdı və orada məlum oldu ki, Təbrizdən Qarahi-

sara kimi geriyyə başlanan hərəkət zamanı 1000 nəfər Osmanlı döyüşçüsü və 10 min baş atla dəvə aclıqdan və yorğunluqdan tələf olmuşdur (45). Yəni Osmanlı qoşunlarının geri hərəkəti də böyük itkilərlə müşayiət olundu.

Amasiyada olarkən yeniçərilər yenidən Sultan Səlimə qarşı üsyan qaldırdılar. Yeniçərilər ciddi şəkildə Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə aparılmasına etiraz edirdilər. Onlarda belə bir məlumat var idi ki, Sultan Səlim Səfəvilər dövlətinin qərb sərhəd xətti boyunca yerləşən qala və şəhərlər üzərinə hücum hazırlaşır. Sultan Səlimin doğrudan da belə bir planı var idi və bununla ən azı Səfəvilərə qarşı başlanan kampaniyada hansısa bir məntəqəni qoparmağı özünə qənimət bilirdi. Yeniçərilər o qədər qəzəblənmişdilər ki, hətta sultan vəzirlərindən birinin və sultanın xocası Həlimi Çələbinin evlərini də talan etmişdilər. Yeniçərilərin yenidən üsyan qaldırmasından son dərəcə qəzəblənən Sultan Səlim bu hadisənin baş vermə səbəblərini araşdırarkən vəziri-əzəm Əhməd paşa Dokakinzadənin bu üsyanda əli olduğunu aşkara çıxarmışdı. Yeniçərilərin bu üsyanı 1515-ci il fevral ayının sonlarında alovlanmışdı. Həmin ilin mart ayının 4-də Sultan Səlim yeniçəri üsyanının alovlanmasında əli olan Əhməd paşa Dokakinzadəni yanına çağırırdı və xəncəri ilə şəxsən onu yaraladı. Sonra da xidmətçilərinə onu qətlə yetirməyi tapşırırdı (46).

"Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində Sultan Səlimin Ərzincandan sonra Yusif xan Varsağa məxsus Kəmax qalasını tutması haqqında məlumat vardır. Kəmax qalası Səfəvi hüduqlarının qərbində, Osmanlı dövlətinin sərhədi yaxınlığında yerləşməklə bölgənin çox möhkəm qalalarından biri idi. Malik olduğu mövqeyə görə Kəmax qalasını həm Səfəvi hüduqlarının və həm də Anadolunun qapısı kimi xarakterizə etmək olardı və bu qala ətraf bölgənin nəzarət altında saxlanması üçün strateji əhəmiyyətə malik idi. Sivasla Ərzincan arasında yerləşən bu qalanın müdafiə imkanları o qədər böyük idi ki, Çaldıran düzünə tərəf irəliləyərkən Sultan Səlim həmin qalanın nəzarət altına alınmasından yan keçmişdi. Osmanlı sultanı bilirdi ki, Kəmax qalasının fəthinə çox vaxt sərf

etməli olacaqdı. Bu isə Səfəvi dövlətinə qarşı başladığı kampaniyanın vaxtını uzatmaqla yanaşı qoşunlar daxilində də narazılıqları gücləndirə bilər. Ona görə də Kəmax qalasının alınması təxirə salınmışdı. Təbrizdən geri qayıdanda isə Sultan Səlim Kəmax qalasını ələ keçirmək fürsətini əldən vermək istəmədi və yazın açılması ilə, yəni 1515-ci il aprel ayının 16-da qoşunla Kəmax qalasına tərəf istiqamət götürdü (47).

Həmin məlumatda deyilir: "Sultan Səlim Ərzincana gedib, Yusif sultan Varsağa məxsus Kəmax qalasını mühasirəyə adlı. Yusif sultan qalanı öz qardaşına və varsaq [tayfasından] olan üç yüz nəfər qaziyə tapşıraraq, özü əşrəfin xidmətinə gəlmişdi. Sultan Səlim varsaq qazilərinə aman veriləcəyi haqqında məktub («amannamə») göndərüb, onları itaətkarlığa dəvət etdi. Varsaq qaziləri dedilər ki, [Çaldıran] döyüşündə bizim mürşidimizə və vəli-nemətimizə azacıq zərər dəymiş olsa da belə, biz o həzrətin rəiyyəti olmaq hüququndan heç zaman imtina etmərik və canımız bədənimizdə olduğu müddət ərzində o həzrətin düşmənlərinə qarşı döyüşəcəyik. Bu sözlərdən sonra rumilər qalaya hücum etdilər və qalanı tutdular. Qazilər came məscidinə pənah apardılar və onların hamısı din və dövlət yolunda şəhidlik şərbətini içdilər. Sultan Səlim Kəmaxı ələ keçirib, Əlaüddövlənin üzərinə getdi" (48).

Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Osmanlı qoşunları Kəmax qalası üzərinə hücum edəndə Yusif xan Varsağ qalada deyildi. O, Çaldıran döyüşündə iştirak etmək üçün Səfəvi qoşunlarına qatılmışdı və qüvvələrinin çoxunu da özü ilə aparmışdı. Ona görə Kəmax qalasında 300 nəfərlik bir qoşun dəstəsi qalmışdı. Qala daxilində olan qoşun dəstəsinin azlığı Osmanlı əmirlərində hücumun tezliklə və uğurla başa çatacağı ümidini artırmışdı. Qalanın müdafiəsinə Məhəmməd bəy Varsağ adlı bir əmir rəhbərlik edirdi. Sultan Səlim qala üzərinə hücumu başlamazdan əvvəl Məhəmməd bəyə xəbər göndərdi və onu təslim olmağa çağırırdı. Məhəmməd bəy isə bu çağırışa mənfi cavab verdi. Baxmayaraq ki, Məhəmməd bəyin Təbrizlə heç bir əlaqəsi yox idi və Təbrizdən bir kömək gələcəyinə də bir ümid yox idi, qala mü-

dafiəçiləri müdafiə yolunu tutdular. Ona görə də Osmanlı qoşunlarının həmlələri nəticəsiz qaldı. Belə olanda Sultan Səlim topların işə salınması barədə göstəriş verdi. Davamlı top atəşlərindən sonra qala divarlarında yaranan uçuqlardan adlayan Osmanlı qüvvələri şəhərə daxil oldular. Kəmax müdafiəçiləri elə bir fədakarlıqla müdafiə olunurdular ki, qala ələ keçiriləndən sonra Sultan Səlim onun bütün müdafiəçilərinin edam edilməsinə qərar verdi (49).

Kəmax qalasının müdafiəçilərinin göstərdiyi fədakarlıq “Əhsənüt-təvarix” əsərində belə təsvir olunmuşdur: “Bu il Sultan Səlim hərəkət bayrağını Kəmax qalasına tərəf yüksəltdi. İsgəndər şanlı xaqanın tərəfindən o qalanın kutvalı olan Yusif bəy Varsaq [qalada] qalmağı məsləhət bilmədi və öz mülazimi Məhəmməd bəy Varsağı üç yüz nəfərlə orada qoyub hökmdarın dərğahına yönəldi. Sultan Səlim sayı yağış damllarından artıq olan izdihamlı ordu ilə qala ətrafına gəlib qazilərin yanına elçilər göndərdi və bildirdi:

- Münasib olan odur ki, sultanın lütfkarlığına etimad göstərüb tabeçilik əli ilə qala darvazasını açasınız və beləliklə, qiyamət əlamətli qoşunumuzun hücumundan qurtulub səadətli ordumuzda həyatınızı davam etdirəsiniz.

Varsaq camaatı dedi:

- Axı necə ola bilər ki, vəlinəmətimizə (ağamıza) azacıq məğlubiyyət üz verdi deyə o ali məqamlı padşahın bizim üzərimizdəki haqqını danaq və bizə əmanət olaraq tapşıracağı qalanı xəyanət əhli kimi sizə təslim edək?!

Elçilər eşitdiklərini Sultan Səlimə çatdırdılar. Onun qəzəb atəşi şölələndi və o, ata mindi. Əsləhə qurşanmış təqribən yüz min Rum süvarisi coşqun və hay-küylü bir şəkildə onun önündə irəlilədilər və qalanın yanına gəldilər. Əmr olundu ki, yeniçərilər döyüşə başlasınlar. Rum ordusu hər tərəfdən hücumə keçdi. Bir dəstə yeniçəri qala ətrafındakı bir təpəyə çıxdı və qaladakılara tufəng atmağa başladı.

Şeir

“Tufəng tüstüsündən tutuldu günəş və ay,

Fələyin fəzası hamam sobası kimi qaraldı”.

Varsaq qaziləri və ləyaqətli igidlər ox və daşa əl atdılar. Rumlər qalanın bürclərini yerlə yeksan edib qalanı zorla və güclə ələ keçirdilər. Qazilər məscidə pənah apardılar. Rumlər onların üzərinə getdilər. Varsaqlar qılınclarını çəkib məsciddən bayıra çıxdılar, bacardıqları qədər döyüşdülər və hamısı mərdliklə öldülər. Amma Sultan Səlim qalanı öz adamlarına tapşırıb Əlaüddövlə Zülqədərini üzərinə yolladı” (50).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Osmanlı qoşun dəstəsinin Varsağ qalası üzərinə hücumu daha geniş təsvir olunmuşdur. Həmin əsərlərin məlumatına görə, bu qalaya üç qardaş hakimlik edirdi. Böyük qardaş Yusif Varsağ adında idi və qalanın sultanı da o idi. Onun digər qardaşları isə Qasım xəlifə və Həsən xəlifə adlanırdılar. Varsağ qalası da Osmanlı qoşunlarının geri çəkilmə marşrutu üzərində yerləşirdi. Həmin qalaya yetişəndə Sultan Səlimə çatdırıldı ki, onun daxilində böyük miqdarda ərzaq ehtiyatları mövcuddur və onun ələ keçirilməsi yaxşı olardı. Sultan Səlim bu təklifi qəbul etdi və qalanın ələ keçirilməsi üçün əvvəlcə Yusif xəlifəyə məktub yazdı. Həmin məktubda deyilirdi: "Mən Şah İsmayılı aradan götürdüm və Təbrizi də aldım. İndi gəl mənim xidmətimə və mənə xidmət elə. Mən də bu qalanı bütün ətrafı ilə sənə verərəm". Yusif xəlifə bu təklifi qəbul etmədi və əvəzində belə bir cavab yazdı: "Əgər doğru deyirsənsə və geri qaçmamırsınızsa siz işinizdə olun. Bizə başqa xəbər çatsa, Təbrizin sizin əlinizdə olması aşkarlansa və həzrət Şah İsmayıl öz ölkəsini sənə əlindən ala bilməyibsə onda mənim adamım sənə xidmətinə gələcək, xalat və qala hakimliyinin hökmünü sənə gətirəcək. Biz də sənə xidmət yolunu tutacağıq. Amma əgər siz yalan deyirsinizsə və bizim mürşidi-kamilimiz zülfüqara oxşar qılıncı ilə, sipər və kamanı ilə bir daha günəş kimi dövlət üfüğündən parlarsa, mən yenə də həmin ocağın bəndəsi və qulamı olacağam" (51).

Bu cavabı alandan sonra Sultan Səlim vəzirlərini və əyanlarını toplayıb onlarla müşavirə keçirdi və həmin müşavirədə nə etmə-

yin lazım olduğu barədə məsləhətləşdi. Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Yusif xəlifənin 300 nəfərlik qoşun dəstəsi var idi və Varsağ qalası da çox möhkəm bir qala idi. Qalanın kifayət qədər möhkəm olması Sultan Səlimi sual qarşısında qoymuşdu. Vəzirlər və əyanlar da qalanın möhkəm olmasından xəbərdar idilər. Lakin qoşunların ərzağının qurtarması onları məcbur edirdi ki, Varsağ qalası alınsın və orada mövcud olan ərzaq ehtiyatlarından istifadə olunsun. Bundan başqa Varsağ qalası Təbrizə məsafəcə yaxın idi və bu baxımdan hərbi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə Sultan Səlim qalanın ələ keçirilməsi əmrini verdi və onun işarəsi ilə Varsağ qalası mühasirəyə alındı. Bu mühasirənin bir nəticəsi olmadı. Onda Sultan Səlim topların işə salınması göstərişini verdi (52).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində sonradan Yusif Varsağın və onun qardaşlarının gecə ikən Osmanlı qoşunları düşərgəsinə girməsi, onların hətta maneəsiz şəkildə Sultan Səlimin çadırına girməsi, qala daxilində vəziyyət mürəkkəbləşəndə Şah İsmayılın köməyə gəlməsi və qalanın müdafiə olunması haqqında məlumatlar vardır ki, bu məlumatların obyektivliyi müəyyən şübhə doğurur. "Aləmara-yi Səfəvi" əsərində hətta Şah İsmayılın Kəmax qalasıdan Sultan Səlimin elçi vasitəsilə xəbər göndərməsi bildirilmiş və həmin xəbərin mətni də verilmişdir.

Yaxşı məlumdur ki, Kəmax qalası Osmanlı qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdu və hətta bu qalanın işğal olunması münasibətilə Sultan Səlim Misir hakimi Qansu Quriyə məktub da göndərmişdi. Həmin məktubda Sultan Səlim yazırdı: "...Bu ilin iki ayında baş vermiş iki fəthdən, yəni əcəmin (qeyri-ərəb məmləkətlərinin) fəthindən sonra şəhərlərimizin ən böyüklərindən olan Amasiyaya qayıdaraq orada qışa qədər qaldıqdan sonra yaz fəslində rəbiül-əvvəl ayının beşi, cümə axşamı müzəffər ordumuzla ilk olaraq dinsiz rafizlərin (şialərin), - Allah onlara lənət eləsin, - əlində olan Kəmax qalasına yönəldik. Rəbiül-axır ayının 5-i şənbə günü alaya hücum etdik. Güclü qapı döyənlər və qüvvətli man-

canaqlarla qalanı dağıtmağa başladıq və çoxlu sayda ordu ilə qalanı mühasirəyə aldıq. Günorta vaxtı gəlib çatanda döyüşçülərimizin bəzisi qala qüllələrinə çıxaraq fəth bayraqlarımızı əzəmətli qüllələrə sancdılar. Qala divarlarının əksəriyyəti məhv edildi və əsgərlərimiz dəstə-dəstə içəri daxil oldu və evlərin qapılarını açaraq param-parça etdilər. İnsanları gizləndikləri yerlərdən çıxardılar, ataları oğullardan və qızlardan ayırdılar. Mal-mülklərini aldılar və boyunlarını vurdular. [Daha sonra] qalanın divarlarını əvvəlkindən də gözəl şəkildə inşa etdik. Oranı ehtiyac olan qida və başqa hər şeylə tam şəkildə təmin edib vali təyin etdikdən sonra Sivasa döndük" (53).

Sultan Səlim özü də etiraf edirdi ki, Kəmax qalasının sakinlərinə qarşı amansızlıq göstərildi, əhalinin var-dövləti talan edildikdən sonra qətlə yetirildilər.

"Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərindən yuxarıda gətirilmiş iqtibasda bildirilirdi ki, Kəmax qalasını ələ keçirdikdən sonra Sultan Səlim Əlaüddövlə Zülqədər üzərinə qoşun çəkdi. Əlaüddövlə Zülqədər hakim olduğu dövlət Osmanlı, Misir və Səfəvi dövlətlərinin arasında yerləşirdi. Bu dövlətlərin hər biri güclü dövlətlər idi və ona görə də Əlaüddövlə Zülqədər hər vasitə ilə bu dövlətlərlə münasib əlaqələr saxlamağa çalışırdı. Osmanlı sultanları çalışsalar da Əlaüddövlə Zülqədəri bütünlüklə öz tərəflərinə çəkə bilmədilər. Səfəvi dövləti üzərinə hərbi yürüşü başlayarkən Sultan Səlim bölgədəki mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün Əlaüddövləyə də qoşunları ilə ona qoşulmağa və Şah İsmayıl qarşı müttəfiq olmağa çağırırdı. Bununla Sultan Səlim bir tərəfdən öz qüvvələrini möhkəmləndirməyə çalışırdısa, digər tərəfdən də Əlaüddövlənin arxada qalmasından ehtiyat edirdi. Səfəvi hüddullarına daxil olandan sonra Əlaüddövlənin Osmanlı sultanlığına qarşı hər hansı bir fəallığa başlaması Osmanlı qoşunlarını çətin vəziyyətə sala bilərdi. Əlaüddövlənin isə Şah İsmayıl ilə müəyyən normal münasibətləri mövcud idi və ona görə ona qarşı müharibədə iştirak etməkdən imtina etdi. O öz mövqeyini Sultan Səlimə açıq şəkildə bildirməsə də, yaşının çoxluğuna görə Səfəvi döv-

lätinə qarşı hərbi yürüşdə iştirak etmək imkanında olmadığını bəyan etdi. Çaldıran döyüşündən sonra Əlaüddövlə ilə Şah İsmayıl arasındakı münasibətlər daha da yaxşılaşdı. Hətta Əlaüddövlə Osmanlı sərhədi boyunca, Osmanlı hüdudlarında Osmanlı qoşunları üçün ərzaq toplanmış anbarlara hücum etdi və bununla, Şah İsmayıl qarşı daha ilıq münasibətdə olduğunu ortaya qoydu. Güman edilir ki, Əlaüddövlə qoşunlarının Osmanlı hərbi anbarları üzərinə hücumu Şah İsmayılın xahişi ilə baş vermişdi. Bununla, Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarının təchizat vəziyyətini daha da zəiflətmək istəyirdi. Yəni mövcud olan münasibətlər Sultan Səlimi məcbur etdi ki, Əlaüddövlə üzərinə qoşun çəksin və onun ərazilərini də Osmanlı hüdudlarına qatsın (54).

Əlaüddövlə Zülqədər qorxulu fəaliyyətinə birdəfəlik son qoyulması üçün 1515-ci ilin iyun ayının əvvəllərində onun üzərinə böyük bir Osmanlı qoşun dəstəsi göndərildi. Bu qoşun dəstəsinə Çaldıran döyüşündə fəal şəkildə iştirak etmiş Sinan paşa rəhbərlik edirdi. Əlaüddövlə üzərinə hücumda onun qardaşı oğlu Əli bəy Şahsuvaroğlu da iştirak edirdi. Əli bəy də, onun atası Şahsuvar bəy də Əlaüddövlə ilə müxalifətdə idilər və Əlaüddövləyə qarşı mübarizə aparmaq üçün Osmanlı sarayına sığınmışdılar. Osmanlı dövləti ilə yaxşı münasibətlərdə olduğu üçün Şahsuvar bəy Misir hakimi tərəfindən edam olunmuşdu. Bundan sonra Əli bəy bütünlüklə Osmanlı sultanlarına xidməti qəbul etmişdi. Çaldıran döyüşündə Əli bəy Şahsuvaroğlu da iştirak edirdi və fəallığı ilə Sultan Səlimin rəğbətini də qazanmışdı. Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlim onu Əlaüddövlənin sərhədləri boyunca yerləşən Qeysərinin hakimi təyin etmişdi. Sinan paşa 40 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Əlaüddövlə Zülqədər üstünə hücum çəkəndə Əli bəy Şahsuvaroğlu da öz dəstəsi ilə ona qoşuldu. 1515-ci il iyun ayının 16-da Göysu adlanan yerdə Osmanlı qoşunları ilə Əlaüddövlə qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bir tərəfdən yaşı 90-nı ötmüş Əlaüddövlənin kifayət qədər ləngliyi, digər tərəfdən də Osmanlı qoşunlarının sayca çoxluğu və onların daha güclü olması döyüşün gedişinə həlledici təsir göstərdi. Əlaüddövlə məğlub

oldu. Onun başı kəsilərək Misir hakimi Qansu Quriyə göndərildi, hakim olduğu ərazilər isə qardaşı oğlu Əli bəy Şahsuvaroğlunun hakimliyi altına verildi. Bəzi məlumatlara görə, Əlaüddövlə bu döyüşü uğurla başa çatdırmaq üçün Şah İsmayıldan kömək istəmişdi. Amma Şah İsmayıl ona kömək göndərmədi. Çünki Şah İsmayıl hələ də Mir Əbdülvahabın rəhbərliyi altında Sultan Səlimin yanına göndərdiyi elçiliyin gətirəcəyi xəbəri gözləyirdi. Güman edilir ki, Şah İsmayıl Osmanlı sultanı ilə yeni münasibətlərin qurulacağına ümid edirdi və ona görə də ondan xəbər almamış yəni-dən ona qarşı cəbhə tutmasına ehtiyat edirdi (55).

Əlaüddövlə üzərində əldə edilmiş uğur barəsində Sultan Səlim Misir hakimi Qansu Quriyə göndərdiyi məktubunda belə yazırdı: "...Qeyd olunan məmləkətə çatdıqdan sonra bu dəfə Zülqədəriyyə məmləkətinə tərəf yola çıxmaq qərarına gəldik. Bu zaman ordunun rəhbəri Rumeli vilayəti əmirlərinin ən böyüyü və hazırda vəzirim olan Sinan paşa oldu. O, ötən ayın 22-də çərşənbə axşamı hərəkət etdi və qeyd olunan ayın axırlarında düşməne (düşmənin elinə) çatmış oldu. Onlarla müharibəyə başladı və onları ağır məğlubiyyətə düşürdü. Cəmədiəl-əvvəl ayının əvvəllərində çərşənbə günü o məmləkətin kənarında yerləşən və müharibənin baş verdiyi yerin yaxınlığındakı məşhur liman Kuzguna yaxınlaşdıqda [Sinan paşa] tərəfindən bir müjdə verən (elçi) gələrək arzuların həyata keçiyi və şəərəfsiz düşmənin məğlub olduğu xəbərini verdi və o tayfanın başçısı Əlaüddövlənin və əllyə yaxın övlad və əmirlərin başlarını gətirdi. Biz də sırf sevincdən və ifrat dərəcədə şadlıqdan məğlub (zəlil) olmuş əmirin başını sizin də sevincinizə və şadlığınıza səbəb olması üçün Qahirə divanına göndərdik.

Sizin gözəl əxlaqınızın gözəlliyindən arzumuz budur ki, bu açıq-aşkar fəthi müvəhhidlər (Allahın birliyinə inananlar) ölkəsinin bütün bölgələrində və şəhərlərində elan edəsiniz. Yüksək xidmətlərinizə məlum olsun ki, artıq Qüstəntiniyyəyə (İstənbula) geri döndük və gələn il Şərq məmləkətlərini idarəçilik altına almaq və rafizi (dindən çıxmış) qızılbaşların, - Allah onların kökünü

kəsib məhv etsin, - geri qalan qılınclarının təhlükələrinin qarşısını almaq qərarına gəldik" (56).

Bu məktubda Sultan Səlim bir daha onun iradəsini qəbul etməyənlərə qarşı amansız olmasını etiraf etməklə Səfəvi kampaniyasını başa vuraraq İstanbula qayıtmasını, həm də yenidən Səfəvi dövləti üzərinə hücum edəcəyini bəyan edirdi. Onun bu qərarından Şah İsmayılın xəbərdar olmasını söyləmək çətindir. Bununla belə, Şah İsmayıl məmləkətin qərb sərhədləri boyunca baş verənləri izləyirdi, Sultan Səlimin sərhəd xətti boyu işğalçılığını müşahidə edirdi. Lakin Sultan Səlimə qarşı qətiyyətli tədbirlər həyata keçirmirdi. Əksinə, Şah İsmayıl Osmanlı sultanı ilə barış yaradılması və iki dövlət arasında yeni münasibətlər göstərilməsi üçün bir daha cəhd göstərdi. Sultan Səlim İstanbula yetişəndən sonra Şah İsmayıl onun yanına növbəti elçiliyini göndərdi. Bu elçiliyə Kəmaləddin Hüseyn bəy və Bayram ağa daxil idilər. Onlar Sultan Səlimə Şah İsmayılın məktubu ilə bərabər, həm də çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr apardılar (57).

Şah İsmayılın məktubunun əvvəlində Sultan Səlimin şəninə uzun-uzadı təriflər yazılmışdı. İki dövlət arasında müharibənin yenidən tamamlandığı bir vaxtda Sultan Səlimin təriflənməsi ifrat görünə bilər. Amma Şah İsmayıl dövrün ənənələrinə uyğun olaraq məktubunu belə başlamışdı. Səfəvi şahı Sultan Səlimə göndərdiyi məktubda onun atası Sultan Bəyazıdlə yaxşı münasibətlərə toxunur və həmin münasibətlərin iki dövlət arasında dostluq səviyyəsinə qalxmasına səbəb ola biləcəyinə ümidlə yanaşdığını bildirirdi. Şah İsmayılın məktubunda iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin yaradılması əsas fikir kimi ortaya qoyulmuşdu. O, Qurandan da iqtibaslar gətirməklə sülhün daha xeyirli olması fikrini qarşı tərəfə çatdırmağa çalışırdı. Məktubda həmçinin Mir Əbdülvahabın rəhbərliyi altında Səfəvi elçiliyinin Sultan Səlimin yanına göndərildiyi və bu elçiliyin uğurla başa çatacağı ümidləri də öz əksini tapmışdı. Lakin Şah İsmayıl bu elçiliyin geri qayıtmadığını və nəticədə iki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin bərqərar olmadığını təəssüflə qeyd edirdi.

Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın Sultan Səlimə göndərdiyi məktubun mətni belə idi: "Uca məqamın, yüksək ləyaqətin ağası, səltənətin sığınacağı, ədalətin tutacaq yeri, ucalığın günəşi, Cəmsid [kimi] məqam [sahibi], Firudin kimi şanlı, İsgəndər kimi fəteh, məmləkətləri bəzəyən Dara, Zöhrə ulduzu kimi faydalı, Bərcis kimi uca, ən böyük sultanların iftixarı, ən əzəmətli xaqanların yardımçısı, din və dünya bayraqlarının daşıyıcısı, İslam və müsəlmanların himayədarı, ədalətli fərmanları üfüqlərə yayılmış, ləyaqət üfüqlərində mürüvvət müjdələri görünən, dünyaların sahibi olan Allah tərəfindən yardım olunmuş, səltənətin, ədalətin, əzəmətin, qüdrətin və səadətin yardımçısı olan Sultan Səlim şah!

Allah hakimiyyətinin və səltənətinin bərəkətini əbədi və öz mükəmməl lütfü və ehsanı ilə [sənə] yardım etsin! Günlərinin təravəti və gül bağçalarının yaşıllığının, həqiqət və səmimiyyət əhlinin düşüncələrinə səfa verən, sədaqət və dostluq əhlinin ürəklərini ruhlandırان, ürəyə yatan mehinin ruhu canlandırان və fəth qapılarının açarı olan və "Həqiqətən Rəbbinizin zamanənizin bəzi günlərində (qəlblərinizi rahatlayacaq) əsintiləri var" [hədisində qeyd edilən] nurlardan (mənəvi anlardan) iqtibas edilmiş məhəbbət dolu gözəl duaların ən şərəfətli, sevgi dolu xoş niyyətli xeyir-duaların ən gözəlləri sizə itfah olunaraq hədiyyə göndərilir. Nurlu daxilimdən gələn məhəbbətin nuru bundan ibarətdir ki, mərdlik və igidlik əlaqəsinin vəziyyətini tamamlayan və ata-oğul münasibətinin təsirlərinin tələbindən doğan məhəbbət və səmimiyyətin davamlılığı, dostluq və sevgi qaydalarının möhkəmliyi, keçmiş zamanlarda ən mükəmməl [surətdə idi]və cənnətməkan atan, - Allah onun günahlarını bağışlasın, - tərəfindən doğru şəkildə həyata keçirilməsi o dərəcədə qorunur və icra olunurdu ki, hər zaman dünya sultanlarının həsəd aparmasına və ölkələrin xanlarını qibtə etməsinə səbəb olurdu. Bu dost, uca təbiəti və əsalətli fitrətinin tələbinə uyğun olaraq, şübhə əhli və düşmənlərlə mübarizə edərək onları geri oturdar, üsyan edənlər və zalımların kökünü kəsmək və məhv etməklə məşğul olardı. Heç bir halda onun tərəfindən müxalifətçilik ehtimalı və düşmənçilik nişanələri təsəvvür olunmamış və

düşünülməmişdir. Əksinə, həmişə miras qalmış səmimi məhəbbət ayınlərinin ehyası və sultanlar nəslinin izzətli övladları arasındakı yəqin üzərinə qurulmuş qədimi dostluq bayraqlarını ucaltmaq, cənnət məkan xilafət məqamı (II Bəyazidin) bu dostu (Şah İsmayla) münasibətində özünü göstərir, günəşin parlaq şüaları da düşünəcə və qəlb aynasına onun [vasitəsilə işıq] saçırđı. Düşüncələr və fikirlərimizin arxasında gizlənən anlayışın mənası bu idi ki, əgər səltənət və məmləkətlə əlaqədar əhəmiyyətli işlər o həzrətin (atanızın) ədalət və insafı sayəsində həyata keçirilərək tənzimlənərsə, "ataların dostluğu övladların yaxınlığıdır (övladların yaxın olmasına səbəb olar)" kəlamına əsasən gücləndirilməsi hər iki tərəfin dövlət və millət işlərində, dini və dünyəvi məsələlərdə müvafiq yardım vəzifələri və yardım üçün həmrəylik vasitələri aşkara çıxarmaqla sübuta yetsin. Necə ki, dostlara [qarşı] düşmənçilik və başqalarının işinə müdaxilə etmə düşüncəsi, təəssüb və mübarizə təsəvvür etmək qəribədir. [Halbuki] ixtilafın səbəbi fitnə-fəsad əhlini fitnəkarlığından, kin-küdurət və düşmənçilik hissi bəsləyənlərin təhrikindən başqa bir şey deyildir. Yalan danışanların batil sözləri, qorxusuz və qərəzli faydasızların uydurmaları qeybi nurların saçdığı eyibsiz düşüncə aynanızı ləkələmişdir. Miras qalmış və möhkəmlənmiş saflıq və vəfalı olmaq düşüncəsinin mənasını özündə əks etdirən parlaq şəxsiyyətinizə baxmayaraq, kərəmətli təbiətiniz və qədim dostluqdan təəccüb doğuracaq şəkildə tam üz döndərdiniz. Təsis olunmuş möhkəm sütunlara malik qaydalara və tənzimlənmiş qüvvətli ayaqlar üzərinə qurulmuş qanunlara baxmayaraq, [uydurulmuş] sözlərin təsirinə düşmək və düşüncələrin dəyişilməsi mümkün imiş. Buna görə də haqqınızda bu məmləkətdə nə qədər dostluğa zidd və insafsız xəbərləri eşidilsə də, qəti şəkildə etimad edilmir və görməzdən gəlinirdi. Bu sözün doğru olduğunun nümunəsi budur ki, sizin də eşitdiyiniz kimi o vaxt ətraf bölgələrdən əsgər toplanmadı, (aldığımız) o xəbərlərin həqiqi olduğunu anladıqdan sonra bir dəstə süvari əsgər və Diyarbəkr ətrafından toplanan az sayda insanla təcili qarşılaşmaq üçün yola çıxdıq. Qəza və qədərə əsasən qeybi səhifələr üzə-

rinə yazılmış olanlar maddi aləm səhnələrində həyata keçmiş oldu. Riyaddan qayıdan zaman onların hal-əhvalından xeyirxahlıq nəsimini qoxulamaq və islah etmənin xoş ətrini duyduğum üçün bütün fəaliyyət və niyyətimizi ölkələrin təhlükəsizliyi və (Allah) bəndlərinin rahatlığına sərf və həsr etdik. İslam hüdüdlərini qorumaq, düşüncə və niyyət xəzinəmizdə əsas yer tuturdu. Dindar sultanlar arasında ixtilaf, din və iman düşüncəsinin zədə alınmasına küfr və günah əhlinin cürət və cəsarətlənməsinə səbəb olur. "İki qardaşdan sülhə nail olmaq üçün keçən, cənnətə daxil olmaqda da önə keçər" gerçəyinin tələbinə görə, qardaşlıq hüquqları və məhəbbət əsaslarını qorumaq naminə dostluq şüarları göndərmək və razılaşma nümunələri hədiyyə etməklə ilk addımı ataraq "sülh daha xeyirlidir" ["ən-Nisa" surəsi, 158-ci ayə], "əgər möminlərdən iki dəstə bir-biri ilə vuruşsa, onları dərhal barışdırın" ["əl-Hucurat" surəsi, 9-cu ayə] və "fitnə-fəsad törədənlərin yolu ilə getmə" ["əl-Əraf" surəsi, 142-ci ayə] ayələrinin hidayətedici xoşbəxt məzmununa [uyğun olaraq] birlik əsaslarını təsis etmək, ədavət və düşmənçiliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə səltənətə xeyir və fayda verən, himayə edici rəhbər və sərdar, xəbərdarlıq edən rəhbər, diqqət yetirməyin səbəbi, ağılıq və dinin nuru olan əmir Əbdül-vəhhabı sizin yanınıza göndərməyə layiq hesab etmişdik. İntizarımız bu idi ki, bütün xalqın və İslam əhlinin mənafeyinin tənzi-matçısı olan adı çəkilən şərəf hamisini tezliklə geri göndərib keçmişdə olduğu kimi layiqli formada zati (fitrətimizdə olan) birlik xüsusiyyətlərini izhar edəcəksiniz indi həmin hadisədən bir müddət keçsə də, lakin dostluqdan bir əsər görünmür. Ağılımızdan belə bir fikir keçdi ki, bu əsnada hər iki tərəfin sərhədlərinə hücum edib, bəzi hərəkət etmələri həmin alicənabın yanlış anlaşılmasına və [nəticə etibarlı ilə] sizin onu ləngitməyinizə və saxlamağınıza səbəb olmuşdur.

Buna əsasən baş verənlər haqqında təfsilatı ilə xəbərdar olan, xanədanımıza sadıq olanlar cərgəsində yer almış etimad edilən uca əmir və yüksək zənginlik sahibi Kəmaləddin Hüseyn bəyə və

insanların dirəyi Bayram ağaya fürsət düşdükcə [baş verənləri] diqqətinizə çatdırmaq həvalə edildi.

Yəqin ki, bütün canlıların məsləhətləri və islam əhlinin işlərinin tənzimlənməsini göz önünə gətirib səmimiyyət qapılarının açılması və dostluq əsaslarının yayılması üçün (lazımı) vəsait və məktublar göndərəcək, qafilə və karvanların hərəkətinə icazə verəcəksiniz. Elçilər göndərmək, məktublar yazmaq, yazışma və müzakirələri artırmaqla həqiqi niyyətimiz bütün canlıların və bütün rəiyyətlərin təhlükəsizliyini düşünməkdən başqa bir şey olmayıb və olmayacaqdır da. Allahın sonsuz inayətinə inanmaq və təmənnəsiz kərəminə etimad etmək təsəvvür olunacaq digər düşüncələrdən daha yüksəkdir. Əbədi və sonsuz dua və salavat Məhəmməd və onun övladlarının olsun. Təbriz yurdu" (58).

Çaldıran döyüşündən əvvəl Sultan Səlimin göndərdiyi məktublara qarşı biganəlik nümayiş etdirən Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı sultanına bir-birinin ardınca iki elçilik və iki məktub göndərməsi özlüyündə sual və maraq doğura biləcək bir hadisədir. Bu dəfə yazışmalara qarşı biganəliyi Sultan Səlim göstərdi. Həmin biganəliyin Sultan Səlimin Səfəvi kampaniyası ilə bağlı gözləntilərinin həyata keçməməsi ilə bağlı olduğunu və ya Şah İsmayılın qarşı düşmənçiliyin ifadə forması olmasını söyləmək çətinidir. Şah İsmayılın isə davamlı şəkildə Osmanlı sultanına məktub göndərməsinin və həmin məktublarda da sülhün və dostluğun bərqərar edilməsinə təkid göstərməsinin arxasında yeni müharibənin qarşısının alınması olduğunu da birmənalı şəkildə söyləmək çətin olardı. Çünki Şah İsmayılın yaxşı məlum idi ki, Sultan Səlim, Səfəvi dövlətini çökdürmək potensialına malik deyildir və Sultan Səlimin yenidən Səfəvi dövlətinin dərinliklərinə doğru irəliləmək cəhdi onun özü üçün çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Əslində, Sultan Səlim də bunu bildirdi və ona görə sonradan bir daha Səfəvi hüdudlarının dərinliklərinə doğru istiqamət götürmədi. Digər tərəfdən Sultan Səlim qoşunları və əyanları arasında Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə aparılması məsələsində fikir və əməl yekdilliyini təmin etməkdə çətinlik çəkirdi. Belə

olduğu halda Şah İsmayılın təkidlə Sultan Səlimə sülh təklifi etməsi çox güman ki, ya qərb sərhəd xətti boyunca olan məntəqələrin işğalının qarşısının alınması istəyi ola bilərdi, ya da əsir düşmüş xanımının azad edilməsinə nail olmaq istəyi.

Sultan Səlim isə təkidlə Şah İsmayıla qarşı düşmənçilik mövqeyindən əl çəkmək istəmirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Səlim, Səfəvi dövləti ilə bağlı öz iddialarını təmin edə bilməmişdi ki, bu da onun qürurundan yan keçə bilməzdi. Çaldıran döyüşünə qədər, Çaldıran döyüşünün gedişində və Çaldıran döyüşündən sonra verdiyi çox böyük itkilərin qarşısında Sultan Səlimin əldə etdiyi yalnız Şah İsmayılın talan olunmuş xəzinəsi idi. Bir də sonradan sərhəd xətti boyunca ələ keçirə bildiyi bir neçə məntəqə. Həmin məntəqələrin ələ keçirilməsi üçün də Sultan Səlim Səfəvi qoşunları ilə yox, yalnız yerli və azsaylı qoşun dəstələri ilə qarşılaşmalı olmuşdu.

Şah İsmayılın növbəti elçiliyi də Osmanlı sarayında yaxşı qarşılanmadı. Sultan Səlim Səfəvi elçisi ilə görüşməkdən imtina etdi. Əvəzində Osmanlı sarayında ali divan çağırıldı. Bu divanda Osmanlı dövlətinin vəzirləri, əyanları və tanınmış sərkərdələri iştirak edirdilər. Divana Kəmaləddin Hüseyn bəy dəvət olundu. Bayram ağa isə divana buraxılmadı. Divan Kəmaləddin Hüseyn bəyi dinlədi və yəqin ki, sonra Sultan Səlimə məlumat verildi. Sultan Səlim divan toplanmasından iki gün sonra Səfəvi elçilərinin həbs olunması barəsində göstəriş verdi. Dövrün diplomatik normalarının ziddinə olaraq belə bir addım atmaqla Sultan Səlim bir daha Şah İsmayıla qarşı düşmən münasibətini ortaya qoydu. Özü də onlar İstanbulda deyil, kənardə, fərqli məkanlarda həbs edildilər. Şah İsmayılın məktubuna isə yenə də cavab verilmədi. Osmanlı mənbələrində Sultan Səlimin Şah İsmayıla qarşı cavab verməməsinin və düşmənçilik mövqeyində dayanmasının səbəbi Anadoluda yaşayan şiə məzhəb əhalinin hələ də Səfəvilər tərəfindən Osmanlı dövlətinə qarşı təhrik edilməsi ilə bağlıdır. Amma tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlirlər ki, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl Anadolu şiələrinin təhrik edilməsinə diqqət

ayırmamışdı (59). Səfəvi elçiliklərinin Osmanlı ərazisində olduğu vaxtlarda Şah İsmayıl hər hansı bir təhrikedici hərəkətə əl atmadı və bununla da Sultan Səlimin əlinə əlavə bir bəhanə vermədi.

5. Osmanlı qoşunlarının Səfəvi dövlətinin qərb əyalətləri üzərinə hücumu

Sultan Səlim isə Əlaüddövlə Zülqədərle döyüşdən sonra Diyarbəkri işğalına qərar verdi. Diyarbəkri Osmanlı qoşunları tərəfindən işğal edilməsi "Tarix-i aləməra-yi Abbasi" əsərində belə təsvir olunmuşdur: " Çaldıran hadisəsindən sonra [Şah İsmayıl] Diyarbəkr hakimiyyətini Xan Məhəmməd Ustaclunun qardaşı Qaraxana verib, onu o tərəfə göndərdi. O, Mardində qərar tutdu. Qarahəmid adı ilə tanınan Amid şəhərinin əhalisi xaincəsinə rumiləri çağıraraq, şəhəri onlara verdi. Qaraxan Mardindən çıxıb, rumilərin gəlişini dəf etməyə getdi. Onun qarşısına beş min adam göndərdilər. O, həmin dəstə ilə vuruşub qalib gəldi. Belə ki, rumilərin əksəriyyəti qətl edildi. [Diyarbəkr] şəhərinin kənarına çatdıqda əhalinin rumilərlə müttəfiq olduğunu gördü. Qalanı almaqdan ümitsiz oldu. Məmləkət rumilərin əlində idi. Onun hakimiyyətinin ikinci ili olan 922-ci (1516) ildə rumilər iyirmi min piyada və süvari ilə onunla döyüşə gəldilər. O, Qudurmuş sultan Qacarla birlikdə onlarla müharibəyə hazırlaşdı. Mardinin Üləngi-Qoruq [adlı] yerində iki tərəf arasında vuruşma baş verdi. Qaraxan o böyük qoşuna qalib gəldi. [Amma düşməni] təqib edən zaman bədbəxtlikdən ona bir tufəng gülləsi dəydi, atdan düşərək can verdi. Bu haldan qızılbaşlar pərişan oldular, rumilər [isə] açıq-aşkar basılma və məğlubiyyətdən sonra qələbə çaldılar. [Onlar] xondgardan yardım alaraq, Diyarbəkr [vilayətini] ələ keçirdilər. Qızılbaşların əli o vilayətdən üzüldü. Bu xəbərlər Süleyman çanlı xaqana çatdıqda Qaraxana yardım üçün bir dəstə təyin etmişdi. Lakin o öldürüldükdən sonra bundan vaz keçdi" (60).

Səfəvi sərhədi boyunca yuxarıda adları çəkilən məntəqələrin işğalından sonra Diyarbəkri işğalı da Osmanlı sarayı üçün strateji

əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki Diyarbəkər işğal edilmədən Osmanlı sarayı üçün bölgənin etibarlı təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çətin ola bilərdi. Diyarbəkər və onun ətrafı Səfəvi dövləti üçün də strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bölgənin əldə saxlanması Səfəvi dövlətinin təhlükəsizliyi üçün də əhəmiyyətə malik idi. Şah İsmayıl Diyarbəkər və onun ətrafında toplanan qoşun qüvvələrini də Çaldıran döyüşünə cəlb etmiş, Diyarbəkər hakimi Xan Məhəmməd Ustaclı isə Çaldıran döyüşündə qoşunların sol cinahının rəhbəri təyin edilmişdi. Xan Məhəmməd Ustaclı bu döyüşdə şəhid olandan sonra onun qardaşı Qaraxan bəy Diyarbəkər hakimi təyin edildi. Xan Məhəmməd Ustaclı məlum olduğu kimi, Şah İsmayılın bacısı ilə evlənmişdi. Məhəmməd xanın şəhid düşməsindən sonra Şah İsmayıl onun yerinə təyin etdiyi Qaraxan bəyə həm xan məqamı verdi, həm də dul qalmış bacısını özünə kəbin etdirməyə icazə verdi. Qaraxan xan da Çaldıran döyüşündən sonra Diyarbəkərə doğru hərəkətə başladı.

Türkdilli mənbələrdə olan məlumatlar da Diyarbəkər ətrafındakı döyüşlərin Qaraxanın hərbi üstünlüyü ilə başlamasını təsdiq edirlər. Sultan Səlim İstanbula çəkilsə də bölgədəki hadisələrin necə cərəyan etməsini və Şah İsmayılın bu hadisələrlə bağlı fəaliyyətini nəzarət altında saxlamağa çalışırdı. Bunun üçün xeyli sayda casuslar təyin edilmişdilər ki, Şah İsmayılın hansı qərar qəbul etməsi və ya hansı tədbirlərə əl atması barəsində sultan sarayında vaxtında xəbər tutulsun. Diyarbəkərin kürdlərlə məskunlaşması və onların sünni məzhəb olması Osmanlı maraqlarına müəyyən dərəcədə cavab verirdi. Güman edilirdi ki, bu əhali Osmanlı maraqlarının qorunmasında öz köməklərini əsirgəməyəcəklər.

Bununla belə, Amid şəhərinin (qalasının) əhalisi heç də dərhal Şah İsmayıla qarşı cəbhə tutmadı. Şəhər əhalisi öz nümayəndələrini Şah İsmayılın yanına göndərdi ki, Səfəvi dövlətinə sədaqətlərini saxlamaqdadırlar. Amma Şah İsmayıldan xahiş olundu ki, Qaraxanın yerinə Diyarbəkərə başqa bir adam hakim təyin edilsin. Çünki Diyarbəkər əhalisi Qaraxanla silahlı qarşıdurmada olmuşdu və onun Diyarbəkər əhalisinə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirəcə-

yindən ehtiyat edirdilər. Şah İsmayılın bu xahişə necə cavab verməsi barədə mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda hər hansı bir məlumat rast gəlmək mümkün deyil. Çox tezliklə Qaraxanlı Osmanlı qoşunları arasında döyüş başlamasından belə ehtimal etmək olar ki, ya bu xahiş Şah İsmayılın keç çatdı, ya da Şah İsmayıl təklifi qəbul etmədi və Qaraxanın yerinə başqa birisini Diyarbəkr hakimi təyin etmədi. Hər halda Qaraxanlı Səfəvi şahına yaxın olan bir adam idi və həm də kifayət qədər cəsur bir insan idi.

Qaraxanın 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkr ətrafına gəlməsi haqqında məlumat alan kimi Sultan Səlim Bıçlı Məhəmməd kimi tanınan Məhəmməd paşanın rəhbərliyi altında bölgəyə qoşun dəstəsi göndərdi. Osmanlı sultanı eyni zamanda Əli bəy Şahsuvaroğluna da göstəriş verdi ki, sərəncamında olan qoşun dəstəsi ilə bölgəyə yollansın və Bıçlı Məhəmmədlə birlikdə Qaraxana qarşı döyüşdə iştirak etsin. Osmanlı sultanına sədaqət nümayiş etdirən bəzi kürd tayfa başçıları da öz dəstələri ilə birlikdə Osmanlı qoşunlarına qoşuldular. Bütün bunlara baxmayaraq Osmanlı qoşunları Səfəvi qoşun dəstəsinə üstün gələ bilmədi. Amid şəhəri ətrafında baş verən döyüşdə Osmanlı qoşunları ciddi zərbə aldılar və geri çəkilmək məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Bıçlı Məhəmməd Amid qalasına pənah apararaq yerli əhalinin köməyi ilə Qaraxanın təhlükəsindən nicat tapa bildi (61).

Bu döyüşün gedişi həm də onu göstərdi ki, yerli əhalinin Qaraxana qarşı etimadsız yanaşması doğru imiş. Belə olmasaydı Bıçlı Məhəmməd də Amid qalasına və onun əhalisinə sığınmazdı. Çox güman ki, Diyarbəkr əhalisi həm də Osmanlı qoşunlarının üstün gələcəyinə şübhə etmirdi və ona görə də Osmanlı qoşunlarını dəstəkləməyi məqsəduyğun sayırdı. Əslində, Sultan Səlim də göndərdiyi qoşun dəstəsinin Qaraxanın qoşun dəstəsinə üstün gələcəyinə şübhə etmirdi. Onun gümanında Səfəvi qoşunlarına artıq ciddi zərbə vurulmuşdu və bu qoşunların yaxın zamanlarda dirçələcəyi mümkün deyildi. Amma eşidəndə ki, Diyarbəkr ətrafına göndərilən qoşun dəstəsi azsaylı Səfəvi qoşun dəstəsi qarşısında uğursuzluğa düçar olub Sultan Səlim son dərəcə qəzəbləndi. Os-

manlı mənbələrinin məlumatına görə, Sultan Səlim hətta qəzəbindən sədr-əzəm Hersoqzadənin yaxasından yapışıb ona bir neçə yumruq vurdu, onun yaxasındakı lentləri qoparıb yerə atdı. Sonra da Hersoqzadə və eləcə də saray əyanlarından olan Piri paşanın əlləri bağlanaraq zindana atıldı (62).

Osmanlı qoşun dəstəsinin Diyarbəkr ətrafında Qaraxan tərəfindən məğlubiyyətə uğradılması Osmanlı sədr-əzəminin həbsi və həm də vəzifədən azad edilməsi ilə başa çatdı. Sonradan onun yerinə Yunis paşa təyin edildi və qısa müddətdən sonra Sinan paşanın rəhbərliyi altında Diyarbəkərə daha böyük bir qoşun dəstəsi göndərildi. Bu qoşun dəstəsi kifayət qədər böyük qoşun dəstəsi idi və onun tərkibinə Rumeli, Anadolu və Qaraman bəylərbəyliklərinin qoşun dəstələri, 3000 nəfərdən ibarət olan yeniçəri dəstəsi, habelə digər dəstələr daxil idilər. Yeniçərilər tüfənglə silahlanmışdılar. Qaraxan belə böyük və təchiz olunmuş qoşun dəstəsinə qarşı cəbhə tutmalı idi. Şah İsmayıl böyük sayda qoşun dəstəsinin Diyarbəkərə tərəf göndərilməsindən məlumat alanda Qara xana xəbər göndərdi ki, döyüşə girməyə tələsməsin və əlavə qoşun dəstələrinin gəlib çatmasını gözləsin. Bu qoşun dəstəsinin yetişməsi Qaraxanın gücünü xeyli artırma bilərdi. Amma ilk uğurdan ilhamlanmış olan Qaraxan Osmanlı qoşun dəstəsi yetişən kimi ona qarşı döyüşə atıldı və daha Şah İsmayıl tərəfindən göndərilmiş qoşun dəstəsinin yetişməsini gözləmədi. Həmin döyüş Mardin şəhəri yaxınlığındakı Qoç hasarı adlanan məntəqədə baş verdi. Qaraxan həm özü, həm də rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsi bu döyüşdə də Səfəvi qoşunlarına xas olan hünər və şücaət nümayiş etdirdi. Osmanlı qoşunlarının say və təchizat üstünlüyünə baxmayaraq, Qaraxan döyüşün gedişində təşəbbüsü ələ keçirməyi bacardı. Bu döyüşdə onun yenicə nikah etdiyi xanımı, yəni Şah İsmayılın bacısı da iştirak etdirdi. Amma Qara xanın döyüşün gedişində tüfəng gülləsinə tuş gəlməsi və həyatını itirməsi onun rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsində bir çaxnaşma yaratdı. Bu isə son nəhayətdə Səfəvi dəstəsinin geri çəkilməsi və döyüşü uduzması ilə nəticələndi. Qaraxan şəhid olandan sonra onun xanımı bir neçə

Səfəvi döyüşçüsünün müşayiəti ilə döyüş meydanından uzaqlaşmağa müvəffəq oldu (63).

“Əhsənüt-təvərix” əsərində də Qaraxanın kifayət qədər gərgin bir döyüş keçirməsi öz təsdiqini tapmışdır. Bu əsərdə həmin döyüş barəsində belə bir məlumat verilmişdir: “Qara xan bir dəstə dilavərlə Amidə yollandı ki, oranın əhalisini yanlış yoldan doğru səmtə yönəlsin. O hüduda çatdıqda, şəhər əhalisi rumilərlə ittifaq edib darvazadan bayıra çıxdılar, ox atmağa, qılinc oynatmağa başladılar və qazilərin qalaya daxil olmasına imkan vermədilər. Xan onların bu hərəkətindən məyus olub o vilayətin ətrafını ələ keçirdi, yolları zəbt etdi və qoymadı ki, şəhərə bir batman yük daxil olsun. Bıqlı Çavuş aciz qalıb qaladan beş min süvarini qazilərə qarşı döyüşə göndərdi. Qara xan zamanə igidlərindən bir dəstəsi və başdan-başa qəzəb və hiddətlə dolu qoşunu ilə birlikdə köhlən atının yüyənini rumilərə doğru çevirib onlara həmlə etdi və onların işini istədiyi kimi həll etdi. Belə ki, onlardan bir nəfər belə sağ qalmadı. Xan bu camaatı qətlə yetirdikdən sonra müzəffər və qalib şəkildə yüyənini öz ordugahına sarı döndərdi. Neçə gündən sonra xəbər gəldi ki, Bıqlı Çavuş təxminən iyirmi dörd min süvari və piyada toplayıb Amiddən çıxmışdır. Ona görə də Qara xan öz ordugahından ayrılıb Bıqlı Çavuşun düşərgəsinə doğru üz tutdu və Mardin yaxınlığındakı Qoruqda düşərgə saldı. O zaman [Qara xan] düşündü ki, tezliklə düşmənlə döyüşə girsin və yenidən yer üzünü düşmənlərin qanı ilə gül rənginə boyasın. Qudurmuş sultan da onu [bu işə] həvəsləndirdi və dedi:

- Səfəviyyə xanədanının düşmənlərinə bundan daha artıq möhlət vermək lazım deyildir və onların bədənlərinin divarlarında qılinc və xəncər zərbəsi ilə deşiklər açmaq gərəkdir.

Amma həmin vaxt İsgəndər şanlı xaqanın yanından bir qorçu gəlib onun hökmünü gətirdi ki, bu tərəfdən yardım gəlib çatmayınca döyüşə girməsinlər. Başqa şəxslər də savaşa atılmaqda tələsməyi məsləhət görmürdülər və deyirdilər:

- Kömək gəlib çatıncaya qədər düşmənlə vuruşa başlamaq lazım deyil.

[Lakin] xan Qudurmuşun fikrini daha düzgün hesab etdi. Ertəsi gün o, öz fələk yerişli atına minib bayraqlarını dalğalandırdı, sağ və sol cinahı necə lazımdırsa tərtib etdi. O tərəfdən Bıǵlı Çavuş sağ və sol cinahları iş bacaran adamlarla möhkəmləndirdi, öz qoşununun qabağında zərbzən və firəngilərlə dolu arabalar yerləşdirdi, onun ətrafını zəncirlə bir-birinə bağladı və qoşunun arxasında dəvələr və təchizat yerləşdirdi. Məhşər çölünü xatırladan o səhrada hər iki qoşunun səfləri tərtib olunduqdan sonra ilk öncə qazilər qılınclarını sıyırıb və nizələrini düşmənlərə yönəldib rumilərin üzərinə at çapdılar, [onların] sol və sağ cinahlarını yerlərinədən dəbərdib mərkəzə doğru sıxışdırdılar. Rumilərin fərar yolu bağlı olduğundan onlar naçar qalıb döyüşə başladılar. Nəql edirlər ki, o gün bir sıra rumilər qazilərin qılıncının zərbəsindən atlarını buraxıb, birbirinin çiyinə ayaq qoyaraq dolaşırdılar.

...Rüstəmə bənzər qazilər iti qılınc zərbəsi ilə cavanların canını deşib onların həyat xırmanını yoxluq (ölüm) küləyinə verdilər. Qılıncın dili canın qulağına “Yer üzündə olan hər şey yox olacaqdır” ayəsini oxuyurdu və ox səfiri “Hər kəs ölümü dadacaq” xəbərini yaxına və uzağa yetirirdi. Neçə-neçə cəsəd birbirinin üstünə qalaqlanmışdı və süvarilərin hərəkətə macalı, piyadaların yeriməyə yeri qalmamışdı.

...Sancaq əmirləri paşaya dedilər:

- Bizim qoşunumuz alt-üst oldu. İş artıq döyüş alovlarını alışdırmaqdan keçmişdir. Gərək “Məğlub olduğun zaman qaçmaq lazımdır” məzmununa əməl edək və “Qarşısında tab gətirilməyən şeylərdən qaçmaq peyğəmbərlərin ənənəsidir” kəlamının zərurətindən boyun qaçırmayaq.

Bıǵlı Çavuş bu sözləri qəbul etməyib, öz qoşununu həvəsləndirərək döyüşə təhrik etdi. Bir daha şur və şər dolu rumilər həmlə etdilər. Yenidən qazilər onları dəf edib mərkəzə sıxışdırdılar. Az qalmışdı ki, Bıǵlı Çavuş köhlən atının yüyənini döyüş meydanından qaçış vadisinə döndərsin. Xan şücaət göstərüb rumilərin mərkəzinə at çapdı. Qəzavü-qədər üzündən bir tufəng açılıb onun həyatının kökünün qırılmasına səbəb oldu. Qazilərin əhval-ruhiyyəsi

pozuldu. Rumilər öz yerlərindən hərəkətə gəldilər. Qızılbaşlar fərar etməyə qərar verdilər. Bıqlı Çavuş bu xəbəri çatdırmaq üçün Sultan Səlimin yanına bir çapar göndərüb Diyarbəkri ələ keçirdi” (64).

Mövcud olan başqa bir məlumata görə, Osmanlı sultanı hələ Diyarbəkri ətrafında döyüşlərə başlamazdan əvvəl əslən kürd olan İdris adlı bir nəfəri kürdlər yaşayan məntəqələrə göndərdi. İdris, Osmanlı sarayı ilə yaxın münasibətlərə malik idi və Sultan Səlim güman edirdi ki, Diyarbəkri ətrafındakı kürd tayfalarının Şah İsmayla qarşı qaldırılmasında İdris əhəmiyyətli rol oynaya bilər. İdris də dərhal bölgəyə yollandı və bölgə kürdlərinin Osmanlı sarayına sədaqət ətrafında səfərbər edilməsi üçün müəyyən işlər gördü. Diyarbəkri yeni hakimi təyin edilmiş Qaraxanın bölgəyə gəlməsi də kürdlər arasında Səfəvi dövlətinə qarşı təbliğat işlərinin apardığı vaxta təsadüf edirdi. Məlumata görə, Qaraxan əvvəlcə Diyarbəkri mühasirə etdi. Lakin bu mühasirəni başa çatdırma bilmedi. Çünki Diyarbəkri əhalisi Osmanlı sultanından kömək istədi və Osmanlı qoşun dəstələrinin yetişməsi ilə Qaraxan da Diyarbəkri mühasirəsindən əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. İstinad olunan məlumata görə, bir müddətdən sonra Qaraxan yenidən Diyarbəkri mühasirəyə aldı. Bu dəfə də yerli əhali Səfəvi qoşunlarının hücumunun qarşısının alınması üçün Osmanlı sarayına müraciət etdi. Bu dəfə də Osmanlı sultanı Diyarbəkri əhalisinin xahişi əsasında hərbi qüvvə göndərdi. Yeni Osmanlı qüvvələri bölgəyə yetişəndən sonra Qaraxanın müqaviməti qırıldı və Səfəvi qoşun dəstəsi geri çəkilməli oldu. Sonra Osmanlı qoşunları Mardin şəhərini mühasirəyə aldılar. Mardin şəhəri kifayət qədər güclü müdafiə imkanlarına malik idi və ona görə də onun alınması Osmanlı qoşunları üçün ciddi çətinlik yaradırdı. Amma bildirilir ki, Mardin sakinləri də İdris vasitəsilə Osmanlı qoşunları ilə əlaqə yaratdılar və onların şəhərə daxil olması üçün zəruri köməklikləri göstərdilər. Bununla, Mardin şəhəri də Osmanlı qoşunlarının işğalı altına düşdü (65).

Bir başqa məlumatda isə bildirilir ki, böyük sayda Osmanlı qoşun dəstəsi yetişəndən sonra Qaraxan Mardin ətrafından geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı və ona görə də Mardin Osmanlı qüvvələrinin nəzarəti altına düşdü. Məlumatlara görə, Mardin şəhəri nəzarət altına alınandan sonra Osmanlı paşaları arxayınlaşaraq qoşun dəstələri ilə geri çəkildilər. Bundan dərhal istifadə edən Qaraxan Mardin qalasını yenidən mühasirəyə aldı və qalanı ələ keçirdi. Mardinin yenidən Qaraxan tərəfindən nəzarət altına alınması xəbəri Sultan Səlimə yetişəndə o daha böyük bir qoşun dəstəsini bölgəyə göndərmək qərarına gəldi. 20 min nəfərdən ibarət olan bu qoşunlara Qaraman hakimi Xosrov paşanın, Kəmax qalasının hakimi Əhməd paşa Qaraçinoğlunun, Sinan paşanın və Bali ağanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələri daxil oldular. Bu qoşuna min nəfərlik tufəngçilər dəstəsi də əlavə edildi. Bütün bu qoşun Diyarbəkə doğru istiqamət götürdü. Bildirilir ki, Şah İsmayıl da Qaraxana kömək göndərə bildi. Amma bu kömək 600 nəfərlik bir dəstədən ibarət idi. Qaraxan böyük sayda olan Osmanlı qoşunlarının qarşısını saxlamağa qadir olmayacağını gördükdə Mardini tərək edib Kəmax qalasına tərəf geri çəkilməyə başladı. Qaraxan yolda ikən onun dəstəsinin təqibinə girişmiş 2 min nəfərlik Osmanlı qoşun dəstəsinə ağır zərbə vurdu və həmin dəstənin üzvlərinin demək olar ki, hamısını qətlə yetirdi. Bu barədə xəbər alınandan sonra Qaraxanın qarşısına Mustafa paşanın rəhbərliyi altında olan daha böyük bir Osmanlı dəstəsi çıxarıldı. Qaraxan və onun dəstəsi bu döyüşü mərdliklə qarşılansalar da uğursuzluğa düşər oldular. Qaraxan özü də bu döyüşün gedişində yaralandı və həyatını itirdi. Qaraxanın şəhid olması bütünlükdə bölgədə hərbi təşəbbüsün Osmanlı qüvvələrinin əlinə keçməsi ilə nəticələndi və çox tezliklə bütün Diyarbəkər əyaləti Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına düşdü (66).

Diyarbəkərin Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altına düşməsi xəbərindən Sultan Səlim o qədər sevindi ki, qoşun dəstələrindən birinin rəhbəri olan Əli bəy Şahsuvaroğluna 10 min ədəd qızıl sikkə göndərdi. Bundan başqa, Sultan Səlim imzaladığı və möhrünü

vurduğu 30 ədəd məktub kağızını hər hansı bir mətn yazmadan Bıǵlı Məhəmmədə göndərdi ki, o özü bildiyi adamlara bu məktubları göndərsin. Bıǵlı Məhəmməd bölgədə Osmanlı hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün kürd tayfa başçılarına və nüfuzlu adamlara Osmanlı sultanı adından məktub göndərməklə onları öz tərəfinə çəkməli və ya onların Osmanlı sarayına olan bağlılığını gücləndirməli idi. Bu məqsədinə nail olmaq üçün məktubun mətni də onun tərəfindən yazılmalı idi. Qaraxanın dəstəsi üzərində qələbə Sultan Səlimi o qədər sevindirdi ki, onun başını bədənindən ayıraraq məktubla birlikdə Misir hakimi Qansu Quriyə göndərdi (67).

Qansu Quriyə göndərilmiş məktub əslində, bir təhdid məktubu idi və bununla Sultan Səlim onu Osmanlı dövlətinə qarşı hər hansı bir mövqə tutmaqdan çəkəndirməyə çalışırdı. Sultan Səlimin Misir hakiminə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: "...Kəmax qalasından geri döndüyümüz zaman qış fəslə gəlib çatdı və havalar soyudu. [Öz-özümüzə] "bu qışı istirahət edək" - dedik. Bu qərarımızı təsdiqlədikdən sonra səltənətimizin mərkəzinə (İstanbul) geri döndük və yaz gələncə qədər orada iqamət etdik. Müvəhiddlərin kəlməsini (Allah nidasını) ucaltmaq iradəmizin tələbinə uyğun olaraq iti oxlarımızı hazırlayaraq bayraqlarımızı qaldıraraq Şərq məmləkətinə doğru yönəldik. Ağ şəhərə gəldikdə nadir hadisələrdən biri baş verdi. Diyarbəkri baş əmiri Məhəmməd tərəfindən bir müjdəçi gələrək xəbər gətirdi ki, "Şah İsmayıl güclü qorunan Amid, Xarput və digər qalaları və dağları fəth edəndən sonra çoxlu sayda, 20 min və ya daha çox insan toplayaraq onlardan bir hissəsinə Qaraxan kimi tanınan əmiri başçı təyin edib. O (Qaraxan), qohumlarının ən üstünü və əsgərlərinin ən öndə gələnidir. Onunla Bağdad, Həmədan, Hillə, Sultaniyyə, Kəlhor, Səid, Kaşan və Qəzvinin əmirələri də birlikdə göndərib. Adı keçən əmirimiz (Diyarbəkri hakimi Məhəmməd) bəzi əmirlərlə birlikdə qartalın kiçik quşların üzərinə şığıması kimi onların üzərinə şığıyaraq güclənmələrinin və yayılmalarının qarşısını alıb. Qeyd olunan dəstə onları gördükdə ordunu tənzimləyib və şiddətli döyüş başlayıb. Bu zaman açıq-aşkar fəthin nəsim yeli əsib. Qeyd olunan əzəmətli

əmirilər (onları) ağır məğlubiyyəyə (həzimetə) uğratmaq qərarına gəlirlər...

Qeyd olunan əmirilərin rəhbərləri vasitəsilə həyata keçirilmiş bu ardıcıl baş verən fəthlər və hədsiz xoşbəxtlik xəbərləri [bizə gəlib] çatdıqda sizin uca məclisinizə, məclis üzvlərinin könülləri xoş olsun deyə müjdə göndərməyi zəruri hesab etdik. Bu məqsədlə seçilmiş yaxınlarımızdan olan uca əmir ali-cənabımız Həsəni, Qaraxanın başı ilə birlikdə göndərdik və gül qoxusundan daha gözəl olan salamları (sizə çatdırmaq üçün) ona yüklədik" (68).

Diyarbəkri və Mardinin işğalı ilə Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinin işğalı başa çatdırıldı. Bu işğal nəticəsində Həsən Keyf, Səncar, Ərgənə, Bircik, Cermik məntəqələri də Səfəvi dövlətindən qoparıldı. Həmin şəhərlərin ələ keçirilməsi ilə İkiçayarası ərazilərin kürdlər yaşayan böyük bir hissəsi Səfəvi dövlətindən qoparıldı və Osmanlı dövlətinin hüduqlarına daxil edildi. Bundan sonra Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasındakı sərhəd xətti təxminən Urmiya gölü ətrafından başlayaraq Malatiyaya kimi uzanırdı (69).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Qaraxanın Diyarbəkri qoşun çəkməsi haqqında daha geniş məlumatlar vardır. Amma bu məlumatlarda bir sıra təfərrüatlar olsa da, yuxarıdakı məlumatlarla səsleşməyən məqamlar da vardır. Bununla belə, həmin məlumatlar da Səfəvilərin tarixinin öyrənilməsi baxımından elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Adları çəkilən mənbələrdəki məlumatlara görə, Diyarbəkri ətrafında Osmanlı və Səfəvi qoşunlarının üzbəüz gəlməsi Sultan Səlimin Təbrizdən qayıtması zamanı baş vermişdi və Osmanlı sultanı özü də Diyarbəkri ətrafındakı döyüşlərdə iştirak etmişdi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əvvəlcə Qaraxanın rəhbərliyi altında olan dəstənin Həsən paşanın qoşun dəstəsi ilə qarşılaşması haqqında məlumat verirlər. Qeyd edildiyi kimi, Məhəmməd xan Ustacının şəhid olmasından sonra Şah İsmayıl onun yerinə Qaraxan bəyi təyin etdi və ona xan titulu verdi. Qaraxanın istinad olunan mənbələrin məlumatına görə, 4 min nəfərlik

qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkərə yollandı. Məlumata görə, Qaraxan, Osmanlı qoşunlarının Təbrizi tərk etməsindən dərhal sonra Diyarbəkərə doğru hərəkətə başladı. Sultan Səlim Diyarbəkər əyalətinin ələ keçirilməsi üçün əyalətin kürd rəhbərlərindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışırdı. Çaldıran döyüşündəki qələbədən sonra Sultan Səlim hətta kürd əmirlərinə fəthnamə də göndərmişdi. Osmanlı sultanı şübhə etmirdi ki, Qaraxanın rəhbərliyi altında olan 4 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkər qalasına daxil olsa, sonradan bu qalanı ələ keçirmək xeyli çətinləşəcəkdir. Ona görə də qoşun başçılarından olan Həsən paşaya tapşırıq verdi ki, 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkərə yollansın və Qaraxanın Diyarbəkər qalasına daxil olmasının qarşısını alsın. Qaraxan bundan vaxtında xəbər tutdu və hələ Diyarbəkərə çatmamış Osmanlı qoşunları ilə qarşılaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə Diyarbəkərə aparılan yol üzərindəki dağ keçidinin uzun dərələrindən birində tələ qurdu, dəstəsini gizlin yerlərdə yerləşdirdi. Osmanlı dəstəsi həmin yerdən keçəndə Səfəvi döyüşçüləri Qaraxanın göstərişi əsasında dərənin girişini də, çıxışını da tutdular və bununla, Osmanlı qoşun dəstəsini mühasirəyə aldılar. Osmanlı qoşun dəstəsi göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq bu mühasirədən çıxma bilmədi və qoşun dəstəsinin döyüşçüləri demək olar ki, bütünlüklə məhv edildilər. Bildirilir ki, Qaraxan qətlə yetirilmiş Osmanlı döyüşçülərinin başlarını bədənlərindən ayıraraq onlardan minarələr düzəltirdi. Osmanlı dəstəsindən ələ keçirilmiş atlar və təchizat isə Səfəvi dəstəsinin gücünü daha da artırdı (70).

Bu hadisə Qaraxanın Diyarbəkərə yetişməsindən əvvəl baş vermişdi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində daha sonra Məhəmməd xan Ustaclının xanımı olmuş Şah İsmayılın bacısı Pəri bəyim və Diyarbəkərin Qaraxan tərəfindən ələ keçirilməsində onun iştirakı haqqında məlumat verirlər. Bu əsərlərin təsvirinə görə, Xan Məhəmməd Ustaclı Çaldıran döyüşünə yollananda Əhməd Çələbi adlı birisini müvəqqəti olaraq öz yerinə təyin etmişdi. O, kifayət qədər yaşlı bir adam idi və Çaldıran döyüşünün nəticələri haqqında xəbər tutanda vəziyyətə uyğun olaraq

hərəkət etməyi qərara aldı. Başqa sözlə, Əhməd Çələbi yeni şəraitdə Osmanlı sarayına sığınmağı daha məqsədəuyğun saydı. O, şübhə etmirdi ki, Çaldıran döyüşündən sonra ətraf ərazilər Osmanlı nəzarəti altına düşəcəkdir. Bundan başqa, Əhməd Çələbinin məzhəb baxımından da Osmanlılara yaxınlaşmağa üstünlük verdiyi bildirilir. Çaldıran döyüşünün Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğu və ərinin şəhid düşməsi ilə başa çatmasından xəbər tutan Məhəmməd xan Ustaclının xanımı Pəri bəyim dərhal Əhməd Çələbinin yanına adam göndərdi və ondan Təbrizə doğru hərəkət etməyə kömək göstərilməsini istədi. Şah İsmayılın bacısı özünün əsir düşə bilmək ehtimalından ehtiyat edirdi və ona görə Şah namusunun Osmanlı qoşunlarının ayaqları altına düşməsinə yol verməmək üçün Diyarbəkri tərk edib Təbrizə yollanmağı lazım bilirdi. Əhməd Çələbi isə ona kömək göstərməkdən imtina etdi və bildirdi ki, yeni şəraitdə artıq Osmanlı sultanının iradəsi ilə hesablaşmaq lazımdır. Əhməd Çələbi açıq şəkildə söylədi ki, Osmanlı sultanının razılığı olmasa artıq Məhəmməd xan Ustaclının xanımının qalanı tərk etməsinə də icazə verə bilməz və xanımın taleyinə yalnız Osmanlı sultanının Diyarbəkərə gəlməsindən sonra aydınlıq gətirilə bilər. Belə olanda Məhəmməd xanın xanımı Şah İsmayıl məktub yazdı və bu məktubu adamlarından biri vasitəsilə ona göndərdi. Xanım elçisinə tapşırırdı ki, əgər Şah İsmayıl sağdırsa məktubu ona çatdırmaqla yaranmış vəziyyət barəsində ona məlumat versin, Pəri bəyim adından ona söyləsin ki, tezliklə bölgəyə yetişib onu düşdüyü ağır vəziyyətdən xilas etsin. Şah İsmayıl eyni zamanda Əhməd Çələbinin satqınlığı barəsində də məlumat verilməli idi. Elçiyə tapşırılmışdı ki, Şah İsmayılın şəhid olduğu təqdirdə məktubu qızılbaş əmirlərinə çatdırsın və qızılbaş əmirlərindən xahiş olunsun ki, yaranmış vəziyyətlə bağlı lazımi tədbirlər həyata keçirsinlər. Pəri bəyim qızılbaş əmirlərindən xahiş edirdi ki, əvvəlcə onun vəziyyəti barəsində düşünsünlər və özlərini ona yetirsinlər (71).

Bundan sonra elçi Təbrizə doğru hərəkətə başladı və iki gün yol gedəndən sonra yolda Qaraxanla rastlaşdı. Elçi Diyarbəkrdə yaranmış vəziyyəti və eləcə də Məhəmməd xan Ustaclının xanı-

mının narahatçılığı ilə bağlı məlumatları Qaraxana çatdırdı. Pəri bəyim artıq Qaraxanın xanımı olmalı idi və ona görə də Qaraxan bu xanımın narahatçılığını, əslində, öz ailəsinin narahatçılığı kimi qarşıladı. Elçiyə tapşırırdı ki, tez-tələsik geriyyə qayıtsın və qala qapılarının onun üzünə açılmasına yardımçı olsun. Elçi də geri qayıdaraq Qaraxanla rastlaşmasını və onun tapşırığını bəyimə çatdırdı. Pəri bəyim elçini yenidən Qaraxanın yanına göndərdi. Qala darvazaları Əhməd Çələbiyə sədaqətli olan qüvvələr tərəfindən yaxşıca qorunurdu və Qaraxanın dəstəsinin bu darvazalardan qalaya daxil olması çətin ola bilərdi. Ona görə də Pəri bəyim qərara aldı ki, xan evinin yerləşdiyi yerdən qala divarları sökülsün və Qaraxanın dəstəsi də gecə ikən həmin yerdən qala daxilinə buraxılsın. Elçi bu xəbəri Qaraxana çatdırmalı idi. Qaraxan darvazalardan qalaya daxil olmağın çətin olacağını bilirdi. Ona görə hələ qalaya yetişməmiş qoşunları gizli bir yerdə yerləşdirdi və özü bir neçə nəfərlə qala ətrafının kəşfiyyatını aparmağa yollandı. Elə bu vaxt elçi ona yetişdi və təklif olunan planı onun nəzərinə çatdırdı. Qaraxan bu planı qəbul etdi. Gecə ikən o, bir dəstə ilə qala divarlarının sökülmüş yerindən qala daxilinə yollandı və həmin dəstə ilə daxildən qala darvazalarının açılmasına nail oldu. Bundan sonra onun dəstəsinin əsas hissəsi də qalaya daxil oldu (72).

Adları çəkilən mənbələrdə Sultan Səlimin də, sonradan Şah İsmayılın da qoşun dəstələri ilə Diyarbəkərə gəlmələri təsvir olunur ki, bu fakt digər mənbələrdə təsdiq olunmur. Məlum olan odur ki, Osmanlı qoşunları yuxarıda adları çəkilən əraziləri, o cümlədən Diyarbəkri işğal etdi və bu əraziləri öz hüduklarına daxil etdi.

6. Çaldıran döyüşü və Şah İsmayıl

Elmi-tarixi ədəbiyyatda bəzən Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinin Osmanlı nəzarəti altına düşməsi Çaldıran döyüşünün nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu qənaətin birmənalı şəkildə qəbul edilməsi doğru olmazdı. Məlumdur ki, dövrün hərbi və döyüş ənənələrində iki dövlət arasında aparılan müharibənin taleyinin bir

əsas döyüşdə həll edilməsi və ya bu müharibənin taleyinə aydınlıq gətirilməsi təcrübəsi var idi. Əksər hallarda müharibə edən tərəflərin qoşunları əsas döyüşə çıxarılır və bu döyüşdən sonra məğlub tərəfin süqutu qaçılmaz bir fakta çevrilirdi. Amma Çaldıran döyüşü Səfəvi dövlətinə qarşı aparılan dövlətin taleyini həll etmədi. Doğrudur, bu döyüşün Səfəvi dövlətinin gücünə təsiri inkar edilməzdir. Bununla belə, Çaldıran döyüşü Səfəvi dövlətini süquta uğratmadı. Sultan Səlim Təbriz şəhərinə daxil olsa da Səfəvi dövlətinin ərazilərinə hakim ola bilmədi. Sultan Səlim hətta Təbrizə gələrkən arxada qalan Səfəvi ərazilərinə də öz hakimliyini təmin edə bilmədi. Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin qərb sərhədində yerləşən qalaları və əraziləri Çaldıran döyüşündəki qələbənin nəticəsi kimi deyil, ayrı-ayrı döyüşlərin nəticəsi kimi işğal edə bildi. Bu ərazilərin işğalı hətta Osmanlı dövləti üçün çox çətinliklə həyata keçdi. Yalnız Səfəvi qoşunlarından əlavə köməyin gəlməməsi və eləcə də Şah İsmayılın sülh istəyində olması Osmanlı qoşunlarına şərq sərhədləri boyunca işğalçılığı davam etdirməyə imkan verdi. Qaraxan xanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsindən ağır zərbə alınmasını isə Osmanlı sultanı çox böyük narahatçılıqla yaşadı və yenidən Səfəvi qoşunlarının şücaəti ilə rastlaşmasını o son dərəcə böyük təşvişlə yaşadı. Bir sözlə, Səfəvi dövlətinin qərb sərhədi boyunca olan bir sıra məntəqələrin işğal edilməsi Çaldıran döyüşünün nəticəsi deyildi, Səfəvi dövlətinə qarşı aparılan müharibənin davamının nəticəsi idi. Çaldıran döyüşü Osmanlı sultanının Səfəvi kampaniyasının bir dövrü sayıla bilərdisə, sərhəd xətti boyunca bir sıra məntəqələrin ələ keçirilməsi isə bu kampaniyanın sonrakı dövrü kimi dəyərləndirilə bilər. Həmin kampaniya iki dövlətin sərhədində yeni bir şərait yaratdı. Sultan Səlimin əldə etdiyi ərazilər uzun zaman Osmanlı dövlətinin şərq sərhədinin dəyişməz qalmasına yol açdı. Bu sərhəd boyunca iki dövlət arasında ciddi silahlı qarşıdurma bir də Şah Abbasın hakimiyyəti zamanında baş verdi (73).

Dövrün müşahidəçilərinin və müəlliflərinin fikrincə, Çaldıran döyüşünün keçirildiyi ərəfədə Şah İsmayılın hərbi gücü hətta

Əmir Teymurun hərbi gücündən də yüksək idi və ona görə Çaldıran döyüşündə Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğu həmin müşahidəçilər tərəfindən müəyyən təəccüblə qarşılırdı. Amma müşahidəçilər və müəlliflər Osmanlı qoşunlarının Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi yürüşündəki uğuruna da birmənalı yanaşırdılar. Onlar şübhə etmirlər ki, Səfəvi qoşunları ilə bu ağır döyüş olmasaydı, onda bütün Avropa dövlətləri Osmanlı sarayının nəzarəti altına düşəcəkdə (74). Yəni, Səfəvi kampaniyası Osmanlı qoşunlarının gücünə istər-istəməz təsir göstərmişdi və bu da Avropa dövlətləri ilə bağlı Osmanlı sarayının hərbi panlarının həyata keçməsinə müəyyən əks-təsir göstərdi. Yəni, Səfəvi dövlətinə qarşı başlanan müharibə Osmanlı sultanına da ümidində olduğu nəticəni bütünlüklə vermədi və ona görə idi ki, qərb dövlətlərinin təmsilçiləri Çaldıran döyüşünün nəticələrini razılıqla qarşılayırdılar.

Çaldıran döyüşü istər Şah İsmayılın həyatında və hakimiyyətində, istərsə də Səfəvi təriqətinin tarixində bir dönüş nöqtəsi sayıla bilər. Təriqət və dövlət həyatına təsirsiz ötürməyən bu döyüşün tarixi, xüsusilə Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğu davamlı şəkildə araşdırmaçıların tədqiqat obyektinə olmuş və bu gün də olmaqdadır. Müxtəlif prizmalardan qiymətləndirilməklə bu döyüşün Şah İsmayıl üçün uğursuzluqla nəticələnməsinin ən müxtəlif səbəbləri ortaya qoyulmuş və onlar haqqında mövqe və münasibətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu döyüşün uğursuzluqla başa çatdırılmasının elə məqamları vardır ki, hələ də tədqiqatçıların təəccübünü və suallarını doğurmaqdadır və ona görə də təkrar-təkrar bu mövzunun üzərinə qayıdılır. Şübhə yoxdur ki, hələ gələcəkdə də Çaldıran döyüşünün gedişi və onun nəticələri yeni-yeni tədqiqatların mövzusu olacaqdır. Çünki döyüş və hərbi sənətinin inkişafı ilə bağlı Çaldıran döyüşünün dəyərləndirilməsinə yeni meyarlardan yanaşılması istisna deyildir.

Bundan başqa Çaldıran döyüşü dünya hərbi sənətinin və döyüş məharətinin nadir nümunələrindən biridir. Xüsusilə, Şah İsmayılın bu döyüşün gedişində nümayiş etdirdiyi məharət insan gücünün və məharətinin hüdudsuzluğunun təsdiqi sayıla bilər. Səfəvi şahı

öz fiziki imkanları ilə bu gün də insan zəkasının təəccübünə səbəb olacaq bir məharət, şücaət, enerji və döyüşkənlik ortaya qoydu, anlaşılması ənənəvi normalardan və təcrübi qənaətlərdən kənara çıxan bir bacarıqla qəhrəmanlıq göstərdi, təxminən on qat say üstünlüyünə malik olan qarşı tərəfin qüvvələrini parça-parça edib sağ-salamat döyüşdən çıxıb bildi. Qolunun gücündən qaynaq alan qılıncının zərbi ilə Şah İsmayıl yalnız zireh geyimdə olan döyüşçüləri deyil, top zəncirlərini də iki parça etməyə qadir oldu və dünya döyüş məharəti tarixində özünə məxsus olan bir səhifə açdı. Məhz buna görə, Çaldıran döyüşü təkrar-təkrar elmi araşdırmaya cəlb edilir və onun nəticələri ilə bağlı yeni-yeni fikirlər ortaya qoyulur.

Çaldıran döyüşündə Səfəvi qoşunlarının uğursuzluğuna yol açan bir sıra konkret səbəblər və məsələlər haqqında yuxarıda müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Amma istər həmin fikirlər, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda olan fikirlər ümumiləşdirərsə bir-sıra elmi-tarixi qənaətlərə gəlmək mümkündür.

Bu qənaətlərdən biri Şah İsmayılın qoşunların maddi-texniki təchizatına, xüsusilə odlu silahların istifadəyə qəbul olunmasına qarşı mühafizəkarlığın qalması idi. Doğrudur, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşü ərəfəsində qərb ölkələrindən odlu silah almağa cəhd göstərmişdi. Amma bu cəhdlər bir nəticəyə çatmamışdı. Bununla belə, Səfəvi qoşunlarında odlu silaha qarşı mühafizəkarlıq qalmaqda idi. Həmin mühafizəkarlıq da son nəticədə Səfəvi qoşunlarını Osmanlı qoşunları qarşısında ağır vəziyyətə saldı və məhz topların imkanlarından istifadə edilməsi Osmanlı qoşunlarına bu döyüşdə uğur gətirdi. Şah İsmayılın topların bir silah kimi mövcudluğundan, onun zərbə gücündən bixəbər olmasının iddia etmək doğru olmazdı. Məlumdur ki, hələ 1503-cü ildə Ağqoyunlu Murada qarşı döyüş zamanı Səfəvi qüvvələri qarşı tərəfdə mövcud olan topların bir hissəsini qənimət götürmüşdülər. Həmin toplar Ağqoyunlu Muradın dəstəsinə Osmanlı dövləti tərəfindən verilmişdi və onların istifadəsi də Osmanlı mütəxəssislərinin rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Topların Azərbaycan ərazisində istifa-

dəsinə isə hələ Ağqoyunlu hakimiyyəti dövründə başlanmışdı. Ağqoyunlu qoşunlarında topların mövcudluğu və istifadəsi haqqında məlumatlar mövcuddur. Əvvəlki fəsillərdə yazılanlardan da aydındır ki, hələ Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə aparmaq istəyəndə ona Avropadan toplar göndərilmişdi. Amma həmin toplar 1471-ci ildə Osmanlı qüvvələrinin əlinə keçmişdi. 1473-cü ildə Osmanlı qoşunları qarşısında məğlubiyyətə düşərək olan Uzun Həsən topların hansı döyüş gücünə malik olmasını əyani olaraq müşahidə etmişdi. Ona görə Uzun Həsən sonradan avropalılardan ona top verilməsini xahiş etdi və bu xahişin nəticəsi kimi yüz nəfərə yaxın top mütəxəssisi 1478-ci ildə Ağqoyunlu sarayına göndərildi. XV əsrin sonlarından bölgədə toplardan istifadə edilməsi daha geniş xarakter aldı. Mənbələrin məlumatına görə, hətta Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər də 1488-ci ildə Şirvanşah qoşunlarına qarşı Gülüstən qalası ətrafında baş vermiş döyüşdə toplardan istifadə etmişdi (75). Yəni, Çaldıran döyüşündən təxminən 26 il əvvəl səfəvilər topların döyüş imkanları ilə tanış idilər, belə bir silahın mövcudluğundan xəbərdar idilər və hətta Çaldıran döyüşünə qədər Səfəvi qoşunlarında toplar da mövcud idi. Belə olan halda Şah İsmayılın toplardan istifadə etməməsi haqlı olaraq sual doğurmaqdadır. Tədqiqatçılar bunu topların istifadəsinə Şah İsmayılın barışmaz münasibəti ilə bağlayırlar. Başqa sözlə, irəli sürülən fikirlərə görə, Şah İsmayıl toplardan istifadəni mərdlik əlaməti saymırdı, döyüşün aparılmasında ənənəvi təcürbəni, döyüşçülərin qarşı-qarşıya gələrək öz güclərini müəyyənləşdirməyi üstün bilirdi. Bəzi fikirlərə görə isə, Şah İsmayıl toplardan istifadəni həm məzhəb baxımından, həm də təriqət baxımından günah sayırdı (76). Səfəvi şahının belə bir əqidədə olması özü bir sirr olaraq qalmaqdadır. Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər də təriqət rəhbəri idi. Amma topdan istifadə edirdi və bunu günah saymırdı. Şeyx Heydər üçün top da döyüş silahı idi və digər silahlardan fərqi onda idi ki, onun zərbə gücü daha böyük idi. Şah İsmayıl isə atasından fərqli olaraq qoşunlarında toplara yer vermədi. Onun toplardan istifadə etməməsini Səfəvi qoşunlarında topların

olmaması ilə izah edilməsi də düzgün olmazdı. Məlumdur ki, Səfəvi qoşunlarında müəyyən sayda top və tufəng var idi. Topların bölgədə istifadəsi ilə bağlı böyük və uzun bir təcrübənin olmasına baxmayaraq Şah İsmayıl bu silahın imkanlarına qarşı mühafizəkar münasibət göstərməsi çox güman ki, fiziki gücə daha böyük arxayınçılıq göstərməsi və bir də ilahi qədərə olan inamı ilə bağlı idi. Fiziki güc deyəndə, yalnız Şah İsmayılın şəxsi fiziki gücü deyil, onun çevikliyi, enerjisi, döyüşmək məharəti və vərdişləri, soyuq silahların istifadəsinə əsaslanan yüksək texnikası və taktikası, soyuq silahlarla silahlanmış qoşun dəstəsinin döyüşünü idarə etmək bacarığı və s. nəzərdə tutulmalıdır. Çaldıran döyüşündə də Şah İsmayıl soyuq silahın istifadəsinə əsaslanan məharətin misilsiz nümunəsini ortaya qoydu. Lakin qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilmədi. Şah İsmayıl sonsuz şücaət nümayiş etdirsə də Çaldıran döyüşünün nəticəsi göstərdi ki, reallıqla barışmaq, silah və texnikanın inkişafının açdığı imkan üstünlüklərini nəzərə almaq zəruridir. Mühəribələrin dünya praktikası da bunu göstərir ki, tarixin istənilən dövründə döyüş sənətindən şəxsi fiziki gücün əhəmiyyəti istisna edilməsə də, hərbi məharətinin başlıca meyarı silah və hərbi texnikadır və döyüşlərin bütün texnikası da, əsasən, silah və hərbi texnikanın imkanları üzərində qurulur. Silah və texnikanın inkişafında yeni bir mərhələ olan odlu silahlardan istifadə edilməməsi Səfəvi qoşunlarının Çaldıran döyüşündə uğursuzluğunun mühüm səbəblərindən birinə çevrildi.

Səfəvi qoşunlarında mövcud olan odlu silahlardan Çaldıran döyüşündə istifadə edilməməsinə gəlincə isə, bu silahların sayı çox az idi və çox güman ki, onların sayı az olduğu üçün bu döyüşə cəlb edilməmişdi.

İstər mənbələrdə, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Çaldıran döyüşü ərəfəsində Şah İsmayılın böyük arxayınçılığa aparan mühüm səbəblərdən biri yalnız onun öz fiziki gücünə olan inamı deyil, həm də ilahi qədərə olan inamı idi. Bu məsələ kifayət qədər həssas və həm də

döyüş təcrübəsi üçün ənənəvi olmayan bir məqam olmaqla Şah İsmayılın müharibələr tarixində xüsusi bir xətt kimi keçməkdədir.

Məlumdur ki, müharibələrin aparılmasının öz qanunauyğunluqları vardır. Mahiyyətə obyektiv olan bu qanunauyğunluqların təsir gücünü müharibələr tarixində, eləcə də Şah İsmayılın hərbi tarixində də müşahidə etmək çətin deyil. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində müharibələrin qanunauyğunluqları elmi qənaət və ümumiləşdirmələr kimi məlum olmasa da, həmin qanunauyğunluqlara dayaqlanan əməli təcrübə mövcud idi. Həmin təcrübə də ənənəvi olaraq tarixin böyük sərkərdələri və hökmdarları tərəfindən izlənilir və riayət olunurdu. Bu ənənəvi təcrübə obyektiv reallıqlara əsaslanırdı və o sərkərdələr tarixdə ad qoymuşdular ki, onlar bu obyektiv reallıqlara istinad edirdilər. İslam dünyasının böyük sərkərdələri də tanrı hökmünə inamlarını saxlamaqla bərabər, özlərinin döyüş taktikasını əsasən ilahi qədərə olan inam üzərində deyil, ənənəvi döyüş təcrübəsinin obyektiv reallıqları üzərində qururdular. Məsələn, Şərqi böyük sərkərdələri olan Əmir Teymur da və Şah İsmayıldan sonra yaşamış Nadir şah da böyük etiqad sahibləri idilər, döyüşün ən çətin anlarında yarıdan kömək diləyirdilər. Bununla belə, onların döyüş taktikası ənənəvi obyektiv döyüş təcrübəsi üzərində qurulmuşdu. Adları çəkilən sərkərdələr bu ənənəvi döyüş təcrübəsini öz təcrübələri və əməli yanaşmaları ilə də kifayət qədər zənginləşdirmişdilər. Şah İsmayıl da sözsüz ki, mövcud olan döyüş təcrübəsindən yan keçə bilməzdi. Amma Şah İsmayılın döyüş təcrübəsində ilahi qədərə olan inam xüsusi bir yer tuturdu. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Şah İsmayıl əmin idi ki, yeni bir nizam yaratmaq üçün hərəkətə başlamaqla "ilahi bir vəzifə daşıyır" (77) və onun bu ilahi vəzifəni icra etməsi imamlar və müqəddəslər tərəfindən də əməldə müdafiə olunur. Şah İsmayıl şübhə etmirdi ki, Allah, peyğəmbər və imamlar tərəfindən müqəddəs işlərin icrasına vəzifələndirilmişdir, bu müqəddəs işlərin icrası üçün yaradan tərəfindən himayə olunur və iman yolunda mübarizə apardığı üçün heç zaman məğlubluqla rastlaşmayacaq, hər zaman qələbə ilə üzləşəcəkdir.

Təriqət rəhbəri kimi isə Şah İsmayıl bu ilahi vəzifəni həyata keçirmək üçün özünü məsuliyyətli bilirdi. Ona görə Şah İsmayılın şəxsində ilahi inancla döyüş təcrübəsi bir vəhdət təşkil edirdi. Belə bir qənaət hasil olur ki, Şah İsmayıl onun üçün müəyyənləşdirilmiş olan ilahi vəzifənin icrasına özünü borclu bilirdi və həmin vəzifənin icrasını da ilahi qədərlə və müqəddəslərin kəraməti ilə uğurla başa çatacağına şübhə etmirdi.

Şah İsmayılın əcdadlarının ilahi kəramətə malik olduqları məlumdur. Əslində, Şeyx Səfi ocağı müqəddəs bir ocaq kimi tanınırdı. İstər Şah İsmayılın sağlığında, istərsə də ondan qabaq Şeyx Səfi xanəgahı zəvvarların üz tutduğu müqəddəs məkanlardan biri idi. Şah İsmayıl da özünü bu ocağın davamçısı və bu ocağa verilmiş ilahi kəramətin təmsilçisi kimi bilirdi. Bu məqam Şah İsmayılın sağlığında da Şeyx Səfi ocağının müqəddəsliyinə inanan bütün təriqət tərəfdarları tərəfindən qəbul edilirdi. Şah İsmayılın özündə də belə bir əminlik var idi. Ağır hərbi tapşırıqların, hərbi yürüşlərin öhdəsindən uğurla gəlməsini də Şah İsmayıl yalnız döyüş məharətinin nəticəsi yox, həm də yaradan tərəfindən ona əta olunmuş kəramətin nümayişi kimi qəbul edirdi. Çaldıran döyüşünə qədərki bütün döyüşlərə Şah İsmayıl qarşı tərəflə müqayisədə daha az olan qoşunla çıxmış və bu döyüşlərin uğurla başa çatdırmışdı. Həmin döyüşlərin uğurla başa çatdırılmasını da Şah İsmayıl həm ilahi vəzifənin icrası, həm də ilahi kəramətin göstəricisi kimi dəyərləndirirdi. Şah İsmayılın ətrafına toplaşmış qoşun əhli də Şah İsmayılın kəramət sahibi olmasına sonsuz bir inamla yanaşırdılar. Bütün qoşun əhli tərəfindən Şah İsmayıl Mürşidi-kamil kimi qəbul olunurdu və onun qərarları, göstərişləri ilə ilahi qədar arasında sıx bağlılıq olmasına kimsə şübhə etmirdi. Bu cəhət sözsüz ki, Səfəvi qoşunlarının Şah İsmayıl ətrafında sıx birləşməsinin, Şah İsmayılın göstərişlərinə dərin etiqad və sədaqət göstərilməsinin, Səfəvi qoşunlarında yüksək döyüş və mənəvi əhval-ruhiyyənin olmasının mühüm səbəbi idi. Bu etiqadın və sədaqətin nəticəsi idi ki, elə Çaldıran döyüşünün ərəfəsində və sonra Osmanlı qoşunları daxilində bir neçə dəfə yeniçərilərin hakimiyyətə qarşı üsyanı baş versə

də, ağır sınaqlarla üzbəüz olacaqlarını bilən Səfəvi qoşunları arasında (Fars hakiminin döyüş zamanı qorxaqlıq nümayiş etdirməsi istisna olmaqla) Şah İsmayla qarşı sədəqətsizlik özünü göstərmədi.

Mövcud olan faktlar və məlumatlar onu da deməyə əsas verir ki, qızılbaş döyüşçüləri Şah İsmayla sadəcə sədəqət göstərmirdilər, onu hətta ilahi varlıq səviyyəsinə qaldırmışdılar. Səfəvi döyüşçülərinin Şah İsmayla olan münasibətini şəxsən izləmiş və müşahidə etmiş olan Venesiyalı səyyahlardan bəziləri gördükləri haqqında maraqlı qeydlər etmişlər. Bu qeydlər hər şeydən əvvəl Şah İsmayılın qızılbaşlar arasında necə böyük nüfuzla malik olmasından xəbər verir. Artıq məlumdur ki, qızılbaşlar Şah İsmayılı kəramət sahibi kimi qəbul edirdilər və onların Şah İsmayla olan sədəqətinin əsasını da məhz bu məqam təşkil edirdi. Mənbələr də xəbər verirlər ki, Şah İsmayılın kəraməti hərbi yürüşlərin uğuruna yol açmışdı. Ona görə qızılbaş döyüşçüləri əmin idilər ki, Şah İsmayıl öz kəraməti ilə hərbi yürüşün uğurla başa çatmasına zəmin olacaqdır. Bu inam bəzi qızılbaş döyüşçülərinin hətta zirehsiz şəkildə döyüşə atılmasına səbəb olurdu. Venesiyalı səyyah da öz qeydlərində bu məqama işarə edirdi və buna öz təəccübünü də gizlətmirdi. Bu səyyahın qeydlərinə görə, qızılbaşlar çətinliklə qarşılaşanda da Şah İsmayılın kəramətinə tapınırdılar. Onun yazdıqlarına görə, qızılbaşlar hətta kəlməyi-şəhadət yerinə də "La ilahə illəllah, İsmayıl vəli-ullah" deyirdilər. Amma Venesiyalı səyyah onu da əlavə edirdi ki, eşitdiyinə görə Şah İsmayıl onun müqəddəsləşdirilməsi fikirləri ilə heç də razı deyildir (78).

Xarici müəllifin bu müşahidələrindən də göründüyü kimi, Şah İsmayıl onun bütələşdirilməsindən heç də razı deyildi. Amma insanlar onun kəramətinə inanırdılar. Bu da heç şübhəsiz ki, əcdadlarında olduğu kimi, Şah İsmayılın özündə də müəyyən kəramət əlamətlərinin təzahür etməsi idi.

Başqa bir Venesiyalı müəllifin xatirələrində isə Şah İsmayıl belə xatırlanırdı: "Bu şaha, xüsusilə, onun döyüşçüləri pərəstiş edirlər. Onların çoxu cövşənsiz və zirehsiz döyüşürlər və öz sər-

vərləri yolunda dünyanı tərək etməkdən çox məmnundurlar. (Döyüşçülər) sinəsi açıq müharibəyə gedirlər və "Şeyx, Şeyx" deyər fəryad çəkirlər ki, fars dilində mənası "xuda, xuda" deməkdir. Digərləri isə onu Allahın peyğəmbəri hesab edirlər. Hətta məlumdur ki, çoxları onun ölməyəcəyinə inanırlar" (79).

Çaldıran döyüşü ərafəsində və gedişində də Şah İsmayıl ona əta olunmuş ilahi kəramətə şübhə etməirdi. O əmin idi ki, Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüş həm ilahi qədərdir, həm də bu döyüş ilahi vəzifənin icrası üçün onun qarşısına çıxarılmış növbəti sınaqdır. Şah İsmayıl həm də onun qismətinə çıxmış ilahi kəramətlə bu döyüşdə də uğurla çıxacağına şübhə etməirdi. O əmin idi ki, malik olduğu kəramətlə məğlubedilməzdir. Yəni ilahi kəramətə arxayınçılıq onda döyüşdən uğurla çıxacağına da bir əminlik yaratmışdı. Şah İsmayıl ilahi kəramətə olan etiqadını və arxayınçılığını müharibələrin aparılmasının obyektiv təcrübəsi və tələbləri ilə əlaqələndirməyə etinasızlıqla yanaşdı. Halbuki ilahi etiqad özü də bunu istisna etməirdi. Bütün bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Şah İsmayıl ilahi kəramətə arxayın olaraq qarşı tərəfin gücünü və qüvvəsini reallıqla qiymətləndirmədi və bu da döyüşün təşkilində və idarə edilməsində özünü göstərdi.

Mənbələr və mənbə məlumatlarına əsaslanan tədqiqatçılar Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə uğursuzluğunu da ilahi qəzavü-qədərin dəyişə bilməyəcək bir hökmü, əvvəldən müəyyən edilmiş bir əcəli sayırdılar. Yəni Şah İsmayıl kəramət bəxş edən ilahi qüvvə artıq döyüşdən əvvəl onun qismətini müəyyənləşdirmişdi. Çünki Şah İsmayıl və onun ətrafındakılar bu kəramətin savabını və fəzilətini qiymətləndirməkdə sapınmalara varmışdılar, yaradının müəyyənləşdirdiyi imandan uzaqlaşmaq meylili özünü göstərməkdə idi və belə bir qismətin göndərilməsi ilə bir növ bu sapınmanın qarşısı da alındı. Məsələn, "Tarix-i aləmarə-yi Abbasi" əsərində belə qeydlər vardır: "Elə bil ki, Allahın mükəmməl hikmətinin zərurəti nəticəsində o həzrətə (Şah İsmayıl) göz dəymiş və o, belə bir məğlubiyətə düçar olmuşdu. Çünki əgər bu [Çaldıran] döyüşündə də o həzrət zəfər qazansaydı, onda belə bir təhlükə

vardı ki, qızılbaş tayfalarının sadələvhlərinin o həzrətin şanı barəsindəki əqidəsi və inancı elə bir həddə çatardı ki, onların etiqad ayağı dinin və imanın doğru yolundan azıb, onları səhv gümanlara doğru aparardı" (80).

Yəni ona işarə edilirdi ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə də qalib gəlsəydi onun kəramətinə qızılbaşların etiqadı daha da artacaqdı və onun bütələşdirilməsi və bununla haqq yolundan sapınma daha da güclənəcəkdə. Çaldıran döyüşünün nəticələri isə qızılbaşların haqq yolundan sürətlə aralanmasının qarşısını aldı (81).

Çaldıran müharibəsinin nəticələrinin qəzavü-qədərle əvvəldən müəyyənləşdirilməsi haqqında mövcud olan fikirlər bir sıra mənbələr və müəlliflər tərəfindən əsaslı dəlil kimi ortaya qoyulsa da, müharibənin qanunları çərçivəsində həmin fikrin birmənalı şəkildə qəbul edilməsi müəyyən mübahisələr doğura bilər. Amma mənbələrdə olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl özü də Çaldıran döyüşünün uduzulmasının qəzavü-qəddərdən irəli gəlməsinə inanmışdı. Məsələn, mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün uğursuzluğa doğru getdiyini görəndə ətrafındakılara dedi ki, bu gün müqəddəs məsumlar bizim köməyimizə gəlməmişlər və ona görə də daha bir iş görə bilməyəcəyik (82). Bu sözlərdən sonra isə Şah İsmayıl döyüşdən çıxmağı qərarlaşdırdı.

Şah İsmayılın ilahi qəddərə və kəramətə olan etiqadı Çaldıran döyüşünün uğursuzluğuna zəmin yaradan digər strateji məsələlərdə də qırmızı bir xətt kimi özünü göstərməkdədir. Bu məsələlərdən biri müharibə ilə bağlı strateji qərarın qəbulunda və onun icrasında həddən artıq səbirlilik nümayiş etdirilməsi idi. Müharibələr tarixi əyani şəkildə nümayiş etdirir ki, düzgün strateji qərarın qəbul edilməsi və onun icrasının düzgün təşkili müharibənin səmərəli şəkildə aparılmasının tərkib hissələridir. Strateji qərar düzgün və vaxtında qəbul edilmədiyi halda onun icrası üçün hansı sayda və miqyasda qüvvə cəlb edilməsindən asılı olmayaraq son nəhayətdə uğursuzluğa məhkumdur. Bu həqiqətin acı nəticəsi Çaldıran döyüşünün gedişində də özünü açıq şəkildə biruzə verdi. Şah İsmayıl həm qarşı tərəfin qüvvələrinin reallıqla qiymətləndi-

rilməsində, müharibənin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı qərarın qəbul edilməsində, müharibəyə cəlb ediləcək qüvvələrin dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsində, qoşun dəstələrinə rəhbərliyin aydınlaşdırılmasında, döyüşün təşkilində və qoşun dəstələri arasında əlaqələrin tənzimlənməsində arxayınçılığa vardı. Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlanmasında Şah İsmayıl uzun müddət tərəddüd etdi, zəruri olan müharibə hazırlıqları da onun arxayınçılığı kölgəsində qaldı. Sultan Səlim təkrar-təkrar məktub göndərməsinə və müharibə elan etməsinə baxmayaraq Şah İsmayıl ona qarşı etinasızlıq nümayiş etdirdi və Osmanlı sultanının 3-cü məktubundan sonra ona qarşı müharibə qərarı verilsə də müharibə hazırlığına zəruri diqqət ayrılmadı. Kəramətə ifrat etiqad və arxayınçılıq müharibənin aparılması üsulu ilə bağlı irəli sürülən təkliflər barəsində də düzgün qərarlar çıxarılmasına mane oldu. Xan Məhəmməd Ustaclı tərəfindən səsləndirilən həmin təkliflərdən biri Osmanlı qoşunları ilə açıq döyüşə girməyin qeyri-məqsədəuyğun olması idi. Şah İsmayılın müharibə hazırlıqları fonunda bu təklif kifayət qədər real bir təklif idi və bu təklifə strateji dəyər verilsəydi Osmanlı qoşunlarını ölkənin içərilərinə çəkməklə onları süquta düşürmək mümkün idi. Şah İsmayılı belə bir strateji qərar qəbul edəcəyi təqdirdə Osmanlı qoşunlarında təchizat böhranı təhlükəli bir hal alacağı kimi, qoşunlar daxilində itaətsizlik və parçalanma da dönməz xarakter alacaqdı. Çünki yeniçərilər açıq şəkildə Səfəvi qoşunları ilə müharibəyə girməkdən imtina etməkdə idilər.

Müharibənin aparılmasının zaman və məkan məsələlərində də strateji üstünlük təmin edilmədi, qarşı tərəfin çətin məqamda haqlanması və ona strateji zərbə vurulması ilə bağlı səmərəli görünə biləcək taktikadan imtina edildi. As sayda olmasına baxmayaraq Səfəvi qoşunlarının Osmanlı qoşunları üzərində hərbi üstünlüyü qəfil zərbə ilə əldə etmək imkanından istifadə edilməməsi uğursuzluğa yol açan yanlışlıqlardan biri oldu. Belə bir real imkan isə mövcud idi və əmirləri tərəfindən Şah İsmayılı bununla bağlı təklif də verilmişdi. Uzun və üzücü hərbi yürüşdən sonra əldən düşmüş Osmanlı qoşunları üzərinə hücum üçün Çaldıran düzünə

yetişməzdən əvvəl real imkan mövcud olsa da, bu imkandan istifadə edilmədi və istifadə edilməsi də Səfəvi döyüş ənənələrinə və təcrübəsinə uyğun bilinmədi. Yəni bu dəfə də hər b məharətini ortaya qoya biləcəyi imkanlar kəramət arxayınçılığın kölgəsində qaldı.

Döyüşün gedişində də zaman amilindən düzgün istifadə edilməməsi uğursuzluğa yol açan ciddi səbəblərdən biri oldu. Bu amilin nəzərə alınması üstün qüvvələrə malik olan qarşı tərəf üzərində qələbənin təmin edilməsinin səmərəli yollarından biridir. Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan sağ cinahın zaman amilindən səmərəli şəkildə bəhrələnməsi, böyük sürət və çevikliklə döyüşü aparması Osmanlı qoşunlarını hansı hala salması artıq məlumdur. Onun nümayiş etdirdiyi sürət və çeviklik döyüşdə həlledici amilə çevrildi və cinahların birində Səfəvi qoşunlarının üstünlüyünü təmin etdi. Amma bu sürət və çeviklik Səfəvi qoşunlarının digər cinahında təmin edilmədi. Qoşunların sol cinahında süstlük, lənglik nümayiş etdirilməsi Məhəmməd xan Ustaqlının rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsinin məhvinə, döyüşün isə uğursuzluğuna yol açdı.

Məkan amilinin lazımcına nəzərə alınmaması da Osmanlı qoşunlarına qarşı həyata keçirilən döyüşdə ağır nəticələrə yol açan səbəblərdən birinə çevrildi. Bu baxımdan da Səfəvi qoşunları qarşı tərəflə müqayisədə öz üstünlüklərini təmin edə bilərdi. Çünki bir tərəfdən Səfəvi qoşunları öz ərazilərində döyüşə girmişdilər və bu qoşunların imkanı var idi ki, Osmanlı qoşunları Səfəvi əraziləri ilə irəlilədikcə ona ağır zərbə vursunlar. Əslində, bu məsələ də Şah İsmayılə təklif olunmuşdu. Osmanlı qoşunlarının təqib edilməsi və bu qoşunlara qarşı kəşfiyyat xarakterli həmlələrin həyata keçirilməsi onsuz da yorğun və ağır durumda olan Osmanlı qoşunlarını əlavə sınaqlarla da qarşılaşdırı bilərdi. Lakin bu məsələyə döyüş taktikası kimi yox, qeyri-bəşəri norma kimi yanaşıldı, ərazinin xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə qarşı tərəfin qoşunları üzərinə qəfil hücumlar təşkil edilməsi quldur dəstələrinin karvan vurması ilə bir səviyyədə dəyərləndirildi. Döyüş meydanının seçilməsində də Səfəvi əmirləri və qoşun rəhbərləri öz iradələrini qarşı tərəfə

qəbul etdirə bilmədilər. Döyüşün keçirilməsi üçün seçilmiş Çaldıran düzü geniş fəaliyyət üçün Osmanlı qoşunlarına daha əlverişli imkanlar təmin etdi. Çünki bu düzdə Osmanlı qoşunları toplardan daha səmərəli istifadə etmək üçün əlverişli imkanlar əldə etdilər. Bundan başqa, Səfəvi qoşunlarının əsas zərbə qüvvəsi olan atlı dəstələrinin fəaliyyətini də burada tam nəzarət altına götürmək mümkün oldu. Halbuki Osmanlı qoşunlarının döyüş imkanlarını məhdudlaşdırma bilən başqa bir ərazinin də seçilməsi mümkün idi. Xüsusilə, Osmanlı toplarının fəaliyyətinin məhdudlanması üçün dağlıq və təpəlik ərazi Səfəvi qoşunlarının, o cümlədən, Səfəvi atlı dəstələrinin daha səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilərdi.

Strateji məsələlərdə dəqiq və daha səmərəli qərarların qəbul edilməməsi taktiki məsələlərin həllində də yanlışlıqlarla müşayiət olundu. Bura kəşfiyyatın lazımi səviyyədə aparılmaması, döyüşün idarəsində səmərəliliyə nail olunmaması, qoşun dəstələri arasında əlaqələrin yaradılmaması, ehtiyat qüvvələrin düzgün bölüşdürülməməsi və s. Bununla belə, bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl şəxsi fiziki və hərbi keyfiyyətləri ilə qoşunların sağ cinahında strateji səviyyədə yol verilmiş ehtiyatsızlıqların bir çoxunu kompensasiya etməyə, bu ehtiyatsızlıqların təsirini aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Əgər onun döyüş məharəti digər cinahda da təkrar olunsaydı, onda yol verilmiş bütün strateji və taktiki yanlışlıqlara rəğmən qələbəni təmin etmək mümkün olardı.

7.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.242
Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s.226; Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldran. Tehran, 1381, s.98
2. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. III ncü cilt, 2 nci kısım eki. Osmanlı-İran savaşı. Çaldıran meydan müharibəsi. 1514. Ankara, 1979, s. 112, 116

3. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 288
4. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldran. Tehran, 1381, s.99; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 175
5. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 482
6. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 501; Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s.529
7. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 290
8. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 499-500; Aləmara-yi Şah İsmayıl, Tehran, 1384, s.531-532
9. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix (tərcüməsi O.Əfəndiyevə və N.Musalıya məxsusdur). Kastamonu, 2017, s. 428
10. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s.120; Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri... s. 368
Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldran, s. 107
11. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu, s. 95-97
12. Yenə orada, s. 97-98
13. Yenə orada, s.99
14. Yenə orada, s. 107
15. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 101; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkətebat-e tarixi həmrəh ba yaddaştha-ye təfsili) be ehtemam-e doktor Əbdülhüseyn Nəvayi. Tehran, 1347, s.181
16. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 483
17. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 104; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkətebat-e tarixi həmrəh ba yaddaştha-ye təfsili) be ehtemam-e doktor Əbdülhüseyn Nəvayi. Tehran, 1347, s.189
18. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 105-106; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkətebat-e tarixi həmrəh ba yaddaştha-ye təfsili) , s.193-194

19. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 102-103; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkatebat-e tarixi həmrəh ba yaddaşta-ye təfsili) , s.185-186
20. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 121
21. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 482
Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.311
22. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 482
Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.311
23. Mücirşeybani. Təşkil-e ərteş-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.206-207 Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi.Tehran, 1375, s.182
24. Vural G. Əz kax-e həşt beheşt ta kax-e topqarı. "Peyam-e Baharıstan" jurnalı, N- 12, 1390, s.12
25. Yenə orada
26. Yenə orada. s. 14
27. Yenə orada, s. 18-30
28. Mücirşeybani. Təşkil-e ərteş-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 207
29. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 503
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 535
30. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 96-97
31. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 534
32. Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. Çaldıran meydan müharibesi... , s. 122
33. Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri ,s.102
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
34. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldran. Tehran,1332, s. 64
35. Yenə orada, s. 75

36. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldran. Tehran,1332, s. 65; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 184
37. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 503; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 534
38. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 122; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.207
39. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 122
40. Yenə orada, s. 123
41. Yenə orada
42. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 124; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.312
43. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldran. Tehran,1332, s.67; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 207; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 514
44. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 515-516
45. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 126
46. Yenə orada, s. 128
47. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 518
48. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 97
49. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 518-519
50. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix (tərcüməsi O.Əfəndiyevə və N.Musalıya məxsusdur). Kastamonu, 2017, s. 429
51. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 505
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 534
52. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 505
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 534

53. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 112
54. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 313; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1346, s. 211; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 521-522
55. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 314; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1346, s. 211; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 522
56. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 112-113
57. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1346, s. 211
58. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.87-91; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkatebat-e tarixi həmrəh ba yaddaşta-ye təfsili), s.235-238
59. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 527
60. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 98
61. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.528
62. Yenə orada, s. 528-529
63. Yenə orada, s. 531
64. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix , s. 431-432
65. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1346, s. 214-215
66. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.107-108
67. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.530
68. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 115
69. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1346, s. 216
70. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 514
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.538

71. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 514
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.539
72. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 515
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.539
73. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.191
74. Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s. 229; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.191
75. Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövre-ye Səfəviyan. Tehran, 1353, s. 229; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.190
76. Xəlili N. Mürmid-i kamil dər cəng-e Çaldıran.
[http:// m-hoseyni.ir](http://m-hoseyni.ir). مرشد کامل رد جنگ چالدران
77. Məhəmmədinəjad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Elektron variant. Ankara, 2015, s. 369
78. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 454
79. Yenə orada, s. 455
80. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s. 97
81. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 339
82. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 527

II FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN ÇALDIRAN DÖYÜNDƏN SONRAKI HƏRBİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ

1. Səltənət daxilində hərbi-siyasi sabitliyin təmin edilməsi

Çaldıran döyüşü və onun nəticələri Şah İsmayılın dövlətçilik, hərbi və ictimai-siyasi həyatında yeni bir səhifənin başlanğıcı oldu. Heç bir halda uğursuzluqla sona çatacağı ehtimal edilməyən bu döyüşün nəticələri ilk növbədə Şah İsmayılın fərqli bir mənəvi durum yaratdı, zehniyyətində, dünyaya baxışlarında təmkinliliyə meyli xeyli gücləndirdi. 12-13 yaşında ikən Gilandan başlanan və Səfəvilər dövlətinin qurulması ilə başa çatan və sonra da şərqdə, qərbdə, cənubda bu dövlətin ərazilərinin xeyli genişləndirilməsi ilə tamamlanan hərəkətində Şah İsmayıl ilk dəfə olaraq Çaldıranda uğursuzluqla qarşılaşdı. Bu uğursuzluq onun özünə olan ifrat arxayınçılığına yenidən baxmağa vadar etdi və bir-birinin ardınca sıralanan hərbi qələbələrdən sonra belə bir sınaqla qarşılaşması ağır bir mənəvi yük kimi onun üzərinə düşdü. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl qara geyindi, başına qara papaq qoydu, hər yerdə qara bayraqlar asdırdı, bu bayraqların üzərinə ağ hərflərlə "qisas" sözünü yazdırdı, məmləkətin hər yerində Çaldıran şəhidlərinə yas saxlanılmasını əmr etdi. Mövcud olan məlumatlara görə, Çaldıran döyüşündən sonra dünyaya gəlmiş övladını da bu döyüşün nəticələrinin yaratdığı təəssüratların ifadəsi kimi Elqas Mirzə adlandırdı. Bildirilir ki, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın məzhəb baxışlarında da bir yumşalma baş verdi və şiəliyin təbliğində kəskinlikdən əl götürdü (1).

Şah İsmayıl Çaldıranda özünün tanınmış sərkərdələrini və sırdaşlarını, çoxlu sayda igid döyüşçülərini itirdi. Səfəvi şahı onların ruhuna böyük ehtiramla yanaşdı və onların xeyli hissəsinin nəşini Ərdəbilə gətizdirərək Şeyx Səfi türbəsinin kənarındakı məzarlıqda dəfn etdirdi. Bu məzarlıq indi də qalmaqdadır.

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra ömrünün sonunadək bir də qoşunların hərbi yürüşlərinə və döyüşlərinə müstəqimən rəhbərlik etmədi, diqqətini daha çox dövlətin möhkəmləndirilməsinə, xarici əlaqələrin qurulmasına, məmləkətin ictimai-mədəni həyatına istiqamətləndirdi. Dövlətini sərhədlərinin genişləndirilməsi sahəsində də Şah İsmayıl əvvəlki fəal siyasətinin davam etdirilməsini məqsəduyğun saymadı və hərbi qüvvənin tətbiqini də başlıca olaraq mövcud sərhədlərin qorunması və məmləkət daxilində ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması ilə bağladı.

Osmanlı dövləti ilə aparılan müharibənin dövlət nizamına vurduğu zərbələrin, meydana gəlmiş boşluqların tezliklə aradan qaldırılması da Şah İsmayılın diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birinə çevrildi. Döyüşün gedişində bəzi vəzirlər və əyanlar dünyasını dəyişmiş, bəziləri isə vəzifələrini lazımınca icra edə bilməmişdilər. Bunlardan doğan boşluğun aradan qaldırılması üçün Çaldıran döyüşündən dərhal sonra Şah İsmayıl bir sıra dövlət vəzifələrinə yeni təyinatlar apardı. O cümlədən saray vəkili olmuş və Osmanlı sarayına elçilikdən geri qayıtmamış Nizaməddin Əbdülbağinin yerinə onun müavini Mirzə şah Hüseyn İsfahani təyin edildi. Digər mühüm bir təyinat isə dini işlərə rəhbərlik edən sədarət vəzifəsi üçün edildi. Bu vəzifəyə Azərbaycanın tanınmış fəzillərindən olan Əmir Şəhabəddin Abdulla təyin olunmuşdu. Əmir Şəhabəddin dövrünün tanınmış və nüfuzlu alimlərindən biri idi. Lakin sədarət vəzifəsində dini işlərə rəhbərliyi lazımı səviyyədə deyildi. Ona görə Şah İsmayıl onun yerinə Əmir Cəlaləddini təyin etdi. Əmir Cəlaləddin də çox tezliklə məmləkət daxilində din işlərini nizama sala bildi. Məhəmməd xan Ustaclının yerinə onun qardaşı Qaraxanın Diyarbəkr hakimiliyinə təyin edilməsi və Şah İsmayılın bacısı (şəhid olmuş Məhəmməd xan Ustaclının xanımı) Pəri bəyim onə nikah edilməsi də həmin dövrə təsadüf edir (2).

Adları çəkilən bu iki adamdan biri dövlət idarəçiliyinə rəhbərliyi, digəri isə dini işlərə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Dövlətin yüksək vəzifələrinə əlavə təyinatlar haqqında mənbələrdə elə də geniş məlumatlar yoxdur. Çox güman ki, bu təyinatlar dövlət hə-

yatının bütün sahələrini əhatə etmişdi. Şah İsmayıl yalnız dövlət strukturlarının işinin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmadı. O eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə müharibənin gedişində məmləkət əhalisinə dəymiş ziyanların, ölkəyə yetirilmiş dağıntıların aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət ayırdı, insanların ağrılarını yumşaltmağa çalışmaqla, baş verən dağıntıların bərpa olması istiqamətində də lazımi addımlar atdı (3).

Sultan Səlim Osmanlı qoşunları ilə Təbrizi tərk edəndən sonra Şah İsmayıl Təbrizə döndü və 1515-ci ilin qışını orada keçirdi. Havalar qızmağa başlayandan sonra isə həmin ilin yazında Şah İsmayıl əvvəlcə Ucan çəmənində gəldi və bir müddət də orada məskən saldı. Sonra isə Şah İsmayıl əcdadlarının məzarını ziyarət etmək üçün Ərdəbilə yollandı. Şah İsmayıl Şeyx Səfi türbəsində oldu, Şeyx Səfinin və digər əcdadlarını ziyarət etdi, bu türbənin xadimlərinə nəvaziş göstərdi. Bu ziyarətdən sonra isə Şah İsmayıl Səhənd yaylağına getdi. 1515-ci ilin yayını və payızını Şah İsmayıl Səhənd yaylağında keçirdi. Elə həmin aylarda da Şah İsmayılın Elqas Mirzə adlandırılan oğlu dünyaya gəldi. Əvvəlki fəsildə qeyd edilmişdi ki, Çaldıran döyüşündə Fars hakimi Xəlil Sultan qorxaqlıq nümayiş etdirərək döyüşə girməkdən imtina etmişdi. Şah İsmayıl Səhənd yaylağında olarkən onu cəzalandırmağa qərar verdi və bunun üçün Kor Süleymanın rəhbərliyi altında Şiraza qoşun dəstəsi göndərdi. Bu dəstə də Şiraza yollanaraq Xəlil Sultanı qətlə yetirdi. Qərb sərhədlərində Osmanlı qoşunlarına qarşı müəyyən müqavimət ocaqları istisna olmaqla 1515-ci il ərzində məmləkət daxilində Şah İsmayıl tərəfindən qoşunların istifadəsi yalnız Xəlil Sultanın cəzalandırılması ilə bağlı baş verdi. 1515-ci ilin sonlarında Şah İsmayıl yenidən Təbrizə döndü və qışı orada keçirdi (4).

Səfəvi tarixinə aid olan mənbələrdə 1514-1515-ci illərdə Xorasan vilayətində baş verən kütləvi aclıq və Məhəmməd Zaman Mirzənin rəhbərliyi altında Səfəvi dövlətinə qarşı üsyan qaldırılması halları da öz əksini tapmışdı. Bu hadisələrin hər ikisi bu və ya digər şəkildə Səfəvi dövlətinin tarixində müəyyən izlər buraxmışdı.

Mənbələrin məlumatına görə, Xorasan vilayətində kütləvi aclıq hallarının baş verməsi özbək silahlı dəstələrinin və qoşunlarının həmin illərdə davamlı olaraq talançı yürüşlər etməsi ilə bağlı idi. Xüsusən, Xorasanda Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olması ərəfəsində həyata keçirilən talançı yürüşlər əyaləti var-yoxdan çıxarmaqla bərabər, təsərrüfatın inkişafına da güclü zərbə vururdu. Bu da ona gətirib çıxardı ki, bölgədə təsərrüfat böhranlı halda düşdü və nəticədə qıtlıq və aclıq kütləvi hal aldı. Mənbələrin göstərdiyinə görə, aclıq elə bir dəhşətli hal almışdı ki, səhərdən axşama kimi vilayətin yaşayış məntəqələrində ac insanların ahzarını eşitmək mümkün idi. Xorasan daxilində arpa və buğda tapılması, ümumiyyətlə, mümkün deyildi. Aclığın qarşısının alınması üçün əyalət daxilində ev heyvanları da qalmamış və hamısı kəsilmişdi. Bununla da aclığı aradan qaldırmaq mümkün olmayanda insanlar itlərin və pişiklərin kəsilməsinə başlamışdılar. Havaların isti olduğu vaxtlar göyərti və meyvələr aclığın aradan qaldırılmasına müəyyən köməklik etsə də, qış aylarında vəziyyət yenidən kəskin hal alırdı. Mövcud olan məlumata görə, Xorasanın bəzi məntəqələrində yaşayan tayfalar rastlarına keçən insanların ətlərinin yeyilməsinə başlamışdılar. Doğrudur, vilayətin rəsmi məqamları bu hadisənin qarşısını almağa çalışırdılar (5). Bununla belə, aclığın və qıtlığın davam etməsi hakimiyyət nümayəndələrini də ağır duruma salmışdı.

Çaldıran döyüşündən sonra məmləkətin şimal-şərqində baş verən narahatedici hadisələrdən biri də Məhəmməd Zaman Mirzənin rəhbərliyi altında dövlətə qarşı kütləvi itaətsizlik hadisəsinin baş verməsi idi. Məhəmməd Zaman Mirzə teymurilər nəslindən idi. Onun atası Bədüzəman Osmanlı dövləti ilə əməkdaşlığı qəbul etmişdi. Məhəmməd Zaman Mirzə isə Şah İsmayılın xidmətində idi. Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın uğursuzluğundan xəbər tutandan sonra Məhəmməd Zaman xan belə güman etdi ki, artıq Səfəvi dövləti süquta uğramaq ərəfəsindədir. Ona görə də mövcud şəraiti özünə fürsət bilib hakimlik iddiasına düşdü və bu niyyətlə də Astrabada yollandı. O burada yerli türkmən tayfasından ətra-

fina bir dəstə toplayıb Astrabad hakimliyinə olan iddiasını ortaya qoydu. Bu şəhərin hakimi Pirqeyb xan biləndə ki, Məhəmməd Zaman Mirzə ətrafına böyük bir dəstə toplayıb və həmin dəstənin öhdəsindən gəlmək ona çətin olacaq, onda müqavimət göstərmədən şəhəri tərk etdi. Bununla Məhəmməd Zaman Mirzə elə bir çətinlik çəkmədən Astrabad hakimliyini ələ keçirdi. Həmin məlumat Şah İsmayıl çatanda bu itaətsizliyin aradan qaldırılmasına göstəriş verdi. Bu tapşırığın həyata keçirilməsi üçün Əsfəreyn hakimi Sultan Təkəliyə və onunla birlikdə Xacə Müzəffər Betəkçiyə göstəriş verildi. Adları çəkilən şəxslər Astrabad üzərinə hərəkət edəndə Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin necə qurtarması və Şah İsmayılın harada olması barəsində məlumata malik deyildilər. Ona görə də onlar Astrabada doğru aramla irəliləyir və tezliklə Təbrizdən xəbər alacaqlarına ümid edirdilər. Onlar tezliklə belə bir xəbəri ala bildilər. Təbrizdən xəbər gətirildi ki, Osmanlı sultanı Təbrizə daxil olsa da bu şəhərdə dayana bilməyib və Şah İsmayıl yenidən Təbrizə dönərək hakimiyyət başındadır. Bu məlumatı alandan sonra Sultan Təkəli ilə Xacə Müzəffər Betəkçi Astrabada doğru hərəkətlərini xeyli sürətləndirdilər. Corcan yaxınlığında Səfəvi əmirlərinin rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsi ilə Məhəmməd Zaman Mirzənin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi arasında döyüş baş verdi. Məhəmməd Zaman Mirzə bu döyüşdə məğlub oldu və o, Qərcistana qaşaraq oranın hakimi Əmir Orduşaha ("Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Əmir Ərdovan adlandırılmışdır) sığındı (6). Amma Məhəmməd Zaman Mirzənin Səfəvi dövlətinə qarşı asiliyi bununla tamamlanmadı və bir müddətdən sonra o, yenidən dövlətə qarşı üsyan qaldırmağa cəhd göstərdi.

Məhəmməd Zaman Mirzənin dövlətə qarşı asilik etməsi və Şah İsmayıl sədaqətsizlik göstərməsi "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində daha geniş və təfərrüatlı şəkildə verilmişdir. Bu əsərlərdəki məlumata görə də, Çaldıran döyüşündəki uğursuzluğu Məhəmməd Zaman Mirzə Səfəvi şahının zəifləməsi kimi qəbul etdi və belə bir fikrə düşdü ki, bu mə-

qamdan istifadə etməklə Xorasanın hakimliyini ələ keçirə bilər. Bu niyyətlə gizli şəkildə o, Şah İsmayıl xidmətdən qaçaraq Astrabadda məskunlaşmış Yəğə türkmənlərin arasına gəldi. Məhəmməd Zaman Mirzə orada Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə öldürülməsi xəbərini yaydı və sonra da onlardan bölgədə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün kömək istədi. Məhəmməd Zaman Mirzə onlara vəd etdi ki, əgər onun hakimiyyətə gəlməsinə köməklik göstəriləndə türkmənlərin bütün arzularının həyata keçməsinə çalışacaqdır. Yəğə türkmənlərinin rəhbəri olan Qazi xan onu dəstəkləməyi qərara aldı və Məhəmməd Zaman Mirzəni də yanına alıb qoşun dəstəsi ilə Astrabad hakimi Pirğeyb xanın üstünə hücum çəkdi. Pirğeyb xan onun üstünə gələn qoşun dəstəsi qarşısında müqavimət göstərməyin çətin olduğunu bilib geri çəkildi və Astrabadı tərk edib Damğana yollandı. Məhəmməd Zaman Mirzənin qiyam qaldırması və Astrabadı ələ keçirməsi xəbəri tezliklə Şah İsmayıl çatdırıldı. Şah İsmayıl bu xəbəri ciddi bir narahatçılıqla qarşıladı. Onun gümanınca, Astrabadın Səfəvi dövlətinə tabeçilikdən boyun qaçırması qonşu bölgələrdə də oxşar proseslərin təkrarlanmasına yol açar bilirdi. O, xüsusilə özbək xanlarının yenidən qoşun toplayıb Xorasanı öz nəzarəti altına ala bilməsindən ehtiyat edirdi. Məhəmməd Zaman Mirzənin asiliyi xəbəri alındıqdan sonra Şah İsmayıl Təbrizdən Sultaniyyəyə yollandı. Burada o, Bülənd bəy ("Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Pəsənd bəy kimi göstərilmişdir) adlı yüzbaşıya 700 nəfərlik bir dəstə həvalə edərək Astrabada göndərdi. Şah İsmayılın tapşırığına əsasən, Bülənd bəy Astrabada göndərilməsi nəzərdə tutulan qüvvələrin ön dəstəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Şah İsmayıl ona bildirdi ki, ardınca ya özü və ya da təyin etdiyi bir adam daha böyük qoşun dəstəsi ilə Astrabada gələcəkdir. Bülənd bəy yolunu Damğan və semnandan salmalı, Astrabad hakimi Pirğeyb xanı yanına almalı və sonra da Firuzkuha yollanmalı idi. Bu dəstə Firuzkuhda dayanmalı və arxadan əsas dəstənin gəlməsini gözləməli idi (7).

Bülənd bəy də bu tapşırığı alan kimi dərhal hərəkətə başladı və Xar adlı bir dağın ətəklərinə çatanda silahlı bir adamın hərəkət

etməsinə müşahidə etdilər. Həmin adam qızılbaşlardan olmadığı üçün onun ələ keçirilməsi barədə göstəriş verildi. Sorğu-sual zamanı əsir götürülmüş silahlı Məhəmməd Zaman Mirzənin casusu olduğunu etiraf etdi. Məhəmməd Zaman Mirzə onun vasitəsilə İstanbulda Osmanlı sultanının xidmətində olan atası Bədiüzzamana məktub göndərirmiş. O, atasından necə hərəkət etməli olduğu barədə məsləhət istəyirdi və məktubu aparən adam da Bədiüzzəmandan aldığı cavabı geri gətirməli idi. Adları çəkilən mənbələrdə bu məktublar fərqli redaktə ilə verilmişdir. "Aləm Araye Səfəvi" əsərində həmin məktubun mətni belə idi: "Nə üçün siz Xorasanı almağa iradə göstərmirsiniz. Mən Astrabadı aldım Əgər siz 50 min nəfərlə Şirvan tərəfdən gəlsəniz bütün Şirvanı tuta bilərsiniz. Oradan isə Gilan yolu ilə Astrabada gəlin və bütün Xorasanı tutaq. Həzrət sultan Azərbaycanda Şeyxoğlunun qarşısını kəssin. İki tərəfdən hərəkət edək və bu xis yumruğu qarşımızdan götürək" (8).

Bu məktubun "Aləməra-yi Şah İsmayıl" əsərindəki variantında deyilir ki, iki tərəfdən qoşunların hərəkəti nəticəsindən bütün İrən ələ keçirmək mümkündür. Sonra da Məhəmməd Zaman Mirzə əlavə edirdi ki, Xorasan vilayəti bizim əcdadlarımıza mənsub olduğu üçün İrən alınandan sonra bu vilayət bizə şəfqət olunar (9).

Bülənd bəy əsir götürdüyü silahlını Məhəmməd Zaman Mirzənin məktubu ilə Şah İsmayılın sərəncamına göndərdi. Özü isə hərəkətini davam etdirdi. Şah İsmayıl əsirin apardığı məktubla tanış olduqdan sonra Bülənd bəyə göstərdiyi huşyarlığa görə bahalı hədiyyə göndərdi. Bu hədiyyə həm Bülənd bəyi, həm də Pirğeyb xanı çox sevindirdi. Onların fikrincə, bir casusun tutulmasına görə onlar bahalı hədiyyə almışdırlarsa, daha böyük uğura görə Şah İsmayılın daha böyük səxavəti ilə qarşılaşa bilərdilər. Ona görə onlar qərara aldılar ki, arxadan əsas qüvvələrin gəlməsini gözləmədən Astrabada hərəkət etsinlər və yerli əhaliyə arxalanmaqla bu şəhəri Məhəmməd Zaman Mirzədən azad etsinlər. Pirğeyb xan və Bülənd bəy Firuzkuhda 2 min 700 nəfərlik qoşun dəstəsi toplaya bildilər. Onlar bildirdilər ki, Məhəmməd Zaman

Mirzənin sərəncamında 6 min nəfərlik ("Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində görə isə 4 min nəfərlik) qoşun dəstəsi vardır. Bununla belə, onlar qarşı tərəfin say üstünlüyündən çəkinmədilər və qərara aldılar ki, qəfil hücum həyata keçirməklə Məhəmməd Zaman Mirzənin dəstəsini çaş-baş salsınlar və məqsədlərinə nail olsunlar. Belə də oldu. Onların qoşun dəstəsi yürüşə hazır olan kimi Astrabad üzərinə hücum etdilər. Astrabada yaxınlaşanda Bülənd bəylə Pirğeyb xan kərənayın səsləndirilməsi haqqında göstəriş verdilər. Hər hansı bir təhlükənin yaxınlaşmasını gözləməyən türkman qoşun dəstəsi bu zaman silahlarını kənara ataraq vaxtlarını istirahətdə keçirirdilər. Gecə vaxtı həyata keçirilən bu hücumla Səfəvi qoşun dəstəsi qısa zaman ərzində yerli əhalinin köməyi ilə Astrabadı ələ keçirdilər. Bu hücum elə bir sürətlə həyata keçirildi ki, Məhəmməd Zaman Mirzə və onun sərəncamında olan qüvvələr toparlanıb müqavimət göstərə bilmədilər. Məhəmməd Zaman Mirzənin də qaçmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Ətrafına aldığı min nəfərlik bir dəstə ilə o, Herata getmək istəyirdi. Bundan xəbər tutulanda Xacə Müzəffərin rəhbərliyi altında min nəfərlik Səfəvi qoşun dəstəsi onları izləməyə başladı. Səfəvi dəstəsi tezliklə türkman dəstəsinə yetişə bildi. Bu dəstələr arasında qızışan döyüşdə Səfəvi qoşun dəstəsi türkman dəstəsinə üstün gəldi. Bülənd bəy də sonradan dəstəsi ilə özünü bu döyüşə yetirdi və türkman dəstəsi bütünlüklə məhv edildi. Amma Məhəmməd Zaman Mirzə iki atının müşayiəti ilə canını salamat qurtararaq qaçmağa müvəffəq oldu (10).

Bir neçə gün Astrabadda qaldıqdan sonra Bülənd bəy görülən işlər barəsində məlumat vermək üçün Şah İsmayılın hüzuruna yollandı. Bülənd bəyin Pirğeyb xanla birlikdə Astrabadın alınması üçün göstərdikləri şücaət Şah İsmayılı çox sevindirdi. Bu barədə məlumat alandan sonra Şah İsmayıl mükafat olaraq Bülənd bəyə sultan məqamı əta elədi və bundan sonra o, Bülənd sultan adlandırıldı. Onun yüzbaşılıq məqamı isə qardaşına verildi. Pirğeyb xan da göstərdiyi şücaət qarşılığında mükafatsız qalmadı. Ona isə Məshədin bəylərbəyliyi vəzifəsi verildi (11).

Məhəmməd Zaman Mirzə Xorsanı adlayaraq Herata yollanmaq istəyirdi. Lakin yol boyu yerli əhalinin on olan düşmən münasibətinin şahidi oldu və hətta özünün kim olduğunu söyləməkdən də ehtiyatlanmağa başladı. Belə olanda yolunu Qərcistan hakimi Əmir Ərdovanın yanına saldı. Əmir Ərdovan əslən Firuzkuhdan idi. Şah İsmayıl Firuzkuhu nəzarət altına alanda və Hüseyn Kəlaviyə qarşı döyüş keçirəndə Əmir Ərdovan Səfəvi hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi. Belə olanda bütün tayfasını Firuzkuhdan köçürdü və Qərcistan yaxınlığındakı dağlarda məskən saldı. Məhəmməd Zaman Mirzənin Astrabaddan qaçması ərəfsində Məlik Nizaməddin dövlət qoşunları tərəfindən qətlə yetirilmiş və Qərcistan hakimsiz qalmışdı. Qərcistan hakimiyyətini ələ keçirdiyi üçün Əmir Ərdovan hətta özünə "şah" ləqəbi də qəbul etmişdi. Mənbələrin məlumatına görə, Əmir Ərdovanın hakimlik təcrübəsi və qabiliyyəti yox idi və ona görə Məhəmməd Zaman Mirzənin bölgəyə gəlməsi onun da sevincinə səbəb oldu. Məhəmməd Zaman Mirzə, əslində, Herata yollanmaq və sonra da Kabulda Babur padşahın xidmətinə getmək niyyətindən əl çəkməmişdi. Qərcistana yetişəndə Əmir Ərdovan onu bu niyyətindən çəkindirdi. Əmir Ərdovan bildirdi ki, hazırda onun sərəncamında 7 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi var. Gələcəkdə bu qoşun dəstəsinin sayını artırmaqla əvvəlcə Heratı nəzarət altına almaq və sonra da hakimiyyəti ətrafa genişləndirmək mümkündür. Məhəmməd Zaman Mirzə də bununla razılaşdı və Qərcistanda qalaraq qoşun dəstəsinin toplanması ilə məşğul olmağa başladı (12).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Çaldıran döyüşündən sonra özbək xanlarının Xorasana hücum etməsi haqqında da məlumat vardır. Həmin əsərlərdəki məlumatlar hətta özbək xanlarının Xorasana hücumunun Təhmasib Mirzənin bu bölgəyə gəlməsindən əvvəl baş verdiyini bildirirlər. İstər Məhəmməd Zaman Mirzənin yalan təbliğatından, istərsə də ayrı-ayrı yoxlanılmamış məlumatlardan bölgədə belə bir məlumat yayılmışdı ki, Çaldıran döyüşü Osmanlı qoşunlarının uğuru ilə başa çatıb və Şah İsmayıl da bu döyüşdə öldürülüb. Bildirilir ki, özbək

xanları Şah İsmayılın öldürülməsi xəbərini Xorasana və Türküstana hakim olmaq üçün yaranmış bir şans kimi qiymətləndirdilər və ona görə də dərhal hərəkətə keçmək qərarına gəldilər. Əvvəlcə Ətrar hakimi Canı bəy 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi ("Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinə görə isə 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə) toplayaraq Bəlxin işğal edilməsinə yollandı. Canı bəy hərəkətə gəlmək haqqında digər özbək xanlarına da xəbər göndərdi. O, Übeydulla xana göndərdiyi məktubunda belə yazmışdı: "Şeyxoğlunun başına belə bir iş gəlmişdir. Mən gedirəm Bəlxə almağa. Nə deyirsən. Əgər Xorasana almaq iradən varsa yaxşı olar" (13).

Bu məlumatı alandan sonra Übeydulla xan da hərəkətə gəldi və 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Xorasanın işğal edilməsinə yollandı. Übeydulla xan eyni zamanda Səmərqənd hakimi Məhəmməd Teymur xana xəbər göndərdi və onu da Xorasanın, Bəlxin və Heratın tutulmasında iştirak etməyə çağırdı. Məhəmməd Teymur xan isə Nəqşbəndi təriqətinin Səmərqənddə tanınmış nümayəndəsi olan Xacə Əbdülrəhimlə hərbi yürüşə çıxıb-çıxmamağın məqsəduyğunluğu barəsində məsləhətləşdi. Xacə Əbdülrəhim isə birmənalı şəkildə Səfəvi dövlətinə qarşı çıxmağın düzgün olmadığını bildirdi. Məsləhət gördü ki, tələskənliyə yol verilməsin, Məhəmməd Teymur xan dözümlü olsun, səbir edərək Şah İsmayılın vəziyyəti haqqında doğru məlumatlar əldə etsin və sonra qərara gəlsin. Məhəmməd Teymur xan bu məsləhətə qulaq asdı və Xorasana qoşun çəkməkdən imtina etdi (14).

Canı bəy və Übeydulla xan sərəncamlarında olan qoşun dəstələri ilə Bəlxə doğru istiqamət götürdülər. Onlar əvvəlcə yolları üstündə olan Hisari-Şadman qalasını ələ keçirməyi qərarlaşdırdılar. Bu qala kifayət qədər möhkəm qala olsa da, özbək qoşunlarının sayca xeyli çox olmasından ehtiyatlanan qala hakimi Mehdi Atalıq xan Mirzə Bəlx hakimi Div Sultandan kömək istədi. Onun göndərdiyi elçiyə Div Sultan bildirdi ki, on gün qalanın müdafiəsinə cəhd göstərsin və bu müddət ərzində qoşun dəstəsi ilə özünü ora yetirəcəkdir. Div Sultan Hisari-Şadman qalasının özbək qoşunları tərəfindən işğalına yol verməmək üçün dərhal da 3 min

nəfərlik qoşun dəstəsi ilə ora yollandı. Adları çəkilən mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Hisari-Şadman qalasına ilkin olaraq Canı bəyin qoşun dəstəsi yetişmişdi. Canı bəy öz adamları vasitəsilə həm də Div Sultanın hərəkətlərini nəzarət altında saxlayırdı. Div Sultanın qoşun dəstəsi ilə Hisari-Şadmana doğru hərəkətə başlaması haqqında məlumat alan kimi, Canı bəy dərhal Übeydulla xanın yanına adam göndərdi və onun köməyə gəlməsini xahiş etdi. Übeydulla xan o vaxt qala ətrafına yetişdi ki, Div Sultan öz qoşun dəstəsi ilə ora yetişmişdi və həm Div Sultan, həm də Canı bəy döyüşə hazır vəziyyət almışdılar.

Übeydulla xanın qoşun dəstəsi ilə yetişməsi özbək qoşunlarının say üstünlüyünü daha da artırdı. 50 min nəfərdən artıq bir qoşun dəstəsinə qarşı Div Sultanın kiçik bir qoşun dəstəsi döyüşə atılmalı idi. O, döyüşə girməzdən əvvəl Übeydulla xana məktub göndərdi və ona Şah İsmayıl qarşı qoşun çəkməmk barəsində verdiyi sözü xatırlatdı. Div Sultanın məktubunda deyilirdi: "Sizin hamınızın arvadlarınız talaqdan düşdü. Çünki siz şəhriyara (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - M.S.) and içmişdiniz ki, qızılbaşlarla müharibə etmək üçün bir də Ceyhun çayını adlamayasınız. Doğrudan da sizin heç birinizin etibarı, iqrarı və məzhəbi yoxdur". Bu məktubu gətirən elçi vasitəsilə Übeydulla xan Div Sultana belə bir cavab göndərdi: "Biz öz andımızdan və əhdimizdən dönməmişik. Bz and içmişdik ki, Şah İsmayıl sağ olduğu vaxt Bəlxin tutulması üçün bu tərəfə gəlməyək. Amma şah Rum qeysəri ilə Çaldıran müharibəsində öldürüldüyü üçün biz də fürsət tapıb gəldik. Sabah Rum qoşunları gəlib bütün Xorasanı tutacaqlarsa, onda nə üçün biz bu gün bizə məxsus olan mülkü tutmayaq?" (15).

Div Sultan bu xəbəri alandan sonra bir də öz nümayəndəsini Übeydulla xanın yanına göndərdi və onu bir daha öz əməlindən çəkindirməyə çalışdı: "Bu sözlər yanlış və yalandır. Bizim bu söhbətlərdən xəbərimiz yoxdur. Əgər Allah eləməmiş belə bir hadisə baş versəydi, qızılbaş əmirilərindən kimsə bizim yanımıza gəlmiş olardı. Necə ola bilər ki, bu xəbər bizə çatmamışdan əvvəl sizə çatmışdır. Nə üçün onda bu, fitnə-fəsada səbəb olsun və bir dəstə

də bizim aramızda öldürülsün. Ona görə səbr edin, əgər bu məlumat doğru olsa, biz sizinlə müharibə etməyəcəyik, bu vilayəti sizin ixtiyarınıza verib gedəcəyik" (16).

Übeydulla xan bu təkliflə də razılaşmadı. Aldığı məktubun cavabında bildirdi ki, onun qərarı birdir - ya vilayət ona təhvil verilmişdir, ya da tərəflər arasında döyüş başlamalıdır. Beləliklə, istinad olunan mənbələrin məlumatına görə, Übeydulla xan öz israrından əl çəkmədi. Belə olanda, Div Sultan əvvəlcə bir dəstəni çərçəki kimi döyüşə atdı və sonra isə özü qoşun dəstəsi ilə döyüşə qoşuldu. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Div Sultan bu döyüşdə sonsuz şücaət göstərdi və hətta onun bu şücaəti Übeydulla xanı da təəccübə saldı. O özlüyündə belə bir qənaətə gəldi ki, əgər qızılbaş döyüşçüləri kimi 10 min nəfərlik bir qoşuna sahib olsaydı, onda bütün dünyanı fəth edə bilərdi. Div Sultan isə qoşun dəstəsi ilə özbək qoşunlarını pərən-pərən salaraq özünü Canı bəyin ələminə yetirə bildi. Həmin ələmi ələ keçirməyə az qalmışdı ki, özbək qoşunları onu ox yağışına tutdular. Məlumatə görə, Div Sultan hətta Übeydulla xanın da ələmini ələ keçirmək cəhdi göstərmişdi. Übeydulla xanın göstərişi ilə özbək qoşunları yenidən qruplaşdılar və Div Sultanı əhatəyə aldılar ki, onu yenidən ox yağışına tutsular. Div Sultan bir neçə ox yarası aldı və bütün cəhdlərinə baxmayaraq özbək qoşunlarının müqavimətini qıra bilmədi. Div Sultanın dəstəsinə də xeyli itki yetirildi. Sonda o, min nəfərlik dəstəsi ilə mühasirəni yarmağa və döyüş meydanından uzaqlaşmağa müvəffəq oldu. Div Sultan döyüşçülərinin əksəriyyəti yaralı olan dəstəsi ilə Faryaba yollandı. Onun damadı Məhəmməd xan, Faryab hakimi idi. Burada onun zirehinə, geyiminə, bədəninə, papağına, atına, atın yəhər və yüyəninə sancılmış oxları bir-bir çıxarırdılar və mənbə məlumatlarına görə, onların sayı yüzdən artıq idi. Amma bu oxlar Div Sultana ciddi xəsarət yetirə bilməmişdilər. Yalnız bir ox Div Sultanın dizinə dəyərək onu yaralaya bilmişdi. Div Sultan ona dəymiş bütün oxları toplayıb bir qaba yığdı və sonra da Şah İsmayılın hüzuruna yola düşdü. O istəyirdi ki, ona dəymiş bütün oxları Şah İsmayılə göstərsin. Faryabda qalanlara isə çatdırdı ki, Bəlx

bölgədə çox mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir, bu qala kimin əlindədirsə, ətraf bölgə də onun nəzarəti altında olacaqdır. Ona görə Div Sultan onları Bəlxin müdafiəsinə tələsməyi çağırdı və özü isə Təbrizə yola düşdü (17).

Div Sultan Faryabdan Təbrizə doğru hərəkətə başlayanda Məhəmməd Zaman Mirzə də Əmir Ərdovanla birlikdə 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Heratı ələ keçirmək üçün yola düşmüşdü. Herat hakimi Zeynal xan bu təhlükədən nicat tapmaq üçün qala daxilinə müdafiə olunmağı məqsəduyğun saydı və qala darvazalarını bağlatdırdı. Məhəmməd Zaman Mirzə sərəncamında olan qoşun dəstəsi ilə Herat qalasını mühasirəyə aldı və göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq bu qalanı ələ keçirə bilmədi. Elə həmin günlərdə Div Sultan da Herat yaxınlıqlarına yetişmişdi. O, Zeynal xanın qala daxilinə sığınaraq müdafiə olunmasını eşidəndə təəccüb etdi və ona belə bir xəbər göndərdi: "Məgər bu 10 min nəfərdən qorxdun ki, qala darvazalarını möhkəmlətmisən? Hər halda qala darvazalarını aç və 700-800 nəfərlik dəstə ilə bayıra gəl və inşallah ki, onları məğlub edəcəyik". Bu sözlərdən də göründüyü kimi, Div Sultan da Zeynal xana kömək etmək istəyirdi ki, birlikdə Məhəmməd Zaman Mirzənin dəstəsini məğlubiyyətə uğratsınlar. Amma Zeynal xan bu təkliflə razılaşmadı və cavab göndərdi ki, Div Sultan getdiyi yolla getsin və bizim onun köməyinə ehtiyacımız yoxdur. Belə olanda Div Sultan orada dayanmağı lazım bilməyib yoluna davam etdi və bir müddətdən sonra Şah İsmayılın hüzurunda oldu. O, Şah İsmayılı həm özünün döyüşü haqqında, ona sancılmış oxlar haqqında, həm də Übeydulla xanla Canı bəyin Herat üzərinə hücumu haqqında məlumat verdi. Ona dəymiş bütün oxları da Şah İsmayılı göstərdi. Şah İsmayıl onu göstərdiyi şücaətə görə təqdir etdi və ona dəymiş hər bir oxun əvəzində mükafat ayırdı. Div Sultan eyni zamanda Şah İsmayıldan əlavə kömək istədi ki, yenidən geri yollansın və həm Bəlxin, həm də Heratın müdafiəsinə təmin etsin. Şah İsmayıl isə onun yenidən Bəlxə dönməyinə razı olmadı, onu sipəhsalar vəzifəsi verməklə həm də Diyarbəkri bəylərbəyi təyin etdi. Durna çayından başlayaraq Xoy və

Səlmasa qədər olan ərazilər onun hakimiyyəti altında olmalı idi. Ona görə də Div Sultan ona əta olunmuş hədiyyələri alaraq Diyar-bəkr istiqamətinə yollanmalı oldu (18).

Bəlx üzərinə qoşun çəkmiş Übeydulla xanla Camı bəy həmin günlərdə öz casuslarını Təbriz istiqamətində göndərdilər ki, onlar Şah İsmayılın vəziyyəti haqqında doğru-dürüst məlumat gətirsinlər. Həmin casuslar da məmləkətin içərilərinə doğru hərəkət edib məlumat topladılar və onlara aydın oldu ki, Şah İsmayıl sağ və salamatdır və özü də Təbriz sarayındadır. Onlar bu xəbəri Übeydulla xanla Camı bəyə çatdırdılar. Özbək xanları Şah İsmayılın sağ-salamat olması xəbərini eşidəndə Bəlxdə dayanmağın təhlükəli ola biləcəyini istisna etmədilər və ona görə də oranı tərk edərək öz yurdlarına qayıtmağı qərara aldılar. Bu xanlar qoşunlarını çəkib dərhal da geriye üz tutdular. Amma Ceyhun çayını adlayandan sonra Übeydulla xan məlumat aldı ki, Məhəmməd Zaman Mirzə Herat üzərinə hücum edibdir. Bu xəbər Übeydulla xanda bir daha hakimlik sövdasına meydan verdi və o öz dəstəsini çəkərək yenidən geri qayıtdı və Herata doğru istiqamət götürdü. Übeydulla xanın da öz qoşun dəstəsi ilə gəlməsi xəbərini alanda Herat hakimi Zeynal xan müqaviməti davam etdirməyi mənasız saydı. Şəhər daxilində ərzaq da tükənmək üzrə idi. O, ətrafının adamlarını toplayaraq Heratı tərk etdi və Azərbaycana doğru istiqamət götürdü (19).

Məhəmməd Zaman Mirzə isə Herat ətrafında çox da dayanmayaraq Bəlx istiqamətində yola düşdü. Div Sultanın Bəlxə tərk etməsi onda bu qala-şəhərin istilasına ümidlər yaratmışdı. Digər tərəfdən çox güman ki, Məhəmməd Zaman Mirzə Bəlxə müəyyən qüvvələrlə əlaqə yarada bilmişdi. Çünki Bəlx qalası bəzi qüvvələrin satqınlığı nəticəsində müqavimətsiz Məhəmməd Zaman Mirzəyə təslim oldu. Qalanın müdafiəsini öz üzərinə götürmüş Məhəmmədi xan isə şəhər daxilindəki Narın qalaya çəkilərək iki ay ərzində Məhəmməd Zaman Mirzəyə təslim olmadı. İki aydan sonra Məhəmmədi xan Bəlxə nəzarət altına alınıb Məhəmməd Zaman Mirzənin yanına adam göndərdi ki, onların şəhəri tərk etmə-

sinə imkan versin. Məhəmməd Zaman Mirzə bu xahişi bir şərtlə qəbul etdi ki, Səfəvi əyanlarına məxsus olan bütün var-dövlət təhvil verilməlidir. Məhəmmədi xana belə bir xəbər göndərildi ki, o yalnız Səfəvi namusunu götürüb özü ilə apara bilər. Məhəmmədi xan da bununla razılaşdı. O, Səfəvi əyanlarına məxsus bütün var-dövləti təhvil verdi və yalnız bu əyanların, o cümlədən də Div Sultanın ailəsini götürüb Bəlxə tərək etdi. Amma Məhəmmədi xan Azərbaycan istiqamətində hərəkət edə bilmədi. Çünki özbək qoşunları artıq Xorasana və səltənətin içərilərinə aparan yolları nəzarət altına almışdılar. Ona görə də, Məhəmmədi xan Kabula doğru hərəkət etmək məcburiyyətində qaldı. Babur padşah Kabulda onu çox yaxşı qarşıladı. Onun tərəfindən həm Məhəmmədi xana, həm də Səfəvi əyanlarının ailə üzvlərinə böyük hörmət göstərildi. Məhəmmədi xanın atası da Babur padşahın yanında xidmət edirdi və ona görə Babur padşahla Məhəmmədi xan arasında xoş bir münasibət formalaşdı. Babur padşah bu münasibətin nəticəsi kimi, Məhəmmədi xanı yanından buraxmadı və onu sarayında saxladı. Məhəmmədi xanın müşayiət etdiyi Səfəvi əyanlarının, o cümlədən Div Sultanın ailə üzvlərinə isə, bir neçə günlük istirahətdən sonra Babur padşah onları öz yurdlarına yol saldı (20).

Səfəvi qüvvələrinin Bəlx şəhərini tərək etməsi xəbərini eşidəndən sonra Babur padşahda da bu şəhəri ələ keçirmək həvəsi oyanı. O yaxşı bilirdi ki, Məhəmməd Zaman Mirzə bu şəhərə daxil olsa da Übeydulla xanla Canı bəyin qoşunları qarşısında davam gətirə bilməyəcəkdir. Babur padşah böyük bir qoşun dəstəsi toplayaraq Bəlxə doğru istiqamət götürdü. Məhəmməd Zaman Mirzə isə ona müqavimət göstərmək qərarına gəldi və göstəriş verdi ki, qala darvazaları bağlansın və müdafiəyə hazırlıq görülsün. Amma onun müttəfiqi olan Əmir Ərdovan şəhəri mühasirəyə almış qüvvələrə qarşı müqavimət göstərməyin çətin olacağına şübhə etmirdi və ona görə də Məhəmməd Zaman Mirzəyə təklif etdi ki, Babur padşahla danışıqlara başlasın. Əmir Ərdovan güman edirdi ki, dinc yolla qala təhvil verilsə, onda onların yenidən Bəlxədə qalmaq və bu şəhərə hakimlik etmək imkanı da ola bilər. Məhəmməd Za-

man Mirzə bu təklifi qəbul etmədi. Onun fikrincə, əgər Əmir Ərdovan belə bir təklifi irəli sürüdüsə, deməli, gizli şəkildə Babur padşahla əlaqə də yarada bilərdi. Buna yol verməmək üçün Məhəmməd Zaman Mirzə göstəriş verdi ki, Əmri Ərdovanı qətlə yetisinlər. Amma Məhəmməd Zaman Mirzə bununla da ehtimal etdiyi təhlükədən nicat tapa bilmədi. Əmir Ərdovan qətlə yetirildikdən sonra onun qardaşı Əmir Arslan gizli şəkildə Babur padşahla əlaqə yaratdı və gecə ikən qala darvazalarını açıb Babur padşahın qoşun dəstəsini şəhər daxilinə buraxdı. Məhəmməd Zaman Mirzənin şəhəri tərk edib qaçmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Amma Babur padşahın arxadan göndərdiyi qoşun dəstəsi onun dəstəsini haqladı və bu dəstələr arasında döyüş baş verdi. Məhəmməd Zaman Mirzə bu döyüşdə uğursuzluğa düçar oldu və əsir götürüldü. Babur padşah onun miskin vəziyyətini gördükdə ürəyi rəhmə gəldi, onu qətl etdirmədi. Ona and içdirdi ki, gələcəkdə bir daha əlinə qılınc götürüb itaətsizlik yolunu tutmasa onu bağışlamağa, qızını da ona verərək Bəlx hakimi etməyə hazırdır. Məhəmməd Zaman Mirzə də söz verdi və bunun qarşılığında Bəlx hakimi təyin edildi (21).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinin məlumatına görə, Übeydulla xan Heratı tutduqdan sonra Məşhədə doğru irəlilədi. O bu şəhəri də nəzarət altına aldı və sonra qoşunları ilə qərbə doğru hərəkət etdi və Nişapurdan keçərək Puli-Körpüyə qədər irəlilədi. Bildirilir ki, Übeydulla xan bu məntəqəyə qədər olan əraziləri nəzarət altına aldı və bütün məntəqələrə öz hakimlərini təyin etdi (22).

Amma bu məlumat mənbələrə əsaslanan elmi-tarixi ədəbiyyatda öz təsiqini tapmamışdır. Mövcud olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Çaldıran döyüşündən sonra da özbək xanı Übeydulla xan Osmanlı sultanı Səlim tərəfindən Xorasan vilayətinə hücumu təhrik edilmişdi. Məlumdur ki, Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən əvvəl də Übeydulla xanla yazışmalar aparmış və onu Şah İsmayıla qarşı birgə mübarizəyə çağırmışdı. Übeydulla xan, əslində, Şah İsmayılın zəifləməsini və Xorasanın yenidən özbək

xanlarının hakimiyyəti altına gətirilməsini istəyirdi. Lakin Übeydulla xan yazdığı cavab məktubunda Sultan Səlimə xoş arzularını bildirsə də, Şah İsmayla qarşı ittifaqa girmək barəsində konkret fikir söyləmədi. Çaldıran döyüşündən sonra Sultan Səlimlə Übeydulla xan arasında yazışmalar yenidən davam etdi. Übeydulla xan özünün Seyid Məhəmməd adlı elçisi vasitəsilə Sultan Səlimə məktub göndərdi. Həmin məktubda Sultan Səlimə Übeydulla xanın xoş arzuları çatdırıldı. Sultan Səlim həmin məktubu Səfəvi dövlətinin qərbindəki qalaların və məntəqələrin işğalının həyata keçirildiyi günlərdə aldı. Cavab məktubunda da Sultan Səlim Səfəvi sərhədləri boyunca ələ keçirdiyi məntəqələrdən məlumat verir və bildirirdi ki, Diyarbəkər və Kürdüstan bütün qalaları ilə birlikdə artıq Osmanlı hakimiyyəti altına gətirilmişdir. Sultan Səlim məktubunda həmçinin Şah İsmayla qarşı birgə mübarizə aparılmasının zəruriliyinə və əhəmiyyətinə də toxunurdu. Onun yazdıqlarına görə, Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə özbək xanlığı arasında qərar tutmuşdu və onların yaxın əlaqələr qurmasına mane olurdu. Başqa sözlə, Sultan Səlim özbək xanını onların arasında yerləşmiş Səfəvi dövlətini dolayısı yolla parçalamağa çağırırdı. Öz çağırışının əsaslandırılması üçün Sultan Səlim yenə də niyyətlərini din pərdəsi altında gizlətməyə çalışırdı. Sultan Səlim başqa məzhəbə qarşı mübarizə aparılmasını islam dövlətlərinin borcu kimi qələmə verir və fəsad və fitnə mənbəyi kimi dəyərləndirdiyi şiiəliyin məhv edilməsini bütün müsəlmanlar üçün borc bilirdi. Übeydulla xana ünvanladığı məktubunda Sultan Səlim Səfəvi şahı tərəfindən məktublar aldığına da toxunurdu. Amma özbək xanına göndərdiyi məktubun məzmunu belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Sultan Səlim həmin məktublara qəsdən cavab verməmişdi və Şah İsmayla qarşı düşmənçilikdən əl çəkmək fikrində deyildi. O, Übeydulla xanı və bölgə xanlarını da birləşərək Şah İsmayla qarşı birgə mübarizəyə səsləyirdi. Lakin Sultan Səlimin təhrikçi çağırışlarına baxmayaraq Übeydulla xan dərhal Səfəvi hüddurlarına hücum etmək üçün özündə cəsarət tapmadı. Übeydulla xan

bir də sultan Səlimin dünyasını dəyişməsindən sonra belə bir cəsə-rəti özündə tapa bildi (23).

Çaldıran döyüşündən sonra Übeydulla xanın Xorasan üzərinə hücum etməməsi heç də bu vilayətdə mövcud olan vəziyyətin yaxşılaşmasına yol açmadı. Davam etməkdə olan aclıq və səfalət Xo-rasan vilayətində dağıntıları da xeyli artırmış, vilayətin bütün hə-yatına güclü bir zərbə vurmuşdu. Xorasanda aclıq və qıtlıq arzu-olunmaz nəticələrlə müşayiət olunduğu üçün Bəlx hakimi Div Sultan, Herat hakimi Zeynal xan və Qain hakimi Əmir Sultan Təbrizə gəldilər və bu şəhərdə qışı keçirən Şah İsmayıl ilə görüş-dülər. Adları çəkilən adamlar həm Xorasanda tüğyan edən aclıq haqqında, həm də Məhəmməd Zaman Mirzənin və Qərcistan-Çəxçəran hakimi Əmir Orduşahın dövlətə qarşı itaətsizlik etməsi barəsində Şah İsmayılə məlumat verdilər. İstər aclıq halının, istər-sə də dövlətə qarşı itaətsizlik halının qarşısının alınması üçün Şah İsmayıl qətiyyətli tədbirlər həyata keçirilməsini məqsədəuyğun saydı. Onun qərarı ilə Xorasan hakimliyinə oğlu Təhmasib Mirzə təyin edildi. Təhmasib Mirzənin yaşı az olduğu üçün Sarayın nü-fuzlu və təcrübəli əmirləri olan Əmir Sultan Mosullu onun lələsi təyin edildi. Əmir Sultan Mosulluya xan məqamı da əta olundu. Vilayətin məhkəmə və ədliyyə işlərinə rəhbərlik də ona həvalə olundu və ona Təhmasib Mirzə ilə birlikdə vilayətə yollanmaq tapşırığı verildi. Vilayətin dini işlərinə rəhbərlik isə Əmir Qiya-səddin Məhəmmədə tapşırıldı. Əslində, vilayətin idarəçiliyi bu iki nəfər tərəfindən həyata keçirilməli idi. Əmir xan Mosulluya gös-təriş verildi ki, o, Təhmasib Mirzədən əvvəl vilayətə yollansın, həm Təhmasib Mirzənin vilayət hakimi təyin edilməsi barəsində şah fərmanını vilayətə çatdırsın, həm də aclıqdan əziyyət çəkən əhaliyə mümkün köməkliliyi göstərsin. Əmir xan Mosullu isə özün-dən əvvəl qardaşı İbrahim Sultanı Herata yola saldı. İbrahim Sul-tan da Əmir xan Mosullunun və onun ardınca da vilayət hakiminin vilayətə gəlişi üçün hazırlıq işləri görməli idi. İbrahim Sultanın Herata yola düşməsi 1515-ci ilə təsadüf edir. O, Herata yetişən ki-mi aclıqla üzləşmiş əhaliyə əməli yardım göstərilməsinə başladı

və bununla bağlı öz fəaliyyətini genişləndirməyə çalışdı. İbrahim Sultan Herata gələndən sonra şəhər hakimi Zeynal xan qala darvazalarının açarlarını və şəhər idarəçiliyini ona təhvil verdi və Təbrizə döndü. Təhmasib Mirzə və Əmir xan Mosullu gələnə kimi Heratın idarəçiliyini İbrahim Sultan həyata keçirdi(24).

Başqa bir məlumata görə isə Bəlx hakimi Div Sultan Təbrizə gəlib ayrıca Şah İsmayıl ilə görüşəndə Herat hakimi Zeynal xanın dövlət maraqlarının qorunmasında etinasızlıq göstərməsi haqqında Şah İsmayıl məlumat verdi. Bundan sonra Şah İsmayıl Xorasanda hakimiyyəti gücləndirilməsi və oğlu Təhmasib Mirzənin Xorasan hakimi təyin edilməsi haqqında qərar verdi (25).

Mənbələr xəbər verirlər ki, İbrahim Sultanın Herata gəlməsindən sonra şəhər daxilində və eləcə də vilayətdə müəyyən dəyişikliklər baş verməyə başladı. Yazın əvvəlində, yəni 1516-cı ilin aprelində Təhmasib Mirzə Herata daxil oldu (26). Təhmasib Mirzənin heç bir müqavimət olmadan Herata daxil olması da bu şəhərin Übeydulla xan tərəfindən işğal edilməsi barəsində "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərinin verdiyi məlumatların doğruluğuna bir şübhə yaranır. Təhmasib Mirzənin qarşılınması üçün Heratda xüsusi tədbirlər həyata keçirildi, mümkün imkanlar daxilində şəhər başdan-başa bəzədildi. Təhmasib Mirzədən öncə Əmir Qiyasəddin Herata daxil oldu və onun tərəfindən xeyli sayda adama hədiyyələr bağışlandı. Şəhər əhlinə hədiyyələr paylanması Təhmasib Mirzənin qarşılınmasından sonra da davam etdi. Mənbələrdə Təhmasib Mirzənin gəlişindən sonra Xorasanın Əmir xan Mosullu və Əmir Qiyasəddin tərəfindən ədalətlə idarə olunması haqqında da məlumat vardır. Onların həyata keçirdiyi tədbirlər vilayətin dirçəldilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı və vilayət tədricən böhranlı vəziyyətdən çıxmağa başladı (27).

2.Osmanlı qoşunlarının Misir üzərinə hücumu

Çaldıran döyüşünün nəticələrindən çıxarılan dərslərindən biri də bu idi ki, Osmanlı dövlətinə qarşı uyğun və fəal xarici siyasətin

izlənməsi döyüş meydanında ciddi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ola bilərdi. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsi ilə qarşı tərəfin müqavimətinin qırılması üçün əlavə qüvvələr əldə edilə bilərdi. Amma Şah İsmayıl buna getmədi və hətta yaxşı münasibətlərdə olduğu Misir hakimini də Osmanlı qoşunlarına qarşı mübarizəyə cəlb etmədi. Misir hakiminin yaxşı münasibətlərdə olduğu Şah İsmayıl hansısa səviyyədə əməli yardım göstərməsinin nə demək olduğunu Sultan Səlim də yaxşı anlayırdı. Ona görə Çaldıran döyüşü ərəfəsində Sultan Səlim çalışırdı ki, Misir hakimini qıcıqlandıracaq bir hərəkət etməsin və bununla da onu Şah İsmayıl əməli yardım göstərməyə təhrik etməsin.

Şah İsmayıl ilə Misir hakimi Əl-mülk Əsrəf Qansu Quri arasında xoş münasibətlər hələ Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl bərqərar olmuşdu. Həm Şah İsmayıl, həm də Qansu Quri bu münasibətlərin formalaşmasını öz maraqlarına uyğun hesab edirdilər. Qansu Quri Osmanlı sarayında dəyişikliklər baş verəndən sonra da Şah İsmayıl ilə xoş münasibətlərin davam etdirilməsinə tərəfdar idi. Çünki Sultan Səlimin öz qonşularına qarşı kəskin mövqedə dayanması Qansu Quriyə də yaxşı məlum idi və istisna etmirdi ki, Sultan Səlimin izlədiyi siyasət bir zamanlar Misir sultanlığına qarşı da çevrilə bilər. Bu iki dövlətin həmsərhəd olması da Qansu Quridən ehtiyatlı olmağı tələb edirdi və Şah İsmayıl ilə xoş münasibətlər ehtimal olunan Osmanlı təhlükəsindən qorunmaq üçün məqsədəuyğun hesab edilirdi.

Mövcud olan məlumatlara görə, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl öz elçisini məktub və qiymətli hədiyyələrlə Qansu Qurinin yanına göndərdi. Bununla, Şah İsmayıl bir daha Misir sultanı ilə xoş münasibətlər saxlamaq əzmində olduğunu nümayiş etdirdi. Qansu Quri də bu münasibətlərin davam etdirilməsini lazım bildi (28). Xüsusilə, Çaldıran döyüşündə əldə etdiyi uğurdan sonra Sultan Səlimin qonşularına qarşı daha kəskin siyasət yeritməsi ehtimalı onu bu münasibətlərin qorunmasına sövq edirdi. Bu iki hakim arasında olan xoş münasibətlər Sultan Səlimin nəzərindən heç də qaçmamışdı. Sultan Səlim sadəcə olaraq Misir sul-

tanlığına qarşı qoşun çıxarmaq üçün münasib an gözləyirdi. Belə bir zaman isə Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinin işğal altına alınması ilə yarandı. Sultan Səlim Diyarbəkər ətrafında bir neçə qala və şəhəri nəzarət altına almaqla yalnız yeni ərazilər əldə etmədi. Bu ərazilərin əldə edilməsi eyni zamanda Osmanlı dövlətinin geostrateji mövqeyinin möhkəmlənməsinə yol açdı. Həmin ərazilərin ələ keçirilməsi ilə bir tərəfdən Səfəvi dövlətini qərblə və Avropa dövlətləri ilə bağlayan əsas ticarət marşrutları, bir tərəfdən də Misir dövləti ilə əsas təmas yolları nəzarət altına götürülmüş oldu.

Bununla, Misir sultanlığının üzərinə hücum edilməsi və Səfəvi dövlətinin bu müttəfiqinin də fəth edilməsi üçün münasib şərait yaranmış oldu. Kəmax qalası və Əlaüddövlə üzərində qələbədən sonra Sultan Səlim, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Misir sultanı Qansu Quriyə məktub, habelə Əlaüddövlənin kəsilmiş başını göndərdi. Bütünlükdə, Qansu Quriyə 50 döyüşçünün kəsilmiş başı göndərilmişdi. Bu məktub ilk baxışdan məlumat xarakterli bir məktub olsa da, əslində Qansu Quriyə xəbərdarlıq məqsədilə göndərilmişdi və Sultan Səlim onun nəzərinə çatdırmaq istəyirdi ki, Osmanlı dövlətinə qarşı münasibətini dəyişməyəcəyi halda onu da belə bir aqibət gözləyir.

Sultan Səlim Misir sultanına göndərdiyi məktubunda onu da bildirirdi ki, növbəti ildə yenidən Səfəvi hüduqlarına hücum çəkmək niyyətindədir. Ona görə Osmanlı sultanı ümid etdiyini bildirirdi ki, Misir sultanı Səfəvi dövlətindən gələ biləcək xahişləri qəbul etməyəcək və Şah İsmayıl ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə qarşı mövqe tutmayacaqdır (29).

Misir sultanı Osmanlı sultanının təklifini qəbul etmədi. O, istər Sultan Səlimin yenidən Səfəvi dövlətinə qarşı qoşun çəkmək istəməsi ilə, istərsə də Səfəvi dövləti ilə münasibətlərə son qoyulması təklifi ilə razılaşmadı və bunu Sultan Səlimə göndərdiyi məktubunda da bəyan etdi. Qansu Quri bildirirdi ki, Sultan Səlimdən aldığı məktubu "...tam ciddiyyətlə oxuyub, buradakı salam və dualardan agah olduq. Məzmunundan Şərq məmləkətinə üz

tutaraq kafir qızılbaşları aradan qaldıracağınızı öyrəndik. Qahirədəki divan əmirlərimiz ilə məsləhətləşdik. Onlar əsgər və qullarımızla o bölgəyə yönəlməyimiz üçün hamılıqla dəqiq düşüncə və qətiyyətli fikirlər irəli sürdülər. Beləliklə, biz də Hələb və Şama doğru hərəkət edib yola düşmək qərarına gəldik. Gözəl əxlaqınızdan və hamıya şamil olan lütfkarlığınızdan ricamız budur ki, o vilayətə doğru irəlilməyə tələsməyəsiz" (30).

Göründüyü kimi, Qansu Quri Osmanlı sultanını Səfəvi dövlətinə qarşı yeni müharibədən çəkəndirməyə çalışdığı kimi həm də ona öz xəbərdarlığını çatdırırdı. Bu xəbərdarlıq ondan ibarət idi ki, Sultan Səlim yenidən Şah İsmayla qarşı qoşun çəkəcəyi halda o da öz qoşunlarının Hələb və Şama doğru hərəkət etdirəcəkdir.

Qansu Quridən aldığı məktubdan sonra Sultan Səlim, Səfəvi dövləti ilə Misir sultanlığı arasında ciddi müttəfiqliyin olduğuna əmin oldu və bu ittifaqın aradan qaldırılmasına ciddi diqqət ayırmağa başladı. Sultan Səlim özlüyündə Səfəvi dövlətinə qarşı yeni hərbi kampaniya başlanmasını kənara qoydu və Misir üzərinə hücumu başlamağı məqsəduyğun saydı. Elmi-tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, Misir sultanlığına qarşı müharibə başlamaqla Sultan Səlim yeni Səfəvi kampaniyası başlamazdan əvvəl arxadan onun qoşunlarına qarşı istiqamətlənə biləcək təhlükədən qorunmaq istəyirdi. Belə bir fikrin mövcudluğunu qəbul etmək əlbəttə ki, mümkündür. Amma məlumdur ki, Misir üzərinə hücum etsə də, Sultan Səlim səfəvilərə qarşı yeni bir kampaniyanı başlamadı. Onu da istisna etmək olmaz ki, Sultan Səlim səfəvilərə qarşı yeni bir kampaniya başlamağın təhlükəli nəticələrlə sona çata biləcəyindən ehtiyat edirdi. Ona görə də o, növbəti kampaniyanı "fitnə-fəsad" saydığı şiələrə qarşı deyil, həmməzhəbi olduğu Misir sultanlığına qarşı başladı. Yəni Səfəvi dövləti ilə düşmənçilikdə Sultan Səlimin hələlik əldə edə biləcəyi Misir sultanlığı ola bilərdi ki, Sultan Səlim də bu məsələdə öz bəxtini sınamaqdan çəkinmədi.

Amma Misir dövlətinə qarşı müharibə başlanması üçün müctəhidlərin və din alimlərinin fitvasını da almaq lazım idi. Əgər şah

İsmayla qarşı belə bir fitvanı almaq çətinlik törətməmişdisə, Misir dövlətinə qarşı belə bir fitvanın alınması müəyyən çətinliklərlə qarşılaşa bilərdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Misir dövləti Səfəvi dövlətindən fərqli olaraq sünni dövləti idi. Səfəvi dövlətini şübhəlikdə, islam şəriətindən sapınmaqda günahlandırmaq mümkün idisə, həmin ittihamları Misir dövlətinə qarşı irəli sürmək mümkün deyildi. Digər tərəfdən, Misir hakimi islamın müqəddəs məkanlarının xadimi sayılırdı və bu baxımdan bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məqam idi. Ona görə də Sultan Səlim müctəhidlərin Misir üzərinə hücumuna fitvasını almaq üçün yollar araşdırılmalı oldu və bu dəfə də Şah İsmayıl bir bəhanə kimi ortaya atıldı. Sultan Səlim din müctəhidləri qarşısında belə bir sual qoydu - əgər sünni dövləti mühlədlər üzərinə (yəni Şah İsmayılın ardıcılıqları üzərinə - M.S.) hücum etməyə mane olursa, onda bu sünni dövlətinə qarşı müharibə aparmaq olarmı? Müctəhidlər bu suala müsbət cavab verdilər və bundan sonra Misir üzərinə hücumun fitvasına razılıq verdilər (31).

Müctəhidlərin fitvasını alan kimi Sultan Səlim yürüşə hazırlıq əmri verdi və tez bir zamanda da hərəkətə başladı. Tucan Dərə Boğazı adlanan bir yerə çatandan sonra Sultan Səlim Misir hakimiindən aldığı məktuba da cavab verməyi lazım bildi. Sultan Səlim bu məktubda Qansu Qurinin yazdıqlarına öz qəzəbini belə ifadə etdi: "Dünyanın itaət etdiyi ali fərman və yerinə yetirilməsi vacib olan şərii hökm sizə gəlib çatdıqda məlumunuz olsun ki, hazırda hiylə, kələk və fırıldaqçılıq edərək namərdlik yolunu seçib bəzi şəxslərlə iş birliyinə girib [mənə məktub] göndərmisən. Allahın köməyi ilə qəsd etdiyən bütün fitnə-fəsad aydın və aşkar olsun. Acizlərə, namərdlərə və ağılsızlara məxsus olan bu ağılsız vəziyyət ərlik həvəsində və igidlik sevdasında olub ağıldan dəm vurmanın işi deyildir. İndi o şəxslər ələ keçib vəziyyətləri (düşüncələri) bütünlüklə məlum olduqdan sonra yenə də sənə tərəf göndərildi ki, sənənin yanına gələrək burada araşdırıb tədqiq etdiyi vəziyyət və durum haqqında əldə etdiklərini sənə olduğu kimi və həqiqi şəkildə çatdırırsınlar. Çünki bizim Allahın qullarına yaxınlığı-

mıza görə heç kimin hiylə və məkrindən qorxumuz və heç kimdən gizlədiləcək bir halımız yoxdur. Mənim uca məqsədli qərarım pak şəriətin ehtiyacı üçün Şərq diyarına yönəldiyi halda səndən o dinsiz kafir və pis əxlaqlı fasiqə kömək etmək məqsədi ilə bəzi xoşagəlməz hərəkətlər zahir olmuşdur. Sən onlardan daha təhlükəli olduğun üçün mübarək diqqətim sənə üzərində cəmlənmişdir. Çoxsaylı əsgərlərim dünyaya sığmır və silah-sursatımızın toqquşmasından hava sıxılmışdır. Sənə üzərinə çoxlu sayda əsgərlər və zəfər əlamətli fəth bayraqları ilə mənzillər aşıb, mərhələlər qət edib, himayən altında olan məmləkətinə girib ...bu gün, yəni Rəcəb ayının 11-ci günü xoşbəxt bir halda Tucan Dərə Boğazı kimi... yerə daxil olmuşam. Əgər səndə qeyrət, kişilikdə payın və cömərlikdə nəsibin varsa və ya daxilində zərrə qədər işıltısı varsa, o zaman qorxu və həyəcədən künc-bucaqda gizlənməyin, bütün dostlarınızı və köməkçilərinizi də xəbərdar edib ox və balta yarışından başınızı gizlətməyin" (32).

Göründüyü kimi, son məktubunu Qansu Quriyə göndərəndə Sultan Səlim öz qoşunu ilə hərəkətə gəlmişdi. Bu qoşun dəstəsi Hələb yaxınlığındakı Davud peyğəmbərin məzarı adlanan məntə-qədə düşərgə saldı və burada da Misir qoşunları ilə döyüşə girdi. Bəzi mənbələrin məlumatına görə, Sultan Səlimi tez bir zamanda Misir sultanı ilə müharibəyə sövq edən səbəblərdən biri də Misir sultanlığına aid olan Hələb şəhərinin hakimi Xeyir bəy (Xeyrəddin) adlı birisinin Sultan Səlimə məktub göndəməsi və Hələbi ona təslim etməyə hazır olması idi. Xeyir bəy vəd etmirdi ki, yalnız Hələbin yox, bütün Misirin işğal edilməsi üçün Sultan Səlimə kömək etsin. Sultan Səlim də dərhal bu təklifdən faydalanmaq qərarına gəldi və göstəriş verdi ki, Avropa sərhədindən başlayaraq Amasiyaya kimi olan vilayətlərdən çoxlu sayda qoşun toplansın. Həmin qoşunlara çoxlu sayda top da əlavə edildi və bu qoşun hərəkətə gətirildi (33).

Misir hakimi Qansu Quri də bu döyüşə müəyyən hazırlıq görmüşdü. Məlumatlara görə, onun qoşunlarının zərbə qüvvəsinin əsasını çərkəslərdən ibarət dəstələr təşkil edirdilər. Qansu Quri də

kifayət qədər yaşlı olmasına baxmayaraq bu döyüşdə iştirak edirdi. Döyüşdən qabaq Misir qoşunları məqsədəuyğun bilindi ki qruplaşdırıldı, sağ və sol cinahlar müəyyənləşdi, qüvvələrin müəyyən hissəsi də mərkəzdə yerləşdirildi. Döyüş də Misir qoşunlarının üstünlüyü ilə başladı. Sultan Səlim gözləmədiyi halda döyüşün başlanğıcında Misir qoşunlarından ciddi zərbə aldı və hətta belə bir görüntü yaranmışdı ki, Misir qoşunları döyüşü qazanmaq üzrədirlər. Bu zaman təsadüfi bir hadisə Qansu Qurinin ölümü və bundan sonra yaranan çaxnaşma nəticəsində Misir qoşunlarının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Osmanlı toplarından atılan mərmilərin biri Qansu Qurinin çox yaxınlığından ötüb keçdi və bu mərmimin dalğası Misir hakiminin qulaq pərdəsini dağıtdı. Misir hakimi özünü at üstündə saxlaya bilməyib uğursuz şəkildə yerə yıxıldı. Bu zaman aldığı zərbədən Qansu Quri dünyasını dəyişməli oldu. Bu hadisədən sonra Misir qoşunları arasında çaxnaşma düşdü və qoşunlar idarə olunmaz bir hala gəldi. Qoşunları yenidən toparlamaq mümkün olmadı. Onda Misir qoşunları geri çəkilərək Hələb qalasına sığınmaq istədi. Sultan Səlimlə sövdələşməyə girmiş Hələb hakimi Xeyir bəy şəhər darvazalarını açmadı və qoşunları şəhərə buraxmadı. Sultan Səlim əvvəlcə Hələbi, sonra isə Dəməşq və Həmas şəhərlərini ələ keçirdi. Misir qoşunları isə Şama çəkildilər və orada Qansu Qurinin qardaşı oğlu Tumanbay Misir hakimi elan edildi. Tumanbay kifayət qədər mərd və cəsur bir sərkərdə idi və Misir hakimliyi onun üzərinə qoyulandan sonra Osmanlı qoşunlarına qarşı daha səmərəli döyüş planı hazırladı. Amma bu dəfə də Misir qoşunları xəyanətlə qarşılaşdı. Misir qoşunlarının Canverdi Qəzali adlı başqa bir sərkərdəsi də xəyanət yolunu tutdu və Tumanbayın planı haqqında Osmanlı qoşunlarına məlumat verdi. 1517-ci ilin iyul ayının 24-də Qahirə yaxınlığında Osmanlı qoşunları ilə Misir qoşunları arasında növbəti döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Tumanbay Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın istifadə etdiyi taktikanı tətbiq etməyə çalışdı. Bu taktikanın tətbiqi zamanı başlıca diqqət sürətə və gözlənilməzliyə verildi və nəzərdə tutulmuşdu ki, bu sürət nəticəsində Osmanlı qoşunlarına zərbə vurul-

sun və topların işə salınmasına fürsət verilməsin. Misir qoşunlarının qruplaşdırılması da bu taktika əsasında aparılmışdı. Amma bu taktikanın detalları Sultan Səlimə bəlli olduğu üçün o da öz planını həmin taktikanın qarşısının alınmasına yönəltdi. Ona görə də Misir qoşunları göstərdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq, döyüşdə uğur qazana bilmədilər. Hətta bəzi sərkərdələrin xəyanət-karlığı Misir qoşunlarında olan toplardan da səmərəli istifadə edilməsinə imkan vermədi. Misir qoşunları məğlub oldular və Osmanlı qoşunları Qahirəyə daxil oldular. Bununla, Şah İsmayıl özünün bölgədəki müttəfiqini itirmiş oldu və çox böyük ərazilər Osmanlı sultanlığının nəzarəti altına düşdü (34).

Sultan Səlim isə Misir qoşunlarına qarşı döyüşün gedişini belə təsvir edirdi: "...Rəcəb ayının 25-də Hələb yaxınlığında Mərc-Dbiq adı ilə tanınan və Davud peyğəmbərin, - salam olsun ona, - məqamına bitişik olan yerdə müzəffər ordumuz düşmən qoşunu ilə qarşılaşdı. Haqq ilə batil və doğru yolda olan sultanlar ilə yanlış yolda olanlar qarşılaşdı. Tərəflər arasında döyüş və ölüm alovu səmaya yüksəldi. Döyüş əsnasında ölüm o zəlalətə düşər olmuşların yaxasından yapışdı. Döyüş meydanının şirlərinin nəriltilisi, top-tüfəngin gurultulu səsi mavi səmanın ənginliklərinə qədər gedib çıxırdı. Həmin ərəfədə qorxunun son dərəcə qələbə çalması və ordunun ürəkləri titrədən həmləsindən Qansu Quri özünü itirərək huşdan getdi. Biixtiyar minikdən yerə düşərək həlak oldu. ...Hələb ölkəsində yüksək qalalar və ətraf bölgələrin istehkamları ələ keçdikdən sonra bizə xəbər verdilər ki, zəmanənin üz döndərdiyi qoşunun qalıqları olan bəzi çərkəzlər Dəməşq [şəhərinə] çatıblar. Hələ də sultanlıq qanunlarını bərpa və şeytanlıq ayininin qaydalarını dirçəltmək fikrində olduqlarından özlərindən ayrı düşənin sözü ilə digər bir qulamı sultan edib Misir və Şamda qeyri-qanuni səltənət yaratmaq istəyirlər. Müqəddəs yerlərin sakinləri, imkansızlar və rəiyyətlərini öz zülmkar üslubları ilə tabe etdirib məzlumların əmlakına haqsız yerə sahib çıxmaq istəyirlər. Məcbur qalıb müsəlmanların vəziyyətinə yardım etmək və zülmkarları məhv etmək üçün şahanə iradəmizi o istiqamətə yönəltdik. İlahi yardım

və lütf ilə növbəti [dəfə] bənəatun-nəşin nəhs ulduzlarına bənzəyən məğlub çərkəz ordusu pərişan oldular. Şam qalası və o cənnət kimi yerlər ruzigarın oğullarının əqlinin heyran olduğu formada xidmətçilərimiz tərəfindən ələ keçirildi" (35).

Farsdilli mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda Osmanlı qoşunları ilə Misir qoşunları arasında baş verən döyüşə, onun detallarına, döyüşün Osmanlı qoşunları tərəfindən qazanılmasının səbəblərinə kifayət qədər yer ayrılmışdır. Çünki bu iki dövlət arasında baş verən müharibə Səfəvi dövləti və eləcə də Şah İsmayıl üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Misir sultanlığının süquta uğraması ilə Şah İsmayıl bölgədəki dayağını və köməyini itirmiş oldu və onun geosiyasi mövqeləri zəiflədi. Osmanlı sultanı isə həm Şah İsmayılın müttəfiqini aradan qaldırdı, həm geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirdi, həm də Misir kimi böyük bir dövlətin potensialından bəhrələnmək imkanı əldə etdi. İttifaqda olmalarına baxmayaraq, Şah İsmayıl Misir sultanına Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşdə əməli yardım göstərmədi. Ümumiyyətlə, Osmanlı qoşunlarının Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinə hücumları və Misirlə müharibəsi zamanı Şah İsmayılın bölgəyə ciddi əməli müdaxiləsi Qaraxanın rəhbərliyi altında Diyarbəkr ətrafına qüvvə göndərməsi oldu. Bunun da hansı nəticə verdiyi yuxarıda yazılanlardan məlumdur. Şah İsmayıl, ümumiyyətlə, həyatının sonuna qədər bu bölgədə daha hərbi fəallıq nümayiş etdirmədi. Sultan Səlim isə Şah İsmayılın bölgədəki müttəfiqini sıradan çıxarsa da Səfəvi dövlətinə qarşı yeni bir kampaniya başlamağa cəsarət etmədi.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Sultan Səlimin Şah İsmayılın müttəfiqi Qansu Quri ilə qarşılaşmasının fərqli detalları da öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdəki məlumatlardan belə bir qənaət hasil olur ki, Sultan Səlim ilə Hələb hakimi Xeyrəddin paşa (adları çəkilən əsərlərdə belə təqdim olunur) arasında əvvəlcədən hər hansı bir sövdələşmə olmamışdı və Hələb şəhəri Osmanlı qoşunları tərəfindən mühasirə olunanda Misir hakimlərinin bundan hələ xəbəri yox idi. Bildirilir ki, Os-

manlı qoşunları Hələb şəhərini mühasirəyə alanda Xeyrəddin paşa (Xeyir bəy) qala ətrafındakı xəndəkləri su ilə doldurdu və qalanın müdafiəsini təşkil etdi. Eyni zamanda Misir hakiminin yanına adam göndərdi ki, Osmanlı qoşunlarının gəlməsindən onu xəbərdar etsin. Adları çəkilən əsərlərdə Xeyrəddinin Misir hakiminə xəyanət etməsi münəccimlərin ona verdiyi məsləhətlərlə bağlanılır. Belə ki, Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girməzdən əvvəl Xeyrəddin münəccimlərini yanına çağırdı və onlardan döyüşün taleyi barəsində məlumat istədi. Münəccimlər isə öz işlərini gördükdən sonra Xeyrəddinə Osmanlı sultanı ilə döyüşə girməməyi məsləhət gördülər. Bu xəbəri alandan sonra Xeyrəddin gizlicə Sultan Səlimin yanına adam göndərdi, onunla əməkdaşlığa və qalanı ona təslim etməyə hazır olduğunu bildirdi. Məlumatlara görə, Sultan Səlim Hələb qalasının müdafiə imkanlarını nəzərdən keçirdikdən sonra bu qala üzərinə qoşun çəkdiyinə görə peşiman oldu və hətta belə bir fikrə düşdü ki, Misir qoşunları ilə sülh bağlayıb geri qayıtsın. Belə bir vaxtda Hələb hakiminin təklifləri onu çox sevindirdi və bundan sonra geri qayıtmaq fikrindən daşındı. Xeyrəddin, Osmanlı sultanına onu da vəd etdi ki, qalanı təslim edəndən sonra Misir hakimini də aldadaraq qala ətrafına cəlb edəcək və onun qala ətrafında öldürülməsi üçün şərait yaradacaqdır. Səhəri gün Sultan Səlim qala üzərinə hücum çəkdi. Xeyrəddin şəhər darvazalarının birindən çıxaraq Misir hakiminin yanına yollandı. Hələb isə Osmanlıların əlinə keçdi (36).

Misir hakimi Xeyrəddindən Osmanlı qoşunlarının Hələbi tutması haqqında məlumat alandan sonra özü də Hələb istiqamətində hərəkətə başladı. Bu şəhərə beş mənzillik yol qalanda Misir hakimi dayandı və Qəzalinin rəhbərliyi altında ərəb qoşunlarının gəlib yetişməsini gözlədi. Həmin qoşunlar yetişəndən sonra Hələbə doğru hərəkət davam etdirildi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Misir hakimi Qansu Qurinin öldürülməsi də Xeyrəddinin adı ilə bağlanmışdır. Guya döyüşün gedişində Xeyrəddin özünü Qansu Quriyə yetirmiş və qılıncı ilə onun başını bədəninədən ayırmışdı. Misir hakimliyinə gətirilmiş Tumanı

bəy isə bu əsərlərdə Səmani bəy kimi təqdim edilmişdir. Səmani bəyin həm də Misir hakiminin bacısı oğlu olması göstərilirdi. Adları çəkilən əsərlərdə Xeyrəddinin də öldürüldüyü göstərilmişdir. Bildirilir ki, Xeyrəddin xəyanətkarlığına görə ərəb sərkərdəsi Qəzali tərəfindən qətlə yetirildi (37).

3.Sultan Səlimin Şah İsmayla qarşı ittifaq yaratmaq cəhdləri

Sultan Səlimin Misir yürüşü xeyli uzandı və o bir də 1518-ci ilin iyul ayında İstanbula döndü. Osmanlı sultanı sözsüz ki, bu uğurunu böyük məmnunluqla qarşıladı və bu qələbəsi münasibətilə ətraf bölgələrin hakimlərinə, o cümlədən Şirvanşaha, Gilan və Mazandaran hakimlərinə məktublar göndərdi. Bu məktublardan alınan ümumi qənaət belədir ki, Sultan Səlim Misir kampaniyasına Şah İsmayıl üzərinə növbəti hücumun ərafəsi və mühüm elementi kimi baxırdı. Bu qələbə ona həm yeni ehtiyatlardan istifadə imkanını vermişdi, həm də bölgədə nüfuzunu müəyyən qədər artırmışdı. Onun məktub göndərdiyi hakimlər də Sultan Səlimlə əməkdaşlığa meylli olduğunu bildirdilər. Bu meyllilik sözsüz ki, yalnız onların Şah İsmayla qarşı düşmən münasibətindən irəli gəlmirdi.

Sultan Səlim vilayət hakimlərinə göndərdiyi məktubunda Misir qoşunları üzərində qələbəsi haqqında ağızdolusu söhbət açır və həmin hakimləri Şah İsmayla qarşı mövqe tutmağa çağırırdı. Məsələn, onun Gilan hakiminə yazdığı məktubunda Şah İsmayla qarşı birgə mübarizəyə hazır olmaq haqqında belə bir çağırış var idi: "...Sizin dini qeyrətiniz və tərəddüdsüz mürüvvətiniz üçün vacib və zəruridir ki, o yerlərin ətrafında yaşayan din qardaşlarınız və yəqin əhli (dostlarınız) ilə həmrəy və həmfikir olub bu xəzinələri fəth etməyə hamiləliyin [son] gecələrində [uşağımı] doğmağa hazır qalan [insanlar kimi] gözləyin. Hazırda pislilər mənbəyi olan o sərdar [haqqında] siz ali cənabın duyduğu və eşitdikləri haqqında fəzilətlərin rəhbəri, -məqamı uca olsun, - vasitəsilə xəbər göndərib agah edin" (38).

Başqa sözlə, Sultan Səlim Gilan hakimindən tələb edirdi ki, Şah İsmayılın fəaliyyətini izləsin və bununla bağlı, Osmanlı sultanını davamlı şəkildə məlumatlandırсын. Gilan hakimi həm də Şah İsmayıla qarşı birgə mübarizəyə hazır olmalı idi.

Mazandaran hakiminə göndərdiyi məktubunda isə Sultan Səlim Misir yürüşündən sonra Şah İsmayıl üzərinə yürüş etmək niyyətində olduğunu bəyan edir və tələb edirdi ki, Osmanlı əsgərlərinin ehtiyaclarının ödənməsi üçün ərzaq, heyvanlar üçün yem toplansın. Sultan Səlim vəd edirdi ki, Şah İsmayıla qarşı mübarizədə göstərdiyi xidmətlərin qarşısında Mazandaran hakimi onun tərəfindən səxavətlə mükafatlandırılacaqdır: "...Orada dayanmadan və yubanmadan ali iradə və əzmimizi zəmanənin kafirini və dinsizini zərərsizləşdirmək və onların yolunu azan şahını məğlub etmək üçün şərq diyarına tərəf yola düşdük. Elə isə cənabınızın misilsiz iradəsi üçün münasib, uyğun və bəlkə də lazım və vacibdir ki, bizim uğurlu qədəmimizin izinin intizarında olasınız. Keçmiş günlər və illərdən xilafətin ünvanı olan bu sülaləyə cənabınızın tam ixtlas və sadıqlığına görə mübarək dövlətin mənafe və işlərinin həyata keçməsində ciddi cəhdlə çalışaraq süstlük etməyəcəksiniz. Müzəffər əsgərlərimizin güzəran və dolanışığının yaxşılaşması üçün ap-
ra, ot, un, bal və qoyun yağı, o cümlədən əsgər üçün məsləhətli və vacib olan zəruri yeməklərdən hər bir mühasib, ehtiyat tədarükü görüb hazırlamalıdır. Uca olan Allahın yardımı ilə fateh ordu həmin bölgədə düşərgə salacaqdır. Həmin ehtiyatı toplayan hər kəs öz ehtiyatını düşərgəmizə gətirib özlərinin ticari durumunu və qalib əsgərlərimizin məişət güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün günün məzənnəsi ilə al-ver etsinlər. Nəticə etibarilə [bizə] yaxın olan cənabınızın təbii sevgisi, yaxın olması, səmimiyyət və sədaqətinin çox olmasına görə gözəl dövlətə qədərki olan, mənafeyinin tamlanması yeyinti azuqəsinin hazırlanması və tədarükündə müxtəlif fəaliyyət və çalışmaları bağışlasınlar. Davamlı olaraq ömrü uzun olan uca dərğahımıza o rüsvayçı [Şah İsmayıl] haqqında xəbər və məlumatlar göndərməkdən qafil olma. Allahın köməyi ilə həmin ərəziləri fəth etmək bizə qismət olduğdan sonra ədalətin

ünvanı olan cənabınız müxtəlif şahənə lütfə nail olacaq və bizim səltənətin ehtiram və hörmətindən faydalanacaqdır" (39).

Şirvanşah hakiminə göndərdiyi məktubunda da Sultan Səlim onu Şah İsmayıla qarşı birgə mübarizəyə səfərbər etmək istəyirdi. Məlumdur ki, Səfəvi təriqət rəhbərləri ilə şirvanşahlar arasında bir qarşıdurma mövcud idi. Şah İsmayılın atası da, babası da Şirvanşah qoşunları ilə döyüslərdə dünyalarını dəyişmişdilər. Ona görə Sultan Səlim güman edirdi ki, Şirvanşah onun təklifini qəbul etməyə meyilli olacaqdır. O, Şirvanşaha göndərdiyi məktubunda yazırdı: "...Amma həqiqətdə ümumi məqsəd bütün Əcəm şahlarına və xüsusən də cənabınızın əziz sülaləsinə nisbət arzu edilməz hadisələr və pis vəziyyətlərin səbəbkarı olan o zəlalətə düşər olmuş tayfalardan intiqam almaqdır. Şahlar və hakimiyyətin ən qabaqcılı və İslam məmləkətlərinin ən dindarlarından olan cənabınıza hakimiyyət sahibi olmaq məqamı layiqdir. Cənablarınızın hökmranlıq məqamına [deyəcəyim] budur ki, bundan sonra Allahın yardımı ilə padşahın iradəsi o ölkə və bəndələrin xeyir və səlahinə yönəldiyi üçün həmişə o dinsiz tayfa ilə cihad və döyüşməyin zərurətində hökm vermək vəzifələrini icra edəcəyinizə ümidvarıq. Gündən-günə həmin istiqamətdə din və dövlət xeyrindən, millət və mülkün tərtibatında mülahizə etdiklərini xəbər verməyə cəhd etsin. Elçi və məktubların gəlib getməsi, məsələ və mövzuların ərz edilməsi davamlı olsun. Çünki həmin istiqamətlərdə mühitin əksər mənafeələrindən xəbərdardır. O, zəruri məsələləri bir-birinin arxasınca qeyd etməkdə səhlənkarlığa icazə verilmir. Əsas məqsəd isə sevgi dayaqlarını hazırlamaq və məhəbbətini təkrar ifadə etmək olduğu üçün ədalət və bayraq səhifələri üzərində müxtəlif məzmunlu ifadələr bundan artıq yer verilmədi" (40).

Məktublaşmada Şirvanşah hakiminin kim olması göstərilənməmişdir. Amma tarixdən məlumdur ki, həmin dövrdə Şirvan hakimi II İbrahim Şeyxşah idi (41). Şeyx İbrahim cavab məktubunda Sultan Səlimi Misir kampaniyasında əldə etdiyi qələbə münasibətilə təbrik edir və bu qələbənin Şirvan əhli tərəfindən də böyük sevincə qarşılandığını bildirirdi. O yazırdı ki, Osmanlı sultanın qə-

ləbə məktubu Gülüstan qalasında minbərlərdən oxundu, Şirvan, Şəki, Qumıx, Qaytaq vilayətlərinin əhalisi tərəfindən bayram edilmişdi. Şirvanşah məktubunda Osmanlı qoşunlarının Çaldıran döyüşündə qələbə qazanmasına da sevindiğini gizlətmirdi, Amasiyadan Malatiyaya qədər olan əraziləri ələ keçirməsini məmnunluqla qarşıladığını bildirirdi. Şirvanşah hətta Sultan Səlim tərəfindən Misirin fəth edilməsini Makedoniyalı İsgəndərin zəfərləri ilə müqayisə edirdi. Bununla Şirvanşah Osmanlı sultanına rəğbətli münasibət bəslədiyini və onunla birgə mübarizəyə hazır olduğunu bəyan edirdi. Şirvanşah onu da bildirirdi ki, Osmanlı sultanından məktub alması barəsində Şah İsmayıl xəbər tutmuş və Osmanlı sultanı ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün Şirvanşahın vasitəçilik etməsini xahiş etmişdir. Şirvanşah isə bu təklifi qəbul etməmişdi. Şirvanşahın yazdıqlarına görə, Şah İsmayıl münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün Osmanlı sarayına elçi göndərməyə və həmin elçinin nəticəsiz geri qaytarılacağına ehtiyat edirdi və ona görə də Şirvanşahdan vasitəçi olmasını xahiş etmişdi. Şirvanşah məktubunda yazırdı: "...Bu cəsarəti izah etməkdən məqsəd budur ki, əcəmin sahibi alicənab padşah Şah İsmayıl Səfəvi, sultanlıq tərəfinizdən göndərilmiş olan sevimli məktubunuzun gəlməsindən xəbərdar olmuş və bildirmişdir ki, bu xoşbəxtlik tərəfdarı olan qulunuz tərəflər arasında sülhə vasitəçilik etsin. Xoşbəxtlik talibi [olan mən, yəni sizin] qulunuz bu təklifi qəbul etməkdən çəkindim. Şübhəsiz ki, onların işarəsindən (əlamətlərindən) səmimiyyət və itaətçilik (bəndəçilik) bildirmək üçün elçi göndərmək hazırlığında olduqlarını anladım. Nə vaxtsa onların elçisi ətəyinizi öpmək üçün dizə çökərsə və əgər əfv diləmək və bəxşişlə üzrləri qəbul edilməzsə, şübhəsiz ki, bu bəndələri minnətçi salmasını üstündən atarsa böyük bir hay-küyə səbəb olar və əgər etiraf edərsə sizin (onların üzrlərini) qəbul etməyəcəyinizdən və hamının yanında xəcalətli olmaqdan qorxur.

Bu məsələdə Allahın sonsuz inayətlərini öz dayağım kimi təsəvvür edib, rədd və ya qəbul olmasını diqqətə almadan sonsuz yalvarışlar edir, habelə itaətçilik məktubunu gətirən Allahın Bey-

tül-haramını (Kəbəni) ziyarət etmiş və tərəfimizdən də çox etibarlı hesab edilən Xacə Məhəmməd Bakuiyə aləmlərin pənahı olan seçilmiş dərğahınıza bir neçə cümlə ərz etməsini tapşırırmışam ki, hansı şəkildə müjdə dolu xəbər gələrsə, həmin surətdə əməl olunsun. Bu qulunuzu özünə yaxın və əsgər hesab edib itaət edən və pənah gətirənlərdən biləsiniz. Əlavə nə deyim, hakim sizsiniz" (42).

Sultan Səlim bu məktuba cavab yazdı. Məktubun məzmunundan görmək mümkündür ki, Osmanlı sultanı Şirvanşahın ona sədaqət nümayiş etdirməsindən çox məmnun qalmışdır. Amma məktubun əsas mövzusu Şah İsmayıl ilə bağlı idi. Sultan Səlim də təsdiq edirdi ki, Şah İsmayıl onun yanına öz elçisini göndərmişdir. Osmanlı sultanı qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün Şah İsmayılın təkliflərinə rəğbətli münasibət bəsləmədiyini də bildirirdi. Əksinə, onu vurğulayırdı ki, şiəliyi aradan qaldırmaq üçün qətiyyətli hərəkətlər etmək niyyətindədir. Osmanlı sultanı yenə də fitnə-fəsad mənbəyi kimi dəyərləndirdiyi şiəliyin qılınc gücü ilə aradan qaldırılmasına Şirvanşahın da kömək edəcəyinə ümidvar olduğunu bildirirdi: "...Hazırda nankor qızılbaş (düçar olduğu) miskinlik səbəbi ilə ard-arda elçilər göndərib növbənöv yalvarışlar, yaltaqlıqlar və cürbəcür zəlillik və rüsvayçılıqla özünü alçalaraq hansı yol ilə itərsiniz, o yolla sülh edək deyib. Lakin onun pis xasiyyəti (vərdişləri) aradan getməyib. Əvvəlki vəziyyətində israr edib, küfr və zəlalət üzrə möhkəm dayanmağa davam edir. "Halbuki onlar yaxşı işlər gördüklərini (və bunun müqabilində mükafata nail olacaqlarını) zənn edirlər" [Əl-Kəhf surəsi, 108-ci ayə] məzmununun bariz nümunəsinə çevrilib. "[O kəslər ki,] Allahın birləşdirilməsini buyurduğu şeyləri parçalayır (mömünlərlə dostluğu, qohum-əqrəba ilə əlaqələri kəsir) və yer üzündə fitnə-fəsad törədirlər. Məhz belələri (dünyada və axirətdə) ziyan uğrayırlar" [Əl-Bəqərə surəsi, 27-ci ayəsində buyurulanları] onların adət-ənənələrinə çevrildiyi şərəfətli düşüncəmə aydın olmuşdur. Digər bölgələrdəki [xoşagəlməz] hallar da şərəfətli iradəmə əsasən aradan qaldırıldığına görə, uca padşahlıq məqamıma vacib

və lazım olmuşdur ki, o pis əxlaqlı tayfaların xəstə vücudlarını iti qılınclar vasitəsilə dünya səhifəsi üzərindən silib, dünyanı onun şər və pisliklərindən xilas edim. Buna görə də o istiqamətdə səfərə çıxmaq və o bölgəyə hərəkət etmək fikri istisna edilmir. Allahın inayəti və gözəl yardımları ilə yer üzündən bütün vücudları tamamilə məhv ediləcək və dünya səhifəsində izləri qalmayacaq. Sizlərə də lazımdır ki, dostluq yolunu izləməyi üstün tutub ətrafda olan hörmətli əmirlərlə məktublaşaraq və xeyirli elçilər göndərərək fitnə-fəsadı aradan qaldırmaqda və kökünü kəsməkdə iştirak edəsiniz" (43).

Şirvanşahın yazdığı məktubdan görmək mümkündür ki, o, Sultan Səlimə öz sədaqətini bəyan etsə də, Osmanlı qoşunlarının bölgəyə yürüş etməsini böyük narahatçılıqla qarşılamışdı. Xüsusən, Sultan Səlimin ondan Osmanlı qoşunları üçün ərzaq ehtiyatları yaratmağı tələb etməsi Şirvanşahı ciddi sual qarşısında qoymuşdu. Şirvanşahdan Osmanlı qoşunları üçün ərzaq ehtiyatları yaradılması barəsində Osmanlı sultanının məktubunda hər hansı bir işarə yoxdur. Çox güman ki, Sultan Səlim elçi vasitəsilə belə bir tələbi Şirvanşaha çatdırmışdı. Şirvanda isə çoxsaylı Osmanlı qoşunlarını təmin etməyə yetəcək ərzaq ehtiyatları yox idi. Ona görə Şirvanşah növbəti məktubunda Osmanlı sultanı qarşısında belə bir məsələ qaldırdı ki, nə etmək gərəkdir: "...Yönəltmə və hərəkət etmə (Şah İsmayılı aradan götürmək üçün şər qə doğru yönəlmək) barəsində dedikləriniz tamamilə məlum və aydın oldu. Lakin zəfərlər yaradan əsgərlərin çox olması və ərzağın isə azlığı barəsində əndişələnərək bir dil ilə (sətiraltı mənalarla) işarə edilənə təyin olunan bəxşişi sərf etməyimi bildirmisiniz. ...Digər əhvalımızı soruşsanız, məlum şəxs qorxu və həyəcanın çoxluğundan sülh ümidi ilə öz vilayəti ətrafında son dərəcə şəkk-şübhə içərisindədir. Onun qasidini ümitsizliklə geri qaytarsanız (sizin hakimiyyətinizə qarşı) səmimi olanların (tabe olanların) aqibəti necə olacaq? Bunu bəyan etməkdən məqsədimiz qorxu və həyəcanı çatdırmaq deyil, əksinə bütün insanların aqibətidir.

...İslamın pənahı! Bütün dünyanın aqibəti, günün günorta çağındakı günəş kimi ilham mənbəyi olan düşüncənizə aydın və aşkardır. Bəs aqibətimiz necə olacaq? Əksəriyyəti itaətkar və tabeçilik edən Gilaneynin hakimləri, Mazandaran və Kuhistan hakimi, Sicistan hakimləri, kürd əmirləri və gürcü knyazlarının əksəriyyəti sizin çoxsaylı qoşunlarınızdan, əzəmətli ordunuzdan, dayanmadan və sürətlə ölkələri fəth etmək niyyətinizdəki ısrarınızdan qorxu içindədirlər" (44).

Şirvanşahın bu məktubunda, bütünlükdə, Osmanlı qoşunlarının Səfəvi dövləti üzərinə gözlənilən hücumu ilə bağlı ciddi bir həyəcan vardı. Şeyx İbrahim Osmanlı qoşunlarının Səfəvi hüdudlarına yeni hücumunu heç də dəstəkləmədiyini biruzə verirdi. Belə bir hücumun baş verə biləcəyi halda Səfəvi məmləkəti daxilində yaşayan insanların taleyinin necə olacağını narahatçılıqla soruşurdu. Şirvanşah eyni zamanda Gilanda, Mazandaranda, Kuhistanda, Gürcüstanda, Sicistanda da Osmanlı qoşunlarının gözlənilən hücumunun böyük narahatçılıqlara yol açdığını bəyan edirdi. Başqa sözlə, istər Şirvanda, istərsə də adları çəkilən vilayətlərdə Osmanlı qoşunlarının hərbi yürüşünün arzu edilməz olduğu Sultan Səlimin nəzərinə çatdırılırdı. Çox güman ki, bu məktubda yazılanlar Sultan Səlimi Səfəvi dövləti hüdudlarına hücum etməsi barəsində bir daha düşünməyə vadar etdi. Çünki bu məktubda Səfəvi hüdudlarına daxil olan və Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmış olan vilayətlərin hakimlərinin və əhalisinin də Osmanlı yürüşlərini gözləmədiyini aydın şəkildə ifadə olunmuşdu. Bu məqam da Osmanlı qoşunlarının Səfəvi hüdudlarına yeni bir hücum çəkməsinin qarşısını almış məqamlardan biri ola bilərdi. Yəqin ki, Sultan Səlim də Səfəvi hüdudlarına yeni hərbi yürüş üçün Şah İsmayla rəğbətli olmayan hakimlərə arxalanmağın səmərəsiz olduğunu anladı və ona görə də Şirvanşaha cavab məktubunda qaldırılan məsələ ilə bağlı konkret bir cavab vermədi. Sultan Səlimin Şirvanşaha son məktubunda onun bölgə hakimlərinə göndərmiş olduğu əvvəlki məktublarda olan kəskinliyi artıq müşahidə etmək mümkün deyildir. Sultan Səlim yazırdı: "...Mətləbə gəlincə məluminuz olsun

ki, bu əsnada sadə [sözlərin] gözəlliyi və mürəkkəb [sözlərin] dü-
zülüşündən mükəmməllik, ədalət, səmimi niyyət, inam və mə-
həbbət üslublarının aşkar və bəlli olduğu səmimiyyət şüarlı mək-
tubunuz, bizə əziz və doğma olan xitabınız, seyid Mahmud, - ru-
zisi halal olsun, - vasitəsilə ən yaxşı vaxtlarda və ən gözəl əhval
ilə çatdı. Dostluq səması məhəbbət məzmunlu ulduzlar ilə bəzə-
dildi. İfadələrin üfüyündən səmimiyyət sübhünün müjdəsi, sətir-
lərinin oxunuşundan dindarlıq və müqavimətin tələb etdiyi ulduz-
ların işığı açıq-aşkar parlamağa başladı. Peyğəmbərin şərəfətli
şəriətinə riayət etmək zərurəti və Məhəmmədin dininin tələb et-
diyi, sədaqətli məzmunundan bəlli idi. Həqiqətən bu mənə əbədi
ülfət və məhəbbət silsiləsinin hərəkətə gəlməsi və əzəli dostluğun
xatırlanmasına səbəb oldu. Bəxtiyar [insanın] ətir saçan nəzərin-
dən gizli deyil ki, həmişə niyyətimizdə fitnə-fəsadın aradan qaldı-
rılması və iradəmizdə isə dürüst insanların qəlbinin rahat olması
özünə yer etmişdir. Hər halda intizarımız budur ki, əbədilik olaraq
o kafir, dinsiz və bədəxlaq fitnə-fəsadçının əməllərinin nəticələrini
və düşüncə əsaslarını əzəmət himayəçisinin hüzuruna [deyilə bi-
ləcək həddə] yüksəldək və sətirləri dostluq gülüstanı ilə zinətlən-
dirək. Tərəflər arasında gündən-günə dostluq bağları möhkəmlənir
və saatbasaat məhəbbət dayaqları möhkəmlənmiş olur. Bəndələrin
Rəbbi xatrinə dövlətiniz əbədi, yüksəlişiniz daimi və həmişəlik
olsun" (45).

Sultan Səlimin məktubu bundan ibarət idi. Həmin məktubda
Şirvanşahın qaldırdığı məsələlərə hər hansı bir cavab yox idi. Çox
güman ki, bu cavab həm də Şirvanşah İbrahim Şeyxşahi istər Os-
manlı dövləti ilə, istərsə də Səfəvi dövləti ilə münasibətlərinə ye-
nidən baxmağa sövq etdi. Bu da sonradan Şirvanşahın yenidən Sə-
fəvi asılılığını qəbul etməyə yol açdı.

4. Şah İsmayılın Naxçıvan səfəri

1516-1517-ci ilin qışını Şah İsmayıl Təbrizdə keçirdi. Çaldı-
ran döyüşündən başlayaraq Sultan Səlimin dünyasını dəyişdiyi

1520-ci ilə qədər Şah İsmayıl səltənət ərazisini tərk etmədi və Təbrizdən çox da uzaqlaşmadı. Onun Təbrizdən uzaqlaşmağı daha çox yaylaq və qışlaq məsələləri ilə bağlı idi. Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Sultan Səlimin dünyasını dəyişdiyi tarixə qədər (1520) Şah İsmayıl səltənətin qərb sərhədlərini ciddi diqqət altında saxladı. Bildirilir ki, həmin müddət ərzində Şah İsmayıl Osmanlı sərhədləri boyunca yerləşmiş qoşun dəstələrini də döyüşə hazır vəziyyətdə saxladı (46). Doğrudur, Sultan Səlim də davamlı olaraq Səfəvi hüdudlarına yeni hərbi yürüş təşkil edəcəyini bildirirdi. Amma bu istiqamətdə məlumdur ki, ciddi bir addım atılmadı.

Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Çaldıran döyüşündən sonrakı bir neçə il ərzində Şah İsmayıl tərəfindən hərbi sahədə əvvəlki fəallıqlar müşahidə edilməsə də, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi xüsusi diqqət altında idi. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl ticarət islahatları həyata keçirdi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün çoxlu sayda istehsal müəssisələrinin açılmasına təkan verdi. Onun qayğısı altında İsfahanda, Həmədanda, Rəştdə və bir sıra digər şəhərlərdə dəri və dəri məhsulları, xalça, şal və parça və digər sahələr üzrə istehsal müəssisələri açıldılar. Bu müəssisələrin bəziləri Şah İsmayılın vəsaiti hesabına, digərləri isə tacirlərin vəsaitləri hesabına açılmışdı (47).

1517-ci ilin sonlarında Şah İsmayıl qışlaq üçün Naxçıvana yollandı. Şah İsmayıl Naxçıvana doğru hərəkət edərkən bir həftənin ərzində üç oğlan övladı dünyaya gəldi və mənbələrdə olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl bu övladlarının doğulmasını çox böyük sevinc və şadyanılıqla qarşıladı. Bu üç övladdan birincisi Şah İsmayıl Marağada olarkən, 1517-ci il sentyabr ayının 8-də dünyaya gəldi və onun adını Sam Mirzə qoydular. Şah İsmayıl, Sam Mirzənin anadan olmasına görə böyük miqdarda nəzir-niyaz payladı və Durmuş xan onun lələsi təyin edildi. Sam Mirzənin təvəllüdündən üç gün sonra, sentyabr ayının 11-də Rüstəm Mirzə dünyaya gəldi. Sentyabr ayının 15-də isə Bəhram Mirzə həyata göz

açdı. Bütün bu övladların dünyaya gəlişi neçə gün ərzində şadyanılıqla müşayiət olundu (48).

Naxçıvanda olarkən Şah İsmayıl ətraf bölgələrlə bağlı bir sıra mühüm məsələlərin həllinə nail oldu. Bu məsələlərdən biri Gürcüstanın Səfəvi hakimiyyəti altına gətirilməsi idi. Gürcüstanın sərhəd xəttinə yaxın bir bölgə olması Şah İsmayıl üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi. Amma bu dövlətin işğal edilməsi məsələsində xüsusi bir çeviklik nümayiş etdirilmədi. Güman etmək olar ki, belə bir mövqe Çaldıran döyüşünün nəticələrindən sonra Şah İsmayılın xarici siyasətində yeni baxışların ortaya çıxması ilə bağlı idi. Naxçıvana gəldikdən sonra isə Şah İsmayıl bu məsələdə qətiyyətli addım atmaq qərarına gəldi. Bu qərar bir tərəfdən Osmanlı dövlətinin də Gürcüstana maraq göstərməsi ilə əlaqədar ola bilərdi. Çünki Gürcüstanın Osmanlı dövləti tərəfindən işğalı Səfəvi dövlətinin şimal sərhədləri və əyalətləri üçün təhlükə mənbəyi ola bilərdi. Digər tərəfdən hərbi qüvvələrin hərbi yürüşlərə cəlb edilməməsi, yəni qoşunların hərbi qənimətlərdən uzaq düşməsinin aradan qaldırılması da bu yürüşün təşkilinə rəvac verə bilərdi.

Gürcüstan üzərinə hərbi yürüş təşkil edilməsinin səbəblərinin Gürcüstanın daxilində gedən proseslərlə bağlı olması da istisna edilməməlidir. Belə ki, Səfəvi qoşunlarının Gürcüstana hücumu ərəfəsində Gürcüstan ərazisində yaranmış Kartli və İmeretiya dövlətlərinin hakimləri bir-birinə qarşı müharibəyə başlamışdılar. O zaman İmeretiya hakimi Mənuçehr, Kartli hakimi isə IV Kvarkvare (Qürqürə) idi. Bu silahlı qarşıdurmada İmeretiya hakimi Mənuçehr üstün gəldi və belə olanda Kvarkvare Şah İsmayıla pənah apardı və onda hərbi yardım istədi. Səfəvi şah bu xahişə müsbət cavab verdi və bir müddətdən sonra Div Sultanın rəhbərliyi altında Gürcüstana qoşun dəstəsi göndərdi. Səfəvi qoşunlarının Gürcüstan üzərinə hücum etməsi Osmanlı qoşunlarının Misir ərazisində olduğu vaxtlara təsadüf edirdi. Səfəvi qoşunlarının Gürcüstan istiqamətində hərəkətə başlaması daha çox Gürcüstan ərazisində yaranmış vəziyyətdən irəli gəlirdi. Amma bu yürüşün

Osmanlı qoşunlarının bölgədə olmadığı bir vaxtda həyata keçirilməsi də yəqin ki, düşünülmüş bir qərar idi.

Kartli hakiminin Səfəvi sarayından sığınacaq istəməsi Şah İsmayılın Gürcüstana yürüşlə bağlı qərarını qətiləşdirdi. Onun göstərişinə uyğun olaraq Div Sultanın rəhbərliyi altında Gürcüstana qoşun dəstəsi göndərildi. Şah İsmayıl özü bu kampaniyada iştirak etmədi. Div Sultanın rəhbərliyi altında olan 15 min nəfərlik qoşun dəstəsi 1516-cı ildə Gürcüstan üzərinə yürüş etdi və bu yürüş zamanı onu tanınmış Səfəvi əmirilərindən Həsən bəy Təkalu, Narın bəy Qacar, Qazan bəy Rumlu, Həsən bəy Cutə və başqaları müşayiət edirdilər. Osmanlı qoşun dəstəsi Şuragöldən keçməklə Gürcüstan ərazisinə doğru istiqamət götürdü və gözlənilməz şəkildə Mənuçehr yaxaladı. Mənuçehr Osmanlı qoşun dəstəsinə müqavimət göstərməyin mümkün olmayacağını gördükdə dinc şəkildə razılığa gəlməyə cəhd göstərdi və bunun üçün öz elçilərini Div Sultanın yanına göndərdi. Amma Div Sultan onun təkliflərini qəbul etmədi və göndərdiyi elçiləri də qətlə yetirdi. Belə olanda Mənuçehrin Gürcüstanı tərk edib qaçmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Bundan xəbər alınanda Mənuçehrin arxasınca Səfəvi dəstəsi göndərildi. Mənuçehr təqibdən yaxa qurtarmaq üçün hündür dağ yüksəkliklərində tikilmiş Tumək qalasına pənah apardı. Səfəvi dəstəsi 4 gün ərzində bu qalanı mühasirədə saxlayıb onun fəth edilməsinə cəhd göstərdi. Mənuçehr görəndə ki, bu qalada da mühafizə oluna bilməyəcək, onda oranı tərk edib Osmanlı hüdudlarına doğru yola düşdü. Tumək qalasının nümayəndələri isə hədiyyələrlə Səfəvi qoşun dəstəsinin rəhbərlərinin yanına gələrək onların bağışlanmasını xahiş etdilər. Bu xahiş qəbul olundu və Kvarkvare (Qürqürə) Gürcüstanın hakimi təyin edildikdən sonra Div Sultan çoxlu qənimətlərlə geri qayıtdı (49).

Amma Kvarkvarenin Gürcüstan üzərindəki sakit hakimliyi çox da uzun sürmədi. 1517-ci ildə Osmanlı sarayına sığınmış Mənuçehr Osmanlı qoşun dəstəsi ilə Gürcüstan hakimliyini yenidən öz əlinə almaq üçün hərbi yürüşə başladı. Kvarkvare bu dəfə də Şah İsmayıldan hərbi kömək istədi. Bu dəfə də Şah İsmayıl ona

kömək etdi və Div Sultanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsini Gürcüstana istiqamətləndirdi. Mənbələrdə olan məlumata görə, Div Sultanın qoşun dəstəsi ilə Osmanlı dəstəsi Qaraca Ərdəhan adlanan məntəqədə qarşı-qarşıya gəldilər. Div Sultanın bacarığı və şücaəti nəticəsində Osmanlı sarayı tərəfindən göndərilmiş qoşun dəstəsinə üstün gəlmək mümkün oldu. Bu qarşılaşma zamanı Osmanlı qoşun dəstəsinin rəhbəri qətlə yetirildi. Div Sultan ona tapşırılmış vəzifəni uğurla yerinə yetirib Çuxusəəddən keçməklə Naxçıvana qayıtdı, burada Şah İsmayıl Gürcüstan yürüşünün nəticələri barəsində məlumat verdi (50).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərindəki məlumata görə, Gürcüstan üzərinə hərbi yürüş həyata keçirilməsinin səbəbi yalnız Gürcüstan daxilində cərəyan edən hadisələrlə bağlı deyildi. Bildirilir ki, Gürcüstan ərazisində mövcud olan dövlətlərin - İmeretiya, Kartli və Kaxetiyanın hakimləri Mənuçehr, Kvarkvare (Qürqürə) və Ləvənd xan (Levond) birlikdə Şah İsmayılın Xorasanda olmasından istifadə edərək (bu məlumat digər mənbələr tərəfindən təsdiq olunmur - M.S.) Qarabağa talançı yürüş etdilər və vilayətə çox böyük ziyanlar yetirdilər. Məlumata görə, gürcü hakimləri hətta Qarabağdan Ərdəbil istiqamətinə hərəkət etmək niyyətinə də düşmüşdülər. Amma eşidəndə ki, Şah İsmayıl geri qayıdır və artıq Ərdəbilə yetişmişdir, onda geri qayıtmalı oldular və Gürcüstana qayıtdılar. Şah İsmayıl bu hadisədən xəbərdar olanda Div Sultanın rəhbərliyi altında Gürcüstana 15 min nəfərlik qoşun dəstəsi göndərdi ki, gürcü hakimlərinə lazımı dərs versin. Div Sultanın rəhbərliyi altında qoşun dəstəsinin Gürcüstana doğru istiqamət götürməsi xəbərini alanda üç gürcü hakimi bir yerə toplaşdı və yaxınlaşmaqda olan təhlükənin qarşısının alınması yolları barədə məsləhətləşmələr apardılar. Onlarda belə bir güman yaranmışdı ki, Səfəvi qoşun dəstəsini asanlıqla məğlub edə bilərlər və hətta Div Sultanı kimin öldürəcəyi barəsində onların arasında bir mübahisə də yarandı. Div Sultan dəstəsi ilə yaxınlaşanda gürcü qoşunlarının qəfil hücumuna məruz qaldı. Bununla belə, Div Sultan çox tezliklə toparlanıb döyüşə girdi. Gürcü

hakimlərinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Səfəvi qoşun dəstəsinin müqavimətini qırmaq mümkün olmadı və onların niyyəti həyata keçmədi. Div Sultan döyüşün gedişində özünü Mənuçehr xana yetirərək qılıncının zərbəsi ilə onu atdan yerə sala bildi və döyüşçülərinə tapşırı ki, onu əsir götürsünlər. Digər gürcü hakimləri isə güclə təhlükədən canlarını qurtara bildilər və döyüş meydanını tərk edərək qaçmağa üz tutdular. Səfəvi qoşun dəstəsi gürcü qoşunları üzərində tam qələbə əldə etdi. Div Sultan döyüşün gedişi, Mənuçehr xanın əsir götürülməsi və digər hakimlərin isə döyüş meydanından qaçmaları barəsində Şah İsmayıl məktub göndərdi (51).

Adları çəkilən mənbələr Şah İsmayıl ilə gürcü hakimləri arasındakı münasibətlərin yuxarıda söylənilənlərdən fərqli şəkildə formalaşdığını bəyan edirlər. Bu mənbələr gürcü hakimlərindən kiminsə Osmanlı sarayına pənah aparmasını və Osmanlı qoşun dəstəsinin Gürcüstan ərazisinə gələrək Div Sultanın qoşun dəstəsi ilə döyüş keçirməsini göstərmirlər. Məlumatlara görə, əsir götürülmüş Mənuçehr xan görüşləri zamanı Div Sultanın ona qarşı mehriban münasibətini, xoş davranışını gördükdən sonra islam dinini qəbul etmək qərarına gəlir. Səfəvi dövlətinə sədaqətini bəyan edəndən sonra o, yenidən gürcü hakimi vəzifəsində saxlanılır. Buna qısqançlıqla yanaşan Əlvənd xan plan quraraq Mənuçehr xanı əsir götürür və hətta onu öldürmək də istəyir. Amma ətrafındakıların məsləhəti ilə bu qərarından əl çəkir. Lakin Mənuçehr xanı əsirlikdən də azad etmir. Bunu eşidəndə Şah İsmayıl yenidən Div Sultanı Gürcüstan ərazisinə göndərdi. Onun qarşısına belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, Əlvənd xana zərbə vursun və Mənuçehr xanı əsirlikdən azad etsin. Div Sultan bu vəzifənin də öhdəsindən gəlir və Mənuçehr xanı azad etməklə Əlvənd xanı əsir götürür və Şah İsmayılın hüzuruna gətirir. Şah İsmayıl da onun bütün hərəkətlərinə baxmayaraq günahlarından keçir və onu da hakim vəzifəsində saxlayır. Sonradan Qürqürə xan da Şah İsmayılın belə bir şəfqəti ilə qarşılaşır (52) və bununla, Gürcüstan məsələsinə bir ay-

dınlıq gətirilmiş olur. Bir daha qeyd edilməlidir ki, bu məlumatlar istinad edilmiş digər mənbələrdə öz təsdiqini tapmamışdır.

Şah İsmayılın Naxçıvanda olarkən həllinə nail olduğu məsələlərdən biri də Şirvanşahla olan münasibətlərə aydınlıq gətirilməsi idi. Şirvan hakimi II İbrahim Şeyxşahın Osmanlı sultanı ilə olan münasibətləri haqqında yuxarıda danışılmışdı. Onların qarşılıqlı məktublaşmaları belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Şeyxşah öz maraqlarının qorunmasına nail olmaqla Səfəvi dövləti ilə olan bağlılıqdan qurtarmağa və Osmanlı dövləti ilə əlaqələr qurmağa çalışırdı. Lakin Şeyxşah reallığı təhlil etdikdən sonra Osmanlı dövləti ilə marağında olduğu münasibətlərin mümkün olmadığını anladı və Səfəvi dövlətinin hakimiyyətinin qəbul edilməsinə qərar verdi. Şirvanşah Səfəvi dövlətinin asılığından qurtarmağa meyl göstərirdi və bunun üçün yollar da axtarırdı. Lakin Osmanlı dövlətinə bağlanan ümidlər özünü doğrultmadı. Çox güman ki, Səfəvi qoşunlarının Gürcüstan üzərinə hücumu və Gürcüstanın nəzarət altına alınması da Şirvanşahı Səfəvi dövləti ilə münasibətlərin aydınlaşdırılmasına sövq etdi.

Şirvanşah II İbrahim Şeyxşah Səfəvi dövləti ilə münasibətləri qaydasına salmağa və Səfəvi hakimiyyətinə qarşı sədaqət göstərməyə qərar verəndən sonra öz elçilərini çoxlu sayda qiymətli hədiyyələrlə birlikdə Naxçıvana, Şah İsmayılın yanına göndərdi, bu elçilər vasitəsilə yenidən Səfəvi dövlətinin xidmətində dayanmağa hazır olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl bu elçiləri qonaqpərvərliklə qarşıladı, onlara Şirvanşahın xətalarını bağışladığını və xoş münasibətlərin davam etdirilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl Şirvanşaha yenidən etimad və inamla yanaşdığını nümayiş etdirmək, Şirvanşaha qarşı hər hansı bir tədbirin həyata keçirilməyəcəyini nümayiş etdirmək üçün sarayının iki nüfuzlu əyanını onun yanına göndərdi. Bu əyanlardan biri vəkil üs-səltənə Mirzəşah Hüseyn İsfahani, o biri isə seyid ül-mürsəlin əmir Camaləddin Məhəmməd Sədr idi. Onlar da Şah İsmayılın sözlərini və vədlərini Şeyxşaha çatdırmalı idilər. Şeyxşah bu elçiləri böyük təntənə ilə qarşıladı, onlara xüsusi ehtiram və hörmət göstərdi. Bununla, o da

Səfəvi dövlətinə qarşı sədaqətli qalacağını nümayiş etdirdi. Şah İsmayılın adları çəkilən elçiləri qiymətli hədiyyələrlə geri döndülər. Onlarla birlikdə Şeyxşahın daha bir elçisi çoxlu sayda bahalı hədiyyələrlə Şah İsmayılın hüzuruna gəldi və həmin elçi vasitəsilə Şirvanşah bir daha Səfəvi dövlətinə qarşı xoş münasibətlərdə olacağını bəyan etdi. Şirvanşahın Səfəvi dövləti ilə münasibətlərin bərqərar edilməsinə belə ehtiyatla və təkidlə yanaşması heç də təsadüfi deyildi. Məlum idi ki, Şah İsmayılın həm atası, həm də babası Şirvanşah qoşunları ilə döyüşdə həyatlarını itirmişdilər. Güman edilirdi ki, bu hadisələr Şah İsmayılın Şirvanşaha qarşı qisasçılıq hisslərinin canlı qalmasına səbəb ola bilər. Amma Şah İsmayıl əsaslı şəkildə Şirvanşaha çatdırdı ki, münasibətlərin qisasçılıqdan uzaq şəkildə qurulmasında təkidlidir. Qarşılıqlı münasibətlər yenidən hər iki tərəfin marağını təmin edəcək səviyyədə qurulduqdan sonra Şeyxşah elçiləri vasitəsilə Şah İsmayılın çatdırdı ki, əgər onun Səfəvi dövlətinə olan sədaqətini səmimi şəkildə qəbul edirsə, onda Şirvanşahın oğlunu kürəkənliyə qəbul etsin. Yəni Şah İsmayıl öz qızını Şirvanşahın oğluna versin. Şah İsmayıl bu təklifi də qəbul etdi və qızını Şirvanşahın böyük oğlu Sultan Xəlilə nikah etdirdi. Eyni zamanda qarşılıqlı şəkildə razılığa gəlindi ki, Şirvanşahın qızı da Şah İsmayılın nikah edilsin (53).

Naxçıvanda olduğu müddətdə Şah İsmayılın gördüyü maraqlı işlərdən biri də Sultan Səlimin yanına növbəti elçini göndərmək oldu. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə normal münasibətlər qurmağın yollarını aramaqda idi. İki elçiliyin ardınca Şah İsmayıl cəhd göstərdi ki, Şirvanşahı da iki dövlət arasındakı münasibətlərin normallaşdırılması üçün vasitəçiliyə cəlb etsin. Amma Şirvanşah Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında vasitəçilik etməkdən çəkindi. Bunu o, yuxarıda istinad edilmiş məktubunda da etiraf edirdi. Həmin məktubda Şirvanşah həm də Şah İsmayılın Osmanlı sultanı yanına növbəti elçi göndərmək niyyətində olduğunu da yazmışdı. Görünür, Şirvanşahın bu məsələdən lazımınca xəbəri var idi və Naxçıvanda olduğu zaman, yəni 1518-

ci ilin fevral ayında Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra üçüncü elçiliyi Sultan Səlimin hüzuruna yollandı (54).

Misir işğal edəndən sonra Osmanlı dövlətinin bölgədəki mövqeləri daha da möhkəmlənmişdi və Osmanlı sultanı da islam xəlifəsi adını öz üzərinə götürmüşdü. Yəni Sultan Səlim yeni imkanlar, yeni nüfuz əldə etmişdi. Misir kimi böyük bir dövlətin işğal edilməsindən sonra onun Səfəvi dövləti üzərinə yeni bir hücumu ehtimal edilən idi. Bunu Sultan Səlim gizlətmirdi də. Çaldıran döyüşü ilə Şah İsmayılın süquta uğradılması istəyinin həyata keçməməsi Sultan Səlimi Səfəvi dövləti üzərinə yeni bir müharibəyə sövq edirdi. Amma Şah İsmayıl bu müharibəni istəmirdi və ona görə Sultan Səlimi də belə təcavüzkar siyasətdən çəkindirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Şah İsmayıl yeni elçiliyini Osmanlı sarayına yolladı. Bu elçiliyə Sarı Şeyx adlı birisi rəhbərlik edirdi. Şah İsmayılın elçisi Şirvanşahın Osmanlı sarayına göndərdiyi elçi ilə birlikdə hərəkət edirdi. Şah İsmayılın elçisi özü ilə Sultan Səlimə məktub və qiymətli hədiyyələr aparırdı. Bu hədiyyələrə çox bahalı firuzə daşları, ləl, lacivərd və kitablar daxil idi. Şah İsmayıl eyni zamanda Sultan Səlimin anasına, Sinan paşaya və Yunis paşaya da məktublar və qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Adları çəkilən paşalar artıq həyatda yox idilər və yəqin ki, Şah İsmayıl bu barədə hələ məlumat almamışdı. Sultan Səlim isə hələ də Səfəvi dövləti üzərinə yeni bir hücum arzularından əl çəkməmişdi və ona görə də Şah İsmayılın dostluq təkliflərini yenə qəbul etmədi. Şah İsmayıl məktubunda Misiri işğal edə bildiyi üçün Sultan Səlimə öz təbriklərini də göndərmişdi. Amma Sultan Səlim bu dəfə də Şah İsmayılın elçisini həbs etdirdi və bununla da o, Səfəvi dövlətinə qarşı hansı münasibətdə olduğunu nümayiş etdirdi (55).

5.Mazandaranda və Gilanda sabitliyin bərqərar edilməsi

Şah İsmayıl 1518-ci ilin Novruz bayramına kimi Naxçıvanda qaldı və bayramı orada qeyd etdikdən sonra Surluğ yaylağına doğru istiqamət götürdü. Orada da dayanmayıb Təlvar çayına tərəf

hərəkət etdi. Səfəvi şahı istər Naxçıvanda olanda, istərsə də Surluğ və Surluğ ətrafında olarkən boş vaxtlarında ova çıxmağı xoşlayırdı. Sonra isə bir müddət Bisütun dağı ətrafında məskən saldı. O, yayı adları çəkilən məntəqələrdə keçirdi və 1518-ci ilin sentyabrında qışı keçirmək üçün Quma gəldi. Burada olduğu zaman Şah İsmayıl məlumat aldı ki, Mazandaran hakimi Səfəvi xəzinəsinə illik vergiləri verməkdən imtina etmişdir. Həmin ilin ramazan bayramı Şah İsmayılın Qumda olduğu dövrə təsadüf edirdi. Səfəvi şahı bu bayramın da təntənəli və yaddaqalan şəkildə qeyd edilməsi üçün lazım olan tədbirləri həyata keçirdi və bundan sonra Səfəvi dövlətinə qarşı asilik yoluna qədəm qoymuş Mazandaran və Rüstəmdar hakimləri barəsində ciddi addımlar atılması üçün əməli işlər gördü. Şah İsmayıl birmənalı şəkildə səltənət daxilində qiyamçılığın aradan qaldırılması yolunu tutdu və bu istiqamətdə qətiyyətli hərəkətlərə əl atdı.

Yuxarıda yazılanlardan məlumdur ki, Şah İsmayıl özbək xanları üzərinə hücum çəkəndə ləngiməmək üçün Mazandaranda vaxt itirməyi lazım bilməmişdi. Şah İsmayılın qalib gəldiyi Şeybək xanın qolunu Mazandaran hakimi Ağa Rüstəmə göndərməsi onun dərin psixoloji sarsıntı keçirməsinə və bununla da həyatına son qoyulmasına gətirib çıxarmışdı. Mazandaranda bir hissəsi Ağa Rüstəmin oğlu Ağa Məhəmmədin, bir hissəsi isə Əmir Əbdülkərimin hakimliyi altında idi. Şah İsmayıl Xorasan vilayətini fəth edib geri qayıdarkən Ağa Məhəmmədlə Əmir Əbdülkərim onun hüzuruna gəldilər, ona itaətini bəyan etdilər. Şah İsmayıl da onların itaətini qəbul edib hakimi olduqları ərazilərin hakimliyində saxladı. Adları çəkilən əmirlərdən başqa Mazandaranda bir sıra kiçik ərazilərin də əmirləri var idi. Onlar əlçatmaz dağlıq bölgələrdəki kiçik ərazilərin hakimləri idi. Çaldıran döyüşündən sonra bu hakimlərin hamısı Səfəvi dövlətinə itaətdən üz döndərdilər (56). Bir tərəfdən Osmanlı sultanı ilə olan əlaqələr onlarda Şah İsmayıldan müdafiə olunacaqlarına dair bir arxayınçılıq yaratdı, bir tərəfdən də özbək xanlarının təhriki onları asilik yoluna yönəltdi. Sultan Səlim də Mazandaran əmirlərinin Şah İsmayıla qarşı asilik yolunu

tutmasında maraqlı idi. Məlum olduğu kimi, Sultan Səlim Misir kampaniyasından sonra Mazandaran və Gilan hakimlərinə məktub göndərmiş və onları Şah İsmayla qarşı birgə mübarizəyə səsləmişdi.

Şah İsmayıl Mazandaran hakimlərinin itaətsizliyinin aradan qaldırılması üçün Durmuş xanın və Zeynal xanın rəhbərliyi altında qoşun dəstəsi təşkil etdi və bu qoşun dəstəsini bölgəyə göndərdi. Durmuş xan əvvəlcə diqqətini Ağa Məhəmmədin ələ keçirilməsi üzərində cəmlədi. Ağa Məhəmməd isə böyük sayda Səfəvi qoşun dəstəsinin gəlməsindən xəbər tutanda Övlad qalasında gizləndi. Bu qala kifayət qədər möhkəm bir qala idi və Ağa Məhəmməd həmin qalada müqavimət göstərə biləcəyinə ümid edirdi. Bölgədə Kilis qalası adlanan başqa bir möhkəm qala da var idi. Həmin qalaya isə Ağa Məhəmmədin yaxın ətrafı pənah apardı. Durmuş xan bölgəyə yetişən kimi əvvəlcə Kilis qalasını mühasirəyə aldı. Həmin qalanı üç gün ərzində mühasirədə saxladı. Bu günlər ərzində tərəflər arasında kifayət qədər gərgin bir döyüş keçdi. Mazandaran hakiminin qüvvələri qalanın qorunması üçün bütün güclərini ortaya qoydular. Çünki Övlad qalasının taleyi də, əslində, bu qalanın taleyindən asılı idi. Kilis qalası qorunacağı təqdirdə Övlad qalasını da qorumaq mümkün ola bilərdi. Qalanın ətrafında xəndəklər də mövcud idi ki, bu da müdafiə imkanlarını artırırdı. Digər tərəfdən də qala müdafiəçiləri qala divarları üzərindən Durmuş xanın dəstəsini ox yağışına tutmuşdu. Durmuş xan da sərəncamında olan bütün silahlardan istifadə etməklə qala müdafiəçilərinin müqavimətini qırmağa çalışırdı. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Durmuş xanın döyüşçüləri tufənglərlə də silahlanmışdılar və bu tufənglərdən də səmərəli istifadə edilməsi qala müdafiəçilərinə ağır zərbə vurulmasına imkan verdi. Kilis qalası üç gün mühasirədə saxlandı və üç gündən sonra bu qalanı ələ keçirmək mümkün oldu. Durmuş xan bu qalada mövcud olan xəzinəni, habelə digər ehtiyatları ələ keçirdi. Bundan sonra Durmuş xan Övlad qalasını mühasirəyə aldı. Ağa Məhəmməd anladı ki, Səfəvi qoşun dəstəsi qarşısında müqavimət göstərmək gücündə deyil.

Ona görə də öz nümayəndələrini Durmuş xanın yanına göndərdi və ondan aman dilədi. Bundan sonra Durmuş xan qalanın mühasirəsini dayandırmağa razı oldu. O, Əhməd bəy və Qazi Cahan adlı əmirlərini qala daxilinə göndərdi, mühasirəni dayandırmaq haqqındakı qərarını Ağa Məhəmmədə çatdırdı. Ağa Məhəmməd bu xəbəri alandan sonra özü də Durmuş xanın yanına gəldi və neçə illər ərzində toplamış olduğu xəzinəsinin açarlarını ona təqdim etdi (57).

Ağa Məhəmməd bağışlansa da Durmuş xan onu yanından buraxmadı. Övlad qalası da nəzarət altına alınandan sonra Əmir Əbdülkərimin islah edilməsi üçün Sari şəhərinə doğru istiqamət götürüldü. Ağa Məhəmmədin taleyi artıq Əmir Əbdülkərimə bəlli idi və o da anladı ki, Səfəvi qoşun dəstəsinə qarşı müqavimət göstərmək gücündə deyil. Ona görə o da barışıq yolunu tutdu. Əmir Əbdülkərim oğlu Mahmud Sultanı vasitəçilik üçün Durmuş xanın yanına göndərdi. Mahmud Sultan özü ilə 2 min tümən pul və xeyli sayda qiymətli hədiyyələr də gətirmişdi. Həmin hədiyyələr təqdim edilməklə Durmuş xana bəyan edildi ki, Əmir Əbdülkərim Səfəvi dövlətinə itaətə hazırdır və bundan sonra vaxtlı-vaxtında illik vergiləri Səfəvi xəzinəsinə ödəyəcəkdir. Əmir Əbdülkərim eyni zamanda layiqli hədiyyələr hazırlanandan sonra özünün Şah İsmayılın hüzuruna yollanacağını bildirdi. Durmuş xan bu təklifləri də qəbul etdi və bir neçə hədiyyə təqdim etdikdən sonra Mahmud Sultanın geri qayıtmasına icazə verdi. Ağa Məhəmmədin və Əmir Əbdülkərimin ardınca bölgənin kiçik əmirləri olan Mir Hüseyn Hezarçiribi, Məlik Kavus, Məlik Bəhmən müxtəlif hədiyyələrlə Durmuş xanın yanına gəldilər və Şah İsmayıl itaətlərini bəyan etdilər. Bununla, Durmuş xan ona tapşırılmış vəzifəni həyata keçirdi. O, ələ keçirdiyi xəzinə, hədiyyələr və Ağa Məhəmməd xanla İsfahana Şah İsmayılın hüzuruna yollandı. Şah İsmayıl həmin vaxt artıq Qumu tərk edərək İsfahana gəlmişdi (58).

Durmuş xanla Zeynal xan qoşun dəstəsi ilə Mazandarana yola düşəndən sonra Şah İsmayıl da bütün ətrafı ilə birlikdə İsfahana yola düşdü. Reyə çatanda Şah İsmayıl özünü halsız hiss etdi və

onda ciddi xəstəlik olması özünü göstərdi. Şah İsmayıl ilk dəfə idi ki, belə ciddi xəstəliklə qarşılaşırdı. Həmin xəstəlik bir neçə gün ərzində davam etdi. Şah İsmayılın həkimi olan şirazlı Mövlana Əlaəddin Məhəmməd ibn Sədrəddinin söyləri ilə onun bu xəstəliyini müalicə etmək mümkün oldu. Mövlanə Əlaəddin təcrübəli təbib olmaqla yanaşı, həm də Şah İsmayıla yaxınlığı ilə seçilən bir şəxs idi. Şah İsmayılın xəstəliyinin müalicəsinə nail olması da onun böyük təcrübəyə malik olmasının nişanəsi idi. Amma çox keçmədi ki, Mövlana Əlaəddin Məhəmməd özü həmin xəstəliyə (zat əl-sədr) tutuldu. Mövlanə özünü bu xəstəlikdən müalicə edə bilmədi və İsfahana yetişmək ərafəsində həyatını dəyişməli oldu. Şah İsmayıl bu xəbəri son dərəcə kədərlə qarşıladı. Çünki Mövlanə Əlaəddinin şəxsində Şah İsmayıl həm təcrübəli bir təbibi, həm də ona yaxın olan bir adamı itirmişdi. Ona görə də, Şah İsmayıl uzun müddət Mövlana Əlaəddinin yasını saxladı (59).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl İsfahana yetişəndən sonra Durmuş xan Mazandaran hakimi Ağa Məhəmmədlə və bölgədə ələ keçirdiyi xəzinələrlə onun hüzuruna yetişdi. Həmin günlərdə Mazandaranın digər hakimi olan Əmir Əbdülkərim də qiymətli hədiyyələrlə Şah İsmayılın hüzuruna yetişdi və ona itaətini bildirdi. Şah İsmayıl bu əmirlərin hər ikisi ilə görüşdü, onların peşmançılığını qəbul etdi. Belə bir qərar qəbul edildi ki, Əmir Əbdülkərim 4 min tümən, Ağa Məhəmməd 3 min tümən, Mir Hüseyn Hezarçiribi isə bir min tümən illik vergi versin. Bu vergilər iki yerə bölünməklə ödəmə bilərdi. Bu qərardan sonra Əmir Əbdülkərimin geri qayıtmasına icazə verildi. Ağa Məhəmməd isə yenə də Şah İsmayılın düşərgəsində saxlanıldı. Vergilərin vaxtında ödənməsi üçün Ağa Məhəmməd öz yaxınlarına xəbər göndərdi. Lakin onun tərəfindən toplanan vergi Səfəvi xəzinəsinə yetişməmiş Ağa Məhəmməd gizli şəkildə Şah İsmayılın düşərgəsini tərk elədi və öz yurduna qaçdı. Onu belə bir hərəkət etməyə vadar edən səbəblərdən biri onunla Əmir Əbdülkərim arasında ərazi mübahisəsinin olması idi. Şah İsmayılın qərarı ilə əvvəllər Ağa Məhəmmədə məxsus olan ərazilərin bir hissəsi alınaraq Əmir

Əbdülkərimin nəzarəti altına verilmişdi. Ağa Məhəmməd isə bununla razı deyildi və Şah İsmayılın düşərgəsindən qaçdıqdan sonra bu mübahisəni həll etməyə çalışdı. Həmin mübahisənin həll edilməsi üçün Ağa Məhəmməd qoşun dəstəsi ilə Əmir Əbdülkərimin üstünə hərəkət etdi və ona üstün gəldi. Şah İsmayıl bu vəziyyətlə heç də razılaşmadı və Ağa Məhəmmədin yeni qiyamçılığına son qoymaq üçün İraq və Kürdüstandan olan qoşun dəstəsini bölgəyə göndərdi. Bu qoşun dəstəsi Ağa Məhəmmədi ələ keçirdi və onu Şah İsmayılın hüzuruna gətirdi. Şah İsmayıl ona qarşı ciddi cəza tədbiri tətbiq etməsə də hakimlikdən uzaqlaşdırdı. Onun göstərişi əsasında Mazandaranın hər iki hissəsi Əmir Əbdülkərimin hakimliyi altına verildi. Hər iki hissəyə aid olan 7 min tümən vergi də Əmir Əbdülkərim tərəfindən toplanaraq dövlət xəzinəsinə təhvil verilməli idi. Mövcud məlumatlara görə, Ağa Məhəmməd isə Şah İsmayılın həyatının sonuna kimi Səfəvi sarayında (düşərgəsində) saxlanıldı (60).

Şah İsmayıl İsfahan ətrafında olarkən Lahican hakimi Sultan Əhməd və Şirvanşah II İbrahim Şeyxşah da onunla görüşmək imkanı tapdılar (61). Bu görüşlər barəsində mənbələr geniş məlumat verilmir. Heç şübhəsiz ki, həmin görüşlərin hər ikisi Şah İsmayıla olan itaətkarlığın və sədaqətin təsdiqi üçün həyata keçirilmişdi.

1518-ci ilin sonlarına doğru Şah İsmayıl yenidən qışı keçirmək üçün Quma doğru istiqamət götürdü. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Şah İsmayıl orada oğlu Sam Mirzənin başının qırxdırılması mərasimini keçirdi. Dövrün adətlərinə görə, uşağın başının ilk dəfə qırxdırılması xüsusi mərasim və şadyanalıqla müşayiət olunurdu. Şah İsmayıl isə bu mərasimə xüsusi bir görkəm verdi və Sam Mirzənin başı qırxdıldıqdan sonra bir neçə gün bu hadisə ilə bağlı şadyanalıq məclisləri quruldu. Şah İsmayıl 1519-cu ilin Novruzuna qədər Qumda qaldı və Novruz bayramını da orada qarşıladı. 1519-cu ilin yazında Şah İsmayıl bütün ətrafındakıqlarla birlikdə Savə istiqamətində hərəkətə başladı. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Şah İsmayılı bu bölgəyə getməyə sövq edən səbəblərdən biri də orada ov heyvanlarının çox olması idi. Bir müd-

dətdən sonra isə Şah İsmayıl Ələnk Xərçan adlanan məntəqəyə yollandı. Şah İsmayıl həmin məntəqədə olduğu günlərdə Mazandaran hakimi Əmir Əbdülkərim onun görüşünə gəldi və bir daha ona öz sədaqətini bəyan etdi (62).

Həmin məntəqədə olarkən Şah İsmayıl Gilan hakimi Əmirə Dibacın itaətsizlik yolunu tutması barəsində məlumat aldı. O, yenidən Durmuş xanla Zeynal xanı bu itaətsizliyin aradan qaldırılması üçün qoşun dəstəsi ilə Rəştə göndərirdi. Məlumatlara görə, Mazandaran və Rüstəmdar hakimi Əmir Əbdülkərim, habelə Lahican hakimi Sultan Əhməd də Durmuş xan və Zeynal xanla birlikdə Rəştə göndərildilər. Şah İsmayıl özü isə Tarom və Fumən yolu ilə Rəştə doğru irəliləməli idi. Bununla nəzərdə tutulurdu ki, Əmirə Dibacın bütün yolları kəsilsin və onun qaçıb gizlənmək imkanı olmasın (63).

Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi qoşunlarının heç bir yürüşündə Şah İsmayıl iştirak etməmişdi. Amma Rəşt itaətsizliyinin aradan qaldırılmasında Şah İsmayıl özü də iştirak etmək qərarına gəldi. Doğrudur, əsas tapşırıq Durmuş xanla Zeynal xanın üzərində idi. Hər halda Şah İsmayıl da bu hadisədən kənar qalmadı və onun şəxsən bu hadisənin qarşısını almaqda iştirak etməsi ehtimal ki, Rəşt itaətsizliyinin daha təhlükəli ola bilməsi ilə bağlı idi. Bununla belə, Rəşt itaətsizliyini də çətinlik çəkmədən aradan qaldırmaq mümkün oldu. Əmirə Dibac Durmuş xanın rəhbərliyi altında Səfəvi qoşun dəstəsinin bölgəyə gəlməsi xəbərini eşidən kimi əmələndən pəşman oldu. O, dərhal bölgənin ağsaqqallarının bir neçəsini toplayaraq çoxlu hədiyyələrlə Şah İsmayılın hüzuruna göndərirdi. Şah İsmayıl Sultaniyyədə olarkən Rəşt hakiminin elçiləri onun görüşünə nail ola bildilər. Bu nümayəndələr 5 min tümən nağd pul və çoxlu hədiyyə təqdim etməklə Pəşt hakimi tərəfindən vaxtlı-vaxtında illik vergilərin ödənəcəyini bildirdilər. Rəşt hakimi eyni zamanda Lahican hakimi Sultan Əhməddən onun Şah İsmayıl qarşısında vasitəçiliyini etməyi xahiş etdi. Sultan Əhməd də belə bir vasitəçiliklə Şah İsmayıldan onun bağışlanmasını xahiş

etdi. Bu xahişlərdən sonra Şah İsmayıl Rəşt hakimini də bağışladı və onu öz vəzifəsində saxladı (64).

Sonradan Şah İsmayıl ilə Əmirə Dibacın aralarında bir yaxınlaşma da baş verdi. Bir müddət Ələnk Xərqanda qaldıqdan sonra Şah İsmayıl Həmədana doğru hərəkət etdi. 1519-cu ildə Şah İsmayıl Həmədanda olarkən Əmirə Dibac özü də Şah İsmayılın hüzuruna gəldi, onunla görüşdü və ona sədaqətli olacağını bir daha bildirdi. Şah İsmayıl isə qızını ona nikah etdirdi, onu öz kürəkəninə çevirdi və ona Müzəffər sultan ləqəbi verdi. Əmirə Dibac bir müddət Şah İsmayıl ilə birlikdə ovlarda da iştirak etdi və sonradan Şah İsmayılın icazəsi ilə yenidən Rəştə döndü (65).

Şah İsmayıl Sultaniyyədə də uzun müddət dayanmadı. Sonra o, hərəkətini Sultaniyyəyə doğru davam etdirdi. Şah İsmayıl burada olarkən belə bir məlumat aldı ki, böyük sayda olan Osmanlı qoşunları Bağdad şəhərinə doğru irəliləyirlər və bu şəhəri işğal etmək niyyətindədir. Şah İsmayıla gizli deyildi ki, Bağdad şəhər-qalasında olan qarnizonla çoxsaylı Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərmək mümkün olmayacaqdır. Ona görə də bu şəhərə kömək göndərmək qərarına gəldi. Bununla bağlı, xüsusi bir dəstə təşkil edildi və həmin dəstəyə rəhbərlik yenə də Durmuş xanla Zeynal xana tapşırıldı. Kürdüstan hakimi Cuci Sultana da göstəriş verildi ki, öz qoşun dəstəsi ilə Durmuş xanla Zeynal xana qoşulsun və Bağdad hakimi - Əvəz Sultan ləqəbi almış Əli bəyə köməyə yollansın. Bu dəstə dərhal Bağdada doğru istiqamət götürdü (66).

Şah İsmayıl bu dəfə də Səfəvi qoşun dəstəsinin hərbi yürüşündə iştirak etmədi və qoşunlarla birlikdə Bağdad istiqamətinə yollanmadı. Durmuş xanın və Zeynal xanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi Bağdada doğru hərəkətə başladıqdan sonra Şah İsmayıl Bisütun dağı ətrafına yollandı və bir müddət orada qaldı. Bisütun dağı istiqamətində hərəkətə başlamazdan əvvəl isə Şah İsmayıl vəkil üs-səltənə Mirzəşah Hüseyni Quma göndərdi. Vəkil üs-səltənə Mirzəşah Hüseyni dövlətdə ikinci şəxs idi və onun Quma göndərilməsi çox güman ki, dövlət işlərinin nəzarət altında

saxlanması ilə bağlı idi. Bisütun səfərini başa vurduqdan sonra Şah İsmayıl da Quma qayıtdı və bir müddət həmin şəhərdə qaldı. Sonra isə Şah İsmayıl bütün ətrafı ilə birlikdə Kaşana səfər etdi. Mənbələrdə göstərilir ki, vəkil üs-səltənə Mirzəşah Hüseyni həm də Kaşan hakimi idi. Ona görə də Şah İsmayıl Kaşanda olduğu müddətdə Mirzəşah Hüseyni ona xüsusi xidmət və qayğı göstərdi. Kaşan şəhərində təşkil olunmuş şadyanalıq mərasimləri və tədbirlər haqqında mənbələrdə geniş məlumatlar vardır. 1519-1520-ci ilin qışını keçirmək üçün Şah İsmayıl İsfahana yollandı və qışı orada qaldı (67).

Şah İsmayıl İsfahanda olarkən vəkil üs-səltənə Mirzəşah Hüseyni Rəştə göndərdi ki, həmin vilayətdən xəzinəyə ödənməli olan verginin toplanıb göndərilməsi ilə məşğul olsun. Mənbə məlumatlarına görə, Mirzəşah Hüseyninin uzaqda olmasından istifadə edən bir sıra saray əyanları ona olan qısqançlıqlarını açıq şəkildə ifadə etdilər və ondan Şah İsmayıla şikayət etdilər. Həmin şikayətdə bidirilirdi ki, Mirzəşah Hüseyni ona olan şah etibarından sui-istifadə etmiş və saray xəzinəsindən 5 min tümən pulu gizli yolla mənimsemişdir. Şah İsmayıl bu məlumatları təəccüb və qəzəblə qarşıladı. Onun Mirzəşah Hüseyniyə böyük hörməti var idi. Mirzəşah Hüseyni həm iş qabiliyyəti, bacarığı, tədbirliliyi, həm də Şah İsmayıla sədaqəti ilə bu hörməti qazanmışdı. Onun qısqançlığını çəkən saray əyanlarına Şah İsmayıl bildirdi ki, Allah belə bir adamı bizə inayət edibdir. Əgər Mirzəşah Hüseyni xəzinədən həтта 50 min tümən ("Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində 100 min tümən göstərilmişdir) ələ keçirsə belə onun haqqı vardır. Bu sözləri dedikdən sonra Şah İsmayıl başındakı tacını, belindəki bahalı kəmərinə açıb onların Mirzəşah Hüseyniyə hədiyyə göndərilməsi barəsində göstəriş verdi. Bununla da Şah İsmayıl öz vəzirinə hansı hörməti bəslədiyini nümayiş etdirdi (68).

Qışı İsfahanda keçirdikdən sonra Şah İsmayıl yenidən Quma yollandı və 1520-ci ilin Novruzunu da orada qarşıladı. Şah İsmayıl Novruz bayramının təntənəli keçirilməsinə böyük diqqət yetirirdi və burada da bu bayramın yaddaqalan olması üçün bayram

mərəsimləri təşkil olundu. Novruz bayramının qeyd edilməsindən sonra Şah İsmayıl və ətrafı ov mərəsimlərində iştirak etmək üçün Qumdan Savəyə tərəf istiqamət götürdülər. Şah İsmayıl Savə ətrafında olarkən Bağdada göndərilmiş olan Durmuş xanla Zeynal xan geri qayıdıb şah düşərgəsinə qoşuldular (69).

6."Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərləri Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarına qarşı yeni hərbi yürüşü haqqında

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1519-cu ildə Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarının Bağdad üzərinə ehtimal olunan hərbi yürüşü haqqında məlumat alan kimi, Durmuş xanın və Zeynal xanın rəhbərliyi altında kömək üçün Bağdada qoşun dəstəsi göndərdi. İstinad olunan mənbələr Şah İsmayılın bu yürüşdə iştirak etmədiyini göstərməklə, Durmuş xanla Zeynal xanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin Bağdad istiqamətində Osmanlı qoşunları ilə hər hansı bir döyüşə girmələri barəsində də məlumat yoxdur. Çox güman ki, bu qoşun dəstəsi hər hansı bir ciddi döyüşdə iştirak etməmişdi. Əks təqdirdə istinad olunan mənbələrdə bu barədə bir məlumat ola bilərdi. Qeyd edilməlidir ki, elmi-tarixi ədəbiyyatda da Şah İsmayılın məmləkətin qərb sərhədlərinə yola düşməsi və Sultan Səlim qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etməsi məsələsi təsdiqlənmir.

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərləri isə bu barədə fərqli məlumat vermişlər. Həmin məlumatlardan belə bir qənaət hasil olur ki, Sultan Səlimin həyatının son illərində Səfəvi dövlətinin qərb sərhədləri boyunca iki dövlətin qoşunları arasında döyüşlər getmiş və Şah İsmayıl da bu döyüşlərdə iştirak etmişdir. Göstərilən faktların mübahisəli olmasına baxmayaraq aşağıda həmin məlumatların xülasəsi verilmişdir.

Adları çəkilən mənbələrə görə, Sultan Səlim Misir yürüşünü uğurla başa vurduqdan sonra Avropa istiqamətində hərbi yürüş etmişdi. Amma Səfəvi dövləti üzərinə yeni bir hücum edilməsi

planı onu rahat buraxmırdı. Sultan Səlim istəyirdi ki, Misir yürüşü zamanı Misir hakiminə xəyanət edərək Osmanlı dövləti ilə əməkdaşlıq etməyə razı olan və Osmanlı qoşunları ilə birlikdə İstanbula qayıdan ərəb sərkərdəsi Qəzalidən Şah İsmayılın qoşunlarına qarşı döyüşdə istifadə etsin. Saray məclislərinin birində Sultan Səlim öz planları haqqında söhbət açdı və Qəzalidən də Şah İsmayıl haqqında nə düşündüyünü soruşdu. Qəzali bildirdi ki, Şah İsmayıl Allah-taalanın tövfiqi ilə öz hərəkətini başlamışdır və onun haqqında deyiləcək söz ola bilsin ki, onun iqbalını əks etdirə bilməsin. Sultan Səlim bu sözlərdən qəzəblənmədi və bildirdi ki, insafla söylənilmiş sözlər də mərdanəlik əlamətidir. Bununla belə, Sultan Səlim Səfəvi qoşunları üzərinə Osmanlı qoşun dəstəsini göndərməyi qərara aldı. Onun göstərişi əsasında oğlu Sultan Süleyman bu qoşun dəstəsinin rəhbəri təyin edildi. Qəzali də bu qoşun dəstəsinə qoşulmalı idi. Sultan Səlim bildirdi ki, bu qoşun dəstəsi ilə Səfəvi sərhədlərində Nurəli xəlifənin rəhbərliyi altında olan Səfəvi qoşun dəstəsinə üstün gəlmək mümkün olarsa, onda Şeyxoğlunu da tezliklə məğlub etmək mümkün olar. Qəzalinin bu yürüşdə iştirak etməkdən başqa çarəsi qalmadı. Amma Sultan Səlimdən xahiş etdi ki, öz sərkərdələrindən bir neçə nəfər bu dəstəyə versin. Sultan Səlim göstəriş verdi ki, Fərhad paşa Səfəvi qoşunlarına qarşı yürüşdə iştirak etsin. Sultan Səlim bildirdi ki, Avropa dövlətləri tərəfindən hücum baş verməsindən narahatdır. Yoxsa, o özü də bu yürüşdə iştirak edərdi (70).

Beləliklə, Osmanlı qoşun dəstəsi hazır olandan sonra Azərbaycan istiqamətində hərəkətə başladı. Nurəli xəlifə də bu barədə məlumat aldı və qoşun dəstəsinə hazırlıq əmri verdi. Amma döyüşə yollanmamışdan əvvəl xəlifələrindən birini öz müavini təyin etdi, qızını ona nişanladığını bildirdi və vəsiyyəət etdi ki, döyüşdə şəhid olarsa onun yerini tutsun. Nurəli xəlifə doğrudan da döyüşdə şəhid oldu. Amma mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nurəli xəlifə bu döyüşdə misilsiz bir şücaət göstərdi və hətta Qəzali də Səfəvi əmirinin belə bir şücaət göstərə bilməsinə öz təəccübünü gizlədə bilmədi. Nurəli xəlifənin şəhid olması və Osmanlı qoşun-

larının döyüşdə uğur qazanması Sultan Səlimin də böyük sevincinə səbəb oldu. Onun gümanınca, bu qələbə Səfəvi dövləti üzərində tam qələbənin başlanğıcı idi. Osmanlı sultanı Sultan Süleymanla Qəzaliyə 50 min nəfərlik qoşun dəstəsi Diyarbəkər istiqamətinə hərəkət etmək tapşırığı verdi və bəyan etdi ki, o özü də bu qoşun dəstəsinin ardınca Diyarbəkərə yollanacaqdır (71).

Mənbələrdəki məlumatlara görə, Sultan Səlimin Misir səfəri və Osmanlı qoşunlarının məmləkətin qərb sərhədləri boyunca hərəkətləri Şah İsmayıl tərəfindən diqqətlə izlənilir. Misirin Osmanlı qoşunları tərəfindən fəthi və Qəzalinin Osmanlı dövləti tərəfinə keçməsi xəbərini eşidəndən sonra Şah İsmayıl öz göstərişi ilə Div Sultanı sipəhsalar və Diyarbəkər bəylərbəyi vəzifəsinə təyin etdi. Div Sultan da bu vəzifəyə təyin olunandan sonra Diyarbəkərə yola düşdü. O, Sultan Süleymanın və Qəzalinin böyük bir qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkər üzərinə hərəkət etməsi xəbərini alanda Şah İsmayıl məktub göndərdi və onu yaxınlaşmaqda olan təhlükədən xəbərdar etdi. Şah İsmayıl da ona cavab göndərdi və tapşırıq ki, Osmanlı qoşunları Diyarbəkərə yaxınlaşanda Div Sultan döyüşə girməsin və Şah İsmayılın qoşun dəstəsi ilə ora gəlib çıxmasını gözləsin. Məktubu göndərəndən sonra Şah İsmayıl yanında hazır vəziyyətdə olan 18 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Diyarbəkərə tərəf hərəkət etməyə başladı. Azərbaycan istiqamətində Osmanlı qoşunlarına məğlub olmuş qoşun qüvvələri də Diyarbəkərə doğru üz tutdular. Osmanlı qoşunları isə Diyarbəkərə doğru hərəkətləri zamanı Xarput (Fərtut) qalası ilə rastlaşdılar. Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərilməməsi barəsində göstəriş alındığı üçün bu qalanın müdafiəçiləri də qalanı tərk edib Diyarbəkərə üz tutdular. Osmanlı qoşunları Qaraəhmədə yaxınlaşanda bu qalanın hakimi Əhməd Sultan öz nümayəndəsini Div Sultanın yanına göndərdi və Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girmək üçün ondan icazə istədi. Div Sultan isə xəbər göndərdi, Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşə girməmək Şah İsmayılın göstərişidir. Div Sultan onu da əlavə etdi ki, bu göstəriş həm də mürşidi-kamilin göstərişidir və əgər ona əməl etmək istəmirsinizsə, bu artıq sizin öz seçiminizdir.

Belə olanda Əhməd Sultan məcburiyyət qarşısında qalıb Qaraəhməd qalasını tərk etdi və Diyarbəkərə yollandı. Bu yolla Qaraəhməd qalası da Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altına düşdü. İstinad olunan mənbələr bildirirlər ki, bu yolla bölgədə Səfəvi qüvvələrinin nəzarəti altında olan 42 qala döyüşsüz Osmanlı qüvvələrinin nəzarəti altına düşdü (72).

Səfəvi qüvvələrinin bir-birinin ardınca qalaları təslim etməsi Qəzalinin təəccübünə səbəb oldu. O inanmırdı ki, bu, Səfəvi qoşunlarının döyüşdən çəkinməsi ilə bağlı ola bilər. Ona görə də o öz adamlarını Diyarbəkərə göndərdi ki, Səfəvi qoşunları daxilində nə baş verməsi barəsində məlumat toplansın. Həmin adamlar da Diyarbəkərə yollanaraq vəziyyətin nə yerdə olduğunu aydınlaşdırdılar və Qəzaliyə məlumat çatdırdılar ki, Səfəvi qoşunlarının döyüşə girməməsi Şah İsmayıldan gəlmiş göstərişlə bağlıdır. Qəzali bu məlumatı alandan sonra məsələnin nə yerdə olmasından xəbər tutsa da, hərəkətini davam etdirdi və Osmanlı qoşun dəstəsi Diyarbəkərin yaxınlığında düşərgə saldı. Div Sultan da Osmanlı qoşunlarının yaxınlaşması xəbərini alandan sonra qoşun dəstəsi ilə qalanı tərk etdi və Osmanlı qoşunlarının yaxınlığında düşərgə saldı. Bu qoşunlar bir-birinə o qədər yaxın idilər ki, qarşı tərəfi asanlıqla müşahidə etmək mümkün idi. Səfəvi qoşunlarının müşahidə edilməsi üçün Qəzali özü ətrafdakı yüksəkliklərdən biri üzərinə qalxdı. O, Səfəvi qoşunlarını müşahidə etməklə onu da gördü ki, Səfəvi əmirləri də bir yüksəkliyin üzərindən Osmanlı qoşunlarını müşahidə edirlər. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Qəzali bu zaman Səfəvi əmirlərinin qərar tutduğu yüksəkliyə doğru hərəkət etməyə başladı. qarşı tərəfdəki yüksəklik üzərinə müşahidə aparana doğru da Səfəvi əmirləri idi və Div sultan da onların arasında idi. Qəzalinin gəlməsini görüncə Div sultan onun qoşun rəhbərlərindən biri olmasına şübhə etdi və o da piyada şəkildə Qəzalinin qarşısına yollandı. İlk ünsiyyətdən sonra onların kim olmasına aydınlıq gəldi və onlar qarşılıqlı şəkildə razılığa gəldilər ki, bir həftə qoşunlar hərəkətə gətirilməsin və döyüş başlamasın (73).

Bir həftədən sonra Qəzali döyüş təbillərinin ehtizaza gətirilməsi haqqında göstəriş verdi. Bu zaman Şah İsmayıldan hələ də bir xəbər yox idi. Ona görə dərin narahatçılıq içərisində olduğu zaman Div Sultana müjdə gətirildi ki, Şah İsmayıl artıq yaxınlaşmaq üzrədir. Həmin xəbərdən sevinən Div Sultan da döyüş təbillərinin səsləndirilməsi barədə göstəriş verdi və bununla qarşı tərəfə döyüşə hazır olduğunu çatdırdı. Sabahı gün hər iki qoşun qarşı-qarşıya mövqə tutdular. Qəzali Osmanlı qoşunlarının ön xəttinə çıxdı ki, Div Sultanı təkbətək döyüşə cəlb etsin. Div Sultan bu döyüşü qəbul etdi və o, döyüşə atılmazdan əvvəl Şah İsmayılın qoşun dəstəsi də döyüş meydanına yetişdi. Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayılın üzərində "Nəsri min allah və fəthi qərib" (Səf surəsinin 13-cü ayəsi - Allahdan kömək olarsa qələbə yaxındadır) ayəsi yazılmış bayrağını görəndə Səfəvi qoşunlarını sevinc hissləri bürüdü. Div Sultan heç Şah İsmayıl ilə görüşməmiş döyüş meydanına atılmalı oldu. Amma Qəzali ilə döyüşdə uğur əldə etmək ona nəsb olmadı. Qəzali əlindəki nizəsi ilə Div Sultana ağır bir zərbə endirib atdan yerə saldı. Div Sultanın atdan yerə yıxıldığını görəndə Şah İsmayıl irəli hərəkət etdi və Qəzalinin qarşısına çıxdı. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Səfəvi təriqət müridlərindən olan Qəzali ilə Şah İsmayıl arasında döyüşdən qabaq kiçik bir dialoq oldu. Şah İsmayılı yaxınlaşanda Qəzali bildi ki, qarşısındakı müridi-kamildir. Başını aşağı salıb ondan soruşdu ki, döyüşmək üçün, yoxsa məsləhət vermək üçün gəlmisiniz? Şah İsmayıl da bildirdi ki, əvvəlcə məsləhət verəcəyəm, əgər qəbul etməsəniz onda döyüşümüzü görəcəksiniz. Şah İsmayılın Qəzaliyə hansı məsləhət verməsi barəsində mənbələrdə məlumat yoxdur. Onun dediklərinə qulaq asandan sonra Qəzali özlüyündə düşündü ki, Şeyx oğlu doğrudan da həzrət Əmir əl-möminin övladıdır. Təriqət sufisi olsa da Qəzalidə döyüşmək və öz hünərini nümayiş etdirmək arzusu yarandı və o, Şah İsmayıla çatdırdı ki, onunla nizə döyüşünə girmək istəyir. Şah İsmayıl bu təklifi qəbul etdi və onlar əllərində nizə döyüş meydanına atıldılar. Şah İsmayıl fürsət tapıb nizəsini Qəzalinin kəmərinin zəncirinə keçirdi və sonra da güc

gəlib onu atın yəhərindən yuxarı qaldıraraq yerə vurdu. Sonra da Div Sultana əmr etdi ki, Qəzalinin əllərini bağlasın. Div Sutan onun qollarını arxadan bağlamaq istədi. Şah İsmayıl razı olmadı və bildirdi ki, Qəzali Səfəvi sufilərindən biri olduğu üçün onun qollarını qarşidan bağla. Şah İsmayıl sonra onu da tapşırırdı ki, Qəzalinə çadıra aparsınlar və ona hörmət göstərsinlər. Özü isə Sultan Süleymanla döyüşün davam etdirilməsinə yollanmaq istədi. Qəzali hay çəkərək Şah İsmayıldan Osmanlı qoşunları ilə döyüşün dayandırılmasını xahiş etdi. Qəzali bildirdi ki, onun eşitdiyinə görə, mürşidi-kamil heç zaman məğlub olmuş qoşunla döyüşmür. Qəzali onu da dedi ki, Osmanlı qoşunları onun rəhbərliyinə verilmişdi. Özünün məğlub olduğu üçün Qəzali Osmanlı qoşunlarını da məğlub durumda sayırdı və Osmanlı qoşunlarının və eləcə də bu qoşunlarda olan sultan Süleymanın onun xahişinə görə bağışlanmasını rica etdi (74).

Şah İsmayıl döyüşü davam etdirmək niyyətində olsa da, bu xahişdən sonra fikrindən döndü. Qəzalinə onun hüzuruna gətirəndə Şah İsmayıl onun bir sufi olaraq nə üçün belə hərəkət etdiyini soruşdu. O əlavə etdi ki, Qəzalinin sufiliyini o vaxt qəbul edəcək ki, Qəzali öz əməllərindən peşman olsun və günahını boynuna alsın. Qəzali tövbə edib tutduğu yoldan çəkdiyini bildirdi. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Qəzalinin tövbəsini eşidəndən sonra Şah İsmayıl başındakı tacını çıxarıb onun başına qoydu və ona padşahlara layiq mükafatlar verdi (75).

Əlavə olaraq Qəzaliyə qiymətli kəmə, xəncər, qılınc və digər bahalı əşyalar hədiyyə olundu. Məlumatlara görə, Şah İsmayıl ona həm də əlavə ərazilərin hakimliyini bağışladı. Bu ərazilər Şüştər, Həvizə, Dizful, Kuhkələviyyə də daxil olmaqla Bəndər-Abbasa kimi uzanırdı. Qəzali də bütün bu hədiyyələri məmnunluqla qarşıladı və adları çəkilən ərazilərə hakimlik etməyə yollandı. Qəzalinin Şah İsmayıl ilə anlaşması və Osmanlı dövlətindən uzaqlaşması onunla birlikdə bölgəyə qoşun çəkmiş Sultan Süleyman tərəfindən məyusluqla qarşılandı və qoşunları çəkərək Amasiyaya tərəf yollandı. "Aləmərə-yi Səfəvi" və "Aləmərə-yi Şah İsmayıl"

əsərləri bildirirlər ki, Sultan Süleymanın geri çəkilməsindən sonra bölgədə ələ keçirilmiş bütün şəhərlər və qalalar yenidən Səfəvi hakimiyyəti altına düşdü və həmin qalalara və şəhərlərə Səfəvi hakimləri təyin edildilər. Sultan Səlim də Qəzalinin Səfəvi şahı ilə anlaşmasını ciddi narahatçılıqla qarşıladı və o, bu hadisəyə münasibətini belə bildirdi - bu nə iqbaldır ki, Haqq-təali Şeyxoğluna belə bir kəramət verib. Bölgədəki qalaların da Səfəvilərin nəzarəti altına düşdüyünü eşidəndə Qəzalinin oğluna məktub göndərdi və ona bildirdi ki, atası Osmanlı taxtına bivəfəliq edərək Səfəvi dövlətinin xidmətinə keçmişdir. Sultan Səlim sonra Qəzalinin oğlunu İstanbula dəvət etdi ki, atasının vəzifəsini ona həvalə etsin. Amma Qəzalinin oğlu bu dəvəti qəbul etmədi. Çünki Qəzalinin oğlu da Səfəvi təriqətinə rəğbətlə yanaşan birisi idi. O, Sultan Səlimin elçisinə bildirdi ki, atası mürşidi-kamilin xidmətində olduğu halda Osmanlı sultanına necə xidmət edə bilər? Qəzali isə oğluna məktub yazaraq Şah İsmayılın xidmətində olmaqdan məmnunluğunu çatdırdı. Qəzali oğluna bildirirdi ki, rəzalət yolundan xilas olaraq mürşidi-kamilin diqqəti nəticəsində əhli-beyt yolunu tutmağa müvəffəq olmuşdur. Qəzali sonra da yazırdı ki, onun oğlu bütün ailə üzvlərini, yaxınlarını, uzaqlarını, ərəbləri götürüb həzrət Əmir əlmömünün övladının xidmətinə gəlsin. Belə bir məktub Şah İsmayıl tərəfindən də ona ünvanlandı (76).

Qəzalinin oğlu atasından və Şah İsmayıldan aldığı məktublarla tayfasının ağsaqqallarını tanış etdi. Ərəb ağsaqqalları bu məktubları məmnunluqla qarşıladılar və irəli sürülən təklifləri qəbul etməyə hazır olduqlarını bəyan etdilər. Tayfa ağsaqqallarının bu mövqeyi Qəzalinin oğlunun təəccübü ilə qarşılandı və ərəblərin Səfəvi təriqətinə və Şah İsmayılə belə bağlılıq onun marağına səbəb oldu. Ərəblər bildirdilər ki, hələ İldırım Bəyazidin vaxtında Əmir Teymurla aparılan müharibə zamanı onların əcdadlarından və qohumlarından çoxlu sayda əsir düşənlər olmuşdu. Bu əsirlər o zamankı Səfəvi təriqət rəhbəri Xacə Əlinin xahişindən sonra Əmir Teymur tərəfindən azad edilmişdi. Ona görə də ərəblər Səfəvi xanəqahına xüsusi hörmətlə yanaşırdılar. Sonra ərəblər bildirdilər ki,

Diyarbəkrə səfər etməyə hazırdılar. Çünki bu vilayət artıq yenidən Səfəvi hakimiyyəti altına düşmüşdü. Sultan Səlim yenice nəzarət altına aldığı ərəblərin Səfəvi dövlətinin xidmətinə yollanmasının qarşısını almaq üçün sərhəd hakimlərinə müvafiq göstəriş verdi. Ərəblər geri qayıtmayacağı halda onlara qarşı döyüş başlanmalı idi. Qəzalinin oğlu Osmanlı qoşunlarına daha yaxşı müqavimət göstərilməsi üçün ərəblərə məsləhət gördü ki, özləri ilə apardıqları yüklərin bir hissəsini tərk etsinlər. Qəzalinin oğlu 12 min ərəb ailəsini özü ilə Səfəvi dövləti hüdüdlərinə aparmaqda idi. Hələlə yaxınlaşanda Omanlı əmirlərindən olan Xeyrəddin paşa (İkinci Xeyrəddin) 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə ərəblərin qarşısına çıxdı və Sultan Səlimin məktubunu Qəzalinin oğluna göstərdi. Qəzalinin oğlu əvvəlcə dinc yolla məsələni həll etməyə çalışdı, müşayiət etdiyi köçlə birlikdə atasının yanına yollandığını bildirdi. O, məsələnin dinc yolla həll olunmadığı halda döyüşə girməyə hazır olduğunu da söylədi. Qarşılıqlı anlaşma əldə edilmədikdə tərəflər arasında döyüş baş verdi və bu döyüş ərəblərin dəstəsinin qələbəsi ilə başa çatdı (77).

Xeyrəddin paşa bu uğursuzluqdan sonra Misirin Osmanlı tərəfindən təyin edilmiş hakiminə məktub yazdı və Qəzalinin oğlunun dəstəsinə qarşı döyüşmək və bu dəstənin Səfəvi hüdüdlərinə keçməsinin qarşısını almaq üçün hərbi kömək istədi. Misirin hakimi də böyük bir dəstə ilə onun köməyinə gəldi. Lakin bu dəfə də Qəzalinin oğlunun dəstəsinə üstün gəlmək mümkün olmadı. Nəhayət, Qəzalinin oğlunun müşayiət etdiyi dəstəyə qarşı baş verən döyüşlərin uğursuzluğu haqqında xəbərlər Sultan Səlimə də çatdı. Bu dəfə o, Amasiya hakimi Zülfüqar paşaya göstəriş verdi ki, böyük bir qoşun dəstəsi ilə Qəzali oğlunun ardınca getsin, harada olsa onu tapsın və əsir edərək Osmanlı sarayına göndərsin. Səfəvi qoşunlarının mövqelərinin möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün isə Sultan Səlim bölgəyə Fərhad paşa ilə Şahsuvar paşanın rəhbərliyi altında əlavə qoşun qüvvələri göndərdi. Zülfüqar paşa da öz qoşun dəstəsi ilə ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş Zəmat qalası ətrafına gəldi və göndərdiyi məktubla Qəzali oğlunun Osmanlı

sarayına qarşı itaətsizlik yolunu tutmasının səbəblərini öyrənməyə çalışdı. Qəzalinin oğlu isə məktuba cavab vermədən qoşun dəstəsi ilə qaladan kənara çıxdı və Zülfüqar paşanın qoşun dəstəsinin üstünə hücum çəkdi. Mənbələr bu döyüşün də ərəblərin üstünlüyü ilə başa çatmasını yazırlar. Bir müddətdən sonra Şahsuvar paşa ilə Fərhad paşanın qoşun dəstəsi də Zəmat qalası ətrafına yetişdi. Qəzalinin oğlu yenə də qoşun dəstəsi ilə qala kənarında döyüşə girmək istədi. Amma ərəblərin ağsaqqalları onu qaladan kənara çıxmaqdan çəkindirilər. Onlar bildirilər ki, Osmanlı qoşunlarının sayı çoxdur və onlarla açıq döyüşə girməyə hələlik ehtiyac yoxdur. Məsləhət bilindi ki, qala daxilində ərzaq ehtiyatları çox olduğu üçün müdafiə döyüşü seçilsin və Osmanlı qoşunları qala ətrafında əldən düşəndən sonra onların üzərinə hücum təşkil edilsin. Qəzalinin oğlu da bu təklifi qəbul etdi və qala daxilində müdafiə olunmağa qərar verdi (78).

Fərhad paşa ilə Şahsuvar paşanın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsi Zəmat qalasını üç ay mühasirədə saxladılar. Bu müddət ərzində Osmanlı qoşunlarının ərzaq ehtiyatları xeyli tükəndi və onlar ərzaq tələbatının ödənməsi üçün qoşun daxilində olan atların və dəvələrin kəsilməsinə başladılar. Qarşıya çıxan çətinliklərin daha da genişlənməsinə yol verməmək üçün Osmanlı paşaları qəti hücumla başlamağı məqsədəuyğun saydılar. Qəzali oğlu bu döyüşü qəbul etdi. O öz qüvvələrinin bir hissəsini qala daxilində saxladı və bir hissəsini də qaladan kənara çıxardı. Baxmayaraq ki, Qəzali oğlu öz dəstəsi ilə əvvəlki kimi fədakarlıqla döyüşdü, amma çoxlu sayda itki verərək qalaya çəkilməli oldu. İkinci gün Qəzali oğlu əvvəlcə qala divarları üzərindən Osmanlı qoşunlarına qarşı müqavimət göstərdi. Sonra isə o, döyüşü qala divarları kənarında davam etdirdi. Osmanlı qoşunları da bu döyüşlərdə əldən düşdü və üç gündən sonra qala ətrafını tərk edərək geri çəkilməyə başladı. Qəzali oğlunun fikrincə, Səfəvi hüdudlarına daxil olmağa çalışan ərəblərin bu dəfə də uğur qazanması Şeyxoğluna verilmiş kəramətin və Əmir əl-möminin ocağının kəramətinin nümayişi idi. Qəzali oğlu nicat tapmalarına görə yaradana şükürlərini bildirdi və

bir həftə də həmin qalada qaldıqdan sonra Səfəvi hüduqlarına doğru hərəkətini davam etdirdi. Qaraəhməd qalasının hakimi Əhməd Sultan ərəblərin dəstəsinin yaxınlaşması xəbərini eşidəndə onların qarşılınmasına yollandı və Qəzalioğlunun müşayiət etdiyi dəstəni Qaraəhməd qalasına gətirdi. Qəzalioğlu bir müddət Qaraəhməd qalasında qaldıqdan sonra Diyarbəkəre doğru hərəkətini davam etdirdi. Nəhayət ki, bir neçə gündən sonra Qəzalioğlu öz dəstəsi ilə Diyarbəkəre yetişdi. Buradan da Qəzalioğlu Səfəvi hüduqlarına daxil olması barəsində atasına və Şah İsmayıla məktub göndərdi (79).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"ın məlumatına görə, Şah İsmayılın bu zaman 80 min nəfərlik qoşun dəstəsi əmirələr və əyanlarla birlikdə Çaldıran düzündə idi və orada Sultan Səlimin qoşunla yenidən Səfəvi hüduqları üzərinə hücum çəkməsinin intizarında idi. Şah İsmayıl onun qaşılınması üçün Div Sultana göstəriş verdi. Div Sultan böyük bir qoşun dəstəsi götürərək Diyarbəkəre yollanmalı və Diyarbəkə hakimi ilə birlikdə Qəzalioğlunu və onun müşayiət etdiyi dəstəni qarşılmalı idi. Div Sultan bəyan etdi ki, o, dövlətin sipəhsaları olduğu halda Qəzalioğlu kimi adi bir əmirin qarşılınmasına yollanması nə dərəcədə doğrudur? Şah İsmayıl bəyan etdi ki, Qəzalioğlu onu görmədən onun mürşidi-kamil olmasına qəbul etmişdi və əslində, Şah İsmayıl özü onun qarşılınmasına yola düşməli idi. Amma vəziyyətə görə Şah İsmayıl bu işin Div Sultana tapşırıldığını bildirdi. Bundan sonra Div Sultan etiraz etmədi və Diyarbəkəre yollandı. Diyarbəkərdə ərəb dəstəsi Div Sultan tərəfindən qarşılandıqdan sonra bütün dəstə Şah İsmayılın düşərgəsinə doğru hərəkətə başladı. Çaldıran düzündə yaxınlaşanda Div Sultan məktub yazıb Şah İsmayılın hüzuruna göndərdi. Məlumatlara görə, Şah İsmayıl bütün qoşunları Qəzalioğlunun qarşılınmasına göndərdi və ona belə böyük bir ehtiram göstərdi. Ərəb dəstəsi düşərgəyə yetişəndə Şah İsmayıl ova yollanmışdı və Qəzali də onun yanında idi. Baxmayaraq ki, ərəblərin düşərgədə dincəlməsi məqsədəuyğun bilinmişdi, amma bütün

ərəblər Şah İsmayılın ov etdiyi əraziyə yollandılar və onun ziyarətini böyük məmnunluqla icra etdilər (80).

Şah İsmayıl bir müddət Çaldıranda dayanıb Sultan Səlimin hücumunu gözləsə də bu baş vermədi. Onda Şah İsmayıl öz adamlarını Osmanlı daxilinə göndərirdi ki, Sultan Səlimin harada olması və Səfəvi hüduklarına hücumla əlaqədar hər hansı bir hazırlıq görüb-görməməsi barəsində məlumatlar toplansınlar. Şah İsmayıl belə fikirləşirdi ki, əgər Sultan Səlim öz qoşunu ilə Amasiyada olsa, onda o da qoşunla Azərbaycanda gözləsin. Əks təqdirdə qoşunların Azərbaycanda saxlanmasına hər hansı bir lüzum görülürdü. Göndərilən adamlar xəbər gətirdilər ki, Sultan Səlim Amasiyada yox, İstanbuldadır. Amma bir müddətdən sonra Sultan Səlimin böyük qoşun dəstəsi ilə İstanbulu tərk etməsi və Amasiyaya doğru hərəkətə başlaması barəsində xəbər alındı. Bildirilirdi ki, qoşunları hərəkətə gətirməkdə Sultan Səlimin məqsədi yenidən Səfəvi dövləti üzərinə hücum etmək idi. Amasiyada qısa müddətli istirahətdən sonra Osmanlı qoşunları şərqi doğru hərəkətlərini davam etdirdilər. Sərhəd xəttinə iki günlük məsafə qalanda Osmanlı qoşunları çox mənzərəli və səfalı bir əraziyə yetişdilər. Bu ərazi Sultan Səlimin o qədər xoşuna gəldi ki, bir neçə gün orada istirahət etməyi qərara aldı. Amma Sultan Süleymanı çərçə təyin edib onun rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin Səfəvi hüduklarına doğru hərəkəti davam etdirməsinə göstəriş verdi.

Sultan Səlim bu səfalı yerlərdə olarkən dünyasını dəyişdi. Adları çəkilən mənbələr onun dünyasını dəyişməsinə Səfəvi ocağına olan düşmən münasibətin nəticəsi kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bu əsərlərin məlumatına görə, Səfəvi ocağının kəraməti bu ocağı dağıtmaq niyyətinə düşmüş Sultan Səlimin həyatına son qoydu. Adları çəkilən mənbələrdə bildirilir ki, Sultan Süleyman 5 min nəfərlik dəstəsi ilə irəli göndəriləndən sonra Sultan Səlim ova yollandı. Ov etmək fikrində olduğu zaman Sultan Səlimin xəyalından Səfəvi xanəqahının dağıdılması fikirləri keçdi. Elə həmin anlarda da heç nə olmadan huşunu itirdi və yüksəkliklərin birindən aşağı yuvarlanaraq dünyasını dəyişdi. Osmanlı əyanları dərhal

Sultan Süleymanın arxasınca adam göndərdilər. Sultan Süleyman səfərdən dönüncə Osmanlı taxtına oturduldu. Bundan sonra Səfəvi hüdduduna doğru irəliləmək niyyətindən əl çəkildi və qoşunlar Sultan Səlimin nəşini götürərək İstanbula dönmək yolunu tutdular (81).

Bir daha qeyd edilməlidir ki, istər Qəzalioglunun bir neçə dəfə Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşməsi, istər onun Səfəvi xidmətinə keçməsi, istər Sultan Səlimin ov zamanı huşunu itirərək dünyasını dəyişməsi digər mənbələrdə təsdiqlənir.

Qəzali ilə bağlı mənbələrdə və elmi tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, o, Sultan Səlim tərəfindən Şam hakimi təyin edilmişdi və Sultan Səlimin sağlığında ona itaətini saxlamışdı. Amma mövcud olan məlumatlar onu da deməyə əsas verir ki, Qəzali ilə Osmanlı sultanlığı arasında münasibətlər heç də birmənalı deyildi və Qəzali Osmanlı hakimiyyətindən nicat tapmaq üçün yollar üzərində fikirləşirdi. Bəzi məlumatlara görə, Osmanlı hakimiyyətinin zəiflədilməsi məqsədilə Qəzali həmin zamanlarda Osmanlı ərazisində baş qaldırmış Cəlalî üsyanını dəstəkləmişdi. Bu üsyan Sultan Səlimin dünyasını dəyişməsi ərəfəsində qalxmışdı və ona Tokat bölgəsindən olan Cəlal adlı birisi rəhbərlik edirdi. Cəlalın rəhbərliyi altında 20 min nəfərlik bir üsyançı dəstəsi toplaşmışdı. Üsyanın qarşısının alınması üçün Sultan Səlim tərəfindən Fərhad paşa ilə Əli bəy Şahsuvaroğlunun rəhbərliyi altında böyük bir qoşun dəstəsi göndərilmişdi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl"a istinadən verilən yuxarıdakı məlumatlarda Fərhad paşa ilə Şahsuvar paşanın adları çəkilmişdir. Mümkündür ki, onların adları həmin məlumatlarda təsadüfən çəkilməmişdir və həmin məlumatların adı çəkilən üsyanla hansısa bir bağlılığı vardır. Tədqiqatçılar bu üsyanın baş verməsində Şah İsmayılın bu və ya digər şəkildə iştirakını ehtimal edirlər (82). Amma bununla bağlı hələlik elmi-tarixi dövriyyədə ciddi məlumatlar mövcud deyildir .

Mövcud olan mötəbər məlumatlar isə Şah İsmayılın Şam hakimi Canverdi Qəzali ilə əlaqələrdə olmasını nümayiş etdirir.

Daha doğrusu, Canverdi Qəzali Bağdad valisi vasitəsilə Şah İsmayıl ilə əlaqə saxlamış və ondan Şamın və bütünlükdə Misirin Osmanlı hakimiyyətindən azad edilməsi üçün kömək istəmişdi. Bu barədə bölgənin digər hakimləri xəbər tutmuş və yazılı şəkildə Sultan Səlimə məlumat vermişdilər. Lakin Sultan Səlim Qəzali ilə Şah İsmayılın əməkdaşlıq etməsinin qarşısının alınması üçün hər hansı bir kəskin tədbirə əl atması haqqında məlumat mövcud deyildir (83). Eləcə də Şah İsmayılın Qəzali ilə münasibətlərin qurulması haqqında konkret addımlar atıb-atmaması haqqında məlumatlar yoxdur.

7. Şah İsmayılın həyatının son illəri

1520-ci ilin avqust-sentyabr aylarına təsadüf edən Ramazan ayını Şah İsmayıl Marağada keçirdi. Şah İsmayıl burada olarkən Gilanda vəziyyətin sabitləşdirilməsinə göndərilmiş Div Sultan geri qayıdıb şah düşərgəsinə qoşuldu. Ramazan bayramı da Şah İsmayıl tərəfindən böyük təntənə ilə qeyd edildi. Saray əyanları və əmirləri ilə birlikdə bayram namazını qıldıqdan sonra Şah İsmayıl Qum hakimi vəzifəsində olan Durmuş xanın həmin şəhərə yollanmasına icazə verdi. Özü isə həmin ilin qışını keçirmək üçün İsfahana yollanmaq hazırlıqlarının görülməsinə tapşırıq verdi. Bununla belə, Şah İsmayıl Osmanlı sultanının Səfəvi hüdüdlərinə hücum etməklə bağlı fəaliyyətini nəzarət altında saxlayırdı. Mövcud məlumatlardan belə bir qənaət hasil olur ki, ömrünün sonunda Sultan Səlim nəhayət ki, Səfəvi hüdüdlərinə yenidən hücum etmək barəsində qərara gəlmişdi. Bildirilir ki, Sultan Səlim 1519-cu ildə Macarıstan üzərinə hərbi yürüşə başlamaq niyyətində idi. Bu yürüşə Macarıstan imperatorunun dünyasını dəyişməsindən sonra qərar verilmişdi. Həmin hadisə Avropa daxilində siyasi vəziyyəti müəyyən qədər gərginləşdirmişdi. Bundan Sultan Səlim istifadə edib Rodos üzərinə hücum hazırlıqlarına başladı. Rodos üzərinə hücum üçün hətta əlavə toplar tökülməsi haqqında da qərar verilmişdi. Bu hazırlıq işləri o vaxt aparılırdı ki, Osmanlı dövlətinin

şərqində, Tokat ətrafında Cəlali üsyanı alovlanmağa başladı. Bu üsyan kifayət qədər təhlükəli bir miqyas aldığından Osmanlı saray əyanları və üləmaları saray məclisində Rodos üzərinə hücumu təxirə salmaq və Cəlali üsyanın yatırılması haqqında fitva çıxardılar. Bu fitvanın bir tələbi də ondan ibarət idi ki, Şah İsmayıl üzərinə yenidən hücum təşkil edilsin və ona zərbə vurmaqla onun tərəfindən Osmanlı əleyhinə baş verən üsyanların dəstəklənməsinə son qoyulsun (84).

Sultan Səlimin hansı hazırlıqlar görməsi haqqında geniş məlumat mövcud deyildir. Səfəvi dövləti üzərinə hücum kifayət qədər geniş hazırlıqların görülməsini tələb edirdi. Bundan başqa, Sultan Səlimin qarşısına qoyduğu məqsədin detalları barəsində də geniş məlumat mövcud deyil. Onun Çaldıran təcrübəsini təkrar edəcəyi və ya hərbi yürüşün Səfəvi dövlətinin içərilərinə doğru davam etdiriləcəyi haqqında da onun nə qərara gəlməsi haqqında fikir söyləmək çətindir. Sultan Səlimə artıq yaxşı məlum idi ki, bir əsas döyüşlə (əməliyyatla) Səfəvi dövlətini süquta uğratmaq mümkün deyil. Belə olduğu halda Səfəvi dövlətinin içərilərinə doğru irəliləmək üçün onun yetərli potensiala malik olub-olmamasını söyləmək də çətindir. Çox güman ki, Sultan Səlimi Səfəvi dövləti üzərinə növbəti yürüşə təşviq edən amillərdən biri Şirvanşahın, Gilan və Mazandaran hakimlərinin onunla birgə fəaliyyət göstərmək ümidi ola bilərdi. Adları çəkilən vilayətlərin hakimləri ilə Sultan Səlimin yazışmada olması haqqında yuxarıda danışılmışdı. Amma Sultan Səlimin yürüşünün başlanmasına qədər həmin vilayətlərin Səfəvi dövlətinə itaəti təmin edilmişdi. Sultan Səlim sözsüz ki, bunlardan xəbər tutmuş ola bilərdi. Doğrudur, Çaldıran döyüşündən artıq 6 illik bir vaxt ötmüşdü və həmin vaxt ərzində Osmanlı dövləti yeni imkanlar əldə etmişdi. Xüsusilə, Misirin işğalı Osmanlı dövlətinin geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirməklə bərabər, hərbi potensialını da artırmışdı. Amma Səfəvi dövlətinin Misirlə müqayisə edilə bilməyəcək bir üstün potensialı var idi və böyük ehtiyatlara malik olmadan bu dövlətə üstün gəlmək elə də asan olmazdı. Çox güman ki, Osmanlı dövlətinin şərq sər-

hədi boyunca cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər təhlükəli xarakter və miqyas almışdı. Həmin proseslərə Səfəvi dəstəyinin güclənəcəyi təqdirdə isə Osmanlı dövləti çox böyük sınaq qarşısında qala bilərdi. Yəqin elə ona görə də Osmanlı dövləti yeni bir hərbi yürüş təşkil etmək qərarını verməli oldu. Səfəvi dövlətinə güclü bir zərbə endirilməsi ən azı Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərinin möhkəmlənməsini təmin edə bilərdi.

Osmanlı qoşunlarının Səfəvi sərhədlərinə doğru hərəkətə başlaması xəbəri 1520-ci ilin ramazan bayramının qeyd edilməsindən sonra alındı. Şah İsmayıl bu xəbəri alandan sonra Osmanlı qoşunlarından müdafiə üçün ilkin hazırlıq işlərinə başladı. Əvvəla, Durmuş xan geri çağırıldı. Sonra da Şah İsmayıl saray əyanlarının, əmirlərinin, qızılbaş ağsaqqallarının məclisini çağırdı, bu məclisdə hərbi hazırlıqlarının gücləndirilməsi yolları müzakirə olundu, müəyyən vəzifələr müəyyənləşdirildi. Amma elə bu zamanlarda Sultan Səlimin dünyasını dəyişməsi xəbəri alındı (85).

Sultan Səlim cəmi 8 il Osmanlı dövlətinə rəhbərlik edə bildi. Tarixi ədəbiyyatda onun adı qəddar hökmdarlardan biri kimi tanınmaqdadır. Həyatını dəyişəndə onun 54 yaşı var idi. Səfəvi hüdudlarına yürüş ərəfəsində onun sinəsində böyük bir çiban yarası meydana gəldi. Belə çiban yarası şir pəncəsi və ya aslan pəncəsi kimi də tanınırdı. Bəzi məlumatlara görə isə Sultan Səlimin həyatına son qoyan bu çiban Səfəvi hüdudlarına doğru hərəkətə başlamasından sonra çıxmışdı. Məlumatlara görə, iki ay bu yaranın müalicəsi aparıldı. Amma yaranın ağrıları günü-gündən şiddətləndi və təbiblərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 1520-ci il sentyabr ayının 20-dən 21-nə keçən gecə Sultan Səlim dünyasını dəyişdi. Bu zaman Sultan Səlim qoşun dəstəsi ilə birlikdə Ədirnə şəhərinə yetişmişdi. Tarixçilərinin verdiyi məlumata görə, Sultan Səlim bir vaxtlar atası II Bəyazidin qoşunlarına qarşı çıxdığı məntəqədə dünyasını dəyişdi (86).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərindən Sultan Səlimin ölümü barəsində yuxarıda verilmiş məlumatda bu hadisənin Səfəvi xanəqahının kəraməti ilə bağlı olduğuna işarə

edilmişdir. Mövcud olan bəzi məlumatlar da Sultan Səlimin doğrudan da belə bir fikirdə olması ehtimalını yaradır. Məlumdur ki, Sultan Səlim, Səfəvi şahı tərəfindən göndərilmiş sonuncu elçi Sarı Şeyxi də həbs edərək zindana atmışdı. Sarı Şeyx həm Səfəvi xanəqahının xəlifələrindən biri idi, həm də alim şeyxlərdən biri idi. Sultan Səlimdə belə güman yaranmışdı ki, Sarı Şeyx zindanda dua və əfsunlar oxuyaraq onun səhhətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Sinəsində çıxmış yarasının ağrıları çoxalanda Sultan Səlim qərara aldı ki, Sarı Şeyxi həbsdən azad etsin. Sarı Şeyx doğrudan da həbsdən azad edildi və İstanbula göndərildi. Sultan Səlim belə bir göstəriş də verdi ki, Sarı Şeyx daim nəzarət altında olsun və onun dua və əfsunlarla məşğul olmasına imkan verilməsin. Amma bu bir nəticə vermədi və Sultan Səlimin həyatını xilas etmək mümkün olmadı (87).

Sultan Səlimin yalnız bir oğlan övladı var idi - Sultan Süleyman. Ona görə o elə bir çətinliklə rastlaşmadan Osmanlı hakimiyyətinə yiyələndi. Sultan Süleymanın hakimiyyəti dönəmində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində əvvəllər mövcud olan sərt qarşıdurma aradan qalxdı, Osmanlı sarayının əsas diqqəti şərq sərhədlərinə deyil, Avropa səmtinə yönəldi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Səfəvi hüduclarına doğru istiqamət götürməzdən əvvəl Sultan Səlim Rodos adasını işğal etmək istəyirdi. Amma bu plan təxirə salınmışdı. Sultan Süleyman isə həmin planı yenidən ortaya gətirdi və hakimiyyətə gəlməsindən az sonra Rodos adası üzərinə hücum edərək onu işğal etdi. Bu hadisə artıq 1522-ci ilin sonlarına təsadüf edirdi. Şah İsmayıl yalnız bundan sonra Sultan Süleymana məktub yazdı, həm atası Sultan Səlimin dünyasını dəyişməsi münasibətilə ona baş sağlığı verdi, həm də əldə etdiyi qələbələr münasibətilə onu təbrik etdi. Şah İsmayılın yazdığı məktubun çatdırılması üçün Osmanlı sarayına elçilik də göndərildi. Bu elçiliyə Tacəddin Həsən xəlifə rəhbərlik edirdi. Məktubunun əvvəlində Şah İsmayıl yeni Osmanlı sultanının şəninə çox təriflər yazaraq onu "Cəmşid kimi xaqan, İsgəndər kimi təmkinli, Süleyman kimi (uca) məqam (sahibi), Dara kimi qanun (sahibi), Kəsra (Xosrov)

kimi mücahidlərin öncülü, səltənət sahibi kralların sütunu" kimi vəsf edirdi (88).

Şah İsmayıl öz məktubunda Sultan Səlimin dünyasını dəyişməsi ilə bağlı təsliyətinə və Sultan Səlimin əldə etdiyi qələbələr münasibətilə təbrikini belə bəyan edirdi: "...cənnətin ən ali pilləsində məkan qurmuş ali cənab xaqanın dünyadan köçməsi qəm-qüssəyə batanların düşüncələrində iz buraxdı (özünə yer edirdi). Bu nüsxəni (məktubu) Quran bayramından daha üstün və bəşər övladının sevincindən daha dəyərli hesab edib saf sevgiyə təkid etmək, güvən və etimadımızın doğruluğunu təsdiqləmək məqsədi ilə böyük fəthləri təbrik etmək üçün bu ailənin çoxdan etimad etdiyi dost, böyük alimlərin ən önəmlisi və xoşbəxtlik ünvanı olan Tacəddin Həsən xəlifəni xoşbəxtlik qibləsi, arzu və əmin-amanlıq Kəbəsinin ziyarətinə göndərdik. Qiyamət gününə qədər əbədi dualar sizinlə olsun" (89).

Sultan Süleyman bu məktubu cavabsız qoymadı. Doğrudur, cavab məktubu xeyli gec yazıldı. Bununla belə, Sultan Süleyman atasından fərqli olaraq Səfəvi elçisini həbs etdirmədi və onun məktubunu da cavabsız qoymadı. Sultan Süleyman öz məktubunda bildirdi ki, göndərilən salamların cavabını vermək vacib əməllərdən biridir. Məktubunda Sultan Süleyman xüsusi bir mətləbə toxunmadı. Amma bu məktubun göndərilməsi üçün ayrıca bir elçilik təyin etmədi. Sultan Səlimin məktubu Şah İsmayıl ilə çatdırılması üçün Səfəvi elçisinə təqdim olundu (90).

Sultan Süleymanın Səfəvi elçisinə hörmət və ehtiram göstərməsi və Şah İsmayılın məktubuna cavab yazması heç də Osmanlı sarayının Səfəvi dövləti ilə qarşıdurmasına son qoyulması demək deyildi. Səfəvi dövlətinin kifayət qədər güclü olması və bu dövlət daxilində şiəliyin hakim məzhəb statusunda olması Sultan Süleymanın da təşviş və narahatçılığına səbəb olurdu. Şah İsmayılın vəfatından sonra Sultan Süleymanın Gilan hakiminə yazdığı məktubunda da bunu görmək mümkündür. O, Şah İsmayılı "Ərdəbil oğlunun faydasız vücudu" adlandırır və İrani Şah İsmayılın "tərəfdar və ardıcılarının vücudunun çürüntülərindən" təmizləməyi mü-

hüm vəzifə hesab edirdi. Sultan Süleyman eyni zamanda Gilan hakimini də səfəvilərə qarşı birgə mübarizəyə dəvət edirdi. Həmin məktubda deyilirdi: "...Saysız salam və hədsiz-hesabsız dualar səltənətin nur saçan lütfündən aşkara çıxır. Həqiqətdə müşahidə aynasının kinayə olduğu nurlu aləminiz və düşüncənizin araşdırılmasından məlum oldu ki, ötən əyyam və zamandan etibarən açıq-aşkar İslam dinini gücləndirmək və məxluqatın ağasının, - salam və dualar olsun, - şərəfətli dinini qaydasına salmaq istiqamətində zəlalətə düşər olmuş Ərdəbil oğlunun faydasız vücudunu qələbə və zəfər qılıncı ilə varlıq aləmindən qoparıb atmaq [sizin] şahənə xoşətirli diqqət və nəzərinizdə imiş. Əlbəttə, şahlığın keçmişini qorumaq niyyəti və padşahlığımızın gələcəyi üçün çalışmaq tələbinə uyğun olaraq gözəl və yaxşılıq mənbəyi olan izzətli Allaha təvəkkül və kainatın ağasının ən fəzilətli dualar onun olsun, - möcüzələrinə təvəssül edib himməti ali olan cənabı səadət, xoşbəxtlik, izzət, şan-şöhrət, cah-calallı (şəkildə) və dərya kimi təlatümlü, zəfərlər qazanan əsgərlərlə o hiyləgər kafirlərin başçısını, şər və dinsizlərin rəhbərini aradan götürmək və yox etmək üçün şərq diyarına getmək kimi uca məqsədli qərarından daşındırmış və geri döndərmişdik.

İndi isə qulağımıza, - Allah hər zaman müjdələr eşitdirsin, - daim güvəndiyimiz insanlar və [o tərəfdən gələn] yolçular tərəfindən mütəmadi olaraq gələn çoxsaylı xəbərlərə əsasən [bizim üçün] yəqinlik dərəcəsinə gəlib çatmışdır ki, "hər kəs zülm qılıncını siyirə onunla da öldürülər" [ifadəsindəki] həqiqətin məzmununa uyğun olaraq o fitnə azğınlıq mənbəyi, zəlalət və fəsad məskəni, Allahın qəzəbinə düşər olmuş və öz xəbis canını cəhənnəm mələklərinə həvalə etmişdir. Keçmişdən bu günə qədər dostumuz və yaxınımız olan cənabınızın sədaqət və səmimiyyətli olmasının isbatı, məhəbbət və səmimiliyin yüksək keyfiyyəti, bizim xilafət və səltənətimizə nisbət əqidəsinin saflığı və niyyətinin sadıqlığı, dini qorumaq yolunda mərdliyi, peyğəmbər ümmətinin düşmənlərinə qarşı çıxması [cənabınızın] etimad ediləsi və inanıləsi sadıq insan [olması] dəfələrlə ali vəkillərin (işlərin tapşırığı şəxslərin, şah-

zadələrin) nurlu nəzərinə və rəhbərliyin diqqətinə çatdırmışdır. Bizim bu sədaqətli cənaba nisbət şahənə gözəl iradəmizin və səltənətimizin ali lütfünün diqqət və qayğısı artmışdır. O [bizdən ayrı və uzaq olsa da] qalib dövlətin dayaqlarına bəxşiş verərkən o da lütfümüze şamil edilmiş və [hüzurumuzda] olmamasını olması hesab etmişik. Ona görə də hazırda qovulmuş və qəzəbə düçar olmuş şeytanın (Şah İsmayılın) tərəfdar və ardıcılarının vücudunun çürüntülərindən İran məmləkətlərini təmizləyərək sahmana salmalı və müsəlmanın dini hökmlərini bərpa etmək istiqamətində İlahi iradə həmin tərəfə yönəldildiyi üçün dindarlığın ünvanı olan cənabınızın misilsiz iradəsi üçün münasib, əlverişli və hətta lazım və vacibdir ki, bütün formalarda bizim uğurlu qədəmimizə ümidvar olub fürsətin gətirdiyi müjdə məzmununa əsasən yay yağışı və fürsətin yaranmasını qənimət hesab etsinlər. Əgər şücaət və sərkərdəlik işinə, tərif və hörmətə layiq olarsa, o zaman günbəgün aşkara çıxarıb "kafir və münafıqlarla vuruşun" [Ət-Tövbə surəsinin 74-cü ayəsində] qeyd edildiyi kimi, mümkün həddə səy göstərib çalışsınlar. Bacarıqları və layiq bildikləri şəkildə o kafir və dinsizin yolunu azmış dostları və adamlarını həlak etməkdə, mal-mülkünə ziyan vurmaqda əllərindən gələni əsirgəməsinlər. Ruzəfzunun əbədiyaşar dövlətinin mühüm işləri və mənafelərinin yerinə yetirilməsində bütün qüvvənizi sərf edərək bir dəqiqə belə sükut etməyin. Mümkün olan hər vasitə ilə [habelə] məktub və məktublərin göndərilməsi ilə davamlı olaraq mövzu və məsələlər haqqında məlumat verin. Əgər əziz olan Allah istəsə, həmin yerlərdə şahənə zəfər bayraqları və sancaqları günəş kimi parlarsa, hörmətə layiq olan möhtərəm zati-aliniz səltənətin gözəl lütfünə [nail olanlar] cərgəsində görünəcək və şahənşahın möhtəşəm ehtiramından faydalanacaqdır. Din və dünyanın yüksək pillələrində böyük rütbələr və ali mətləblərlə mükafatlandırılacaqdır. Cah-cəlalını atababanın dərəcəsi ilə iki dəfə artıq izzət və məqam səmasına yüksəldəcəyik" (91).

Sultan Süleymanın Səfəvi dövləti ilə qarşıdurmadan əl çəkməməsini onun Şah İsmayılın vəfatından sonra bir neçə dəfə Səfəvi

hüdudlarına hücum etməsi də nümayiş etdirir. Amma Şah İsmayılın sağlığında Sultan Süleyman, Səfəvi hüdudlarına hücum etməkdən çəkindi.

Şah İsmayılın həyatının son illərində səltənətin qərb sərhədləri boyunca və ətrafında da kifayət qədər dəyişkən bir hərbi-siyasi proseslər baş verirdi. Səfəvi dövləti ilə xoş münasibətlərdə olan Kabul hakimi Məhəmməd Babur 1520-ci ildə Qəndəhar üzərinə qoşun çəkdi və bu şəhər-qalanı mühasirəyə aldı. Bu şəhərin hakimi olan Şüca bəy çoxsaylı qoşunların mühasirəsindən qurtarmağın çətin olacağını gördükdə Səfəvi dövlətinin köməyinə arxalanmağı qərara aldı. Bu məqsədlə Şüca bəy o zaman Xorasanın hakimliyi həvalə olunmuş şahzadə Təhmasib Mirzənin lələsi (atabəy) və əslində isə Xorasanın idarəçiliyini həyata keçirən Əmir xan Mosullunun yanına adamlarını göndərdi və ondan kömək istədi. Əmir xan Mosullu bu müraciətdən sonra öz nümayəndələrini Məhəmməd Baburun yanına göndərdi və ondan xahiş etdi ki, Qəndəhar qalasının mühasirəsini dayandırın və qoşunlarını geri çəksin. Məhəmməd Babur bu xahişi qəbul etmədi və bildirdi ki, Qəndəharın tutulması onun üçün namus məsələsidir. Babur onu da əlavə etdi ki, Qəndəhar qalası alınandan sonra Şüca bəy və qala darvazalarının açarları Təhmasib Mirzənin hüzuruna göndəriləcəkdir və o da kimə istəsə bu vilayətin idarəçiliyini inayət etsin. Əmir xan Mosullunun nümayəndələri geri göndərilən kimi Məhəmməd Babur sərəncamında olan bütün qüvvələrlə Qəndəhar qalasının üzərinə hücum etdi. Kənardan bir köməyin gəlməsinin mümkün olmadığını görüncə Şüca bəy qala sakinlərinin köməyi ilə şəhərin müdafiəsini təşkil etdi. Özü də Şüca bəy şəhərin müdafiəsini kifayət qədər uğurla təşkil etdi və bunun nəticəsi kimi Məhəmməd Babur üç il ərzində Qəndəharı ala bilmədi. Həmin müddət ərzində Əmir xan Mosulludan da hər hansı bir kömək gəlmədi. Qəndəhar qalasının taleyinə bir də Əmir xan Mosullunun yerinə Durmuş xan təyin edildikdən sonra aydınlıq gətirildi. Durmuş xan Herata gəldikdən sonra Məhəmməd Baburun yanına öz adamlarını göndərdi və ondan Qəndəhar qalasının mühasirəsinin dayandırılmasını xahiş etdi.

Qüvvəsi artıq tükənməkdə olan Məhəmməd Babur da bu xahişi qəbul etdi və Qəndəharın mühasirəsini dayandırmağı qərara aldı (92).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində Məhəmməd Baburun Qəndəhar üzərinə hücumu özbəklərin Xorasana üzərinə hücumu ilə bağlanmışdır. Bu əsərlərdə bildirilir ki, Şah İsmayıl 1520-ci ildə Osmanlı sultanının dünyasını dəyişməsi xəbərini alan kimi Şah İsmayıl səltənətin qərb sərhədlərindən xətirçəm oldu və ona görə Xorasana istiqamətinə hərəkət etmək qərarına gəldi. Bidirilir ki, bu zaman artıq iki il idi ki, Xorasana özbək xanlarının nəzarəti altında idi (bu məlumat həqiqətdən uzaqdır. Çünki həmin zaman Təhmasib Mirzə Xorasana hakimi idi və o, lələsi Əmir xan Mosullu ilə birlikdə Heratda olmaqla Xorasana idarə edirdilər). Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Məshəd Übeydulla xan tərəfindən, Herat isə Məhəmməd Teymur xan tərəfindən idarə olunurdu. Şah İsmayılın bölgəyə gəlməsi xəbəri alınanda bu hakimlərin ikisi də Xorasana tərk edərək Türkünəstanə çəkildilər. Şah İsmayıl bölgəyə gəlməzdən əvvəl isə Məhəmməd Babur Qəndəhar üzərinə qoşun çəkdi. Onun gümanında Şah İsmayılın bölgədən uzaqda idi və onun başı Osmanlı qoşunları ilə müharibəyə qarışmışdı. Ona görə o da yaranmış fürsətdən istifadə edərək Qəndəharı öz hakimiyəti altına gətirmək qərarına gəldi. Adları çəkilən mənbələrə görə, Qəndəharın hakimliyi Şüca bəy Şah İsmayıl tərəfindən həvalə edilmişdi. Şüca bəy də qala daxilində müdafiə olunmağa başladı. Bildirilir ki, qalanın mühasirəsinə başlanmasından iki il sonra Şah İsmayıl Xorasana gəldi və onun gəlməsi xəbərini eşidincə Məhəmməd Babur qalanın mühasirəsini dayandıraraq Kabula çəkildi. Qalanın mühasirəsi dayandırıldıqdan sonra Şüca xan şəhərin bir neçə ağsaqqalı və nüfuzlu adamları ilə birlikdə Şah İsmayılın hüzuruna yollandılar. Qalanın müdafiəsini isə Şüca bəy şəhər əyanlarından olan Məhəmməd Baği xan adlı birisinə tapşırırdı. Məhəmməd Baği xan da Məhəmməd Babura xəbər göndərdi ki, Qəndəharın müdafiəsi başsız qalmışdır və şəhəri ona təslim etməyə hazırdır. Məhəmməd Babur da dərhal qüvvə

göndərərək Qəndəhar şəhərini və qalasını ələ keçirdi. Şüca bəy Səfəvi şahının qərar tutduğu Herata yetişməzdən əvvəl Qəndəharın işğalı xəbərini aldı və Şah İsmayılın hüzurunda olarkən bu barədə ona məlumat verdi. Şah İsmayıl da bundan xeyli qəzəbləndi və Etimadüddövlə Mirzə Şaha tapşırıq verdi ki, o öz adından Məhəmməd Babura məktub yazsın və onu etdiyi əməllərin qarşılığında çox sərt şəkildə cəzalandırılacağı ilə hədələsin (93).

Mirzə Şah da öz adından Məhəmməd Babura belə bir məktub yazdı: "Bu nə ədəbsizlikdir ki, etmişsən və edirsən? Bəzən Bəlx üzərinə gedərək onu alıb aliməqamın (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur) düşməni olan Məhəmməd Zaman Mirzəyə verirsən, bəzən də qoşunu götürüb Qəndəhar üzərinə gedirsən. İndi də Şüca bəy yolda olarkən kimləri isə göndərib Qəndəharı işğal edirsən. Şüca bəy istəyirdi ki, bu məsələni Şah İsmayılın xidmətinə ərz eləsin. Biz mane olduq və imkan vermədik ki, Şah İsmayıl bundan xəbər tutsun və sizə görə kədərlənsin. İndi dostluq yolu budur ki, Qəndəhar vilayətini Şücanın xidmətçilərinə təhvil verib cahanın pənahının hüzuruna gələsiniz, keçmiş əməllərinizə görə üzr istəyib geri qayidasınız" (94).

Məhəmməd Babur bu məktubdan qorxu və həyəcan içərisinə düşdü və yaxınları ilə məsləhətləşdikdən sonra Şah İsmayılın hüzuruna yollanmaq qərarına gəldi. Şah İsmayıl ilə görüşündə Məhəmməd Babur günahlarının bağışlanmasını xahiş etdi. Şah İsmayıl da onun günahlarını bağışladı. Adları çəkilən mənbələrdə bildirilir ki, Məhəmməd Baburla münasibətlərə də aydınlıq gətiriləndən sonra Şah İsmayıl Xorasanın bəylərbəyliyi və Təhmasib Mirzəyə lələliyi Əmir xana tapşırırdı və özü geri döndü (95).

1521-ci ildə Osmanlı ərazisində Səfəvi tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən bir hadisə baş verdi. Bu hadisə Canverdi Qəzalinin rəhbərliyi altında Osmanlı dövləti əleyhinə üsyanın baş verməsi idi. Canverdi Qəzalinin Osmanlı dövlətinə olan münasibətinin birmənalı olmadığı yuxarıda da qeyd edilmişdi. Bu barədə hətta Sultan Səlimə də məlumat verilmişdi. Amma nə qədər ki, Sultan Səlim sağ idi Canverdi Qəzali Osmanlı dövlətinə qarşı ciddi əməli fəa-

liyyə tə keçə bilmirdi. Sultan Səlim dünyasını dəyişməsindən dərhal sonra Canveri Qəzali də hərəkətə keçdi və dövlətə qarşı qiyam qaldırdı. Bu qiyam 1520-ci ilin sonlarında başlasa da, onun əsas prosesləri 1521-ci ilə təsadüf edir. Şam hakimi olan Qəzali ətrafına 15 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi toplamışdı. Məqsədi də o idi ki, Şamda üsyan bayrağını qaldırandan sonra Hələbi, sonra da bütün Misiri Osmanlı qoşunlarından təmizləsin və bu əraziləri öz hakimiyyəti altına gətirsin. O öz fəaliyyətini də elə Hələbin mühasirə altına alınmasından başladı. Osmanlı sultanı tərəfindən Hələb hakimi təyin edilmiş Qaraca paşa şəhərin müdafiəsini təşkil etdi. O, Sultan Süleymana kömək göndərməsi barəsində məktub yazmaqla Canverdi Qəzalinin bir aylıq mühasirəsinə davam gətirdi. Bu müddət ərzində Osmanlı qüvvələri kifayət qədər fəal döyüşlər keçirdilər və şəhərin təslim olmasının qarşısını ala bildilər. Sultan Süleyman isə Canverdi Qəzalinin üsyanı xəbərini alanda dərhal onun qarşısına böyük qoşun dəstəsi göndərdi. 50 min nəfərdən ibarət olan bu qoşun dəstəsinə Fərhad paşa ilə Əli bəy Şahsuvaroğlu rəhbərlik edirdilər. Farsdilli mənbələrin məlumatına görə, həmin qoşun dəstəsi Hələb ətrafına yetişməzdən əvvəl Canverdi Qəzalinin qoşun dəstəsi oranı tərk edib Dəməşq tərəfə hərəkət etdi. Osmanlı mənbələrinə görə isə, Sultan Süleymanın göndərdiyi qoşun dəstəsi yetişəndən sonra Canverdi Qəzali qoşun dəstəsi ilə Hələb ətrafından çəkilmiş və Şam yaxınlığındakı bir yüksəklik ətrafında döyüşə cəlb edilmişdi. 1521-ci ildə Şam yaxınlığında Canverdi Qəzali ilə Fərhad paşanın rəhbərlik etdiyi qoşun dəstəsi arasında gərgin bir döyüş baş verdi. Amma Osmanlı qoşunlarının say üstünlüyü bu döyüşün taleyini həll etdi. Canverdi Qəzali isə bu döyüşdə həyatını itirdi (96).

Bu üsyanın baş verməsinin farsdilli mənbələrdə və eləcə də Osmanlı mənbələrdə öz əksini tapmasının bir səbəbi də Qəzali ilə Şah İsmayıl arasında mövcud olan münasibətlərdən irəli gəlirdi. Şah İsmayıl açıq şəkildə olmasa da Qəzalinin hərəkətini dəstəkləyirdi. Bu hərəkətin qalib gəlməsi Səfəvi dövlətinin müttəfiqi olan Misir dövlətinin bərqərar olması demək idi. Bu isə Səfəvi

dövlətinin maraqlarına cavab verməklə bərabər, həm də Osmanlı dövlətinin zəifləməsi demək idi. Konkret olaraq bu üsyanın gedişində Şah İsmayılın Qəzaliyə hər hansı bir konkret yardım göstərməsini söyləmək isə çətinidir.

1521-ci ilin yayında Şah İsmayıl Marağada ikən Şirvanşah II İbrahim onun görüşünə gəldi və bir müddət onun qonağı oldu. Şirvanşahın Marağada olduğu günlərə həmin ilin Ramazan bayramı da təsadüf edirdi. Hər zaman olduğu kimi bu Ramazan bayramı da böyük təntənə ilə qeyd edildi, şadyanalıq məclisləri quruldu, at və dəvə yarışları təşkil edildi. Bayramın qeyd edilməsindən bir neçə gün sonra Şirvanşah öz yurduna geri döndü (97).

1521-ci ilin sonlarına yaxın Şah İsmayıl Təbrizə döndü və həmin ilin qışını bu şəhərdə keçirdi. Sonrakı, 1522-ci ilin mühüm hərbi-siyasi hadisələrindən biri yenidən Xorasanda vəziyyətin mürəkkəbləşməsi oldu. Bu vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə həm daxili amil, həm də xarici amil səbəb oldu. Vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin daxili amili Xorasan hakimi təyin edilmiş Təhmasib Mirzənin lələsi Əmir xan Mosullunun adı ilə bağlı idi. Əmir xan Mosullu həqiqətdə Xorasanın hakimi idi və bu vilayətin idarəçiliyi onun ixtiyarında idi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Əmir xan Mosullunun bir kökü Uzun Həsənlə bağlı idi və Xorasanın hakimliyi kimi bir vəzifənin öhdəsindən ilk iki ili çox bacarıqla gəldi. Vilayətin idarəçiliyinin yaxşı həyata keçirilməsi üçün Şeyx Mücəddədin Kermani adlı birisini özünə vəzir təyin etdi. Bir tərəfdən Əmir xanın özünün tapşırılan vəzifəyə məsuliyyətlə yanaşması, bir tərəfdən də Şeyx Mücəddədin Kermaninin təcrübəli bir adam olması və onların hər ikisinin idarəçilikdə ədalət prinsipini gözləməyə çalışması vilayət daxilində böyük razılıqla qarşılandı. Bunun nəticəsində təsərrüfat inkişaf etdi, yaşayış məskənləri daha da abad oldular. Amma iki ildən sonra (bəzi mənbələrə görə isə üç ildən sonra) Əmir xanın eyş-işrətə qurşanması, dövlət işlərindən uzaq düşməsi və ətrafında məkrli insanların toplanması getdikcə vilayət daxilində vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. Əmir xan Mosullunun ətrafına toplaşmış olan bəzi adamlar hətta Şeyx Mü-

cəddədin Kermanini də vəzirik mənəbindən uzaqlaşdırmağa nail oldular. Onun yerinə Xacə Molla (Mövlana) Əmir Səmərqəndi vəzir təyin edildi. Əmir xan Mosullu öz qardaşı Sultan İbrahimi ilə özünə müavin vəzifəsinə götürdü və ona vilayət daxilində böyük səlahiyyətlər verdi. Xacə Molla (Mövlana) Səmərqəndi vilayət daxilindəki idarəçilik zamanı daha çox öz maraqlarını təmin etməyə çalışırdı. Buna görə idi ki, o, vilayətin varlı adamlarının var-dövlətini müxtəlif bəhanələrlə əlindən alır və onları dövlətdən narazı salırdı. Bu isə öz növbəsində vilayət daxilində narazılıqların artmasına yol açırdı (98).

Əmir xan Mosullu yeni vəziri ilə də uzun müddət birgə işləməyi lazım bilmədi və iki ildən sonra onu da vəzifəsindən kənarlaşdırdı və onun qətlinə nail oldu. Bundan sonra Əlican Kerehrudi adlı birisi Xorasanın vəziri vəzifəsinə gətirildi. Bununla belə, Əmir xan Mosullu vilayətin idarəçiliyində öz iradəsini yeritməyə çalışmaqdan çəkinmədi. Əslində, Əmir xanın Herata gəlməsindən təxminən bir il sonra onun Səfəvi dövlətinə sədaqətsizliyi barəsində Şah İsmayıl bəzi məlumatlar çatmışdı. 1517-ci ildə səltənət daxilində Osmanlı ordusu üçün casusluq edən birisi ələ keçirilmişdi və sorğu-sual əsnasında o bildirmişdi ki, Əmir xan Mosullu Osmanlı dövləti ilə əməkdaşlıq edir və casusun Səfəvi hüdudlarına daxil olmasından məqsəd də Əmir xan Mosullunun Osmanlı dövlətinə qarşı münasibətinin dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Bu məlumatdan sonra Şah İsmayıl alınan xəbərin dəqiqləşdirilməsi üçün Əmir xan Mosullunu Təbrizə çağırırdı. Onun Təbrizə gətirilməsi üçün Tayqur (Bayqur) Mirzə adlı qorçu Herata göndərildi. O, Herata yetişən kimi Şah İsmayılın göstərişini Əmir xana çatdırdı. Amma Əmir xan Təbrizə yollanmaqdan yayına bildi. Bunun üçün bəhanə də tapdı və bildirdi ki, baharda özbək xanlarının Xorasan üzərinə hücumu gözlənilir və belə bir vaxtda Xorasandan ayrılmaq düzgün olmazdı. Özbək qoşunlarının Xorasan üzərinə hücum təhlükəsi həmişə olmuşdu və Əmir xanın Təbrizə yayınmasının yalnız bu ehtimalla bağlı olmasını söyləmək çətindir. Əvəzində Əmir xan vilayətin sədri, yəni dini idarəçilik məsuliyyətin öz üzə-

rinə götürmüş Əmir Qiyasəddindən və Xacə Seyfəddin Müzəffər Bətəkçidən Təbrizə yollanmalarını xahiş etdi. Onlar bu xahişi qəbul edərək Təbrizə yolandılar, Şah İsmayılın hüzurunda oldular, Xorasanın vəziyyəti və Xorasan ətrafında cərəyan edən proseslər barəsindən ona məlumat verdilər. Bu nümayəndələr Əmir xanın gələ bilməməsi səbəbini də Şah İsmayıl ilə çatdırdılar. Onlar eyni zamanda Əmir xanın öz vəzifəsində saxlanmasını Şah İsmayıldan xahiş etdilər. Mənbələrdə Əmir Qiyasəddinin Səfəvi şahı ilə görüşü zamanı yüksək davranış və müdriqlik nümayiş etdirməsi haqqında yazırlar. Şah İsmayıl da onun bu keyfiyyətlərini lazımınca qiymətləndirdi. Əvvəla, Əmir xanın onun hüzuruna gəlməməsinin üzrü qəbul edildi, ona olan etimad saxlandı. Sonrası isə Əmir Qiyasəddinin şəxsiyyəti qiymətləndirildi və Şah İsmayıl tərəfindən Əmir xana göstəriş verildi ki, Xorasan vilayətinin idarəçiliyini Əmir Qiyasəddinlə məsləhətləşərək həyata keçirsin. Şah mükafatı kimi Əmir Qiyasəddinə bayraq və təbil də verildi. Bayraq və təbilin verilməsi Əmir Qiyasəddinin məqamının və nüfuzunun yüksəlməsi demək idi. Bundan başqa mülki, maliyyə və sair işlər Əmir xan tərəfindən ona həvalə olunmalı idi. Eyni zamanda Heratrud bölgəsi iqta olaraq ona verilirdi. Bununla bərabər, Semnandan başlayaraq Təxaristana kimi olan ərazilərin vəqf pulları da Əmir Qiyasəddinə çatmalı idi. Xacə Seyfəddin Bətəkçi də şah ilfifatına layiq görüldü və ona "sultan" ləqəbi verildi. Bundan sonra o, bir müddət şah düşərgəsində qalmalı oldu. (99).

1518-ci ilin sentyabrında Əmir Qiyasəddin Xorasana qayıtdı və yerli əhali onu böyük sevinc və ehtiramla qarşıladı. Əmir Qiyasəddinin Şah İsmayıl tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılınması və ona böyük dəyər verilməsi Əmir xan Mosullunun heç də xoşuna gəlmədi. Xüsusən, vilayətin idarəçiliyində onunla məsləhətləşmək tələbi heç də Əmir xanın ürəyindən deyildi. Bir müddətdən sonra Əmir xan qardaşı Sultan İbrahimi Şah İsmayılın hüzuruna göndərdi ki, bir sıra mətləblər haqqında ona məlumat versin Bununla, Əmir xan Mosullu vilayət daxilində və şah hüzurunda əvvəlki nüfuzunu möhkəmləndirməyə cəhd göstərdi. Vəzir Xacə Mövlana

Səmərqəndinin vəzifəsindən uzaqlaşdırılması və qətlə yetirilməsi də həmin vaxta təsadüf edirdi. Sultan İbrahim isə Şah İsmayılın hüzurunda olarkən onun Əmir xan Mosulluya olan etimadının artmasına nail oldu. Sultan İbrahim istər Xorasandakı vəziyyətlə bağlı, istərsə vilayətin müdafiəsi və idarəçiliyi ilə bağlı Əmir xanın gördüyü işlər haqqında Şah İsmayıl da xoş təəssürat yarada bildi. Hətta Sultan İbrahim bu görüşdən sonra "sultan" ləqəbinə də layiq görüldü. Şah yanında nüfuzunun və etibarının artması Əmir xanın düz və qanunçuluq yolundan daha çox yayınmasına təkan verdi (100).

Bir müddət sonra Əmir xan Mosullu qardaşı Sultan İbrahimi Şah İsmayılın hüzuruna göndərdi. Sultan İbrahim də şahla görüşərkən Xorasandakı vəziyyət haqqında, vilayətin idarəçiliyi haqqında ona ətraflı məlumat verdi. Onun da davranışı, şah qarşısında özünü aparması, təcrübəsi və qabiliyyəti Şah İsmayılın rəğbətini qazandı və o da şah mükafatına layiq görüldü. Sultan İbrahim şahın tövsiyələrini aldıqdan sonra Herata qayıtdı. Amma Əmir xan Mosullu bu tövsiyələrə də qulaq asmadı, qardaşının şah sarayında yaxşı qarşılınması onun iddialarını daha da kəskinləşdirdi. Əmir xan Mosullu əlində olan imkanlardan istifadə etməklə Əmir Qiyasəddinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdı, onun üçün müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərməsinə imkan vermədi. Onun icazəsi və göstərişi əsasında vəziri Xacə Əli xan, yerli əyanlardan Pirəhməd bəy, Hidayət bəy və Qasım bəy vilayət daxilində qanunsuz əməlləri zülm və haqsızlıqları xeyli genişləndirdilər. Vilayət sakinlərinin bu qanunsuz əməllərə və hərəkətlərə görə ah-fəqanı göylərə yüksəldi və onların dadına kimsə çata bilmədi. Buna görə vilayət sakinlərini qorxu və təşviş bürüdü və baş verən haqsızlıqlardan xilas olmaq üçün onlar yollar düşünməyə başladılar. Bu haqsızlıqlar o dərəcə artdı ki, Əmir Qiyasəddindən başqa Sultan İbrahim də Əmir xanı düz yola döndərməyə çalışdı. Əmir xan Mosullu isə onların məsləhət və nəsihətlərinə qulaq asmırdı. Əksinə, onun adamlarının haqsız əməlləri günü-gündən daha da şiddətlənirdi. İş o yerə gəlib çatdı ki, Sultan İbrahim qarda-

şının bu haqsızlıqlarına dözməyərək vilayəti tərk etdi və yenidən Şah İsmayılın sarayına yollandı. O, sonrakı xidmətini burada davam etdirdi və saray daxilində yüksək vəzifəyə, saray möhürdarı vəzifəsinə təyin edildi. Baxmayaraq ki, qardaşı Əmir xanın fəaliyyəti haqqında xoşagəlməz söz-söhbətlər mövcud idi, Sultan İbrahim sədaqətli xidməti ilə tezliklə böyük nüfuz qazandı və bir müddətdən sonra Şah İsmayıl ona hətta xan ləqəbi də verdi (101).

Amma Əmir Qiyasəddinin geniş səlahiyyətlər alması Əmir xanın ciddi narahatçılığına səbəb olurdu və onu nüfuzdan salmaq üçün ən müxtəlif imkanlardan bəhrələnməyə çalışırdı. Əmir xan Mosullu vilayət daxilində şayiə yaydırırdı ki, Əmir Qiyasəddinin işi yalnız vəqf mallarının toplanmasından ibarətdir. Əmir xan hətta Təhmasib Mirzənin müəllimi olan Mövlana Nizaməddin Təbəsi ilə yaxın münasibətlərindən də istifadə etməklə onun da yanında Əmir Qiyasəddin haqqında söhbətlər aparır və onun barəsində yanlış təsəvvür yaratmağa çalışırdı. Bu söhbətlər şah dərğahına da çatdırıldı və Əmir Qiyasəddinin yersiz və qanunsuz təzyiqlərdən qorunması üçün onun haqqında yenidən şah iradəsi bəyan edildi. Bir daha Əmir xanın nəzərinə çatdırıldı ki, vilayət daxilində heç bir ciddi qərar Əmir Qiyasəddinlə razılaşıdırılmadan qəbul edilməsin. Mövlana Nizaməddin Təbəsinin öz vəzifəsinə laqeydlik göstərərək Əmir xanla daha möhkəm münasibətlər qurmaq cəhdi də şah sarayının nəzərindən kənar qalmadı və Şah İsmayılın göstərişi ilə o, Təhmasib Mirzənin müəllimi vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Təhmasib Mirzəyə müəllimlik də Əmir Qiyasəddinə həvalə olundu. Şah sarayının bu yeni qərarlarının Əmir xana çatdırılması üçün Mövlana Əbu Səid Herata göndərildi. Mövlana Əbu Səid Herata yetişdikdən sonra həm Əmir xanla, həm də Əmir Qiyasəddinlə görüşdü, onlara Şah İsmayılın həm qiymətli mükafatlarını, həm də onun göstərişini çatdırdı (102).

Əmir Qiyasəddinə verilmiş səlahiyyətlər vilayətin idarəçiliyində Əmir xan Mosullunun səlahiyyətlərini xeyli məhdudlaşdırırdı və ona görə də Mövlana Əbu Səidin şah sarayının yeni göstərişlərini elan etməsindən sonra da Əmir xan Mosullunun Əmir Qiya-

səddinə qarşı kinli münasibətinə son qoyulmadı. Doğrudur, Mövlana Əbu Səid Heratda olduğu müddət ərzində Əmir xan vilayət daxilində haqsız və qanunsuz əməllərin qarşısını almağa cəhd göstərdi, Mövlana Əbu Səidin hörmətini qazanmağa çalışdı. Lakin Əbu Səid vilayəti tərk edən kimi, Əmir xan öz əvvəlki haqsız əməllərinə yenidən rəvac verdi və şah sarayından verilmiş göstərişlərin icrasından boyun qaçırdı. Əmir xan xüsusilə, Əmir Qiya-səddinin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması və onun nüfuzdan salınması üçün fürsət arayırdı. Onların arasında olan ziddiyyət hətta özbək qoşunlarının Herat üzərinə hücumu zamanı da aradan qalxmadı (103).

Bu hücum 1521-ci ilin yazında baş vermişdi. Übeydulla xan heç bir vəchlə Xorasan üzərində hakimiyyəti ələ keçirmək planlarından əl çəkmək istəmirdi. Çox güman ki, o da Xorasan vilayətində baş verənlərdən, habelə Məhəmməd Baburun Qəndəhar üzərinə hücumundan xəbərdar idi və mövcud olan hərbi-siyasi şəraiti Xorasan üzərinə uğurlu yürüş üçün bir fürsət kimi qəbul etdi. Ona görə də 30 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi hazırladı və Səmərqənd hakimi Kuç Küncünün icazəsi ilə Amu Dərya çayından adlamaqla Herata doğru istiqamət götürdü. Kuç Küncü Səmərqənd hakimliyinə Məhəmməd Teymur xanın dünyasını dəyişməsindən sonra sahib olmuşdu. Übeydulla xan qoşun dəstəsi ilə Sərəxsə yaxınlaşanda bu əyalətin Səfəvi sarayı tərəfindən təyin edilmiş hakimi Sunduq bəy dərhal Herata atlı göndərdi və özbək qoşunlarının hücumu barəsində Əmir xan Mosullunu məlumatlandırıldı. Bu xəbər istər Əmir xan tərəfindən, istərsə də şəhərin digər əyanları tərəfindən böyük təşvişlə qarşılandı. Çünki qala daxilində müdafiəyə çəkilmək və uzun müddət müdafiədə dayanmaq imkanı yox idi. Xüsusilə, ərzaq ehtiyatlarının olmaması buna imkan vermirdi. Yazın başlanğıcı olduğu üçün əvvəlki ilin ərzaq ehtiyatları tükənmiş, yeni ilin məhsulları isə hələ yetişməmişdi. Şəhər daxilində və silahlanmış insanlar arasında da bir dağınıqlıq mövcud idi. Əmir xan Mosullu şəhərin müdafiəsinin təşkilinin çətin olduğunu görəndə əyanları və əmirləri Təhmasib Mirzənin

yanına topladı və qala divarlarının müdafiəsinin təşkilinə onların da cəlb edilməsinin zəruriliyini anladı. Onun təklifi ilə qala divarlarının müdafiəsi dəvət olunmuş əyanlar və əmirlər arasında bölündü. Əmir Qiyasəddin də qala divarlarının müdafiəsinin təşkili işində yaxından iştirak etdi. Ona qala divarlarının Mülk darvazasından başlayaraq İraq darvazasının şimal bürcünə qədər olan hissəsi tapşırıldı. İraq darvazasının müdafiəsinin təşkili Piri sultana və xəlifə sufilərinə tapşırıldı. Şəhər divarlarının digər hissələri isə Pir Əhməd bəyə, Hidayət bəyə, Qasım bəyə və digərlərinə tapşırıldı. Şəhərin müdafiəsinə ümumi rəhbərliyi Əmir xan Mosullu öz üzərinə götürdü. O, şəhər bağında yerləşməklə yanında 500 nəfər əli silahlı saxladı və bəyan etdi ki, hansı istiqamətdə ağır vəziyyət yaransa yanında saxladığı dəstədən həmin istiqamətə kömək göndərəcəkdir. Çeheldoxtəran adlı məntəqədə yaşayan Abdulla adlı birinə tapşırıldı ki, özbək qoşunlarının yaxınlaşması müşahidə olunan kimi dərhal şəhərə xəbər çatdırsın. Mənbədə olan məlumatlara görə, bu məntəqə Heratdan ən azı bir günlük məsafədə idi. Abdulla özbək qoşunlarının gəlməsi xəbərini çatdırandan sonra ətrafına topladığı dəstə ilə şəhər kənarına çıxdı və Bağ-e zağan (Qarğalar bağı) adlanan ərazidə mövqə tutdu. Bir gündən sonra Özbək qoşunları Dubərədərən dərəsindən keçməklə şəhərə yaxınlaşmağa başladılar. Übeydulla xanın göstərişi ilə Herata müəyyən məsafə qalmış özbək qoşunları dayandılar və orada düşərgə saldılar. Bu qoşunlar əvvəlcə ətrafda olan tarlalara od vurdular, taxıl zəmilərini yandıрмаğa başladılar. Tarlaların yandırılması ətrafda olan əhalinin ah-naləsi ilə qarşılaşdı. Çünki bu tarlaların yandırılması vilayət əhalisinin güzəranının son dərəcə ağırlaşmasına yol açdı. Özbəklər də bunu yaxşı bilirdilər və ona görə əlləri çatan ərazilərdəki tarlalara od vurdular. Tarlaların yandırılması elə Herat sakinlərinin də yaşayışının ağır vəziyyətə salınması demək idi. Ona görə Əmir xan Mosullu əyanlarla, o cümlədən Əmir Qiyasəddinlə məsləhətləşdikdən sonra şəhər sakinlərinə göstəriş verdi ki, qala xaricinə çıxaraq tarlalardan mümkün qədər sünbül toplayıb evlərinə gətirilsinlər. Özü də icazə verildi ki, bu sünbüllər

kimin mülkiyyəti olmasından asılı olmayaraq istənilən sahədən toplana bilər. Bunun üçün kimsə məsuliyyət daşımayacaqdı. Yaranmış şəraitdə bu da əhali üçün bir qənimət hesab edilirdi. Eyni zamanda qoşun üzvləri, döyüşçülər və qazilərə də belə bir göstəriş verildi ki, mümkün olan qədər ərzaq toplayıb şəhər daxilinə gətirsinlər. Nəticədə, şəhər əhli və qoşunlar özlərini tarlalara atdılar və kimin nə qədər imkanı var idisə taxıl toplayıb gətirdi. Bu da imkan verdi ki, qısa müddət üçün olsa da şəhər daxilində müəyyən ərzaq və heyvanlar üçün yem ehtiyatı yaradılsın. Übeydula xanın öz düşərgəsində bir neçə gün dayanması isə ərzaq və yem toplanması sahəsində müəyyən işlər görülməsinə imkan verdi (104).

Übeydulla xan Herat yaxınlığındakı düşərgəsində bir neçə gün istirahət etdikdən və ətrafdakı tarlalara od vurduqdan sonra şəhər üzərinə hücum əmri verdi. O öz qoşun dəstəsini iki qrupa bölərək iki istiqamətdən şəhər üzərinə hücum etdi. Bu dəstələrdən biri Sultan mədrəsələri adlanan yerdən şəhər üzərinə hücum çəkdi ki, bu istiqamətdə Əmir Qiyasəddinin xidmətçilərindən olan Əmir Hüseyn Əli sərəncamında olan silahlı dəstə ilə müdafiədə dayanmışdı. Onun dəstəsində olan döyüşçülər ənənəvi soyuq silahla və tufənglərlə silahlanmışdılar. Əmir Hüseyn Əli öz dəstəsi ilə birlikdə özbək qoşunlarını fədakarlıqla qarşıladı və onlara qarşı şücaətlə mübarizə apardı. "Həbib üs-siyər" əsərindəki məlumata görə, Əmir Hüseyn Əli dəstəsi ilə qala divarlarından kənara çıxdı və düşməni qala xaricində qarşıladı. Amma özbək qoşunlarının sayı xeyli çox olduğu üçün onların qarşısını saxlamaq heç də asan deyildi. İstənilən halda həmin istiqamətdə müqavimətin daha da gücləndirilməsi üçün Əmir Qiyasəddin öz adamlarını Əmir xan Mosullunun yanına göndərdi və ondan kömək istədi. Əmir xan Mosullu isə ona nəinki kömək göndərmədi, hətta onun adamlarını da kobud sözlərlə geri qaytardı. Belə cavab alması Əmir Qiyasəddində Əmir xan Mosullunun fəaliyyətinə və mövqeyinə qarşı ciddi bir nigarançılıq yaratdı. Əmir xan Mosullunun şəhərin müdafisinə qarşı belə laqeyd münasibəti Əmir Qiyasəddinin təşviş və narahatçılığı ilə qarşılaşdı və özlüyündə belə qərara gəldi ki, əgər Heratı

özbək qoşunlarından qorumaq mümkün olarsa, sonradan Şah İsmayılın yanına yollansın, Əmir xan Mosullunun Heratın müdafiəsi üçün göstərdiyi laqeydlik barəsində, onun günahı üzündən vilayətin ağır vəziyyətə düşməsi barəsində məlumat versin. Həmin gün Əmir Qiyasəddinə tapşırılmış dəstə ilə özbək qoşun dəstəsi arasında baş verən döyüşdə hər iki tərəfdən neçə-neçə döyüşçü yaralandı. Bununla belə, özbək qoşun dəstəsi qarşısına qoyduğu məqsədə çatmayaraq geri dönməli oldu. Şəhərin İraq darvazası ətrafında da gərgin döyüş getdi. Bu istiqamətdə də göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, özbək qoşunları hər hansı bir ciddi nəticəyə nail ola bilmədilər və geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Bütünlükdə, özbək qoşunları şəhər müdafiəçilərinin müqavimətini qıra bilmədir. Mənbələrdəki bir məlumata görə 10 gün, digər bir məlumata görə isə 12 gün ərzində özbək qoşunları Herat şəhərini mühasirədə saxladılar. Bununla belə, Übeydulla xan başa düşdü ki, Heratı mühasirədə saxlamaqla onu ələ keçirə bilməyəcəkdir. Ona görə də o, Herat ətrafından geri çəkilmək barəsində göstəriş verdi. Şəhəri ələ keçirə bilməyən özbək qoşunları geri çəkilməyə öz qəzəblərini yenə əkin sahələrinə od vurmaqla soyutmağa çalışdılar (105).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumata görə, Xorasan üzərinə Übeydulla xandan başqa Canı bəy də hücum etmişdi. Əvvəlcə, Canı bəy öz qoşun dəstəsi ilə Bəlx qalası üzərinə hərəkət etdi. Bu qalanı Kəpək sultan adlı Səfəvi əmiri müdafiə edirdi. Canı bəyin sərəncamında 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi, Kəpək sultanın sərəncamında isə 6 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Amma bu fərq Kəpək sultanı qorxutmadı və o hətta özbək qoşunlarını qala xaricində qarşılamağı qərara aldı. Kəpək sultan Ceyhun çayının kənarına qədər irəlilədi və Canı bəyin dəstəsi ilə də orada qarşılaşdı. Kəpək sultan bu döyüşdə nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi və özbək qoşunlarına güclü zərbə vurdu. Sayca xeyli üstün olmasına baxmayaraq, özbək qoşunları Kəpək sultanın və onun qoşun dəstəsinin qarşısında aciz qaldı və məğlubiyyət acısını öz üzərinə götürərək geri çəkməli

oldu. Kəpək sultan isə mövcud təhlükəni aradan qaldıraraq arxayın şəkildə Bəlxə qayıtdı (106).

Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Canı bəyin Bəlx üzərinə hücumu Übeydulla xanda da Xorasan üzərinə hücum üçün həvəs yaratdı və o da öz qoşun dəstəsi ilə Herat ətrafına gəldi. Bu mənbələrdə də Herat divarlarının müdafiəsinə məsuliyyətin şəhər əyanları və əmirləri arasında bölüşdürülməsi və Əmir Qiyasəddinin də divarın müəyyən hissəsinin müdafiəsi üçün öz üzərinə məsuliyyət götürməsi təsdiq olunmuşdur. Əmir Qiyasəddin döyüşçü deyildi. O din xadimi idi və döyüşmək təcrübəsi də yox idi. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumatlardan aydın olur ki, döyüş təcrübəsinin olmaması Əmir Qiyasəddində müəyyən bir narahatçılığa səbəb olmuşdu. Amma yaranmış şəraitdə məcburiyyət qarşısında qalıb şəhərin bir sıra kətxudalarını öz yanına topladı və şəhər divarlarının müdafiəsinin təşkili üçün onlardan da kömək istədi. Bildirilir ki, Əmir Qiyasəddinin qala darvazalarının birinin müdafiəsinə məsuliyyət daşımından Übeydulla xan da xəbər tutdu. O da bilirdi ki, din xadimi Əmir Qiyasəddinin döyüş təcrübəsi yoxdur və ona görə də əsas zərbəni də məhz onun dayandığı istiqamətə yönəltdi. Bu isə Əmir Qiyasəddinin vəziyyətini mürəkkəbləşdirdi. Sayca xeyli üstün olan özbək qoşunlarının qarşısının alınması üçün onun kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Əmir Qiyasəddinin yeganə ümidi ətrafına toplaşmış olan döyüşçülərinə idi və onları da hər vasitə ilə bu döyüşün aparılmasına səfərbər etməyə çalışdı. Bir də əllərini qaldırıb dua etdi ki, bu döyüşü uğurla başa çatdırsın. Əmir Qiyasəddin qalının müdafiəsinin təşkilində Əmir xan Mosullunun fədakarlıq göstərəcəyinə etibar etmirdi və son zamanlar baş verən hadisələr də onun sədaqətinə bir şübhə yaradırdı. Başlıcası isə Əmir Qiyasəddin qalının süqut edəcəyi halda Təhmasib Mirzənin taleyinə görə narahat idi. Özbək qoşunları Heratı işğal etsəydilər, onların Təhmasib Mirzənin qətl edəcəkləri şübhəsiz idi. Bu isə Əmir Qiyasəddinin xüsusi narahatçılığına səbəb olurdu. Şah İsmayıl qarşısında məruz qalacaqları məğlubiyyətin xəcalətini çəkməmək

üçün Əmir Qiyasəddin məsuliyyət daşdığı sahədə müdafiənin kəsərliliyinə nail ola bildi. Özbək qoşunlarının göstərdikləri davamlı cəhdlərə baxmayaraq, Əmir Qiyasəddin mühafizə etdiyi darvazanın qorunmasına müvəffəq oldu (107).

Əmir Qiyasəddinin uğuru isə Əmir xan Mosullunu heç də sevindirmədi. O istəyirdi ki, Əmir Qiyasəddin ona tapşırılan vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsin və bununla onun nüfuzdan salınması üçün bir fürsət əldə edilsin. "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində bildirilir ki, Əmir xan Mosullu öz məqsədinə nail olmaq üçün fitnəyə əl atdı. Onun göstərişi əsasında Əmir Qiyasəddin adından Übeydulla xana məktub hazırlandı. Guya ki, Əmir Qiyasəddin satqınlıq etmiş və Heratın təslim edilməsi üçün Übeydulla xanla əlaqə qurmuşdu. Tərtib edilən məktubun yazısı Əmir Qiyasəddinin yazısının oxşarı idi və məktuba onun möhürünə oxşayan bir möhür də vurulmuşdu. Məktubda Əmir Qiyasəddin adından Übeydulla xana yazılmışdı ki, filan tarixdə darvazanı açacaq və onu qalaya buraxacaqdır. Übeydulla xan adından isə cavabında Əmir Qiyasəddinə təşəkkür bildirilir və ona hörmət və ehtiram ifadə olunurdu. Təşkil edilmiş bu məktub sonradan Əmir Qiyasəddinə göstərildi və o, xəyanətkarlıqda ittihamlandırılaraq həbs edildi. Gecə isə həbsxanada onu boğaraq öldürdülər (108).

Digər mənbələrdə Əmir Qiyasəddinin öldürülməsi başqa bir şəkildə təsvir edilmişdir. Özbək qoşunları Herat ətrafından geri çəkiləndən sonra Əmir Qiyasəddinin Şah İsmayılın yanına yollanmaq istəyi Əmir xan Mosulluya da bəlli oldu və bu da onun Əmir Qiyasəddinə qarşı əlavə qəzəbinə səbəb oldu. Əmir Qiyasəddinin yenidən Şah İsmayıl ilə görüşməsinə imkan verməmək üçün Əmir xan Mosullu onun həbsinə qərar verdi. Bu qərarın icrası üçün onun yaxınlarından olan Pirəhməd bəy, Qasım bəy və İshaq bəy lazımı tapşırıq aldılar. Adları çəkilən bəylər dərhal Əmir Qiyasəddinin qərar tutduğu dövlətxanaya yollandılar və onu həbs edərək zindana atdılar. Əmir Qiyasəddin həbs edildikdən sonra onun evləri, varı və mülkü bütünlüklə Əmir xan Mosullunun adamları tə-

rəfindən talan edildi, mülklərinə od vuruldu. Əmir Qiyasəddinin qohum əqrəbasının və tanışlarının mal-mülkü də beləcə talan edildi, onun rəhbərliyi altında çalışanların əksəriyyəti isə həbsə məruz qaldı. Əmir Qiyasəddini həbsdən və ona verilən işgəncələrdən xilas etmək üçün Heratın nüfuzlu adamları Əmir xan Mosullunun yanına xahişə yolladılar. Amma Əmir xan Mosullu bu xahişi qəbul etmədi və baxmayaraq ki, Əmir Qiyasəddinə Şah İsmayılın xüsusi ehtiramı var idi və ona qarşı haqsız hərəkətlər Şah İsmayılın sonsuz qəzəbini oyada bilərdi, bununla belə, həbsinin üçüncü günü Əmir Qiyasəddinin qətl edilməsi haqqında göstəriş verildi. Əmir xanın bu qanlı göstərişi Qasım bəy tərəfindən icra olundu (109).

Əmir Qiyasəddin qətlə yetirildikdən sonra şəhər əhli toplaşaraq onu həbsdə olduğu İxtiyarəddin qalasından şəhərə gətirdilər və böyük hörmət və izdihamla onun dəfn mərasimini təşkil etdilər. Əmir xan Mosullu isə belə bir qanlı qərara əl atsa da, sonradan anladı ki, çox böyük səhvə yol veribdir. O şübhə etmədi ki, Şah İsmayıl bu hadisədən xəbər tutunca sonsuz dərəcədə qəzəblənəcək və onun qəzəbini soyutmaq heç də asan olmayacaqdır. Əmir Qiyasəddinin qətlindən sonra yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması üçün Əmir xan Mosullu onun sağ qalmış qohum qardaşlarını yanına çağırırdı, hər vasitə ilə onların ürəyini ələ almağa çalışdı. Əmir Qiyasəddindən qalmış bəzi kitabları Əmir xan onun qohumlarına qaytardı. Bundan sonra Əmir xan şəhər əhalisi arasında belə bir şeyiə yaydırdı ki, guya Əmir Qiyasəddin Heratın təslim edilməsi üçün Məhəmməd Baburla əlaqəyə giribmiş və bu xəyanətinin qarşısında öz həyatı ilə vidalaşmalı olmuşdu. Sonra da Əmir xan Mosullu bu şeyiənin şah sarayına çatdırılması fikrinə düşdü. Bununla bağlı, o, Şahqulu adlı qorçulardan birini təlimatlandıraraq şah sarayına göndərdi. Bu şeyiənin doğruluğu görüntüsü yaratmaq üçün Əmir xan Mosullu sərəncamında olan qoşun dəstəsini hərəkətə gətirərək Qəndəhar istiqamətində yola düşdü. O, Heratdan bir qədər aralanaraq Ələng Kuhdastan adlanan məntəqədə düşərgə saldı. Əmir xan Mosullu həmin məntəqədə Şahqulunun nə xəbər

gətirəcəyini gözlədi. Bir müddətdən sonra Şahqulu səfərindən geri qayıtdı və Əmir Qiyasəddinin qətlinin Şah İsmayılın sonsuz qəzəbinə səbəb olması xəbərini onun nəzərinə çatdırdı. Bu xəbəri alandan sonra Əmir xan Mosullu da, onun ətrafındakılar da Xorasana hakimliyin onların əllərindən çıxacaqlarına şübhə yerləri qalmadı. Ona görə fürsətdən istifadə edərək onlar vilayət daxilində talan və soyğunçuluqları daha da genişləndirdilər. Amma şah qəzəbindən xilas olmaq üçün Əmir xan Mosullu Qəndəharı mühasirədə saxlayan Məhəmməd Baburla mübarizə aparmaq adı ilə həmin istiqamətdə yenidən hərəkət etməyə başladı və Təhmasib Mirzəni də özü ilə bu səfərə apardı (110).

"Həbib üs-siyər" əsərindəki məlumatlara görə, Şahqulu hələ Əmir xan Mosullu Heratı tərk etməzdən əvvəl geri dönmüş və Şah İsmayılın qəzəbini ona çatdırmışdı. Adı çəkilən mənbədəki məlumatlara görə, Əmir xan Mosullu qoşun dəstəsi ilə Kuhdastan və Pulimalandan keçməklə Ələknəşin adlanan məntəqəyə gəldi və bir həftə orada dayandı. Sonradan yenidən Herata döndü. Əmir xan Mosullu geri döndüyündə Astrabad və Əsfəreynin nüfuzlu məqamlarından olan Zeynəddin sultanla Burun sultanın Təhmasib Mirzəyə baş çəkməyə gəldiklərini gördü. Onların burada olması da Əmir xan Mosulluda əlavə təşvişə səbəb oldu. Mövcud olan vəziyyət haqqında söz-söhbətin geniş yayılmaması üçün Əmir xan onları geri yola saldı. Adları çəkilən sultanların gəlib-getməsi Əmir xanın təşvişlərini daha da artırdı və onun ətrafında formalaşan şübhələrin dağıdılması üçün Təhmasib Mirzəni də yanına alıb yenidən Qəndəhar istiqamətində hərəkətə başladı (111).

Əmir xan Mosullunun Xorasan vilayətinin idarəçiliyində yol verdiyi haqsızlıqlar, vilayətin vəziyyətinin kifayət qədər ağırlaşması, insanların yaşayışının dözülməz hala çatması, habelə Əmir Qiyasəddinin qətlə yetirilməsi barəsindəki xəbərləri alandan sonra Şah İsmayıl yaranmış vəziyyətlə bağlı ciddi qərar qəbul edilməsini məqsədəuyğun saydı. Xüsusilə, Əmir Qiyasəddinin qətlə yetirilməsi Şah İsmayıldə ağır təəssürat yaratmışdı. Dövrünün böyük alimlərindən və ariflərindən biri olan Əmir Qiyasəddin haqqında

Şah İsmayıl yüksək fikirdə idi və ona görə də onun qətlinə böyük təəssüf hissi keçirdi. Xorasan vilayətinin vəziyyətinin yenidən düzəldilməsi üçün Şah İsmayıl ayan və əmirlərlə də məsləhətləşdi və belə bir qərara gəlindi ki, Əmir xan Mosullu vilayətin hakimliyindən alınsın və Təhmasib Mirzə geri çağırılsın. Hətta Şah İsmayıl məsləhət bilindi ki, Əmir Qiyasəddinin qətlə yetirilməsi məsələsi də araşdırılsın və əgər onun qətlinin səbəbləri barəsində yayılan söhbətlər doğru çıxarsa məsələ bağlansın. Yox, əgər Əmir Qiyasəddin haqsız yerə Əmir xan tərəfindən qətlə yetirilibsə onda o, həbs edilərək Əmir Qiyasəddinin övladlarının sərəncamına verilsin və onlar da öz qisaslarını ondan ala bilsinlər. Əyanların fikrincə, belə bir iş görülməsi gələcəkdə oxşar hadisələrin baş verməməsi üçün digərlərinə də dərs ola bilərdi. Eyni zamanda təklif olundu ki, Herat hakimliyi təcrübəli və iş bilən bir adama həvalə olunsun. Əyanların məsləhətləşməsindən sonra belə bir təcrübəli adam kimi Durmuş xan seçildi və Şah İsmayıl da bu seçimlə razılaşdı (112).

Şah İsmayıl qərara aldı ki, Təhmasib Mirzənin yerinə onun digər oğlu Sam Mirzə Xorasan vilayətinin hakimi təyin edilsin və Durmuş xan da onun lələsi olsun. Semnan sərhədindən başlayaraq Təxarestan sərhədinə qədər olan ərazilər Əbülnəsr Sam Mirzənin idarəçiliyi altına verilirdi. Bu qərarın çıxarıldığı zaman Durmuş xan Uləng Xərqa adlanan məntəqədə idi və Sam Mirzəyə lələ təyin edilməsi barəsində ona məktub göndərildi. Vilayət işlərinin yoluna qoyulması üçün Zeynal xana da Durmuş xanla birlikdə Xorasana yola düşmək tapşırıldı. Şah sarayından göndərilən məktubu alan kimi, Durmuş xan dərhal Xorasan vilayətinə yola düşməli idi. Durmuş xan bu qərara itaət etdi və dərhal da onun icrası üçün Zeynal xanla birlikdə Xorasan istiqamətində hərəkətə başladılar. Amma onlar anlayırdılar ki, Əmir xan Mosullu Xorasan hakimliyindən (daha doğrusu Təhmasib Mirzəyə lələlikdən) azad olunub, onda o, itaətsizlik göstərə, dövlətə qarşı asilik edə bilər. Buna yol verməmək üçün Durmuş xanla Zeynal xan hələ Herata yetişməzdən əvvəl Əmir xan Mosulluya məktub yazdılar və bu

məktubun məzmunu onun şübhəyə düşməsinin qarşısını almağa xidmət etməli idi. Məktubda Durmuş xanla Zeynal xan bildirdilər ki, Əmir xan Mosulluya kömək göstərilməsi üçün Xorasana gəlirlər. Bununla, Durmuş xanla Zeynal xan onu bir daha əmin etmək istəyirdilər ki, o, Xorasana hakimidir və onların gəlməsindən narahat olmaya bilər. Həmin məktub Hüseyn bəy, İshaq bəy və Şeyx Bünyad bəy vasitəsilə Herata göndərildi. Bu məktub Əmir xana Heratı tərk etməzdən əvvəl təqdim olunmuşdu. Bununla belə, Durmuş xandan və Zeynal xandan aldığı məktub da Əmir xan Mosullunun təşvişlərinə son qoymadı və məktubun alınmasından bir neçə gün sonra o, Təhmasib Mirzəni də yanına alıb Qəndəhar istiqamətində hərəkətə başladı. Əmir xan Mosullu Qəndəhar istiqamətində olan Səbzəvarda (bəzi mənbələrə görə isə Əsfəzarda) düşərgə saldı və orada gözləmək qərarına gəldi (113).

Durmuş xanla Zeynal xan Herata yetişəndə Əmir xan Mosullu artıq şəhərdə yox idi. Adları çəkilən xanlar şəhərdə yerləşərək bir müddət şəhərin və vilayətin abadlaşdırılması, idarəçiliyin öz yoluna qoyulması ilə məşğul oldular. Onlar əməli işləri ilə həm şəhər, həm də vilayət əhalisinə çatdırdılar ki, əvvəlki vəziyyətə son qoyulacaq və insanların yaşayışında dəyişikliklər baş verəcəkdir. Amma bir müddətdən sonra Durmuş xana aydın oldu ki, Əmir xan Mosullu heç də geri dönmək fikrində deyil. Belə olanda o belə bir fikrə düşdü ki, Səbzəvara yollansın, Təhmasib Mirzənin ziyarətində olsun, sonra da Əmir xanı hər hansı bir təqib gözləmədiyinə inandıraraq onu qaytarsın. Herata döndükdən sonra Əmir xan Mosullu ilə bağlı istənilən qərarı artıq yerinə yetirmək çətin olmazdı. Ona görə də Durmuş xan bir dəstə atlı ilə Səbzəvara yollandı. Durmuş xanın gəlməsini eşidəndə Əmir xan Mosullu onun qarşılanması üçün mərasim təşkil etdi və onların arasında ilk baxışdan hər hansı bir şübhədən kənar bir ünsiyyət yarandı. Durmuş xan ona yaxınlıq göstərdi, söylədiklərinin doğruluğuna inandırmaq üçün onunla şərab məclislərinə də oturdu, bu məclisdə Durmuş xan tərəfindən Əmir xan Mosullunun ünvanına çoxlu təriflər söyləndi. Bu ünsiyyət və söhbətlərdən sonra Əmir xan Mosullu şübhə

etmədi ki, o hələ də Xorasan hakimi olaraq qalmaqdadır və Durmuş xanın bölgəyə gəlməsindən onun üçün hər hansı bir təhlükə yoxdur. Bundan sonra o, Herata qayıtmaq qərarına gəldi. Amma onlar geri hərəkətə başlamazdan əvvəl Durmuş xan tanınmış din və dövlət xadimlərindən olan Seyfəddin Müzəffər bəyi məktubla birlikdə Məhəmməd Baburun yanına göndərdi. Durmuş xan məktubunda Qəndəharın mühasirəyə alınmasına narahatçılığını bildirməklə Əmir xan Mosullunun və Təhmasib Mirzənin rəhbərliyi altında qoşun dəstəsinin Qəndəhara tərəf irəliləməsini çatdırdı. Durmuş xan yazırdı ki, Məhəmməd Babura olan hörməti üzündən Təhmasib Mirzəni qoşunu ilə geri qayıtmağa razı sala bilmişdir. Məktubda ümid edildiyi bildirilirdi ki, bundan sonra Məhəmməd Babur da Qəndəhar ətrafından çəkiləcək və şəhərin mühasirəsinə son qoyulacaqdır. Durmuş xan və Əmir xan Mosullunun dəstəsi bir neçə gündən sonra Herata yetişdilər. Əmir xan Mosullu əvvəlki kimi yenə də öz sarayına yollandı. Onun öz sarayına yollanmasına kimsənin mane olmaması da Əmir xan Mosulluda onunla bağlı hər hansı bir planın olmamasına inandırdı (114).

Elə həmin günlərdə Durmuş xanın vəziri olan xacə Həbullahın göndərmiş olduğu Xızır bəy adlı birisi Herata yetişdi və onun məktubunu Durmuş xana çatdırdı. Həmin məktubda Əmir Qiyaşəddinin qətlinə Əmir xan Mosullu günahkar olduğu bildirilir və tələb olunurdu ki, Əmir xan Mosullu həbs olunaraq şah sarayına göndərilsin. Digər mənbələrdəki məlumatlara görə isə həmin məktubda Xorasan vilayətinin hakimliyinin Sam Mirzəyə həvalə edilməsi haqqında şah fərmanı var idi. Bu fərmana əsasən, Durmuş xan da onun lələsi olmalı idi. Həmin xəbər eyni zamanda Əmir xan Mosulluya da çatdı. Vilayət hakimi vəzifəsinə Sam Mirzənin təyin edilməsi xəbərini eşidəndən sonra Əmir xan Mosullu hər hansı bir müqavimət göstərilməsini mənasız saydı və qərara aldı ki, özü Azərbaycana, şah sarayına yollansın və yol verdiyi əməllərə görə şahın iltifatına sığınsın. O da Təhmasib Mirzə ilə birlikdə Təbrizə yola düşdü (115).

Əmir xan hələ yolda ikən ağır xəstəliyə tutuldu və bir müddətdən sonra o, Təhmasib Mirzə və onları müşayiət edən əyanlar və əmirilər Təbrizə yetişdilər. Bu dəstənin Təbrizə yetişməsi 1521-ci ilin yayına təsadüf edir. Əmir xanın xəstəliyi o dərəcədə güclənmişdi ki, o, at belinə də qərar tuta bilmirdi və buna görə də onların Təbrizə doğru irəliləməsi çox ləng başa çatdı. Təhmasib Mirzənin Təbrizə dönməsi Şah İsmayılın sonsuz sevincinə səbəb oldu. Qərara alındı ki, Təhmasib Mirzə Təbriz yaxınlığındakı yaylaqlardan birində yerləşsin. Bir neçə gün sonra Şah İsmayıl da onun görüşünə yollandı və Təhmasib Mirzənin dönüşü münasibətilə bir neçə gün şadyanalıq məclisləri quruldu. Əmir xan Mosullu ilə bağlı isə Təbrizdə təhqiqat işlərinə başlandı. Bu təhqiqat işlərinə Herata göndərilmiş nümayəndələr cəlb edildilər. Şah İsmayıl Yeni Ucandakı düşərgəsində bu təhqiqatların gedişi ilə yaxından maraqlandı. Əmir xan Mosullunun xəstəliyi isə o dərəcədə şiddətlənmişdi ki, onu sorğu-suala cəlb etmək mümkün deyildi. Əvəzində onun xidmətində olan və onun buyruqlarını yerinə yetirən adamlar, o cümlədən Pirəhməd bəy, Hidayət bəy, Xacə Əlican və digərləri təhqiqatlara cəlb edildilər. Əmir xan Mosullu və onun ətrafındakılar Əmir Qiyasəddinin öldürülməsində, Heratda talanlara yol verilməsində günahkar bilindilər. Təhqiqata cəlb edilmiş adamlar həbs edildilər və Şah İsmayıl hökm çıxardı ki, insanlardan talanmış olan əmlak geri qaytarılsın. Əmir xan Mosulunu isə həbs etmək mümkün olmadı. Çünki o, xəstəliyinin şiddətindən dünyasını dəyişməli oldu (116).

"Aləməra-yi Səfəvi" və "Aləməra-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumatlara görə isə, Durmuş xan və Zeynal xan şahzadə Təhmasib xanla birlikdə Qəndəhar yürüşündən Herata dönən kimi, Şah İsmayıldan alınan fərmanla tanış oldular və bu fərmanı Əmir xana da bəyan etdilər. Durmuş xan şah fərmanını bəyan edəndən dərhal sonra Əmir xanı həbs etdi və onu Zeynal xana tapşırırdı. Zeynal xan da Əmir xanı nəzarət altına alaraq Təhmasib Mirzənin dəstəsi ilə birlikdə Təbriz istiqamətində hərəkətə başladı. Təhmasib Mirzəni müşayiət edən dəstə Savucbulaqda Şah

İsmayıl ilə qarşılaşdı. Burada Şah İsmayıl həbsə alınmış Əmir xanın gətirilməsi barəsində də məlumat verildi. Şah İsmayıl isə onunla görüşmək istəmədiyini bildirdi və bəyan etdi ki, Əmir Qiyasəddinin qisasını almaq üçün onu qətl etdirəcəkdir. Onun göstərişi əsasında Əmir xanı Qəzvinə aparıb orada həbsxanaya saldılar. Bir müddətdən sonra Şah İsmayıl Savucbulqadan geri qayıdıb Qəzvində düşərgə saldı və üç ay orada qaldı. Həmin müddət ərzində Əmir xan Mosullu fürsət tapıb onunla görüşə bildi və Əmir Qiyasəddinin qətlinə günahkar olmadığını bildirdi. Bəhanə kimi də Əmir Qiyasəddinlə Übeydulla xan arasında gizli əlaqə olduğu ortaya atıldı. Əmir xan hətta quraşdırılmış məktubu da Şah İsmayılə göstərdi. Şah İsmayıl da ona qarşı bir rəhm yarandı. Saray əmirləri və əyanları Şah İsmayılın razılığı ilə Əmir Qiyasəddin adından yazılmış məktubun doğruluğunun araşdırılmasına başladılar. Bu araşdırmaların gedişində Əmir xanın xəstəliyinin gücləndiyi bildirilirdi. Onun xəstəliyi o dərəcədə güclənmişdi ki, ağrıdan sorğu-suala da cavab verə bilmədi və çox çəkmədi ki dünyasını dəyişdi (117).

1521-ci ilin sonuna doğru Şah İsmayıl Təbrizə döndü və qışı orada keçirdi.

Şah İsmayılın həyatının sonuncu iki ili haqqında mənbələrdə elə də geniş məlumat yoxdur. Bu da onunla bağlıdır ki, həmin dövrdə səltənətin hərbi-siyasi həyatında elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Çünki mənbələrdə də əsasən hərbi-siyasi hadisələr daha geniş işıqlandırılmışdır. Əslində, Şah İsmayılın həyatının sonlarına yaxın istər məmləkətin daxilində, istərsə də onun sərhədləri boyu ciddi proseslər baş vermədi. Başqa sözlə, Şah İsmayıl istər səltənət daxilində, istərsə də səltənətin sərhədləri boyunca müəyyən hərbi-siyasi sabitliyə nail olmuşdu. Daha çox həyəcan və narahatçılıq doğura biləcək şərq və qərb sərhədləri sabitliyi ilə seçilirdi. Şah İsmayılın həyatının sonlarına yaxın özbək xanları Xorasan vilayəti üzərinə hücum etməyə cəhd göstərdilər. Amma özbək xanları özləri Səfəvi dövləti qarşısındakı gücsüzlüklərini hiss edərək çəkilib getməli oldular. Osmanlı dövləti ilə münasi-

bətlər də hələlik sabit olaraq qalmaqda idi. Sultan Süleymanın diqqəti daha çox Avropa istiqamətinə yönəldiyindən Səfəvi dövlətinə qarşı fəal hərbi hazırlıqlar özünü göstərmirdi.

Şah İsmayıl həyatının son dövrü ilə bağlı olan mənbələrdə öz əksini tapmış hadisələrdən biri vəkil üs-səltənə və etimad üd-dövlə Mirzəşah Hüseyini İsfahaninin qətli ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl ona həm böyük hörmət göstərirdi, həm də böyük etibarını var idi. Mirzəşah Hüseyini böyük təcrübəyə malik bir əyan idi və ona Şah İsmayıl tərəfindən böyük etimad göstərilməsi bir çox saray əyanları tərəfindən qısqançlıqla qarşılanırdı. Mirzəşah Hüseyini isə dövlət xidmətində göstərdiyi qətiyyətliyi qurbanı oldu. Şah xəzinəsinə borclu olan insanlardan borcun geri qaytarılması tələbini irəli sürəndə o, şahın Şahqulu adlı mehtəri tərəfindən qətlə yetirildi.

“Əhsənüt-təvərix” müəllifi də təsdiq edirdi ki, Şahqulu ondan dövlətə olan borcun tələb edilməsindən qəzəblənmiş və nəticədə Mirzəşah Hüseyini qətlə yetirmişdi: “O cümlədən rikabxana təhvilələri Mehtər Şahqulu Rikabdar [dövlətə] bir qədər borclu idi. O vəzarət sahibi (Mirzə Şahhüseyn) ondan [borcunu ödəməyi] tələb etdi. Bu, onun hörmətini azaldan bir hal idi və adı çəkilən mehtər [qisas almağa] fürsət tapdı. Belə ki, çaharşənbə günü, sözügedən ilin cəmədiyüləvvəl [ayının] 28-də (14.04.1523) [Mirzə Şahhüseyn] dövlətəxanadan çıxıb öz mənzilinə gedən zaman Mehtər Şahqulu gizlicə onun arxasından gəlib, xəncərini belindən sıyraraq onun çiyinə [zərbə] vurdu, daha sonra orada hazır olan qorçulara dedi ki, şahın əmrinə görə, biz bu şəxsi parça-parça etməliyik. Onlar da qılınclarını çəkib onu qətlə yetirdilər” (118).

Şah İsmayıl dövlətdə ikinci adam sayılan səltənət vəkilinin qətlə yetirilməsini böyük təəssüflə qarşıladı. Mirzəşah Hüseyiniyə olan ehtiramının əlaməti kimi Şah İsmayıl onun nəşini dəfn üçün Kərbalaya göndərdi. Şah İsmayıl eyni zamanda mehtər Şahqulunun tutulması üçün göstəriş verdi. Məlum olanda ki, Şahqulu Diyarbəkərə tərəf qaçıb. Şah İsmayılın göstərişi ilə onun arxasında atlı dəstə göndərildi. Şahqulu tutulacağını hiss edəndə üzünü

Şirvana tərəf çevirdi. Belə qərara gəldi ki, Şirvanşaha pənah apar-sın və ona sığınsın. Amma Şirvanşah onu qəbul etsə də, ona sığı-nacaq vermədi, onu Şah İsmayıl təhvil verdi. Şah İsmayılın əm-rinə əsasən, Şahquludan qisas alınması üçün onu Mirzəşah Hü-seyninin ailə üzvlərinə təhvil verdilər. Onlar da onu tikə-tikə et-dilər və həyatına son qoydular (119).

Başqa bir mənbədə isə deyilir ki, Səfəvi sarayının türk (qızıl-baş) əyanları Mirzəşah Hüseyinin saray daxili nüfuzundan çox hirsələnmişdilər. Mirzəşah Hüseyini fars idi. O, İsfahanda doğul-muşdu və böyük idarəçilik və dövlətçilik təcrübəsinə görə Şah İsmayıl tərəfindən vəkil üs-səltənə vəzifəsinə təyin edilmişdi. Mənbədəki məlumatdan belə bir qənaət hasil olur ki, sarayın türk əyanları ilə onun arasında hansısa bir gərginlik mövcud idi və hət-ta onun öldürülməsi üçün münasib məqam gözlənilirdi. Bildirilir ki, Mirzəşahın öldürüldüyü gün Şah İsmayıl istirahət məclisi təşkil etmişdi. Qonaqları ilə birlikdə musiqiyə qulaq asır, oynayanlara tamaşa edir və yeyib-içməklə məşğul olurdu. Həmin gün Mirzəşah da Təbrizdəki Həşt bihişt (Səkkiz cənnət) sarayında özü üçün bir istirahət məclisi təşkil edibmiş. Həmin anlarda Şahqulu gələrək Mirzəşahın Şah İsmayıl tərəfindən çağırıldığını ona çatdırdı. İçdi-yi meydən sərxoş vəziyyətdə olan Mirzəşah Şahqulunu gətirdiyi xəbərə qulaq asmadı. Əksinə, xidmətçilərinə göstəriş verdi ki, Şahquluya bir neçə yumruq vursunlar. Şahqulu geri qayıdaraq vəziyyəti Şah İsmayıla ərz elədi. Şah İsmayıl özü də xoş əhval-ruhiyyədə idi və Şahqulunun ərzini eşidəndən sonra ona dedi ki, bəyəm sənə əlim yox idi ki, onun cavabını verəsən? Əslində, Şah İsmayıl bu sözləri zarafatyana tərzdə ifadə etmişdi. Amma həm Şahquluya, həm də şahın yanında olan qorçulara və əyanlara elə gəldi ki, Şah İsmayıl bununla Mirzəşahın hökmünü verdi. Mənbədəki məlumatlara görə, Şah İsmayılın bu sözü guya sarayın türk əyanlarına bir bəhanə verdi və onlar öz qılınclarını çəkərək Mirzəşahın üstünə hücum etdilər. Mənbədə o da bildirilir ki, Təhmasib Mirzə bu hadisənin şahidi olmuşdu və o da Mirzəşahın qətlə ye-tirildiyi məclisdə olubmuş. Sonradan Təhmasib Mirzə danışmış

ki, həmin gün o, Mirzəşahın yanında oturubmuş. Türk əyanları əllərində qılınc Mirzəşahın üstünə hücum çəkəndə aləm bir-birinə qarışdı və Əsəd bəy Qəzvini onu qucağına alaraq məclisdən çıxartdı. Mirzəşahı qılıncı parça-parça edildi və bu hadisədən sonra Şahqulu məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün Naxçıvana tərəf qaçdı. Şah İsmayıl bu hadisəni eşidəndə Mirzəşahın qətlindən çox kədərləndi və göstəriş verdi ki, Şahqulu tapılsın. Saray qorçuları axtardıqdan sonra onu Şirvanda tapıb Təbrizə gətirdilər və burada onu qətlə yetirdilər (120).

Mirzəşah Hüseyninin dünyasını dəyişməsindən sonra onun yerinə kimin təyin edilməsi üzərində Şah İsmayıl ciddi fikirləşməli oldu və sonradan belə qərara gəldi ki, dövlət idarəçiliyinin gücləndirilməsi üçün bu vəzifənin öhdəsindən yalnız Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Təbrizi gələ bilər. Ona görə də Şah İsmayıl ona qiymətli hədiyyələr verməklə səltənət vəkili vəzifəsinə təyin etdi. Bununla, bir növ sarayın türk əyanları da öz arzularına çatdılar. Xacə Cəlaləddin Məhəmməd də fədakarlıqla bu vəzifənin icrasına başladı. O, səltənət vəkili vəzifəsinə təyin edildikdən sonra Şah İsmayıl tərəfindən elçilik məqsədilə Şirvanşahın yanına göndərildi. Şirvanşah razılıq vermişdi ki, qızlarından birini Şah İsmayılın nikahına verəcəkdir. Şirvanşah II İbrahim də sözünün üstündə dayandı və onun qızının nikah edilməsi mərasimi Şirvanda başladı və sonra da Təbrizdə davam etdirildi. Şirvanşahın qızı 1523-cü ilin noyabrında Təbrizə gətirildi (121).

1523-cü ilin sonlarında qışı keçirmək üçün Şah İsmayıl Naxçıvana yollandı. 1524-cü ilin yazında isə Şah İsmayıl Təbrizi tərk edib Şirvana doğru üz tutdu. Bu səfərin məqsədinin nə olması haqqında mənbələrdə aydın bir məlumat yoxdur. Bəzi məlumatlar onun bu səfərinin ov mərasimi ilə bağlı olduğunu bildirirlər. Kür çayı sahillərinə yetişəndə Şah İsmayıl məlumat aldı ki, Şirvanşah II İbrahim dünyasını dəyişmişdir. Şah İsmayıl Şeyx şahın oğlu Sultan Xəlili (Xəlilullah) Şirvan hakimi təyin etdi. Sonradan o, Şəkiyə doğru hərəkət etmək istədi. Şəki hakimi Həsən bəylə Səfəvi sarayı arasında əlaqələr artıq 1519-cu ildən etibarən daha da

möhkəmlənmişdi. Həmin il Şirvan, Rəşt və Mazandaran hakimləri ilə birlikdə Şəki hakimi Həsən bəy də Təbrizə gələrək Şah İsmayılın görüşündə olmuş və ona öz itaətini bildirmişdi. Həmin vaxtdan sonra Şah İsmayıl ilə Şəki hakimi arasında hər hansı bir gərginliyin olması haqqında mənbələrdə məlumat yoxdur. Həyatının sonuna yaxın Şah İsmayılın Şəkiyə səfəri isə daha çox səyahət və həmin bölgədəki ov mərasiminə qatılmaq məqsədi olmuşdu. Şah İsmayılın qarşılınması üçün Şəki hakimi Həsən bəy və Şəkinin nüfuzlu adamları tərəfindən böyük bir mərasim təşkil edilmişdi. Bəzi məlumatlara görə, Şirvanşah da Şah İsmayılı Şəkiddə qarşılayanlar arasında olmuşdu. Həmin dövrdə Şəki ərazisində çoxlu sayda vəhşi atlar var imiş. Burada təşkil edilən ov da əsasən bu atların ovlanması olmuşdu. Bunun üçün vəhşi atlar hər tərəfdən təyin edilmiş məntəqəyə qovulmuş və orada da ov həyata keçirilmişdi. Başqa bir məlumata görə, Şah İsmayıl Şəkiddən uzaqlaşan kimi Kaxetiya hakimi Levand Şəki üzərinə hücum etdi və Şəki hakimi Həsən bəyi qətlə yetirdi. Şah İsmayıl bu xəbəri eşidəndən sonra qərara almışdı ki, gürcü hakimini ciddi şəkildə cəzalandırsın. Lakin həyatının tezliklə sona çatması bu qərarın həyata keçməsinə imkan vermədi (122).

8.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

- 1.Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi.Tehran, 1375, s.192
2. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 292 Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 364
3. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 363
4. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. s. 550-551; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 293
- 5.Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. s. 552

- Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.245
6. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.244-245
 7. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 531
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.551
 8. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 532
 9. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.551
 10. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 533
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.552
 11. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 534
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.552
 12. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.553
 13. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 528
 14. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.548
 15. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 529
 16. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.549
 17. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 530
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.550
 18. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 536
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.554
 19. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 536
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.555
 20. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 537
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.556
 21. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.557
 22. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 538
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.557
 23. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 582
 24. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 551
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 296
 25. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 246
 26. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.110

27. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 296-297
28. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.204
29. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.375
30. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 118; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkatebat-e tarixi həmrəh ba yaddaştha-ye təfsili) be ehtemam-e doktor Əbdülhüseyn Nəvayi. Tehran, 1347, s.260
31. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 539
32. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. s. 120-121; Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkatebat-e tarixi həmrəh ba yaddaştha-ye təfsili), s.267-268
33. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.256
Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 540
34. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.256-261; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 540-544; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.382-383; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s.204-206
35. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 132-134
36. Aləmərə-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 544
Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.564
37. Aləmərə-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 544
Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.564-570
38. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 127
39. Yenə orad, s. 154
40. Yenə orada, s. 142

41. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 143; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 270
42. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 146
43. Yenə orada, s.147-148
44. Yenə orada, s. 149
45. Yenə orada, s.150-151
46. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 407
47. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 390
48. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 299-300; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.556; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 111
49. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 262
Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 581
50. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 263
Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 581
51. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 582
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.605
52. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 583-587
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.606-608
53. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.557
Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.268
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 301; Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 541; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.579
54. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.556
55. Yenə orada, s. 556-557
56. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 394
57. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.560

- Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.269
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 304
58. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.560-561; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.270
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 304-305; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 576; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.394
59. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 306; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.561
Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.395
60. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 576
61. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.270
62. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s. 563
63. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 399
64. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 309; Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.563; Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s.399
65. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 577
66. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.311
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 275
67. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 312;
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 275
68. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.312
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 276

69. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.314
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 276
70. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 553
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.573
71. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 554-555
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.574-575
72. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 556
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.576
73. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 557-558
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.578
74. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 559-560
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.580
75. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 560
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.580
76. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 561
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.582
77. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 563
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.584
78. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 565-566
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.586
79. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 567-569
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.590-591
80. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 569-570
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.591-593
81. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 575-576
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.597-598
82. Şükürov G. Safevi devletinin kuruluşu ve I. Şah İsmail devri (907-930/1501-1524). Yüksək lisans tezi. İstanbul, 2006, s.185
83. Yenə orada, s. 186
84. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 277
Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Ankara, 2015, s. 483

85. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 402
86. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 402; Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Ankara, 2015, s. 483-484
87. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 402
88. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 155; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.562
89. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 157
90. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 562
91. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 164-166
92. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 278
93. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 578-579
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.599-600
94. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.600
95. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 580-581
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.602-603
96. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 280-281; Şükürov G. Safevi devletinin kuruluşu ve I. Şah İsmail devri (907-930/1501-1524). Yüksək lisans tezi. İstanbul, 2006, s.178
97. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 283
98. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.284
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.322, 329
99. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.576
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.285
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.330
100. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.578

- Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.287
- Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 332
101. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.287-288
102. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.578
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.287
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.332
103. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 288
104. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.580
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.336
105. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.580-581; Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 336-337
106. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 589
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.612
107. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 590
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.613
108. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 591
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.614
109. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 288
110. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.290-291
111. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.585
112. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.585
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.343
Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 291
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.615
113. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, 1380, s.586

- Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.343
- Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 292
114. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyər. Tehran, c. IV, 1380, s.587
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.344; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 292-293
115. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyər. Tehran, c. IV, 1380, s.587
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.345; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.293
116. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyər. Tehran, c. IV, 1380, s.594
Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 351-352; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 294
117. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 593-594
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.616-617
118. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. Kastamonu, 2017, s.443.
Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxusdur.
dokupdf.com/download/hsn-by-rumlu-hsnt-tvarix-oqtay-fndiyev-namiq-musal-_5a3ce927d64ab2a614f64162_pdf
119. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 356; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.298
120. Xurşah ibn Qubad Əlhüseyni. Tarix-e elçi nizam şah. Tehran, 1379, s.77-78
121. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyər. Tehran, c. IV, 1380, s.599-600; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 119
122. Şükürov G. Safevi devletinin kuruluşu ve I. Şah İsmail devri (907-930/1501-1524). Yüksək lisans tezi. İstanbul, 2006, s.185, 188

III FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN DÖVLƏTÇİLİK TƏCRÜBƏSİ

1. Dövlət idarəçiliyi

a) Səfəvi dövlətinin mənşəyi

1501-ci ildə Ağqoyunlu qoşunları üzərində əldə etdiyi böyük qələbədən sonra Şah İsmayıl Təbrizə daxil olaraq yeni bir dövlətin əsasını qoydu. Bu şəhərə daxil olmaqla Şah İsmayıl Ağqoyunlu dövlətinə sahib çıxdı və Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini yeni bir səviyyəyə qaldırdı. Amma Səfəvi dövlətinin təşkilinin Təbriz şəhərində elan olunması heç də həmin şəhərin yalnız Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı olması ilə və əvvəlki dövlətin idarəçilik orqanlarının ələ keçirilməsi ilə bağlı deyildi. Bu dövrdə Təbrizin Azərbaycan türklərinin ictimai, siyasi, iqtisadi, mənəvi və etnik həyatında mühüm rolu olmaqla Azərbaycanın mərkəzi şəhəri idi. Azərbaycanın vahid bir dövlətçilik ətrafında birləşdirilməsi üçün bu şəhərin böyük əhəmiyyəti var idi və ona görə Şah İsmayıl bu şəhərdə özünün şahlığını elan etməklə, həm də bu şəhəri yeni dövlətin paytaxtına çevirdi. Şah İsmayıl tərəfindən əsası qoyulan yeni dövlət mənbələrdə Qızılbaş və ya Səfəvi dövləti kimi xatırlanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində bu dövlətin tərkibinə Azərbaycanın Kür çayına qədər olan ərazilərin, Kürdüstanın, Anadolunun bir hissəsinin, ərəb İraqının, İranın (Xorasanla birlikdə) və Əfqanıstanın bir hissəsinin daxil olduğunu bildirirlər (1).

Elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın əsasını qoyduğu dövlətin İran dövləti kimi adlandırılmasına da rast gəlmək mümkündür. Mənbələrdə də İran adına rast gəlmək mümkündür. Amma Səfəvi tarixinə aid olan mənbələrin əksəriyyətində İran daha çox coğrafi anlamda işlədilmişdir. Məsələn, "Xolde-bərin" əsərində "İran məmləkətləri" (2) ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. "Aləməra-yi Şah İsmayıl" əsərində "İran" anlayışı dəfələrlə mülk, vilayət, vila-

yətlər mənasında işlədilmişdir (3). Bu əsərdə "İran zəmin" (İran məkanı) ifadəsinə də rast gəlmək mümkündür (4).

Şah İsmayılın sonradan İran şahənşahı ləqəbinin öz üzərinə götürməsi də heç şübhəsiz ki, Səfəvi dövlətinin ərazilərinin böyük hissəsini İran məkanında olan ərazilərin təşkil etməsindən irəli gələ bilərdi. Əslində, Səfəvi dövlətinin tərkibinə yalnız İran daxil deyildi. Eyni zamanda bu dövlətin tərkibinə İran məkanından kənardakı olan və əhalisi də iranlılardan ibarət olmayan ərazilər də daxil idi. Şah İsmayılın dövründə Səfəvi səltənətinin mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Təbriz adı bir paytaxt şəhəri deyildi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, Təbriz və bütünlükdə Azərbaycanın bu bölgəsi Səfəvi dövləti ilə bağlı cərəyan edən bütün ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin mərkəzində dayanırdı (5).

Amma Səfəvi dövləti yalnız Azərbaycanla həddən artırıqda yaxınlaşmadı və çox qısa zamandan sonra bu dövlət çox böyük əraziləri və çoxlu sayda xalqları özündə birləşdirdi. Qeyd edilməlidir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bu xalqların Səfəvi dövlətinin ictimai-siyasi, hərbi həyatında iştirakı və fəallıqları da müxtəlif olmuşdur. Bu isə öz növbəsində Səfəvi tarixşünaslığında bu dövlətin mənşəyi ilə bağlı fikir müxtəlifliyinin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Səfəvi dövləti çox xalqlı bir dövlət idi və Səfəvi dövlətinin təxminən iki əsr yarım ərzində bu xalqların özünəməxsus yerini qeyd etməmək doğru olmazdı. Bundan başqa məlumdur ki, öz tarixində Səfəvi dövləti siyasi transformasiyaya da uğramış və onun siyasi həyatında fars amili xeyli güclənmişdi. Bununla belə, onu da nəzərə almaq olmaz ki, Şah İsmayıl tərəfindən Azərbaycan ərazisində Səfəvi dövlətinin əsası qoyulanda onun aparıcı qüvvəsi kimi məhz Azərbaycan türkləri çıxış edirdilər. Səfəvi dövləti Azərbaycan ərazisində formalaşdıqdan və təşkilatlandıqdan sonra qonşu əraziləri özünə birləşdirməyə başladı. Səfəvi dövləti təsis ediləndə bugünkü İranın mərkəzi və cənub hissəsində başqa bir dövlət (Ağqoyunlu dövlətinin Sultan Muradın hakimiyyəti altında olan cənub hissəsi) mövcud idi. Şah İsmayıl da Səfəvi dövlətinin

rəhbəri kimi, bu dövləti süquta uğradaraq onun ərazilərini öz dövlətinin tərkibinə daxil etdi.

Nəinki Şah İsmayıl tərəfindən əsası qoyulmuş Səfəvi dövlətini, heç Səfəvi dövlətinin ideya-təşkilati bazası olan Səfəvi təriqətini də Azərbaycan ərazisindən, Azərbaycan həyatından qoparmaq mümkün deyil. Birinci fəsildə danışıldığı kimi, Şeyx Səfinin Gilanda qalmaq və öz ustadının məktəbinə rəhbərlik etmək imkanı olsa da, o, yenidən Azərbaycan həyatına döndü, burada öz təriqətinin əsasını qoydu, Azərbaycan mühitində kəramət sahibi oldu. Şeyx Səfidən Şah İsmayıla kimi iki əsr yarımliq bir fasilə vardır. Həmin müddət ərzində Səfəvi təriqətinin canlı saxlanması da məhz Azərbaycan mühiti ilə bağlıdır. Sözsüz ki, Azərbaycan türkləri öz vətənlərində təcrid olunmuş halda yaşamırdılar. Bununla belə, Azərbaycan daxilində dini, ictimai və siyasi həyatın formalaşmasında Azərbaycan türkləri aparıcı rola malik idilər.

Şeyx Səfinin Gilanda böyük nüfuz sahibi olmasına baxmayaraq, Ərdəbilə dönməsi və təriqətin əsasını burada qoymasını da yəqin ki, təsadüfi saymaq olmaz. Çox güman ki, bu, yalnız Şeyx Səfinin doğma mühitdə olması istəyi ilə yox, həm də Azərbaycan türkləri arasında təşkilatlanma təcrübəsinin daha güclü olması ilə bağlı idi.

Şah Abbasın dövründən başlayaraq Səfəvi dövlətinin siyasi transformasiyaya uğraması faktı tarixdə inkar edilmədiyi kimi, bu dövlətin Şah İsmayılın dövrünün Azərbaycan həyatından qoparılması da obyektiv sayılmamalıdır. Baxmayaraq ki, bu istiqamətdə də müəyyən cəhdlər göstərilir. Amma bu zaman ortaya qoyulan faktlar elmi və tarixi köklərə bağlanmayaraq daha çox siyasi niyyətlərdən qaynaqlanır.

Səfəvi dövlətinin Azərbaycan mənşəyinin şübhə altına alınması üçün bir neçə versiya ortaya qoyulub və həmin versiyaların təkrar-təkrar qabardılmasına elmi-tarixi ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri Səfəvi xanədanının əcdadlarının və nümayəndələrinin etnik Azərbaycan türkü olmasının inkar edilməsidir. Səfəvi xanədanının malik olduğu kəramətin köklərinin

əsaslandırılması üçün daha çox Şeyx Səfinin həyatından bəhs edən "Səfvətüs səfa" əsərinə müraciət edirlər. Məlumdur ki, bu əsər Şeyx Səfinin oğlu Şeyx Sədrəddinin sifarişi əsasında İbn Bəzzaz adlanan dərviş Təvəkkülü tərəfindən yazılmışdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İbn Bəzzaz öz əsərində Şeyx Səfinin nəsil şəcərəsini belə vermişdir: "Şeyx Səfiəddin ibn (oğlu) Şeyx Əminəddin Cəbrayıl ibn Qütbəddin ibn Səlahəddin ibn Məhəmməd əl-Hafız ibn Əvəz ibn Firuzşah Zərrin Kolah ibn Məhəmməd ibn Şərəfşah ibn Məhəmməd ibn Həsən ibn Seyid Məhəmməd ibn İbrahim ibn Seyid Cəfər ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid İsmayıl ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid Əhməd Ərabi ibn Seyid Qasım ibn Seyid Əbülqasım Həmzə ibn Musa əl-Kazım ibn Cəfər əs-Sadiq ibn Məhəmməd Bağır ibn Zeynalabdin ibn Hüseyin ibn Əli ibn Əbi Talib" (6).

Bu məlumat digər mənbələrdə də təkrarlanır və şübhə yoxdur ki, sonrakı dövrə aid olan mənbələr bu məlumatı "Səfvətüs səfa" əsərindən götürmüşlər. Göründüyü kimi, İbn Bəzzazdan başlayaraq bir sıra mənbə müəllifləri Şeyx Səfinin kökünü imamlara bağlamışlar ki, onlar da ərəb ailələrinə mənsubdurlar. Məntiqi olaraq belə bir qənaət ortaya qoyulur ki, əgər Şeyx Səfinin kökü ərəblərə gedib çıxırsa, deməli onda Şah İsmayıl da qeyri-azərbaycanlıdır və ona görə də onun əsasını qoyduğu dövlət də Azərbaycan dövləti sayılmamalıdır.

Səfəvi xanədanının etnik mənsubiyyətinin ərəblərə bağlanması doğru olmaması haqqında artıq kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalar içərisində Əhməd Kəsrəvi Təbrizinin "Şeyx Səfi və nəsil" adlı araşdırması xüsusi ilə diqqətə layiqdir. Doğrudur, bu araşdırmada məqsəd Şeyx Səfinin etnik mənsubiyyətinin deyil, onun seyid olub-olmamasının (yəni nəsil şəcərəsinin imamlara və daha sonra da Məhəmməd peyğəmbərə bağlı olub-olmamasının) araşdırılmasıdır. Amma müəllifin əldə etdiyi bəzi qənaətlər Şeyx Səfinin etnik mənsubiyyətini də aydınlaşdırmağa əsas verir.

Əhməd Kəsrəvi qətiyyətli şəkildə bəyan edir ki, Şeyx Səfi öz zamanında seyid kimi tanınmamışdı. Onun seyidləşdirilməsi (yəni nəsil şəcərəsinin imamlara bağlanması) oğlu Şeyx Sədrəddinin dövründə baş vermişdir. İddia olunur ki, Şeyx Səfinin bioqrafiyasını yazdırarkən Şeyx Sədrəddin "Səfvətüs səfa" əsərində onun seyidlərə bağlanmasına nail olmuşdu. Müəllifə görə, hətta Şeyx Heydərə qədər Səfəvi xanədanından heç kəs seyid olmaq niyyətində olmamışdı və ona görə də onların adlarının qarşısına seyid ləqəbi və ya seyidliyin ifadəsi olan digər ləqəblər artırılmamışdı. Bundan başqa Əhməd Kəsrəvi "Səfvətüs səfa" əsərindən bir neçə nümunəyə istinad edərək onların əsasında Səfəvi xanədanının seyidliyə bağlanmasının doğru olmadığını göstərmişdir (7).

Əgər doğrudan da Şeyx Sədrəddin onun nəsil şəcərəsinin seyidliyə bağlanmasını "Səfvətüs səfa" əsərinə saldırmışdısa yəqin ki, buna adi bir insani istəyin həyata keçirilməsi kimi yanaşmaq da doğru olmazdı. İstər "Səfvətüs səfa" əsəri, istərsə də Səfəvi tarixi ilə bağlı olan əsərlər həm Şeyx Səfinin, həm də Şeyx Sədrəddinin böyük kəramət sahibləri olduğunu bəyan edirlər. Hətta avropalı müəlliflər də Şeyx Səfinin böyük kəramət sahibi olmasını və insanlar arasında həm kəramət sahibi kimi, həm də ədalətli, fəzilətli, haqqsevər bir insan olmasını böyük səxavətlə qeyd edirlər. Məsələn, Mişel Mezavi adlı bir müəllif onun haqqında öz əsərində belə yazırdı: "Böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir şəhərdə bir nəfər sufi müqəddəsi var idi və onun möcüzələri və kəraməti göz qabağında idi. Bu, adi insanlar üçün təəccüb doğurucu bir hal idi. Bu müqəddəs insanlar adi insanların real islam və məzhəb çətinliklərini və məsələlərini aradan qaldırır, görüşlər, toplantılar, birgə namazlar, milli ahənglər və hətta toplu həyacanlarla insanların və kütlələrin ürəyini böyük şövqlə xudavəndə bağlayırdılar" (8).

Şeyx Səfi yalnız dövrünün deyil, bütünlükdə islam tarixinin böyük fəzilət və kəramət sahibi idi. Məhz onun fəziləti və kəraməti Yaxın Şərqi az qala bütün ölkələrini bürümüş böyük bir təriqətin yaranmasına yol açmışdı. Ola bilsin ki, həm də bu kəramətin

köklərinin araşdırılması Şeyx Sədrəddində belə bir qənaət yaratmış və bu qənaət onun mühiti tərəfindən də qəbul edilmişdir.

Bəzən elmi-tarixi ədəbiyyatda belə bir fikrə rast gəlmək mümkündür ki, Şeyx Səfinin seyidliyə bağlanması ideoloji və siyasi məqsədlərdən doğmuşdur (9). Doğrudur, tarixin müəyyən dövrlərində bu məsələdən ideoloji və siyasi məqsədlər üçün istifadə edilməsi mümkündür. Amma istər Şeyx Səfinin, istərsə də Şeyx (Xacə) Sədrəddinin sağlığında onların rəhbərlik etdiyi təriqət daxilində islam və şəriət dəyələri və onların əsas tutulması son dərəcə güclü idi. Ona görə də, Şeyx Səfinin seyidliyə bağlanması çox güman ki, Səfəvi təriqət rəhbərinin kəramətinin köklərinin axtarılması istəyindən irəli gəlirdi.

Ə.Kəsrəvi öz tədqiqatında aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: 1) Şeyx Səfi seyid olmamışdır və bu nəslin seyidləşməsi sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. 2) Şeyx Səfi sünni olmuş, onun nəslinin davamçısı sünnilərə qarşı olmuşdur. 3) Şeyx Səfi farsdilli olmuş və onun davamçıları Azəri dilini qəbul etmişdilər (10).

Bu qənaətlərdən sonuncusu da elmi-tarixi mübahisə obyektidir və mövzuya müəyyən aidiyyəti olduğu üçün onun haqqında da aşağıda fikir bildiriləcəkdir.

Səfəvi xanədanının və eləcə də Səfəvi dövlətinin Azərbaycan mənşəyindən qoparılması üçün ortaya atılan fikirlərdən biri də bu xanədanın kürd əsilli olmasının iddia edilməsidir. Bir sıra tədqiqatçılar belə bir fikir ortaya atırlar ki, Şeyx Səfinin yazılı mənbələrdə haqqında məlumat verilən ilk əcdadı - Firuzşah əslən kürd kökənlidir. Əslində, bu məsələ ətrafında artıq kifayət qədər araşdırmalar aparılıb və Firuzşahın kürd olmaması haqqında ciddi arqumentlər ortaya qoyulubdur (11).

Belə bir iddianın qondarma olması elə Səfəvi xanədanının tarixinin ötrəi şəkildə öyrənilməsi də təsdiq edə bilər. Amma vaxtaşırı bu məsələnin qabardılmasına da müxtəlif müəlliflər tərəfindən müəyyən cəhdlər göstərilməkdədir. Belə müəlliflər üçün istinad edilən əsas arqument guya "Səfvətüs səfa" əsərində Firuzşahın kürd əsilli olmasının təsdiq edilməsidir. Doğrudan da, "Səf-

vətüs səfə" əsərinin fars dilində olan nüsxəsinin birinci fəslinin "Şeyx Qüddüs Sərruhun nəsəbinin zikri haqqında" paraqrafında Firuzşahdan söhbət açılarda kürd məsələsi ortala atılmışdır. İstinad olunan nüsxədə bu məsələ aşağıdakı kimi verilmişdir: "Hekayət. Piruzun nəsəbinin kürdə bağlanmasına gəlincə, bu məsələ belə olmuşdur ki, Təbrizə ərbabı İbrahim Ədhəm rəhmətulla övladlarından olan padşah kürd qoşunu ilə Səncar tərəfdən hərəkət edib bütün Azərbaycanı tutdular, Muğan əyalətinin bütün sakinləri moğlar idilər, Aranın Əlivanın və Darbumun əhalisinin hamısı kafir idilər bu ərazilər əsgərəssalamın istilasına altına düşdü. Həmin ərazidə islam dini təlim etdilər və (hamısını) müsəlmanlığı gətirdilər.

Nəzm: Din və rayət bayrağı peyda oldu
Aləm onun zinətindən gözəl oldu

Bu bölgənin ələ keçirilməsinə nail olunandan sonra Ərdəbil vilayəti və ona tabe olan ərazilər Piruza verildi (bu Piruz Zərrinkolah kimi məşhur idi). Bu Piruz varlı və dövlət sahibi idi" (12).

Bu mətndə Firuzşahın kürd olması haqqında açıq bir fikir söylənməmişdir. İstinad olunan bu mətnin ilk cümləsi, yəni, "Hekayət. Piruzun nəsəbinin kürdə bağlanmasına gəlincə..." "Səfvətüs səfə" əsərinin digər nüsxələrində başqa cür verilmiş və həmin nüsxələrdə "kürd" sözü, ümumiyyətlə, atılmışdır. Məsələn, bu əsərin mötəbər nüsxələrindən sayılan Hindistan və Sankt-Peterburq nüsxələri buna misal ola bilər (13).

"Səfvətüs səfə"nin XVI əsrə aid olan Azərbaycan dilindəki tərcüməsində də "kürd" sözünə rast gəlmək mümkün deyildir. Həmin mətn belədir: " [Hekayət]. Və çün Seyyid Firuzşahın nisbəti nəsəbün zikrində deyildi, surəti böylə idi kim, ol vəqt kim, bir padşah Sultan İbrahim Ədhəmün fərzəndlərindən Səncar qolundan çıxıb, ləşkəri Adərbaycana çəkdi və ol yerləri qanu müsəxxər qıldı və Arran ilə Əlivan və Darbumun sakinləri qamu kafir idilər.

Çün islam ləşkəri ol məmləkətləri aldılar, andakılar müsəlman olub, dinin ərkanü ədəbi təlim aldılar. Nəzm:

Çün dinün ələmi rayəti peyda oldı
Dini-Həqq, milləti-islam hüveyda oldı.

Həman kim, o vilayəti müsəxxər qıldılar Ərdəbil ilə çevrələrinin hökuməti Seyyid Firuzşaha müqərrər eylədi. Və bu Piruzşah bir bay kimi idi və malı ilə qul-qaravaşı və davan ilə əkin-biçini igən çox idi" (14).

Şah İsmayılın kürd mənsubiyyətini ortaya atanların Firuzşahın kürd olması ilə bağlı iddiaları doğru olsa belə, Firuzşahla Şah İsmayıl arasında neçə nəsil dəyişmişdi və bu zaman Şah İsmayılın kürd mənsubiyyətindən artıq əsər-ələmət qalmazdı. Bununla belə, yuxarıda istinad olunan mətnlər də onun kürd əsilli olmasını bir mənəli şəkildə ortaya qoymur. Yuxarıdakı cümlələr Firuzşahın doğrudan da İbrahim Ədhəmin oğlunun qoşunu ilə Səncardan gəlməsini də birmənəli şəkildə təsdiq etmir. Əksinə, onun var-dövlət sahibi olması Ərdəbil kökənli olmasına bir yəqinlik ola bilər.

"Aləm Ara-ye İsmayıl" və "Aləmarə-yi Səfəvi" əsərlərində əsərlərində isə çox aydın şəkildə Firuzşahın əslən Ərdəbilli olması təsdiq olunmuşdur. Bu əsərlərdə deyilir ki, vətəni Ərdəbil olan Firuzşah Haqq-təalanın səxavətindən müvəffəq və imkanlı bir insana çevrilmişdi. Onun haqqında xəbərlər ətrafa yayılanda Sultan Ədhəm onun görüşünə yollanmaq qərarına gəlir. Sultan Ədhəm dövrün İran padşahlarından bir kimi təqdim olunmuşdur. Yəni, Firuzşah Ərdəbildə elə bir nüfuz sahibinə çevrilmişdi ki, Sultan Ədhəm onun görüşünə yollanmışdı. Sonra bildirilir ki, Sultan Ədhəm Ərdəbil yaxınlığında Firuzşahla görüşə bildi. Mənbədəki məlumatlardan aydın olur ki, Ərdəbildə Firuzşahın çoxlu sayda müridləri də var imiş və Sultan Ədhəm onun evinə yollanır və onun qonağı olur. Hətta belə söhbətlər də yayılıbmış ki, Firuzşahın ətrafında müridlərinin çoxalması və onun nüfuzunun artması

bütün İrana hakimliyin onun əlində toplanmasına gətirib çıxara bilər. Amma Sultan Ədhəm bu söhbətlərə ciddi fikir vermədən onu Ərdəbil hakimi təyin edir (15). Bu iki sultan arasında sonradan nə baş verməsinə birinci fəsildə toxunulmuşdur. Burada diqqəti cəlb edən məsələ odur ki, Firuzşahın ərdəbilli olması barəsində ortaya atılan iddiaların ciddi elmi-tarixi əsası yoxdur. Yəni, Firuzşah əslən Ərdəbildən idi və onun Ərdəbildən olması kürdlüyə bağlanması haqqında iddiaları aradan qaldıra bilər.

Səfəvi xanədanının etnik mənsubiyyətinin kürdlüyə bağlanmasında Əhməd Kəsrəviyə də istinad olunur (16). Amma Əhməd Kəsrəvi başqa bir əsərində isə Şeyx Səfinin və onun əcdadlarının Ərdəbildən olmasını və onların dilinin də Azərbaycan dili olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq etmişdir (17).

Şeyx Səfiəddinin türk (Azərbaycan türkü) olması haqqında mənbələrdə başqa məlumatlar da mövcuddur. Məsələn, "Səfvətüs səfa" əsərinin müxtəlif yerlərində "Piri türk" kimi xatırlanmışdır. Bundan başqa məlumdur ki, Şeyx Səfi öz elmi biliklərini genişləndirmək üçün Şiraza yollanmışdı. O, burada bir çox fəzilət sahibləri ilə görüşmüşdü. Şirazda məşhur din xadimi və ürfan sahibi Əmir Abdulla ilə görüşəndə o, Şeyx Səfiyə belə müraciət etdi: "Ey gənc türk! Mücahidlik, zahidlik və yüksək əhvali-ruhiyyə sayəsində sənün üçün hasil olan [şeylər] mənim bəsirət gözümə çatmayıb. Sənün qarşında böyük bir alış-veriş durur..." (18).

Yəni Şirazda Şeyx Səfiyə "türk" deyə müraciət edilməsi də onun bir türk kimi tanınmasının təsdiqi idi.

Səfəvi xanədanının və o cümlədən də Şah İsmayılın qeyri-azərbaycanlı mənşəyinin irəli sürülməsi türkdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda da geniş müzakirə olunan mövzulardan birinə çevrilmişdir. Bəzi müəlliflər, o cümlədən Səfəvi tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparmış Faruq Sümər ciddi cəhdlə Şah İsmayılın şəcərəsinin kürdlərə bağlanması zəruriliyi üzərində təkid edir. O da daha çox Əhməd Kəsrəviyə istinad etməklə qeyd edirdi ki, "bu xanədanın Sincardan Firuzşah adlı bir kürdə bağlanması şəksiz qəbul olunmalıdır" (19).

Faruq Sümər o müəlliflərdəndir ki, o da qətiyyətlə Səfəvi dövlətini və onun mənşəyini Azərbaycan həyatından qoparmağa çalışır və bu istəyini əsaslandırmaq üçün müxtəlif faktları da öz istəyinə əsasən şərh etməyə çalışmışdır. Qeyd edilməlidir ki, bu iddia heç Türkiyə elmi və ictimai fikrində də birmənalı şəkildə qəbul olunmur. Bəzi müəlliflərin fikrincə, sünnilikdən kənar hər hansı bir islamı qəbul etməyən Faruq Sümərin bu fikri ciddi qəbul edilməməlidir (20). Əslində, Faruq Sümər də öz iddiasını əsaslandırmaq üçün mötəbər faktları ortaya qoya bilməmişdir.

İctimai fikrə təqdim olunan araşdırmalarda Faruq Sümərin Şah İsmayılın kürdlüyə bağlanmasını təkzib edən arqumentlər də ortaya qoyulmuşdur. Bu arqumentlərə Şah İsmayılın öz əsərlərində özünü türk adlandırması, Şah İsmayılın kürd dilində əsərləri və yazışmalarının olmaması, Çaldıran döyüşündə kürd tayfalarının Şah İsmayılı deyil, Sultan Səlimi dəstəkləməsi belə arqumentlərdəndir (21).

Faruq Sümərin Səfəvi dövlətinin Azərbaycan həyatından qoparması üçün ortaya atdığı iddialardan biri də bu dövlətin Anadoludan gəlmiş türk tayfaları tərəfindən təşkil edilməsidir. Yəni, onun iddiasından belə bir qənaət hasil olunur ki, Anadolu türkləri Azərbaycana (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) gələrək burada Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Səfəvi dövlətinin əsasını qoymuşlar. Bu iddia Səfəvi tarixi ətrafında araşdırmalar aparan bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən də dəstəklənmiş və hətta bəzi tədqiqatçılar bu fikri mütləqləşdirmişlər.

Türk tayfaları olan Ustaxlı, Şamlı, Təkalı, Baharlı, Zülqədər, Əfşar, Qacar tayfalarının Səfəvi dövlətinin formalaşmasındakı rolu heç bir vəchlə inkar olunmamalıdır. Əksinə, Səfəvi dövləti Azərbaycan ərazisində bir türk dövləti kimi formalaşmışdı və adları çəkilən türk tayfalarının bu dövlətin formalaşmasında və bütünlükdə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri vardır. Lakin bunu ortaya atanlar Anadolu türk tayfaları ilə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfaları arasında ciddi bir sərhəd qoyurlar, adları çəkilən türk tayfalarını Azərbaycan area-

lından tamamilə qoparırlar, Azərbaycan əhalisinin Səfəvi dövlətinin yaradılmasındakı rolunu görməməzliyə alırlar. Bununla da Səfəvi dövlətinin Azərbaycan ərazisinə qondarılması görüntüsünün yaradılmasına cəhd göstərilməkdədir. Bu anlaşılmaz konsepsiya Səfəvi dövlətinin mənsəyini qəbul etmək istəməyən müəlliflər və ideoloji qüvvələr tərəfindən bu gün də ciddi bir argument kimi irəli sürməkdədirlər.

Anadoluda məskunlaşmış türk tayfalarının Azərbaycan ərazisindəki türk tayfalarından qoparılması heç bir halda düzgün deyildir və bu tayfaların yalnız Anadoluda məskunlaşmasını iddia etmək də həqiqətdən uzaqdır. Türk tayfalarının bölgəyə yayılması qədim köçlərin nəticələri idi və bu köçlər nəticəsində eyni tayfanın və qohum tayfaların sakinləri böyük bir əraziyə səpələnmişdilər. Bu tayfalar Anadoluda da məskunlaşmışdılar, köç yollarının üzərində olan Azərbaycan ərazisində də məskunlaşmışdılar və digər ərazilərə də səpələnmişdilər. Ona görə Anadoluda məskunlaşmış türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış oxşar və qohum türk tayfalarından təcrid olunmuş şəkildə hərbi-siyasi həyata atılmaları məntiqdən uzaqdır.

Məsələn, Səfəvi dövlətinin əsasını təşkil edən tayfalardan biri kimi, əfşar tayfaları haqqında aparılan tədqiqatların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bu tayfa hələ Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl Azərbaycanda, indiki İran ərazisində, Xəzər dənizinin qərbində və Qafqazda məskunlaşmışdılar. Mövcud olan bəzi fikirlərə görə, əfşar tayfası əvvəlcə məhz Azərbaycanda məskunlaşmış və sonra da Yaxın Şərqi digər məntəqələrinə yayılmışdılar (22).

Əfşarlar haqqında aparılmış maraqlı tədqiqatlardan birinin müəllifi Azərbaycanda, Xorasanda, Şirazda və digər yerlərdə məskunlaşmış əfşarların eyni qandan olduğunu, eyni kökdən inkişaf etdiyini vurğulayırdı (23).

Əfşarlar tarixi haqqında mötəbər mənbələrdən sayılan "Tarix-e cahanqoşa-ye Naderi" əsərinin müəllifi Mirzə Mehdi xan Astrabadi əfşar tayfasını türkmən tayfaları ilə əlaqələndirməklə bu tay-

fanın monqol yürüşləri zamanı Türkünstandan Azərbaycana gəlməsini və burada məskunlaşmasını yazırdı. Bu fikir sonradan A.Bakıxanov, L.Lokkart kimi tarixçilər tərəfindən də təkrar olunmuşdur. L.Lokkart da yazırdı ki, əfşarlar monqol hücumlarının başlanması ilə Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana köçmüş və sonra da buradan İran ərazisinə və Şərqi Anadoluya səpələnmişdilər (24).

İran tədqiqatçısı Səid Nəfisi apardığı araşdırmalarda əfşar boyunun türkmən tayfaları ilə əlaqələndirilməsini və onların Türkünstanda yaşaması fikrini qəbul etmirdi. O bütünlükdə bəzi türk tayfalarının türk-monqol əsilli olması, onların həm türklərlə, həm də monqollarla əlaqələndirilməsi barəsində deyilənlərlə barışmırdı. Bir sıra tədqiqatçılar kimi o da türklərin monqollarla əlaqələndirilməməsinə tərəfdar çıxırdı. Səid Nəfisi türk tayfalarının İrana gəlməsinin monqol tayfalarının hücumlarının başlaması vaxtına təsadüf etməsini də qəbul etmir və bildirirdi ki, türk tayfaları indiki İran ərazisində monqollardan 9 yüz il əvvəl meydana çıxmışdılar. Müəllif qeyd edirdi ki, miladi tarixi ilə V əsrin əvvəlində indiki İran ərazisi iki istiqamətdən iki irqin axını ilə qarşılaşdı. Bu axın həm şimali-şərqdən, həm də şimali-qərbdən baş verdi. Şimal-qərbdən gələn tayfaları iranlılar xəzərlər adlandırırdılar və onlar da türk tayfaları idilər. S.Nəfisinin fikrincə, o zamanlar türklər Xəzərin üç tərəfində yaşayırdılar və müxtəlif tayfalara bölünmüşdülər: xərləx, qəz, xərxiz (qırğız), başqırd, qazax, qaraqalpaq, səlcuq, türkmən, kalmık və s. türk tayfaları şimal-şərqdə, qarapapaq, qoymaq, becənək, salur, bayandur, əfşar, beqdeli, bayat, xəzər və s. tayfalar isə şimal-qərbdə yaşayırdılar. S.Nəfisinin qənaəti belədir ki, miladın 5-ci əsrindən əfşarlar Cənubi Qafqazda məskunlaşmışdılar. VIII əsrdə isə onlar Cənubi Qafqazdan mühacirət edərək Şama tərəf yollanmışdılar. Onların bu miqrasiyasının monqolların hücumu ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Əfşarlar qərb türkləri üçün xas olan türk dilində danışırtdılar və onların dili şərq türklərinin dilindən xeyli fərqlənirdi. Türk tayfalarının dilinə gəlincə isə o əlavə edirdi ki, şərq türkləri olan özbəklər və türklər bir-birinə yaxındır-

lar. Bu yaxınlıq iki böyük dəstəyə bölünmüş qərb türkləri arasında da mövcuddur. Həmin dəstələrdən biri Qafqaz və İran türkləridir. İkincisi isə osmanlı türkləridir. Yəni, Azərbaycan türkcəsi ilə osmanlı türkcəsi arasında belə bir yaxınlıq mövcuddur. Bununla, müəllif bir daha belə bir qənaətə gəlir ki, əfşarlar qərb türklərindəndir və onlar özbək və türkmənlərdən fərqlənirlər (25).

A.Bakıxanovun əsərlərində Qacar tayfasının mənşəyi və bölgədə məskunlaşması haqqında da müəyyən məlumatlar vardır. Müəllif şərq mənbələrinə istinad edərək yazırdı ki, Hülaki xanın hakimiyyəti illərində 200 min qacar ailəsi indiki İran ərazisinə köçürüldü. Onun fikrincə, qacarlar sonradan Suriya və Anadoluya səpələnmişdilər. A.Bakıxanov onun da əlavə edirdi ki, Əmir Teymur bölgəyə hücum edəndə 80 min qacar ailəsini Suriya və Anadoludan geri qaytararaq İrəvan, Gəncə və Qarabağda yerləşdirmişdi (26).

İran alimi Nasir Nəcminin yazdığına görə isə, qacarlar bölgədə məskunlaşmazdan əvvəl Qafqazda yaşayırdılar. Onun fikrincə, monqollar Rusiya ərazilərini tərk edib öz yurdlarına dönməyə başlayandan sonra slav tayfaları şimaldan cənuba doğru irəliləməyə başladılar. Onların cənuba doğru axını qərb türklərinin sıxışdırılması ilə nəticələndi. N.Nəcmiyə görə bu zaman qacarlar da məskunlaşdıqları Qafqazı tərk etməli oldular. Onların bir hissəsi Qafqaz keçidindən adlayaraq Aran və Azərbaycana axışdılar. Sonra isə onlar Krıma və Türkiyə ərazisinə də yol tapdılar. Müəllif qeyd edirdi ki, qacarlar uzun müddət Muğan düzündə çadırlarda yaşamışdılar. Sonradan onların buradan Şam istiqamətində köçü başladı və xeyli sayda qacar Şam ətrafında və Aralıq dənizi sahillərində məskunlaşdı (27).

Türk tayfalarının Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan yaşaması haqqında digər mənbələrdə də məlumatlar mövcuddur. Məsələn, qızılbaşların tarixi haqqında XVII əsrdə yazılmış bir mənbədə bayat, əfşar və qacar tayfalarının ən qədim zamanlardan bölgədə və Azərbaycan ərazisində məskunlaşdığı göstərilmişdir (28).

Bu toxunulan fikirlər də bir daha onu deməyə əsas verir ki, Anadoluya da səpələnmiş olan Ustaclı, Şamlı, Təkalu, Baharlı, Zülqədər, Əfşar, Qacar tayfaları bəzi müəlliflərin yaratmaq istədiyi görüntülərin əksinə olaraq, Azərbaycandan təcrid edilərək Anadolu daxilində hüdudlanmış tayfalar deyildilər. Anadolu bu tayfaların məskunlaşmış olduğu bölgələrdən biri idi və onların Azərbaycanda eyni adlı, oxşar və qohum türk tayfalarından ayrı salınması məntiqdən uzaqdır. Adları çəkilən tayfalardan toplanmış qoşun bölmələrinin Səfəvi yürüşlərində və bu dövlətin əsasının qoyulmasındakı rolu inkar edilməsə də, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış tayfaların və əhalinin fəal iştirakı olmasaydı Şah İsmayıl öz hərəkətini uğurla başa çatdıra bilməzdi. Yəni Səfəvi dövlətinin yaranması Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının təşkilatlanmasının, dini-siyasi məqsəd ətrafında səfərbər olmasının məntiqi nəticəsidir. Sözsüz ki, bu hərəkətdə bölgədə yaşayan digər etnik qrupların nümayəndələrinin iştirakını da kənara qoymaq olmaz. Amma Səfəvi hərəkətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi Azərbaycan ərazisində təşkilatlanmış qüvvələr idi. Anadoluda yaşayan eyni adlı və qohum tayfaların bu hərəkətə qoşulması isə həmin hərəkətin gücünü daha da artırdı.

Səfəvi təriqəti konkret zaman kəsiyində insanların narahatçılığını özündə əks etdirən, insanların intizarında olduğu suallara cavab verə bilən və canlı bir dini hərəkət kimi Ərdəbildən çox-çox uzaqlara, o cümlədən Anadoluya da yayılmışdı. Amma bu təriqətin kökləri və gücü Azərbaycanla bağlı idi, bu təriqət Azərbaycanda meydana gəlib burada kök atmış və sonra da öz şaxələrini ətrafa yaymışdı. Gün-gündən genişlənən təriqət şəbəkəsinin bağlandığı mərkəz də Azərbaycanda idi. Səfəvi təriqətinin dini-siyasi hərəkətə çevrilməsi də Azərbaycanda baş vermişdi. Ona görə də bu hərəkətin Azərbaycanda uğur qazanması Azərbaycanda yaşayan əhalinin dəstəyi olmadan mümkün ola bilməzdi.

Səfəvi təriqətinin Azərbaycanda formalaşması və Azərbaycan daxilində xeyli sayda tərəfdarlar toplaması haqqında isə müstəqim və qeyri-müstəqim sübutlar kifayət qədər çoxdur. Qeyri-müstəqim

sübutlar deyəndə Şeyx Səfidən başlayaraq Səfəvi təriqətinin digər rəhbərlərinin Ərdəbildə və ətrafında necə böyük nüfuza malik olması göstərilə bilər. Əgər Səfəvi Ərdəbildə və onun ətrafında özünə kifayət qədər tərəfdar toplaya bilməsəydi Şah İsmayılın əcdadları mürşidi-kamil kimi nüfuz və ehtiram sahibi ola bilməzdilər. Hətta dövrün yerli hakimləri də Səfəvi xanəqahının yerli əhali arasındakı nüfuzundan ehtiyat edirdilər.

Bəzi məlumatlara görə, hələ Şeyx Səfiəddinin sağlığında dövrün hakimlərindən olan Əmir Çoban Sulduz onun təriqət tərəfdarlarının sayının nə qədər olması ilə maraqlanmışdı. Şeyx Səfiəddin də bildirmişdi ki, onun qoşunlarının hər nəfərinə qarşı 100 nəfər təriqət tərəfdarı toplamaq mümkündür (29).

Qaraqoyunlu Cahanşahın hakimiyyətə gəldiyi illərdə isə Səfəvi təriqəti ətrafında toplanan insanların sayı daha da artmışdı. Cahanşah ehtiyat edirdi ki, Sultan Cüneyd öz müridlərinin çoxalmasından istifadə etməklə siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qalxar və bununla onun hakimiyyətinə son qoyar. Cahanşah Qaraqoyunlu onun təşvişinə səbəb olmuş Sultan Cüneydin aradan qaldırılmasını da mümkün sayırdı. Amma o, Sultan Cüneydin ətrafında böyük bir qüvvə formalaşdığından onun qətlinə əl atmaqdan ehtiyatlanırdı. Qaraqoyunlu sarayının əyanları da təkidlə belə bir əmələ əl atmağın tərəfdarı deyildilər. Çünki Səfəvi xanəqahına qarşı təzyiq Səfəvi təriqətinin geniş yayıldığı yerli əhalinin Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı ciddi etirazları ilə qarşılanırdı. Ona görə də Cahanşah rəqibi saydığı Sultan Cüneydi başqa yollarla Ərdəbildən uzaqlaşdırmağa müvəffəq oldu. Birinci fəsildə qeyd edildiyi kimi, Cahanşah ona belə bir məktub göndərdi: "Mənim məktubum sənə çatdıqda görək ki, xalq özündən və öz söhbətlərindən uzaq edəsən, yanında olan müridləri pərakəndə edəsən və sakit dolanasan ki, mən sənə sufilərindən xatircəm deyiləm. Məbada ki, qalmaqallı cahillərə uyub qiyamətdən dəm vurasan, ürəyində səltənət arzusu yer tapsın, asan gedən işlər müşkülə düşsün və hər iki tərəfdən neçə min nəfərin qanı axmış olsun. Əgər mənim sözlümü eşitməsən və bu hədyanlarına son qoymasan yəqin ki,

sənin və müridlərinin dəf edilməsi bizim üçün fərz olacaqdır" (30).

Bu zaman Anadoludan türk tayfalarının silahlanmış dəstələrinin Azərbaycana gəlməsi barədə söhbətlər getmirdi. Belə olduğu təqdirdə, Cahanşahın işarə etdiyi müridlər heç şübhəsiz ki, Azərbaycanda, Ərdəbil ətrafında mövcud olan müridlər idi. Yəni, hələ Anadoludan kömək gəlməzdən əvvəl də Ərdəbil ətrafında Cahanşahı narahat edəcək sayda silahlı müridlər mövcud idi. Vaxt ötdükcə Səfəvi qoşunlarının əsasını da məhz bu müridlər təşkil etdilər.

Məlumdur ki, Sultan Cüneyd Ərdəbili tərk edəndən sonra Suriyaya, sonra Diyarbəkərə yollandı, burada Uzun Həsənlə yaxınlaşa bildi. Həmin bölgədə olarkən Sultan Cüneyd təriqət tərəfdarları arasından böyük sayda qoşun dəstəsi təşkil etdi və hətta Trabzon üzərinə də hücum etdi. Bir müddətdən sonra isə Sultan Cüneyd Ərdəbilə qayıtmaq qərarına gəldi. Mənbələrdə Sultan Cüneyd geri qayıdarkən Diyarbəkər ətrafında formalaşıdırı bildiyi qoşun bölmələrinin özü ilə gətirib-gətirməməsi haqqında məlumat yoxdur və əslində onun Diyarbəkər ətrafında topladığı qoşun dəstəsi ilə Ərdəbilə qayıtması real görünür. Çünki Sultan Cüneyd Qaraqoyunlu Cahanşah tərəfindən ciddi şəkildə təqib olunurdu və özünə təhlükə saydığı Sultan Cüneydin qoşun dəstəsi ilə Ərdəbilə gəlməsinə imkan verməzdi. Mənbələrdə belə bir məqam aydın şəkildə vurğulanır ki, Sultan Cüneyd Ərdəbilə döndükdən sonra yeni qoşun dəstəsinin toplanması haqqında göstəriş verdi. Bu qoşun dəstəsi Azərbaycandan və onun ətrafından toplandı. Mənbədə qısa müddət ərzində Sultan Cüneydin 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi topladığı bildirilir (31). Burada da qoşun dəstəsinə Anadoludakı türk tayfalarının qoşulması haqqında bir məlumat yoxdur. Ola bilsin ki, Anadoludan olan müridlər arasından bu qoşun dəstəsinə qatılanlar var idi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, Qaraqoyunlu dövləti kifayət qədər güclü bir dövlət idi və bu şəraitdə Qaraqoyunlu ərazisində çoxsaylı düşmən qoşun dəstəsini hərəkət etdirmək mümkün deyildi. Amma sözsüz ki, həmin qoşun dəstəsinin əsasını Azərbay-

candan və yaxın bölgələrdən toplanan dəstələr təşkil edirdi. Çünki qısa müddət ərzində Anadoluda qoşun dəstəsi toplayıb onu Ərdəbilə yetirmək də mümkün olmazdı.

Sultan Heydər təriqət rəhbərliyi dövründə də Azərbaycandan qoşun dəstələrinin toplanması davam etdirildi. Sultan Heydər tərəfindən qızılbaş papaqlarının tətbiqinə də Azərbaycanda başlanmışdı. Uzun Həsən bu papaqlara böyük maraq göstərdiyi üçün Sultan Heydərə xəbər göndərmiş və onun vasitəsilə həmin papaqları əldə etmişdi. Bu papaqlar ona Ərdəbildən gətirilmişdi və Azərbaycan bu papaqların ilkin yayıldığı məkan idi. Sultan Heydər Dağıstan istiqamətində hərbi yürüşə başlayanda onun ətrafında toplanan 10 minlik qoşun dəstəsinin əsasını Azərbaycandan toplanan silahlı müridlər təşkil edirdilər. Anadolu türk tayfalarının Şah İsmayıl dəstək verməsi açıq şəkildə mənbələrdə öz əksini tapsa da, Sultan Heydər qoşun dəstəsində Anadoludakı türk tayfalarının iştirakı haqqında məlumat yoxdur. Bu da Sultan Heydər gücünün məhz Azərbaycanda təşkilatlandığını göstərməkdədir. Sultan Heydər Dağıstan istiqamətinə həyata keçirdiyi hərbi yürüş zamanı ələ keçirdiyi qənimətləri və əsirləri də Ərdəbilə gətirərək buradakı müridlər və əhali arasında paylaşırdı (32).

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Sultan Heydər Şirvan üzərinə sonuncu hücumu zamanı qızılbaş qoşunlarında mancanaqlar da var idi və həmin mancanaqlardan Dərbənd qalası üzərinə hücum zamanı istifadə olunmuşdu (33). Başqa sözlə, qızılbaş qoşunlarının zəruri texniki təchizatı var idi və bu texniki təchizatı da Azərbaycan ərazisində hazırlamaq mümkün ola bilərdi. Bütün bunlar onların göstəricisidir ki, Səfəvi hərəkətinin hərbi gücünün formalaşmasında Azərbaycan daxilində də ciddi işlər görülürdü. Bu işlər Sultan Əlinin mürşidliyi dövründə də davam etdirildi. Onun da ətrafında böyük sayda qoşun dəstəsi toplanmışdı. Sultan Əlinin şəhid olmasından sonra bu qoşunlar başsız qalsalar da, şübhəsiz onlar Şah İsmayıl qoşunlarının da mühüm bazasını təşkil etmişdilər. Mütəxəssislər də qeyd edirlər ki, Şah İsmayıl öz hərəkətinə başlayanda iki ildən də az bir müddət ərzində onun ətra-

finda Azərbaycandan, Qarabağdan və Rumdan atasının müridləri və özünün tərəfdarları toplandılar (34).

Azərbaycanlı tədqiqatçıların araşdırmaları da Şah İsmayılın hərəkətinin başlanğıcında onun qoşunlarının əsasını Azərbaycan ərazisindən toplanmış müridlərin təşkil etdiyini göstərir. Məlumdur ki, öz hərəkətinin başlanğıcında Şah İsmayıl Ərzincana doğru hərəkət etmək və orada toplanmış silahlı müridləri öz qoşun dəstəsinə qatmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Şah İsmayıl Ərcivandan əvvəlcə Göyçə gölünün ətrafına yollandı və burada onun dəstəsinin əsasını ərəşli və zülqədərli tayfalarının üzvləri təşkil edirdilər. Mütəxəssislər belə bir qənaətə gəlmişlər ki, hələ Kiçik Asiyaya daxil olmazdan əvvəl Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) qoşunları Qaradağ, Əhər və Talış sufilərindən, habelə Azərbaycan ərazisində yerləşmiş şamlı, rumlu, ərəşli, zülqədər tayfalarının silahlı müridlərindən təşkil olunmuşdu. Şah İsmayılın ətrafına ilkin toplanmış 1500 nəfərlik qoşun dəstəsinin əsasını Azərbaycandan (o cümlədən Gilandan) toplanmış silahlılar təşkil edirdilər. Azərbaycan daxilində hərəkətə başlayanda isə Xalxalda, Ərcivanda və digər məntəqələrdə də Şah İsmayıla xeyli sayda könüllü qoşuldu. Ona görə də güman edilir ki, Anadoluya yetişməzdən əvvəl Şah İsmayılın ətrafında toplanmış olan qoşun dəstəsinin sayı artıq bir neçə min nəfərə çatmışdı (35).

Mənbələrdə və elmi-tədqiqat əsərlərində aydın şəkildə göstərilir ki, İsmayıl Mirzənin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinə tərkibinə Anadoludakı türk tayfalarından toplanmış qoşun dəstələri Çuxursəəddə və Ərzincan ətrafında olarkən qatıldılar (36). Deməli, bu məntəqələrə yetişənə kimi İsmayıl Mirzə ətrafına toplanmış olan qoşun dəstəsi Azərbaycandan yığılmışdı. Bu bir tərəfdən məntiqə uyğundur. Çünki istər Qaraqoyunlu dövlətinin, istərsə də Ağqoyunlu dövlətinin Səfəvi xanədanına qarşı barışmaz münasibətinin olduğu halda Anadoludan böyük qoşun dəstələrinin Ərdəbil ətrafına gəlməsi mümkün deyildi. Digər tərəfdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Sultan Cüneydin və Sultan Heydərin ətrafına toplanmış böyük sayda qoşun dəstəsi də Azərbaycanda top-

lanmış qoşun dəstəsi idi. Şübhəsiz ki, Ağqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra onun qoşunlarının müəyyən hissəsi də Şah İsmayıl qoşunlarına qatılmışdı.

Bütün bunlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, Anadoluda və Azərbaycanda məskunlaşmış eyni adlı və qohum türk tayfalarını bir-birindən ayırmaq olmaz. Bu tayfaların məskunlaşma arealı Anadolu və Azərbaycan da daxil olmaqla hətta daha geniş əraziləri əhatə edirdi. Ona görə də Şah İsmayıl qoşunlarının tərkibindəki türk tayfalarından söhbət açarkən onların yalnız Anadoludan olduğu ehtimal edilməməlidir. Digər tərəfdən də qızılbaş qoşunlarının təşkilində Anadoludakı türk tayfalarının iştirakını Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfalarının iştirakından ayırmaq olmaz. İstər hərəkətin başlanğıcında, istərsə də sonrakı dövrlərdə qızılbaş (Səfəvi) qoşunlarının formalaşmasında Azərbaycan vilayətlərinin əhalisi fəal şəkildə iştirak etmişdilər.

Səfəvi dövlətinin tarixinin Azərbaycan həyatından qoparılması üçün elmi-tarixi dövriyyəyə çıxarılmış fikirlərdən biri də Şah İsmayılın etnik mənsubiyyətinin təhrif edilməsi, Azərbaycan dilinin türk dilləri qrupundan ayrılması, Səfəvi sarayında Azərbaycan dilinə yabançı münasibətin bəslənməsi və bu kimi məqamlardır. Burada izlənilən niyyət ondan ibarətdir ki, əgər Azərbaycan dili türk dili deyilsə, deməli, Şah İsmayıl da türk deyil və onun qurduğu dövlət də Azərbaycan türklərinin qurduğu dövlət kimi qəbul edilə bilməz. Bundan başqa belə fikirlər də səsləndirilir ki, Səfəvi sarayında dövlət dili kimi fars dili qəbul edilibsə, deməli Şah İsmayılın qurduğu dövlət Azərbaycan türk dövləti sayıla bilməz.

Bu fikirlərin tərəfdarı olan tədqiqatçılar belə bir iddia irəli sürürlər ki, bu gün Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi dili azəri dili adlandırmaq düzgün deyildir. Bildirilir ki, azəri dili vaxtilə Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan) ərazisində yaşamış midiyalılara məxsus olan Midiya dilinin bir ləhcəsi olmuşdur. Bununla belə, bir fikir ortaya qoyulur ki, Azərbaycan (Cənubi) əhalisi mənşəcə türk yox, əslən Midiya əsilli xalqlardan biridir və türk dilini isə bu xalq tarixin sonrakı dövründə qəbul etmişdir (37).

Təbrizli tədqiqatçı Əhməd Kəsrəvi də Azərbaycan dili ilə bağlı buna oxşar bir fikrə malikdir. O, Şeyx Səfinin və onun əcdadlarının dilinin azəri dili olmasından danışarkən qeyd edirdi ki, Şah İsmayılın şer yazdığı türk dilini Səfəvi xanədanı sonradan qəbul etmişdi. Ə.Kəsrəvi hətta Şeyx Səfini farsdilli də adlandırırdı. Müəllif öz araşdırmasında yazırdı ki, tək Şah İsmayılın əcdadlarının deyil, bütün Azərbaycanın dili azəri dili idi və yalnız sonralar Azərbaycanda türk dili rəvac tapmışdı (38).

Səfəvi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan Parsadust da Şah İsmayıl haqqında apardığı araşdırmasında eyni ilə bu fikri təkrar edirdi. Bir sıra tədqiqatçılara istinad etməklə o da bəyan edirdi ki, azəri dili Azərbaycan türklərinin bugünkü dilinə yaxın olmayan bir dil idi. İddia olunur ki, azəri dili İsfahan, Həmədan, Rey sakinlərinin danışdığı dil ilə oxşar dil olmuşdur. M.Parsadust belə bir fikirlə də razılaşırdı ki, tat dili əslində azəri dilinin oxşarıdır. Bu fikirlərdən sonra müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, səfəvilərin əcdadları ari nəslinə mənsubdurlar (39). Yəni bu nəsil türkdilli nəsil deyildir.

Bəzi iddialara görə isə Azərbaycan ərazisində türk dilinin bərqərar olması Səfəvilərin güclü təsiri nəticəsində olmuşdu. Bu iddialara görə, Səfəvi şahlarının təsiri və təzyiqi nəticəsində fars dili bütünlüklə türk dili ilə əvəzlənmişdi. Güman edilir ki, ümumən Azərbaycan ərazisində fars dilinin türk dili ilə əvəzlənməsinə səlcuqların bu bölgəyə gəlməsindən sonra başlanmışdı. Bu fikirlərin sahiblərinin ümumi baxışı belədir ki, Azərbaycan ərazisində türk dilinin işlədilməsinin qabardılmasının səbəbi pantürkistlərin göstərdiyi fəallıqlarla bağlıdır. Ona görə də türk dili həvəskarlarına belə bir məsləhət də verilir ki, bu məsələdə xüsusi fəallıq göstərməsinlər. Çünki onlar bilmirlər ki, onların kökləri əslində türklərə deyil, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qeyri-türklərə gedib çıxır. Bütünlüklə, belə əsərlərdə cənubi Azərbaycan arealı fars arealı kimi və bu ərazilərin qədim dilinin də qeyri-türk dili olması fikirləri irəli sürülür. Türk dilinin Azərbaycanda (Cənubi) rəvac tapması isə türk tayfalarının bura gəlməsi ilə əlaqələndirilir və

türk tayfalarının bölgəyə gəlişi isə XI-XII əsrlərdən sonrakı dövrə aid edilir (40).

Azərbaycan ərazisinə köç axınları ilə əlaqədar dilin transformasiyaya uğrayıb-uğramaması hazırkı tədqiqatın obyektı olmasa da, qeyd edilməlidir ki, elmi-tarixi ədəbiyyatda yuxarıda toxunulan fikirlərə əks olan fikirlər də mövcuddur. Məsələn, tədqiqatçılar Strabonun əsərlərinə istinad edərək bildirirlər ki, Araz çayı vadisində Az(a)ların ölkəsi yerləşibmiş. Ehtimal edilir ki, Azərbaycan və Araz sözləri də, əslində, bu sözdən meydana gəlmişdir (41).

Azərbaycan arealına türk tayfalarının axının tarixinin xeyli qədim olması çoxsaylı tədqiqatların obyektidir və bu gün də bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmaqdadır. Nəzərə alınsa ki, Azərbaycan dili yalnız Cənubi Azərbaycan ərazisində deyil, Şimali Azərbaycan, o cümlədən də hazırda Azərbaycana qonşu olan ölkələrin ərazilərində yayılmışdır və bu dildə mövcud olan yazılı ədəbiyyatın kifayət qədər qədim tarixi vardır, onda yuxarıda söylənilən fikirlərə ciddi yanaşılması təbii bir hal kimi ortaya çıxacaqdır. Çox hallarda isə Səfəvi xanədanının türk kökünün inkar edilməsi elmi əsaslandırılmalardan daha çox, bəzi müəlliflərin millətçi-ideoloji iddialarına xidmət edir və ona görə də bu iddialar ciddi elmi qənaətlər kimi formalaşdırıla bilmir.

Amma bütün tədqiqatçılar sözsüz ki, bu qənaətləri bölüşməzlər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu gün Səfəvi xanədanının türklüyə mənsubluğu şübhə doğurmadiğı kimi, bu xanədanın dilinin də Azərbaycan türkcəsinin olması şübhə doğurmamalıdır. Səfəvi sarayında və bütünlükdə Səfəvi dövləti hüdudlarında türk dilinin geniş rəvac tapması haqqında İ.Petruşevski belə yazırdı: "Səfəvilərin sarayında və qoşunlarında uzun müddət (həm XVI, həm də XVII əsrlərdə) o zaman ön Asiyanın bütün türk tayfaları üçün anlaşılıqlı olan türk dili, yəni Azərbaycan dili qəbul edilmişdi. O zaman bu dilin ədəbi dil kimi yayılması Azərbaycanın hüdudlarından xeyli kənara çıxırdı. Doğrudur, rəsmi sənədlərdə, əksinə olaraq, fars dili işlədilirdi. Amma mənasız yerə biz bunda İran elementinin təsirinin güclənməsi kimi yeni bir hadisəni görmək

istərdik. Bu, hələ səlcuqlar zamanından yalnız İran ərazisində deyil, həm də Kiçik Asiyada, Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada, müsəlman Hindistanında möhəmlənmiş feodal dövlətçiliyinin qədim ənənəsi idi. Bu dövlətlərdə fars dili milli dil kimi deyil, feodal dövlətçiliyi və mədəniyyətinin beynəlxalq sinfi dili kimi qəbul edilirdi" (42).

Səfəvilər tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan H.Fəlsəfi isə öz əsərlərindən birində Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində türkdilli (Azərbaycan) etnosun və türk-azəri dilinin səltənət daxilində geniş rəvac tapması haqqında öz fikirlərini belə bildirirdi: "Şah İsmayıl özünü seyid, Əli nəslə sayır və bu nəsil şəcərəsi ilə fəxr edirdi. Ana tərəfdən isə o, Türkmən Həsən bəy Ağqoyunlunun nəvəsi idi və o haqlı olaraq özünü bu sülalənin qanuni varisi hesab edirdi... Dövrün bütün tarixlərindən məlum olduğu kimi, onun tərəfdarları da əsasən türkmən və tatar tayfalarından olanlar idi. Hətta taxta çıxdıqdan sonra belə, o, İran mənşəyinə və dilinə - millətin iki başlıca əsasına - xor baxırdı. O, İranın yerli əhalisini tabe etmiş və onları mənşəcə türkmən olan qızılbaş tayfalarının hakimiyyəti altına salmışdı. Şirin fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili olduğu bir dördə o, türk dilini İran sarayının rəsmi dili etmişdi. Hətta o özü də yalnız türk dilində şerlər yazırdı. Nəticədə bu yad dil Səfəvilər sarayında geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək o, hətta onun hakimiyyətindən sonra da sarayın rəsmi dili olaraq qaldı. Buna görə də, türk siyasi qurumlarını yıxan və vahid dövlət yarıdan I Şah İsmayıl İranın milli və siyasi birliyini bərpa etməyi qarşısına məqsəd qoymaması şübhəsizdir". Fikrini davam etdirən müəllif sonra yazırdı: "Şah İsmayıl hər bir vilayəti tutduqdan sonra ələ keçirilmiş qənimətləri, əsirləri və torpaqları qızılbaş sərkərdələri arasında bölüşdürürdü. Beləliklə, mənşəyi və dili etibarilə türk olan tayfalar İranın hər yerində yerli farsdilli iranlılar üzərində ağalığa başlamışdılar. İranda imtiyazlı və qüdrətli zümrə əmələ gəldi və bütün hərbi və mülki mövqeləri, vəzifələri ələ keçirərək İran xalqını tam ixtiyarla və əzəmətlə idarə etdi. Buna görə

də Səfəvilər dövründə şahı İran şahənşahı adlandırdıqlarına baxmayaraq, İran ölkəsinə Qızılbaş dövləti (Məmləkəti Qızılbaş) adını verdilər. İran sarayında türk dilində danışırtdılar. Şah İsmayıl türk dilində şerlər yazırdı. Qızılbaşlar özlərini türk mənşələrinə, əsil-nəcəbət və adsanlarına görə İranın yerli əhalisindən yüksəkdə tutur, onları həqatərlə tatlar və taciklər adlandırırtdılar" (43).

Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi dövlətinə səfər etmiş fransalı səyyah Jan Şarden ölkə həyatında Azərbaycan dilinin necə rəvac tapması haqqında belə yazırdı: "Türk dili sarayın və qoşunların dilidir. Xanımlar və kişilər, xüsusilə də vəzifəliyərin ailələri yalnız türk dilində danışrlar. Bunun səbəbi odur ki, Səfəvi xanədanı türkdilli ərazilərdən, ana dili türk dili olan yerlərdən çıxmışlar" (44).

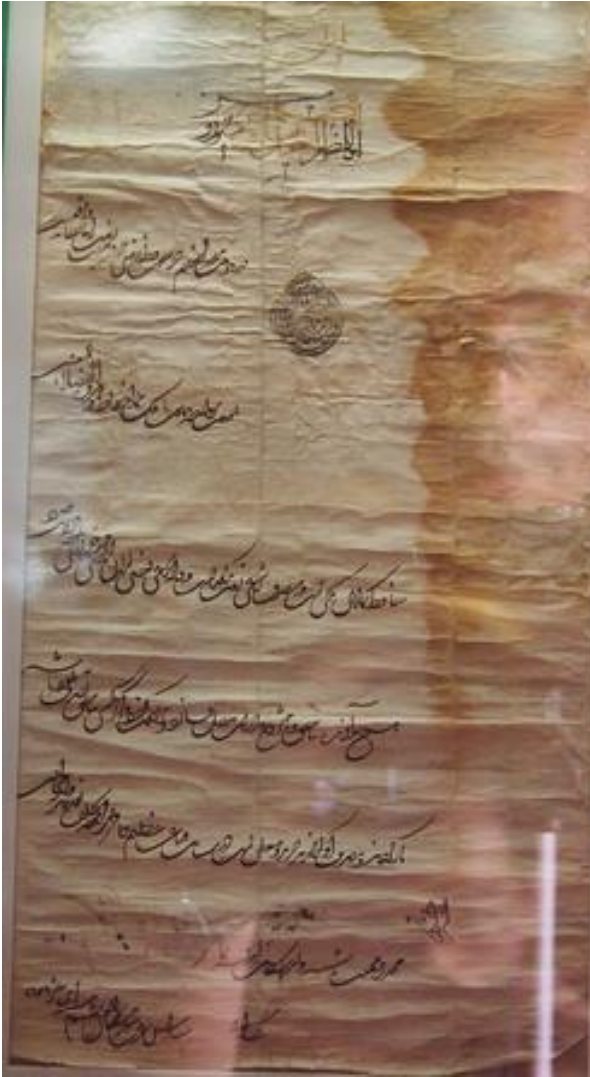
Şah İsmayılın özü də, onun əcdadları da türkdilli idilər və bütünlüklə türk (Azərbaycan) həyatına bağlı idilər. Səfəvi dövlətinin təşkilindən sonra isə Şah İsmayıl türklüyünü nəinki, hakimiyyət oyunlarına qurban vermədi, əksinə, özü türklüyün canlandırılmasının nümunəsi oldu, Azərbaycan dilində ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmaqla Azərbaycan türkcəsinin inkişafına bir təkən verdi. Bu dil, qeyd edildiyi kimi, sarayın, qoşunların rəsmi dilinə, insanların öz məişət həyatlarında isə sərbəst şəkildə istifadə edə biləcəyi bir dilə çevrildi.

Şah İsmayılın rəhbərliyi altında Səfəvi dövlətinin əsasının qoyulması ilə bölgədə Azərbaycan dilinin inkişafının yeni bir dövrünün başladığını qəbul etmək olar. Azərbaycan dili ədəbiyyat və yaradıcılıq dili kimi hələ Səfəvi dövlətinin əsasının qoyulmasından əvvəl də artıq özünü təsdiq etmişdi. Bunun nəticəsi kimi istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də şifahi ədəbiyyatda bu gün də ədəbi və tarixi əhəmiyyətini itirməyən əsərlər yaranmışdı. Hətta Şah İsmayılın ulu əcdadı olan Şeyx Səfiəddin də fars və gilək dillərindən başqa Azərbaycan dilində həm ədəbi, həm də elmi əsərlər yazmışdı. Şeyx Səfiəddin tərəfindən Azərbaycan dilində yazılmış ədəbi əsərlər yeddi əsrdən çox keçməsinə baxmayaraq bu gün də çox anlaşılıqlı bir dildədir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf etdirilməsi, əslində, Şah İsmayılın əcdadlarından miras qalmış bir ənənənin davam etdirilməsi və mənsub olduğu xalqın dəyərlərinin yaşadılması istəkləri ilə bağlı idi. Bu dilin inkişaf etdirilməsi və onun inkişafına təkən verməsi Şah İsmayılın Azərbaycan dilinə bağlılığının göstəricisidir. Məhz bunun göstəricisidir ki, Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsində çox dəyərli ədəbi əsərlər yaratmış və Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdi.

Şah İsmayıl saray daxilində Azərbaycan dilini rəsmiləşdirdi, qoşunlar daxilində və bütünlükdə səltənət daxilində Azərbaycan dilini ünsiyyət dilinə çevirdi. Doğrudur, Şah İsmayıl dövründə də rəsmi yazışmalarda fars dilindən istifadə olunurdu. Həmin dövrdə dini risalələrin, elmi əsərlərin ərəb dilində yazılması ilə də rastlaşmaq mümkündür. İ.Petruşevskinin yuxarıda xatırlanan fikrinə istinad edərək qeyd etmək lazımdır ki, bu, heç də Şah İsmayılın və onun əsasını qoyduğu Səfəvilər dövlətinin milli köklərdən uzaqlaşması demək deyildir. Əvvəlki fəsillərdən görüldüyü kimi, Osmanlı sultanı Sultan Səlim, özbək xanı Şeybək xan, Misir hakimi Qansu Quri öz yazışmalarında fars dilindən istifadə etmişdilər. Bu, heç də həmin dövlətlərdə və saraylarda fars təsirinin güclü olmasından və ya həmin dövlətlərin fars dilinə bağlılığından irəli gəlmirdi.

Saray yazışmalarının əsasən fars dilində aparılmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl tərəfindən imzalanan bütün sənədlərin başlığı türk dilində yazılırdı. Bunu sübut edən sənədlərdən günümüzdə qədər gəlib çatanları da olmuşdur. Məsələn, Şeyx Səfi türbəsi kənarında torpaq sahibi olan Kəmaləddin adlı Quran hafizinə torpaq mülkiyyətçiliyi haqqında verilmiş fərmandır. Həmin fərman belə başlayırdı: “Ya Əli! Əl-hökmüllah Əbu Müzəffər İsmayıl Bahadır sözüdür”. Belə bir cümlənin şah fərmanlarında və rəsmi sənədlərində təkrarlanması özü də Şah İsmayılın Azərbaycan türkcəsinə saray həyatında verdiyi dəyərdən irəli gəlirdi. Qeyd edilməlidir ki, bu ənənə Şah İsmayıldan sonrakı Səfəvi şahlarının hakimiyyəti illərində də davam etmişdi.

Şah İsmayıl tərəfindən Şeyx Səfi türbəsi kənarında torpaq sahibi olan Kəmaləddin adlı Quran hafizinə torpaq mülkiyyətçiliyi haqqında verilmiş fərmanın fotosurəti. Bu fərmanın mətni belə başlayır: “Ya Əli! Əl-hökmüllah Əbu Müzəffər İsmayıl Bahadur sözümüz”.

Şah İsmayılın azərbaycanca ifadə dili xalq dilinə son dərəcə yaxındır. Onun istifadə etdiyi Azərbaycan ədəbi dili XV-XVI əsrdə Azərbaycan dilində yaradılmış ədəbi nümunələr içərisində öz təmizliyinə və saflığına görə meyar sayıla bilər. Bu da daha çox Şah İsmayılın xalq dilinə yaxınlığından, xalq həyatına bağlılığından irəli gələ bilər. Şah İsmayıl özündən əvvəl Nəsimi ilə kifayət qədər zənginləşmiş Azərbaycan ədəbi dilini yeni bir səviyyəyə qaldırdı və Azərbaycan ədəbiyyatının çox gözəl nümunələrini yaratdı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın XX əsr ictimai-siyasi xadimləri tərəfindən də Səfəvi sarayı Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq akademiyası kimi dəyərləndirilirdi (45).

Şah İsmayılın Azərbaycan dilində ədəbi yaradıcılığı da, əslində, şah (dövlət) sarayının Azərbaycan dilinə olan münasibətinin ifadəsi idi. Bu isə öz növbəsində yazılı ədəbiyyatın, həm də aşıq ədəbiyyatının inkişafına müsbət zəmin yaratdı. Qurbani, Tüfeyli, Həbib, Miskin Abdal kimi şairlər və aşıqlar bu dövrdə Azərbaycan dilində çox dəyərli əsərlər yaratmağa müvəffəq oldular. Azərbaycan lirik poeziyasının zirvələrindən sayılan Məhəmməd Füzulinin ilkin qələm təcrübələri də Şah İsmayılın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Məhəmməd Füzuli hətta Şah İsmayılın oğlu olan ehtiramının əlaməti kimi "Bəngü-Badə" adlı əsərini ona həsr etmişdi. Şah İsmayılın dövründə mədəniyyətin və incəsənətin çiçəklənməsi də Səfəvi dövlətinin milliliyini təsdiqi idi (46).

b) Səfəvi dövlətinin hüduqları və idarəçilik sistemi

Səfəvi dövləti Ağqoyunlular dövlətinin üzərində təşkil edilərsə də, hələ Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində bu dövlətin sərhədləri Ağqoyunlu dövlətinin sərhədləri ilə müqayisədə xeyli genişləndi. Təxminən 10 illik hakimiyyəti illərində Şah İsmayıl səltənətin sərhədlərini Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinə, Xorasandan İraqa qədər genişləndirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə Şah İsmayıl çox uğurlu bir siyasət apardı və uğurlu hərbi yürüşləri nəticəsində səltənətinin hüduqlarını xeyli genişləndirə bildi.

Şah İsmayılın dövründə Şirvan əvvəlcə Səfəvi sarayından asılı vəziyyətdə idi. Amma sonradan Şirvan da Səfəvi dövlətinin əyalətlərindən birinə çevrildi. Səfəvi dövlətinin tərkibində aşağıdakı əyalətlər var idi: Qarabağ (Gəncə), Çuxursəəd (İrəvan), Azərbaycan (Təbriz), Diyarbəkər (Qaraaməd), Ərzincan, Əlişəkər (Həmədan), İraqi əcəm, Kermanşah, İraqi ərəb (Bağdad), Fars (Şiraz), Kerman, Mərv, Məşhəd, Herat, Astrabad, Şirvan (Şamaxı), Xuzistan (47).

Məlumdur ki, Şah İsmayıl öz hərəkətini Azərbaycandan başladı və hələ Təbrizə daxil olmazdan əvvəl Qarabağı, Şirvanı, Çuxursəədi fith etdi. Ağqoyunlu dövlətini süquta uğradandan sonra Əlvənd Mirzənin hakimiyyəti altında olan Ağqoyunlu dövlətinin şimal hissəsi, Kəmah, Ərzincandan başlayaraq Diyarbəkərə kimi olan ərazilər Səfəvi dövlətinin hüdudlarına daxil oldu.

Təşkili elan olunduqda Səfəvi dövlətinin ərazilərinin əsasını Azərbaycan torpaqları təşkil edirdi. Bu ərazilərdə möhkəmləndikdən sonra Şah İsmayıl cənuba doğru uğurlu yürüşlərini davam etdirdi və Ağqoyunlu Sultan Muradın qoşunlarına da üstün gəldikdən sonra Fars vilayətini, Fars körfəzinə qədər olan əraziləri və ərəb İraqını Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil etdi.

Səfəvi dövlətinin təşkili ərəfəsində iki yerə parçalanmış olan Ağqoyunlu dövlətləri Kür çayından başlayaraq Fars körfəzinə qədər uzanırdı. Şah İsmayıl iki yerə parçalanmış bu dövləti tutmaqla həmin əraziləri nəzarət altına aldı. Sonra isə Şah İsmayıl Xəzər dənizinin cənub sahilləri boyunca yerləşən nisbətən kiçik inzibati vahidləri öz hakimiyyəti altına gətirdi. Onun irimiqyaslı fatehlik yürüşləri Xorasan vilayətinin səltənət hüdudlarına daxil edilməsi ilə nəticələndi. Bu zaman indiki İran sərhədlərindən kənar qalmış Herat, Mərv kimi şəhərlər və onların ətrafındakı ərazilər də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Səfəvi dövlətinin genişlənməmiş səltənət hüdudlarının təmin edilməsi üçün həyata keçirilən hərbi yürüşlərə Şah İsmayıl özü rəhbərlik edirdi. Buna görə də Səfəvi dövlətinin səltənət hüdudlarının təmin edilməsi Şah İsmayılın fatehlik məharətinin nəticəsi idi. Çaldıran döyüşünə qədər

Səfəvi dövləti özünün ən böyük ərazi hüdüdlərinə malik oldu. Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı qoşunları Təbrizə daxil olsalar da Azərbaycan ərazisində dayana bilmədilər. Başqa sözlə, Osmanlı qoşunları Azərbaycan ərazisini Səfəvi dövlətindən qopara bilmədilər.

Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı qoşunları Səfəvi dövlətinin qərbində, Araz çayı hövzəsindən başlayaraq Diyarbəkr istiqamətində irəliləməklə bu əraziləri ələ keçirdilər. Bununla, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Səfəvi dövləti özünün ilk ərazi itkiləri ilə qarşılaşdı.

Şah İsmayılın yaratdığı dövlət idarəçilik sistemi özündən əvvəl mövcud olmuş təcrübəyə dayanmaqla, əslində, fərqli bir sistem idi və bu sistem məlumdur ki, təxminən iki əsr yarım ərzində Azərbaycanda və İran ərazisində mövcud oldu. Bu idarəçilik sisteminin fərqləndirici və tarixi əhəmiyyət kəsb edən məqamlarından biri o idi ki, Şah İsmayıl Azərbaycanın bütün torpaqlarını bir dövlət daxilində birləşdirdi və Azərbaycanın ictimai-siyasi qüvvələrinə dayaqlanmaqla güclü bir idarəçilik sistemi yaratdı. Şirvan, Qarabağ, Çuxursəəd və Azərbaycan vilayətləri vahid bir dövlət idarəçiliyi altına gətirildi və bununla Azərbaycanın sürətli inkişafına da münbit bir zəmin yaradıldı. Bəzi tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, Şah İsmayıl qızılbaşların köməyi ilə hakimiyyətə yiyələndi (48). Hətta daha ifrat fikirlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, qızılbaş əmirləri uşaq yaşlarından Şah İsmayılı (İsmayıl Mirzəni) İranın işğal edilməsi üçün hazırlayırdılar (49). Əslində, bu fikirlər yarımçıq və qərəzli mövqedən başqa bir şey deyildir. Bununla qarşıya qoyulan məqsəd də heç şübhəsiz ki, Şah İsmayılın şəxsiyyətini, tarixi fəaliyyətini, onun dövlətçilik əzəmətini kiçiltməkdir. Baxmayaraq ki, Şah İsmayıl hələ yetkinlik yaşına da çatmamışdı, amma çox böyük bir təriqət məktəbinin rəhbəri və mürşidi-kamili idi. Onun ətrafında çox böyük sayda sufi müridləri birləşmişdilər və İsmayıl Mirzə hələ uşaq yaşlarından istənilən vaxt hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilə biləcək sufi müridlərinin mərkəzində idi. Sözsüz

ki, Şah İsmayıl qızılbaş qüvvələrinə arxalanırdı. Amma bu tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsində Şah İsmayıl aparıcı rol oynayırdı və məhz qızılbaş qüvvələri Şah İsmayılın rəhbərliyi altında yeni bir dövləti qurmağa müvəffəq oldular.

Şah İsmayıl ona qədərki Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin idarəçilik sistemindən fərqli olaraq üç əsas funksiyanı özündə birləşdirirdi. O, dövlətin rəhbəri idi, dövlətin qoşunlarının ali baş komandanı idi və nəhayət o həm də dini rəhbər idi. Yəni Səfəvi dövləti dünyəvi və dini sahələri özündə birləşdirirdi və buna görə də o, mürşidi-kamil kimi həm də təriqət rəhbəri idi.

Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndə "dövlət" anlayışı bir siyasi anlayış kimi dövrüyyədə yox idi. Bu anlayış Səfəvi dövlətinin tarixinin sonrakı dövrlərində siyasi anlayış kimi işlədilməyə başladı. "Dövlət" sözü bu zamanlar ilkin mənasında, yəni var, sərvət mənasında işlədilirdi. Səfəvilər dövrünə aid olan bir sıra mənbələrdə "mülk-e İran", "məmalik-e İran" və ya "İran" ifadələrinə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu ifadələr də mütəxəssislərin qeyd etdiyi ki, dövlətin adını ifadə etmirdi. Həmin ifadələr daha çox coğrafi anlamda işlədilirdi. Dövlət anlayışının hakimiyyət mənasında istifadəsinə Şah Abbasın dövründə başlanmışdı. Səfəvilər dövrünə aid olan bəzi tarixi mənbələrdə Səfəvi dövləti "Məmaliki məhrusə" (yaradanın nəzəri altında olan məmləkət) adlandırılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar da ilkin dövründə Səfəvi dövlətinin məhz bu ad altında tanındığını bildirirlər. Qeyd olunur ki, dövlətin ilk vaxtlar bu ad altında tanınması dünyəvi və dini dövlətçiliyin birləşdirilməsindən irəli gəlirdi(50).

Səfəvi dövlətinin İran dövləti kimi adlandırılması hallarına elmi-tarixi ədəbiyyatda çox tez-tez rast gəlmək mümkündür. Burada daha çox ənənəvi yanaşma özünü göstərir və bununla, Səfəvi dövlətinin mahiyyəti haqqında bir elmi-tarixi qarışıqlıq da yaradılır. Məlum olduğu kimi, Şah İsmayılın əsasını qoyduğu dövlət tarixi mənbələrdə Səfəvi dövləti və ya Qızılbaş dövləti kimi xatırlanmaqdadır (51).

Farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir də mövcuddur ki, guya Şah İsmayıl öz dövlət idarəçiliyini yaradanda İran təcrübəsi ilə türk tayfa ənənəçiliyinin təsiri altında qalmışdı. İran təcrübəsinin Şah İsmayılın dövlət idarəçilik sisteminə təsirinə misal olaraq Şah İsmayıl tərəfindən "Şahənşah" titulu qəbul etməsi göstərilir və bildirilir ki, bu titul Sasanilər dövrünün təcrübəsinə aid idi (52). Amma bu fikir elmi-tarixi ədəbiyyatda birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Məsələn, tanınmış tədqiqatçı İ.Petruşevski yazırdı ki, "şahənşah" titulu Şərqdə və Orta Asiyada, o cümlədən də orta əsrlər Avropasında daha çox mütləq monarxiyanın təmsilçisi kimi tanınırdı. Ona görə İ.Petruşevski "şahənşah" titulu sifir İran arealı ilə bağlı olmasını qəbul etmirdi.

Farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda mövcud olan başqa bir fikir isə ondan ibarətdir ki, Şah İsmayıl əvvəlki idarəçilik sistemini tamamilə məhv etdi və yeni bir idarəçilik sistemi yaratdı. Bildirilirdi ki, əvvəlki idarəçilik sistemi lazımı tələblərə cavab vermirdi, fitnə və fəsad mənbəyi idi və Şah İsmayıl elə bir idarəçilik sistemi yaratdı ki, bu idarəçilik sistemi insaf və ədaləti təmin etsin, səltənətin əzəmətini və xalqın rifahını qaldırsın (53).

Mövcud olan başqa bir fikrə görə isə, Şah İsmayıl öz dövlət idarəçilik sistemini yaradanda Teymurilər və türkmənlərin idarəçilik sistemini əsas götürmüşdü. O da əlavə olunurdu ki, Şah İsmayılın tətbiq etdiyi ilkin idarəçilik sistemindən Çaldıran döyüşünə qədər dəyişiklik olmadan istifadə edilmişdi (54).

Bu fikir məntiqə daha uyğundur. Çünki ərəb işğallarına son qoyulduqdan sonra bir neçə əsr ərzində bölgədə, o cümlədən də Azərbaycanda türk idarəçilik sistemi bərqərar olmuşdu. Bu idarəçilik sistemi müəyyən dəyişikliyə uğrasa da öz mahiyyətini saxlamaqda idi və Şah İsmayıl hakimiyyət başına gələndə bölgədə Sasanilər idarəçilik sisteminin təcrübəsi yox, Teymurilər və Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu idarəçilik sistemi canlı idi. Şah İsmayılın əsasını qoyduğu yeni dövlət bir sıra xüsusiyyətləri ilə əvvəlki dövlətlərdən fərqlənsə də sözsüz ki, əvvəlki dövlətin idarəçilik sistemi küll halında məhv edilə bilməzdi. Səfəvi dövləti Ağqoyunlularla

davam edən Azərbaycan dövlətçiliyinin yeni bir səviyyəsi idi və dövlətin idarəçilik sistemi də Ağqoyunlu dövlətinin idarəçilik sistemi üzərində qurularaq təkmilləşdirildi. Baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu dövlət idarəçilik sisteminin heç bir dəyişikliyə uğramadığını iddia edirlər (55), əslində, bu fikri də mütləq şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir. Çünki ən azı dünyəvi hakimiyyətdən əlavə, dini hakimiyyəti də özündə birləşdirməsi Səfəvi dövlət idarəçilik sisteminə müəyyən dəyişiklikləri ehtiva edirdi.

Şah İsmayıl tərəfindən Ağqoyunlu dövlətinin vəziri olmuş Mirzə Zəkəriyə Keçəçini öz dövlətinin vəziri təyin etməsi də Ağqoyunlu dövlət idarəçilik təcrübəsinin Səfəvi dövləti daxilində davam etdirilməsinə bir nümunədir. Hakimiyyətə gələndə Şah İsmayılın yaxın ətrafı daxilində kifayət qədər idarəçilik təcrübəsi mövcud deyildi. Bunu nəzərə alaraq Şah İsmayıl adı çəkilən əmiri öz sarayına dəvət etdi.

Şah İsmayıl öz dövlətini Təbrizdə yaratdı, idarəçilik sistemini burada formalaşdırdı və sonra da öz səltənətinin hüdudlarını genişləndirməyə başladı. Yəni Səfəvi dövlət idarəçilik sistemi formalaşdırılarkən Şah İsmayıl yalnız türk idarəçilik təcrübəsinin təsiri altında idi və onun dövlət idarəçilik sistemi formalaşdıqdan sonra Şah İsmayıl öz hakimiyyətini İran və İrandan kənar ərazilərə də yaymağa başladı.

Əslində, Səfəvi dövlətinin idarəçilik sisteminin müəyyən elementlərinin formalaşması hələ Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl başlamışdı. Bunun bariz nümunəsi Şah İsmayılın dini hakimiyyəti öz əlində toplaması idi. Şah İsmayıldan əvvəlki dövrlərdə mövcud olan tayfa hakimiyyət üsulu elementləri də Şah İsmayıl hərəkətində formalaşmağa başlamış və sonra da bu elementlər rəsmi statusunu almışdı. Belə ki, Şah İsmayıl hərəkətinə qoşulmuş tayfaların rəhbərləri sonradan yerli hakimiyyət strukturlarının rəhbərliyinə təyinat aldılar. Şah İsmayılın yaxın silahdaşları olan əmirlər hələ hərəkət zamanı müəyyən məsuliyyətli vəzifələri öz üzərlərinə götürmüşdülər. Sonradan isə həmin əmir-

lər Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemində yüksək vəzifələri tutdular.

Şah İsmayılın dövlət idarəçilik sisteminin mühüm xarakterik cəhətlərindən biri onun mürşidi-kamilə olan dərin əqidə və inamın üzərində qurulması idi. Dövlət idarəçilik sistemində yüksək və məsuliyyətli vəzifələrə sufi müridlər, Şah İsmayılın silahdaşları təyin edilirdilər. Bu vəzifəli adamlar tərəfindən Şah İsmayıl itaət və sadıqlıq dövlət idarəçiliyində də özünü göstərdi və ona görə də bu kateqoriya adamların idarəçiliyi dövründə siyasi sabitlik kifayət qədər güclü idi. Səltənətin hüdudları genişləndikcə nəzarət altına alınan bir sıra vilayət və əyalətlərdə əvvəlki hakimlər Şah İsmayıl ilə öz sədaqətlərini bəyan etdilər və onlar öz vəzifələrində saxlandılar. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində hakimiyyətə qarşı bəzi itaətsizlik halları da əsasən bu hakimlər tərəfindən göstərilmişdi.

Şah İsmayılın dövlət idarəçilik sisteminin başqa bir xarakterik cəhəti onun, əsasən, Azərbaycan-türk elementləri üzərində qurulması idi. Türk tayfaları, Azərbaycan xalqı səfəvilər hərəkatının formalaşmasını və aparıcı qüvvəsini təşkil etdiyi kimi, dövlət idarəetmə kontingentinin də əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan-türk əmirləri, əyanları həm qoşunlarda, həm də dövlət idarəetmə aparatında rəhbər rola malik idilər. Bu da öz növbəsində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sarayda və qoşunlarda Azərbaycan dilinin rəsmi dil statusunu daha da gücləndirdi.

Səfəvi dövlət idarəçilik sisteminin başqa bir xüsusiyyəti onun hərbi gücə arxalanması idi. Şah İsmayılın mürşidi-kamil olduğu Səfəvi təriqəti bölgədə güclü dini-ideoloji cərəyan kimi formalaşsa da, bu cərəyanın siyasi hərəkata çevrilməsi hərbi gücün nəticəsində baş verdi. Dövrün tarixi ənənələrinin nümunəsi olaraq Səfəvi dövləti də özünün təsdiqini və davamını güclü hərbi maşına arxalanmaqda tapdı. Dövlətin idarəçilik sistemində rəhbər vəzifələrə də bir qayda olaraq hərbi aristokratiya təyin edilirdi. Bir tərəfdən bu aristokratiyaya etibar edilirdi. Digər tərəfdən də sərəncamlarında olan hərbi qüvvələrlə səltənətin ictimai-siyasi həyatına təsir edə bilirdilər.

Səfəvi dövləti monarxiya idi və bu dövlət daxilində hakimiyyət irsi olaraq keçirdi. Bu dövlətçilik forması dövrün hakimiyyətləri üçün xarakterik olan bir təcrübə idi. Hakimiyyətə gəlməyin başqa bir yolu yalnız silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə mövcud hakimiyyətin zorla devrilməsi idi. Dövlətin bütün idarəçilik sistemi də bu üsul-idarənin üzərində qurulurdu. Şah İsmayıl Səfəvi dövlətinin ilk nümayəndəsi idi və Səfəvi monarxiyasının tarixi də ondan başlayırdı. Monarxiya ənənəsinə uyğun olaraq hakimiyyət ailənin böyük oğluna keçməli idi. Ya da şahın (monarxın) qərarı ilə hakimiyyət ailənin digər övladlarına verilə bilərdi. Bu üsul-idarə müəyyən hallarda ailənin övladları arasında hakimiyyət uğrunda münaqişələrə səbəb olurdu. Ailənin digər övladları isə öz iddialarını çox hallarda silah gücünə həyata keçirmək məcburiyyətində qalırdılar.

Səfəvi dövlətinə münasibətdə nəsil keçiciliyi yalnız dünyəvi hakimiyyətə deyil, həm də dini hakimiyyətə aid idi. Şah İsmayıl qədər Səfəvi sufi təriqətinə rəhbərliyin nəsil ənənəçiliyi yaranmışdı. Şah İsmayıl hakimiyyət sülaləsinin başlanğıcını qoymaqla bərabər, həm də təriqət rəhbərliyini özündən sonra böyük oğluna ötürdü. Şah İsmayılın vaxtında mürşidi-kamil məqamı hələ də güclü və canlı olaraq qalmaqda idi və bu məqamın malik olduğu səlahiyyətlər Səfəvi dövlət idarəçiliyinin tərkib hissəsi idi.

Şah İsmayıl dünyasını dəyişəndə onun övladları kiçik yaşlarında idi və onlar bu yaşlarında hakimiyyət iddiasını ortaya qoya bilməzdilər. Amma saray daxilində Şah İsmayılın böyük oğlu Təhmasib Mirzənin hakimiyyət haqqı bütünlüklə tanınırdı. Ona görə, Şah İsmayılın vəfatından xeyli sonra belə ailə daxilində hakimiyyətə müxalifət əhval-ruhiyyəsi ilə rastlaşmaq mümkün deyildir. Bu məsələdə sözsüz ki, mürşidi-kamil məqamının canlı olması da öz sözünü deyirdi. Şah İsmayılın mürşidi-kamil olması onun hakimiyyətinin möhkəmliyinə müsbət təsir edirdi. Çünki onun hakimiyyəti islam müqəddəsləri tərəfindən himayə olunan bir hakimiyyət kimi qəbul olunur və Şah İsmayılın şəxsinə isə müqəddəslərin iradəsinin ifadə olunduğu şübhə doğurmurdu.

Şah İsmayıl dövlətin rəhbəri kimi hüdudsuz səlahiyyətlərə malik idi. Əslində, o, Səfəvi səltənətinə daxil olan bütün ərazilərin, bu ərazilərdə yaşayan insanların, dövlət idarəçilik sisteminin, qoşunların, dövlətin və səltənətinin bütün həyatının rəhbəri idi. İstər mövcud olan və istifadə edilən dövlətçilik ənənələri, istərsə hər hansı bir hüquqi sənəd onun hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq imkanında deyildi. Yalnız şəriət normaları şah hakimiyyətini məhdudlaşdırıcı səlahiyyətlərə malik idi. Şah İsmayıl tarixi mənbələrdə Allahın yerdəki kölgəsi kimi təqdim edilmişdir. O da özünü müqəddəslərin iradəsinin davam etdirilməsinə borclu sayırdı. Şəriətdən və müqəddəslərin buyurduqlarından irəli gələn müqəddəs vəzifələrin nəzərə alınması isə Şah İsmayıldan şəriət normaları ilə hesablaşmağa tələb edirdi.

Şah İsmayıl öz dövrünün və eləcə də özündən əvvəlki hakimiyyət başçılarından daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. Çünki qeyd edildiyi kimi, o həm də dini hakimiyyəti özündə birləşdirirdi və sufi müridləri tərəfindən onun dilindən səslənən hökmlər yalnız dövlət başçısının hökmü kimi deyil, həm də müqəddəslərin iradəsi kimi qəbul edilirdi.

Şah İsmayıl eyni zamanda icra hakimiyyətini, qanunverici və məhkəmə hakimiyyətini özündə birləşdirirdi. Bu hakimiyyətlərin tətbiqi zamanı başlıca meyar Şah İsmayılın iradəsi idi. Dövlət idarəçilik sisteminin müəyyənləşdirilməsində, təkmilləşdirilməsində, idarəetmə mənsublarının müəyyənləşdirilməsində, mərkəzi dövlət idarəçiliyi ilə məhəlli idarəçilik arasında əlaqələrin yaradılmasında, xarici əlaqələrin qurulmasında, qoşunların idarə edilməsində, müharibələrin elan edilməsində, aparılmasında, sülhün əldə edilməsində, səltənət idarəçiliyində konkret normaların müəyyən edilməsində, insanların əməllərində cinayət tərkibinin və müxtəlif cinayətlərə görə cəzaların müəyyənləşdirilməsində və s. bu kimi əsaslı məsələlərdə Şah İsmayıl hüdudsuz səlahiyyətlərə malik idi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, dini rəhbər kimi Şah İsmayıl müəyyən birgəyaşayış normalarının müəyyənləşdirilməsində şəriət normalarını istisna edə bilməzdi. Bununla belə onun bu sahədəki

iradəsini nəzarət altına ala biləcək hər hansı bir səlahiyyətli şəxs və ya qurum yox idi. Doğurdur, Səfəvi sarayında məşvərət şurası mövcud idi. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı olan mühüm məsələləri Şah İsmayıl bu şuranın müzakirələrinə çıxarırdı. Buna baxmayaraq, istənilən müzakirədən sonra Şah İsmayılın iradəsi əsas götürülürdü. Buna misal olaraq Çaldıran döyüşündən əvvəl Şah İsmayılın öz əyanları və əmirləri ilə keçirdiyi müşavirəni göstərmək olar. Əvvəlki, fəsillərdən məlumdur ki, Şah İsmayılın ən yaxın və etibarlı əmirləri və əyanları Çaldıran döyüşünün aparılması ilə bağlı fərqli təkliflər irəli sürdülər. Həmin təkliflərin qəbul edilməsi Çaldıran döyüşünün fərqli nəticələrlə başa çatmasına yol açdı. Lakin Şah İsmayıl öz iradəsini ortaya qoydu və onun verdiyi qərar əsas götürüldü.

Şah İsmayıl tarixi mənbələrdə ən müxtəlif ləqəb və titullarla təqdim edilmişdir. Bu ləqəblər və titullar onun əzəmətini, nüfuzunu, kəramətini, şöhrətini və ona xas olan digər cəhətləri ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Onların içərisində aşağıdakı ləqəb və titulları nümunə göstərmək mümkündür. Bu ləqəb və titullar Şah İsmayılın adından sonra əlavə olunmuşdur: Bahadır xan, Səfəvi əl Musəvi, Padşahi Cəm Cah, Padşahi din mobin, Padşahi aləm pənah, Həzrət Əşrəf əqdəs, Həzrət xaqani, Həzrət Zillullah, Xaqan-e İsgəndər şan (İsgəndər şanlı xaqan), Xaqan-e Süleyman şah, Xaqan-e gitistan, Xosrov zaman, İraq daruğəsi, şah-e aləm pənah, Şeyxoğlu, Zillullah, Mürşidi-kamil, Nəvvab-e əşrəf, Nəvvab-e ali, Nəvvab-e cahanbani, Nəvvab-e xaqan-e Süleyman şan, Nəvvab-e xaqani, Nəvvab-e Zillulahi, Nəvvab-e adil, Nəvvab-e gitipənah, Nəvvab-e gitistan, Nəvvab-e gitistani, Nəvvab-e mürşidi-kamil, Nəvvab-e hümayun, Nəvvab-e hümayuni-ye Zillulahi, Vəlinemət, Vəli-nemət-e aləmiyan, I Şah İsmayıl, Əbülmüzəffər İsmayıl Bahadır, Ərdəbil oğlu, Şeyx Heydər oğlu İsmayıl, İsmayıl ibn Heydər ibn Cüneyd əl-Səfəvi, İsmayıl məxzul, Şeyx İsmayıl, Şeyxoğlu(56).

Bütün bu ləqəblərin və titulların nəzərdə tutduğu nüfuz, səlahiyyət, ehtiram, etibar hamısı xalq tərəfindən qəbul edilirdi.

Dövlət idarəçiliyinin isə lazımı səviyyədə həyata keçirilməsi üçün Şah İsmayıl işlək bir idarəçilik aparatı formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. Belə bir aparatın formalaşdırılması idarəçilik təcrübəsizliyinin aradan qaldırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Doğrudur, Şah İsmayılın hərəkətinin ilk günlərindən onun yanında olan sədaqətli əmirlər və əyanlar dövlət aparatında yüksək vəzifələri tuturdular. Bununla belə, Şah İsmayıl dövlət idarəçilik sisteminin düzgün, davamlı və səmərəli işləməsi üçün idarəçilik təcrübəsi olan adamları da mərkəzi idarəetmə aparatına dəvət edirdi. Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, bu zaman yüksək vəzifəyə təyinat alan adamın həm sədaqəti, həm də işgüzar keyfiyyətləri nəzərə alınır. Müxtəlif vəzifələr, o cümlədən mərkəzi dövlət idarəçilik sisteminə aid olan vəzifələrə təyinat zamanı varislik prinsipi də nəzərə alınır. İdarəçilik vəzifələrinin bir çoxuna namizədlərin axtarışı zamanı adətən varislərin namizədliyinə üstünlük verilir. Mövcud olan məlumatlara görə, bu vəzifələrə təyinat zamanı rüşvət verilməsi halları rəvac deyildi. Çünki məsul vəzifələrə təyinat zamanı əyanların və əmirlərin idarəçilik və təşkilatçılıq təcrübəsi əsas götürülürdü. Hətta varislik üzrə vəzifəyə təyin olunanlar da bilirdilər ki, təyin olunduqları vəzifələrdə təşkilatçılıq və işgüzarlıq nümayiş etdirməsələr onda tutduqları vəzifə ilə tezliklə vidalaşmalı olacaqlar. Ona görə də vəzifə təyinatı alanlar vəzifə nərdivanı üzrə irəliləmək üçün bütün bacarıqlarını nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Araşdırmalar onu da göstərir ki, hətta əmir və əyan nəslindən olmayan insanlar da bacarıqlarına görə məsul vəzifələrə təyinat ala və sonra da iş qabiliyyətlərinə görə daha yüksək vəzifələrə irəli çəkilib bilirdilər. Hətta cəmiyyətdə tanınmayan bir insanın müəyyən müddətdən sonra ən yüksək vəzifələrə qədər irəliləmək şansı da var idi. Yəni şah hakimiyyətinə fərqli olaraq, istər saray vəzifələri, istərsə əyalət vəzifələri irsi xarakter daşıyırdı və bu vəzifələrə idarəçilik bacarığı olan şəxslər təyin edilirdilər (57).

Əvvəlki fəsilərdən də məlumdur ki, daha işlək idarəçilik sisteminin formalaşdırılması üçün Şah İsmayıl vaxtaşırı olaraq məsul

vəzifə sahiblərini dəyişdirirdi. Belə dəyişikliklərə onun ən yaxın əyanları və əmirləri də məruz qalırdılar.

Mənbələrə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar Səfəvi dövlətində hakimiyyət perpendikulyarını belə sıralamışlar: şah, mirzələr, xan, sultan, möhürdar, dəftərdar, qazi, müctəhid və xəlifə (58). Əslində, burada bir qarışıqlıq vardır. Göstərilən bu perendikulyarda vəzifələrlə titullar bir-biri ilə qarışdırılmışdır. İstənilən halda məlumdur ki, ölkənin şahı bütün perpendikulyarların zirvəsində dayanırdı. Qeyd edildiyi kimi, şah bütün səlahiyyətləri öz əlində toplamışdı. Yuxarıdakı sıralanmada şahdan sonra qərar tutan mirzələr şahın oğlan övladlarını nəzərdə tutur. Şahın övladları hər hansı vəzifə tutmadan belə şahdan sonra səltənət daxilində bütün vəzifəli məmurlardan da yüksək səlahiyyətlərə malik idilər. Şahzadə kimi onların həm gələcək səltənət başçısı olmaq şansı var idi, həm də müəyyən hallarda onlar şah adından fərmanlar və sərəncamlar verə bilirdilər. Şah İsmayılın övladlarından ikisi - Təhmasib Mirzə ilə Sam Mirzə Xorasan hakimi vəzifəsinə təyin edilmişdilər. Amma kiçik yaşlarında olduqları üçün onların hər ikisinə lələ təyin edilmişdi və əslində vilayətin idarəçiliyi də həmin lələlərin əlində cəmləşmişdi. Təhmasib Mirzənin lələsi Əmir xan Mosullu, Sam Mirzənin lələsi isə Durmuş xan təyin edilmişdilər. Herat ətrafında vəziyyətin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar Təhmasib Mirzə bu vəzifədən geri çağırıldı və onun yerinə Sam Mirzə təyin edildi. Şah İsmayıl dünyasını dəyişəndə Sam Mirzə hələ Xorasan hakimi idi.

Yuxarıdakı sıralanmada mirzələrdən sonra göstərilən xan və sultan titullardır. Yəqin ki, bununla vəzifə perpendikulyarında yer tutan vəzifəli məmurların bu titullara malik olmalarına işarə edilmişdir.

Ümumən, titulların işlədilməsinə gəlincə, Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərində titul kimi yalnız "bəy" anlayışından istifadə olunurdu. Bəy titulu ikili anlamda işlədilirdi. Bu söz həm müəyyən vəzifə sahiblərini nəzərdə tuturdu, həm də bu ad fəxri titul və ya ləqəb mənasında işlədilirdi. Bir müddətdən sonra isə verilən məlumatlara görə, Şah İsmayıl özbəklərin təcrübəsindən "xan" və

"sultan" titullarını əxz etməyi qərara aldı. Bildirilirdi ki, "xan" titulu Osmanlı təcrübəsində mövcud olan "paşa" tituluna, "sultan" isə "sancaq bəyi" tituluna bərabər tutulmalı idi (59).

Başqa tədqiqatçıların fikrincə isə Səfəvi dövlətində idarəçilik sisteminin perpendikulyarı belə idi: şah, vəkil, əmir ül-üməra, sədr (sədr-əzəm), vəzir. Vəzirlərin sayı çox ola bilərdi. Bu əyanların səlahiyyəti bütün səltənətə yayılırdı. Saray daxilində isə daha iki vəzifə kifayət qədər nüfuzlu vəzifə sayılırdı. Onlardan biri eşikağası (protokol və ya təşrifat rəisi), digəri isə möhürdar (möhürün saxlanması və işlədilməsinə məsul olan vəzifə sahibi) idi (60).

Bəzi müəlliflər isə saray daxilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən vəzifələrin sayının dördə çatdığını göstərirlər. Bütünlükdə, saray xaricində və saray daxilində dövlət əhəmiyyəti kəsb edən vəzifələr ayrıca qruplaşdırılmışdılar. Saraydan kənarında olan məsul vəzifə sahibləri sərhəd əmirləri adlandırılırdılar. Saray daxilindəki mühüm vəzifələr isə "Ümərə dövlətxana-ye mübarəkə" adlandırılırdılar. Saray daxili vəzifə sahiblərini bəzən "Ərkani dövlət-e qahirə" də adlandırılırdılar. Bu vəzifələrə aid idilər: qorçubaşı, qullar-ağası, eşikağası və tufəngçibaşı (61).

Yüksək vəzifə sahibləri saray məşvərət şurasının üzvləri idilər. Mənbələrə bu məşvərət şurasının Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində rəsmi orqan olması barəsində məlumatlara rast gəlmək çətindir. Məlumdur ki, sonradan saraydakı məşvərət şurası – Divani ali adı almışdı və onun fəaliyyəti və saray əyanlarının bu şuradakı yeri və səlahiyyətləri də dəqiqliklə müəyyənləşdirilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi ki, Şah İsmayıl da məşvərətlər aparılması təcrübəsindən istifadə edirdi. Çaldıran döyüşü qabağı aparılan məşvərət buna misal ola bilər. Təhmasib Mirzənin Xorasan hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi və onu geri çağırılması da məşvərət toplantılarının məsləhəti ilə baş vermişdi. Şah İsmayılın dövründə məşvərət şurasının işi barəsində mənbələrdə məlumatlar qalmamışdır. Amma onun oğlu, I Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində məşvərət şurasının (Divani alinin) işinin necə qurulması barəsində mənbələrdə müəyyən məlumatlar qalmışdır. Həmin məlumatlara

əsasın, Şah İsmayıl dövrünün məşvərət şuralarının işinin necə qurulması barəsində də təsəvvür əldə etmək mümkündür. Avropalı səyyahların verdiyi məlumatlara görə, I Şah Təhmasibin Divanı alisi 12 nəfər sultandan ibarət idi. Bu Divan şahın rəhbərliyi altında iclas qururdu. Divan təşkil ediləndə şah "yerdən çox da hündür olmayan taxtda oturur və oğulları saraydadırlarsa onun arxasında əyləşirlər. Xüsusən kralın (şah nəzərdə tutulur - M.S.) müavini, Sultan Heydər Mirzə onun diqqət dairəsindən kənar qalmır. Vitse-krallar adlanan dörd müşavir onunla üzbəüz əyləşir. Şah suallar qoyur, onların barəsində danışır. Sultanların fikrini soruşur və onlardan hər biri öz fikrini söyləyərkən ayağa durur, şaha yaxınlaşaraq həmkarlarının onu eşidə bilməsi üçün ucadan danışır. Əgər müzakirə zamanı şah maraqlı bir fikir eşidirsə, bu (onun göstərişi ilə) yüksək müşavirlər tərəfindən qeydə alınır. O, çox vaxt bunu şəxsən qeyd edir. Beləliklə, hər kəs növbə üzrə, kralın xahişi ilə öz fikrini söyləyir. Məsələnin mahiyyətinə kralın şübhəsi qalmırsa, həmin məsələ ilk şurada həll edilir. Əgər onun şübhəsi qalırsa, bütün şuranın fikrini dinləyir. Sonra isə məsələni şəxsən nəzərdən keçirir və həll edir" (62).

Səfəvi dövlətinin idarəçilik sisteminin vəzifə sıralanmasında şahdan sonra ikinci yeri vəkil tuturdu. Vəkil şahdan sonra ən yüksək vəzifəyə malik olmaqla, əslində, şahın müavini sayılırdı və onun göstərişləri digər vəzifə sahibləri üçün məcburi xarakter daşıyırdı. Vəkil vəzifəsi Ağqoyunlu dövləti təcrübəsindən alınmışdı. Ağqoyunlu dövləti iki yerə parçalananda həm Əlvənd Mirzə, həm də Sultan Murad yaşca kiçik idilər. Dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsi üçün onlara vəkil təyin edilmişdi. Həmin vəkillər də səltənət rəhbəri adından ölkəni idarə edirdilər. Şah İsmayıl isə hakimiyyətə gələndə artıq idarəçilik imkanlarına malik idi və ona görə vəkil vəzifəsinə elə də xüsusi bir ehtiyacı yox idi. Bununla belə, bu vəzifə saxlanıldı və onun sahibinə səltənətin ikinci şəxsi olmaq səlahiyyəti verildi (63).

Səltənət vəkili tarixi mənbələrdə "Vəkili nəfs-e nəfisi Hümayun" (Humayunun (şah nəzərdə tutulur) şəxsi müavini) adlanırdı.

Mövcud olan məlumatlara görə, vəkil yalnız dünyəvi işlər üzrə deyil, həm də dini işlər üzrə şahın müavini vəzifəsini icra edirdi. Əslində, Səfəvi dövlətində vəkil institutu formalaşdırılmışdı. Vəkil yalnız şah yanında təyin edilmirdi. Eyni zamanda vilayət hakimləri yanında da vəkillər təyin edilirdi. Vilayət hakimlərinin vəkilləri şah tərəfindən təyin edilirdi. Müəyyən hallarda vilayət vəkilləri vilayət hakimlərinin lələsi vəzifəsini də icra edirdilər. Bundan başqa bəzi yüksək vəzifəli əyanların yanında da vəkil vəzifəsi olurdu və onlar da müavin vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Vəkillərin vəzifələri bir qayda olaraq şahın iradəsi ilə müəyyən-ləşirdi. Onların hüquq və səlahiyyətlərinin müəyyən-ləşdirilməsi üçün yazılı fərmanların olmaması və ya mənbələrdə dəqiq fikirlərin öz əksini tapmaması bu barədə fərqli fikirlərin də ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, belə bir fikir vardır ki, şah məşğul olmaq istəmədiyi işləri vəkilə tapşırırdı (64).

Mənbələrdə olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, vəkil səltənət daxilində bütün idarəçilik işləri ilə bərabər, qoşunların idarəçiliyi məsələlərinə də cəlb edilirdi. Belə ki, vəkilə ayrılıqda qoşun dəstəsinin həvalə edilməsi və ayrıca döyüş tapşırığının verilməsi mümkün idi. Məsələn, Əmir Nəcm Saninin qoşun dəstəsi ilə özbək xanlarına qarşı döyüşə göndərilməsi buna misal ola bilər. Əmir Nəcm Saninin döyüş tapşırığı ilə vilayətə göndərilməsi həm də ondan xəbər verir ki, vəkil vəzifəsi yalnız saray məmuru kimi nəzərdə tutulmamışdı. Ona səltənətin məsul vəzifəli və etibarlı bir adamı kimi səltənət həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən konkret vəzifələrin icrası da həvalə oluna bilərdi.

Vəkil şahın ən yaxın silahdaşı və etibar ediləcəyi adam olmaqla səltənət daxilində dini və dünyəvi işlərin nizamlanmasına məsuliyyət daşıyırdı. Hakimiyyət başına gəldikdən sonra Şah İsmayıl bu vəzifəyə "İxtisas əhli üzvü" olan Hüseyn bəy (Lələ) Şamlını təyin etdi. İxtisas əhli üzvləri Şah İsmayılın hələ kiçik yaşlarından Gilana mühacirəti zamanı onu müşayiət edən azsaylı etibarlı silahdaşları idilər. Hüseyn bəy Lələ də Səfəvi təriqətinin müridlərindən biri idi və o öz Mürşidi-kamilinə böyük sədaqəti ilə

seçilirdi. Hüseyin bəy Lələ, Səfəvi təriqət hərəkatının və Səfəvi dövlətçiliyinin tarixində böyük xidmətləri olmuş bir qızılbaş əyanı idi və vəkil vəzifəsinin öhdəsindən də bacarıqla gələ bildi. Hüseyin bəy Lələ bu vəzifəni 6 il müddətində icra etdi. 1508-ci ildə Səfəvi şahının vəkili vəzifəsinə Şah İsmayılın daha bir silahdaşı Əmir Nəcməddin Məsud Gilani təyin edildi. Əmir Nəcməddin Rəşt zərgəri idi və Şah İsmayıl Gilanda gizlənərkən onun xidmətində dayanmışdı. Ona görə Əmir Nəcməddin tarixi ədəbiyyatda həm də Əmir Nəcməddin Zərgəri kimi təqdim olunmuşdur. Əmir Nəcməddinə şah tərəfindən böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Mülki və iqtisadi məsələlərin həllində Əmir Nəcməddin söz sahibi idi və heç bir əmirin onun işlərinə müdaxilə etmək haqqı yox idi (65).

Əmir Nəcməddin Zərgərinin şah vəkili vəzifəsinə təyin edilməsi bəzi müəlliflər tərəfindən Şah İsmayılın saray daxilində qızılbaş təsirinin və nüfuzunun azaldılması istəyindən irəli gəlməsi kimi qiymətləndirilir (66). Bu fikir, əslində, ehtimallardan başqa bir şey deyildir. Çünki mənbələrdə Hüseyin bəy Lələnin vəkil vəzifəsindən kənarlaşdırılması haqqında konkret məlumat yoxdur ki, bu da ehtimalların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Həmin ehtimallar isə elmi dövriyyəyə bir qayda olaraq farsdilli ədəbiyyatda gətirilməkdədir. Heç şübhə yoxdur ki, Şah İsmayıl dövlət hakimiyyətinin və idarəçiliyinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu qərarı qəbul etmişdi. Şah İsmayılın uzun-uzadı hərbi yürüşlərdə olması da dövlət idarəçiliyinin möhkəmləndirilməsini zəruri edə bilərdi. Vəkil vəzifəsinə yeni təyinat edəndə Mazandaran daxilindəki ərazilər və Xorasan hələ hakimiyyət altına gətirilməmişdi. Mümkündür ki, bu istiqamətlərdə hərbi yürüşlərə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl idarəetmə aparatının möhkəmləndirilməsini lazım bilmişdi. Hüseyin bəy Lələnin vəkil vəzifəsindən kənarlaşdırılması onun yaşı ilə də bağlı ola bilərdi. Əmir Nəcməddinin vəkil vəzifəsinə təyin edilməsi üçün isə başlıca şərt heç də onun etnik mənsubiyyəti deyil, ilk növbədə onun Şah İsmayıla sədaqəti və bir də onun işgüzarlıq və peşəkarlıq keyfiyyətləri ola bilərdi.

Mənbələr xəbər verirlər ki, Əmir Nəcməddin bu vəzifəyə təyin edilməzdən əvvəl şah yanında olan etibarlı və nüfuzu daha da artdı. Şah İsmayılın hələ Gilan dövründən Əmir Nəcməddin ona qarşı sədaqət nümayiş etdirirdi. Hakimiyyət illərində isə Əmir Nəcməddin işləri, qabiliyyəti, davranışı ilə Səfəvi dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə xidmətini daha da artırdı. Amma onun vəkil təyin edilməsindən sonra Hüseyn bəy Lələ heç də Səfəvi sarayından uzaqlaşdırılmadı. O, şahın yaxın ətrafına daxil olan adamlardan biri kimi sarayda öz xidmətini davam etdirirdi. Əmir Nəcməddinin bu vəzifədə olması çox da uzun sürmədi və 1509-cu ildə o dünyasını dəyişdi. Ondan sonra bu vəzifə Əmir Yarməhəmməd Xuzani adlı bir əmirə həvalə olundu. Əmir Yarməhəmməd də Lahicandan idi və ona həvalə olunmuş vəzifənin icrasına böyük məsuliyyətlə yanaşdı. Şah İsmayıl onun da sədaqətinə və işgüzarlığına böyük hörmətlə yanaşırdı və Əmir Nəcməddinin xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq onu Əmir Nəcmi Sani (İkinci Əmir Nəcmi) adlandırır. Səltənət idarəçiliyində əldə etdiyi nüfuzla görə Əmir Nəcmi Sani saray adamları tərəfindən vəkili-mütləq, vəkili külli-ixtiyar, vəkilüssəltənə ləqəblərini qazanmışdı. Sonradan bu vəzifəyə təyinat alan digər əmirələr və əyanlar da vəkilüssəltənə adlandırılmağa başladılar. Əmir Nəcmi Sani səltənət vəkili vəzifəsində olduğu zaman böyük nüfuz qazanmaqla yanaşı, həm də böyük var-dövlət sahibi oldu. Əvvəlki fəsillərdə deyildiyi kimi, onun yalnız xidmətçilərinin sayı 5 min nəfərə çatmışdı. Bu xidmətçilərin yalnız nahar yeməyinin təşkili üçün 100 baş qoyun kəsilir və digər ərzaqlar istifadə olunurdu. Amma onun da həyatı faciəli şəkildə başa çatdı. 1512-ci ildə Şah İsmayıl özbək xanlarına qarşı göndərdiyi qoşun dəstəsinin rəhbərliyinə Əmir Nəcmi Sanini təyin etdi. Gözlənilirdi ki, Əmir Nəcmi Sani ona tapşırılan vəzifənin öhdəsindən bacarıqla gələ biləcəkdir. Lakin Əmir Nəcmi Sani özbək qoşunları ilə qarşılaşmada vəziyyəti reallıqla qiymətləndirə bilmədi və bu da onun həyatının sonuna gətirib çıxardı (67).

Tədqiqatçılar şübhə etməzlər ki, istər özbək xanları ilə münasibətlərin gərginləşdirilməsi, istərsə də özbək qoşunların qarşı döyü-

şün uğursuz aparılması və böyük itkilərə yol verilməsi Əmir Nəcmi Saninin hərbi sahədəki qabiliyyətsizliyinin nəticəsi idi. Əvvəlki fəsilərdə yazılanlardan məlumdur ki, Əmir Nəcmi Sani bu yürüş zamanı yerli əhali arasında kütləvi qırğınlara rəvac verdi, Übeydulla xanla keçirdiyi döyüşdə özü əsir düşməklə rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin də məhvinə səbəb oldu (68).

Vəkil vəzifəsinin kifayət qədər böyük səlahiyyətlərə malik olması bu vəzifə sahibinin tezliklə böyük var-dövlət sahibi olmasına yol açdı. Həmin vəzifəni tutan adamlar da bundan istifadə etməyə çalışırdılar. Onların arasında Əmir Nəcmi Sani mənəbələrdə xüsusi ilə qeyd olunur və onun qısa müddət ərzində belə var-dövlət sahibinə çevrilməsi qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılırdı.

Əmir Nəcmi Saniyə qədər onun tutduğu vəzifənin adı mənəbələrdə "vəkil-e nəfs-e nəfise hümayun" adlanırdısa, ondan sonra bu vəzifə qısaca olaraq vəkil adlanmağa başladı. Vəkilüssəltənə sözünün rəvac tapması da bu dövrə aid edilir. Əmir Nəcmi Sani özbək qoşunlarına qarşı döyüşdə öldürüldükdən sonra onun müavini olan Əmir Nizaməddin Əbdülbaqi həmin vəzifəyə təyin edildi. Əmir Nizaməddin Əbdülbaqi ondan əvvəl səltənət daxilində dini işlərə rəhbərlik edən sədr vəzifəsini icra edirdi. Çox güman ki, o da özünü işgüzar və sadıq bir əyan kimi nümayiş etdirə bilmişdi və bu cəhət də onun vəkil vəzifəsinə təyin edilməsi üçün əsas olmuşdu. Əmir Əbdülbaqi Çaldıran döyüşünə qədər bu vəzifədə qaldı. O, Çaldıran döyüşündə iştirak edirdi və bu döyüşün gedişində dünyasını dəyişməli oldu (69).

Əmir Əbdülbaqidən sonra vəkil vəzifəsinə yenə də etnik mənsubiyyəti fars olan Mirzəşah Hüseyni İsfahani təyin edildi. Onun bu vəzifəyə təyinat almasının başlıca səbəbi də kifayət qədər təcürübəli olması və dövlət idarəçiliyində təşkilatçılığı ilə seçilməsi idi. Əslən İsfahandan olan Mirzəşah Hüseyni ilk idarəçilik təcrübəsini vilayət daxilində almışdı. Bu vilayətin hakimi təyin edilmiş Durmuş xan onun qabiliyyətini və bacarığını nəzərə alaraq əvvəlcə özünün eşikağası başı vəzifəsinə təyin etdi. Sonradan isə Durmuş xan onu özünün vəziri vəzifəsinə irəli çəkdi. Durmuş xan

Səfəvi dövlətinin təcrübəli sərkərdələrindən biri kimi çox zaman Şah İsmayıl ilə birlikdə hərbi yürüşlərdə olurdu. Bu zaman İsfahan vilayətinin idarəçiliyini Mirzəşah Hüseyni öz üzərinə götürdü. Görünür, o bu işi bacarıqla yerinə yetirmiş və ona görə Şah İsmayılın da diqqətini cəlb edibmiş. Mirzəşah Hüseyni doğrudan da özünü bacarıqlı, işgüzar və Səfəvi sarayına sədaqətli bir əyan kimi göstərə bilmişdi. Yəqin elə bunun nəticəsi idi ki, səltənətin növbəti vəkili olmaq ona qismət oldu. Şah İsmayılın fərmanı ilə Çaldıran döyüşündən sonra Mirzəşah Hüseyni İsfahani vəkil vəzifəsinə təyinat aldı (70).

Şah İsmayıl səltənətin idarəçilik işlərinə çox ciddi yanaşırdı. O şübhə etmirdi ki, onun fatehlik yürüşlərinin uğuru da ilk növbədə səltənət daxilində işlərin yaxşı getməsindən asılıdır. Ona görə də vəkil vəzifəsinə təyinat zaman Şah İsmayıl seçim edilən şəxsin yalnız sədaqətinə deyil, həm də iş qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun nəticəsi kimi də o, kifayət qədər işlək bir idarəçilik aparatı yarada bilmişdi.

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi onu belə xarakterizə edirdi: “Mirzə Şahhüseyn gənclik dövründə İsfahanda memarlıq və bənnalıq peşəsi ilə məşğul idi. Ondan sonra kiçik dövlət vəzifələrində çalışdı, xüsusən də Durmuş xanın mülazimi olan İsfahan daruğasının vəziri oldu. Daha sonra İsgəndər şanlı xaqana göstərdiyi hər cür layiqli xidmətlər sayəsində xaqanın hüsn-rəğbəti və sultanın mərhəməti ilə əhatə olunub yüksək dərəcəli və böyük şanlı vəkalət vəzifəsi ilə şərəfləndirildi. Həqiqətən də, bu müqəddəs rəvağın memarı və bu dəbdəbəli tağın mühəndisi (Allah) bu zümrüd əsaslı göyün və bu zəbərəcəd kərpicli yerin binasını yaratdıqdan bəri vəzarət divanında onun kimi bir məqam sahibi əyləşməmişdi. Yüksək iradəsi o dərəcəyə çatmışdı ki, bir gündə hər kəsə mükafat və bəxşiş kimi min tümən bağışlamışdı” (71).

Çaldıran döyüşündən sonra vəkil vəzifəsinə aid olan səlahiyyətlərdə müəyyən dəyişikliklərə yol verildi. Bu, çox güman ki, bir neçə illik təcrübədən sonra həmin vəzifə sahibinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün Şah İsmayıl tərəfindən həyata ke-

çirilmiş tədbirlər idi. Şah İsmayılın qərarı ilə səltənət vəkilinin dini və dünyəvi işlərdə şaha müavinlik səlahiyyətləri azaldıldı və daha çox dövlət idarəçiliyi aparatı üzərində onun nəzarəti gücləndirildi. Mirzəşah Hüseyni bu vəzifədə vəkilüssəltənə və ya etimaddüddövlə adlandırılırdı. Yeni şəraitdə ona Divani alinin nəzarətçisi, Divan nəzarətçisi səlahiyyətləri də həvalə olundu. Şah İsmayılın fərmanı ilə ona bütün dövlət orqanlarına, səltənət idarəçiliyinə, bütün vəzirlərə, əyanlara rəhbərlik etmək səlahiyyəti verildi. Başqa sözlə, dövlət idarəçilik aparatına, bu aparata daxil olan bütün əyanların fəaliyyətinə rəhbərlik ona tapşırıldı (72).

Şah İsmayıl səltənət idarəçiliyində Mirzəşah Hüseyniyə geniş səlahiyyətlər verdi və onun səmərəli fəaliyyətinə münasib şərait yaratdı. Bütünlükdə, Şah İsmayıl onu etibarlı əyanlarından biri kimi dəyərləndirirdi və səltənətə rəhbərlik məsələsində onun fəaliyyətini təqdir edirdi. Şah İsmayıl şübhə etmirdi ki, Mirzəşah Hüseyni öz fəaliyyəti ilə Səfəvi dövlətinin möhkəmləndirilməsinə çalışır və bu istiqamətdə məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyət göstərir. Mirzəşah Hüseyni isə yeni vəzifəsində də peşəkar fəaliyyəti ilə səltənətə sadıq olduğunu və səltənətin daha da möhkəmləndirilməsi üçün idarəçilik keyfiyyətlərinə malik olduğunu nümayiş etdirirdi.

Malik olduğu səlahiyyətlərdən istifadə etməklə Mirzəşah Hüseyni də böyük var-dövlət sahibi oldu və dövrünün zəngin adamlarından birinə çevrildi. Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Mirzəşah Hüseyninin belə böyük səlahiyyət və maliyyə imkanlarına malik olması onun qətlinə yol açdı. Əvvəlki fəsillərdən aydın olduğu kimi, Mirzəşah Hüseyni 1523-cü ildə şah mehtəri Şahqulu tərəfindən qətlə yetirildi. Onun qətlə yetirilməsi Şah İsmayıl tərəfindən böyük kədərlə qarşılandı və onun tapşırığına əsasən şah mehtəri tapılaraq cəzalandırıldı.

Mirzəşah Hüseyninin qətlindən sonra vəkil vəzifəsi yenidən qızılbaş əmirlərinin əlinə keçdi və Şah İsmayılın fərmanı ilə saray vəziri olan Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Təbrizi bu vəzifəyə təyin edildi.

Dövlət idarəçilik sistemində yüksək vəzifələrdən biri vəzir idi. Bu vəzifə Səfəvi dövlətinin mülki idarəçilik perpendikulyarında vəkildən sonrakı yeri tuturdu. Daha doğrusu, vəkil vəzifəsi vəzir vəzifəsinə nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi və Səfəvi dövlətinin təşkilinin ilkin aylarında belə bir vəzifə ümumiyyətlə mövcud deyildi. Amma sonradan onun da təsis edilməsinə ehtiyac yarandı. Vəzir bir növ icraedici orqanların rəhbəri idi və şah tərəfindən müəyyənləşdirilən vəzifələrin icrasına öz səlahiyyətləri daxilində nəzarət edirdi. O həm də bu sahədə təşkilati işləri öz üzərinə götürə bilərdi. Dini və qoşun işləri vəzirin səlahiyyətlərindən kənar idi. Çünki həmin sahələrə başqa əyanlar rəhbərlik edirdilər. Vəzirin səlahiyyətinə aid olan sahələrə əsasən şahın verdiyi tapşırıqların icrasına nəzarət, bütün dövlət vəzifələrinə aparılan təyinatlara nəzarət, maliyyə işlərinə, maliyyələrin toplanmalarına nəzarət, icraedici aparatın fəaliyyətinin təşkili kimi məsələlər aid idi. İcraedici orqanlarda çalışan bütün əyanlar və əmirlər vəzirin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə borclu idilər. Həmin orqanların fəaliyyəti də bütünlükdə vəzir tərəfindən nizamlanırdı (73).

Səltənət idarəçilik sisteminin icraedici orqanlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində və təşkil edilməsində vəzirin fəaliyyətinin böyük əhəmiyyəti olduğu üçün həmin vəzifəyə Şah İsmayıl tərəfindən bu sahədə kifayət qədər təcrübəsi olan Əmir Şəmsəddin Zəkəriyyə Keçəçi Təbrizi təyin edilmişdi. Nəzərə alınmışdı ki, Əmir Şəmsəddin Zəkəriyyə hələ Ağqoyunlu sarayında vəzir vəzifəsində olmuş və orada böyük təcrübə əldə etmişdi. 1504-cü ildə Şah İsmayıl tərəfindən bu vəzifəyə əlavə olaraq başqa birisi də təyin edildi. Bu adam da Ağqoyunlu sarayında xidmət etmiş və müəyyən idarəçilik təcrübəsi qazanmış Mahmud xan (Mahmud can) Deyləmi Qəzvini idi. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın həyatının son illərində vəzir vəzifəsini Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Təbrizi və Qazi Cahan Qəzvini icra edirdilər. Səltənət vəkili Əmir Mirzəşah Hüseyni İsfahani qətlə yetirildikdən sonra Xacə Cəlaləddin Məhəmməd Təbrizi onun yerinə təyin edildi. Onun yerinə vəzir vəzifəsinə başqa bir adamın təyin edilib-edil-

məməsi haqqında məlumat yoxdur. Qazi Cahan Qəzvini isə bu vəzifədə qalmaqda idi.

Mövcud olan məlumatlara görə, Səfəvi dövlətinin ilkin dövründə vəzir bir sıra mühüm vəzifə tutmuş saray əyanlarının təsiri altında idi və vəzir öz fəaliyyətində həmin əyanlarla hesablaşmalı idi. Bu əyanlar Biyutat naziri (nəzarətçisi), şah dəftərxanasının rəhbəri, müstəfiyül məmalik, qoşun rəhbərləri, hərəmxana rəhbərləri, şaha yaxın olan digər bir neçə vəzifəli əyanlar idilər. Burada dəftərxana dedikdə yazışmaların aparılmasına məsul olan qurum deyil, vergilərin qeydiyyatı və toplanması ilə məşğul olan bir orqan nəzərdə tutulurdu. Amma şahın vəzirə qarşı xüsusi münasibəti olduğu halda onun fəaliyyətini kimsə məhdudlaşdırma bilməzdi və belə olanda vəzir hətta digər saray əyanları qarşısında nüfuz üstünlüyü əldə edə bilirdi (74).

Maliyyə məsələlərinin və bütünlükdə maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi dövlətin daxili həyatında mühüm rol oynayırdı və ona görə də vəzirin nəzarəti altında bu işlərlə məşğul olan xüsusi vəzifəli şəxslər var idi. Sonradan bu vəzifələr ayrıca bir aparat şəklində formalaşaraq Dəftərxana adını almışdı. Dəftərxanaya bir neçə əyan daxil idi. Onlar bəzi hallarda vəzir də adlandırılırdı: 1) Müstəfiyül məmalik - maliyyə işlərin rəhbərlik edən əyan idi; 2) Müstəvfiyə xassə - səltənətin xass (xüsusi) gəlirlərinə və xərcələrinə məsul olan əyan idi. Bu xüsusi gəlirlərə və çıxarlara idxal və ixracatdan gələn vergilər də aid idi. Ticarət fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə müstəvfiyə xassənin nəzarəti altında olduğu üçün bəzən onun müstəfiyül məmalikdən də üstün vəzifə tutduğu güman edilirdi. Səfəvi dövlətinin ilkin dövründən belə bir vəzifə mövcud idi və Şah İsmayılın ilk divanbəyi olan Bayram bəy həm də bu vəzifəni icra edirdi; 3) Dəftər darğası - maliyyə gəlirlərinin və xərcələrinin qeydiyyata alındığı dəftərlərin (sənədlərin) mühafizəçisi idi; 4) Xass (xüsusi) vəzir - şah xanədanının gəlir və xərcələrinin hesabını və qeydiyyatını aparan şəxs. Dəftərxanaya ümumi rəhbərlik müstəfiyül məmalik tərəfindən rəhbərlik edilirdi. O həm bütün səltənətin maliyyə işlərinə rəhbərlik edirdi, həm də

vilayətlərin maliyyə işlərini nəzarət altında saxlayırdı. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə bu vəzifəyə Mövlana Şəmsəddin İsfahani, Yar Məhəmməd Xuzani İsfahani, Əhməd sultan, Əmir Seyid Şərif Şəhristani, Əmir Məsud Gülpayqani təyinat almışdılar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, yuxarıda adları çəkilən vəzifə sahiblərinin xidmətində də çoxlu sayda xidmətçilər var idi (75).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, səltənətin dövlət idarəçilik sistemində "Ərkani dövlət-e qahirə" bir neçə digər vəzifə sahibləri də var idi. Bu vəzifə sahiblərindən biri - eşikağasıbaşı mülki idarəçiliyə aid idi. Eşikağasıbaşı sarayın protokol rəisi (təşrifat rəisi) idi. Bu vəzifə sahibinin vəzifəsi şah hüzurunda aparılan görüşlərin, qəbulların təşkil edilməsi və tənzimləməsi idi. Saray daxilində nizamın yaradılması, şah qəbuluna düşmək istəyənlərin istəklərinin həyata keçirilməsi və təşkilə eşikağasıbaşı tərəfindən icra olunurdu. Eşikağasıbaşı adından da görüldüyü kimi eşik ağalarının və ya eşik xidmətçilərinin rəhbəri idi. Başqa sözlə, onun tabeliyində eşik yasovulları, eşik qapıçıları, divan ağaları, carçılar və digər xidmətçilər var idi. Şah hüzurunda tərtib olunan məclislərdə hansı əyanın harada əyləşməsi, onların sırasının müəyyənləşdirilməsi, kimlərin ayaqüstündə dayanması, şah hüzurunda onların necə davranması, şaha necə müraciət etmələri, protokol mənsubunun maaşlarının müəyyənləşdirilməsi, onlara aid olan məsələlərin həll edilməsi də eşikağasıbaşının vəzifələrinə aid idi. Saray daxilində təşkil edilən ziyafətlərin hansı səviyyədə keçirilməsi də eşikağasıbaşının vəzifə səlahiyyətlərinə daxil idi (76).

Dövlət idarəçilik sistemində saray katibliyi də xüsusi yer tuturdu. Bu katiblikdə iki vəzifəli əyan mövcud idi. Onlardan biri - münşiülməmalik, digəri isə möhürdar idi. Saray daxilində, saray adından aparılan bütün yazışmalar, şah fərmanlarının, sərəncamlarının, məktublarının hazırlanması Darül-inşa adlanan bu katibliyin öhdəsində idi. Məlumdur ki, dövrün yazışmalarında müəyyən bir üslub formalaşmış və yazışmalara qarşı müəyyən tələblər mövcud idi. Yazışmalarla məşğul olmaq üçün həm fars dilinə lazımi səviyyədə bələd olmaq lazım idi, həm də Quran kitabına

kifayət qədər yaxşı bələd olmaq lazım idi. Yazışmalar eyni zamanda ərəb dili biliklərini də tələb edirdi. Çünki bir qayda olaraq məktublarda çoxlu sayda Quran ayələrinə istinad olunurdu və sənədin məzmunu həmin ayələrin məzmunu ilə əlaqələndirilirdi. Şəriət məsələlərinə bələd olmayan adam üçün yazışmanın məzmununa uyğun olaraq ayələrin seçilməsi və onlara istinad edilməsi çətin ola bilərdi. Buna görə sarayda yazışma ilə məşğul ola biləcək mirzələr dəstəsi yetişmiş və toplanmışdı. Rəsmi yazışmaların aparılmasının özünün də xüsusi bir üslubu və normaları var idi və saray protokolu da həmin üsluba riayət edilməsini tələb edirdi. Bu yazışmalar şahın ləqəb və titullarının sadalanması, onun tərifi ilə başlanır və sonra da konkret ayələrə istinad edilməklə mətləb açıqlanırdı. Şah fərmanlarının yazılmasında isə başqa bir üslub istifadə olunurdu. Doğrudur, dövrün yazışma üslubuna riayət edilməsi məktubun və ya müvafiq sənədin mətnini xeyli qəlizləşdirirdi. Lakin mövcud üsluba müəyyən çərçivədə əməl olunmasının da gözlənilməsi lazım bilinirdi. Müvafiq vəzifəli əyanlar nəzarət edirdilər ki, yazışmalar kifayət qədər qəliz olmasın, yazı üslubiyatının qəlizləşdirilməsi ilə mətləbin başa düşülməsi çətinləşdirilməsin. Mövcud olan məlumatlardan bəllidir ki, bu tələbə riayət etməyən mirzələrin cəzalandırılması da baş verirdi. Belə halların aradan qaldırılması üçün katiblərə xüsusi hazırlıq da keçilirdi (77).

Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Xacə Ətiqəli, Əmir Məhəmməd Hadi Şirazi, Əmir Münşi Hüseyni Qumi, Səfəvi sarayının münşiülməmaliki olmuşdular (78).

Saray katibliyinin mühüm vəzifələrindən biri də, qeyd edildiyi kimi, möhürdar idi. Bu vəzifə sahibinin kifayət qədər böyük nüfuzu var idi və dövlət idarəçilik sisteminin böyük əhəmiyyət kəsb edən təmsilçilərindən biri idi. Yəni möhürdar şah hüzurunda ayrıca bir nüfuza malik idi.

Şah adından yazılan bütün sənədlərin rəsmiləşməsi üçün onun möhürlənməsinə ehtiyac var idi. Möhürdarın vəzifəsi də şah möhürünün mühafizə edilməsi və şah adından hazırlanan yazışma-

ların möhürlə rəsmiləşdirilməsi idi. Möhürdarın belə böyük nüfuz sahibi olmasının əsas səbəblərindən biri onun icra etdiyi vəzifə baxımından şahla çox yaxın olması idi. Bu yaxınlıq ona əlavə nüfuz sahibi olmasına imkan verirdi. Ona görə möhürdar vəzifəsinə adətən şahla yaxın və sədaqətli olan adamlar təyin edilirdilər. Həmin vəzifəyə həm də əsasən qızılbaşlar (türklər) təyin edilirdilər ki, bu da möhürdarın şah yanında xüsusi nüfuza malik olmasından xəbər verirdi. Çünki icraedici vəzifələrə qeyri-türklərin təyin edilməsi halları çox olsa da, möhürdar vəzifəsi bu baxımdan istisna təşkil edirdi. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində möhürdar vəzifəsinə Sarıəli Təkəli, Əmir xan Mosullu, Şahrux Sultan Möhürdar Əfşar, İbrahim Sultan, Qayıtmış bəy və Qasım bəy Möhürdar təyin edilmişdilər (79).

Səfəvi dövlətinin idarəçilik sisteminin formalaşdırılmasında həm bu dövlətə miras qalmış təcrübədən istifadə olunurdu, həm də yeni-yeni vəzifələr təsis edilirdi. Bununla dövlət idarəçilik sisteminə həm də yeni bir ənənə formalaşdırılırdı. Vaxt ötdükcə bu ənənə həm möhkəmlənir, həm də zənginləşirdi. Bunun nəticəsi idi ki, dövlət idarəçilik sisteminin böyük bir bürokratik aparatı yaranmışdı. Bu aparata çoxlu sayda vəzifələr daxil idi. Həmin vəzifələrin hamısının təhlilə cəlb edilməsi ayrıca və əhatəli bir tədqiqatı tələb edir. Amma kifayət qədər böyük olmasına baxmayaraq Şah İsmayıl bu aparatın işləkliyinə nail ola bilmişdi.

Səfəvi dövlət idarəçilik sisteminə əyalət idarəçiliyi də müəyyən təcrübəyə və ənənəçiliyə malik olan bəndlərdən biri idi. Əslində, əyalət idarəçiliyinin tənzimlənməsi dövlət idarəçilik sisteminin əsas dayaqlarından birini təşkil edirdi. Çünki belə bir idarəçilik formalaşdırılmasaydı əyalətlərin mərkəzə bağlılığının təmin edilməsi də mürəkkəbləşə bilərdi. Yəni əslində vilayətlərin idarəçiliyinin qurulması səltənətin dövlət maraqlarına cavab verməklə, həm də təhlükəsizlik məsələləri ilə sıx bağlı idi. Vilayətlərin idarəçiliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün şah ailəsinin üzvləri, şahzadələr öz idarəçilik təcrübəsini ilk növbədə vilayətlərdə alırdılar. Məsələn, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində onun öv-

ladları - Təhmasib Mirzə və Sam Mirzə ayrı-ayrılıqda Xorasan vilayətinin hakimi təyin olunmuşdular. Doğrudur, onlar yaşca kiçik idilər və onların yanına lələlər də təyin edilmişdilər. Bununla belə, şah övladlarının vilayət hakimliyinə təyin edilməsi vilayət hakimliyinə ayrılan diqqətin əhəmiyyətindən xəbər verirdi. Eyni zamanda şahzadələr də yaşa dolduqca vilayət idarəçiliyində zəruri idarəçilik vərdişlərini əldə edirdilər.

Əyalət idarəçiliyinin özünəməxsus müəyyən xüsusiyyətləri var idi. Bu xüsusiyyətlərdən biri onun nisbi müstəqilliyə malik olması idi. Əyaləti mərkəzə bağlayan müəyyən bəndlər var idi. Bunlardan biri sözsüz ki, əyalət hakimlərinin şaha sədaqəti idi. Ona görə əyalət hakimliyi vəzifələrinə şaha sədaqətli olan adamlar təyin edilirdi. Bu məsələdə də qızılbaş əmirələrinə daha böyük üstünlük verildi. Əyalətləri mərkəzə bağlayan bəndlərdən biri də vergilərin vaxtlı-vaxtında toplanıb ödənməsi idi. Vergilərin vaxtlı-vaxtında toplanıb dövlət xəzinəsinə ödənməsi həm yerli hakimlərin saraya sədaqətinin nümayişi idi, həm də yerli idarəçiliyin düzgün qurulmasının əlaməti idi. Əyalət hakimlərinin mərkəzə bağlayan mühüm bəndlərdən biri də müharibə dövründə vilayət imkanlarının mərkəzi hakimiyyətin xidmətinə səfərbər edilməsi idi. Müharibə aparılarkən əyalət hakimləri mərkəzin müəyyənləşdirdiyi sayda qoşun toplanmasına, təchizat ehtiyatlarının toplanmasına və mərkəzin xidmətinə təhvil verilməsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Qalan bütün işlərdə vilayət hakimləri müstəqilliyə malik idilər. Onlar vilayətlərin idarəçiliyini müstəqil şəkildə həll edirdilər. Vilayət daxili vəzifələr təyinatlar, idarəçiliyin necə qurulması, idarəçilik normalarına riayət etməyənlərin necə cəzalandırılması, əhali ilə necə rəftar edilməsi yerli hakimlərin səlahiyyətində idi. Yerli hakimlərin tabeliyində vilayət daxilindən toplanmış qoşun dəstəsi də var idi. Bu qoşun dəstəsi vilayət daxilində sabitliyin təmin edilməsinə, vilayət hakiminin müvafiq göstərişlərinin icrasına məsuliyyət daşıyırdı.

Əyalət idarəçiliyinin başqa bir xüsusiyyəti bəzi əyalətlər daxilində mərkəzdənqaçma qüvvələrinin güclü olması idi. Bu mə-

qam dövlət idarəçilik perpendikulyarının normal və davamlı fəaliyyətini mümkün edirdi. Xüsusilə, sərhəd bölgələrində yerləşən vilayətlərdə mərkəzdənqaçma qüvvələri daha güclü olurdu. Şah İsmayıl fəth etdiyi ərazilərin hakimlərini bir qayda olaraq öz vəzifəsində saxlayırdı. Həmin hakimlər mərkəzi dövlətə sadıq olacaqlarına vəd vermələrinə baxmayaraq müəyyən güc topladıqdan sonra və ya da mərkəzi hakimiyyət müəyyən çətinliklərlə üzləşəndə bəzi vilayətlərdə separatçılıq meyilləri xeyli güclənirdi.

Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olan ərazilər mənsubiyyətinə görə iki yerə bölünmüşdü: 1) məmaliki dövləti və 2) məmaliki xassə. Məmaliki xassəyə aid olan torpaqlar şaha, səltənət xandanına mənsub idi. Buraya şah tərəfindən müsadirə edilmiş, hərbi yürüşlər zamanı ələ keçirilmiş ərazilər daxil idi və bu ərazilər şaha məxsus idi. Bu ərazilərdən toplanan vergilər də şaha çatırdı. Şah da həmin maliyyə vəsaitlərini öz qərarına uyğun olaraq xərcləyirdi. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində xassə mülklər şahzadələrin tabeliyinə verilir, çox hallarda isə bu ərazilər saray vəzirləri tərəfindən idarə olunurdu. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Təbriz, Qəzvin, İsfahan, Kaşan xassə mülklərə aid idi. Xassə mülklərindən toplanan maliyyə vəsaitlərinin düzgün idarə edilməsi üçün Xassə təşkilatı adlı bir orqan da yaradılmışdı. Xassə torpaqları təşkil edən vilayətlər vali tərəfindən idarə olunurdu. Bu vəzifəyə əksər hallarda saray vəzirləri təyin edilirdilər. Həmin vəzirlər vilayət daxilində olmayan da vilayət dərəcəsi tərəfindən idarə olunurdu. Dərəcəli vilayətlərin idarəçiliyində geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Lakin onlar idarəçilik işlərini vilayətə vali təyin edilmiş vəzirlərin nəzarəti altında həyata keçirirdilər (80).

Məmaliki dövlətiyə (dövlət mülklərinə) aid olan ərazilər xassə mülklərinə aid olmayan ərazilər daxil idilər. Bu mülkləri təşkil edən ərazilər şahın təyin etdiyi hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərində tanınmış qızılbaş əmirləri bu vilayətlərin hakimliyinə təyin olunurdular. Fəth edilmiş və ya Səfəvi sarayına itaətini bəyan etmiş vilayətlər də dövlət mülklə-

rinə daxil idilər. İstər fəth edilmiş, istərsə də itaətini bəyan etmiş vilayətlərdə bir qayda olaraq yerli hakimlər öz vəzifələrində saxlanılırdı. Belə olmaya da bilərdi. Elmi-tarixi ədəbiyyatda bu mülklər tiyul torpaqları kimi də təqdim olunmuşdur. Tiyul torpaqlarının sahibləri isə tiyuldarlar adlandırılırdılar. Tiyuldarlar öz müllərindən topladıqları vergilərin bir hissəsini vilayətin idarəçiliyinə, bir hissəsini qoşun dəstələrinin saxlanmasına məsrəf edirdilər. Bu qoşun dəstələrinə həm vilayət hakiminin tabeliyində olan qoşun dəstəsi daxil idi, həm də mərkəzi hakimiyyətin göstərişi ilə xüsusi vəzifələrin icrası üçün əlavə olaraq toplanmış qoşun dəstələri də daxil idilər. Vilayət hakimliyinə təyin olunmuş əyanlara vali, əmir, ağa, vəzir, darğa titulları verilirdi (81).

Vilayətlərdə yaradılmış olan idarəçilik aparatı mərkəzi idarəçilik aparatının kiçildilmiş və oxşar variantı idi. Mərkəzi hakimiyyətin əsas vəzifələri vilayətlərdə də təsis edilmişdi. Müəyyən hallarda vilayətlərin idarəçilik aparatının fəaliyyətinin səmərəliliyi mərkəzi idarəçilik aparatının fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə birbaşa bağlı idi.

Yerlərdə dövlət idarəçiliyi sisteminə rəhbərlik edən adamlardan biri vali idi. Vali ona həvalə olunmuş vilayətin hakimi idi. Səfəvi dövlətçiliyinin sonrakı dövrü üçün şahzadələrin müxtəlif vilayətlərin valisi təyin edilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdı. Şah İsmayıl hakimiyyəti illərində məlumdur ki, Təhmasib Mirzə ilə Sam Mirzə Xorasan hakimi təyin edilmişdilər. Lakin onların vəzifəsi mənbələrdə vali adlandırılmamışdır. Vali təyin olunan vilayətlər daha çox sərhəd xətti boyunca yerləşirdilər. Əhalisinin əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edən vilayətlərin hakimləri də vali adlanırdı. "Aləmara-yi İsmayıl" əsərində bildirilir ki, Şah İsmayıl gürcü Mənuçehr xanı qəbul etdikdən sonra bütün Gürcüstanın valiliyini ona tapşırırdı (82).

Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, vilayət hakimi olaraq vali institutundan Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində də istifadə olunurdu. Vali vəzifələrinin tətbiqi zamanı müvafiq vilayətlərdə əhalinin böyük əksəriyyətinin fərqli məzhəbə, fərqli

dilə, fərqli həyat tərzinə malik olması nəzərə alınır. Bununla bir növ həmin vilayətlərə geniş muxtariyyət imkanları verilir və vilayət valiləri də yarım müstəqil statusa malik olurdular.

Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Gürcüstandan başqa Luristanda, Ərəbistanda, Kürdüstanda, Dağıstanda, Şirvanda, Gilanda, Sistanda, Mazandaranda da idarəçilik sisteminə valilər rəhbərlik edirdilər (83). Bu vilayətlərin hər biri Şah İsmayıl öz itaətini bəyan etmiş, yarım-müstəqil şəkildə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdular. Mərkəzi hakimiyyət arşısındaki öhdəliklərinə riayət etməklə valilər vilayət daxilindəki idarəçiliyi müstəqil şəkildə müəyyən-ləşdirirdilər.

Valilər ayrıca olaraq öz vilayətlərindən toplanmış vergilərin mərkəzi dövlət xəzinəsinə ödənməsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Valilər yalnız hədiyyələr və ya peşkəşlər şəklində şaha müəyyən maliyyə vəsaitləri xərcləyirdilər. Amma valilər həm vilayət qoşun dəstəsini saxlamağa, təchiz etməyə, həm də zərurət yarandığı zaman mərkəzi qoşunların təchizatına və təminatına yardım göstərməyə borclu idilər. Elmi dövriyyədə olan məlumatlara görə, Səfəvi dövlətinin bütün tarixi boyu dörd mühüm vali mövcud olmuşdu ki, onlar Xuzistanın, Luristanın, Kürdüstanın və Gürcüstanın valiləri idilər bu valiliklərin əsası da Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində qoyulmuşdu (84).

Vilayət hakimliyi həvalə olunan yerli idarəçilik sistemine rəhbərlik edən vəzifə sahiblərindən biri də bəylərbəyi idi. Bəylərbəyi təyin olunan vilayətlər öz coğrafi və geosiyasi əhəmiyyətinə görə fərqlənməklə səltənət həyatında mühüm yerə malik idilər. Bu vilayətlər həm də böyük ərazi vahidləri idilər və həmin əraziləri də vilayət daxilində müxtəlif ərazi-inzibati vahidlərinə bölmək mümkün idi. Vilayət daxilində kiçik ərazi vahidlərinə hakimlərin təyin edilməsi bəylərbəyi tərəfindən həyata keçirilirdi. Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, bəylərbəyinə həvalə olunan vilayətlər daha böyük ərazi sahəsinə malik ola bilirdilər. Səfəvilər tarixində mövcud olmuş bəylərbəyliklərinin demək olar ki hamısı Şah İ-

mayılın vaxtında Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmışdılar. Onlardan bəziləri Şah İsmayılın vaxtında bəylərbəyi adlandırıldı, bəziləri isə bu statusu sonradan qazandı. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Bəlx, Diyarbək, Qarabağ, Herat bəylərbəyliklərinin adları çəkilmişdir (85). Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Səfəvi dövləti tərkibinə qatılmış Azərbaycan (Cənubi), Çuxursəəd, Qarabağ, Şirvan, Məşhəd və Herat, Astrabad, Kerman, Kuhgiləviyyə, Həmədan vilayətlərində də bəylərbəylikləri yaradılmışdı. Adları çəkilən vilayətlərdən başqa Ərzincanda da bəylərbəyliyin olduğu ehtimal edilirdi (86).

Əyalətlərdə formalaşan idarəçilik sisteminin bəndlərindən birini də əmirilər təşkil edirdilər. Əmir sözü özlüyündə bir neçə mənanı ifadə edirdi. Həm hansısa bir ərazi vahidinin hakiminə əmir deyilirdi, həm saray əyanlarına əmir deyilirdi, həm də qoşun başçılarına əmir deyilə bilərdi. Əmirilərin hakim vəzifəsinə təyin edilməsi həm şah tərəfindən, həm də böyük vilayətlərin hakimləri tərəfindən həyata keçirilə bilərdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, böyük vilayətlərin yaxşı idarə edilməsi üçün onlar kiçik ərazi vahidlərinə bölünür və həmin ərazi vahidlərinə vali tərəfindən hakimlər təyin olunurdu. Müstəqil ərazi vahidlərinə və şəhərlərə isə əmirilər şah tərəfindən təyin edilirdi.

Şah İsmayıl hərəkətinin başlanğıcında və hakimiyyəti illərində öz fədakarlıqları ilə fərqlənmiş olan qızılbaş əyanlarına, eləcə də digərlərinə müəyyən ərazi sahələrini iqta və tiyul olaraq bağışlayırdı və həmin əyanları da bu ərazilərin əmiri təyin edirdi. Həmin ərazilər dövlət mülkündən ayrılırdı və əmirilər də həmin əraziləri şah adından və şahın xeyrinə idarə edirdilər. Əmirilər hakimlik etdiyi ərazilərin imkanlarına görə müəyyən sayda qoşun dəstəsi yaratmalı və zərurət yarananda onlar da əlavə qoşun dəstəsi də toplamaqla mərkəzi dövlətin qoşunlarına qatılmalı idilər. Əmirilərin vəzifə statuslarının təsdiq üçün onlara bayraq və təbil də verilir (87).

Əyalət idarəçilik sistemində ciddi səlahiyyətlərə malik olan vəzifə sahiblərindən biri də vilayət vəkili və ya vəziri vəzifəsi idi.

Dövlət idarəçilik sisteminə bu vəzifə də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu idarəçilik təcrübəsindən gətirilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əyalətdə vəkil və ya vəzir vəzifəsinin təsis edilməsi idarəçiliyin təşkilində əyalət hakiminə kömək göstərilməsi idi. Bir tərəfdən əyalət hakimlərinin çox vaxt hərbi yürüşlərdə olması, digər tərəfdən də əyalət idarəçiliyi işlərinin çoxluğu belə bir vəzifənin təsis edilməsini zəruri sayırdı. Bu vəzifələrə təyinat şah tərəfindən aparılırdı. Amma əyalət vəzirləri saray vəziri qarşısında hər hansı bir məsuliyyət daşımırdı. Əyalət vəzirlərinə böyük səlahiyyətlər də verilmişdi. Onlar müəyyən vaxtlarda vilayətləri vilayət hakimləri adından idarə edirdilər. Vilayət hakimləri öz yerlərində olduqları zaman isə vilayət daxilində həyata keçirilən ciddi tədbirlər onun razılığı əsasında baş tuturdu. Öz vəzifələrini böyük işgüzarlıqla və mərkəzi hakimiyyətə sədaqətlə həyata keçirən əyalət vəzirlərinin fəaliyyəti mərkəzi hakimiyyət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilirdi. Yuxarıda yazılanlardan artıq məlumdur ki, Səfəvi dövlətinin vəkili vəzifəsini uzun müddət İsfahanda vilayət vəziri olmuş Mirzəşah Hüseyni İsfahani icra etmişdi. Şah İsmayıl məhz idarəçilik qabiliyyətini nəzərə alaraq Mirzəşah Hüseynini dövlətin ikinci adamı etmişdi və Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə bu vəzifəni ən uzun müddətə icra edən də o olmuşdu.

2. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində dövlət-din münasibətləri

a)Şah İsmayıl və məzhəb

Şah İsmayılın həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maraq və aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biri də onun məzhəblə bağlılığı məsələsidir. Məlumdur ki, o, şiə (on iki imam) məzhəbinə dərin etiqad edən və bu məzhəbi səltənət hüdudlarında rəsmiləşdirən Səfəvi şahı idi. Bu barədə istər mənbələrdə, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda xeyli məlumatla rastlaşmaq mümkündür. Bununla belə, Şah İsmayılın məzhəb məsələlərinə münasibətində bir sıra məqamlar

vardır ki, onlar indi də mütəxəssislər arasında müzakirə və mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır. Həmin məqamlar arasında Səfəvi təriqətinin nə zaman və necə şübhəli olması, Səfəvi hüduqlarında şübhəli yayılmasında Şah İsmayıl fəaliyyətinin şübhə altına alınması kimi məsələlər də vardır.

İstənilən halda mütəxəssislər belə bir fikirdə yekdildirlər ki, Səfəvi təriqətinin şübhəli meyillənməsi Şah İsmayılın dövründə başlanmamışdır. Bu prosesin daha qədim tarixi vardır və bu məsələyə münasibətdə fikir müxtəlifliyi ilə qarşılaşmaq mümkündür. Tədqiqatçıların fikrincə, belə fikir müxtəlifliyinin meydana gəlməsi mənbələrdə Səfəvi təriqətinin şübhəli keçidi haqqında aydın və anlaşılıqlı bir fikrin olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də ortaya atılan fikirlər daha çox şəxsi mülahizə və mühakimələr kimi qəbul edilməkdədir (88).

Mənbələrdə aydın məlumatın olmamasının nəticəsidir ki, Səfəvi təriqətinin şübhəli bağlanması həm Xoca Əlinin adı ilə (89), həm də onun nəvəsi və Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin (90) adı ilə bağlanılır. Bu fikirlərin tərəfdarları öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün inandırıcı və məntiqi görünə biləcək faktlara istinad etməyə çalışmışlar. Bununla belə, şübhəli hansi Səfəvi müridinin dövründə başlaması hələ də müzakirə və mübahisə mövzusu olaraq qalmaqdadır. Xoca Əli versiyasını irəli sürən araşdırmaçılardan biri hətta bildirir ki, guya məhz onun müridliyi dövründə Səfəvi təriqətinin şübhəli olması açıq bir mahiyyət almışdır (91). Amma bu fikrin təsdiqi üçün hər hansı bir mənbə məlumatına istinad olunmamışdır. Bu fikri dəstəkləyən digər müəlliflərin də ciddi bir fakt ortaya qoyması ilə rastlaşmaq mümkün deyildir.

Belə bir məlumat da mövcuddur ki, guya Xoca Əli bir dəfə yuxusunda imam Tağını görübmiş və o da Xoca Əliyə tövsiyə edibmiş ki, insanları şübhəli məzhəbini qəbul etməyə dəvət etsin (92). Bu fikir də əslində, ehtimallardan o yana keçmir.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, belə ehtimallara əsas olan məlumatlara görə, Səfəvi təriqətinin şübhəli olmasının ilkin ictimai bazasının yaradılması Xoca Əlinin adı ilə bağlıdır. Tarixdən məlumdur

ki, Xoca Əlinin Əmir Teymurla tanışlığı var idi. Əmir Teymur Osmanlı üzərinə hərbi yürüşündən geri qayıdarkən özü ilə çoxlu sayda əsir gətirmişdi. Ərdəbildə Xoca Əli ondan əsirlərin azad edilməsini xahiş edir və Əmir Teymur da onun xahişini qəbul edərək əsirləri azad edir. Ehtimal edilir ki, həmin əsirlərin bir hissəsi Anadoluya döndülər və orada şüaləşməkdə olan Səfəvi təriqətinin ictimai bazasını təşkil etdilər. Bəzi məlumatlara görə, Xoca Əli onlara belə müraciət etdi: “Gediş-gəlişinizi azaldın ki, on iki imam haqq məzhəbinin xürc etməsi yaxınlaşmaqdadır və siz də canfəşanlıq göstərməlisiniz”. Bu məlumatın doğruluğunu qəbul etməli olsaq, onda belə çıxır ki, Xoca Əli artıq on iki imam şüə məzhəbinə bağlanmışdı və tərəfdarlarına da bu məzhəbin dəyərlərini anlatmaqda idi. Bu fikirləri irəli sürən tədqiqatçılar Xoca Əlinin şüə məzhəbinə bağlılığını əsaslandırmaq üçün həm də onunla görüşdən sonra Əmir Teymurun oğlu Şahruxun səkkizinci imam Rzanın Məşhəddəki məqbərəsini bir neçə dəfə ziyarət etməsinə istinad edirlər (93).

Amma Şahruxun şüə məzhəbini qəbul edib-etməməsi barəsində bu tədqiqatçılar aydın bir fakt ortaya qoymurlar. Yəni fikir özünün aydın təsdiqini tapmır. Belə bir fikir də irəli sürülür ki, Əmir Teymur da Xoca Əlinin müridliyini qəbul etmişdi. Əgər bu fakt doğrudursa, Əmir Teymur kimi etiqadlı bir insanın öz məzhəbini dəyişməsi və şüə təriqətinə bağlı olan bir mürşidin müridliyini qəbul etməsi elə də inandırıcı görünmür. Ona görə tədqiqatçılar tərəfindən Səfəvi təriqətinin şüəşməsinin Xoca Əli dövrünə bağlanması haqlı suallar doğurmaqdadır. Onun oğlu Şeyx İbrahimin mürşidliyi dövründə də mənbələrdə təriqətin şüəliyə bağlılığı haqqında aydın bir məlumat yoxdur. Amma məlumdur ki, istər Xoca Əlinin, istərsə də Şeyx İbrahimin dövründə Səfəvi təriqətinin müridlərinin sayı xeyli artdı və Səfəvi təriqətinin nüfuzu Osmanlı sarayına da çatdı. Osmanlı sarayı da Səfəvi ocağına ehtiramla yanaşdı və davamlı şəkildə Səfəvi xanəqahına maddi və maliyyə yardımları göndərdi (94). Bu məqam özü də Şeyx Cüneyddən əvvəl Səfəvi təriqətinin şüəliyə bağlılığını şübhə altına ala bi-

lər. Çünki Osmanlı sarayı da yəqin ki, şiələşməkdə olan bir təriqətə qarşı rəğbətli münasibət bəsləməzdi.

Lakin tədqiqatçıların və araşdırmaçıların daha çoxu Səfəvi təriqətinin şiəliyə meyillənməsini Şeyx Cüneydin adı ilə bağlayırlar və onun fəaliyyəti də bunu təsdiq edir. Yəni Səfəvi təriqət müridləri arasında şiəliyin kütləviləşməsi Şeyx Cüneydin mürsidliyi dövrünə təsadüf edir. Nəticədə Şeyx Cüneyddən sonrakı Səfəvi nəsiləri, o cümlədən də Şah İsmayıl şiəməzhəb kimi tanınmaqdadırlar. Bu mənada istər Azərbaycanda, istərsə də onun ətrafında şiəliyin kütləviləşməsini yalnız Şah İsmayılın adı ilə bağlamaq doğru olmazdı. Şah İsmayıl qədər bu proses bölgə daxilində və ətrafında aydın şəkildə özünü göstərməkdə idi. Şah İsmayıl isə bu məsələdə siyasətin gücündən daha çox faydalanmaq imkanı əldə etdi.

Amma burada da müzakirə və mübahisə obyektinə ola biləcək bir məqam vardır. Necə oldu ki, Şeyx Cüneyd şiə məzhəbini qəbul etdi? Şeyx Cüneyd şiəliyi qəbul etdikdən sonra öz müridlərinin etiqadını bu məzhəbə çevirdi, yoxsa özü müridlərinin təsiri ilə bu məzhəbə bağlanmaq yolunu tutdu? Bu məqam Səfəvi-şiəlik münasibətlərinin aydınlaşdırılması baxımından həm də elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Şeyx Cüneyd mənbələrdə həm elmi, həm etiqadlı, həm də hünərli bir mürsid kimi qələmə alınmışdır. O, ailənin altıncı oğlan övladı idi və mürsid varisliyinin ona həvalə edilməsi heç şübhəsiz ki, Şeyx Cüneydin fiziki-mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı idi. Məlumdur ki, onun mürsidliyi dövründə Səfəvi təriqəti ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı. Təriqət həm şiələşmə yolunu tutdu, həm də siyasiləşdi. Yəni Şeyx Cüneyd öz fəal mövqeyi ilə Səfəvi təriqət tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu. Mənbələrdə olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, Şeyx Cüneydin təriqət daxilində hərəkətə gətirdiyi ciddi dəyişikliklər yalnız fərdi istəklərdən irəli gəlmirdi və bu dəyişikliklər üçün təriqət daxilində bir ictimai zəmin də yaranmışdı. Çünki Şeyx Cüneydin rəhbərliyi altında təriqətin həm şiələşməsi, həm də siyasiləşməsi müridlər tərəfindən

kütləvi şəkildə dəstəklənir və onların sırasının daha da artmasına cəlbəedici bir mühit yaradırdı.

Təriqət daxilində şüaləşmənin, yoxsa siyasiləşmənin hansının daha əvvəl başlamasını söyləmək də çətindir. Bəzi tədqiqatçılar belə bir fikrin tərəfdarıdır ki, Şeyx Cüneyd (təriqətin siyasiləşməsindən sonra o, Sultan Cüneyd kimi tanınmağa başladı) hələ Ərdəbildə ikən artıq şüəliyi qəbul etmişdi və Qaraqoyunlu hakimi Cahanşahın təkidi və təzyiqi ilə Ərdəbili tərk etməzdən əvvəl artıq şüə məzhəbi ilə bağlı seçim etmişdi. Hətta o da bildirilir ki, Ərdəbili tərk etməzdən əvvəl Şeyx Cüneyd şüəliyin təbliğinə başlamış və kafirlərə qarşı cihad başlamaq adı altında ətrafına çoxlu sayda şüə müridlər toplaya bilmişdi. Guya məhz Şeyx Cüneyd ətrafında şüə müridlərin çoxalması Qaraqoyunlu Cahanşahı qorxuya saldı və o da Şeyx Cüneydi Ərdəbildən uzaqlaşmağa məcbur etdi (95).

Şeyx Cüneydin hələ Ərdəbili tərk etməzdən əvvəl şüə inanc-larına daha çox bağlanmasının əsaslandırılması üçün elmi-tarixi ədəbiyyatda başqa bir fakta da istinad edilir. Belə ki, Şeyx Cüneyd Ərdəbili tərk etmək məcburiyyətində qalanda Anadoluya, sonra da Konyaya yollandı. Konyada olarkən orada yaşayan tanınmış ilahiyyatçı Əbdüllətif Məqdisi ilə söhbəti zamanı da Şeyx Cüneydin şüə dəyərlərinə bağlılığı üzə çıxdı. Bildirilir ki, Əbdüllətif Məqdisi Zeyniyyə təriqətinin yaratıcısı Şeyx Zeynəddin Hafinin xəlifələrindən biri idi. Mənbə məlumatlarına əsaslanan tədqiqatçılar bildirirlər ki, Əbdüllətif Məqdisinin əvvəldə də Şeyx Cüneydin dini etiqadı haqqında məlumatları var idi və ona görə də onunla görüşməyə meylli deyildi. Bununla belə, onlar arasında bir görüş baş tutur və bu görüşdə bəlli olur ki, Şeyx Cüneydin peyğəmbər əshabələrinə qarşı münasibəti heç də Əbdüllətif Məqdisinin inancları ilə üst-üstə düşür. Ona görə də Şeyx Cüneydin dini baxışından və etiqadından razı qalmayan Məqdisi öz narazılığını ona belə bildirir: “Bu etiqadla sən kafir oldun, bu etiqadda olanlar da kafir olurlar” (96).

Şeyx Cüneydin hələ Ərdəbildə ikən şüə inanc-larına etiqad etməyə başlaması fikrinə tərəfdar olan bir sıra tədqiqatçıların gəl-

diyi qənaət belədir ki, o, Anadoluya və oradan da digər məkanlara yollanaraq artıq şüaləşmiş Səfəviyyə təriqətinin təbliğinə başladı. Bu təbliğat fəaliyyəti kifayət qədər səmərəli oldu və məlumdur ki, öz ideyalarının həyata keçirilməsi üçün Şeyx Cüneyd Azərbaycandan kənarda çox ciddi addımlar atdı. Həmin addımlar həm də şüa inancılı Səfəvi təriqət müridlərinin sıralarının artmasına yol açdı.

Şeyx Cüneydin şüa məzhəbinə nə vaxt qoşulması haqqında elmi-tarixi ədəbiyyatda başqa fikirlər də vardır. Bu fikrə görə, Şeyx Cüneyd Anadoluya gəldikdən sonra burada olan böyük şüa toplumunun təsiri altına düşdü və bu təsirin nəticəsi kimi özü də şüa inanclarını qəbul etdi. Bu fikrin müəlliflərindən biri yazır ki, Şeyx Cüneyd Anadoluya gələndə burada şüa Bəktəşi təriqəti geniş yayılmışdı və Şeyx Cüneyd də Anadoluda olduğu səkkiz il müddətində tamamilə bəktəşiliyin təsiri altına düşmüşdü. Yəni Anadoluda qaldığı müddətdə Şeyx Cüneyd əcdadlarının şafiə sünni məzhəbindən əl çəkib bəktəşiliyi seçdi və bununla da Şeyx Cüneyd yeni məzhəb yolunu tutdu (97). İddia olunur ki, məhz bundan sonra Şeyx Cüneyd Anadoluda yaşayan çoxsaylı şüalər arasında özünə çoxlu tərəfdar da toplaya bildi.

Bu fikrin müəllifi yazdıqlarını əsaslandırmaq üçün ciddi faktlara istinad etməsə də, həmin fikrin məntiqiliyini də istisna etmək olmaz. Çünki Anadoluda çoxlu ayda şüaməzhəb türklər var idi. Hətta o zaman bölgəyə səfər etmiş venesiyalı səyyahlardan biri yazırdı ki, Kiçik Asiyada yaşayan türklərin beşdə dördü şüa məzhəbinə mənsubdurlar (98). Belə böyük bir toplumun arasına düşdüyü halda Şeyx Cüneydin bu toplumun dini inanclarının təsiri altına düşməsi mümkündür. Amma bu elə başa düşülməməlidir ki, Şeyx Cüneyd mənsub olduğu məzhəbin sıralarının artırılması üçün yeni məzhəbə qoşulmağı qərara almışdı. Şeyx Cüneyd təriqət rəhbəri kimi, kifayət qədər zəkali, etiqadlı, haqq yolunu tutmuş bir mürşid idi. Anadoluya da o Səfəvi təriqətinin mürşidi kimi gəlmişdi və burada onun tərəfindən təbliğ edilən təriqət dəyərləri insanlar arasında, o cümlədən şüaməzhəbililər arasında qəbul

edildiği üçün təriqət sıraları genişləndirdi. Dövrün hakimlərinin haqsızlıqlarının yaşatdığı çətin həyatdan çıxış yolunu insanların çoxu haqqa bağlanmaqda, haqq yolunu tutmaqda görürdülər. Səfəvi təriqət dəyərləri belə insanların ümid yerinə çevrilirdi və ona görə də onlar təriqət müridliyini qəbul edirdilər. Şeyx Cüneyd olan hörmət və inam Səfəvi təriqətinin siyasiləşməsinə də müridlər arasında bir dəstək formalaşdırırdı.

İstənilən halda qeyd edilməlidir ki, Səfəvi təriqətinin şialəşməsi dövründə istər Kiçik Asiyada, istərsə də elə bu günkü İran arealında şiəməzhəbli insanların sayı xeyli çox idi. Ona görə müəyyən hallarda bu arealda şiələşmənin Səfəviliklə, o cümlədən Şah İsmayılın təkidi ilə genişlənməsi təsəvvürü bütünlüklə reallığı əks etdirmir.

Məlumdur ki, tarixən şiəlik bir müxalifətçilik kimi meydana gəlmişdi. Bu meyl Səfəvi təriqətinin mövcudluğu dövründə də öz məzmununu saxlamaqda idi. Çünki bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi hadisələr, baş verən haqsızlıqlar insanların müəyyən hissəsində şiəliyə meyl yaranmasına, yəni hakim qüvvələrin malik olduğu məzhəbdən fərqli olan bir məzhəbi seçim etməsinə yol açır. İnsanlar rastlaşdıqları faciələrdən, ağır həyat şəraitindən çıxış yolunu şiə dəyərlərinin qəbul edilməsində, imam zamanın zühur edərək ağır yaşayışa son qoyacağına görürdülər (99). Ona görə istər Şeyx Cüneydin, istərsə də Səfəvi təriqət xəlifələrinin apardıqları təbliğatlar Kiçik Asiya sakinlərinin müəyyən hissəsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

Səfəvi təriqətinin şiələşməsinə qədər bu təriqətin yayıldığı arealda şiəliyin yayılması elmi-tədqiqat əsərlərində də geniş araşdırmaların obyektinə olmuşdur (100). Şah İsmayılın Səfəvilər dövlətini təsis etməsi ərəfəsində də Azərbaycan arealında və onun ətrafında müəyyən sayda şiəməzhəblilər var idi.

Farsdilli elmi-tarixi ədəbiyyatda aparılan son tədqiqatların müəllifləri də belə bir qənaətə gəlirlər ki, şiəliyin rəsmi məzhəb elan edilməsi ilə sünnilərin Şah İsmayıl tərəfindən kütləvi təzyiqlərə məruz qalmasını birmənalı şəkildə başa düşülməməlidir. Həmin

müəlliflərin fikrincə, insanların əqidəsini, etiقادını və imanını heç bir silahla və qorxu ilə birdən-birə dəyişmək mümkün deyildir. Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi ilə də insanların dini inancalarında belə bir kəskin dəyişikliyin baş verməsi mümkün ola bilməzdi. Bildirilir ki, Səfəvi dövlətinin qurulduğu ərazilərdəki insanlar arasında şiəməyllilər çox idi və şiəliyin yayılması da əsasən onların hesabına baş verirdi (101).

Şah İsmayılın şiəliyin daha geniş yayılmasında maraqlı olduğunu və bunun üçün xüsusi bir siyasət izlədiyini sözsüz ki, istisna etmək olmaz. Amma yuxarıdakı fikir, Şah İsmayılın şiəliyi qılinc gücünə insanlara qəbul etdirməsi haqqında mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmış ifrat fikirlərə ehtiyatla yanaşılmasını əsas verir. Bəzi tarixi faktlar da, əslində, bunun məntiqiliyi üçün bir əsas ola bilər. Məsələn, məlumdur ki, Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən sonra Təbrizə daxil olanda yerli əhali tərəfindən heç də xüsusi bir sevinc və dəstəklə qarşılanmadı. Yəni əgər Təbriz əhli qılinc gücünə, böyük amansızlıqların tətbiq edilməsi ilə şiələşdirilmişdisə, onda bu əhali Sultan Səlimi təntənə ilə qarşılamalı və onun Şah İsmayıl qarşı mübarizəsinə dəstək verməli idi. Əslində isə bunun əksi baş verdi. Ona görə belə bir fikri də irəli sürmək mümkündür ki, istər Təbrizin əhalisinin, istərsə də səltənət əhalisinin şiələşdirilməsi tədricən baş vermişdi.

Şiə məzhəbini səltənətin rəsmi məzhəbi elan etdikdən sonra Şah İsmayıl dini baxımdan iki ciddi məsələ ilə üzbəüz qaldı. Bunlardan biri təsəvvüflə şiəliyin arasında mövcud olan ziddiyyətin aradan qaldırılması, digəri isə on iki imam məzhəbi baxımından Səfəvi hakimiyyətinin qanuniliyinin (legitimliyinin) təmin edilməsi məsələsi idi. Səltənətin siyasi, ictimai, məişət həyatında məzhəbin böyük rol oynadığı bir vaxtda bu məsələlərin hər ikisinin həllinə təbii bir ehtiyac var idi və qeyd edilməlidir ki, həmin məsələlərin həlli üçün Şah İsmayıl tərəfindən müəyyən addımlar atılsa da, onun hakimiyyəti illərində bu məsələlərin həlli başa çatdırılmadı.

Şah İsmayıl hakimiyyəti üçün həlli aktualıq kəsb edən məsələlərdən bir təsəvvüflə (sufiliklə) şüəliyin siyasi hakimiyyətə münasibətdə bir-birinə ziddiyyət təşkil etməsi idi. Bəllidir ki, təsəvvüf (sufilik) mürid-mürşid münasibətləri üzərində qurulmuşdu. Bu kateqoriyaya mənsub olan etiqad sahibləri bir növ tərki-dünya həyat tərzini seçməklə vaxtlarının daha çoxunu ibadətdə keçirirdilər. Təsəvvüfün tələblərindən biri bu idi ki, mürid bütünlüklə mürşidin iradəsinə tapınmalı idi və onlar üçün mürşidin iradəsi həyat normasına çevrilməli idi. Təsəvvüf əhli siyasətdən və dünyəvi həyatdan uzaq olmaqla mövcud olan hakimiyyətlərə qarşı etinasız bir mövqe tuturdular (102). Başqa sözlə onlar hakimiyyətin iradəsindən daha çox mürşidlərin iradəsini qəbul edirdilər və ona görə siyasi hakimiyyətə qarşı biganəlik nümayiş etdirirdilər.

Səfəvi təriqətinin tarixindən məlumdur ki, bu təriqətin müridləri üçün bir mürşid kimi Şah İsmayılın iradəsi hər şeydən, o cümlədən siyasi hakimiyyətin iradəsindən üstün idi. İstər Azərbaycan, istər Anadolu hüdudlarında, istərsə də digər ərəzilərdə məskunlaşmış müridlər üçün belə bir etiqad təriqət tələblərindən və inanclarından irəli gəlirdi. Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən sonra da Səfəvi təriqəti kütləvi bir təriqət olaraq qalmaqda idi. Bu təriqətin müridləri Şah İsmayılı şah olmaqdan daha çox mürşidi-kamil kimi qəbul edirdilər və siyasi təsirlərdən, idarəçilikdən kənar qalmaqla təriqət iyerarxiyasına itaət edirdilər.

Böyük bir toplum olan təriqət müridlərinin siyasi hakimiyyəti tanımaması isə son nəticədə siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi üçün maneyə çevrilə bilərdi. Ona görə də dövrün bəzi şüə alimləri nəinki təsəvvüfə qəbul etmir, hətta onu bidət kimi dəyərləndirirdilər və dini hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün təsəvvüfə qarşı ciddi mövqe tutulmasını lazım bilirdilər. Bunun nəticəsi idi ki, siyasi hakimiyyətə qarşı Səfəvi təriqəti ilə, bütünlükdə isə islam təriqətləri ilə şüəlik arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılması hətta Şah İsmayıldan sonrakı dövrlərdə də Səfəvi şahlarının diqqətini özünə cəlb etmişdi. Ona görə də yalnız Səfəvi təriqətinə qarşı deyil, Nəqşbəndiyyə, Xəlvetiyyə, Nurbəxşiyyə, Nemətullahiyyə

və s. kimi təriqətlərə qarşı bir uyuyşmazlıq özünü göstərməkdə idi (103).

Şah İsmayılın din inancları baxımından qarşılaşmış olduğu ikinci ciddi məsələ qurduğu hakimiyyətin legitimliyi və qanuniliyi məsələsi idi. Bəlli olduğu kimi, Səfəvi hakimiyyətini bərqərar etməklə Şah İsmayıl şiə (imamiyyə və ya on iki imam) məzhəbini səltənətin hakim məzhəbi elan etmişdi. İmamiyyə şiə məzhəbinin fiqhinin isə hakimiyyətlə bağlı öz tələbləri var idi. Bu məzhəb fiqhi o hakimiyyəti qanuni və legitim sayırdı ki, onun bünövrəsi Allah tərəfindən qoyulmuş olsun. Allahın rızası və iradəsi əsasında qurulmayan və bu hakimiyyətə haqqı olmayan insanlar tərəfindən qurulan bir hakimiyyət qəsb olunmuş bir hakimiyyət kimi qəbul olunmalı idi. Belə iddia olunurdu ki, həqiqi hakimiyyət məhz Allaha məxsusdur və islam hakimiyyətinə Allahın rızasını qazanmış insanlar rəhbərlik etməlidir. Əks təqdirdə hakimiyyət qeyri-legitim və qeyri-qanuni hesab olunmalı idi (104).

Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, imamət məsələsi şiə inancının əsaslarından birini təşkil edirdi və bu məsələ sünni və şiə inancları arasındakı fərqlərdən bir idi. Belə ki, sünni inancına görə, islam dini tövhid, nəbüvvət və məad rükləri üzərində qurulmuşdusa, şiə fəqihləri bura ədalət və imamət rüklərini də əlavə etmişlər (105). İmaməti isə şiə fəqihləri əhli-beytin haqqı sayırdılar.

Əhli-beytə kimlərin daxil olması haqqında da şiə fəqihləri ilə sünni fəqihləri arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Şiə inanclarına görə, Quranın Ahzab surəsinin 33-cü ayəsində xatırlanan əhli-beytə islam peyğəmbəri, onun əmisi oğlu və kürəkəni olan Həzrət Əli, islam peyğəmbərinin qızı və Həzrət Əlinin zövcəsi Fatimə və onların övladları və nəsil davamçıları daxildirlər. Bildirilir ki, hakimiyyət də məhz Əhli-beyt üzvlərinə və davamçılarına məxsus olduqda dini baxımdan legitim və qanuni sayılır. Şiə fəqihləri bu məsələdə konkretirlər və onlar bəyan edirlər ki, hakimiyyət əhli-beytə və onun davamçılarına məxsusdur, əhli-beyt davamçılarından kənar olan hakimiyyət dini baxımdan qanuni deyildir və belə

bir hakimiyyəti qəbul etmərlər (106). Quranın Hud surəsinin 113-cü ayəsinə istinad etməklə şiə üləması əhli-beytə aid olmayan hakimlərlə əməkdaşlıq etməyi düzgün saymırdılar (107).

Şah İsmayıl da on iki imam şiə məzhəbini rəsmi məzhəb elan etməklə hakimiyyətin əhli-beytə məxsusluğunu qəbul edirdi. Bu məzhəbin tərəfdarları kimi, Şah İsmayıl da belə bir əqidədə idi ki, imamlar məsumdurlar, onlar günahsızdırlar və bu mənada onlarla peyğəmbərlər arasında elə bir fərq yoxdur. Hətta o da bildirilir ki, imamların mənəviyyatının əsasını peyğəmbərlərdə olan müqəddəslik təşkil edir və peyğəmbərdən sonra bu müqəddəslik imamlara lütf olunmuşdur. Şiə inancına görə, imamlara biliklər vəhy vasitəsilə verilir və onlar göydəkilərə, yerdəkilərə, cənnət və cəhənnəmdəkilərə dərinədən bələddirlər və onların iradəsinə tabe olmamaq kafirlikdir. İmamların buyurduqları Allahın buyurduqları kimi qəbul olunur, onlara asilik Allaha asilik kimi dəyərləndirilirdi. Şiə fəqihlərinin fikrincə, Allaha gedən yol imamlardan başlamalı idi və Allahını, peyğəmbərini və imamları tanımayan bir insan mömin insan ola bilməzdi (108).

Bütün bu məsələlərə görə, Şah İsmayıl da öz hakimiyyətinin qanuniliyi və dini baxımdan legitimləşdirilməsi üçün şiə inanclarının müəyyənləşdiridiyi çərçivədə yollar tapılmasına çalışırdı. Şiə fəqihləri sonuncu imamın, yəni imam-zamanın qeybətə çəkildiyi vaxtda islam hakimiyyətinin qanuniləşdirilməsi üçün məsum müctəhidlərdən birinin imam nayibi və ya imam-zamanın canişini olması mümkünlüyünü irəli sürürdülər (109). Bu canişinlər islam aləmini imam-zamanın zühuruna qədər müvəqqəti olaraq idarə edə bilirdilər.

Müctəhid şiə mədəniyyətində adi bir din alimi deyil və daha dərin mənə kəsb edir. Xüsusilə, biliyi, əməli, etiqadı və imanı ilə söz sahibi olan və insanların etimadını və etibarını qazanan müctəhidlər ümum tərəfindən bir istinad mənbəyi, etiqad meyarı kimi qəbul edilirdilər. Belə müctəhidlər toplum daxilində qəzavət etmək və şəri hökm vermək səlahiyyətləri qazanmış olurdular. Bu mənada onların qəzavət etmək haqqı və hökmü də tanınır və qəbul

edilirdi. Müctəhidlər həm də dinin müdafiə edilməsi, dinin saflığının qorunması vəzifəsini öz üzərinə götürürdülər. Onların verdiyi fitva insanlar tərəfindən riayət olunurdu və bununla müctəhidlər bir növ dini idarəçilik rolunu öz üzərinə götürmüş olurdular. Yəni onlar islam ümmətinə rəhbərliyi həyata keçirirdilər (110). Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində səltənət daxilində dini işlərə rəhbərlik edən sədr vəzifəsinə məhz belə müctəhidlər təyin edilirdilər. Bu müctəhidlər imam-zamana nayiblik və ya canişinlik etməklə dini hakimiyyəti öz üzərinə götürmüş olurdu. Onun mövcudluğu şəraitində siyasi hakimiyyəti isə Şah İsmayıl öz üzərinə götürə bilərdi. Bu forma hakimiyyətin legitimləşdirilməsi yollarından biri kimi qəbul edilirdi.

Ona görə də, hakimiyyətin legitimliyinin əsaslandırılması və reallaşdırılması məqsədilə Şah İsmayıl tərəfindən şiə fəqihlərinin saraya dəvət edilməsi halları ilə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, Mühəqqəq Kərəkinin Təbrizə dəvət edilməsi və onun dini işlər üzrə sədr təyin edilməsi də bu məqsəddən irəli gəlirdi. M.Kərəki dini hakimiyyəti öz üzərinə götürdüyü halda siyasi hakimiyyəti də Şah İsmayıl icra edirdi. Formal olaraq imam-zamanın nayibi kimi M.Kərəkinin təmsil etdiyi dini hakimiyyət daha üstün hakimiyyət hesab olunurdu. Real olaraq isə Şah İsmayıl ilə təmsil olunan siyasi hakimiyyət səltənətin idarəçiliyini öz üzərinə götürmüşdü.

Səfəvi mənbələrində Şah İsmayılın soykökünün İmam Musa əl-Kazıma bağlanması faktı ilə də rastlaşmaq mümkündür. Doğrudur, heç də bütün tədqiqatçılar Səfəvilərin soykökünün imamlara bağlanmasını doğru hesab etmirlər. Bununla belə, güman edilir ki, səfəvilərin soykökünün imamlara bağlanması da Səfəvi hakimiyyətinin legitimliyi görüntüsü yaradılması ilə bağlı idi.

Qeyd edilməlidir ki, hakimiyyətin legitimliyi məsələsində sünni və şiə (imamiyyə) baxışlarında da fərq vardır. Şiə inancına görə, deyildiyi kimi, hakimiyyət əhli-beyt üzvlərinə və davamçılarına məxsus olduğu halda legitim sayılırdısa, sünni baxışlarına görə əhli-beytə mənsub olmayan sultanlar və şahlar hakimiyyətə sahib ola bilərdilər. Sünni fəqihləri tərəfindən belə bir fikir irəli sürülür-

dü ki, insanların idarə edilməsi üçün hakimiyyətin sultanlara və şahlara həvalə olunması da Allahın lütfi idi. Ona görə hətta sultanların və şahların iradəsi Allahın iradəsinin və qədərinin ifadəsi kimi də qəbul olunurdu (111).

Səfəvi hakimiyyətinin legitimləşdirilməsi və şiə dəyərlərinin daha geniş şəkildə təbliği məqsədilə Şah İsmayıl Livanın Cəbəlamol bölgəsində yaşayan və fəaliyyət göstərən şiə üləmalarını və müctəfidlərini əməkdaşlığa dəvət etməyə başladı. Səfəvilər dövlətinin əhatə etdiyi ərazilərdə əvvəllər sünni hakimiyyətinin olması üzündən bu hüduhdlarda şiəçiliyin öyrənilməsi və onun bir elmi istiqamət kimi formalaşması baş verməmişdi. Bunun üçün bir mühit və maraq mövcud deyildi. Ona görə də şiə üləma məktəbi kənar bölgələrdə, o cümlədən Cəbəlamolda daha güclü inkişaf etmişdi. Bu bölgədə şiə üləmalarının çox nüfuzlu nümayəndələri yetişmişdilər və onlar bütün şiə aləmində də mötəbər müctəhidlər kimi tanınırdılar. Cəbəlamol o zaman Osmanlı dövlətinin hüduhdları daxilində idi və ona görə bu bölgədəki şiə üləmalarının fəaliyyəti üçün lazımi bir qayğı da yox idi. Şah İsmayılın dəvətini Cəbəlamol üləmaları və onların tanınmış nümayəndəsi olan Mühəqqəq Kərəki çox maraqla qarşıladı. Çünki şiə məzhəbi rəsmi məzhəb elan olunmuş bir səltənət daxilində şiə araşdırmalarının maraqla qarşılanacağı da şübhəsiz idi. Şahidlərin ifadəsincə şiə müctəhidləri və üləmaları şiə hakimiyyətinin və cəmiyyətinin xüsusi qayğısı ilə qarşılanırdı və insanların nəzərində onlar əziz və möhtərəm insanlara çevrilmişdilər (112).

Könüllü şəkildə mühacirət edərək Səfəvi dövlətinə pənah gətirən şiə üləmaları da az deyildilər. Onlar da əsasən, Osmanlı ərazisindən Təbriz və Ərdəbilə gəlirdilər. Bu üləmalar iki qrupa bölünür – türk şiə üləmaları və ərəb şiə üləmaları. Hər iki qrup da Osmanlı daxilində şiəliyə qarşı olan məhdudlaşdırıcı münasibət üzündən Səfəvi dövlətinə üz tuturdular və bu üləmalar bildirdilər ki, Səfəvi hüduhdları daxilində onlar nəinki təqib olunmayacaq, əksinə qayğı ilə qarşılaşacaqlar (113).

Səfəvi hüdudlarında yaşayan sünnilərin Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində daha geniş şəkildə şüaləşməsinə başladığı üçün bu insanların şiə dəyərləri ilə yaxından tanışlığı yox idi. Səltənət xaricindən şiə üləmalarının dəvət edilməsi ilk növbədə insanlara şiə dəyərlərinin aşılması və onlarda şiə əqidəsinin yaradılması məqsədi daşıyırdı. Çünki istər Səfəvi hakimiyyətinin legitimliyinin qəbul etdirilməsi, istərsə də şiə hakimiyyətinin ictimai-siyasi köklərinin möhkəm olması insanların nə dərəcədə şiə dəyərlərinə etiqadlı olması ilə bağlı idi. Şiəliyə qoşulmuş insanların maarifləndirilməsi baş vermədən güclü bir dövlətin qurulması da şübhə altında qala bilərdi. Yəni səltənətin dini-ideoloji əsaslarının formalaşdırılması ciddi bir vəzifə kimi qarşıda dayanırdı. Bunun üçün Səfəvi hüdudları daxilində nə yetərli sayda və yetərli bilik səviyyəsində şiə üləmaları var idi, nə də yetərli sayda dini araşdırma və kitablar var idi. Məhz buna görə də hüdudlardan kənardakı üləmalara və müctəhidlərə üz tutuldu. Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlar əsasında belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, kənardan Səfəvi hüdudlarına daxil olan şiə üləmaları arasında ərəbdilli üləmalar daha çox idi. O cümlədən Cəbəlamoldan əlavə, Nəcəf və Bəhreyndən də şiə üləmalarının Səfəvi dövlətinin xidmətinə gəlməsi haqqında məlumatlar vardır (114).

Başqa sözlə, Səfəvi dövləti təsis olunanda Şah İsmayıl ətrafında şiə fiqhi sahəsində lazımi biliklərə malik olan müctəhidlər mövcud deyildi və islam dövlətinin dayaqlana biləcəyi dini-ideoloji baza da hələ yox idi. Hakimiyyətin ilk illərində müsəlmanlarla hakimiyyət arasındakı münasibətlər daha çox mürşid-mürid münasibətləri ilə tənzimlənirdi. Şah İsmayılın mürşidi-kamil olması və ona qeyd-şərtsiz itaət edilməsi dövlət-təbəə arasındakı münasibətlərin ifadəsi kimi özünü göstərirdi. Bu vəziyyət müəyyən bir müddət üçün şiə fiqhini də əvəzliyə bildi. Lakin vaxt ötdükcə hakimiyyətlə-insanlar arasındakı münasibətlərin yalnız mürşid-mürid münasibətləri ilə tənzimlənməsinin qeyri-mümkünlüyünü ortaya çıxdı. Onda rəsmi məzhəbi şiə olan dövlətin fiqhinin hazırlanması və onun insanlara çatdırılması zərurəti daha qabarıq şəkildə özünü

göstərdi. Səltənət təsis ediləndə bu fiqhi formalaşdırma biləcəklər şii alimləri yox idi. Şah İsmayıl ətrafında olan zəka sahibləri də daha çox filosof və aqillər idilər və onların zəkası və fəlsəfi fikirləri isə mövcud boşluğun aradan qaldırılmasına yetərli deyildi. Belə bir fikir də var ki, səltənət təsis olunanda Şah İsmayılın ətrafında şii müdrikləri də var idi. Lakin onlar sünni məzhəbindən yenidən doğulmuş insanlar idilər və onların şii fiqhindən kifayət qədər məlumatı yox idi. Ona görə də Şah İsmayıl ərəb alimlərinin dəvət edilməsinə və onlarla əməkdaşlıq qurulmasına maraqlı göstərirdi (115).

Səfəvi hüdudlarına təşrif gətirmiş şii üləmaları arasında Mühəqqəq Kərəki, İbrahim Qətifi kimi tanınmış şii üləmaları var idi. Bu üləmalar şii fiqhi sahəsində söz sahibi olan və müctəhid kimi qəbul olunan elm və bilik sahibləri idi. Onların arasında Mühəqqəq Kərəki xüsusi nüfuz sahibi olan üləmalardan biri idi və ilk tanışlıqdan sonra Şah İsmayıl onu Səfəvi hüdudlarına gəlməyə dəvət etdi. Şah İsmayılın Mühəqqəq Kərəki ilə tanışlığı isə 1508-ci ildə Bağdadın fəthi zamanı baş vermişdi. Bağdad ətrafında olarkən Şah İsmayıl iki nüfuzlu şii aliminin aqoyunlular tərəfindən Bağdadda həbs edildiyi barəsində məlumat aldı və Bağdadın fəthindən sonra həmin alimlər həbsdən zad edildilər. Onlar Seyid Məhəmməd Kəmunə və Mühəqqəq Kərəki kimi tanınmış Şeyx Əli ibn İzzəddin Hüseyn ibn Əbdülali Kərəki idilər. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl onlarla birlikdə İraq ərazisində yerləşən müqəddəslərin məzarlarını ziyarət etdi və sonra da onlara soyuqallar bağışladı. Mühəqqəq Kərəki həm də Şah İsmayıl tərəfindən Səfəvi hüdudlarına dəvət edildi (116).

Şah İsmayıl Mühəqqəq Kərəkini və digər şii alimlərini səkkizinci imamın Məşhəddə yerləşən məzarını ziyarətə dəvət etdi və bu səfərin bütün xərclərini də öz üzərinə götürdü. Həmin dəvətin nəticəsi kimi Mühəqqəq Kərəkinin Şah İsmayılın dəvəti əsasında Səfəvi hüdudlarına gəlməsi 1510-cu ilə təsadüf edir. Həmin il Şah İsmayıl Herat üzərinə hərbi yürüş həyata keçirmişdi və onların görüşü də Heratda baş verdi. Mühəqqəq Kərəki və onunla olan alimlər Heratın alınmasından sonra Şah İsmayılın yanına gəlmişdilər.

Herat şəhəri 1510-cu il dekabr ayını 21-də fəth edilmişdi. Ona görə güman etmək olar ki, Mühəqqəq Kərəki ilə Şah İsmayılın görüşü 1511-ci ilin əvvəllərində baş vermişdi.

Mühəqqəq Kərəki Herata yetişəndə bu şəhərin şeyxülislamı Mövlana Seyfəddin Əhməd Taftazaninin qətlə yetirilməsi barəsində məlumat aldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayılın 1510-cu ilin sonlarında Xorasan istiqamətində başlanan hərbi yürüşü özbək qoşunlarının çox ciddi müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Bu müqavimətin qarşısının alınması və Heratın fəth edilməsi üçün qızılbaş qoşunları böyük zəhmət və əzmkarlıq nümayiş etdirməli olmuşdu. Herat fəth ediləndən sonra şəhər məscidlərindən imamların adına xütbə oxundu və şiə məzhəbinin qəbul edilməsi üçün insanlara müəyyən təzyiqlər də göstərildi. Mövlana Seyfəddin Əhməd Taftazani göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq öz etiqadını dəyişdirməkdən imtina etdi. Bu mövqedə olan tək Mövlana Taftazani deyildi. Şah İsmayılın razılığı ilə öz məzhəbini dəyişmək istəməyən bir dəstə din adamı qətlə yetirildi ki, onların arasında Mövlana Taftazani də var idi (117).

Mövlana Taftazani dövrünün tanınmış və nüfuzlu müctəhidlərindən biri idi. Bəzi məlumatlara görə, təxminən 30 il Heratın şeyxülislamı olmuşdu və vilayətin dini mühitinin müəyyənləşməsində nüfuzlu söz sahiblərindən biri idi. O da bildirilir ki, Mövlana Taftazani təfsir və fiqh elmində bənzərsiz bir alim idi və islam şəriətinin yayılmasında və insanlara çatdırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərirdi. Onun hətta Osmanlı sultanı II Bayəzidlə əlaqəsi də var idi və onunla məktublaşırdı. Yəni Osmanlı sultanı da onun biliyini və nüfuzunu təqdir edirdi. Görünür, Mühəqqəq Kərəkinin də onunla tanışlığı var idi. Çünki Şah İsmayıl ilə görüşündə o, Mövlana Taftazaninin qətlə yetirilməsinə təəssüfləndiyini bildirdi. Mühəqqəq Kərəkinin fikrincə, Mövlana Taftazaninin dini biliklərindən şiəliyin yayılmasında istifadə etmək mümkün ola bilərdi (118).

Mühəqqəq Kərəki və onunla birlikdə Şah İsmayılın dəvətini qəbul edənlər Səfəvi şahı ilə görüşdükdən dərhal sonra da məzhəb

maarifçiliyinə başladılar və onların səyləri ilə insanlarda məzhəb təfəkkürünün formalaşdırılmasına başlandı. Mütəxəssislərin qənaətinə, dəvət olunmuş alimlər öz səylərini Səfəvi hakimiyyəti dövründə mövcud olan fiqhdən kənar şüəlik yerinə, fiqh şüəliyinin formalaşdırılmasına istiqmətləndirdilər. Amma o da məlumdur ki, Şah İsmayılın dəvətini qəbul edərək səltənət hüdudlarında şüə maarifçiliyinə başlayan alimlərin əqidəsi və hakimiyyət məsələlərinə baxışı və yanaşması eyni deyildi. Mühəqqəq Kərəki hakimiyyətlə yaxınlıq etməyi, onun legitimliyini tanımağı mümkün hesab edirdisə, digər alimlər əhli-beytə aydın bağlılığı olmayan bir hakimiyyətdən kənar qalmağa üstünlük verirdilər. Məsələn, Mühəqqəq Kərəki ilə birlikdə gəlmiş İbrahim Qətifi hakimiyyətlə əməkdaşlığı, hakimiyyət tərəfindən göstərilə biləcək qayğıyı qəbul etməirdi. Hətta Herata yollanarkən Şah İsmayıl tərəfindən onların səfər qayğılarının qarşılınmasını, onlara hədiyyələr verilməsini, hakimiyyətdən hər hansı bir maddi yardım alınmasını qəbul etməirdi. Bunun üçün Quran ayələrinə də istinad olunur və belə bir fikir irəli sürülürdü ki, dünya hökmdarları öz əməllərində zora da əl atmalı olurlar, yaradan isə zoru qəbul etmir. Ona görə zora əl atmalı olan hökmdarlarda hər hansı əməkdaşlıq da dini baxımdan düzgün sayılmırdı. Bununla bağlı, şüə alimlərinin hətta risalələri də mövcud idi (119).

Mühəqqəq Kərəki isə Səfəvi hakimiyyəti ilə əməkdaşlığı qəbul etdi və bunu öz dini görüşləri və irsi ilə əsaslandırmağa çalışdı. O, təxminən bir ilə yaxın Məşhəddə qaldı və bu zaman ərzində Səfəvi hakimiyyətinin legitimliyinin əsaslandırılması üçün elmi yaradıcılığını da davam etdirdi. Məsələn, məlumdur ki, həmin vaxt ərzində Mühəqqəq Kərəki “Cəfəriyyə”, “Nəfəhatül lahut fi ləən əl cəbt və əltaqut” risalələrini yazdı. Bu əsərlərdə də şüə fiqhinin bir sıra məsələləri təhlil və tədqiq edildi. “Cəfəriyyə” əsərində cümə namazlarının qılınmasının mümkünlüyü məsələsinə toxunulmuşdu. Belə ki, şüə alimləri hakimiyyətin əhli-beytə məxsus olmadığı halda cümə namazlarının qılınmasını da düzgün saymırdılar. Xüsusilə, cümə namazlarında imamət məsələsi şüə alim-

ləri arasında mübahisə obyektı olaraq qalmaqda idi. Qeyd edildiyi kimi, sünni fiqhi dünya idarəçiliyinin aparılması üçün əhli-beytə bağlılığı olmayan insanların hökmdar olmasını mümkün sayırdılar və Səfəvi dövləti bərqərar olunana kimi cümə namazlarının imamları hakimiyyət strukturları tərəfindən təyin olunurdu. Belə təyinat şiə əhlini təmin etmirdi. İmam və ya imam nayibi (əvəzləyicisi) tərəfindən təyin olunmayan imam-cümələrin apardığı namazlar şəri hesab edilmirdi. Amma M.Kərəki əsaslandırmağa çalışırdı ki, imamın qeybdə olması heç də cümə namazlarının qılınmasını aradan qaldırmamalıdır. İmam nayibinin və ya canişininin qəbul edilməsi cümə namazlarının qılınmasının mümkünlüyünü də ortaya qoya bilərdi. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində cümə namazlarının qılınması şəri həssaslıqlar üzündən hələ rəvac tapmamışdı. Lakin M.Kərəkinin irsi bu namazların bərpa olunması üçün bir şəri baza yarada bilmişdi (120).

Mütəxəssislərin fikrincə, “Nəfəhatül lahut...” risaləsi də Səfəvi hakimiyyətinin legitimliyinin əsaslandırılması üçün M.Kərəki tərəfindən ortaya qoyulmuş əsərlərdən biri idi. Bu əsərdə, o, hakimiyyət tərəfindən torpaq paylarının, hədiyyələrin, maddi güzəştlərin olmasının dini baxımdan mümkünlüyünü əsaslandırmağa çalışırdı. Həmin məsələlər məntiqi olaraq Səfəvi hakimiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlanılır və bununla Səfəvi hakimiyyətinin bu işləri görməsi dini baxımdan mümkün sayılırdı (121).

Mühəqqəq Kərəki Məşhəddə olarkən Şah İsmayılın sifarişi ilə “Təyin ül müxalifin Əmirülmöminin” risaləsini yazdı və bu risalə də bir sıra şiə inanclarının əsaslandırılmasına həsr edildi. Həmin risalədə sünni və şiə məzhəbləri arasında fikir ayrılığı olan bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına və əsaslandırılmasına cəhd göstərildi. O cümlədən, islam xəlifələrinə münasibət məsələsinə də şiə yanaşması ortaya qoyuldu. M.Kərəki həmin risalədə islam xəlifələrinə şiə münasibətinin mahiyyətini açıqladı və bununla Səfəvi dövlətinin də istinad etdiyi məzhəbin əsaslı məsələlərindən biri haqqında öz açıqlamalarını bəyan etdi. Bu məsələ ilə bağlı M.Kərəki öz fikirlərini Qurana və islam peyğəmbərinin hədis-

lərinə istinad etməklə əsaslandırmağa çalışmışdı. Risalədə Səfəvi hakimiyyətinin formalaşması da təqdir olunur və bunun məzhəb tələblərinə zidd olmadığı əsaslandırılırdı. Yəni adı çəkilən risalə Səfəvi hakimiyyətinin meydana gəlməsinin şəri baxımdan qanuniliyinin (legitimliyinin) təsdiqlənməsi üçün işıq üzü görmüş bir əsər idi və Şah İsmayıl da sözsüz ki, Mühəqqəq Kərəkinin bu risaləsini təqdir edirdi. Doğrudur, bu risalədə şiə inanclarından doğan bütün bir sıra aktual məsələlərə cavab verilməmişdi. Lakin Səfəvi hakimiyyətinin dini ideologiyasının formalaşdırılması baxımından konkret əhəmiyyət kəsb edirdi və bu baxımdan həmin risalə Şah İsmayıl tərəfindən də rəğbətlə qarşılanırdı. Məlumdur ki, adı çəkilən risalə sonradan fars dilinə də tərcümə edildi və onun daha çox adam tərəfindən oxunmasına imkan yarandı. Bu risalə həm də şiə fiqhinin formalaşdırılması istiqamətində qiymətli bir addım oldu (122).

Təxminən bir illik fasilədən sonra Mühəqqəq Kərəki yenidən Nəcəfə qayıtdı. Hazırkı tədqiqata cəlb edilmiş elmi-tarixi ədəbiyyatda onun hansı tarixdə və hansı səbəbə görə geri qayıtması və Səfəvi sarayından uzaqlaşması haqqında məlumatı rast gəlmək mümkün deyildir. Hər halda belə ehtimal etmək olar ki, M.Kərəki hansısa məcburiyyət üzündən geri qayıtmamamışdı. Çünki Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində o yenidən geri döndü və hətta Şah Təhmasib tərəfindən o, səltənətin dini işlər üzrə sədri vəzifəsinə də təyin edildi.

b) dövlət və din

Səfəvi dövləti dini və dünyəvi dövlət idi və bu iki məqam dövlət idarəçiliyində qarşılıqlı şəkildə çulğuşmuşdu. Şah İsmayıl Azərbaycan hüdudlarında yaradılmış olan Səfəvi dövlətinin yalnız siyasi rəhbəri yox, həm də bu dövlətin məzhəb rəhbəri idi və dövlət idarəçiliyində də bu iki amilə dayaqlanırdı. Dövlətə sədaqət Şah İsmayılın rəhbəri olduğu təriqətə sədaqət kimi özünü göstərirdi kimi, mürşidi-kamilə inam və etiqad da onun siyasi rəhbəri

olduğu dövlətə sədaqət kimi başa düşülürdü. Başqa sözlə, məzhəbə olan dərin etiqad, dövlət və onun şahına olan vəfadarlıq iman meyarı kimi qəbul edilirdi. Şah yolunda həyatından keçmək isə dünyəvi və axirət səadəti kimi dəyərləndirilirdi (123). Belə bir əqidənin cəmiyyətdə üstünlük təşkil etməsi isə Şah İsmayıl dövlətinin möhkəmlənməsini şərtləndirirdi.

Təriqət hərəkatının siyasi hərəkata transformasiyası hələ Şah İsmayıldan əvvəl başlamışdı. Baxmayaraq ki, istər Sultan Cüneydin, istərsə də Sultan Heydərin şəhid olmasından sonra bu hərəkatın zəifləməsi baş vermişdi. Lakin Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) din və dünyəviliyin vəhdəti kimi ictimai gücə çevrilən bu hərəkata yeni bir təkan verə və hakimiyyətə gələndən sonra da din və dünyəviliyin vəhdətini uğurla əlaqələndirə bildi. Konkret tarixi şəraitdə bu əlaqənin qurulması Səfəvi dövlət idarəçiliyinin daha da güclənməsinə yol açdı.

Səfəvi təriqət hərəkatı meydana gəlmiş ilk vaxtlardan daxili idarəçiliyin bir strukturu formalaşmışdı. Elə o vaxtlardan da bu hərəkatın siyasi hərəkata çevrilməsi, bu hərəkat rəhbərlərinin siyasi iqtidara yol tapa biləcəyi haqqında müəyyən ehtimallar öz ifadəsini tapmışdı. Bu mənada ilahiyyatçılar da, tədqiqatçılar da Şeyx Səfiəddinin bir yuxusunun yozumuna istinad edirlər. Şeyx Səfi hələ Gilandan Ərdəbilə dönmək ərəfəsində yuxusunda görmüş ki, belindən qılınc asılıbdır. Həyatını bütünlüklə ibadətə, təriqətə bağlamaq əzmində olmuş Şeyx Səfi üçün belinə bağlanmış silahı öz əqidəsinə yad hesab edirdi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Şeyx Səfi yuxusunda gördü ki, onun belində uzun bir qılınc və başında da samur dərisindən papaq vardır. Yuxuda o bu qılıncı özündən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna nail ola bilmir. Bu zaman başı üzərindən günəş çıxır və nuru ilə bütün aləmə işıq salır. Həmin yuxunun mənasını soruşduqda mürşidi Şeyx Zahid ona bildirir ki, Şeyx Səfinin belindən asılmış qılınc dünyəvi hakimiyyətin nişanəsidir. Günəşin çıxması və bütün aləmi də öz nuruna boyaması isə o deməkdir ki, Şeyx Səfinin nəslindən kimsə pad-

şahlıq taxtına sahib olaraq öz əməlləri ilə məşriqdən məğribə bütün aləmi öz ədaləti ilə bəzəyəcəkdir (124).

Bununla, mənbələr Səfəvi təriqət hərəkətinin siyasi transformasiyasına bir növ haqq qazandırılar və dünyəvi hakimiyyətə dini hakimiyyətin vəhdətinin mümkünlüyü haqqında fikir ortaya qoyulur. Şeyx Səfinin həmin yuxularının yozmaları belə bir qənaətə də yol açır ki, Şah İsmayıl öz ifadəsini tapan dini və siyasi hakimiyyətin vəhdəti haqqın iradəsi idi və bu iradə Şah İsmayılın şəxsində öz təcəssümünü tapmışdı. Əslində, Şah İsmayıl özü də belə düşünürdü. Şah İsmayıl mürşidi-kamil kimi bütün həyatları ilə bağlanan müridlər də belə düşünürdülər ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Allah rəsələtinin (buyuruğunun) icraçısıdır və bu yolda fədakarlıqlar göstərməyi özlərinin etiqad borcu hesab edirdilər.

Səfəvi dövrünün salnaməçiləri və müəllifləri Şah İsmayıl hakimiyyətini dini dəyərlərin əsas götürüldüyü mənəvi hakimiyyət kimi dəyərləndirməyə üstünlük verirlər (125). Bu, əslində, elə Şah İsmayılın özündən gələn bir baxış idi. Mürşidi-kamil kimi Şah İsmayıl öz səltənəti daxilində və xaricində şiəliyin daha geniş yayılması üçün mümkün imkanlarını səfərbər etdi, şiəliyi səltənətinin rəsmi dini elan etdi, onu səltənət daxilində vəhdətin və birliyin ideologiyasına çevirdi. Şah İsmayıl yaratdığı yeni dövləti İmam Mehdiyin zühuru ilə yer üzündə haqqın və ədalətin təmsalına çevriləcək dövlətinin müqəddiməsi kimi qəbul edirdi (126).

Buna görə idi ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində din siyasətə xidmət etdiyi kimi, siyasət də dinə xidmət edirdi. Ona görə dövlət idarəçilik sistemində dini qurumlara xüsusi yer verildi və bu qurumlar dövlət idarəçiliyinin tərkib hissəsinə çevrildilər. Çünki bir tərəfdən hakimiyyətin siyasi-ideoloji bazasını təşkil edən şiəliyin yayılması üçün davamlı işlər görülməsinə, digər tərəfdən də dini cəmiyyətin idarə edilməsi üçün müvafiq strukturların təsis edilməsinə ehtiyac var idi.

Dini-ideoloji baza kimi şiəliyin geniş yayılması və bu məzhəbin əqidəyə çevrilməsi üçün səltənət daxilində dini-elmi mərkəz-

lərin, təşkilatların yaradılması da aktual bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu. Belə elmi hövzələr və mərkəzlərin olmadığı təqdirdə məzhəbin və eləcə də təriqətin əsaslı əqidəyə çevrilməsi davamlı ola bilməzdi. Səfəvi dövlətinin əsasının qoyulduğu dövrdə səltənətin ayrı-ayrı şəhərlərində, Qumda, Şirazda, Kaşanda, Səbzəvarda şiə mədrəsələri mövcud olsa da, həmin şəhərlər heç də bu məzhəbin mərkəzi kimi qəbul olumurdular. Ona görə Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olduğu zaman səltənət daxilində dini-ideoloji bazanı təşkil edə biləcək elmi mərkəzlər mövcud deyildi. Bunun nəticəsi idi ki, yeni dini-ideoloji bazanın elmi əsasını təşkil edəcək ciddi əsərlər də mövcud deyildi. Şiəliyin mahiyyətinin elmi dəyərləndirilməsinə həsr edilmiş əsərlərin olmaması isə bu məzhəbin geniş tədrisinə və təliminə çətinliklər yaradırdı (127). Bu məsələlərin həllinə dövlət səviyyəsində nail olunması üçün Şah İsmayıl tərəfindən dini vəzifələr təsis edildi. Şah İsmayılın dövlət idarəçilik sistemində mövcud olan əsas dini vəzifələr bunlar idi - sədr, qazi və qazi əsgər (128).

Yuxarıda toxunulan məsələlərdən başqa məhkəmə işlərinin həyata keçirilməsi üçün də ayrıca bir aparata ehtiyac var idi. Məlumdur ki, Səfəvi şahı məhkəmə hakimiyyətini də özündə birləşdirmişdi. Lakin bu hakimiyyətin əməli fəaliyyətinə nail olunması müvafiq aparatın təsis edilməsini tələb edirdi. Dini strukturların yaradılması ilə bu işlərin də yoluna qoyulması nəzərdə tutulurdu.

Sədr - Səfəvi dövlət idarəçilik sistemində ali dini vəzifə idi. Belə bir vəzifə hələ teymurilər dövründə təsis edilmişdi və xüsusilə, Əmir Teymurun oğlu Şahruxun hakimiyyəti illərində bu vəzifə öz təsdiqini tapmışdı. Bu vəzifənin Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə olmasını da ehtimal etmək olar (129). Amma Səfəvi dövlətinə qədərki dövrlərdə sədr daha çox hakimiyyətlə din xadimləri arasında əlaqə yarada biləcək bir vəzifə kimi nəzərdə tutulmuşdu. Baxmayaraq ki, əvvəlki dövlətlərin dövründə sədr vəzifəsi sünni məzhəbinə aid olan bir vəzifə idi, bununla belə Şah İsmayıl həmin təcrübəni qəbul etdi, bu vəzifəyə yeni bir məzmun verdi və onu şiə təriqətinin xidmətinə istiqamətləndirdi. Sədr-

Səfəvi dövlət idarəçilik sistemində ali ruhani vəzifə idi. O, dini işlər sahəsində mürşidi-kamilin iradəsini həyata keçirir, məzhəbin təbliğinə, dini strukturların fəaliyyətinə, məhkəmə işlərinə rəhbərlik edirdi.

Sədr vəzifəsinə təyin olunan ruhani sədrülsodur adlanırdı. Mütəxəssislərin fikrincə, Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərində sədrin qarşısında dayanan başlıca vəzifə şiə məzhəbinin təbliği və maarifçiliyi ilə cəmiyyət daxilində vəhdətin ələ edilməsi idi. Bunun üçün sərt tədbirlərə əl atılması da istisna edilmirdi. Məlumdur ki, Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olmasından sonra bir sıra din xadimləri şiəliyi qəbul etdilər və bu məzhəbin rəsmi statusu ilə barışdılar. Başqa sözlə, aparılan işlər nəticəsində sünni məzhəbinə mənsub bir sıra din xadimlərini Səfəvi dövlətinin xidmətinə gətirmək mümkün olmadı. Amma dini strukturların rəhbərliyi altında bu istiqamətdə aparılan işlər hər zaman gözlənilən nəticəni verməyəndə şiəliyi qəbul etməyən sünni din xadimlərinə qarşı sərt cəzaların həyata keçirilməsinə başlandı. Belə din xadimlərindən bəziləri qətlə yetirildi, bəziləri isə Səfəvi səltənətini tərk edərək Osmanlı sultanlığına, Hindistana və digər məkanlara yollandılar.

Mənbələrdə olan məlumatlara görə isə, sədr vəzifədə olduğu müddətdə bu işləri görməli idi: "onlar seyidlərə və əmmaməliyə himayə göstərməli və onların işlərində nümayəndələr kimi fəaliyyət göstərməlidirlər (yəni, onların mənafeyini müdafiə etməlidirlər), vəqfləri (övqaf) idarə etməli və şəriət məqsədləri (maarif) üçün pul verməlidirlər" (130).

Sədr vəzifəsi Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərində digər hakimiyyət strukturları ilə kifayət qədər çulğaşmışdılar. Bu vəzifə sahibi və onun tabeliyində olan digər din xadimləri dövlətin xidmətində idilər və dövlətin işlərində yaxından iştirak edirdilər. Din xadimləri hətta döyüşlərdə də iştirak edirdilər. Məlumdur ki, sədr vəzifəsində olan Əmir Əbdülbaqi Çaldıran döyüşündə iştirak etmiş və bu döyüşdə şəhid olmuşdu (131). Əmir Əbdülbaqi isə sədr vəzifəsindən səltənət vəkili vəzifəsinə təyin edilmişdi (132). Bu faktlar da onu göstərir ki, sədr vəzifəsi dini işlərin rəhbəri olsa da

dövlət həyatında yaxından iştirak edir və dövlət vəzifələrinə təyinat da alırdılar. Çaldıran döyüşünə qədər sədrlərin dövlət və hərbi işlərə yaxından cəlb edilməsi davam etdi. Çaldıran döyüşündən sonra isə sədrlərin fəaliyyətində dini işlər üstünlük təşkil etdi və onlar tədricən hərbi və dünyəvi işlərdən uzaqlaşdırıldı. Çaldıran döyüşündən sonra, ümumiyyətlə, dövlət daxilində hərbi fəallıqlar müəyyən dərəcədə səngidi və qiyamların qarşısının alınması, sərhəd hövzələrin möhkəmləndirilməsi istisna olmaqla fəthlik yürüşləri keçirilmədi. Yəni, Şah İsmayılın siyasətində müəyyən dəyişikliklər baş verdi ki, sədr vəzifəsi də bu dəyişikliklərdən kənar qalmadı.

Sədr vəzifəsinə bir qayda olaraq səltənət daxilində böyük nüfuzlu malik olan və Şah İsmayılın etibarını qazanan ruhanilər təyin edilirdilər. Sədr vəzifəsinə elə ilk təyinat da bunu göstərirdi. Həmin vəzifəyə ilkin olaraq Mövlana Şəmsəddin Gilani təyin edildi. Bu nüfuzlu və bilikli din xadimi Şah İsmayılın Gilan mühacirəti zamanı onun tərbiyəçisi olmuşdu. Mövlana Şəmsəddin Gilanda olduğu illərdə Şah İsmayıl həm dini biliklər verdi, həm də ona fars və ərəb dillərini öyrətdi. Şah İsmayıl da onun savadını, etiqa-dını və sədaqətini təqdir edirdi və ona görə də sədr kimi yüksək bir vəzifəni ona həvalə etmişdi (133). Bu məlumatla əsasən belə bir qənaətə də gəlmək olar ki, Mövlana Şəmsəddin Gilani Azərbaycan türkcəsinə bələd olmuşdur. Əks təqdirdə onun Şah İsmayıl fars dili öyrətməsi çətin ola bilərdi.

Səfəvi dövlətinin ikinci sədri Qazi Məhəmməd Kaşani oldu. Qazi Məhəmməd Kaşaninin sədrliyi dövründə səltənət vəkili Əmir Nəcməddinlə onun arasında ixtilaflar yaranmağa başladı. Bu vəzifələrin hər ikisi çox yüksək dövlət vəzifələri idi və nüfuz uğrunda mübarizə onlar arasındakı ixtilafı münəqişə səviyyəsinə qaldırdı. Səltənət vəkili tərəfindən Qazi Məhəmməd Kaşaniyə qarşı bir sıra ittihamlar irəli sürüldü. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, səltənət sədri günahsız insanların qətlə yetirilməsində və qeyri-qanuni işlərin görülməsində ittihamlandırıldı və həmin ittihamlar əsasında da qətlə yetirildi. Qazi Məhəmməd Kaşaninin qətlindən sonra yeni

sədr təyinatı zamanı Əmir Nəcməddin öz namizədinə irəli sürdü. Başqa sözlə, o, sədrə nisbətən daha yüksək mövqeyə və nüfuza malik olmasını nümayiş etdirdi. Onun təklifi əsasında Əmir Seyid Şərifəddin Əli Şirazi səltənət sədri vəzifəsinə təyin edildi. Əmir Seyid Şərifəddinin isə vəkil Əmir Nəcmi Sani ilə ixtilafı yarandı. Bu ixtilafın xeyirlə bitməyəcəyini gördüyü üçün Əmir Seyid Şərifəddin səltənət vəkili ilə olan qarşıdurmadan geri çəkilməyi məqsədəuyğun saydı. Ona görə də Əmir Seyid Şərifəddin şah qarşısında məsələ qaldırdı ki, müqəddəs məkanlar olan Nəcəfin, Kərbalanın ziyarətinə yollanmasına icazə verilsin. Xahişi qəbul olundandan sonra Əmir Seyid Şərifəddin Əli Şirazi şah sarayını tərk etdi. Sonradan bu vəzifəyə Əmir Nizamədin Əbdülbaqi Yəzdi təyin edildi. Görünür ki, Əmir Əbdülbaqi Yəzdinin sədr vəzifəsindəki fəaliyyəti Şah İsmayılı çox razı salmışdı. Çünki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əmir Əbdülbaqi sonradan vəkil vəzifəsinə irəli çəkildi. Amma Əmir Əbdülbaqi sədr vəzifəsinin də icrasını davam etdirdi. Çaldıran döyüşündə şəhid olandan sonra sədr və vəkil vəzifələri yenidən ayrı-ayrı adamlara həvalə olundu. Müqəddəs məkanlara ziyarətdən geri qayıtmış olan Əmir Seyid Şərifəddin yenidən sədr vəzifəsinə təyin olundu. Mövcud məlumatlara görə, Əmir Seyid Şərifəddindən sonra çox qısa müddət ərzində sədr vəzifəsi Azərbaycan Seyidi olan Seyid Abdullaya tapşırıldı. Lakin o bu vəzifənin icrasının öhdəsindən gələ bilmədi və onun yerinə Əmir Camaləddin Astrabadi təyin edildi. O, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə təyin edilmiş sonuncu sədr idi və Şah İsmayılın dəfn mərasiminə rəhbərliyi də o etmişdi (134).

Qazı vəzifəsinin qarşısında dayanan başlıca vəzifə ədalət məhkəmələrinin işinin istiqamətləndirilməsi idi. İnsanlar arasında baş verən bütün həllolunmaz mübahisələrin çözülməsi, haqlının müəyyənləşdirilməsi qazılar tərəfindən baş verirdi.

Dini işlərlə bağlı dövlət idarəçilik sistemində mövcud olan vəzifələrdən biri də qazıəsger idi. Qeyd edildiyi kimi, qazıəsgerlər qoşun daxilində şəriət və hüquq məsələlərinin həlli ilə məşğul

olurdular. Qazıəsəğərlər ayrıca bir vəzifə kimi mövcud olmayan ərazilərdə onun vəzifəsi qazılar tərəfindən icra olunurdu (135).

Bir daha qeyd edilməlidir ki, Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemində digər çoxlu sayda vəzifələr də mövcud idi. Bu vəzifələrin əksəriyyətinin ənənələrdən qaynaqlanan konkret məsuliyyət sahələri var idi və həmin vəzifə sahibləri gördükləri işlərin müqabilində dövlət xəzinəsindən maaş alırdılar. Hakimiyyəti illərində Şah İsmayıl dövlət idarəçilik sisteminin ahəngdar və səmərəli fəaliyyətinə ümumən nail ola bilmişdi və bu da hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə müsbət təsirini göstərirdi.

3.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

- 1.Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII веках, с. 244/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298
2. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.78
3. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.22, 95, 211, 471, 512,
4. Yənə orda, s.2
5. Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII веках, с. 245
6. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s. 46
7. Kəsəvi Ə. Şeyx Səfi və təbarəş. Tehran, 2535, s. 4,36, 37
Xəlili N.Tarix-e Səfəviyyə. Tehran, 1387, s.17
8. Xəlili N.Tarix-e Səfəviyyə. Tehran, 1387, s.19-20
9. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевии. Портрет правителя и война. Баку, 2014, 66; Аббаслы М. К вопросу о происхождении Сефевидов. "Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусства". 1973, N-2,стр.36
10. Kəsəvi Ə. Şeyx Səfi və təbarəş. Tehran, 2535, s. 4
11. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевии. Портрет правителя и война. Баку, 2014, 71; Mehdiyev R. Şah İsmayıl ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, "Azərbaycan" qəzeti, 05 dekabr 2012-ci il; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-

- yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.88; Nəcəfli T. Səfəvilərin etnik mənsubiyyətinin mənşəyi müasir Türkiyə tarixşünaslığında. <http://www.strategiya.az/chap.php?id=9600>
- Cəlaləloğlu S. Azərbaycan tarixinə məzhəbçi baxış
<http://turaninfo.org/azrbaycan-tarixin-m'zhbci-baxis/html-0>
12. İbn Bəzzaz Ərdəbili. Səffətül səfa. Təbriz, 1373, s.72
 13. Yənə orada. Bax: Səhifənin aşağısındakı şərh
 14. Şeyx Səfi təzkiyəsi. Bakı, 2006, s. 48
 15. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 4; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.1-2
 16. Faruq Sümər. Nəqş-e türkan-e Anatoli dər təşkil və touseə-ye dövlət-e Səfəvi.Tehran, 1371, s.5
 17. Kəsəvi Ə. Şeyx Səfi və təbarəş. Tehran, 2535, s. 4
 18. Təcbəxş Ə. Tarix-e Səfəviyyə". Şiraz 1372, s.11; Nəcəfli T. Səfəvilərin etnik mənsubiyyətinin mənşəyi müasir Türkiyə tarixşünaslığında. <http://www.strategiya.az/chap.php?id=9600>
 19. Faruq Sümər. Nəqş-e türkan-e Anatoli dər təşkil və touseə-ye dövlət-e Səfəvi. Tehran, 1371, s.5
 20. Şakir Keçeli Baba. Katletmediğimiz Şah İsmail Safevî Kalmıştı!..
www.refikengin.com/upload/files/.../744REHAÇAMUR.doc
 21. Etnik kökən tartışmalarının sarmalındaki Şah İsmayıl.
 22. Nader şah. Axərin keşvərqoşa-ye Asiya. Tehran, 1384, s. 201
 23. Əlirza Əfşar Cem. Şiri ba şəmşir. Tehran, 1383, s.24
 24. Astrabadi Mirzə Mehdixan. Tarix-e cahanqoşa-ye Naderi. Tehran, 1368, s. 36; Бакиханов А.Гюлистан Ирам. Баку, 1991, с.137; Локкарт Л. Надир шах. Баку, 2004, с. 23
 25. Nəfisi S. Tarix-e ictimai və siyasi-ye İran dər doure-ye moaser. C.I, Tehran, 1376, s.13-15
 26. Бакиханов А.Гюлистан Ирам. Баку, 1991, с.172
 27. Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə. Tehran, 1374, s.13-15
 28. Kızılbaşlar tarihi. İstanbul, 2015, s. 47,84, 91
 29. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 121

30. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləməra-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.51. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxusdur; Aləməra-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 23; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləməra-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.98
31. Mirzə bəy Xonabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s.94
- 32.Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləməra-yi Əmini, s. 269
33. Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361, s.107; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 153
34. Fəlsəfi N. Şah Abbas-e əvvəl. I cild. Tehran, 1358, s.4
35. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 39-40
36. Yenə orada, s.40
37. Rəhimzadə Səfəvi. Zəndeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 54
38. Kəsəvi Ə. Şeyx Səfi və təbarəş. Tehran, 2535, s. 4
39. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 190-191
40. Yəhya Zəka Təbrizi. Çequnegi-ye rah yaftən zəban türki be Azərbaycan.
<http://www.iranboom.ir/iranshahr/tireh-ha/2125-chegonegi-rah-yaftan.html>
 Səfəviyan, təsbit konəndeqan-e zəban-e türkü dər Azərbaycan
<http://daneshjoogom.4kia.ir/info/272727/i/?getppsid=25343>
41. Ağasıoğlu F. İrəvan əhalisinin qədim əhalisi, s. 111/ Deportasiya. Bakı, 1998, s.110-114
42. Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII веках, с. 245/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298
43. Fəlsəfi N. Şah Abbas-e əvvəl. I cild. Tehran, 1358, s.4-6

- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 31-32
44. Hökumət-e Səfəviyan. <http://hakhair.blogfa.com/post/17>
45. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевии. Портрет правителя и воина. Баку, 2014, 226
46. Yenə orada, s.228-232
47. Braun R. Nizam-e əyalət dər doure-ye Səfəviyyə. Tehran, 1349, s.2
48. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.600
49. Əmir Hüseyn Xüncü. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi (Ərməğan avəran təşəyyo).
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf
50. Tarix-e İran. Dövrə-ye Səfəvi (Kembric tarixi). Tehran,1388, s.162; Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1375, s.174; Seyvori R. Neqahi be nezam-e idari-ye əyaləti dər əvayel-e hökumət-e Səfəvi, s.224/ Fəsilname-ye Fərhang , 1375, N-19, s. 223-246; Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 39
51. Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII веках, с. 244/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298
52. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.600
53. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 338
54. Valser S.Ş. İran əz didqah-e səfərnameha-ye Avropaiyan. Tehran, 1364, s. 27
55. Nəvidi d. Təğyirat-e İctimai-iqtisadi dər İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1386, s. 54
56. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 665-666; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 880
57. Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1375, s.180; Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının eolu. Bakı, 2015, s. 77
58. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.19

59. Veliyeva Zülfiyə. Safevi devlet teşkilatı. Doktora tezi. Ankara, 2007, s. 154
60. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.127
61. Arimi M.İ. Tarix-e təməddon və fərhəng-e Səfəvi. S. 8-9
62. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 224
63. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.20
64. Yenə orada, s. 21-22
65. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 225; Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 106; Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının eolu. Bakı, 2015, s. 86
66. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 603-604
67. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 611-612; Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.24
68. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 226
69. Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 108-109
70. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 128; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 614
71. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. Tərcümə edənlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalıdır. Kastamonu, Uzanlar kopyalama merkezi, 2017, s.443
72. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 614
Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 108; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 226
73. Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 81-83
74. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.43

75. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s. 63-70; Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 98-99
76. Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 120; Veliyeva Zülfiyə. Safevi devlet teşkilatı. Doktora tezi. Ankara, 2007, s. 203-204
77. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.75-76
78. Yenə orada, s. 78
79. Yenə orada, s. 97-101
80. Sadiqi Z. Tarix-e İran dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392, s. 181
Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.111-112
81. Sadiqi Z. Tarix-e İran dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392, s. 181
Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.112
82. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.606
83. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s. 117-124
84. Qodyani A. Tarix-e fərhəng və təməddon dər İran dər əsr-e Səfəviyye. Tehran, 1384, s. 127
85. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 660
86. Qodyani A. Tarix-e fərhəng və təməddon dər İran dər əsr-e Səfəviyye. Tehran, 1384, s. 128-132
87. Sadiqi Z. Tarix-e İran dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392, s. 182
Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.125
88. Eşraqi E., Xatun Ələvi N. Vəhdət-e məzhəbi-ye iraniyan dər dövre-ye Səfəvi, s. 260//Fəsilnameye elmi-pəjuheşi-ye şişənasi, N-47, 1393, s. 259-282
89. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara, 1992, s.15; Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şi inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı, s.56// Atatürk Üniversitesi İlahiyat fakültəsinin dergisi, N-18, 2002, s. 54-102; Eşraqi E., Xatun Ələvi N. Vəhdət-e məzhəbi-ye iraniyan dər dövre-ye Səfəvi, s. 266

90. Çelenk M. Safeviler döneminin şii-sünni ilişkileri üzerindeki etkisi, s. 62// Mezhep Araştırmaları, VI/2 (Güz 2013), s. 61-85. ISSN 1309-5803 | www.emakalat.com; Abbasi S. Çera əhl-e sonnət dər mərzha zəndəgi mikonənd. Entəşar dicital. 1396, s. 6. www.qalamlib.com; Базиленко И.Б. Особенности эволюции религиозно-философской доктрины шиизма в историко-культурном пространстве мусульманского Востока, с.158 //Христианское чтение, с.154-173
91. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara, 1992, s.15
92. Eşraqi E., Xatun Ələvi N. Vəhdət-e məzhəbi-ye iraniyan dər dövrə-ye Səfəvi, s. 266
93. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.130-131; Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392, s.13-14
94. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.131
95. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara, 1992, s.15; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.132; Eşraqi E., Xatun Ələvi N. Vəhdət-e məzhəbi-ye iraniyan dər dövrə-ye Səfəvi, s. 267
96. Ekinçi M. Safeviyyə tarikatı ve türkmenler üzerindeki rolu, s.151/Anadoluna Aleviligin dünü ve bu günü. Sakarya, 2010, s.143-174; Dalkıran S. İnançların etkisi ve Osmanlı'nın İrana bakışı, s.60
97. Abbasi S. Çera əhl-e sonnət dər mərzha zəndəgi mikonənd. Entəşar dicital. 1396, s. 6.
98. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.133
99. Эфендиев О., Фарзалиев А. Введение к книге «Книга Орудж-бека Байата - Дон-Жуана Персидского. (Историко-географический трактат). -Баку, 1988, с.6
100. Cəfəriyan R. Tarix-e təşəyyo dər İran. Tehran, 1388; Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara, 1992; Mezavi M. Peydayeş-e dövlət-e Səfəvi. Tehran, 1388; Dezfouli F. Alevism-Bektashism From Seljuks to Ottomans and Safavids; A Historical Study. Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 2018, N-17, s. 33-50; Turan A., Yıldız H. Tarihden günümüze Anadolu

- Aleviligi, s. 11-24// [Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 26-27](#), s.11-24; Gökbulut S. Safeviler devrinde şiiligin yayılmasında tasavvufun rolu: Tasavvuf tarihi acısından bir deęerlendirme. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/2, c. 15, sayı: 30, s. 269-297
101. Şah İsmayıl nə xodəş məzəbi bud, nə hökumətəş dini. Hökumət-e Səfəvi əməlgərə və sekular bud. Göftequy-e İlna ba moəllif-e kitab-e “Şah İsmayıl Səfəvi və təğyir-e məzhəb”. <tps://www.ilna.news/fa/tiny/news-843419>
102. Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi, s.13-14; Ağanuri Ə., Fəttahi Ərdəkani M. Çequnegi və əvamel-e təğyir-e ruykərd-e Səfəviyyə əz təsəvvof be şiə, s. 125//Şiəpəjuheşi, N-1, 1393, s. 109-133
103. Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şii inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı, s.80
104. Münşi, İsgəndər bəy. Tarixi aləmarayi Abbasi, s. 28(səhifə aşağısındakı qeyd); Cəfəriyan R. Səfəviyyə dər ərsə-ye din, fərhəng və siyasət. I cild. Qum, 1379, s. 109; Novruzı C., Ramazani Ş. Eləl-e təamolət-e səlatin-e Səfəvi ba oləma-ye şiə və nətayec an, s.124 //Pəjuheşname-ye tarix-e islam, N-19, 1394, s.119-148
105. Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şii inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı, s.80
106. Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şii inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı, s.84
107. Abadian H., Bitərfan M.Təhlil-e məbani-ye məşruıyyət və naməşruıyyət-e nəhad-e səltənət əz didqah-e əsr-e Səfəvi, s. 13// Pəjuheşname-ye tarix-e islam, N-10, 1392, s.5-34
108. Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şii inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı,s.92
109. Cəfəriyan R. Səfəviyyə dər ərsə-ye din, fərhəng və siyasət. I cild. Qum, 1379, s. 111

110. Nəsirî İ., Əminə H. Nəqş-e üləma və daneşməndan-e əsr-e Səfəvi dər qostərəş-e fərhəng şia, s.10// Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye Məskuye, N-13, 1389, s.1-18
111. Abadian H., Bitərfan M. Təhlil-e məbani-ye məşruyyə və naməşruyyə-e nəhad-e səltənət əz didqah-e əsr-e Səfəvi, s. 7-8// Pəjuheşname-ye tarix-e islam, N-10, 1392, s.5-34
112. Yenə orada, s. 17
113. Sərəfrazî A., Ləl Şaterî M., Rzanəjad H. Siyasət-e məzhəb-e Şah İsmayıl əvvəl Səfəvi və təsir-e an bər monasebat-e fekrî-ye İran və Osmani, s. 86//Pəjuheşname-ye tarix, N-36, 1393, s. 77-92; Stevart D.Safevi İrana amoli ülemanın göçünə dair notlar, s. 272-273//Mezhep araştırmaları dergisi, N-2, 2016, s. 271-314
114. Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, Payannəme-ye karşenasî-ye ərşəd dər reştə-ye tarix-e İran dövrə-ye islam. Tehran, 1387, s. 63; Kurt M. Safevi dönemi şii üləma ve vilayeti fakihin ortaya çıkışını hazırlayan tarihsel süreç üzerine, s.68//İran çalışmaları dergisi, N-1, cild-2, 2018, s. 61-90
115. Aslanî F., Xeyri İ. Əndişə-ye vilayət-e fəqih və hoquq-e əsasi dər dövrə-ye Səfəvi, s. 18//Pəjuheşname-ye enqələb-e islami, N-15, 1394, s. 7-28
116. Cəfəriyan R. Nəqş-e xanədan-e Kərəki dər təsis və tədavom-e dövlət-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.173-174; Ainevənd S., Ağacəri S., Rəhməti M., Möftəxəri H. Təhəvvölha-ye dini-ye əsr-e Səfəvi və nəqş-e aleman-e Amoli: Motalee-ye mouredî-ye Mohəqqəq Kərəki və Şəhid Sani, s. 3//Costarha-ye tarixi – pejuheşqah-e olum-e ensani və motaleat-e fərhəngi, N-2, 1389, s.1-18; Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, s.63
117. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.326; Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, s.64
118. Cəfəriyan R. Nəqş-e xanədan-e Kərəki dər təsis və tədavom-e dövlət-e Səfəvi, s.179; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl, s. 326

119. Abadian H., Bitərfan M. Təhlil-e məbani-ye məşruyyə və naməşruyyə-e nəhad-e səltənət əz didqah-e əsr-e Səfəvi, s. 20; Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, s.64; Ainevənd S., Ağacəri S., Rəhməti M., Möftəxəri H. Təhəvvölha-ye dini-ye əsr-e Səfəvi və nəqş-e aleman-e Amoli: Motalee-ye mouredi-ye Mohəqqəq Kərəki və Şəhid Sani, s. 5
120. Cəfəri R. Nəqş-e xanədan-e Kərəki dər təsis və tədavom-e dövlət-e Səfəvi, s.212
121. Abadian H., Bitərfan M. Təhlil-e məbani-ye məşruyyə və naməşruyyə-e nəhad-e səltənət əz didqah-e əsr-e Səfəvi, s. 20
122. Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, s.67
123. Ağacəri S.H. Müqəddəme-i bər münasibət-e din və dövlət dər İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s.62
124. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 25
Əhmədi N. Röya və siyasət dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s. 19-20
125. Ağacəri S.H. Müqəddəme-i bər münasibət-e din və dövlət dər İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s.62
126. Tehrani Şəfəq Ə. Əmiran-e dərbar. Şərh-e hal-e xanədan-e sil-e sepur. Tehran, 1385, s.111
127. Ağacəri S.H. Müqəddəme-i bər münasibət-e din və dövlət dər İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s.79
128. Qodyani A. Tarix-e fərhang və təməddon dər İrən dər əsr-e Səfəviyyə. Tehran, 1384, s. 124
129. Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 112
Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231
130. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231
131. Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 117
132. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.27

133. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231; Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 118
134. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231; Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 118
135. Vəliyeva Zülfiyə. Safevi devlet teşkilatı. Doktora tezi. Ankara, 2007, s. 411; Qodyani A. Tarix-e fərhang və təməddon dər İran dər əsr-e Səfəviyyə. Tehran, 1384, s. 125

IV FƏSİL.

ŞAH İSMAYILIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ HƏRB İŞİ

1. Səfəvi qoşunlarının təşkilatlanması

Şah İsmayıl hərəkatının uğurla başa çatmasını şərtləndirən iki mühüm amil var idi. Bu amillərdən biri etiqad idisə, digəri də Səfəvi qoşunları idi. Əslində, onları birini digərindən ayırmaq da doğru olmazdı. Çünki təriqət etiqadı və bunun nəticəsi kimi Şah İsmayıl olan inam olmasaydı, Səfəvi qoşunlarının formalaşması da mümkün olmazdı. Səfəvi qoşunları isə təriqət etiqadı olmasaydı döyüşkən və güclü bir qüvvəyə çevrilə bilməzdi.

Səfəvi tarixinin mötəbər tədqiqatçıları Səfəvi dövlətini türklərin İran ərazisində dövlətçiliyinin və hökmranlığının üçüncü mərhələsi adlandırırlar. Bu mənada Səfəvi qoşunları da Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarının yeni mərhələdə davamı kimi, türkdilli qoşunların formalaşmasının yeni bir mərhələsi kimi qəbul olunur (1). Səfəvi dövləti ilə İranın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə yuxarıda toxunuldu. Bir daha qeyd edilməlidir ki, Səfəvi dövləti Azərbaycan torpaqlarında bərqərar olundu və sonra öz ərazilərini İran (coğrafi anlamda) əraziləri hesabına genişləndirdi və hətta İran hüduqlarından kənarında olan xeyli ərazini də öz tərkibinə daxil etdi. Səfəvi qoşunlarının bir növ Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarının varisi olmasına, bu dövlətlərdə olan qoşun quruculuğu təcrübəsi üzərində formalaşaraq daha da inkişaf etməsi haqqında deyilənə isə bu fikrin elmi-tarixi baxımdan qəbul edilməsi ümumən mümkündür. Lakin Səfəvi qoşunlarının formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri isə istisna edilməməlidir. Həmin özünəməxsusluq Səfəvi təriqət hərəkatının mahiyyətindən irəli gəlir. Hər iki halda, yəni Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində, həm də Səfəvi dövlətlərində qoşunların əsasını türk tayfaları təşkil etmişdi. Amma adları çəkilən dövlətlərin qoşunlarının canlı bazasını döyüş üçün hazırlanmış və hərbi məqsədlər üçün toplanmış kontingent təşkil edirdisə, Səfəvi qoşunlarının əsasını əqidə uğ-

runda əlinə qılınc götürməyə hazır olan müridlər təşkil edirdilər. Bu kontingentin əsası isə hələ Şeyx Səfiəddinin mürsidliyi dövründən başlamış və Şah İsmayılın dövrünə və ondan sonrakı dövrə qədər davam etmişdi.

Məlumdur ki, Şeyx Səfi öz dövrünün son dərəcə böyük, nüfuzlu, mötəbər etiqad sahiblərindən biri idi və onun müridlərinin sayı yalnız Azərbaycan daxilində deyil, hətta Azərbaycanın hədudlarından kənarda da xeyli artmışdı. Bu proses onun varislərinin mürsidliyi dövründə də davam edirdi və Səfəvi xanəqahı bölgə insanların mənəvi istinadgah mərkəzinə, inanc yerinə çevrildi. Mürsidi-kamilə dərin inam, sonsuz bağlılıq Səfəvi müridlərini xarakterizə edən ən başlıca xüsusiyyət idi. Həmin inam və etiqad isə çoxlu sayda müridlərin mürsidi-kamilin çağırışı ilə silaha sarılmasına, mürsidi-kamilin yolunda həyatlarından belə keçməsinə gətirib çıxardı. Məhz mürsidi-kamilə sadıq olan müridlər Səfəvi (qızılbaş) qoşunlarının canlı qüvvələrinin ilkin bazasını təşkil etdilər.

Səfəvi təriqət hərəkatının dini-ideoloji müstəvidən dini-siyasi cərəyana transformasiyası Sultan Cüneydin mürsidliyi dövrünə təsadüf edir. Səfəvi müridlərinin qoşun dəstələri tərkibində birləşməsi və silahlanması da əsasən Sultan Cüneydin dövrünə təsadüf edir. Mövcud məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, dövrün hərc-mərcliyi, hakimiyyət uğrunda daxili mübarizələrin kəskinləşməsi və onların əhali üçün ağır nəticələrə yol açması Səfəvi mürsidini və onun tərəfdarlarını daha ciddi şəkildə dünyəvi işlərə qoşulmaq məcburiyyəti qarşısında qoyurdu. Mənbələrə görə, Sultan Cüneyd davamlı olaraq insanların qarşılaşdığı zülmün kökünün kəsilməsi və müsəlmanlarının rifahı haqqında fikirləşirdi. Çox tezliklə Sultan Cüneydin cahangirlik keyfiyyətləri də özünü göstərməyə başladı və buna görə də onun ətrafında birləşənlərin sayı da xeyli dərəcədə artdı (2).

Mənbələrin məlumatına görə, Sultan Cüneyd Ərdəbildə Qaraqoyunlu Cahanşahın təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Diyarbəkərə yollanmazdan əvvəl 20 min atlını öz ətrafına toplamaq imkanına malik idi (3). Burada silahlı atlılar nəzərdə tutulurdu. Yəni

Sultan Cüneydin hələ hərbi-siyasi mübarizəsini başlamazdan əvvəl artıq 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplamaq imkanı var idi.

Hələ Sultan Cüneydin zamanında 20 min sufi müridinin qoşun dəstəsinin tərkibində birləşməyə necə hazırlaşdırılması haqqında müfəssəl məlumatlar mövcud deyil. Çox ehtimal ki, Səfəvi müridlərinin silahlı mübarizəyə hazırlaşdırılması məsələsinə Sultan Cüneyddən əvvəl başlanmış və onun dövründə bu proses davamlı və geniş xarakter almışdı. Səfəvi müridlərinin necə silahlandırılması, bu silahların haradan toplanması, müridlər arasında silah istehsalının mənimsənilib-mənimsənilməməsi haqqında da yetərli məlumat yoxdur. Dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq belə güman etmək olar ki, müəyyən silahların istehsalı Səfəvi xanəqahının maliyyə ehtiyatları hesabına ola bilərdi. Silahların fərdi yolla əldə edilməsi də mümkün ola bilərdi. Çünki Səfəvi müridlərinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər və onların da əksəriyyəti öz həyat tərzlərinə uyğun olaraq silahla bağlı idilər.

Diyarbəkrdə üç il qaldıqdan sonra Sultan Cüneyd yenidən Ərdəbilə qayıtdı. Bu dəfə mənbələrdə bildirilir ki, Sultan Cüneyd müridlərini götürüb Diyarbəkrdən geri qayıtdı. Amma bu müridlərin kimlər olduğu, yəni onların silahlı olub-olmadığı mənbələrdə göstərilməmişdir. Onun qayıdışı Qaraqoyunlu Cahanşahın qəzəbi ilə qarşılaşanda Sultan Cüneyd 20 minlik qoşun dəstəsi ilə Şirvana hərbi yürüş etdi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl"da göstərilir ki, Sultan Cüneyd sufilərdən və müridlərdən 20 min nəfər götürüb Şirvan ölkəsinin işğalına yollandı (4). Digər mənbələrdə fərqli rəqəmlərə də rast gəlmək mümkündür. İstənilən halda, hələ Sultan Cüneydin mürşidliyi dövründə Səfəvi qoşunlarının təşkilatlanması artıq özünü göstərməkdə idi.

Burada maraq doğuran ilk məsələ 20 min nəfərlik qoşun dəstəsinin haradan toplanmasıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sultan Cüneyd Diyarbəkərə yollanmazdan əvvəl 20 min nəfərlik qoşun dəstəsi toplaya bilirdisə, onda onun Şirvana yürüş edən 20 min nəfərlik qoşun dəstəsinin tərkibində Diyarbəkrdən gəlmiş sufilərin olub-olması aydın deyil. Əslində, Diyarbəkrdən Sultan Cüneydlə

gələn sufilərin və müridlərin silahlı olması da mənbədə göstərilməmişdir. Özü də Sultan Cüneydin Qaraqoyunlu Cahanşah tərəfindən təqib olunduğu bir vaxtda Sultan Cüneydin silahlı dəstə ilə Qaraqoyunlu ərazisindən keçməklə Ərdəbilə gəlməsi də heç də asan olmazdı. Ola bilsin ki, Sultan Cüneydi müəyyən sayda silahlı müşayiət etmişdi. Amma Şirvana yürüş edən silahlı dəstənin Ərdəbildə və onun ətrafında toplanmasını da şübhə altına ala biləcək hər hansı bir məlumat mövcud deyil. 20 minlik qoşun dəstəsinin atlı və piyada olması da mənbədə göstərilməmişdir. Çox güman ki, bu qoşun dəstəsi əsasən atlılardan təşkil olunmuşdur. Digər tərəfdən bu qoşun dəstəsinin necə qruplaşdırılması, struktur vahidlərinə bölüşdürülməsi haqqında da məlumat mövcud deyil. Dəstə üzvlərinin necə silahlanması haqqında da konkret bir fikir söyləmək çətinidir. Hər halda Sultan Cüneyd 20 minlik qoşun dəstəsi ilə Şirvanşahın və onun müttəfiqlərinin birləşmiş qoşun dəstəsinə qarşı ağır döyüşə girə bildi. Məlum olduğu kimi, Sultan Cüneyd bu döyüşdə də həyatını itirməli oldu.

Bu deyilənlər belə bir qənaəti ortaya qoyur ki, Şah İsmayıl öz hərəkətinə başlamazdan hələ xeyli əvvəl Səfəvi qoşunlarının təşkilatlanmasının müəyyən bir təcrübəsi mövcud idi və bu təcrübə Sultan Cüneydin oğlu Sultan Heydər mürşidliyi dövründə daha da möhkəmləndi. Sultan Heydər dövründə də Səfəvi təriqət hərəkətinin siyasi məqsədlər uğrunda mübarizəsi daha da genişlənməklə davam etdi. Eyni zamanda Səfəvi müridlərindən ibarət qoşun dəstələrinin təşkilatlanması daha da təkmilləşdi. Sultan Heydər öz müridləri və qoşun dəstəsi üçün yeni geyim formasının, xüsusilə qızılbaş papaqlarının tətbiqinə başladı. Sonra da öz müridlərindən qoşun dəstəsi təşkil edərək atasının qisasını almaq üçün Şirvana yürüş etdi .

Şirvan yürüşündə Sultan Heydər 10 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi (5). Bu say özü də kifayət qədər böyük say idi və Sultan Heydər istədiyi halda bu sayı daha da artırma bilirdi. Mənbə məlumatlarından görünür ki, qızılbaş qoşunlarının döyüş hazırlığı da xeyli artmışdı və bu qoşunlarda dövrün hər b məharəti təcrübə-

sindən ustalıqla istifadə olunurdu. Məsələn, Sultan Heydər Şirvanşahın topladığı qoşun dəstəsinə qarşı döyüşə başlayanda öz qoşunlarının döyüşqabağı düzlülüşünü müəyyənləşdirdi, onların vəzifələrini dəqiqləşdirdi. Sultan Heydər qoşunların mərkəz qüvvələrini, sol və sağ cinahlarını təyin etdi. Özü qoşunların mərkəzində dayanmaqla sol və sağ cinahları öz əmirlərinə həvalə etdi. Bu özü də artıq maraq doğura biləcək məsələ idi ki, qızılbaş qoşunlarında artıq əmirlər və sərkərdələr də yetişməkdə idi. Yənə də əvvəlki fəsilərdən aydın olduğu kimi, Sultan Heydər bu döyüşdə şəhid oldu. Onun böyük oğlu Sultan Əlinin mürsidliyi dövründə də qızılbaş hərbi qüvvələrinin təşkilatlanması davam etdi. Mənbələrdə göstərilir ki, onun da rəhbərliyi altında 30 min nəfər sufi (qoşun) var idi (6). Sultan Əli də döyüşlərdə iştirak etdi və o da elə döyüşlərdə şəhid oldu. O da iştirak etdiyi döyüşlərdə qızılbaş qoşunlarına rəhbərlik etməklə bərabər, həm də kifayət qədər yetkin bir döyüş hazırlığı nümayiş etdirdi.

Sultan Əlinin şəhid olmasından Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) öz hərəkətinə başlamasına qədər 5-6 illik bir fəsilə vardır. Həmin müddət ərzində qızılbaşlar arasında qoşun tərkibində təşkilatlanma meyli heç də səngimədi. Yəni, Sultan Cüneydin dövründən qoşun toplanması üçün mövcud olan baza heç də itmədi və Şah İsmayılın hərəkətinə başlamasından az sonra bu baza yenidən hərəkətə gətirildi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, türk tayfalarının daxilində bu potensial mövcud idi və həmin tayfalar arasında Səfəvi müridliyinin geniş yayılması isə bu bazanın davamlı olaraq canlı qalmasını şərtləndirirdi. Ona görədir ki, Şah İsmayıl qısa müddət ərzində böyük sayda qoşun dəstəsi toplaya bildi. Toplanan qoşunlar da öz silahları və atları ilə mürsidi-kamilin hərbi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə hazır olduqlarını bəyan etdilər.

Mövcud məlumatlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Şah İsmayılın öz hərəkətini başladığı zaman topladığı qoşunlar öz təchizatı və döyüş imkanları baxımından bölgədəki dövlətlərin, o cümlədən Ağqoyunlu və Şirvanşah dövlətlərinin qoşunlarından heç də geri qalmırdı. Əksinə, döyüş təcrübəsi olmayan qoşunlarla

Şah İsmayıl uğurlu fatehlik yürüşlərinə başladı və bir-birinin ardınca hərbi qələbələr əldə etdi.

Qızılbaş qoşunlarının hansı əlamətlər üzrə təşkilatlanması, hansı struktur vahidlərə bölünməsi, onların idarəçiliyinin necə qurulması haqqında mənbələrdə ciddi məlumatlara rast gəlmək mümkün deyil. Heç şübhəsiz ki, bu qoşunlar təşkilatlandırılarkən dövrün mövcud təcrübəsi əsas götürülmüşdü. Bu mənada Səfəvi qoşunlarının ilkin dövrü haqqında müəyyən təsəvvürü həm də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin təcrübəsini nəzərdən keçirməklə də əldə etmək mümkündür. Tədqiqatçılar da haqlı olaraq bildirirlər ki, Şah İsmayılın qoşunları öz quruluşuna və təşkilatlanma xüsusiyyətlərinə görə, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin qoşunlarının eyni idi (7).

Bütün türk tayfalarında olduğu kimi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarında da güclü qoşun ənənələri qalmaqda idi. Əslində, bu tayfa ittifaqlarına daxil olan tayfaların hər bir sağlam kişi üzvü potensial döyüşçü idi. Onlar at üstündə böyüyürdülər, qılınc vurub, ox atmağı hələ kiçik yaşlarından öyrənirdilər. Tayfaların köçəri və ya yarımköçəri həyat tərzini bunu onlardan tələb edirdi. Bu baxımdan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarında xalq-qoşun ənənəsi heç də öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Yəni tayfaların sağlam və uyğun yaşda olan əhalisinin hamısı zərurət yarananda qoşun sıralarına qoşula bilirdilər və buna hazır idilər.

Bu təcrübənin Səfəvi qoşunlarının ilkin dövründə bütünlüklə təkrarlandığını söyləmək yəqin ki, doğru olmazdı. Çünki ilk vaxtlar qoşunların toplanması əsasən müridlər arasında baş verirdi. Amma heç şübhəsiz ki, vaxt ötdükcə türk tayfaları daxilindəki ənənələr və təcrübə daha geniş şəkildə Səfəvi qoşunlarına sirayət etdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarında olduğu kimi Səfəvi qoşunlarının da başlıca olaraq türk tayfalarına istinad etməsi bu qoşunların mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri idi. Uzun müddət də bu qoşunlar türk tərkibli qoşunlar olaraq qalmışdılar. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunları kimi Səfəvi qoşunları da müvafiq dövlətin meydana gəlməsindən əvvəl təşkilatlanmışdı.

Qoşunların tərkibi tayfa ittifaqlarına daxil olan tayfaların üzvlərindən ibarət idi. İlk vaxtlarda Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarının tərkibində olduğu kimi, Səfəvi qoşunlarında da həmin tayfa ittifaqlarının məskunlaşdığı bölgədəki digər xalqların nümayəndələrinin olması da istisna deyildir. Lakin qoşunların əsasını türk etnik tərkibi təşkil edirdi. Səfəvi dövləti Azərbaycan hüduqlarını aşdıqda digər vilayətlərdən də qoşunlar toplanmağa başladı. Qoşunların təşkili kütləviləşdi, dövlətə daxil olan bütün etnik toplusmlar bu işə cəlb edildi. Qoşunların rəhbər heyətinin əsasını isə sufi müridləri olan türk hərbi elitası təşkil edirdi.

Səfəvi qoşunlarının digər bir xarakterik xüsusiyyəti isə onların tərkibində sufi müridlərinin əksəriyyət təşkil etməsi idi. Bu qoşunlar ilk vaxtlar sadəcə olaraq yalnız etnik mənsubiyyətinə görə fərqlənmirdilər. Onlar Səfəvi təriqətinə dərin inamı, bağlılığı və etiqadı olan, mürşidi-kamil yolunda həyatlarından keçməyə hazır olan müridlərdən toplanmışdılar. Yəni Səfəvi qoşunlarını ilk növbədə təriqət etiqadı, dərin mənəvi bağlılıq birləşdirirdi və bunun nəticəsi idi ki, Səfəvi döyüşçüləri böyük fədakarlıq və qorxmazlıqla qarşı tərəfin qoşunlarının üzərinə atılırdılar. Səfəvi qoşunlarının başqa bir xarakterik cəhəti isə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarında olduğu kimi türk döyüş sənətinin və hərbi məharətinin üzərində formalaşması idi. Doğrudur, bu qoşunların dövrün hərbi təcrübəsindən faydalanmasını istisna etmək olmaz. Amma bu təcrübənin əsasını da əslində türk hərbi sənəti təşkil edirdi. Baxmayaraq ki, qızılbaş döyüşçüləri mürşidi-kamilə sədaqət nümunəsi kimi hər cürə fədakarlıqlar göstərməyə hazır idilər. Bununla belə, onların da müəyyən döyüş təcrübəsi var idi və bu təcrübə türk döyüş ənənələrinə istinad edirdi. Səfəvi qoşunlarının döyüş təcrübəsi ilk növbədə məhz türk tayfalarının döyüş sənətinin ifadəsi və canlandırılması idi. Bütünlükdə, bu qoşunlarda köçəri-tayfa formalaşma normaları özünü güclü şəkildə nümayiş etdirməkdə idi. Yəni, sonrakı dövrlərdə, xüsusilə, Şah İsmayıl Səfəvidən sonrakı dövrlərdə qoşunların təşkilində özünü daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirən saray ənənəçiliyi Səfəvi qoşunlarının ilkin döv-

ründə hələ yaranmamışdı. Bu qoşunların təşkilində köçəri-tayfa elementləri, hərbi elitanın aşağılardan çıxması, köçəri-tayfa idarə etmə normalarının tətbiqi daha güclü şəkildə mövcud olmuşdur.

Şah İsmayılın öz hərəkətini başlamasına qədər və eləcə də Şah İsmayıl hərəkətinin ilkin dövründə qoşunların toplanması könüllülük prinsipinə əsaslanırdı. Sufi müridləri könüllü olaraq Səfəvi-qızılbaş qoşunlarında birləşir və mürşidi-kamilin buyurduqlarının silahlı icrasına da hazır olduqlarını bəyan edirdilər. Mənbələrdən də məlumdur ki, İsmayıl Mirzə Şirvan üzərinə yürüşdən əvvəl Anadoludakı türk tayfalarından çoxlu sayda könüllülər gəlib ona qoşuldular. Bu könüllülər mənsub olduqları tayfaların ağsaqqallarının rəhbərliyi altında qızılbaş qoşunlarının tərkibinə qatıldılar. Həmin könüllülər başlıca olaraq Ustaclı, Şamlı, Təkəli, Rumlu, Zülqədər, Əfşar, Qacar, Varsağ tayfalarının nümayəndələri idilər. Bu tayfaların könüllü dəstələrinin qoşulmasından sonra Səfəvi-qızılbaş qoşunlarının sayının 12 min nəfərə çatdığı bildirilirdi (8). Ümumən, adları çəkilən tayfalar Səfəvi-qızılbaş qoşunlarının təşkilatlanmasında mühüm rol oynamışdılar. Könüllülük prinsipi Səfəvi qoşunlarının təşkilinin əsas prinsipi idi və uzun müddət də bu prinsip vahid prinsip olaraq qüvvədə qaldı. Səfəvi dövlətinin formalaşmasının yetkin çağlarında qoşunların toplanması üçün məcburiyyət prinsipinin tətbiqini də istisna etmək olmaz. Çünki qoşun toplanması üçün vilayət hakimlərinə verilən tapşırıqların icrası zamanı məcburiyyət prinsipinin tətbiqi də mümkün ola bilərdi. Əks təqdirdə, yetərli sayda qoşun toplanması da mümkün olmazdı.

Səfəvi-qızılbaş qoşunları dövrün mənbələrində "qoşun (9), ləşgər, sepah" (10) adları ilə adlandırılmışlar. Bu sözlərin hər üçü mənbələrdə eyni mənada işlədilmişdir və onlar qoşun mənasını verir. Birinci ifadə türk dilində olduğu halda, sonrakı ifadələr fars dilindədir. Nəzərə alınsa ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində və ondan sonrakı illərdə qoşunlarda və sarayda danışq dili türk dili idi, onda əminliklə demək olar ki, qoşun sözünün işlədilməsi daha geniş yayılmışdı. Bu sözlər həm bütünlüklə dövlətin qoşunlarını

ifadə etmək üçün, həm də ayrılıqda hansısa bir vilayətin, ərazinin qoşun dəstəsinin ifadə edilməsi üçün işlədilmişdir. İstənilən halda bu sözlər istər dövlət daxilində, istərsə də vilayət çərçivəsində toplanmış olan bütün silahlı qüvvələri, habelə onların yardımçı qüvvələrini bir təşkilat halında nəzərdə tuturdu.

Bu mənada elmi-tarixi ədəbiyyatda Səfəvi qoşunlarının ifadəsi üçün bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, bir çox tədqiqat əsərlərində Səfəvi dövlətinin hərbi qüvvələri "ordu" kimi təqdim edilmişdir. Həmin terminin "qoşun" termini ilə əvəz edilməsi daha doğru olardı. Bu terminlərin ifadə etdiyi hərbi qüvvələr öz komplektləşdirmə, təminat-təchizat, idarəetmə, təşkilatlanma üsullarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Səfəvi dövrünün və bütünlüklə orta əsrlərin hərbi qüvvələri "qoşun" termininin ifadə etdiyi mənəni özündə daha çox əks etdirir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Səfəvi dövlətinin hərbi qüvvələri daimi (sabit) qoşundan və yardımçı qüvvələrdən ibarət idi. Həmin tədqiqatçılar sonra da əlavə edirlər ki, daimi qoşun "sepah" və ya "ləşgər" adlanırdı (11). Bu iddianı da birmənalı şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir. Çünki əgər mənbələrə diqqət yetirilərsə, "qoşun" termini də, "sepah" və "ləşgər" terminləri də dövlətin və ya vilayətin bütün qoşunlarını, ya da döyüşün aparılmasına cəlb edilmiş bütün qüvvələri ifadə edirdi. Daimi qüvvələr isə bu qoşunun və ya ləşgərin müəyyən bir hissəsini təşkil edə bilərdi. Səfəvi-qızılbaş qoşunlarının təşkilatlanmasının ilkin dövründə mühafizəçilər dəstəsi istisna olmaqla ümumiyyətlə daimi qoşun dəstələrinin mövcudluğunu təsdiq etmək çətinidir. Daimi qoşun dəstələrinin təşkilatlanması və genişlənməsi Səfəvi dövlətinin bərqərar olduğu və möhkəmləndiyi dövrə aiddir. Daimi qoşun dəstəsinin dövlətin bütün qoşunlarının kiçik bir hissəsini təşkil edə bilərdi. Böyük sayda qoşun dəstəsinin daimi qoşun kimi saxlanması çox baha başa gələrdi. İstər mərkəzi hakimiyyətin nəzdində, istərsə də vilayət hakimlərinin nəzdində təhlükəsizlik məsələlərinin daimi həllinə hazır olan müəyyən sayda qoşun dəstəsi saxlanılırdı. Böyük sayda qoşun dəstəsi isə bir qayda olaraq hərbi yürüşlər ərəfəsində topla-

nırdı. Bununla bağlı, vilayət rəhbərlərinə və tayfa başçılarına müvafiq göstəriş verildi.

Yerlərdə böyük sayda qoşun dəstələri, qeyd edildiyi kimi, tayfa başçıların rəhbərliyi altında toplanırdı. Həmin tayfanın ağsaqqalı, kələntəri, başçısı "bəy" olaraq öz hesabına topladığı dəstəni təşkilatlandırır. Amma bu dəstənin toplanması daha çox könnüllü xarakter daşıyırdı. Döyüşçü azad surətdə qoşun dəstəsinə daxil olmaqla, azad şəkildə də qoşun dəstəsinə tərk etmək səlahiyyətinə malik idi. Bu isə müəyyən vaxtlarda dəstənin say tərkibinin dəyişməsinə yol açabilirdi.

Şah İsmayılın qoşunları dövrün qoşunları ilə müqayisədə kütləviliyi ilə seçilmirdi. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayıl dövrünün qızılbaş qoşunlarının sayının 60 min nəfər olduğunu göstərirlər (12). Amma bu rəqəmi də birmənalı şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir. Bütünlükdə, Səfəvi-qızılbaş qoşunlarının say tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün ciddi bir statistika yoxdur. Məlumdur ki, Səfəvi qoşunlarının tərkibində qoşunnevislər (qoşun mirzələri) mövcud idi və onların vəzifəsi də qoşunların tərkibində xidmət edənlərin və qoşuna yazılanların siyahılarının tutulması idi. Bununla belə, dövriyyədə olan mənbələrdə Şah İsmayıl dövrünün qoşunlarının sayı barəsində düzgün təsəvvür yaradacaq məlumat mövcud deyil. Hər tayfa rəhbəri toplaya biləcəyi sayda qoşun dəstəsi toplayırdı. Onların sayı isə elə də çox olmurdu.

Şah İsmayılın vəfatından 6 il sonra Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərinə aid olan bir məlumatda Səfəvi qoşunlarının ümumi sayı 100 min nəfərdən artıq göstərilmişdir. Bu məlumatın nə dərəcədə doğru olmasına toxunmadan qeyd edilməlidir ki, Səfəvi qoşunlarının tərkibinə daxil olan türk tayfa qoşun dəstələrindən ən böyüyünün sayı 15-16 min nəfər göstərilmişdir (13). Şah İsmayıl isə, bir qayda olaraq, böyük sayda qoşunların toplanmasına meyilli deyildi. Onun həyat yolundan da görüldüyü kimi, Şah İsmayıl keçirdiyi böyük döyüşlərin heç birində qüvvə üstünlüyünə malik olmamışdı. Şah İsmayıl döyüşlərdə qüvvə üstünlüyünə deyil, hər

məharətinə xüsusi diqqət yetirirdi və uğurlarının çoxunu da məhz bu yolla əldə edirdi. Hətta Çaldıran döyüşü kimi ciddi bir döyüşə də Şah İsmayıl 25-27 min nəfərlik bir qüvvə ilə yollanmışdı. Əvvəlki fəsillərdən məlumdur ki, türkdilli mənbə və elmi-tarixi ədəbiyyatda Çaldıran döyüşü zamanı Şah İsmayılın sərəncamında 40 min nəfərlik qoşun dəstəsinin olduğu göstərilmişdir. Bu rəqəm ciddi mənbə bazasına malik deyil və etibar doğurmur. Bununla belə, bu dəqiqləşdirilməmiş say Şah İsmayılın qoşunlarının sayı haqqında ən böyük rəqəmdir. Yəni, Şah İsmayıl qoşunlarının Osmanlı qoşunları ilə müqayisədə elə də çox deyildi. Əgər vilayət hakimlərinin yanında təşkil edilmiş qoşun dəstələri ilə mərkəzi hakimiyyətin tabeçiliyində olan qoşunların bir yerə toplansaydı, onda yuxarıda göstərilən 60 min rəqəmini əldə etmək mümkün ola bilərdi.

Vilayət qoşunlarının mərkəzi hakimiyyətə tabe olan qoşunlara qoşulması üçün Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) tərəfindən xüsusi göstərişlər yazılır və həmin göstərişlər yerlərə göndərilirdi. Məsələn, Şah İsmayıl ərəb İraqında olarkən Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə tərəfindən Şah İsmayıla qarşı yeni planlar həyata keçirməyə çalışması haqqında məlumat aldı. Şah İsmayıl bu təhlükənin qarşısını alınması üçün əlavə qoşun dəstələrinin toplanmasına ehtiyac duydu və bununla əlaqədar, Ustaclı və Şamlı oymaqlarına, habelə Gəncə, Qarabağ və Şirvan hakimlərinə göstəriş yazıb göndərdi. Az sonra həmin vilayət və oymaqlardan toplanmış 15 min nəfərlik qoşun dəstəsi Şah İsmayılın sərəncamına yetişdi (14).

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Xorasan yürüşünün gedişində də Şah İsmayıl vilayətlərdən əlavə qoşun qüvvələrinin toplanması haqqında göstəriş verdi. Konkret olaraq, Şeybək xanla döyüşün qaçılmaz olduğunu görəndə bu döyüşdə uğur qazanılmasını şərtləndirəcək sayda qoşun toplanmasını lazım bildi. Bunun üçün vilayətlərə xəbər göndərdi. Qoşun toplanması və hərbi məzmunlu digər göstərişlərin vilayət hakimlərinə çatdırılması üçün qoşun tərkibində xüsusi adamlar var idi. Onlar təvaçi adlanırdılar. Şeybək xanla döyüş ərəfəsində əlavə qüvvələrin toplanması xəbərini də

yerlərə təvaçilər çatdırdılar. Şah İsmayılın fərmanına əsasən, əcəm və ərəb İraqlarında, Farsda, Kermanda, Kürdüstanda, Luristanda, Diyarbəkrdə, Aran və Azərbaycanda xeyli sayda qoşun toplandı və bu qoşunlar yerli hakimlərin rəhbərliyi altında ümumi qoşunlara qatıldılar (15).

Tədqiqatçılar da qeyd edirlər ki, Şah İsmayılın qoşunlarının sayı o qədər də çox deyildi və onun qoşunlarının çoxluğu barəsində göstərilən rəqəmlər də doğru deyildir. Çünki bir tərəfdən Şah İsmayılın qoşunlarını təşkil edən tayfa əhli uzun müddət öz yaşayışlarından, öz həyatlarından ayrıla bilmirdilər. Belə olanda onların təsərrüfatı nəzarətsiz qala bilərdi ki, bu da onların yaşayışına mənfi təsir göstərə bilərdi. Digər tərəfdən böyük sayda qoşunların saxlanması üçün böyük ərzaq və heyvanlar üçün yem ehtiyatlarına malik olmaq lazım idi ki, bu da həlli mürəkkəb olan məsələlərdən biri idi. Bu çətinliklər xüsusi ilə Şah İsmayılın hərəkətinin ilk illərinə aid idi (16).

Mövcud məlumatlara görə, vilayətlərdə saxlanılan qoşun dəstələrinin sayı adətən 1000-3000 nəfərdən çox olmurdu. Bundan artıq qoşun dəstəsinin vilayətlərdə saxlanmasına həm ehtiyac yox idi, həm də maddi imkan. Ona görə, vilayət qoşun dəstələrinin sayı barədə göstərilən artırılmış rəqəmlərin birmənalı şəkildə qəbul edilməsi doğru deyildir. İstər vilayət qoşunlarının, istərsə də mərkəzi hakimiyyətə tabe olan qoşunların sayının çox olmasını tədqiqatçılar bir çox hallarda qoşunlarının əsas qüvvələri ilə yardımçı qüvvələrinin bir yerdə göstərilməsi ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, məlumdur ki, qoşunlar hərbi yürüşə çıxanda öz ailə üzvlərini, xidmətçilərini də özləri ilə aparırdılar. Hər bir döyüşünün hərbi yürüş zamanı qidalanması, əsasən, ayrıca təşkil olunurdu. Şahın mühafizəsini təşkil edən silahlı personalın, daimi qoşun bölmələrin qidalanması istisna təşkil edə bilərdi. Döyüşçülərin xidmət personalının sayı isə çox ola bilərdi. Bundan başqa, hərbi yürüşlər zamanı qoşunlara ordu-bazar da qoşulurdu. Ordu-bazar qoşunların təminatında, təchizatında, qoşun əhlinin zərurət duyduğu malların müştərilərə çatdırılmasında böyük rol oynayırdılar. Ordu-bazarı

təşkil edən kontingent də say tərkibinə görə böyük idi. Amma qoşunların ümumi sayına onların dəxli yox idi. Bununla belə, ordu-bazarın personalının da qoşun personalı kimi göstərilməsi və buna görə də bəzi hallarda Şah İsmayılın qoşunlarının sayı ilə bağlı şişirdilmiş rəqəmin alınması bu məqamla da bağlı ola bilərdi (17).

Ağqoyunlu dövrünə aid olan məlumatlarda göstərilir ki, qoşunlarda xidmətçi və köməkçi heyət əsas döyüşçü heyətindən xeyli çox idi. Mövcud olan məlumatlara görə, 35 min nəfərlik döyüş tərkibi olan qoşunun hərbi yürüş zamanı ümumi tərkibi 100 minə çatırdı (18). Başqa sözlə, xidmətçi və köməkçi heyət döyüş tərkibinin sayından təxminən üç qat artıq idi.

Qeyd edilməlidir ki, vəzifəli və imkanlı adamların özlərinin ayrıca silahlı dəstəsi olması faktı da mənbələrdə özünə yer almışdır. Məsələn, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, səltənət vəkili Əmir Nəcminin şəxsi vəsaiti hesabına saxladığı 5 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Bu qoşun dəstəsi də zərurət yarananda Səfəvi qoşunlarının tərkibinə əlavə edilirdi.

Şah İsmayıl qoşunlarının əsasını türk tayfaları təşkil edirdilər. Amma qeyri-türk döyüşçülərin Səfəvi qoşunlarında mövcudluğu da istisna deyildi. Hələ hərəkətinin əvvəlində Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzəyə) Gilandan, talışlardan və kürdlərdən toplanmış qoşulanlar da var idi. İran vilayətləri hakimiyyət altına gətirildikdən sonra həmin vilayətlərdən də qoşunlar toplanırdı və hərbi yürüşlər zamanı farsdilli vilayətlərdən toplanmış qoşun dəstələri də Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinə qoşulurdu.

Şah İsmayılın qoşunlarının əsasını atlılar təşkil edirdilər. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. Bir tərəfdən atlı qoşunlarının əksəriyyət təşkil etməsi dövrün hərbi məharəti təcrübəsindən və dövrün ənənələrindən irəli gəlirdi. Çünki atlı qoşunlar döyüşçülərin sürətli və çevik hərəkətini təmin edir, qoşunların qısa zaman ərzində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə atılmasına imkan verir, zərbə gücünü artırmağa yol açır. Nəzərə alınmalıdır ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Səfəvi qoşunlarında odlu silahların geniş tətbiqinə başlanmamışdı. Məhz odlu silahlara keçid piyada qoşun-

ların sırasının genişlənməsinə əlavə zərurət yaratdı. Şah İsmayıl isə soyuq silahlara dayaqlanan ənənəvi döyüş üsuluna daha böyük üstünlük verirdi və onun hakimiyyəti illərində atlı qoşunların böyük üstünlüyü saxlanmaqda idi.

Səfəvi qoşunlarında atlı qüvvələrin böyük əksəriyyət təşkil etməsi, onu deməyə əsas verir ki, səltənət daxilində və bölgədə atçılığın inkişafına böyük diqqət yetirilirdi. Əks təqdirdə, böyük sayda olan qoşun dəstələrini atla təmin etmək çətin olardı. Böyük at ehtiyatlarının olması döyüş itkilərinin aradan qaldırılması və zərurət yaranan vaxtlarda qoşunlarının sayının artırılması üçün də zəruri idi. Ümumən, hərbi yürüşlər zamanı ehtiyat atların mövcudluğu ciddi bir tələb kimi irəli sürülürdü. Bəzi vaxtlar, Şah İsmayıl tələb edirdi ki, hərbi yürüşə yollanan döyüşçü üç baş ata malik olsun (19).

Səfəvi qoşunlarının əksəriyyətinin atlı olması həm də türk tayfalarının həyat tərzindən irəli gəlirdi. Türk tayfalarının həyatı atla sıx bağlı idi və əslində, hər bir tayfa üzvünün həyatı at belində keçirdi. Onlar atdan məharətlə istifadə etməyi də bacarırdılar. Bu isə onlara imkan verirdi ki, döyüşdə daha çox çeviklik və məharət nümayiş etdirdinsinlər.

At həm də hərbi yürüşlərdə nəqliyyat vasitəsi rolunu oynayırdı. Döyüşçülərin və eləcə də onların xidmət personalının bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə yollanması atlar üzərində baş verirdi.

Səfəvi qoşunlarında piyada qüvvələri də var idi. Onları sayı atlı qoşunlara nisbətən az idi. Mənbələrdə onlar haqqında geniş məlumat yoxdur. Bununla belə, mövcud faktlar piyadaların sıralarında nəqəbçilərin, belçilərin, təbərdarların (baltaçılar) və digərlərin olmasından xəbər verirlər. Şah İsmayılın apardığı döyüşlərin hamısının taleyi atlı qüvvələr tərəfindən həll edilmişdi. Bu döyüşlərdə piyada döyüş qüvvələrinin iştirakı görünmür. Yalnız köməkçi piyada qüvvələrinin fəaliyyəti haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Xüsusi ilə, nəqəbçilər (lağım atanlar) qala döyüşlərinin aparılmasında müəyyən xidmətlər

göstərməli olurdular. Məsələn, 1510-cu ildə Dərbənd şəhəri üzərinə hücum zamanı nəqəbçilərin xidmətindən geniş istifadə olundu. Qala divarlarını hücumla almaq mümkün olmayanda Şah İsmayıl divarlar altından lağım atılması barəsində göstəriş verdi. Bunun nəticəsi kimi Dərbəndin qala divarları altından 12 yerdən lağım atıldı. Bu faktın özü göstərir ki, Şah İsmayılın qoşunlarında olan nəqəbçilər kifayət qədər təcrübəli adamlar idilər. Çünki möhkəmliyi ilə seçilən Dərbənd divarları altından 12 yerdən lağım atılmasını yalnız təcrübəli lağımçılar bacarardılar.

Qərşi qalasının ələ keçirilməsi zamanı da nəqəbçilərin xidmətindən istifadə edildi. Qalanın fəth edilməsi üçün göstərilən bütün cəhdlər baş tutmadıqda qala divarları altından lağım atılması qərar alındı və həmin lağımlardan adlamaqla qalanı da ələ keçirmək mümkün oldu.

Mənbələrdəki məlumatlara görə, Səfəvi qoşunlarında qala divarlarını vuran mancanaqlar və digər dəzgahlar var idi (20). Bu dəzgahların istifadəsi üçün isə heç şübhəsiz ki, onları işlətməyi bacaran xüsusi heyətlər var idi. Onlar da piyada qüvvələrinin tərkib hissəsi ola bilərdi. Piyada qüvvələrindən qala divarlarının mühafizəsi, sarayların, xidməti sahələrin mühafizəsi zamanı istifadə olunması da istisna deyildir. Amma aparılan təhlillər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, köməkçi qüvvələr kimi istifadə olunan nəqəbçilər və digərləri də hərbi yürüşlər zamanı piyada deyil at belində hərəkət edirdilər. Yəni, Səfəvi qoşunlarına daxil olan bütün qüvvələr, bütün xidmət sahələri at belinə qaldırılmışdılar.

Xidmət müddətinə görə, Səfəvi qoşunları daimi və qeyri-daimi kontingentdən ibarət idi. Qoşunların böyük hissəsi qeyri-daimi qoşunlar idilər. Bu kontingent, bir qayda olaraq, döyüşlərin və hərbi yürüşlərin həyata keçirilməsi üçün toplanırdılar. Bununla əlaqədar, bölgələrə təvaçilər göndərilir və onların vasitəsilə şah fərmanları yerlərə çatdırılırdı. Yerlərdə toplanan qoşunların da əsasını qeyri-daimi qoşunlar təşkil edirdilər. Qoşunların toplanmasının daimi və qeyri-daimi üsulu, əslində, dövrün təcrübəsindən irəli gəlirdi. Döyüşlər və hərbi əməliyyatlar keçirilməyəndə böyük

sayda qoşunun saxlanması hər hansı bir ehtiyac yox idi. Həmin qoşunların saxlanması da böyük həcmdə maliyyə ehtiyatları tələb edirdi. Daimi kontingentə aid olmayan qoşun qüvvələri döyüşlərin aparılmadığı vaxtlar və ya hərbi təhlükə olmadığı vaxtlar evlərinə buraxılırdılar. Nəzərə alınsa ki, döyüşlər adətən havaların quraqlıq dövründə keçirilirdi, onda qışda toplanmış qoşunların saxlanması məqsədəuyğun sayılmırdı. Qeyri-daimi qoşunların məvacibi bu qoşunları toplayan hakimlər tərəfindən ödənilirdi. Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən toplanan qüvvələrin məvacibi isə ayrılmış torpaq sahələri ilə, xəzinədən ayrılan pul ilə, müharibə qənimətlərinin bölüşdürülməsi ilə həyata keçirilirdi. İstisna deyil ki, vilayətlərdə qoşunlara cəlb edilməsi üçün xüsusi bir kontingent mövcud idi. Şah göstərişi veriləndən sonra vilayətlərdən qoşunların tez bir zamanda toplanması bununla da bağlı ola bilərdi.

Səfəvi qoşunlarının başqa bir hissəsini isə daimi qoşunlar təşkil edirdilər. Onlar qoşunların az hissəsini təşkil edirdilər və daha çox qeyri-döyüş vəzifələrinin icrası ilə məşğul olurdular. Daimi qoşun qüvvələrinin döyüşə cəlb edilməsi istisna deyildi. Bununla belə, bu qüvvələr daha çox onlar üçün ayrılmış xüsusi vəzifələrin icrası ilə məşğul idilər. Daimi qoşun qüvvələri o qüvvələr idilər ki, onlar ilin bütün fəsillərində, daimi əsasda xidmətdə olur və şah xəzinəsindən məvacib alırdılar. Ona görə bu qüvvələrin seçiminə də xüsusi fikir verilir və onların döyüş hazırlığı səviyyəsi də nəzarət altında saxlanılırdı. Daimi qoşunlar şahın mühafizəsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Səltənət daxilində əmin-amanlığın qorunması üçün də həm şah sarayı nəzdində, həm də vilayətlər daxilində daimi qoşun dəstələri saxlanılırdı. Qalaların mühafizəsi, şahın ailə üzvlərinin və şah xəzinəsinin mühafizəsi daimi qoşun qüvvələrinə tapşırıla bilərdi. Daimi qoşun qüvvələrindən, qeyd edildiyi kimi, döyüşlərin aparılmasında da istifadə olunurdu. Belə qüvvələr bir qayda olaraq şahın, onun düşərgəsinin və bayrağının ətrafında mövqe tuturdular. Həmin qüvvələr şahla birlikdə döyüşlərə qoşulurdular.

Daimi qoşunların xüsusi dəstələrindən birini qorçular təşkil edirdilər. Qorçular Şah İsmayıl qoşunlarının xüsusi dəstələri idilər və onlar Şah İsmayılın özü tərəfindən formalaşdırılmışdılar. Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayıl qızılbaş qoşunları arasında xüsusi təcrübəsi olan döyüşçüləri, atlıları qorçu adlandırmaqla onları ayrıca bir strukturda birləşdirmişdi (21).

Qorçu sözünün etimologiyası bəzi tədqiqatçılar tərəfindən monqol dili ilə əlaqələndirilsə də, bu söz türk mənşəli qoruqçu sözündən götürülmüşdür. Onun ifadə etdiyi məna da "qorumaq" anlamındadır və qorçular da əsasən qoruqçu, mühafizəçi vəzifələrini icra edirdilər. Qorçu sözünün ifadə etdiyi silahlılar Osmanlı və Ağqoyunlu qoşunlarında, hətta Səfəvi dövlətinin təşkilindən əvvəl Səfəvi xanəqahında mövcud olmuşdu. Səfəvi qoşunlarına bu termin çox güman ki, Ağqoyunlu qoşunlarından keçmişdi. Çünki Ağqoyunlu qoşun təcrübəsi Səfəvi qoşunlarının təşkilində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Türk hərbi terminologiyasının bir nümunəsi kimi, qorçu sözü eyni ilə fars dilinə də yol tapmışdı. Sonralar qorçu bölmələrinə yalnız qızılbaşlar deyil, həm də fars əyanlarının uşaqları cəlb edilirdilər və qorçu dəstələri özlüyündə səltənətin elit dəstələri hesab edilirdilər. Mənbələrdəki məlumatlara görə, Səfəvi-qızılbaş qoşunlarındakı qorçu dəstələrindən ilk dəfə Bakı qalasının alınması zamanı istifadə edilmişdi. Sonradan bu dəstələrin tərkibi daha da genişləndirildi və şaha sədaqətli olan döyüşçülər cəlb edilməyə başladılar. Başqa sözlə, qorçu dəstələrinə məqsədyönlü şəkildə seçim aparılırdı. Bu seçim zamanı döyüşçülərin şaha və səltənətə sədaqəti və həm də onların döyüş keyfiyyətləri nəzərə alınır. Qorçuların əksəriyyətini qızılbaşlar, türk tayfalarının nümayəndələri təşkil edirdilər. Hətta türk tayfalarından olan qorçular öz tayfalarının adları ilə də tanınmışdılar. Məsələn, Zülqədər qorçuları, Ustaclı qorçuları və s. Bəzi məlumatlara görə, hətta türk tayfaları daxilində qorçu dəstələri adlı strukturlar təşkil olunanda bu strukturlara tayfaların ağsaqqalları rəhbərlik edirdilər. Qorçulara həvalə olunan əsas vəzifələr - şahın və sarayın mühafizəsi, şahın tapşırıqlarının əyalətlərə çatdırılması

və onların icrasının təmin edilməsi, şahla birlikdə hərbi yürüşlərə yollanması və şahla birlikdə döyüşlərdə iştirak etməsi, şahın tapşırığı əsasında şahın iştirakı olmadan hərbi yürüşlərdə iştirak etməsi və konkret döyüş tapşırıqlarını icra etməsi və s. idi (22).

Qorçuların özlərinin başqa döyüşçülərdən fərqlənən geyimləri var idi və qoşunlara sıra baxışları keçirilərkən də onlar müəyyən-ləşdirilmiş yerdə qərar tuturdular. Məsələn, 1510-cu ildə özbək xanı Şeybək xana qarşı döyüşə yola düşməzdən əvvəl Şah İsmayıl Sultaniyyədə qoşunlara sıra baxışı keçirdi və onların qarşısında dayanan vəzifələri müəyyən-ləşdirdi. Bu sıra baxışı zamanı qorçular dəstəsi Şah İsmayılın qərar tutduğu məkanın arxasında iki tərəfdə düzülmüşdülər. O da bildirilirdi ki, qorçular bu baxış zamanı gözoşxayan geyimlərə malik idilər və bu geyimlər onların görünüşünü daha da əzəmətli edirdi.

Səfəvi qoşunlarında qorçuların əsası Şah İsmayıl tərəfindən qoyuldu, onun hakimiyyəti illərində qorçular elit dəstələr kimi böyük nüfuz əldə etdilər. Şah İsmayılın hakimiyyətindən sonra bu dəstələrə diqqət daha da artırıldı. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövrünə və ondan sonrakı dövrə aid olan mənbə məlumatlarını araşdırmaqla qorçuların strukturunun bütünlükdə dörd elementdən ibarət olduğunu görmək mümkündür. 1) qorçular dəstəsinin rəhbərliyi - qorçubaşı; 2) mülazim qorçuları - şahın şəxsi xidmətində olan qorçular; 3) yaraq qorçuları - şahın silahlanma işlərinə məsuliyyət daşıyan qorçular; 4) adi qorçular (xidmət qorçuları). İlkin mənasında qorçubaşı - qorçular dəstəsinə başçılıq (rəhbərlik) edən adam kimi nəzərdə tutulurdu. Qorçular dəstəsi səltənətin elit dəstəsi sayıldığı üçün və bu dəstə birbaşa şahın rəhbərliyi altında olduğu üçün qorçubaşı şah sarayında ən nüfuzlu vəzifələrdən biri sayılırdı. Ona görə bu vəzifə sahibinin seçiminə ciddi şəkildə yanaşılırdı. Səfəvi mənbələrində qorçubaşı termininə ilk dəfə 1505-1506-cı illərə aid olan məlumatlarda rast gəlinmişdir. Həmin məlumatda da görünür ki, qorçubaşı Şah İsmayılın yaxın ətrafına daxil olmaqla onun etibar etdiyi adamlardan biri olmuşdur. İlk vaxtlar qorçular bütünlüklə qızılbaşlardan seçilirdi və ona görə

qorçu deyiləndə həm də qızılbaşlar nəzərdə tutulurdu. Qorçubaşılar adətən qorçuların özlərindən seçilirdilər. Qorçuların qorçu olmayan adamların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməsi halları da mövcuddur. Amma belə bir ənənə yaranmışdı ki, qorçuları onların özlərindən olan birisi daha yaxşı başa düşə bilər və ona görə şah tərəfindən qorçubaşı təyin ediləndə bu cəhət nəzərə alınır (23).

Mövcud mənbələrə əsasən, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə qorçubaşı vəzifəsinə təyin edilmiş adamların siyahısını müəyyənləşdirmək də mümkündür. Bu siyahıdan görünür ki, ilk qorçubaşı heç də qızılbaş deyildir. Həmin vəzifəyə 1506-cı ildə təyin edilmiş Əbdüləli bəy Dədə Lahican sufilərindən idi. Heç şübhəsiz ki, Şah İsmayıl onu bu vəzifəyə sədaqətini nəzərə alaraq təyin etmişdi. Bütünlükdə isə, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində bu adamlar qorçubaşı vəzifəsinə təyinat almışdılar: Əbdüləli bəy Dədə (1506), Yakan bəy Təkəli (1509-1510), Sarıpirə Ustaclı (1512), Məntəş Sultan Ustaclı (1513), Yaraş bəy Ustaclı (1514), Əli Sultan Çiçəkli (1518), Nadir bəy (1524). Göründüyü kimi, qorçubaşılardan əksəriyyəti qızılbaşlara mənsub idi (24).

Qorçuların strukturunda yer alan digər dəstə müəlim qorçularıdır. Bu qorçular birbaşa şahla təmasda olan və ona müxtəlif məsələlərdə kömək göstərən adamlar idi. Belə qorçulardan rükab qorçularının adları çəkilir. Rükab qorçuları şahın ata minməsinə, atdan düşməsinə kömək edən adamlar idi. Çox güman ki, şahın bu və ya digər yerə hərəkəti zamanı atın seçilməsi və şah hüzuruna gətirilməsi, şahın ata minməsinə kömək göstərilməsi, şahın atdan düşməsinə yardım göstərilməsi rükab qorçularına aid olan məsələ idi. Ehtimal edilir ki, şahın istirahətinin təşkil edilməsi, şah düşərgəsinin yaradılması, şahın işə məsələlərinə nəzarət də müəlim qorçularının nəzarəti altında idi. Çünki bu məsələlərin hər biri ayrı-ayrılıqda məsuliyyətli işlər idi və onların icrasına da şah sədaqətli olan insanlar cəlb edilə bilərdilər.

Qorçuların başqa bir dəstəsi isə yaraq (silah) qorçuları idi. Bu qorçular şahın silahlarının, təchizatının, geyiminin daşınmasına,

şaha çatdırılmasına və onların mühafizəsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Yaraq qorçuları şahla olan təmaslarının xarakterinə görə iki qrupa bölünürdülər. Birinci qrup qorçular şaha yaxın olan qorçular, o biri qrup isə şaha yaxın olmayan qorçular kimi tanınırdılar. Şaha yaxın olan qorçular şahın döyüş silahlarını gəzdirirdilər. Bu silahlar soyuq silahlardan ibarət idilər - qılınc, ox qabı, kaman, şişpər (altı qulaqlı gürz), xəncər, zireh, sipər, nacağ və digərləri. Hərbi yürüşlər zamanı bu silahlar qorçuların mühafizəsində olurdular. Qorçular onların daşınmasına, mühafizəsinə, seçimdən asılı olaraq onların şaha çatdırılmasına məsuliyyət daşıyırdılar. Şübhəsiz ki, qorçular hərbi yürüşlər başlananda bu silahların hər birindən çoxlu sayda öz ehtiyatlarında saxlayır və şahı davamlı olaraq onlarla təmin edirdilər. Yaraq qorçularının ikinci qrupunu isə şaha yaxın sayılmayan qorçular təşkil edirdilər. Bu qrup qorçular şahın qeyri-döyüş geyiminə, təchizatına məsuliyyət daşıyırdılar. Həmin geyim və təchizatın arasında şahın libası, ayaqqabısı, qəlyanı, səndəlisi, çadırı, çovqan oynamaq və ov etmək üçün zəruri olan silah və əşyalar və s. var idi (25).

Qorçuların digər dəstəsinə isə xidmət (adi) qorçular təşkil edirdilər. Onlar sayca daha çox olmaqla şahın, onun ailə üzvlərinin, sarayın, şah düşərgələrinin mühafizəsinə məsuliyyət daşıyırdılar. Qorçular növbə ilə öz vəzifələrini icra edirdilər və güman edilir ki, qorçulara xüsusi hazırlıq keçilirdi. Çünki şahın mühafizəsinin etibarlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onlar silah işlətmək, at çapmaq, düşmən hücumlarından müdafiə olunmaq vərdişlərinə malik olmalı idilər. Mövcud məlumatlara görə, qorçuların vilayətlərdə də dəstələri mövcud idi. Bu dəstələr həm mərkəzə tabe olan dəstələr idi, həm də yerli hakimlərə tabe olan dəstələr idi. Birbaşa saray qorçubaşısına tabe olan vilayət dəstələri yəqin ki, şahın fərmanlarının və xüsusi göstərişlərinin icrasının təşkilinə məsuliyyət daşıyırdılar. Müxtəlif vilayətlərdə onların sayı müxtəlif ola bilərdi. Eyni zamanda vilayət hakimləri də öz mühafizələrinin təmin edilməsi üçün yanlarında qorçu dəstəsi saxlayırdılar. Vilayət hakimləri tərəfindən maliyyələşən bu dəstələrin hər birinin də özünün

qorçubaşısı var idi. Onlar vilayət hakimləri tərəfindən təyin edilirdi (26).

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində qorçuların sayının nə qədər olduğunu söyləmək çətindir. Amma saray həyatının tənzimlənməsi və idarə edilməsi üçün qorçuların rolu günü-gündən gücləndiyindən Şah İsmayılın hakimiyyətindən sonra onların sayı daha da artdı.

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə daimi qoşunların tərkibinə daxil olan dəstələrdən biri də qulamlar dəstəsi idi. 1510-cu ildə Şeybək xanla döyüşə yollanmazdan əvvəl Şah İsmayılın öz qoşunlarına Sultaniyyədə sıra baxışı keçirdiyi zaman qulamlar da xüsusi libaslarda və qızıldan olan gürzləri ilə onlar üçün ayrılmış yerlərdə qərar tutmuşdular. Qulamlar da şahın xidmətində dayanan bir dəstə idi. Bu dəstə həm mülki, həm də hərbi məzmunlu xidmət işlərini yerinə yetirirdi. Bu dəstəyə daha çox qeyri-müsləman gənclər cəlb edilirdilər. Onların arasında gürcülər, çərkəslər və digərləri də var idi. Qulamlar da şaha sədaqətli və şaha yaxın olan xidmət personalı idilər və onlara qullarağası adlanan birisi rəhbərlik edirdi. Əslində, qullar da şahın bütün fərmanlarını sözsüz icra etməyə hazır olan kontingent idi və ona görə onların da saray həyatında mühüm yeri var idi.

2. Qoşunların idarə edilməsi və təchizatı

Səfəvi qoşunlarının təşkilatlandırılması zamanı dövrün, xüsusi ilə də Ağqoyunlu dövlətinin qoşunlarının təcrübəsindən geniş şəkildə istifadə edildiyi üçün qoşunların idarə edilməsinin nizamlanmasında da həmin təcrübəyə istinad edilmişdi. Qoşunlarda tayfa idarəçiliyinin qorunması, qoşunların struktur bölgüsündə tayfa əlamətlərinin saxlanması həmin təcrübədən irəli gəlirdi. Səfəvi dövlətinin təşkilindən əvvəl də qızılbaş qoşunlarında tayfa əlamətinə görə hərbi vahidlərin təşkili təcrübəsi mövcud olmuşdu. Amma qoşun strukturlarının qarışıq şəkildə təşkil edilməsi təcrübəsi də istisna edilməməlidir.

Qoşunların idarəçilik piramidasının zirvəsində heç şübhəsiz ki, şah dayanırdı. Səfəvi dövlətinin təşkilindən əvvəl isə bu piramidanın zirvəsində mürşidi-kamil dayanırdı. Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra Şah İsmayıl dövlət rəhbərliyi ilə təriqət rəhbərliyini özündə birləşdirdi. Bununla, Şah İsmayıl həm dövlət rəhbəri kimi, həm də təriqət rəhbəri kimi Səfəvi qoşunlarının idarəçiliyini öz əlində cəmləşdirdi. İlk dövrlərdə qoşunların əsasını sufi müridləri təşkil edirdilər. Onların idarə edilməsi sufi xəlifələri olan tayfa başçıları tərəfindən həyata keçirilirdi. Qoşunların təchizatı da yerlərdə həll olunurdu. Bu barədə kifayət qədər məlumat olmasa da, istisna deyil ki, təchizat məsələlərinin həllində fərdi işlər əsas yeri tuturdu.

Dövlətin idarəedilməsində olduğu kimi, qoşunların idarəçiliyində də hökmdarlar hakimi-mütləq idilər. Səfəvi şahı Səfəvi qoşunlarının ali baş komandanı idi. Qoşunlarla bağlı olan hər şey məhz onun iradəsi əsasında müəyyənləşirdi. Sözsüz ki, Şah İsmayıl öz qərarlarını qəbul edəndə müəyyən amilləri nəzərə alırdılar. Məsələn, səfərbərlik imkanları, təchizat imkanları, qarşıya qoyulan vəzifələrin miqyası, qarşı tərəfin hərbi imkanları və s. Çünki bu məqamları nəzərə almaqla daha real qərarlar qəbul etmək mümkün idi. Əks təqdirdə, qəbul edilmiş qərarlar qeyri-real olar və onların icrası da qeyri-mümkün ola bilərdi. Qoşunların istər toplanmasında, istər onların döyüş vəzifələrinin həllinə cəlb edilməsində qoşun əhlinin təriqət etiqadına xüsusi diqqət yetirilirdi. Səfəvi dövlətinin təşkilindən əvvəl və eləcə də Səfəvi dövlətinin ilk illərində Səfəvi-qızılbaş qoşunlarını, əslində, elə təriqət qoşunları kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Çünki istər qoşunların toplanmasında, istər onların idarə edilməsində, istərsə də xidmət və fəaliyyət birliyinin yaradılmasında mürşid-mürid münasibətləri və müridlik etiqadı təsirli rola malik idi.

Qoşunların sayı, onların tərkibi, təchizi, ehtiyatları, idarəetmə strukturu və məqamları, döyüş hazırlığı məsələləri, yerləşdirilməsi, vəzifələri, fəaliyyəti şah tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Onun iradəsi, bütünlükdə, dövlətin hərbi işinin mahiyyətini, məzmununu

və səviyyəsini müəyyənləşdirirdi. Dövlətə hansı sayda qoşunun zəruri olması şah tərəfindən müəyyən edilirdi. Onun əmri əsasında həm mərkəzdə, həm də vilayətlərdə qoşun dəstələri təşkil edilirdi. Vilayətlərdə təşkil edilən qoşun dəstələri vilayət hakimlərinin rəhbərliyi altında olsalar da, onların da idarəçiliyi şahın iradəsi ilə həyata keçirilirdi. Şahın fərmanı olunca vilayət qoşunları dərhal onun birbaşa idarəçiliyi altına keçirdi. Vilayətlərdə təşkil edilmiş qoşun dəstələri, əslində, şahın hakimiyyətinin vilayətlərdə təmin edilməsi vəzifəsini icra edirdilər. Amma hərbi yürüşlər başlananda vilayət qoşunları vilayət hakimlərinin rəhbərliyi altında dövlətin ümumi qoşunlarına qatılırdılar. Vilayətlərdən nə qədər qoşun toplanması isə yenə şahın iradəsinə bağlı idi.

Müharibə və sülh məsələsi də şahın müstəsna səlahiyyəti idi. Xarici dövlətlərlə hərbi-siyasi münasibətlərin qurulması da Səfəvi şahının iradəsi ilə həyata keçirdi. Şah İsmayıl səltənət ərazilərinin genişləndirilməsi və ya kənar hərbi təhlükələrin qarşısının alınması üçün qonşu hökmdarlarla fəal hərbi-siyasi münasibətlərdə olmuşdu. Qonşu dövlətlər ya itaət altına gətirilir, ya da onlarla itifaq münasibətləri qurulurdu. Hərbi yürüşlər zamanı müttəfiq dövlətlərin yardımından istifadə edilməsi də istisna edilmirdi. Şah İsmayılın döyüş təcrübəsindən də istifadə edilməsi mümkün idi. Doğrudur, Şah İsmayıl fəthlik yürüşlərində, əsasən, müridlərindən təşkil etdiyi qoşuna arxalanırdı. Bununla belə, onun Misir dövləti ilə müttəfiqlik əlaqələrini qorumağa çalışması da baş vermişdi.

Döyüşlərin planlaşdırılması, təşkili və idarə edilməsi də bir qayda olaraq şah tərəfindən müəyyən edilirdi. Çox nadir hallarda dövlət adından aparılan müharibələrdə şahın iştirakı baş verməyə bilərdi. Xüsusi ilə Çaldıran döyüşündən sonra hərbi yürüşlərə Səfəvi əmirləri rəhbərlik etməyə başladılar. Bu zaman döyüşün aparılması şahın etibar etdiyi adama, daha çox isə şahzadələrdən birinə həvalə olunurdu. Bununla belə, döyüşün qarşısında dayanan məqsəd və vəzifələr, bu döyüşün nə zaman başlanması və tamamlanması da yenə şah tərəfindən müəyyənləşdirilirdi.

Müəyyən məsələlərin həlli zaman şah məşvərtlərin aparılmasını lazım bilirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Çaldıran döyüşü ərəfəsində Şah İsmayıl yaxın əmirləri və əyanları ilə belə məşvəət aparmışdı. Həyatının sonlarına yaxın Xorasan vilayətində vəziyyətin mürəkkəbləşdiyi zaman həmin vilayətin hakimi təyin edilmiş Təhmasib Mirzənin geri çağırılması da Şah İsmayılın əmir və əyanlarının məsləhəti ilə baş vermişdi. Şah sarayında böyük vəzifə tutan vəkilin, vəzirin, qorçubaşının əmir ül-üməranın qoşun və hərbi məsələləri ilə bağlı şaha məsləhət və təkliflər verməsi də istisna edilməməlidir.

Səfəvi qoşunlarının idarəetmə piramidasında şahdan sonra ikinci yeri əmir ül-üməra (əmirilər əmiri) tuturdu. Doğrudur, səltənətin ikinci adamı kimi vəkil də qoşun və hərbi işlərinə müdaxilə edə bilərdi. Bununla belə, qoşunlara daimi rəhbərlik əmir ül-üməranın üzərində idi. O, şah adından qoşunları idarə edirdi və şahın iradəsini həyata keçirirdi.

Məlumdur ki, qızılbaş qoşunları tayfa qoşunlarından ibarət idi və tayfa qoşun dəstələrinin hər birinə də həmin tayfanın əmiri rəhbərlik edirdi. Tayfa əmirlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və nizamlanması üçün isə əmirlər əmiri (əmir ül-üməra) vəzifəsi təsis edilmişdi və şahın ən etibarlı adamlarından biri bu vəzifəyə təyin edilirdi.

Dövrünün digər dövlətləri kimi, Səfəvi dövləti də, əslində, qoşunlara dayaqlanan bir dövlət idi. Yetərli hərbi gücə malik olmadığı təqdirdə onun mövcudluğu da uzun müddət davam edə bilməzdi. Yəni qoşunların dövlətin mövcudluğunda böyük yeri olduğu kimi, əmir ül-üməranın da saray daxilində böyük nüfuzu var idi. Çünki səltənətin zamani olacaq güclü qoşunların təşkilatlandırılması və onların fəaliyyətinin nizamlanmasında əmir ül-üməranın rolu böyük idi. Hətta Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk illərində əmir ül-üməra vəzifəsi ilə vəkil vəzifəsinin bir adamda birləşdirilməsi də baş vermişdi və Hüseyn bəy Lələ həmin vəzifələrə təyin edilmişdi. Sonradan bu vəzifələr ayrılmışdı. Elmi-tarixi ədəbiyyatda əmir ül-üməra vəzifəsini tutan adamın sipəhsalar adlan

ilə də rastlaşmaq mümkündür. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində bu əmirlər əmir ül-ümərə vəzifəsinə təyinat almışdılar (27): Hüseyin bəy Lələ Şamlı (1501), Əmir Nəcmi Zərgər Gilani (1509), Əmir Yarəhməd Xuzani (Nəcm Sani - 1509-1510), Əmir Mir Əbdülbaqi Nemətullahi (1513-1514), Məhəmməd bəy Süfrəçi Ustaclı (1514-1515), Bayazid Sultan Ustaclı (1523-1524), Div Sultan Rumlu (1523-1524) və Mustafa Sultan (Kəpək Sultan) Ustaclı (1524).

Qoşunların idarəçilik piramidasında sonrakı bənd tayfa əmirlərinə məxsus idi. Tayfaların üzvlərindən təşkil edilmiş qoşun dəstələri nisbi bir struktur kimi mövcud idilər. Sayından asılı olmayaraq tayfa əlamətinə görə təşkil edilmiş qoşun dəstələri bir qayda olaraq hərbi yürüslərə öz tayfa əmirlərinin rəhbərliyi altında qoşulurdular. Tayfa əmirləri tayfa üzvlərindən təşkil edilmiş qoşun dəstələrinin formalaşdırılmasında, onların təchizində və idarəçiliyində müəyyən müstəqilliyə malik idilər və həm də bu işlərə məsuliyyət daşıyırdılar. Döyüş tapşırıqlarının icrası zamanı da bu qoşun dəstələri öz tayfa əmirlərinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdilər. Bir qayda olaraq qoşun dəstələri cəbhənin ya mərkəzində, ya sağ və ya da sol cinahında yerləşdirilir və qoşun dəstəsi həmin cinahın ümumi rəhbərinin komandanlığı altında döyüş tapşırığı icra edirdi. Tayfa qoşun dəstələrinin şahın göstərişi əsasında ayrıca tapşırıqların icrasına cəlb edilməsi də mümkün idi. Nəzərə alınmalıdır ki, tayfa əmirləri qoşun dəstələrinə rəhbərlik etdikləri zaman tayfa rəhbərləri kimi deyil, qoşun əmirləri kimi çıxış edirdilər. Onlar bu zaman ən böyük hərbi vahidlərin rəhbəri olduqları üçün idarəetmə piramidasında əmir ül-üməradan sonrakı məqamı tuturdular.

İstər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarında, istərsə də Səfəvi qoşunlarında Əmir Teymur qoşunlarında olan strukturlaşma hələ tamamilə öz həllini tapmamışdı. Mənbələrdə də qoşunların struktur bölgüsü haqqında məlumatlarla rastlaşmaq mümkün deyil. Məsələn, məlumdur ki, Teymuri qoşunlarında 10, 100 və 1000 nəfərlik hərbi vahidlər mövcud idi. Bu hərbi vahidlərə mü-

vafiq olaraq onbaşı, yüzbaşı və minbaşılar rəhbərlik edirdilər. Qoşun idarəçiliyində kifayət qədər çevik və səmərəli olan bu struktur bölgüsünün Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarında tətbiqi haqqında mənbələrdə hər hansı bir məlumatın olmaması həmin təcrübənin hələ tam şəkildə qoşunlarda özünə yer tapmaması qənaətini verir. Mənbələrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunlarında tətbiq olunan struktur vahidləri kimi qoşun, tip, fəvc və tümənə rast gəlmək mümkündür. Məlumatlara görə, qoşun deyəndə 50-100 nəfərlik dəstə nəzərdə tutulurdu. Fövclər 100-500 nəfərdən, tiplər 1000-5000 nəfərdən, tümən isə 10 min nəfərdən ibarət olurdu (28). Qoşunlar əsasən tümənlərin bazasında formalaşdırılırdı. Vilayətlərdə və ya tayfa daxilində tümənlərin sayı çox olduqda onların bazasında qoşun dəstəsi formalaşdırılırdı.

Səfəvi qoşunlarında da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumi anlamda qoşun, ləşgər və sepah bölgüləri ilə, həmçinin fəvc və firqə anlayışları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu anlayışların hansı sayda qoşun dəstəsini özündə ifadə etdiyini dəqiqliklə söyləmək çətinidir. Amma mənbə mətninin məzmunundan anlaşılan budur ki, fəvc qoşunların daha kiçik bir vahidini ifadə edirdi. Məsələn, mənbələrin birində bildirilir ki, qoşunlardan bir fəvc ayrıldı və başqa bir vəzifənin icrasına istiqamətləndirildi (29). Başqa bir mənbədə də fəvc sepahın (qoşunun) bir dəstəsi kimi verilmişdir (30). Bundan başqa, mənbələrdə tip terminini ilə də rastlaşmaq mümkündür. Mənbələrin birində bildirilir ki, qoşunların bir cənahını 5 tip təşkil edirdi (31). Doğrudur, mənbədə "tip" termini Ağqoyunlu Muradın qoşunlarına aid olan bir hərbi vahidi ifadə edirdi. Amma Şah İsmayılın həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı olan bir mənbədə bu termindən istifadə edilməsi bu terminin ifadə etdiyi qoşun vahidinin Səfəvi qoşunlarında olması qənaətini də verə bilər. Məzmunundan hasil olunan qənaətə görə, tip bir hərbi vahid kimi fəvcdən daha böyük olan vahiddir. Ona görə də güman etmək olar ki, Ağqoyunlu qoşunlarında olduğu kimi Səfəvi qoşunlarında da fəvc 100-500 nəfərdən, tip isə 1000-5000 nəfərdən ibarət ola bilərdi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, tədqiqata cəlb edilmiş mən-

bələrdə və elmi-tədqiqat əsərlərində Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində fövcün və tipin şəxsi heyətinin sayının konkret olaraq neçə nəfərdən ibarət olması barəsində mənbə məlumatlarına rast gəlinməmişdir.

Mənbələrdə Səfəvi qoşunlarında 1000 nəfərlik vahidlərin mövcudluğu haqqında da məlumatlar vardır. Bu vahidlər konkret adla adlandırılmasalar da, məlum olur ki, 1000 nəfərlik vahidlərin hər birinin özünün bayrağı var idi və bu vahidlər hərəkətdə olarkən bayraqlar havaya qaldırılırdı (32). Min nəfərlik dəstələr döyüşlərə də öz bayraqları ilə gedirdilər. Buradan da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, 1000 nəfərlik dəstələr qoşunların əsas taktiki vahidi idi və böyük qoşun dəstələri də sözsüz ki, 1000 nəfərlik dəstələrdən təşkil edilmişdilər.

Mənbələrdə yüzbaşı sözü ilə də rastlaşmaq mümkündür (33). Doğrudur, yüzbaşının 100 nəfərdən ibarət qoşun dəstəsinə rəhbərlik edib-etmədiyi haqqında da lazımi məlumatı mənbələrdən əldə etmək mümkün deyil. Amma qoşunlarda belə bir bölgünün olması heç də istisna edilməməlidir. Məsələn, məlumatların birində bildirilirdi ki, Şərqi Anadoluda döyüş tapşırıqların icrası xüsusi fədakarlıq götərmiş minbaşılar və yüzbaşılar Şah İsmayılın qiymətli hədiyyələri ilə mükafatlandırıldılar (34).

Səfəvi-qızılbaş qoşunlarında Qaraqounulu və Ağqoyunlu qoşunlarında olduğu kimi həm mükəmməl hücum, həm də mükəmməl müdafiə silahları və təchizatı olmuşdur. Hücum silahlarına qılıncı, nizəni, mizrağı, baltanı, süngünü, toppuzu, şişpəri, təbərzi, xəncəri, ox-kamanı, müdafiə silahlarına isə dəbilqəni, qalxanı, zireh geyimi və s. aid etmək olar. Zireh geyimlər adətən bütün bədəni müdafiə edirdi və bununla bağlı zirehli geyim istehsalının ən qabaqcıl texnologiyası mənimsənilmişdi. Zirehli geyim həm də atlara geyindirilirdi. Atların mühafizə edilməsi üçün onların bədənlərinin bütün hissələrini qoruyan geyim nümunələri hazırlanmışdı.

Təbriz şəhəri silah və təchizat istehsal edən mərkəzlərdən biri idi. Mənbə məlumatlarından bəllidir ki, hələ Sultan Heydər dö-

nəmində qızılbaş qoşunlarının təchiz və təmin edilməsi üçün Təbrizlə əlaqələr yaradılmasına cəhd göstərilirdi (35). Sonradan isə Səfəvi dövlətinin digər şəhərlərində silah və təchizat istehsalı rəvnəq tapmağa başladı. Bunun üçün Azərbaycan ərazisində, eləcə də Səfəvi dövlətinin digər ərazilərində kifayət qədər xammal və istehsal təcrübəsi var idi.

Xəncər və nizə Səfəvi döyüşçülərinin, o cümlədən Şah İsmayılın istifadə etdiyi əsas silahlar idilər. Bu silahlar hücum silahları olmaqla Şah İsmayılın təkbətək döyüşlərində öz məharətini nümayiş etdirə bildiyi silahlar idi. Təkbətək döyüşlərdə nizədən istifadəyə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu da onu deməyə əsas verirdi ki, nizə istehsalı sahəsində kifayət qədər ciddi təcrübə əldə edilmişdi.

Şah İsmayılın işlətdiyi qılınc haqqında isə əfsanələr doluşmaqdadır. Əvvəlki fəsillərdə qeyd edilmişdi ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşü zamanı qılıncı ilə topları bir-birinə bağlayan zəncirləri qıra bilmişdi. Bir rəvayətə görə isə Şah İsmayıl qılıncı ilə hətta Osmanlı topunun lüləsini iki yerə bölə bilmişdi. Yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapan bu rəvayət belədir: "Osmanlı sultanı Şah İsmayıl Səfəvidən xahiş edir ki, Çaldıran savaşı çağında top lüləsini ikiyə böldüyü qılıncı ona göndərsin. Şah İsmayıl bu diləyi yerinə yetirib, qılıncı Osmanlı Darül-xülfəsinə (paytaxtına) göndərir. Sultan qılıncı götürüb, öz saray adamlarının gözü qarşısında top lüləsi üzərində sınaq edir. Ancaq istənilən nəticə alınmır. Buna görə də Sultan, Səfəvi hökmdarına giley-küzü məktubu yazıb bildirir: "...görünür Qızılbaş şahı bir qılıncı "qardaşından" qızırqalanıb və vermək istəməyib". Şah İsmayıl az sonra belə bir cavab məktubu göndərir: "Qılınc həmin qılıncdır, qol həmin qol deyil" (36).

Səfəvi qoşunlarının silah təchizatından danışarkən tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan mühüm məsələlərdən biri bu qoşunların odlu silaha malik olub-olmamasıdır. Xüsusilə, Çaldıran döyüşünün nəticələrinin araşdırılması əsnasında Şah İsmayılın nə üçün odlu silahdan istifadə etməməsi elə indinin özündə də təəccüb və təəssüf doğurmaqdadır. Yəni odlu silahdan istifadə edilməməsi Şah İsmayıl üçün, onun qoşunları üçün ağır nəticələrə və

bu nəticələrin məntiqi davamı kimi sonradan səltənətin qərb ərazilərinin itirilməsinə yol açdı.

Çaldıran döyüşünün təhlili göstərdi ki, Şah İsmayıl bu döyüşün aparılması üçün odlu silahdan, xüsusi ilə də toplardan istifadə etmədi. Hətta o, Osmanlı qüvvələri üzərinə qəfil hücum edilməsini, bu qoşunlara qarşı maneəvlər həyata keçirilməsini də düzgün, mərdlik əənələrinə uyğun olmadığını bildirdi. Onun nəzərində məhz fiziki gücün daha çox üstünlük təşkil etdiyi döyüşlər mərdlik əənələrinə uyğun idi və özü də bu əənələrin gözlənilməsini döyüş aparılması üçün mühüm şərt sayırdı. Bununla da, əslində, Şah İsmayıl taktiki yanlışlığa yol verdi.

Odlu silahların meydana gəlməsi, ümumən, hərə işi tarixində yeni bir mərhələnin, daha üstün və dağıdıcı mərhələnin başlanğıcını qoyulması demək idi. Bu silahın tətbiqi özü ilə yeni imkanlar açdı, döyüşün təşkilinə yeni bir məzmun verirdi. Ola bilsin ki, Şah İsmayılın dövründə odlu silahın bütün imkanları mənimsənilməmişdi. Bununla belə, onlardan istifadə edilməsi döyüş gücünü xeyli artırırdı. Ona görə də, hərə işinin bu yeni nailiyyətinin Şah İsmayıl tərəfindən ehtiyatla qarşılınması çox güman ki, klassik əənələrə daha çox bağlılıqdan irəli gəlirdi.

Çaldıran döyüşündə Səfəvi qoşunlarına toplardan və odlu silahdan istifadə edilməməsi heç də Şah İsmayılın və Səfəvi qoşunlarının odlu silahdan xəbərsiz olmasından irəli gəlmirdi. Mənbələrdə olan çoxsaylı faktlar onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl odlu silahla tanış olduğu kimi, Səfəvi cəbbəxanalarında da odlu silah mövcud idi. Bu mənada elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayıl qoşunlarında odlu silahın olmamasının iddia edilməsi (37) tarixi həqiqətlərdən uzaqdır. Hətta Çaldıran döyüşünə qədər bu silahlardan çoxlu sayda istifadə edilməsi faktları da mövcuddur.

Şah İsmayıl qoşunlarının Bakı qalası üzərinə hücumuna həsr edilmiş minüatür rəsmlərindən birində tüfəngləri görmək mümkündür. Həmin tüfənglər Bakı qalasını müdafiə edən döyüşçülərin əlində göstərilə də, sözsüz ki, Səfəvi döyüşçüləri onların nə olduğunu bilirdilər və ona qarşı müdafiə tədbirlərini də seçə bilirdilər.

Hətta bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda Bakı döyüşü zamanı Səfəvi qoşun dəstələrinin də top və tüfənglərdən istifadə etmələri haqqında məlumat mövcuddur (38). Bakı döyüşündən az sonra, Səfəvi qoşunlarının Təbriz üzərinə hücumu zamanı artıq qızılbaş döyüşçülərinin də tüfənglərdən istifadə etməsi mənbələrdə öz əksini tapmışdır (39). Mənbələrdə qulam və qorçuların bu döyüş zamanı tüfənglərdən məharətlə istifadə edilməsi göstərilmişdir.

Səfəvi qoşunlarının Ağqoyunlu Sultan Murada və ona köməyə gəlmiş Osmanlı qoşun dəstəsinə qarşı döyüşdə də toplardan istifadə olunması barəsində mənbələrdə məlumat vardır. Həmin məlumatlara görə, Sultan Muradın köməyinə gəlmiş Osmanlı qoşun dəstəsindəki topların ələ keçirilməsində Şah İsmayılın qardaşı Sultan İbrahim Mirzə də iştirak etdi. Onun rəhbərliyi altında Osmanlı qoşunlarında olan toplar nəinki ələ keçirildi, hətta onlardan Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı döyüşdə istifadə də edildi. Mənbə məlumatına görə, sonradan Şah İsmayıl da bu döyüşə qoşuldu və o, bu döyüşdə topların istifadəsinə elə bir ehtiyac olmadığını bildirdi (40).

Qeyd edildiyi kimi, mənbə məlumatına görə, Osmanlı qoşun dəstəsindən müəyyən sayda top qənimət kimi ələ keçirilmişdi. Lakin sonradan bu toplardan necə istifadə edilməsi barəsində məlumatlarla rastlaşmaq mümkün deyil. Səfəvi qoşunlarında odlu tüfəngdən istifadə haqqında və hətta top istehsalçıları haqqında mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda əlavə xeyli məlumatlar vardır (41).

Bütün bunlar onu göstərir ki, Səfəvi qoşunlarında odlu silahla tanışlıq var idi. Əslində, hələ Səfəvi dövlətindən əvvəl Azərbaycan ərazisində odlu silahla tanışlıq var idi. Məlumatlar istər Ağqoyunlu dövlətində, istərsə də Şirvanşahlar dövlətində odlu silahdan istifadə edilməsini təsdiq edirlər. Yuxarıda Bakı qalasının müdafiəçilərinin tüfəngdən istifadə etmələri haqqında məlumat buna bir təsdiqdır. XV-XVI əsrlər Azərbaycanda odlu silaha keçid dövrüdür. Bu keçid dövrünü Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində sürətləndirmək də mümkün ola bilərdi. Lakin Şah İsmayılın hakimiyyəti

yəti illərində yetərli sayda odlu silahın əldə edilməsi imkanının olmaması istər-istəməz qoşunların döyüş gücünə öz təsirini göstərdi. Şah İsmayılın yeganə böyük hərbi uğursuzluğu həm də məhz odlu silahın vaxtında qoşunların silahlanmasına alınmamasından irəli gəldi.

Qoşun əhli müvafiq maaşla təmin olunurdu və bu maaşın vaxtında qoşunlara çatdırılması ciddi nəzarət altında saxlanılırdı. Mövcud məlumatlara görə, qoşunlara maaşlar ildə iki dəfə verilirdi və bu tələbə həmişə əməl edilirdi. Məlumatlarda bildirilir ki, Qara Yusif döyüşlər zamanı əldə etdiyi qənimətləri də bütünlüklə qoşunları arasında bölüşdürürdü və bununla qoşunları razı salırdı. Yerlərdə isə qoşunların müəyyən hissəsi öz maaşlarını tiyul vasitəsilə əldə edirdilər. Yəni bu kontingent adamlara tiyul torpaqları paylanırdı. Onlar bu torpaqdan əldə etdikləri gəlirlə özlərini dolandırırtdılar. Amma bir şərtlə ki, zərurət yarananda onlar qoşunlara toplanmalı idilər.

Daimi qoşun dəstələrinin təchizatı şah xəzinəsi tərəfindən təmin olunurdu. Bu qoşun dəstələrinə mənsub olan qorçuların, qulamaların geyimi də mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil olunurdu. Onların geyimi qoşunların geyimindən fərqlənirdi.

Döyüşlər zamanı xüsusi şücaət göstərmiş əmirilər və döyüşçülər şah tərəfindən mükafatlandırılır, ona at və döyüş təchizatı verilirdi. Məsələn, döyüşlərin birində atını itirmiş döyüşçülərə Şah İsmayılın əmri ilə şah tövləsindən at verildi, silahı olmayanlar şah cəbbəxanasından silah aldılar. 1507-ci ildə Məhəmməd xan Ustacının Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı apardığı döyüşdəki uğuruna görə də Şah İsmayıl tərəfindən səxavətlə mükafatlandırılması haqqında mənbələrdə məlumat mövcuddur. Bu döyüşə görə yalnız Xan Məhəmməd Ustacılı deyil, onun bütün döyüşçüləri şahın şəfqəti ilə qarşılaşdılar. Məhəmməd xanın özünə isə şah tərəfindən at, daşqaşlarla bəzədilmiş kəmə, xəncər və qılınc göndərildi (42).

Zəfərlə başa çatdırılmış döyüşlər zamanı əldə edilmiş qənimətlər də qoşunların maliyyə ödəncələrinin bir hissəsini təşkil edirdi. Mülki əhaliyə toxunmadan belə qənimətlərin əldə edilməsi imkan-

ları isə mövcud idi. Qeyd edildiyi kimi, qoşunlar bir qayda olaraq hərbi yürüşə özlərinin çoxsaylı məişət əşyalarını və təchizatlarını da aparırdılar. Qoşun başçılarının çadırları isə hətta döyüş şəraitində belə çox zəngin şəkildə bəzədilirdi. İstər qoşun başçısının, istərsə də döyüşçülərin çadırlarından çox qiymətli qənimətlər ələ keçirmək mümkün olurdu. Onlar da Şah İsmayıl tərəfindən döyüşçülər arasında paylanılırdı.

Qoşunların ərzaqla və iaşə ilə təmin edilməsində ordu-bazar təcrübəsindən istifadə edilirdi. Qoşunların hərbi yürüşü zamanı hər bir döyüşçünü onun xidmətçiləri də müşayiət edə bilərdilər. Xidmətçilər döyüşçülərin iaşəsinin, istirahətinin, silaha və ata xidmətinin təşkilində iştirak edirdilər. Bu xidmətçilərin sayı da əlavə ediləndə qoşunların sayı adətən böyük bir rəqəm alınırdu. Böyük sayda olan qoşunun ərzaqla təmin edilməsinin qoşunların öz öhdəsinə buraxılması əlavə çətinliklərlə müşayiət oluna bilirdi. Xidmət personalı ilə birlikdə böyük sayda olan qoşun dəstəsinin yalnız bir aylıq ərzağının daşınması üçün minlərlə arabaya ehtiyac ola bilirdi və bu arabaların qoşunlara əlavə edilməsi hərəkət çəvikliyi xeyli azalda bilirdi. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün qoşunların tərkibində ordu-bazar deyilən ticarət strukturu təşkil edilmişdi. Ordu-bazar da qoşunların xidmət personalı statusunda idi. Bu struktura müəyyən maliyyə imkanı olan ticarət adamları və onların xidmət personalı daxil edilirdilər. Ordu-bazar qoşunlarla birlikdə hərəkət edir və yerlərdə pul ilə əhalidən qoşunlar üçün zəruri olan ərzağı, əşyaları alır və sonra da onları qoşun əhlinə çatırdı. Qoşun əhli də artıq ərzaq ehtiyaclarını aradan qaldırmaq üçün vaxt itirmir və zəruri olan əşyaları ordu-bazardan alırdı. Ya da zəruri olan əşyaların tapılması ordu-bazara sifariş edilirdi. Mənbələrdə olan məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, qoşunlarda ordu-bazar yalnız təchizat strukturu deyildi. Bu struktur həm də qoşun əhli üçün istirahət və əyləncə yeri idi(43).

3. Şah İsmayılın hərbi məharəti

Şah İsmayılın hərbi məharəti dövrünün ənənələri və təcrübəsi üzərində formalaşsa da özünəməxsus xarakterik cəhətlərə də malikdir. Məhz bu özünəməxsus cəhətlər onun hərbi uğurlarını təmin edir, onun əzəmətli sərkərdə keyfiyyətlərini ortaya qoyurdu. Əslində, Şah İsmayılın hərbi məharəti dövrün hərbi məharəti tarixində yeni bir səhifə kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki hələ kifayət qədər gənc yaşlarında çoxsaylı qoşunlara rəhbərlik etmək vəzifəsini öz üzərinə götürməklə fəthlik uğurları ilə Şah İsmayıl yeni bir qüdrətli dövlətin əsasını qoydu, bu dövləti bölgənin ən güclü dövlətlərindən birinə çevirdi.

Şah İsmayılın hərbi məharətinin başlıca cəhətlərindən biri fiziki gücü öldürücü zərbə qüvvəsinə çevirmək bacarığı idi. Hələ gənc yaşlarından Şah İsmayıl bu keyfiyyəti ilə fərqlənirdi və bu keyfiyyəti ilə də bütün qoşunlara nümunə idi. Şəxsi nümunə göstərmək, qoşunları döyüşdə öz arxasınca aparmaq Şah İsmayılın hərbi məharətinin digər bir cəhəti idi. O döyüşün planlaşdırılması, qüvvələrin bölüşdürülməsi, döyüşün idarə edilməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürməklə yanaşı, həm də bir qayda olaraq döyüşün aparılması ağırlığını öz üzərinə götürürdü. İştirak etdiyi döyüşlərin demək olar ki, hamısının taleyi də məhz Şah İsmayılın döyüş bacarığı və fədakarlığı nəticəsində təmin edilmişdi. Bütün bunlar isə son nəticədə səltənət hüdudlarının Azərbaycandan xeyli kənara çıxmasına yol açmışdı.

Səfəvi dövlətinin təşkilinə qədər Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) təriqət idarəçiliyi ilə qoşun idarəçiliyini öz üzərinə götürmüşdüsə, Səfəvi dövlətinin təşkilindən sonra həm də dövlət idarəçiliyini öz üzərinə götürdü. Bununla, Şah İsmayıl dövlətin ali baş komandanı vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Amma o, sadəcə ali baş komandan deyildi. O həm də dövlətin baş sərkərdəsi idi və yuxarıda deyildiyi kimi, döyüşlərin təşkilində, idarəçiliyində və aparılmasında birbaşa iştirak edirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qoşunların təşkili, təchizi, yerləşdirilməsi, qoşun ehtiyatlarının yaradılması, idarə edilməsi dövlətin rəhbəri və ali baş komandanı kimi Şah İsmayılın iradəsi əsasında baş verirdi. Bütünlükdə, hərbi məsələlərlə bağlı səltənət siyasəti onun tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Məlum olduğu kimi, Şah İsmayılın hərbi məsələlər üzrə məşvərət orqanı da mövcud idi. Amma qərar qəbulunda Şah İsmayılın mövqeyi əsas idi.

Müharibə və sülh məsələsi də Şah İsmayılın müstəsna səlahiyyəti idi. Xarici dövlətlərlə hərbi-siyasi münasibətlərin qurulması da onun iradəsi ilə həyata keçirdi. Hansı dövlətlərə qarşı müharibə aparılması, bu dövlətlərlə hansı razılaşmanın əldə edilməsi, qonşu dövlətlərlə münasibətlərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi də səltənət hökmdarı kimi Şah İsmayılın müstəsna səlahiyyəti idi.

Səltənətin hüdudlarının genişləndirilməsi üçün hərbi gücün tətbiqi, səltənətin hüdudlarının mühafizəsi, səltənət daxilində hərbi-siyasi sabitliyin təmin edilməsinin təşkili də Şah İsmayılın nəzarətində olan məsələlər idi. Müəyyən dövlət və vilayət hakimlərinə qarşı münasibətlərin qurulmasında Şah İsmayıl hərbi-diplomatik vasitələrdən də istifadə etməyə çalışırdı. Belə hakimlər Səfəvi dövlətinə tabeçiliyi qəbul etdikdə, bir qayda olaraq, yerli hakimlər öz vəzifəsində saxlanılır və hətta onlara müəyyən köməklik də göstərilirdi. Amma hərbi-diplomatiya yolu ilə bir nəticə əldə edilmədikdə bir qayda olaraq qoşunların tətbiqinə əl atılırdı.

Müharibənin aparılmasına Şah İsmayıl, adətən, böyük qüvvə cəlb etməzdi. Bu məqam da Şah İsmayılın hərbi məharətinin xarakterik tərəflərindən biri idi. Şah İsmayıl qoşun çoxluğunu, qoşunların yüksək döyüş qabiliyyəti ilə əvəz etməyə çalışırdı.

Qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl iştirak və rəhbərlik etdiyi döyüşlərin heç birində qüvvə üstünlüyünə malik olmamışdı. Lakin, Çaldıran döyüşü istisna olmaqla digər döyüşlərdən uğurla çıxması məhz qızılbaş döyüşçülərinin məharəti və yüksək döyüş qabiliyyəti nəticəsində baş vermişdi. Mənbələrdən birində qızılbaş qoşunlarının döyüş məharəti, döyüşə hazırlığı və onların döyüş potensialı haqqında belə təsvir edilmişdir: "...Xacənin gözü qızılbaş

Şah İsmayıl döyüş zamanı. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

بنفش کوشش بسیار تو برودن شمار هست نمودند چنانچه نهار تنه است
شمار که بر آن حصار و محاصران ناپدید گشت او او نذر روز دیگر حضرت شاه را

قدم چهارم در می دلاوری پیش گذاشته و عازمان مند و بی اقبالت حضرت
ن شیار و آسمان من و زمانه تابان از شهاب کمان کش آفتاب بقصد محاصران

Şah İsmayıl döyüş zamanı. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

fövcünə (dəstəsinə - M.S.) sataşanda gördü ki, atlas və zərlə toxunulmuş çadırlar bir fərsəngə yaxın ərazini tutur, hər çadırın yanında 3-4 pak bədöv, ərəb və Bayat atları bağlanıb, bir qatar mayə dəvə yatıb. Hər çadırın yanında da zərli yəhərlə yəhərlənmiş bir at dayanıb ki, hansısa bir tərəfdən və ya qoşundan, gecə və ya gündüz qəfil hücum olarsa, qoşun dərhal atlansın və 12 min nəfər qızılbaş at belində hazır olsun. Bütün qoşun əhlinin başında əlvən tac var idi və onun ətrafına əla sarılmışdı. Daş-qaşla bəzədilmiş tumarlar və əbləqlər bənd etmişdilər. Onların əksəri zərbafta parçalardan və samur dərisindən paltarlar geymişdilər və hamısının qəbzəsi qiymətli daşlarla bəzədilmiş xəncər və qılncı var idi. Hər birinin rəkibdarı rəhib boğçalarını çiyinlərindən asmış şücaətli cavan türk oğlanları idilər və əgər döyüşçülər məndillərini başlarına bağlasaydılar, onda tac və sarğını nökörlər əllərində tutardılar. Şatırlar da ömürlərinin erkən çağlarını yaşayan növrəstə cavanlar idilər. Əgər bir iş baş versəydi onlar nacağla düşmənin böyrünü yarırırlar. Onların hər birinin bir, iki ya üç mehtəri var ki, onlar bir yumruğa düşmənin beynini dağıdılar. Əsgərlər də yenicə yetişmişlərdir. Həzrət şah bahadır xanın 12 min adamı olsa da, onlar belə cavanlar idi. Hər neçə min nəfər eyni ocaqdan olsaydılar, hamısı bir-birinin qohum-əqrəbası və əmiuşaqlarıdır, bir-birinin yolunda ölümə gedərdilər. Əgər döyüşdə kimsə onların qohumunu öldürsəydi, hamısı hərəkətə gələrdilər. Ölən şəxsin tayfadaşları onun ya oğlunu, ya qardaşını, ya da əmisi oğlunu xidmətə götürərdilər. Əgər ata tərəfdən yaxın qohumu olmasaydı, onda ana tərəfdən, yox, əgər ana tərəfdən də qohumu olmasaydı, onda arvadı tərəfdən olan qohumlarından birini. Xülasə, şah bahadır xan belə nizam-intizam yaratmışdı" (44).

Bu təsvirlərdə Şah İsmayılın döyüş taktikasının müəyyən elementləri öz əksini tapmışdır. Onun hərbi yürüşə yollanarkən döyüş ehtiyatları götürməsi, o cümlədən hər bir döyüşçünün bir neçə baş ata malik olması artıq məlumdur. Ehtiyat atların götürülməsi həm hərəkət sürətini təmin edirdi, həm də döyüş itkilərini vaxtında aradan qaldırmağa imkan verirdi. Təsvirdən göründüyü kimi,

Səfəvi qoşunları daim döyüşə hazır vəziyyətdə olurdular ki, işarə anında dərhal düşmən hücumunun qarşısını almağa qadir olsunlar. Qoşunların tayfa əlamətinə və hətta tayfa daxilində də qohumluq əlaqələrinə görə toplanması konkret şərait üçün qoşunların döyüş qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edən bir məqam idi və bu məqamdan da yerli-yerində istifadə olunurdu.

Şah İsmayılın hərbi məharətinin xarakterik məqamlarından biri də döyüş taktikasının soyuq silahların imkanları üzərində qurulması idi. Əslində, Şah İsmayılın taktikası yalnız soyuq silah üzərində qurulmuş taktikanın son və ən yaxşı nümunələri idi. Bu taktika silahların döyüş imkanlarının istifadədə olan atların sürət imkanları ilə düzgün əlaqələndirilməsinin nümayişi idi. Eyni zamanda fərdi vərdişlərin, fiziki gücün və şəxsi məharətin səfərbər edilməsi Şah İsmayılın və onun rəhbərlik etdiyi qoşunların taktikasının səmərəliliyinə öz təsirini göstərirdi.

Soyuq silahlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması isə hər bir döyüşçüdə fiziki hazırlığın və döyüş vərdişlərinin yüksək səviyyədə olmasını tələb edirdi. Ona görə də qoşunlarda yüksək hərbi məharəti göstərə biləcək döyüşçülərin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Məlumdur ki, döyüşçülər ilkin döyüş vərdişlərini hələ tayfa daxilində alırdılar. Onlar kiçik yaşlarından köçəri həyatının tələblərindən irəli gələn at çapmağı, soyuq silahlardan istifadə etməyi öyrənirdilər. At da, ox-kaman da, qılınc da hər bir türkün həyatının ayrılmaz elementləri idilər. Bu da onlardan tələb edirdi ki, at çapmaqda, silah işlətməkdə öz vərdişlərini təkmilləşdirsinlər. Yəni, hərbi məharətinin təkmilləşdirilməsində şəxsi təşəbbüskarlıq, şəxsi təmrinlər mühüm yer tuturdu. Daimi qoşunların tərkibində döyüş vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif yarışların və çalışmaların keçirilməsini istisna etmək olmaz. Ov mərasimləri də döyüş keyfiyyətlərinin formalaşmasında müəyyən rola malik idi. Xüsusilə, havaların soyuq olduğu və hərbi yürüşlərin bir qayda olaraq keçirilmədiyi mövsümlərdə ov mərasimləri daha çox keçirilirdi. Hökmdarlardan, əmirlərdən başlamış döyüşçülərə qədər bütün qoşun əhli bu mərasimlərdə iştirak edir və

bununla onlar həm də döyüş vərdişlərini və məharətlərini təkmilləşdirirdilər.

Döyüşçülərin fərdi vərdişlərinin və məharətlərinin yüksək olması Şah İsmayıl tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bununla, o öz döyüşçülərində şəxsi məharətin artırılmasına bir maraq yaradırdı və döyüşçülər də bilirdilər ki, göstərilən şücaət mükafatsız qalmayacaqdır. Mənbələrdə də bu məqam öz əksini tapmışdır. Mənbələrin birində belə deyilirdi: "O vaxtlar qızılbaşların qaydası belə idi ki, hər kim döyüş günü daha çox hünər göstərsəydi padşahın yanında onun izzəti daha çox olacaqdı və ali mənəbə çatacaqdı. Əsil-nəsəb söhbəti yox idi. Əgər olsaydı o da əlavə olunardı və ali mənəbə çatardı. Əgər tövlə mehtəri döyüşdə hünər göstərsəydi sepahiyə daxil edilərdi. Daha çox igidlik göstərsəydi əyalət sahibi olardı" (45).

Qoşunların tərkibinə qəbul edilmiş döyüşçülər nöqərsə adlanırdılar (46). Bu söz qulluqçu mənasını daşıyırdı və qoşunların sırası üzvünü özündə əks etdirirdi. Amma, əslində, Səfəvi qoşunlarında nöqərsə nisbi bir anlayış idi və hər bir nöqərsə göstərdiyi şücaətə görə tezliklə daha yüksək vəzifələr irəli çəkilə bilirdilər.

Məlumdur ki, qoşun dəstələrinin başçıları bir çox hallarda tayfa başçıları və vilayət rəhbərləri təyin edilirdilər. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki onlar hərbi bacarığına görə həmin vəzifələrə yiyələnmiş adamlar idilər. Döyüşlər zamanı qoşun dəstələrinə kimlərin rəhbərlik etməsi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də Şah İsmayıl qoşun başçılarının seçilməsinə və kimlərin olmasına ciddi diqqət yetirirdi.

Səfəvi qoşunlarında hünəri və təşkilatçılığı ilə ad çıxarmış əmirilər və sərkərdələr təbəqəsi yetişmişdi və Səfəvi qoşunlarının hərbi məharətinin zənginləşməsində onların da özünəməxsus rolu var idi. Xüsusilə, Şah İsmayılın hərəkətinin ilk illərində təcrübəli əmirilərin qoşun dəstələrinə rəhbərlik etməsi qoşunlarda hərbi məharəti təcrübəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdi. Onların arasında Hüseyin bəy Lələ, Məhəmməd xan Ustaclı, Bayram bəy Qaramanlı, Durmuş xan, Qaraxan bəy, Qaraca İlyas, Sul-

tan Əfşar, Xəlifə bəy Xüləfa, Sarıpirə xan, Əbdi bəy Şamlı kimi əmirlərin və sərkərdələrin adları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu əmirlər və sərkərdələr Şah İsmayılın döyüş planlarının həyata keçirilməsində təşkilatçılıq və döyüşgənlik məharəti göstərməklə Səfəvi qoşunlarının hərbi məharətinin parlaq nümunələrini yaratmışdılar. Şah İsmayılın hərbi məharətinin üzə çıxmasında da bu sərkərdələrin xidmətləri az deyildi.

Şah İsmayılın iştirak etdiyi bütün döyüşlərdə onun yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən əmir və sərkərdələri də iştirak edirdilər. Döyüş zamanı Şah İsmayıl ilə bu sərkərdə və əmirlərin fəaliyyəti bir-birini tamamlayırdı və son nəticədə uğurun əldə edilməsinə yol açırdı.

Kifayət qədər təcrübəli və səriştəli əmir və sərkərdələrinin olmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl bir qayda olaraq döyüş meydanının ən məsuliyyətli məkanında qərar tuturdu və döyüşün ağırlığını öz üzərinə götürməklə əmir və sərkərdələrin fəaliyyətini də nəzarət altında saxlamağa çalışır və zərurət yarananda onlara kömək də göstərirdi.

Şah İsmayılın və onun qoşunlarının iştirak etdiyi döyüşlərin demək olar ki, hamısının keçirilməsi əvvəldən məlum olan döyüşlər idi. Burada lokal döyüşlər istisna təşkil edə bilər. Bu da imkan verirdi ki, döyüşlərin keçirilməsinə əvvəldən hazırlıq görülsün, lazımı qüvvələr səfərbər edilsin, ehtiyatlar yaradılsın. Dövrün döyüş ənənələrinə uyğun olaraq əsas (həlledici) döyüş təcrübəsi saxlanılmaqda idi. Yəni, qarşı tərəflər öz niyyətlərinə bir əsas döyüşlə nail olmağa çalışırdılar. Davamlı və üzücü müharibə aparılması təcrübəsi aktual deyildi. Ona görə də tərəflər çalışırdılar ki, bütün qüvvə və potensiallarını əsas döyüşün aparılmasına səfərbər etsinlər.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində Səfəvi qoşunlarında döyüş itlərinin olmasına işarə edilmişdir. Bu əsərdə təsvir edilir ki, Xan Məhəmməd Ustaclı və onun qardaşı Qaraxan bəy Ustaclının rəhbərliyi altında olan Səfəvi qoşun dəstəsi ilə Əlaüddövlə Zülqədər qoşun dəstəsi arasında döyüş başlamazdan əvvəl döyüş itləri

meydana atıldılar. İtlər arasında döyüş başa çatandan sonra qoşunları silaha əl atdılar (47).

Mənbələrdə döyüş itləri barəsində əlavə məlumatla rast gəlmək mümkün deyil. Döyüş itləri haqqında yuxarıdakı məlumat özlüyündə maraq kəsb etsə də, digər döyüşlərdə belə bir təcrübəyə əl atılması haqqında məlumatlar yoxdur. Əslində, itlərin belə istifadəsinin mahiyyətini başa düşmək də çətinidir. Mühafizə və qarovul xidmətində itlərdən istifadəyə yəqin ki, daha çox fayda verə bilərdi və çox güman ki, əgər qoşunlarda itlər mövcud olubsa onlar elə mühafizə və qarovul xidmətində istifadə edilmişlər.

Döyüşlər bir qayda olaraq yaz və yay mövsümlərində keçirilirdi. Səfəvi qoşunlarının ilin soyuq vaxtlarında da döyüşlərdə iştirak etməsi məlumdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, döyüşlərin keçirilməsi, o cümlədən də xarici qüvvələrin hücumları barəsində əvvəldən məlumat əldə etmək mümkün olurdu. Bu da imkan verirdi ki, qarşıdakı döyüşə daha yaxşı hazırlıq keçirilmiş olsun. Həmin hazırlıq daxilində qoşunlar toplanır, təchiz edilir və döyüşqabağı hazırlıq məntəqələrinə cəmləşdirilirdi. Toplanan qoşunlara əvvəlcə vilayət hakimləri və tayfa başçıları sıra baxışı keçirir, qoşunların çatışmazlıqlarını aradan qaldırırdılar. Sonra da ümumi qoşunlara hökmdarlar tərəfindən baxış keçirilirdi. Bu baxış zaman qoşunların say tərkibi müəyyənləşdirilir, vilayət qoşunlarının hazırlıq səviyyəsi, onların təchizat imkanları dəqiqləşdirilir, qoşun dəstələrinin qarşısında dayanan vəzifələr konkretləşdirilirdi. Zərurət yaranıqda qoşunların çatışmazlıqları xəzinə hesabına aradan qaldırılırdı.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd edildiyi kimi, 1510-cu ildə Xorasan yürüşünə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl Sultaniyyədə qoşunlara sıra baxışı keçirdi, onların yürüşə hazırlıq səviyyəsini yoxlamaqla qarşılarında dayanan vəzifələri müəyyənləşdirdi. Bu sıra baxışının keçirilməsi haqqında mənbələrdə maraqlı məlumatlar mövcuddur. Bildirilir ki, Sultaniyyədə insanların heyranlıqla izlədiyi bir qoşun toplanmışdı və hələ heç bir zaman belə yüksək nizamda və yaraşıqda qoşun görünməmişdi. Həmin gün təcrübəli Səfəvi döyüşçü-

ləri arasından seçilmiş qorçular dəstəsi Şah İsmayılın taxtının arxasında iki tərəfdə düzülmüşdülər. Yasavullar və xas qulamlar da qızıldan olan güzrlərlə onlar üçün ayrılmış yerlərdə dayanmışdılar. İstər qorçuların, istərsə də qulamların və yasavulların çox gözoşayan geyimləri var idi və bu geyimlər onların görünüşünü daha da əzəmətli edirdi. Sıra baxışına başlamazdan əvvəl şah sarayının protokol rəisi olan eşikağasının işarəsi əsasında mərasimdə iştirak edən vilayət hakimlərinin hər biri öz yerlərini tutdular. Sıra baxışını keçirən Şah İsmayıl mərasim iştirakçıları qarşısında çıxış etdi, hərbi yürüşə çıxmağın məqsədini toplaşanlara anlatdı. Sonra isə o, qoşun başçılarının, əmir və əyanların Xorasana hərbi yürüş başlamaq haqqında fikirləri ilə maraqlandı. Rəyi soruşulanlar da Şah İsmayılın qərarını dəstəklədilər və onunla birlikdə bu yürüşdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Şah İsmayıl bütün fikirləri dinlədikdən sonra yürüşə hazırlıq barədə son əmrlərini verdi. Amma bu yürüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl mərasimə toplaşanlar üçün böyük bir ziyafət təşkil etdi. Ziyafət məclisi başa çatdıqdan sonra isə Səfəvi əmirlərini, əyanlarını, sərkərdələrini və döyüşçülərini mükafatlandırdı, onları hərbi yürüşə təşviqləndirdi. Onun əmri ilə xəzinə qapısı açıldı, böyük miqdarda pul, qiymətli əşyalar, sikkə və qızıllar, cins atlar, zərlə işlənmiş at təchizatı, nəfis silahlar və digər əşyalar mərasim iştirakçılarına paylandı. Sıra baxışında iştirak edən qızılbaş döyüşçüləri böyük məmnunluqla məclisi tərk etdilər. Səhəri gün isə böyük təbillərin və şeypurların sədaları altında qoşunlar uzaq səfərə yola düşdülər (48).

Bir italiyalı tacir 1510-cu ildə Təbrizdə olarkən Səfəvi qoşunlarını yaxından müşahidə etmiş və bu qoşunlar haqqında öz təəssüratını belə yazmışdı: “Qaydaya uyğun olaraq qırmızı koftan geyinmiş və başlarına uzun və dairəvi əmmamə qoymuşdular. Bu əmmamələrdə 12 dilim vardır ki, onlar Əlinin (əleyhüssəlam) 12 övladı olan 12 imamın məzhəbinin nişanəsidir. Bundan başqa onlar bığlarını və saqqallarını qırxmırlar. Onların libası heç zaman dəyişməmişdir. Silahları gözəl düzəldilmişdir və onların poladdan olan zirehlərinin üzərində oyma naxışlar vardır. Onların üst zireh-

ləri də həmin şəkildədir və onların öz papaqları Məmlüklərin (misir) papaqlarına oxşayır. Yaraqları çox möhkəmdir və onların dövrəsinə pambıq bağlanır ki, onları bəzi vaxtlar poladdan, bəzi vaxtlar isə xalis Şiraz poladından hazırlayırlar. Yaraqları qurğuşundan idi və bizim yaraqlarımıza oxşamırlar. Onlar başlarına ağır dəmir papaqlar da qoyurlar. Onların hamısı atlıdır və belə görünür ki, onların piyada əsgəri yoxdur. Onların silahı nizə, qılınc, sapand, çoxlu sayda olan kamandır” (49).

Hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) qoşunlara çağırış etməsi, onları yürüşə hazır olmağa səsleməsi barəsində də mənbələrdə məlumatlar mövcuddur. Belə çağırışların birində deyilirdi ki, döyüş təbilləri vurulsun, atlılar və piyadalar döyüşə hərbi yürüşə hazır olsun, qoşun əhlindən kimsə qoşundan kənar qalmasın, döyüşməkdən qorxmasın (50).

Bu çağırış Şah İsmayıl hərəkətinin erkən vaxtlarına aiddir və yəqin ki, daha çox qoşun əhlinin ruhlandırılması üçün səsləndirilmişdi. Çünki ən erkən vaxtlarından qızılbaş qoşunları dərin etiqad və mürşidi-kamilə sonsuz sədaqət əsasında toplanırdılar. Ona görə mürşidi-kamilin çağırışından sonra kimsənin qoşundan kənar qalması və ya döyüşdən qorxması yəqin ki, bağ verməzdi.

Qoşunların səfər yürüşünü həyata keçirməyin xüsusi bir təcrübəsi də formalaşmışdı. Səfər yürüşündə qoşun dəstələrinin hər birinin yeri məlum idi. Qoşunlar üçün mühafizə dəstələri təyin edilirdi. Səfər düzülüşünün qarşısında xüsusi çavuşlar hərəkət edirdilər. Çavuşlar əllərində yaşıl bayraqlar tuturdular və çox yaraşlıq və məxsusi geyimə malik idilər. Qoşunların önündə hərəkət edən çavuşlar xoş avazla dini məzmunlu havaları səsləndirirdilər. Bununla, onlar həm qoşunların əhval-ruhiyyəsini qaldırırdılar, həm də yerli əhalidə mübarizlik əhval-ruhiyyəsini artırırdılar. Qoşunların tamaşasına toplanan əhalinin sayı çox olanda çavuşlar öz nəğmələrini daha şövqlə və uca səslə oxuyurdular və bununla əhalinin qoşunlara daha güclü dəstəyini formalaşdırmağa çalışırdılar (51).

Bütünlükdə isə səfər zamanı qoşunlar iki böyük dəstəyə bölünürdülər. Bu dəstələrin birini döyüşən qoşun dəstələri, ikincisini

isə xidməti dəstə təşkil edərdi. Xidməti dəstə də sayca heç də az olmazdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əvvəla, hər bir döyüşçü öz xidmətçisini özü ilə apara bilirdi, digər tərəfdən də qoşunların təchizat bölmələri, ehtiyatları daşıyan dəstələr və nəhayət ordu-bazar böyük bir kütləni təşkil edirdi. Nəqliyyat arabalarının sayının çoxluğu səfər düzülüşünün də uzanmasına səbəb olardı. Xidmət dəstəsinin sayının çoxluğu sözsüz ki, səfər düzülüşünün hərəkət sürətini də azaldırdı. Ona görə də səfər hərəkəti günlərlə uzana bilirdi.

Səfər düzülüşünün təhlükəsiz irəliləməsini təmin etmək üçün qoşunların irəlisinə, gerisinə mühafizə dəstələri təyin edilirdi. Bəzən irəliyə avanqard dəstə göndərilirdi. Həmin dəstə həm qarşıdakı yolun təhlükəsizliyini təmin etməli, həm də ərazinin kəşfiyyatını aparmalı idi. Eyni zamanda avanqard dəstə təyin olunan yərə yetişməklə qoşunlar çatana kimi həmin ərazinin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Məsələn, mənbə məlumatlarından məlumdur ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Şamaxı üzərinə hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Bayram bəy Qaramanlının rəhbərliyi altında Kür çayı hövzəsinə avanqard dəstə göndərdi. Bayram bəy Qaramanlı da dəstəsi ilə əsas qüvvələrdən bir neçə gün əvvəl Kür çayı sahilinə çatdı, orada düşərgə saldı və əsas qüvvələrin yetişməsinə kimi oranın təhlükəsizliyini təmin etdi (52).

Bütünlükdə kəşfiyyat işlərinin aparılmasına Səfəvi qoşunlarında böyük diqqət yetirilirdi. Şah İsmayıl özü qarşı tərəfin harada olması, niyyətləri, qüvvələri haqqında məlumat toplamağı hər zaman nəzarət altında saxlayırdı. Qoşunlar hələ döyüş meydanına hərəkət etməzdən əvvəl qarşı tərəfin kəşfiyyatına başlanardı və bu iş döyüşün gedişində də davam etdirilirdi. Kəşfiyyatın aparılması üçün xüsusi hazırlıqlı adamlar var idi. Onlar casus adlandırılırdı (53). Casuslar konkret tapşırıqlarla irəliyə, ya da qarşı tərəfin nəzarəti altında olan ərazilərə göndərilirdi və lazım olan məlumatlar toplanılırdı. Digər döyüşçülərdən və mülki adamlardan da kəşfiyyat məqsədi ilə istifadə edilməsi istisna deyildi. Mülki adamlar ya öz səfərləri zamanı olduqları məntəqədən mövcud vəziyyət haq-

qında məlumatlar gətirirdilər, ya da onlar elə məlumat toplanması məqsədilə müxtəlif adlar altında lazım olan ərazilərə göndərilirdilər (54).

Kəşfiyyat məlumatlarının dəqiqliyi üçün qarşı tərəfin döyüşçülərindən əsir götürülməsi haqqında da məlumatlar vardır. Kəşfiyyatın gücləndirilməsi məqsədilə qarşıya kəşfiyyat dəstələri də göndərilirdi. Bu dəstələr irəliyə çıxarılmış xüsusi dəstələr kimi, düşmənin qüvvələrinin kəşfiyyat və ya mühafizə qüvvələri ilə döyüşə də girə bilirdilər.

Şirvan qəsəbəsinə yetişməzdən əvvəl Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) yaxınlarından olan və Həbəş Mirzə kimi tanınan Qulu bəy adlı birisini sakinlərin yanına göndərdi. Qulu bəy Şirvandakı vəziyyətlə tanış olduğdan sonra əhalini sakitləşdirməli və qızılbaş qoşunlarından onlara ziyan dəyməyəcəyinə əmin etməli idi. Qulu bəy də bu tapşırığı icra etdi və yeni yaranmış vəziyyət barəsində Şah İsmayıla məlumat çatdırdı (55).

Əslində, Qulu bəyin vəzifəsi də kəşfiyyat xarakteri daşıyırdı və ona tapşırılan işi yerinə yetirə bilməyəcəyi təqdirdə Şirvandakı vəziyyət barəsində Şah İsmayıla məlumat çatdırmalı idi.

Mənbələrdə haqqında danışılan qarovul dəstələrinin də əsas vəzifəsi kəşfiyyat işlərinin aparılması idi. Məsələn, mənbələrdən birini bildirilir ki, döyüşdən əvvəl Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) qoşun başçılarını yanına topladı və onlarla qarşıdakı planlar barəsində məsləhətləşmə apardı. Sonra da qərar aldı ki, təcrübəli və fədakar döyüşçülərdən bir dəstə təşkil edilsin və bu dəstə qarovul kimi irəliyə göndərilsin. Həmin qarovul dəstəsi qarşı tərəfin vəziyyəti haqqında məlumat toplayaraq Şah İsmayıla təqdim etməli idi. Qarovul dəstəsi də ona tapşırılan vəzifəni icra edərək qarşı tərəfin vəziyyəti, qoşunlarının harada olması barəsində Şah İsmayıla ətraflı məlumat çatdırdı (56) .

Döyüşlərin çoxu qalalar ətrafında aparılırdı. Qala döyüşləri dövrün döyüş ənənələrindən biri idi və hər b məharətinin müəyyənləşdirilməsində də özünəməxsus təsirə malik idi. Belə döyüşlər adətən müdafiə olunan tərəfin seçimi əsasında baş tuturdu. Hücüm

edən tərəfin çoxsaylı qüvvələrinin qarşısında qalaların müdafiə imkanlarından istifadə edilməsi daha etibarlı nəticəyə gətirib çıxara bilərdi. Qala döyüşləri, xüsusilə, odlu silahların tətbiqindən əvvəlki dövr üçün hər b məharətinin xarakterik elementlərindən biridir. Səfəvi dövründə də qala döyüşləri öz aktuallığını saxlamaqda idi. Şah İsmayılın hərəkəti və hakimiyyəti illərində qala döyüşləri silahlı qarşıdurmanın əsas formalarından biri idi. Topların hələ olmadığı bir vaxtda qala daxilinə sığınmaqla hücum edən tərəfin qarşısını almaq daha etibarlı bir üsul idi. Zəruri olan ehtiyatların toplandığı halda qala daxilində uzun müddət müdafiə olunmaq mümkün idi. Şah İsmayıl da hərəkətinin ilkin dövründə, eləcə də sonrakı illərdə qala döyüşləri aparmalı olmuşdu.

Orta əsr şəhərlərinin, o cümlədən də Səfəvilər dövrü şəhərlərinin demək olar ki, hamısı qala-şəhərlər idi. Ona görə qala-şəhər ətrafında döyüşlərin özünəməxsus bir təcrübəsi də formalaşmışdı. Bu məqam Şah İsmayılın hər b məharətində də müəyyən bir istiqaməti təşkil edirdi. Qala döyüşlərinin aparılmasında həm qala üzərinə həmlələrin həyata keçirilməsi taktikasından istifadə edilirdi, həm də mühasirə taktikasından istifadə olunurdu. Birinci halda qoşun dəstələri irəli atılır, qarşı tərəfin müdafiə qüvvələrinə qarşı hücum həyata keçirilir, müəyyən hallarda qala divarları altında lağım atılır və s. İkinci halda isə üzücü mühasirə davam etdirilir və bu halda qala daxilindəkilərinin ehtiyatlarının tükənməsindən sonra təslim olacaqlarına ümid bağlanılırdı. Səfəvi qoşunlarının təcrübəsində bu taktikanın hər ikisindən istifadə edilmişdi.

Qala döyüşlər ilə bağlı Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) şəraitin imkanlarından irəli gələn taktika tətbiq edirdi. Məsələn, 1501-ci ildə, Səfəvi dövlətinin təsis edilməsi ərəfəsində Bakı qalasına və Gülüstən qalasına münasibətdə İsmayıl Mirzə (Şah İsmayıl) fərqli taktika seçdi. Bakı qalasının alınması İsmayıl Mirzə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu qalanın alınması ilə həm Şirvan şahının qüvvəsi xeyli zəifləmiş olardı, həm də bölgəyə nəzarəti ələ keçirmək olardı. Baxmayaraq ki, Bakı qalası kifayət qədər güclü qala idi, İsmayıl Mirzə onun ələ keçirilməsindən yan keçmədi.

Əvvəlcə, Məhəmməd bəy Ustaclı ilə İlyas bəy Ustaclının rəhbərliyi altında Bakı qalası ətrafına qoşun dəstəsi göndərildi (57). Bu əmirilər Bakı qalasını ələ keçirə bilməyəndə İsmayıl Mirzə özü Bakı qalası ətrafına gəldi və qalanın alınmasına rəhbərlik etdi. Bu qalanı divarlar altından lağım atmaqla və qızılbaş döyüşçülərini bu lağımlardan qala daxilinə adlatmaqla ələ keçirmək mümkün oldu. Bakının ələ keçirilməsi ilə İsmayıl Mirzə Şirvan ərazisində öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirə bildi. Ona görə də, Bakı qalasından dərhal sonra mühasirəyə aldığı Gülüstan qalası ilə bağlı isə fərqli taktika seçdi. Gülüstan qalasının ələ keçirilməsi uzana biləcəyindən İsmayıl Mirzə orada dayanmağı lazım bilmədi. Çünki Ağqoyunlu qoşunlarına üstün gəlib Səfəvi dövlətini qurandan sonra Gülüstan qalasının ələ keçirilməsi xüsusi çətinlik təşkil etməyəcəkdi.

Daha böyük sayda qoşunların cəlb edilməsi ilə keçirilən döyüşlər düzlük ərazidə baş verirdi. Şah İsmayılın sərkərdəlik fəaliyyətində belə döyüşlərin sayı az deyildi və Çaldıran döyüşü istisna olmaqla digər düzənlik döyüşlərində uğur əldə etmişdi. Şirvanşah qoşunlarına qarşı, Ağqoyunlu və özbək qoşunlarına qarşı və nəhayət Çaldıran döyüşü düzənlik ərazidə baş vermiş böyük döyüşlərdən idi. Şah İsmayıl da belə döyüşlərə üstünlük verirdi. O öz əmirlərinə və sərkərdələrinə də açıq meydanda mərdi-mərdanə döyüşə atılmağı və açıq döyüşdə öz gücünü nümayiş etdirməyi tələq edirdi.

Düzənlik ərazidə döyüş keçirilməsi üçün ərazinin seçilməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi. Döyüş meydanı seçilərkən onun coğrafi imkanları mütləq nəzərdən keçirilirdi. Çox vaxt döyüş keçiriləcək ərazini Şah İsmayıl özü müəyyənləşdirirdi. Bu zaman bir sıra məqamlar nəzərə alınır. Başlıca diqqət ona yetirilirdi ki, seçilmiş ərazidə bütün qoşunların cəlb edilməsi ilə döyüş keçirmək mümkün olsun. Şah İsmayıl ilk növbədə fiziki gücünü hər bəhər məharətinə çevirməyə imkan verəcək ərazilərdə döyüş aparmağa üstünlük verirdi. Diqqət yetirilən digər bir məqam bütün qüvvələrin döyüşə qoşulmasına və onların azad fəaliyyətinə imkan verən ərazi-

nin seçilməsi idi. Qoşunların azad və sürətli fəaliyyəti həm də atların səmərəli fəaliyyət göstərə biləcəyi ərazinin seçilməsini tələb edirdi. Atların daha yaxşı istifadəsinə nail olunması üçün, adətən, dağlıq, təpəlik, cəngəllik, bataqlıq ərazilərdən yan keçilirdi. Şah İsmayıl onun da nəzərə alırdı ki, döyüş üçün seçilmiş ərazidə qoşunların idarə edilməsini nəzarət altında saxlaya bilsin.

Qoşunların təminat və təchizatının təşkili də döyüş meydanlarının seçilməsi ilə bağlı müəyyən tələbləri irəli sürürdü. Bu tələblərdən biri döyüş meydanının hərəkət yollarının yaxınlığında olması idi ki, bununla gediş-gəlişi və daşınmaları təşkil etmək mümkün olsun. Digər tərəfdən döyüş meydanının su mənbələrinə yaxın olması, heyvanlar üçün yem olan ərazilər olması da döyüş meydanı seçilərkən nəzərə alınırdı.

Qoşunların qruplaşdırılması adətən döyüş qabağı aparılırdı. Bu zaman bir neçə məqama diqqət yetirilirdi: qarşı tərəfin qüvvələrinin sayı və onların necə qruplaşdırılması, qarşıya qoyulan vəzifələrin xarakteri, coğrafi şərait, qoşun dəstələrinin sayı, onların döyüş təcrübəsi, zərbə imkanları və s. Qoşunların döyüş düzülüşündə dövrün klassik variantı tətbiq olunur və qoşunlar üç böyük dəstəyə bölünürdü – mərkəzdəki qüvvələr, sağ cinah (meymənə), sol cinah (meysərə). Meymənə və meysərəyə tanınmış Səfəvi əmirləri rəhbərlik edirdilər. Onların rəhbərliyi altına ayrı-ayrı qoşun dəstələri verilirdi. Sağ və sol cinahların rəhbərləri ümumi plan çərçivəsində həm cinahlardakı qüvvələrin fəaliyyətini əlaqələndirməli, həm də digər cinah və mərkəzdəki qüvvələrlə nizamlanmış və əlaqələndirilmiş şəkildə döyüşü aparmalı idilər. Bundan başqa, qoşunların avanqard dəstəsi, aryerqard dəstəsi və ehtiyat qüvvələri təyin edilirdi. Şah İsmayıl bir qayda olaraq mərkəzdəki qüvvələrin tərkibində olurdu. İstisna hallar da var idi. Məsələn, Çaldıran döyüşündə Şah İsmayıl sağ cinahda mövqe tutmuşdu. Seçdiyi mövqedə döyüşə qoşulmaqla Şah İsmayıl həm mərkəz qüvvələrinə, həm də bütünlükdə qoşunların fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi. Şahın idarəetmə məntəqəsi də mərkəzdə yerləşirdi. Bir qayda olaraq ehtiyat qüvvələr də şahın ətrafında qərar tururdular

və onun göstərişi ilə döyüşün bu və ya digər nöqtəsinə müdaxilə edirdilər. Şah İsmayıl elə bir mövqe seçməyə çalışırdı ki, oradan bütün döyüş meydanına nəzarət edə bilsin, döyüşün necə getməsindən xəbərdar olsun və lazım gələndə vaxtında döyüşün gedişinə müdaxilə edə bilsin. İdarəetmə məntəqəsindən bütün qoşunların döyüşü müşahidə edilmədikdə döyüşün gedişin barəsində Şah İsmayıl cinahlara göndərdiyi çaparları vasitəsilə xəbər tuta bilərdi. Ya da cinahlardan göndərilmiş çaparlar ona vəziyyət haqqında, cinah rəhbərlərinin xahişləri və istəkləri haqqında məlumat çatdırırdılar.

Qızılbaş qoşunlarının Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı Şərurda keçirdiyi döyüşdəki düzülüşü dövrün hər b məharətinin klassik nümunəsi ola bilər. Bu döyüşdə də qoşunlar sağ, sol cinahlara və mərkəzə yerləşdirildi. Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) döyüşdən qabaq at belində qoşunları yoxladı və qoşun dəstələrinə ən yaxşı əmirlərini rəhbər təyin etdi. Onların arasında Hüseyin bəy Lələ, Abdal bəy Dədə, Xadim bəy Xüləfa, Məhəmməd bəy Ustaclı, Bayram bəy Qaramanlı, Əbdü bəy Şamlı, Qaraca İlyas bəy Bayburdlu, Qarapiri bəy Qacar, Sarı Əli bəy Təkalu və başqaları var idi. Hüseyin bəy Lələ ilə Xadim bəy Xüləfanın qızılbaş qoşunlarının cinahlarına rəhbər təyin edilmişdilər. İsmayıl Mirzə özü isə qoşunların mərkəzində qərar tutmuşdu (58).

Ehtiyat qüvvələrin müəyyənləşdirilməsində Şah İsmayıl şəraitə uyğun olaraq qərar qəbul edirdi. Məsələn, Fərrux Yasara qarşı döyüşdə Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) qoşunları iki yerə böldü və onların təxminən yarısını ehtiyatda saxladı. O cümlədən, Çülpa bəy, Qılınc bəy Qaramanlı, Allahməhəmməd Təkalu, Cüş Mirzə, Bəkir bəy Çakərli, Əli bəy Çakərli, Piri bəy Qacar, Süleyman bəy Xazan Zülqədərli, Piri bəy Pərvanəçi Əfşar, Əhməd bəy Sufioğlu Ustaclı kimi təcrübəli əmirlərin rəhbərlik etdiyi qoşun dəstələri ehtiyatda saxlanıldı (59).

Bir qayda olaraq döyüş çərçilər dəstəsi tərəfindən başlanardı. Bu dəstə adətən qoşunların mərkəzindən hərəkət edirdi. Çərçilək üçün xüsusi qüvvələr təyin edilirdi və həmin dəstənin rəhbəri də

çərxcibaşı adlanırdı. Çərxci dəstəsinə təcrübəli və hazırlıqlı qüvvələr təyin edildiyi kimi, ona rəhbərlik də təcrübəli əmirlərə həvalə edilirdi. Çərxcilər dəstəsinin vəzifəsi döyüşü başlamaq, qarşı tərəfin qüvvələrini döyüşə cəlb etmək idi. Bununla, çərxcilər bir tərəfdən döyüşün ilkin məsuliyyətini öz üzərinə götürür, ilk zərbə ilə qarşılaşır, ilk itkiləri verir, bir tərəfdən qoşun dəstələrini döyüşə ruhlandırır, bir tərəfdən də qarşı tərəfdən hansı qüvvələrin ilkin olaraq döyüşə atılacağı barədə müəyyən məlumatlar əldə edilirdi. Çərxcilər dəstəsi çox böyük dəstə deyildi. Ona görə də onlar ağır vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün vaxtında geri çəkilməli və meydanı əsas qüvvələrə verməli idi.

Çərxci dəstəsi, adətən, düzənlik ərazilərdə keçirilən döyüşlərdə təyin edilirdi. Qala ətrafında keçirilən döyüşlərdə çərxcilərin təyin edilməsinə ehtiyac qalmırdı.

Düzənlik sahələrdə keçirilən döyüşlər zamanı Şah İsmayıl müxtəlif taktikadan istifadə edirdi. Hansı taktikanın seçilməsi isə daha çox döyüş şəraiti ilə bağlı idi. Geniş meydana üz bəüz döyüş Şah İsmayılın üstünlük verdiyi taktiki seçimlərdən biri idi. Belə döyüşlərdə sürət və çeviklik Səfəvi qoşunlarına üstünlüyü təmin edirdi. Məsələn, Çaldıran döyüşü buna əyani misal ola bilər. Şah İsmayıl Çaldıran düzənliyindəki döyüşdə sürət, çeviklik və güclü zərbə qüvvəsi ilə qarşısına qoyduğu planın icrasına nail olmaq istəyirdi.

Şah İsmayıl başqa taktiki üsullardan da istifadə edirdi. Məsələn, Şərur düzündə Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı döyüşdə İsmayıl Mirzə Ağqoyunlu mövqelərinin əhatə edilməsi tapşırığını verdi. Bu tapşırıq dərhal yerinə yetirildi və nəticədə Ağqoyunlu qoşunları həm cinahlardan, həm də arxadan qızılbaş qüvvələrinin zərbəsi altına düşdü. Bu da imkan verdi ki, İsmayıl Mirzənin mərkəzdəki hücumu daha səmərəli şəkildə həyata keçsin.

1510-cu ilin sonlarına yaxın Şah İsmayıl özbək qoşunlarına qarşı fərqli bir taktika tətbiq etdi. Özbək qoşunlarına Mərv qalası daxilində üstün gəlməyin çətin olacağını görəndə Şah İsmayıl əvvəlcə fənd işlədərək bu qoşunları qaladan düzənlik əraziyə çıxar-

ra bildi. Düzənlik ərazidə isə Səfəvi qoşunları fərqli düzülüşdə qarşıladılar. Şah İsmayılın əmri ilə özbək qoşunlarının qarşılınması üçün Səfəvi qoşunları aypara şəklində döyüş mövqeləri tutdular. Döyüşqabağı düzülüş elə qurulmuşdu ki, ayparanın iti ucları özbək qoşunlarının gələcəkləri istiqamətə yönəlmişdi. Bununla belə bir plan qurulmuşdu ki, özbək qoşunları Səfəvi qoşunlarının yarımdairəsinə düşsün və üç tərəfdən əhatəyə alınsın. Şah İsmayılın tapşırığı ilə qızılbaş döyüşçüləri yatmamalı və yalnız sufi yuxusu ilə kifayətlənməli idilər. Sufi yuxusu isə ondan ibarət idi ki, döyüşçülər atın yüyənini qollarına keçirməli və sonra da başlarını qucaqladıqları dizləri üstünə dayaqlamalı idilər. Bu vəziyyətdə onlar qısa müddət ərzində mürgülməli və yuxusuzluğun qarşısını almalı idilər. Tətbiq etdiyi bu planla Şah İsmayıl böyük sayda özbək qoşununu əhatəyə alaraq məhv edə bildi.

Şah İsmayıl döyüş meydanında qarşılaşdığı qüvvələri bütünlüklə məhv etməyə, qarşı tərəfi əsaslı şəkildə diz çökdürməyə çalışırdı. Amma döyüş meydanından qaçan qüvvələri izləməyi məqsəduyğun saymırdı və öz əmirlərinə də buna imkan vermirdi. Burada müəyyən istisna hallarla rastlaşmaq mümkün olsa da, qaçan düşmənin təqib edilməsini Şah İsmayıl öz döyüş təfəkkürünə uyğun saymırdı.

Döyüşlərin idarə edilməsində musiqi alətlərindən də istifadə olunardı. Onların arasında təbillər, nağaralar, kərənaylar və digərləri var idi (60). Elə musiqi alətlərindən istifadə olunurdu ki, onların səsinə uzaq məsafədən eşitmək mümkün olsun. Musiqi alətlərindən daha çox döyüşlərin başlanması zamanı istifadə olunurdu. Bu alətlərin səsinin eşidilməsindən sonra qoşunlar döyüşə atıldılar. Musiqi alətlərindən istifadəsi üçün xüsusi musiqiçilər dəstəsi saxlanılırdı.

Əslində, döyüş musiqisi ilə bağlı dövrün hər bəşində xüsusi bir ənənə mövcud idi. Səfəvi qoşunlarında da bu ənənədən istifadə olunurdu. Musiqi sədasından qoşunların hərəkətə başlaması üçün, ya da qoşunların döyüşə girməsi üçün bir işarə kimi istifadə olunurdu. Musiqi çox hallarda müəyyən əmrin döyüş meydanına sə-

pələnmis qoşunlara çatdırılması üçün də istifadə olunurdu. Musiqinin səsləndirilməsi ilə qoşun rəhbərləri verilən tapşırığın icrasına başlayardılar. Musiqi həm də döyüşgən əhval-ruhiyyənin yaranması üçün ilhamverici bir qüvvə idi və bu imkanlardan da qoşunlarda istifadə edilirdi.

Qoşunların idarə edilməsində bayraqlardan da istifadə olunurdu. Qoşun rəhbərlərinin hər birinin döyüş bayrağı var idi. Bayrağın dalğalanması qoşun rəhbərinin salamat olması və onun döyüşü davam etdirməsi anlamında idi. Bayrağın endirilməsi isə bayraq sahibinin dünyasını dəyişməsi və ya onun məğlub olması və ya da döyüşün dayandırılması anlamında idi.

Şah İsmayılın da qoşun, təriqət və dövlət rəhbəri kimi öz bayrağı var idi. Bayraq hərbi yürüşlər zamanı hər zaman onun yanında olurdu. Şah bayrağına xidmət edən xüsusi bir dəstə var idi. Həmin dəstənin rəhbəri ələmdarbaşı adlanırdı (61).

Döyüş zamanı şah bayrağı onun dayandığı məkanda dalğalanırdı. Bayrağın dalğalanması Şah İsmayılın döyüş meydanında olması demək idi. Şah İsmayıl döyüş meydanını tərk edirdisə, döyüş bayrağı da endirilirdi. Yəni, döyüş bayrağı Şah İsmayılın simvolu idi. Şah İsmayıl zərbə vurulması üçün də qarşı tərəf onun bayrağını harada olmasını müəyyənləşdirib həmin istiqamətdə irəliləməyə çalışırdı.

Şah bayrağının dalğalanması döyüşün aparılmasına həm də bir psixoloji dayanıqlıq gətirirdi. Onun enməsi şahın düşmən əlinə keçməsi, ya da şahın döyüş meydanından qaçması kimi qəbul edilirdi. Onun dalğalanmasını müşahidə etməyən döyüşçülər döyüşün udulduğunu və ya hökmdarın öldürüldüyünü güman edər və bundan sonra döyüşün aparılması qeyri-mümkün hesab olunardı.

Şah İsmayılın bayrağının (ələminin) təsviri haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Həmin məlumatlardan əldə olunan qənaətlərdən biri budur ki, bu bayraq ağ rəngdə və üçbucaq şəklində olmuşdur. Minüatürlərdə olan təsvirlərə əsasən, bu bayrağın kənarlarının haşiyələrlə işlənməsini görmək mümkündür. Mənbələrdə Şah İsmayılın bayrağının (ələmi-

nin) üzərində şir təsvirinin olması haqqında da məlumat vardır (62), əjdəha təsvirinin olması haqqında da məlumat vardır (63). Bu məlumatlardan hansının doğru olmasını hazırkı tədqiqatla təsdiqləmək mümkün olmamışdır. Şah İsmayıl dövrünə aid olan minüatürlərin birində isə onun yanında dalğalanan bayrağının üzərində "La ilahə illəllah, Əli vəliyüllah mədəd" yazısına rast gəlmək mümkündür (64). Məntiqə görə, Şah İsmayılın bayrağının üzərində belə bir yazının olması qəbul ediləndir. Çünki bu cümlə Şah İsmayılın hərəkətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Amma mənbələrdə olan digər məlumatlar Şah İsmayılın bayrağındakı təsvirin yalnız bu yazının olmasını şübhə altına alır. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində bir neçə dəfə təkrar olunmuş məlumata görə, Şah İsmayılın bayrağında Qurani Kərimin Səf surəsinin 13-cü ayəsi olan "Nəsrü min Allah və fəthi qərib" (Allahdan kömək olarsa qələbə yaxındadır) yazılmışdı (65).

Bu ayənin də Şah İsmayılın bayrağı üzərində olması qəbul ediləndir. Çünki orta əsrlər islam dünyası hökmdarlarının bayraqlarında bu ayənin yazılması ilə rastlaşmaq mümkündür. Ola bilsin ki, Şah İsmayılın bayrağının bir tərəfində bu ayə yazılmış, digər tərəfində isə yuxarıdakı kəlmeyi-şəhadət cümləsi, ya da təsvirlərdən biri olmuşdur. Çox böyük ehtimalla Şah İsmayıl bayrağında Quran ayəsinin və ya kəlmeyi-şəhadətin yazılması istisna deyildir.

Qısa müddət ərzində Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin xeyli genişlənməsi və çox geniş hüdudları əhatə etməsi, əslində, Şah İsmayılın hərbi məharətinin yüksək səviyyədə olmasının əyani nümayişi idi. Hətta Şah İsmayılın sonuncu böyük döyüşü olan və onun üçün uğursuzluqla başa çatan Çaldıran döyüşündə nümayiş etdirdiyi məharət dünya hərbi məharəti tarixinin ən dəyərli nümunələrindən biridir. Çoxlu sayda topa və tüfəngə malik olan təxminən 50 minlik Osmanlı qoşun dəstəsinin heç bir odlu silaha malik olmayan 7-8 minlik Səfəvi qoşunu ilə məhv edilməsi Şah İsmayılın şəxsi məharətinin nümayişi idi. Bu zaman Şah İsmayılın göstərdiyi şəxsi məharət dünya tarixində bənzəri olmayan hadisələrdən biridir.

4. Şah İsmayılın hərbi məharətinin etiqadla bağlılığı

Şah İsmayılın fəaliyyəti dövründə, ümumən orta əsrlərdə hərbi işinin obyektiv qanunauyğunluqları elmi-nəzəri qənaətlər şəklində mövcud olmasa da, bu qanunauyğunluqlardan irəli gələn müəyyən hərbi və döyüş təcrübəsi formalaşmışdı. Həmin təcrübəyə əsaslanaraq müharibələrin necə aparılması haqqında konkret baxışlar və yanaşmalar mövcud idi. Yəni, müharibəyə əl atan tərəf bilirdi ki, bu müharibədən qalib çıxmaq üçün qüvvə üstünlüyünə malik olmalıdır. Həmin qüvvə üstünlüyü isə yalnız kəmiyyətlə deyil, həm də keyfiyyət göstəriciləri ilə əldə edilməlidir. Keyfiyyət göstəriciləri deyiləndə həm də silah və əsləhənin keyfiyyəti və imkanları, döyüş vərdişlərinin səviyyəsi, mənəvi göstəricilər və digərləri də nəzərdə tutulurdu. Bütün bunlar obyektiv tələblərdir və bu obyektiv tələblərə gözlənilmədikdə hərbi işinin uğuruna əmin olmaq mümkün deyil.

Şah İsmayılın fəthlik tarixində elə məqamlar vardır ki, mənbələrdəki məlumatlara görə, onların anlaşılması hərbi işinin obyektiv tələbləri çərçivəsinə tamamilə uyğun gəlmir. Həmin mənbələr, eləcə də Şah İsmayılın özü şübhə etmirdilər ki, bəzən hərbin obyektiv tələbləri ilə izah edilməsi mümkün olmayan uğurların əldə edilməsinin əsas səbəbi ilahi qədərə bağlıdır.

Şah İsmayılın siyasi hərəkətini təriqət etiqadından ayırmaq mümkün deyildir. Əksinə, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, onun siyasi hərəkəti də təriqət etiqadından doğan niyyətlərin həyata keçməsinə xidmət edirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) yaradacağı (yaratdığı) dövləti İmam Mehdi nizamının kölgəsi, başlanğıcı hesab edirdi və inanırdı ki, onun hərəkəti ilahi qüvvələr tərəfindən təqdir olunub. Ona görə əmin idi ki, ilahi qüvvələr də Şah İsmayılın (sufi təriqət müridlərinin) təmsalında ifadəsini tapan hərəkətin uğurunu təmin edəcəklər. Hətta az qüvvəyə malik olanda, fiziki baxımdan həll edilməsi xeyli müşkül olan məsələlərlə rastlaşanda belə Şah İsmayıl həmin məsə-

lələrin insan gücü ilə deyil, ilahi qüvvələrin qarşısıalınmaz gücü ilə həll olunacağına əmin idi.

Bu məqam Şah İsmayılın hər b məharətinə də aid olan xarakterik cəhətdir. Başqa sözlə, Şah İsmayıl tarixinə aid olan Səfəvi mənbələrinin müəllifləri əminliklə belə bir qənaəti ortaya qoyurlar ki, Şah İsmayıl öz əcdadlarının xəttini davam etdirən bir mürşidi-kamil kimi Allahın lütfünə layiq görülmüş kəramət sahibi idi və bu kəramət hərbin çətin anlarında da Şah İsmayılın yardımına çatır və onun uğuruna yol açır. Şah İsmayıl da buna inanırdı, hər bir döyüşdən əvvəl onda bu döyüşün uğuruna əminlik hasil olurdu. Şah İsmayıla görə, onunla müqəddəslər arasında bir əlaqə mövcud idi və bu əlaqə daha çox yuxular vasitəsilə təmin olunurdu. Şah İsmayıl da olan əminlik isə onun döyüşçülərinə sirayət edirdi. Qızılbaş döyüşçüləri bir tərəfdən Şah İsmayılın müqəddəslər tərəfindən dəstəkləndiyinə, müqəddəslər tərəfindən bir növ qarşıdakı döyüşün uğuruna zəmanət aldığına inanırdılar və onlarda uğura güclü inam əhval-ruhiyyəsi yaranırdı. Digər tərəfdən isə qızılbaş döyüşçüləri Şah İsmayılın müqəddəslərin kölgəsi altında olmasına inandıqları üçün mürşidi-kamilə bütün varlıqları ilə sarılır və mürşidi kamil tərəfindən müəyyənləşdirilən vəzifələrin həllinə tamamilə səfərbər olunurdular. Bununla onlar həm də insan gücünün, zəkasının, fədakarlığının sonsuzluğunu nümayiş etdirə bilirdilər.

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinin bir yerində Şah İsmayılın sərkərdələrinin birinin dilindən bildirilir ki, "fəth və zəfər qoşunların çoxluğu ilə bağlı deyildir. Bəlkə aləmin pərvərdigarının hövlü, qüvvəti və nüsrəti ilə bağlıdır. Kafirlərin qoşunu həmişə saysız olmuş, amma islam qoşunu az qüvvə ilə savaşıb və zəfər qazanmışdır" (66).

İslam qoşununun az qüvvə ilə savaşıb qələbə qazanmasını Şah İsmayıl ilahi qüvvənin lütfi və qədəri sayırdı, bu qədərə inanırdı və hətta arxayınlaşırdı. Çaldıran döyüşü zamanı isə onun bu arxayınçılığı ifrata vardı və bu da onun uğuruzluğuna yol açdı.

Mənbələrə görə, mürşidi-kamil kimi Şah İsmayıl ilə yaradan arasında əlaqə bəndi Əmir əl-möminin Həzrət Əli idi. Yaradan tərəfindən qarşıdakı yürüşlərinin qədərinin necə müəyyənləşməsi çox vaxt Şah İsmayılın yuxusuna gəlmiş İmam Əli tərəfindən bəyan edilirdi. Şah İsmayıl da yuxuda aldığı buyruqları həm özü üçün əsas götürür, həm də onları qızılbaş döyüşçülərinə çatdırırdı. O, hətta müqəddəslər tərəfindən təqdir olunan buyruqların həyata keçirilməsini də özünün müqəddəs borcu bilirdi, özü də və ətrafındakılar da buna inanırdı.

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) müqəddəslər tərəfindən təqdir olunan buyruqların həyata keçirilməsi üçün dünyaya göz açacağı hələ anadan olmasından əvvəl atası Sultan Heydərə bəyan edilmişdi. Ona da yuxuda həzrət Əmir əl-möminin tərəfindən çatdırılmışdı ki, yer üzünün küfrdən təmizlənməsi üçün onun övladı dünyaya gələcəkdir. Məhz həmin yuxuda Sultan Heydərə məsləhət bilinmişdi ki, qızılbaş papaqlarının hazırlanmasına və istifadəsinə başlansın (67). Mənbələr bununla, əslində, Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) dünyaya gəlişini müqəddəslərin buyruqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğuna işarə edirdilər. Qızılbaş papaqlarının istifadəsi bütün qızılbaşların 12 imamın himayəsi altında olması anlamını verməli idi. Bu məqam da müqəddəslərin buyruqlarının icrasına qızılbaşlarda bir məsuliyyət yaratmaqla bərabər, həm də bir inam və əminlik yaradırdı. Həmin əminlik və inam isə qızılbaşların taktika və strategiyasını öz təsiri altında saxlayırdı.

Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) Gilandan öz hərəkətinə başlanması da müqəddəslərin iradəsinə bağlanmışdır. Mənbələr bildirirlər ki, Şah İsmayıl müqəddəslərin təqdirini alandan sonra öz hərəkətinə başlamaq qərarına gəldi. İsmayıl Mirzənin 13 yaşında ikən öz hərəkətinə başlamaq cəhdi onun ətrafındakıların nigarançılığı ilə qarşılaşanda o bildirdi ki, haqq-təala fəth və nüsrəti lütf edəcəkdir və ona görə də nigarançılığa əsas yoxdur (68). Bununla, İsmayıl Mirzənin ətrafındakılarda da belə bir qənaət və inam hasil oldu ki, mürşidi-kamilin hərəkətinə başlaması müqəddəslərin iradə-

sindən doğur və bu hərəkət müqəddəslər tərəfindən də himayə olunacaqdır. Yəni, ətraflarında böyük hərbi qüvvə olmasa da, onlarda İsmayıl hərəkətinin hərbi uğuruna inam və əminlik yarandı. Şirvan üzərinə hərbi yürüş zamanı isə həm qoşun əmirləri, həm də bütün qoşun əhli Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) kəramət sahibi olmasına və onun hərəkətinin müqəddəslər tərəfindən himayə olunmasına əyani əminlik özünü göstərdi. İsmayıl Mirzənin ciddi bir çətinlik olmadan atı ilə Kür çayının sol sahilinə adlaması bütün qoşun əhlinin təəccübünə sahib oldu. Gözlənilirdi ki, qızılbaş qoşunlarının Kür çayını adlaması üçün xüsusi işlər görülməkdir. İsmayıl Mirzənin isə mühəndis-istehkam işləri görülmədən özünü çaya vurmasını və Kür çayını xətersiz adlamasını onun kəramət sahibi olması ilə əlaqələndirdilər.

Şah İsmayılın Ağqoyunlu Sultan Muradla döyüşdə uğur əldə etməsi də müqəddəslərin qızılbaş qoşunlarını himayə etməsi ilə əlaqələndirilməkdədir. Baxmayaraq ki, Osmanlı qoşun dəstələri tərəfindən dəstəklənən Sultan Murad qoşunları çox böyük say və təchizat üstünlüyünə malik idi, qızılbaş qoşunları öz taktikasını yenə də müqəddəslərin köməyi üzərində qurdular. Şah İsmayıl da Sultan Murada qarşı döyüşdə ciddi sınaqla qarşılaşa biləcəyini görürdü və ilk döyüşlər də bunu nümayiş etdirirdi. O, Sultan Murad qoşunlarına qarşı fiziki gücünün çatmayacağını hiss edəndə məscidə yollandı, bütün gecəni dua və ibadətdə keçirdi, yaradanın qarşısındakı döyüşdə kömək istədi. "Aləmə-yi Səfəvi" bu məqamı belə təsvir etmişdir: "Gecə olanda şah Kərbas məscidinə yollandı, göz yaşı töküb Allaha münacatlar oxudu, öz pərvərdigarından kömək və mədəd istədi. Səhər şəfəqi görünəndə onun gözlərinə yuxu gəldi və özü də bu fikirdə idi ki, görəsən sabah bu fələyin gərdişi nə oyun oynayacaqdır? Bu zaman gördü ki, yanında Əsədullahın camalının nuru parladı və dedi: Ey övlad, heç fikrinə qəm gətirmə, mənim və mənim övladımın pak nuru sənindir. Sabah toz-torpaq tufanını görəcəksənə, həmin toz-torpaq tufanı mənim və 12 imam olan övladımın səmənd qübarının nişanəsidir. İnşallah ki, sabah aləmin yaradıcısının iradəsi, seyid ül-mürsəlin

ruhunun bərəkəti və bizim imdadımızla fəth və zəfər sənin olacaqdır və bu qoşunu bütünlüklə sənin qoşunlarının əsirinə çevirəcəyik". Bildirilir ki, bu müjdəni alandan sonra Şah İsmayıl yuxudan ayıldı və çox sevinərək həmin müjdəni qızılbaş əmirlərinə dırdı (69).

Mənbələr Sultan Murad üzərində qələbənin əldə edilməsində də müqəddəslərin himayəsinin olmasını təsvir edirlər. Yəni, belə bir təsəvvür yaradılır ki, Şah İsmayıl az qüvvəyə malik olmasına baxmayaraq, müqəddəslər öz himayəsi ilə üstün qüvvə üzərində uğur əldə edilməsini təmin etdilər. Ola bilsin ki, Şah İsmayılın yuxuda gördüyü və qızılbaş əmirlərinə çatdırdığı müjdə onların mənəvi əhval-ruhiyyəsini, əzmkarlığını, mübarizliyini sonsuz dərəcə artırmış və bu da üstün qüvvə üzərində qələbəyə yol açmışdı. Lakin mənbələrin məlumatına görə, Şah İsmayıl da, onun döyüşçüləri də qələbənin onlara müqəddəslər tərəfindən bəxş edildiyinə şübhə etmirdilər.

Şah İsmayıl özbək xanı Şeybək xana göndərdiyi məktubda Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı apardığı döyüşdə müqəddəslərin lütfündən necə bəhrələndiyini belə təsvir edirdi: "...İmdada yet, ya Əli! Bu müqəddimə ilə demək istəyirəm ki, Nizaməddin Dədə bəy və Şücaəddin Lələ bəy kimi etibar etdiyim bəzi əmirləri əzəmətli qoşun və çoxlu döyüşçü ilə Əlaüddövlə Zülqədəri dəf etmək üçün Qarabağdan Diyarbəkərə göndərmişdim. Həmin Əlaüddövlə onları qəfil haqlamış, hücum edərək pərən-pərən salmışdı. Təqribən 300 min döyüşçü ilə Fəratı keçmişdi. Xəbər bizə çatan kimi taleyin ondan üz döndərdiyini düşündük. Əli övladlarına qarşı çıxan məğlub olar. Belə ki, Allahın köməyi ilə çərşənbə günü sübh çağı 14 min adlı-sanlı nizə atanla qələbə miniyinə mindik. ...Bizimlə düşmən arasında 40 fərsəng məsafə var idi. "İmdada yet, ya Əli" dedik. Ertəsi gün cümə axşamı hələ nurlu günəş zülmət pəncərəsindən çölə çıxmamış Fərat çayını keçdik. Yolda ikən həmin namərdlərlə qarşılaşdıq. On iki imam eşqinə 12 min döyüşçü ayırdıq və 12 istiqamətdən hücum etdik. ...Dünya günəşi mavi səmada görünəndən sonra düşmən ordusundan 150 min

namərdi qətlə yetirdik. 150 min namərd isə suda qərq oldu. Bir nəfər də qalmadı. Bəxtiqara Əlaüddövlə 35 min namərdlə nəhayət ki, qaçmağa üz qoydu" (70).

Yəni, məktubunda Şah İsmayıl bir daha bəyan edirdi ki, Əlaüddövlə Zülqədər üzərindəki qələbə onun qoşunlarının real gücü ilə yox, müqəddəslərin göstərdiyi himayə ilə əldə edilmişdi. Bununla, Şah İsmayıl özbək xanına da çatdırmaq istəyirdi ki, yalnız sərəncamında olan qoşunlara arxalanmır və qələbə əldə edəcəyinə müqəddəslərdən zəmanət almışdır. Şah İsmayıl özbək xanını eyni zamanda xəbərdar edirdi ki, o, Səfəvi qoşunlarına qarşı planlarını bu qoşunların fiziki ölçülərinə görə qurmasın və müqəddəslərin qızılbaşlara olan himayəsini nəzərdən qaçırmasın.

Şah İsmayıl döyüş fəaliyyətində mövcud reallıqların nəzərə alınmasını tövsiyə edən əmirlərinə də çatdırırdı ki, onun planları və niyyətləri yalnız məntiqlə dəyərləndirilməməlidir. O təkidlə bəyan edirdi ki, öz fəaliyyətində, niyyət və planlarında məntiqdən kənar olan bir qüvvəyə arxalanır, yalnız və yalnız yaradanın rızası ilə addım atır, öz fəaliyyətini də müqəddəslərin icazəsi üzərinə qurur. Ona görə Şah İsmayıl bir daha öz əmirlərinə tövsiyə edirdi ki, hərbi yürüşə yollanarkən reallıqlara yox, müqəddəslərin iradəsinə arxalansınlar. Şah İsmayıl fikrini belə açıqlayırdı: "Sizin dedikləriniz ağla və məntiqə əsaslanır. Amma mən elə bir padşahın qulamıyam ki, aləmlərinin rəbbinin bu şahbazının rızası olmadan su da içmirəm. İndiyə kimi nə etmişiksə, ağamın icazəsi əsasında etmişik. Siz bunu bilmirsiniz. Padşahımın və ağamın icazəsini sizə bəyan edirəm, siz də xatircəm olun və mənimlə bu müharibəyə yollanın" (71).

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünə də belə bir əminliklə yollandı, müqəddəslərin rızası və lütfi ilə bu döyüşdə də uğur qazanacağına şübhə etmədi. Yəni, Çaldıran döyüşünün aparılması üçün öz taktikasını yenə də müqəddəslərin lütfi üzərində qurdu və qeyd edirdiyi kimi həmin taktika bu dəfə ona uğursuzluq gətirdi.

5.İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat

- 1.Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 49-50
2. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Tehran, 1383, s.37; Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.47
3. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.24
4. Yenə orada, s. 25
5. Fəzlullah ibn Ruzbeh Xonci İsfahani. Aləmara-yi Əmini, s. 243
6. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.29
7. Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 50
8. Cahanbəxş Səvaqeb, Foruğ Bazgir. Nəqş-e şamlu-ha dər təsis və tədavom-e dövlət-e Səfəviyyə. S.26/ Pejuheşha-ye tarixi. 1394, N-1, s. 19-48
9. Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334, s. 50; Cahanbəxş Səvaqeb, Foruğ Bazgir. Nəqş-e şamlu-ha dər təsis və tədavom-e dövlət- e Səfəviyyə. S.26/ Pejuheşha-ye tarixi. 1394, N-1, s. 25
10. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s 77, 681
11. Sadiqi Z. Tarix-e İran dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392, s. 190
Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.165
12. Hümayun N.T. Təhəvolat-e qoşun dər tarix-e müasir-e İran. Cild I. Şekl gereftən-e niruha-ye nizami dər ağaz-e dövre-ye Qacariyyə. Tehran, 1376, s. 15
13. Braun R. Nizam-e əyalət dər doure-ye Səfəviyyə. Tehran, 1349, s. 71-72
14. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s 66
15. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 318
16. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.176
- 17.Yenə orada, s. 177

18. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в./ Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949, с. 200
19. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.177
20. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s 75; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran,1389, s. 238
21. Erdoğan E. Safevi ordusunda bir birlik - kurçiler/Ankara universitesi Dil ve Tarih- Coğrafiya Fakultesi Dergisi. N.2, 2015, s. 77
22. Erdoğan E. Safevi ordusunda bir birlik - kurçiler/Ankara universitesi Dil ve Tarih- Coğrafiya Fakultesi Dergisi. N.2, 2015, s. 76-77; Braun R. Nizam-e əyalət dər doure-ye Səfəviyyə. Tehran, 1349, s. 74-75; Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.183-184
23. Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 114; Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.185
24. Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387, s.187
25. Yenə orada, s.192
26. Yenə orada, s.195-196
27. Yenə orada, s. 38
28. İlhan Erdem. Akkoyunlu və Karakoyunlu ordularına genel bir bakiş, Elektron variant, s.62
29. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.146
30. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 131
31. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 76
32. Yenə orada, s. 333
33. Yenə orada, s. 451
34. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 330

35. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhət-e şahı. Teh-ran, 1383, s.146
36. Bax: Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatür-lərdə. Bakı, 1981,s.36-37
37. Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Tehran, 1353, s. 57
38. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981,s.59; Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi oçerk), Bakı, 1982,s.105
39. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 64; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 334
40. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 71, 73, 75, 76
41. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.216
Mirzə bəy Xonabadi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s. 304; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 138; Onul-lahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi oçerk), Bakı, 1982, s.105;Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 334
42. Mirzə bəy Conabedi. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378, s. 202
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 76
43. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 358, 421
44. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 197-198; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 340-341
45. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.229
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 341
46. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 229
47. Yenə orada, s. 228
48. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 186
Хусейниширази С. Военно-политические отношения Маве-реннехра и Ирана в XVI в. Диссертация на соискание уче-

- ной степени кандидата исторических наук. Душанбе, 2014, (электрон. вариант), с.53; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 226
49. Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s.127
50. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.128
51. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 228
52. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.126
- Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, IV cild, Tehran, 1380, səh. 455
53. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 231
54. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 100
55. Yenə orada, s. 101
56. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.127
57. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.69
58. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.148; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.117-118; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.45
59. Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini Herəvi. Fotuhat-e şahi. Tehran, 1383, s.131-132
60. Aləm Ara-ye Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 101, 228
61. Yenə orada, s.351
62. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 234
63. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 78, 162
64. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981, s.36
65. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 162, 365, 391
66. Yenə orada, s. 227

67. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.26; Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 30; Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 52
68. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.44
69. Yənə orada, s.80
70. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014, s. 47-48
71. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 291-292

V FƏSİL ŞAH İSMAYILIN XARİCİ SİYASƏTİ

1. Hind hakimləri ilə münasibətlər

Səfəvi dövləti təsis olunanda xarici əlaqələrin qurulması sahəsində Səfəvi xanədanının artıq müəyyən təcrübəsi mövcud idi. Hələ Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən çox-çox qabaq səfəvi sufi müridlərinin coğrafiyası Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq qonşu dövlətləri də əhatə etmişdi. Bu müridlərlə Səfəvi xanəqahı arasında sıx bir əlaqə var idi və Azərbaycan hüdudlarından kənara səpələnmiş müridlərə xəlifələrin təyin edilməsi Səfəvi xanəqahının razılığı ilə aparılırdı. Həmin xəlifələrin Səfəvi xanəqahı ilə sıx əlaqəsi qalmaqda idi və bu xəlifələr vasitəsilə müridlərin yayılmış olduğu ərazilərin mənəvi-ideoloji mühitinə də müəyyən təsir göstərmək imkanları var idi. Xüsusilə, Sultan Cüneydin mürşidlik dövründən başlayaraq Anadoluya yayılmış sufi müridləri vasitəsilə həmin bölgənin siyasi həyatına təsir göstərmək imkanları da artdı. Sultan Cüneyd özü də xanəqah hüdudlarından kənara çıxaraq Trabzon hakimliyinin üzərinə hücum etməklə, bu xanəqahı beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevirdi.

Sultan Heydərin mürşidiliyi dövründə də Səfəvi xanəqahının qonşu dövlətlərlə münasibətlər formalaşdırması cəhdi davam etdi. Onun Dağıstan istiqamətində hərbi yürüş etməsi, müstəqil dövlət olan Şirvanşahlar dövləti üzərinə qoşun çəkməsi Səfəvi xanəqahının xarici siyasət sahəsində kifayət qədər fəallaşmasından xəbər verirdi. Sultan Heydərin mürşidliyi dövründə Səfəvi xanəqahının Anadolu daxilində nüfuzu və təsir imkanları daha da gücləndi və Osmanlı sarayı Səfəvi xanəqahına qarşı ehtiyatlı olmağa başladı.

Şah İsmayıl hərəkətinin hərbi-siyasi məcraya istiqamətlənməsi də öz ifadəsini ilk növbədə qonşu dövlətlərin ərazisində tapdı və məlum olduğu kimi, o, Şirvanşahlar dövləti üzərinə hərbi yürüş etməzdən əvvəl, Osmanlı ərazilərində oldu, həmin ərazilərdə toplanmış qoşun dəstələrini özünə birləşdirdi. Siyasi hakimiyyətin əl-

də edilməsi yolunda Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) ilkin olaraq Şirvanşahlar dövləti ilə münasibətinə bir aydınlıq gətirməyə çalışdı və sonradan öz mübarizəsini Ağqoyunlu dövləti daxilinə yönəltdi.

Səfəvi dövləti təsis edildikdən sonra isə Şah İsmayılın xarici siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsində öz davamını tapdı. Bu siyasət ilk vaxtlar ona istiqamətlənmişdi ki, Səfəvi dövlətinə qarşı mövcud olan xarici təhdidlər aradan qaldırılsın və bununla eyni zamanda Səfəvi hüdudları da genişləndirilsin. Şah İsmayıl əvvəlcə şərq istiqamətində fəal hərbi-diplomatik siyasət nümayiş etdirməyə başladı və səltənətin şərq sərhədləri boyunca mövcud olan hərbi təhdidlərin aradan qaldırılması üçün həmin istiqamətdə hərbi yürüşlərə başladı. Bu da Xorasanın səltənət hüdudları daxilinə salınmasına, özbək xanlarına güclü zərbə vurulmasına və bununla, bölgədə onların təsirinin azaldılmasına yol açdı.

Məlumdur ki, özbək xanlarına qarşı hərbi yürüşlərində Şah İsmayıl qarşısına qoyduğu məqsədə daha dinc şəkildə çatmaq üçün dəfələrlə diplomatik vasitələrə əl atdı, özbək xanları ilə təmaslar yaratdı. Özbək xanlarına qarşı hərbi yürüşlərin daha uğurla başa çatdırılması üçün Şah İsmayıl bölgə hakimlərindən biri olan Zəhirəddin Məhəmməd Baburla da müəyyən ittifaq münasibətləri qurmağa nail oldu. 1510-cu ildə Mərv şəhəri ətrafında Şeybək xanın məğlub edilməsindən sonra azad edilmiş çoxsaylı əsirlər arasında o zamanlar Kabul hakimi olan Zəhirəddin Məhəmməd Baburun bacısı da var idi. Şah İsmayıl onu böyük ehtirmlə qardaşının yanına göndərdi və bu humanist addım Şah İsmayıl ilə Məhəmməd Babur arasında xoş münasibətlər yaranmasının əsasını qoydu. Bu münasibətlərin yaranması üçün Şah İsmayıl tərəfindən Məhəmməd Baburun yanına xüsusi bir nümayəndə heyəti də göndərildi (1).

Məhəmməd Babur əslən Əmir Teymurun nəslindən idi və məlumdur ki, Teymurilərle Səfəvilər arasında xoş münasibətlərin əsası hələ Əmir Teymurun zamanında qoyulmuşdu. Bəzi məlumatlara görə, Əmir Teymur da Səfəvi təriqət müridlərindən biri idi. O, Səfəvi xanəqahına böyük hörmətlə yanaşırdı və Ankara

səfərindən geri qayıdarkən Səfəvi təriqət mürşidi Xacə Əlinin xahişi ilə çoxlu sayda hərbi əsiri azad etmişdi. Əvvəlki fəsillərdən məlumdur ki, Əmir Teymur Səfəvi xanəgahına böyük torpaq sahələri də bağışlamışdı və bu xanəgahın normal mövcudluğu və fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmağa çalışmışdı.

1494-cü ildə atasının vəfatından sonra Məhəmməd Babur 11 yaşında Fərqanə hakimliyinə yiyələnmişdi. 1497-ci ildə isə Məhəmməd Babur Səmərqəndi ələ keçirdi və bununla öz hakimiyyətinin hüdudlarını bir qədər də genişləndirdi. Amma az sonra Məhəmməd Babur özbək xanlarının şəxsində ciddi düşmənlərlə üz-üzə gəlməli oldu. Sürətlə güclənməkdə olan Şeybani özbək xanları ilə qarşıdurma tərəflər arasında müharibəyə gətirib çıxardı. 1505-ci ildə Şeybani xanları bu müharibədə qalib gəldilər və Məhəmməd Babur Fərqanə ilə Səmərqənd üzərindəki hakimiyyətini itirərək Kabula geri çəkildi. Məhəmməd Babur Kabulda möhkəmlənməklə bu şəhəri öz hakimiyyəti altına gətirdi. 1507-1508-ci illərdə Məhəmməd Babur Qəndəhar şəhəri üzərinə hücum edərək bu şəhəri ələ keçirdi və bununla bölgədəki hakimiyyətini daha da gücləndirdi (2).

1510-cu ildə Şah İsmayılın Şeybək xan üzərindəki qələbəsini, o cümlədən bacısının özbək əsirliyindən azad olunmasını Məhəmməd Babur böyük sevinclə qarşıladı. Şeybək xan üzərində qələbəni təbrik etmək və qarşılıqlı dostluq münasibətlərini qurmaq üçün Məhəmməd Babur əmisi Xan Mirzəni elçi kimi Şah İsmayılın yanına göndərdi. Şah İsmayıl ilə dostluq münasibətlərinin qurulması Məhəmməd Babur üçün faydalı ola bilərdi. Çünki bu münasibətlər Məhəmməd Baburun həm bölgədə daha da möhkəmlənməsinə, həm də itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına kömək edə bilərdi. Çoxlu sayda qiymətli hədiyyələri də özü ilə aparən nümayəndə heyəti Heratda Şah İsmayılın hüzurunda oldu və Məhəmməd Baburun hədiyyələri və xahişləri ona çatdırıldı. Şah İsmayıl da Məhəmməd Baburun təklifini məmnunluqla qarşıladı, onunla dostluq münasibətlərinin qurulmasını faydalı saymaqla bərabər, Məhəmməd Babura qarşı da böyük səxavət göstərdi. O,

fərman verdi ki, Məhəmməd Babur Mavərənnəhrdə nə qədər ərazi əl keçirə bilsə onun hakimiyyəti altına verilsin. Şah İsmayla görə Məhəmməd Babur onun müttəfiqinə çevrilirdi və bu müttəfiqin öz hakimiyyət hüduqlarını genişləndirmək istəyinə təqdirlə yanaşırdı. Məhəmməd Babur da bundan çox sevindi və dərhal öz ərazilərinin genişləndirilməsi üçün əməli tədbirlər görməyə başladı. Bunun nəticəsində hazırda Əfqanıstan ərazisində yerləşən Xənlən, Bağlan, Qunduz və Hisari Şadmanı ələ keçirdi və həmin ərazilərdə də öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Məhəmməd Babur bununla kifayətlənmədi və Səmərqəndlə Buxaranın yenidən öz hakimiyyəti altına gətirmək niyyətində düşdü. Amma görünür, Məhəmməd Babur özbək xanlarına üstün gəlməyin heç də asan olmayacağını bilirdi. Ona görə də Məhəmməd Babur kömək üçün Şah İsmayla müraciət etdi. O, Şah İsmayla xəbər göndərdi ki, ona əcdadlarından miras qalmış Buxara və Səmərqənd üzərində hakimiyyətin geri qaytarılmasına köməklik göstərsə, həmin şəhərlərdə Şah İsmayılın adına həm xütbə oxutduracaq, həm də sikkə vurduracaqdır (3).

Şah İsmayıl bu təklifi qəbul etdi. Onun göstərişinə əsasən 5 min nəfərlik Səfəvi qoşun dəstəsi adları çəkilən şəhərlərin ələ keçirilməsinə kömək göstərilməsi üçün Məhəmməd Baburun sərəncamına göndərildi. Şah İsmayılın Şahrux bəy Əfşar və Əhməd bəy Sufioğlu Ustaqlı kimi əmirləri də bu qoşun dəstəsinin tərkibində idilər. Səfəvi qoşun dəstəsinin yetişməsindən sonra Məhəmməd Babur öz niyyətində yetişə bildi və aparılan döyüşlərdən sonra o, həm Səmərqəndin, həm də Buxaranın öz hakimiyyəti altına gətirilməsinə müvəffəq oldu. Məhəmməd Babur söz verdiyi kimi, adları çəkilən şəhərlərdə Şah İsmayılın adına həm xütbə oxutdu, həm də sikkə vurdurdu. Sonra da Məhəmməd Babur onun köməyinə gəlmiş Səfəvi əmirlərini, qoşun başçıqlarını da səxavətlə mükafatlandırdı. Amma Məhəmməd Səfəvi qoşun dəstəsinin onun yanında qalmasını istəmədi və bu qoşun dəstəsini geri göndərdi. Bu isə heç də onun xeyrinə olmadı. Çünki bir tərəfdən özbək xanlarının hərbi potensialı böyük idi və Səfəvi qoşun dəstəsi geri döndükdən sonra onlar yenidən Məhəmməd Babura qarşı fəallaşmağa

başladılar. Digər tərəfdən də Səmərqənd əhalisi heç də Məhəmməd Baburun hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdi. Xüsusilə, Məhəmməd Baburun şəriəti qəbul etməsi Səmərqəndin bütünlüklə sünni olam əhalisini qane etmirdi. Ona görə, Səmərqənddə Məhəmməd Babura qarşı güclü müxalifət yarandı. 1512-ci ilin noyabrında Buxara yaxınlığında Məhəmməd Baburun qoşun dəstəsi Übeydulla xanın qoşunlarından güclü zərbə alaraq Səmərqəndi tərk etmək məcburiyyətində qaldı. O, əvvəlcə Hisari-Şadmana, sonradan isə Kabula çəkildi (4).

Məhəmməd Babur yalnız Səmərqəndi və Buxaranı itirmədi. Mənbə məlumatlarından aydın olur ki, o, Qəndəharı da itirmişdi. Bu şəhərin hakimiyyəti Səfəvi dövlətinin hakimiyyətini qəbul etmiş Şüca bəy adlı birisinin əlinə keçmişdi. Şah İsmayılın həyatının sonlarına Məhəmməd Babur ona qarşı sədaqətsizlik nümayiş etdirdi. Baxmayaraq ki, Qəndəhar hakimi ilə Səfəvi dövləti arasında xoş münasibətlər mövcud idi, Məhəmməd Babur bu şəhərin üzərinə hücum etdi və Qəndəharı mühasirəyə aldı. Şüca bu mühasirədən çıxmaq üçün Xorasan hakimi Təhmasib Mirzənin (Şah İsmayılın oğlu) lələsi Əmir xan Mosulludan hərbi kömək istədi. Əmir xan Mosullu isə Qəndəhara qüvvə yox, öz nümayəndəsini göndərdi və həmin nümayəndə vasitəsilə Məhəmməd Baburdan Qəndəharın mühasirəsini dayandırmağı xahiş etdi. Məhəmməd Babur isə bu xahişi qəbul etmədi və Qəndəharın yenidən öz nəzarəti altına keçirmək imkanını əldən buraxmaq istəmədi. Amma öz niyyətinə nail ola bilmədi. Qəndəharın mühasirəsi üç il davam etdi. Şüca bəy Qəndəharın müdafiəsini yaxşı quraraq onun Məhəmməd Baburun əlinə keçməsinə imkan vermədi. Əvvəlki fəsilərdən məlum olduğu kimi, Əmir xan Mosullunun yerinə Durmuş xan təyin edildikdən sonra yenidən Məhəmməd Baburun yanına elçi göndərildi və ondan bir daha Qəndəharın müdafiəsinin dayandırılması xahiş olundu. Qüvvəsi artıq tükənmək üzrə olan Məhəmməd Babur bu təklifi qəbul etmək məcburiyyətində qaldı və Qəndəharın mühasirəsini dayandıraraq Kabula çəkildi (5).

"Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində olan məlumatlara görə, Qəndəhar qalasının mühasirəsi xəbəri alınanda Şah İsmayılın əyanlarından biri ona məktub göndərdi, onu tez-tez öz əqidəsindən dönməyə, Şah İsmayıl sədaqətsizlik nümayiş etdirməyə, Şah İsmayılın düşmənləri ilə əməkdaşlıq etməyə və nəhayət Qəndəhar qalasını mühasirə etməyə görə qınadı. Məktubda deyilirdi ki, Məhəmməd Babur etdiyi əməllərə görə Şah İsmayıldan bağışlanmasını istəməsə aqibəti yaxşı olmaya bilər. Bu xəbərdarlıqdan Məhəmməd Babur ciddi təşvişə düşdü. Adları çəkilən mənbələrin məlumatına görə, Məhəmməd Babur özü Şah İsmayılın görüşünə yollandı, ona bir daha öz sədaqətini bəyan etdi. Şah İsmayıl da ona qarşı kəskin qərarlar qəbul etmədi (6).

Sonrakı illərdə Şah İsmayıl ilə Məhəmməd Babur arasında münasibətlərin necə olması haqqında mənbələrdə məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Çox güman ki, bu münasibətlərdə diqqəti çəkəcək bir dəyişiklik baş verməmişdi. Məlum olan isə odur ki, Şah İsmayılın vəfatından təxminən iki il sonra Məhəmməd Babur Hindistan üzərinə qoşun çəkdi 1525-ci ilin sonlarında başlanan hərbi yürüşünü uğurla başa çatdıraraq 1526-cı ildə Hindistanda öz hakimiyyətini yaratdı (7).

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Hindistanın cənubunda yaranmış kiçik dövlətlərlə də diplomatik münasibətlər qurulmuşdu. Həmin dövlətlərin meydana gəlməsi XV əsrin sonlarında Hindistanın cənubunu əhatə edən dövlətin süquta uğramasının nəticəsi idi. Əvəzində, Hindistanın cənubunda İmadşahiyan, Nizamşahiyan, Bridşahiyan, Qütbsahiyan və Adilşahiyan adlanan kiçik dövlətlər yaranmışdı. Bu şahlıqların hamısının əhalisi müsəlman idi. Onların məzhəbinə gəlicə isə, İmadşahiyan və Bridşahiyan dövlətlərinin əhalisi sünni məzhəbinə, digərlərinin əhalisi isə şiə məzhəbinə mənsub idilər. Əhalisi şiə məzhəbinə mənsub olan Nizamşahiyan, Qütbsahiyan və Adilşahiyan dövlətləri meydana gələn kimi dərhal Səfəvi sarayı ilə əlaqə qurdular və Səfəvi dövlətinin gücünə arxalanmağa çalışdılar. Mənbələrdəki məlumatlara görə, adları çəkilən dövlətlərlə əlaqələrin qurulmasına hələ Şah İsmayıl

yılın dövründə başlandı və Şah İsmayıl belə əlaqələrin qurulmasına maraqla yanaşdı. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə əsası qurulan bu əlaqələr onun vəfatından sonra da davam etdirildi (8).

2. Səfəvi dövlətinin Venesiya ilə əlaqələri

Avropa ölkələrinin Səfəvi dövlətinin qərar tutduğu bölgə ilə əlaqə yaratmaq cəhdləri Səfəvi dövlətinin yaranmasından xeyli əvvələ təsadüf edirdi. Bir sıra maraq və məqsədlər belə əlaqələrin qurulmasını və inkişafını zəruri edirdi. Ticarət və iqtisadi əlaqələrin qurulması, xoş münasibətlərin bərqərar edilməsi və bununla təhlükəsizlik məsələlərinin həlli, siyasi əməkdaşlığın yaradılması, hərbi sahədə əməkdaşlıq və s. məsələlər bir çox hallarda ortaq maraqları iki qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına yol açırdı. Məlumdur ki, hələ qədim dövrlərdən etibarən Çinə aparən ipək yolunun Səfəvi dövlətinin əhatə etdiyi hüdudlardan keçməsi həmin bölgə ilə əlaqələr yaradılmasına və uyğun münasibətlər qurulmasına marağı daha da gücləndirirdi. İpək yolunun birləşdirdiyi dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin qorunması Səfəvi dövlətinin mövcudluğu zamanı da Avropa ölkələri üçün aktual olaraq qalırdı və ona görə Səfəvi dövləti ilə münasibətlər qurulması yalnız iqtisadi maraqlar çərçivəsində deyil, həm də siyasi, hərbi baxımdan Avropa üçün əhəmiyyət kəsb etməkdə idi.

Avropa ölkələrinin şərqə maraq göstərməsində dini məqamlar da mövcud idi. Məlumdur ki, qərb missionerləri şərqə səfər etməklə bölgənin xristian əhalisi ilə əlaqə qurur, xristianlığın bölgədə inkişafı üçün müəyyən təşkilatçılıq işləri aparırdılar. Bunun nəticəsi kimi, Sultaniyyədə, Marağada, Təbrizdə və bölgənin digər şəhərlərində missioner mərkəzləri yaradılmışdı (9).

Bundan başqa qərb ölkələrinin nümayəndələri tanışlıq məqsədi ilə də bölgəyə səfər edir və müəyyən əlaqələr qurmağa çalışırdılar. Xəzəryanı bölgələrin iqtisadi-ticarət imkanları haqqında məlumat toplanması, Hindistana aparən yolların öyrənilməsi və s.

məsələlər bölgəyə səfər edən qərb səyyahlarını maraqlandıran məsələlər idi (10).

Amma qərbin şərqə olan marağının mərkəzində, sözsüz ki, siyasi və iqtisadi maraqlar dayanırdı. Azərbaycan və bütünlükdə Xəzəryanı hövzə həm iqtisadi baxımdan kifayət qədər inkişaf etmiş bölgə idi, həm də mühüm ticarət yollarının üzərində qərar tuturdu. Avropa ölkələri üçün həm bölgə ilə ticarət əlaqələrinin qurulması, həm də bölgədən keçən ticarət yollarından istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycandan və bütünlükdə Səfəvi dövlətinin əhatə etdiyi ərazilərdən keçməklə həm Uzaq Şərqlə, həm də Hindistanla ticarət əlaqələri qurmaq mümkün idi. Bu marşrut qərb üçün daha yaxın və daha işlək marşrut idi. Həm də təhlükəsizlik baxımından Azərbaycandan keçən ticarət yolları qərb ölkələrinin maraqlarına cavab verirdi.

Qərb ölkələri həm də Azərbaycanla, Xəzəryanı hövzə ilə ticarət etməkdə maraqlı idi. Xüsusən, ipəkçilik məhsullarının qərbə daşınması ticarətin inkişafına bir rəvnəq verirdi. Belə əlaqələrin qurulması bölgənin də marağ dairəsində idi. Çünki həmin əlaqələr bölgənin təsərrüfatının inkişafına təkan verirdi.

Konstantinopolun Osmanlı dövləti tərəfindən işğalına qədər qərb tacirləri həmin şəhərdən keçməklə bölgə ilə ticarət əlaqələri qururdular. Konstantinopoldan (İstanbuldan) keçən ticarət yolları qərb dövlətləri üçün şərqə ən yaxın yol idi. Bu şəhərdən keçən ticarət karvanları Təbrizi adlamaqla yollarını davam etdirir və ya da Təbriz ətrafında öz ticarətlərini edirdilər. Konstantinopolun Osmanlı dövləti tərəfindən ələ keçirilməsi qərb ölkələrinin ticarətinin ən yaxın yolla şərq bazarına çıxarılması və eləcə də şərq mallarının qərbə daşınması üçün müəyyən çətinliklər yaratdı. Ona görə də qərb dövlətləri bölgə ilə iqtisadi əlaqələrin saxlanması üçün başqa təmas yollarının tapılmasına başladı və yeni ticarət yolu kimi Fars körfəzi diqqət mərkəzinə gəldi. Eyni çətinliklər Azərbaycanın və bölgənin tacirləri üçün də yarandı. Əvvəlki fəsillərdən də məlumdur ki, Osmanlı dövlətinin güclənməsi və hüdudlarını genişləndirməsi bölgə tacirlərinin Osmanlı daxilində və ya Osmanlı

ərazisindən keçməklə fəaliyyət göstərmələrini xeyli çətinləşdirdi. Ona görə qərblə daha asan və əlverişli ticarət əlaqələrinin qurulması Səfəvi dövlətinin də marağında idi. Səfəvi dövləti, o cümlədən Səfəvi dövlətinin xarici siyasətini müəyyənləşdirən Şah İsmayıl da qərb dövlətləri ilə inkişafda olan ticarət əlaqələrinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Yəni, ticarət münasibətlərinin genişləndirilməsi Səfəvi dövləti ilə qərb arasında əlaqələrin qurulmasında əsas stimullardan biri idi.

Avropa ilə Səfəvi dövləti arasında əlaqələrin qurulmasının mühüm səbəblərindən biri də hərbi-siyasi məqam idi. Xüsusilə, Osmanlı dövlətinin bölgədə sürətlə güclənməsi, onun Avropa ölkələri üçün ciddi təhlükəyə çevrilməsi qərb ölkələrinin həm Səfəvi dövləti ilə, həm onun sələfi olan Ağqoyunlu dövlət ilə hərbi-siyasi münasibətlərini gücləndirməyi zəruri edirdi. Osmanlı dövlətinin mövcudluğu, əslində, qərb dövlətləri üçün taleyüklü bir məsələyə çevrilmişdi və güclü qoşunları olan bu dövlətin Avropanın dərinliklərinə doğru irəliləmək planları qərbdə ciddi təşvişlə qarşılanırdı. Bu təşvişin qarşısının alınması və bununla qərb dövlətlərinin varlığının qorunması üçün Avropanın siyasətində Səfəvi və onun sələfi Ağqoyunlu dövləti ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Qərb dövlətləri, xüsusilə də Venesiya dövləti hələ Ağqoyunlu dövlətinin mövcudluğu dövründə Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmağa cəhd göstərdi. Bu ittifaq konkret tarixi şəraitdə həm Venesiya dövlətinin, həm də Ağqoyunlu dövlətinin maraqlarına cavab verirdi. Çünki Osmanlı dövlətinin güclənməsi həm qərb üçün, həm də Ağqoyunlu üçün təhlükə təşkil edirdi.

Qaraqoyunlu qoşunları və sonra da Əbu Səid (Teymuri) qoşunları üzərində əldə etdiyi qələbədən sonra Uzun Həsən qonşu dövlətlərin hakimləri ilə bərabər, Venesiya sarayına da fəthnamə göndərdi. Bu zaman artıq tərəflər arasında diplomatik münasibətlərin əsası qoyulmuş, Venesiya elçisi Ağqoyunlu sarayına gəlmişdi. Uzun Həsən göndərdiyi məktubunda Venesiya sarayını əldə etdiyi qələbələr barəsində məlumatlandırmaqla yanaşı, Osmanlı

dövləti ilə bağlı öz təşvişlərini də bəyan etdi. Uzun Həsən məktubunda bildirirdi ki, bölgədə indi onun rəqibi yalnız Osmanlı dövlətidir. Bu dövlətin çökdürülməsi üçün isə o, Venesiya sarayını ittifaqa dəvət edirdi. Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizənin planını da açıqlamışdı. Bu plana görə Venesiya qüvvələri Aralıq dənizindən, Ağqoyunlu qoşunları isə qurudan hücum etməklə Osmanlı qoşunları üzərində qələbə əldə etmək mümkün idi (11).

1473-cü ildə Uzun Həsənin qoşunları ilə Osmanlı qoşunları arasında baş verən Otluqbeli döyüşü ərəfəsində Ağqoyunlu-Avropa əlaqələri xeyli fəallaşmağa başladı. Qərb ölkələri, o cümlədən Venesiya sarayı hər vasitə ilə Uzun Həsəni Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təşviq etməyə çalışırdı. Bunun üçün Uzun Həsənə böyük vədlər də verildi. Həmin vədlərin doğru olması görünüşünü yaratmaq üçün Venesiya sarayı öz elçisini yenidən Təbrizə yolladı. Onun vasitəsi ilə Uzun Həsənə çatdırıldı ki, bir tərəfdən Uzun Həsənə Avropadan çoxlu sayda odlu silah göndəriləcək, digər tərəfdən də Venesiya qoşunları Aralıq dənizindən Osmanlı qoşunları üzərinə hücum edəcəkdir. Bu məlumatlardan sonra Uzun Həsən Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi yürüşə hazırlığın sürətləndirilməsinə başlasa da, əslində, Avropa dövlətlərinin verdiyi vədə şübhə ilə yanaşırdı. Son nəhayətdə bu şübhə özünü doğrultdu. Uzun Həsəni müharibəyə təşviq edən qərb dövlətləri bu müharibəyə qatılmadılar və nəticədə Uzun Həsən Osmanlı qoşunları ilə üzbəüz qalmalı oldu. Qərb dövlətləri tərəfindən müharibəyə təhrik edilən Uzun Həsən həmin müharibəni məğlubiyyətlə başa vurmalı oldu (12).

Otluqbeli döyüşündə Uzun Həsənin məğlubiyyətindən sonra Venesiya sarayı yenidən Ağqoyunlu dövləti ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa və Ağqoyunlu dövlətindən Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə etməyə cəhd göstərdi. Bununla bağlı, Venesiya sarayının yeni bir nümayəndəsi Təbrizə göndərildi. Amma bu nümayəndə Uzun Həsənlə görüşə bilmədi. Çünki Uzun Həsənin başı hərbi yürüşlərə qarışmışdı. Venesiya isə Osmanlı dövlətinin təzyiqləri

qarşısında müəyyən güzəştlərə getməklə sülh müqaviləsi imzalamğa vadar oldu. 1478-ci ildə imzalanan həmin müqaviləyə əsasən, Venesiya sarayı Albaniya ilə Mura adasının cənub hissəsini Osmanlı dövlətinə güzəştə getdi və əlavə olaraq böyük həcmdə cərimələr ödədi (13).

Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlanması Venesiyanı və qərb dövlətlərini məcbur etdi ki, onlar Osmanlı dövlətinə qarşı planlarının icrasını təxirə salsınlar. Çünki bir tərəfdən, Osmanlı dövləti qərb istiqamətində fəal hərbi yürüşləri dayandırmışdı, digər tərəfdən Uzun Həsəndən sonra Ağqoyunlu dövlətinin zəifləməyə doğru getməsi və hətta bu dövlətin parçalanması Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaq yaratmaq imkanını aradan qaldırmışdı. Osmanlı dövlətinə ciddi zərbə vurulması planı isə qərb dövlətləri üçün öz aktuallığını heç də itirməmişdi. Ona görə Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsi və onun xeyli güclənməsi qərb dövlətlərinin sevinci ilə qarşılandı. Bu dövlətin Ağqoyunlu dövləti ilə müqayisədə daha güclü olması və Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə bu dövlətin daha ciddi nəticələrə nail olmaq imkanları göz qabağında idi. Heç şübhəsiz ki, Osmanlı dövləti ilə bağlı münasibətlərində Şah İsmayılın da öz maraqları və niyyətləri var idi. Bu maraqların və niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün Şah İsmayıl qərb dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq və Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizə aparmaq imkanlarını heç də əldən vermək istəmirdi. Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında qarşılıqlı münasibətlər o dərəcədə gərginləşmişdi ki, bu münasibətlərin müharibəyə gətirib çıxaracağı artıq şübhə doğurmurdu. Xüsusilə, Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsindən sonra qarşılıqlı münasibətlərin dinc yolla sahmana salınması fürsəti əldən verildi. Münasibətlərin bu dərəcədə gərginləşməsi qərb dövlətlərinin maraqlarına cavab verirdi və Osmanlı dövlətinin Səfəvi dövlətinə qarşı qarşıdurmada güclü zərbə alması qərb dövlətlərinin təhlükəsizliyinə xidmət etməklə bərabər, iki böyük və güclü müsəlman dövlətinin də zəifləməsinə yol açdı. Ona görə qərb dövlətlərinin Şah İsmayıl sarayı ilə münasibətlər qurmaq və Səfəvi dövlətinin vasitəsilə Osmanlı dövlətinə

ağır zərbə vurmaq istəyi xeyli aktuallaşdı. Osmanlı dövlətinə ağır zərbə vurulması isə Şah İsmayılın konkret tarixi şəraitdə izlədiyi siyasətə uyğun idi. Əks təqdirdə, Səfəvi dövləti özü Osmanlı dövlətindən güclü zərbə ala bilərdi.

Səfəvi dövlətinin şərq sərhədləri boyunca güclü özbək qoşunları təhlükəsinin mövcudluğu da Şah İsmayıldan tələb edirdi ki, şərq-qərb təzyiqlərinin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımlar atsın. Bu baxımdan Osmanlı dövlətinin təzyiqlərinin qarşısının alınması şərq sərhədi boyunca təhlükəsizliyin etibarlı şəkildə təmin edilməsinə imkan verə bilərdi. Doğrudur, Çaldıran döyüşünə qədər Şah İsmayılın qərb ölkələri ilə bağlı siyasəti öz fəallığı ilə seçilmirdi. Çox güman ki, bu məqam Şah İsmayıl hərəkatının təriqət hərəkatı ilə bağlılığından irəli gəlirdi. Şah İsmayıl və onun müridləri əmin idilər ki, başlanmış hərəkat müqəddəslərin buyuruqları və himayəsi altında rəvac tapıbdır və bu hərəkat məğlub edilməzdir. Şah İsmayıl hərəkatının ilkin dövrü və eləcə də Çaldıran döyüşünə qədər olan dövrü də bunu nümayiş etdirdi. Şah İsmayılın hətta müttəfiqi olduğu Misir Məmlük hakimi ilə qarşılıqlı münasibətlərində də xüsusi bir dinamizm müşahidə etmək çətinidir. Bununla belə, hər halda Şah İsmayıl xarici əlaqələrin qurulmasından da üz çevirmirdi.

Venesiya sarayı ilkin olaraq Qaraman bəyliyiinin əmirləri və əyanları vasitəsilə Səfəvi dövləti ilə əlaqələr yaratmağa cəhd göstərirdi. Qaraman bəyliyi Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən bir bəylik idi və hələ Uzun Həsən bu bəylik vasitəsilə Venesiya sarayından gələ biləcək hərbi köməyi almaq istəyirdi. Amma Venesiya sarayının öz vədinə əməl etməməsi yalnız Uzun Həsəni çətin vəziyyətə salmadı. Həm də Qaraman bəyliyi Osmanlı sultanı tərəfindən tutuldu. Venesiya diplomatlarının yazışmalarından görünür ki, Qaraman bəyliyiinin bəyi, əyanları və əmirləri Osmanlı təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Təbrizə pənah aparmışdılar və Səfəvi dövləti yaradılanda əmirlər və əyanlar hələ də Təbrizdə idilər.

XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəlində Venesiya sarayı tərəfindən Qaramana göndərilən səfir Konstantino Laskari tapşırıq al-

mışdı ki, Təbrizdə Qaraman əmirləri vasitəsilə Şah İsmayıl ilə diplomatik əlaqələr yaratsın. K.Laskari də Qaramana gəldikdən sonra Təbrizdəki Qaraman əmirlərinə məktub göndərdi, sonra Qaraman əmirləri ilə görüşdü və Qaramanın Osmanlı dövlətindən qoparılması üçün Venesiyanın kömək göstərməyə hazır olduğunu bəyan etdi. Görünür, Venesiya sarayı bu dəfə ciddi addımlar atmaq niyyətində imiş. Çünki səfir K.Laskarinin bölgədəki fəaliyyətindən sonra Qaramanda Osmanlı dövlətinə qarşı silahlı mübarizə alovlandı. Venesiya səfiri Qaramanda başlanan mübarizənin uğurla sonuclanması üçün hətta Şah İsmayıldan da kömək almağı məqsəduyğun saydı. Bu məqsədlə Venesiya səfiri Konstantino Laskari Azərbaycana yola düşdü, orada Şah İsmayıl ilə görüşdü. Venesiya səfiri Şah İsmayılı Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə təşviqləndirmək üçün dövləti adından ona toplar və odlu silah veriləcəyini vəd etdi. Bu vəd Şah İsmayıl tərəfindən məmnunluqla qarşılandı və ona görə Venesiya səfirinin Qaramana kömək göstərmək təklifini qəbul etdi. Qaramanın Osmanlı dövlətindən qopması, əslində, Şah İsmayılın da maraqlarına uyğun idi. Çünki Qaramanın qopması Osmanlı dövlətinin zəifləməsinə yol açmağa bilərdi. Venesiya səfirinin xatirələrində olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl nəinki Qaramana kömək göstərilməsinə razı oldu, hətta dərhal bu istiqamətdə əməli addım atdı. Onun açıqladığına görə, Şah İsmayıl onun yanına gəlmiş Qaraman əmirləri ilə birlikdə üç gün Osmanlı dövləti istiqamətində at sürdü. Amma məlumata görə, Şah İsmayıl sonra Qaramana birbaşa kömək göstərmək fikrindən daşınmalı oldu. Çünki Qaramana qoşun çıxarılması və bu vilayətin Osmanlı sarayının nəzarəti altından çıxarılması Osmanlı dövləti ilə müharibəyə girilməsi demək olardı. Səfəvi dövləti isə hələ kifayət qədər möhkəmlənməmişdi, Ağqoyunlu hakimlərinin və Şirvanşahın müqaviməti hələ tamamilə qırılmamışdı. Belə bir vəziyyətdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlanması adları çəkən dövlətləri ümumi təzyiqləndirənə sala bilərdi. Ona görə də mənbə məlumatına görə, Şah İsmayıl Ərzincandan Qaramana deyil, Şirvana yollandı (14).

Şah İsmayıl öz qoşun dəstəsi ilə Qaramana yollanmasa da, Venesiya səfiri onu və onun ətrafındakıları yaxından müşahidə edə bildi. Xüsusilə, qızılbaşların şiə məzhəbinə bağlılığı və bunun da Osmanlı sarayı ilə qarşıdurmaya yol açması Venesiya səfirində belə bri qənaət yaratdı ki, Səfəvi qüvvələri Osmanlı dövlətinə qarşı istifadə edilməsi mümkün olan real qüvvədir. Çünki məzhəb fərqliliyi Osmanlı ilə Səfəvi arasında təbii bir gərginliyin mənbəyi idi və bu gərginlikdən istifadə etməklə Osmanlı dövlətinə güclü zərbə vurmaq mümkün idi. K.Laskari bu qənaətlərini Venesiya sarayına da göndərdi. Venesiya sarayı da bu qənaətlərlə razılaşıaraq Səfəvi sarayı ilə diplomatik əlaqələr qurmağa qərar verdi. Nəticədə, Venesiya dövləti Səfəvi dövləti ilə diplomatik əlaqə yaradan ilk Avropa dövləti oldu (15).

Şah İsmayıl özünü Təbrizdə Səfəvi şahı elan edəndə Venesiya Respublikası Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində idi. Bu iki dövlət arasında 1499-cu ildən başlayan müharibə 1502-ci ilə qədər davam etdi. Venesiya sarayı bu müharibədən qalib çıxmaq üçün bir tərəfdən Səfəvi dövləti ilə ittifaq yaratmaq istəyirdi, digər tərəfdən də Avropa dövlətləri ilə. Bu da imkan verə bilirdi ki, Osmanlı dövlətinə həm şərqdən, həm də qərbdən və şimaldan zərbə vurulsun. Bu ittifaqların yaradılacağı təqdirdə Osmanlı dövləti, əslində, mühasirə vəziyyətinə düşmüş olurdu. Cənubdan isə bu dövlət heç də yaxşı münasibətlərdə olmadığı Misir məmlük dövləti ilə həmsərhəd idi. Amma Venesiya sarayı Osmanlı sarayına qarşı ittifaq formalaşdırmaq niyyətinə nail ola bilmədi. Bu itiqamətdə Venesiya sarayının əldə edə bildiyi nəticə yalnız Macarıstan və Roma papalığını Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaqa cəlb etmək oldu. Bu ittifaq da Venesiya respublikasının gücünü elə də artırmadı. Osmanlı dövləti isə qərb dövlətləri arasında fikir ayrılığının olmasından istifadə edərək Venesiyaya hərbi zərbə endirə bildi. Venesiya Aralıq dənizində də güclü zərbə aldı və bu dənizdəki nüfuzunu əldən verdi. Bütün bunlar Venesiyanın uğursuzluğuna zəmin yaratdı və 1502-ci ilin dekabrında Osmanlı Türkiyəsi ilə Venesiya arasında Osmanlı dövlətinin üstünlüyünü

Şah İsmayıl qonaq qəbulu zamanı. “Cahanqoşa-ye xaqan”
əsərindən minüatür

Şah İsmayıl qonaq qəbulu zamanı. “Cahanqoşa-ye xaqan”
əsərindən minüatür

təsdiq edən müqavilə imzalandı. Osmanlı dövləti istər şərqdən, istərsə də cənubdan ciddi təzyiqlə qarşılaşmadığı üçün Venesiya ilə mübarizəni uğurla sonuclandıra bildi.

Venesiya sarayı qərbdə Osmanlı dövlətinə qarşı ciddi bir itifaq yarada bilmədiyi kimi, Səfəvi dövləti ilə də səmərəli əlaqələr qura bilmədi. Ola bilsin ki, Səfəvi dövlətinə qurudan çıxış imkanlarının olmaması Venesiya sarayına bu istiqamətdə ciddi addımlar atmağa mane olmadı. Belə bir şəraitdə Venesiya sarayı Osmanlı ərazisində Səfəvi dövlətinə rəğbətlə yanaşan qüvvələr vasitəsilə bu əlaqələri qura bilərdi və ya elə bu qüvvələrin özləri ilə əməkdaşlıq yarada bilərdi. Səfəvi dövlətinə rəğbətlə yanaşan qüvvələr isə Osmanlı ərazisində çox idi və vaxt ötdükcə onların sıraları da genişlənməkdə idi.

Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərdə təsirli addımlar atılmasa da qərb ölkələrinin şərqdə olan nümayəndələri Şah İsmayılın fəaliyyətini diqqətlə izləyirdilər. Onlar Şah İsmayılın əldə etdiyi hərbi uğurları təhlil etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlirdilər ki, çox tezliklə bölgənin çox geniş əraziləri Səfəvi dövlətinin nəzarəti altına düşəcəkdir. Başqa sözlə, qərb nümayəndələri apardıqları təhlillərdən sonra Səfəvilər dövlətinin şərqi əzəmətli dövlətlərindən birinə çevriləcəyinə şübhə etmirdilər. Bu qənaətlər qərb dövlətlərinin rəhbərliyinin diqqətinə çatdırılmaqla, Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasının faydası vurğulanırdı. Qərb səyyahları, elçiləri və tacirləri hətta Şah İsmayılın özü ilə də görüşmək fürsətini qazanır və Şah İsmayıl haqqında olan fikirlərini də mənsub olduqları dövlətlərin sarayına çatdırırdılar. Həmin məlumatlara əsasən, Şah İsmayıl hələ 1502-ci ildə, yəni hakimiyyətə gəlməsinin ilk illərində qərb ölkələrindən top və digər odlu silahların əldə edilməsinə maraqlı olduğunu ifadə etmişdi (16).

Şah İsmayıl Avropa dövlətləri ilə əlaqələr yaratmaq üçün yalnız bölgəyə səfər etmiş qərb ölkələri nümayəndələrindən istifadə etmirdi. Eyni zamanda o özü də Avropa dövlətləri ilə yazışmalar aparırdı. Onun yazmış olduğu məktubların Avropaya çatdırılması üçün isə Suriya və Qaraman ərazilərindən istifadə edirdi. Çünki

həmin ərazilərdə sufi müridləri çox yayılmışdı və orada Səfəvi təriqət təsirləri xeyli güclü idi. Bu da imkan verirdi ki, Şah İsmayıl öz elçilərini Suriya və Qaramandan keçməklə Avropaya göndərsin. Bundan başqa, Suriyadakı qərb elçiliklərindən də yazışmaların Avropaya çatdırılmasında istifadə olunurdu. Məsələn, 1505-ci ildə Şah İsmayılın Venesiya hakiminə yazmış olduğu məktub Venesiyanın Dəməşqdəki konsuluna çatdırılmışdı. Şah İsmayıl həmin məktubun Venesiya sarayına çatdırılmasını istəyirdi. Venesiyanın Dəməşqdəki konsulu da həmin məktubu İtaliya dilinə tərcümə etdikdən sonra Venesiya sarayına yolladı. Şah İsmayıl bu məktubunda Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparmaq niyyətini açıqlayır və bunun üçün Venesiyanın köməyini almaq istədiyini bildirirdi. Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən elmi-tarixi dövriyyəyə gətirilmiş həmin məktubun mətnində Şah İsmayıl öz fikrini belə açıqlayırdı: “Bizim sizə olan məhəbbətimizi sözlə ifadə etmək, qələmlə yazmaq və ağılla fəhm etmək mümkün deyil. Siz Əlahəzrəti biz çox görmək istəyirik. Hər şeyin başlanğıcı və sonu olan qadir Allaha pənah apararaq tezliklə sizinlə görüşəcəyimizə və səmimi dost olacağımıza əminəm. Sizə məlumat verirəm ki, mən bütün Əcəm ölkəsini fəth etmişəm. İndi bu ölkə çiçəklənməkdədir. Biz qadir Allaha pənah aparırıq və ümid edirik ki, gələcəkdə də çoxlu böyük qələbələr əldə edəcəyik. Çünki Allah böyük və mərhəmətlidir. Əminik ki, onun köməyi ilə biz düşmənlərimiz üzərində qələbə əldə edəcəyik” (17).

Venesiyanın göstərə biləcəyi kömək Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövləti kimi güclü bir dövlətə qarşı imkanlarını daha da genişləndirə bilərdi. Çox güman ki, Şah İsmayıl Qaraman vilayətinin yenidən Osmanlı dövlətindən qoparılması planlarına da malik idi. Çünki qərbdən gələn hərbi-texniki təchizatın əldə edilməsinin ən yaxşı və ən yaxın yolu məhz Qaramandan keçən yol idi. Anadolu daxilində genişlənməkdə olan sufi-şiə hərəkatı da bu planların həyata keçməsinə münasib zəmin yarada bilərdi. Bu ehtimallar onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayılın Aralıq dənizinə çıxmaq planı da ola bilərdi. Belə bir planın mövcud olduğu təqdirdə onun

həyata keçməsinə qərbin dəstəyi olmadan müvəffəq olmaq elə də asan olmazdı. Qərbdən, konkret olaraq Venesiya sarayından Şah İsmayılın hərbi əməkdaşlıq təklifinə ciddi bir cavab verilmədi. Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətlər onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl Osmanlı ərazisindən keçməklə Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı mübarizə aparmağa yollanmazdan əvvəl də Şah İsmayıl öz elçilərini Venesiya sarayına yola saldı. Əvvəlki fəsillərdən məlumdur ki, Şah İsmayıl 1508-ci ildə Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı döyüş aparmaq üçün Osmanlı sarayından icazəsiz Osmanlı ərazisindən keçməli oldu. Doğrudur, Şah İsmayıl bu icazəsiz girişin Osmanlı sarayının ciddi narazılığı ilə qarşılaşmaması üçün Sultan Bəyazidə məktub göndərdi, məqsədini ona açıqladı və Osmanlı ərazisinə hər hansı bir ziyanın çatdırmayacağını vəd etdi. Bununla belə, mövcud faktlar onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl bu yürüşü zamanı Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmalı olacağı ehtimalını da istisna etmirdi. Bu müharibədən qalib çıxmaq üçün isə o yenə qərb dövlətlərinin köməyinə ümid etdi və bunun ifadəsi kimi öz elçilərini Venesiya sarayına göndərdi (18).

Bu dəfə də Şah İsmayıl ümid etdiyi nəticəni əldə edə bilmədi. Venesiya sarayı Şah İsmayılın arzusunda və ümidində olan köməyi təqdim edə bilmədi. 1508-ci ildə Şah İsmayıl yenidən öz elçisini Venesiya sarayına yolladı. Səfəvi elçisi Qaraman vilayətinin elçisi ilə birlikdə Venesiya sarayında oldu. Şah İsmayıl Venesiya sarayına göndərdiyi məktubunda bir daha qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin qurulmasına tərəfdar olduğunu bəyan etdi. Səfəvi elçisi Venesiya sarayında böyük təntənə ilə qarşılandı və Venesiya hakimləri ilə görüşdə Şah İsmayılın arzu və istəkləri bir daha Venesiya sarayına çatdırıldı. Şah İsmayıl hələ də ümid edirdi ki, Osmanlı dövlətinə qarşı cəbhə açmaqda Venesiya sarayının hərbi dəstəyinə arxalana biləcəkdir. Belə bir cəbhənin açılmasının Venesiyanın da maraqlarına cavab verdiyi artıq şübhə doğurmurdu. Başlıcası isə Şah İsmayıl hələ də Venesiyadan odlu silah və top alacağına əmin idi. Onun elçisi də odlu silah və top əldə edilməsi üçün Səfəvi sarayında bəslənilən ümidləri Venesiya sarayına çat-

dırdı. Bundan başqa Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizə üçün Şah İsmayılın niyyətləri də Venesiya sarayına çatdırıldı. Osmanlı dövlətinin çökdürülməsi üçün belə bir plan nəzərdə tutulmuşdu ki, Venesiya Yunanıstan sahillərindən öz hərbi dəniz qüvvələrini Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə çıxarsın və dənizdən bu dövlətin hərbi qüvvələrinə güclü zərbə vursun. Bu hücum Osmanlı sarayının hərbi potensialının müəyyən hissəsinin bu istiqamətə yönləndirilməsi ilə nəticələnə bilərdi. Şah İsmayıl da bu münasib şəraitdən istifadə etməklə qurudan Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəni başlaya bilərdi. Qurudan müharibənin uğurla başa çatdırılması üçün Şah İsmayılın real imkanları var idi. Bir tərəfdən güclü Səfəvi qoşunları, digər tərəfdən isə Anadoluda şiə sufi müridlərinin Osmanlı dövlətinə qarşı genişlənməkdə və möhkəmlənməkdə olan hərəkəti Osmanlı sarayını çətin vəziyyətə sala bilərdi. Bu da Osmanlı dövlətinə qarşı başlanan müharibənin uğurla sonuclanmasına yol açmağa bilərdi. Amma bu dəfə də Venesiya sarayı Şah İsmayıla hərbi dəstək göstərməkdən çəkindi. Venesiya sarayı tərəfindən Səfəvi dövlətinə hərbi yardım göstərilməməsinin səbəbləri də açıqlandı. Venesiya dövləti, bütünlükdə, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə başlanmasına rəğbətlə yanaşırdı. Lakin Şah İsmayılın hərbi dəstək üçün müraciət etdiyi zaman Venesiya özü də çətin bir durumda idi. Bu dövlətə qarşı Avropanın böyük və güclü dövlətləri hərbi yürüşə başlamışdılar. Onların arasında Fransa, Almaniya, İspaniya kimi böyük dövlətlər, Roma katolikosluğu və digər dövlətlər var idi. Səfəvi sarayına verilən cavabda Venesiya hakimləri mövcud vəziyyəti açıqlamaqla gələcəkdə kömək göstərmək ehtimallarını da dilə gətirmişdilər. Məktubda eyni zamanda Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə başlamaq ehtimalına rəğbət nümayiş etdirilir və bununla Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlanması təşviq olunurdu (19).

Özbək qoşunlarına qarşı müharibədə uğur əldə edəndən sonra Səfəvi hüdudlarına qarşı mövcud olan başlıca təhlükə Osmanlı dövləti idi. Bu təhlükənin qarısının alınması üçün Şah İsmayıl Çaldıran müharibəsi öncəsi bir daha qərb dövlətləri ilə hərbi

əməkdaşlıq yaradılmasına cəhd göstərdi. Qərb dövlətlərinin hətta Avropa cəbhəsində Osmanlı dövlətinin təşvişinə səbəb olacaq fəallıqların göstərməsi, Səfəvi dövlətinə qarşı təhdidlərin zəifləməsinə zəmin yarada bilərdi. 1510-cu ildə Şah İsmayıl yenidən Venesiya sarayına öz elçisini göndərmək qərarına gəldi. Bu dəfə elçi kimi əslən Kiprdən olan Nikolo Sorora seçildi və o, İtaliyadan olan tacirlərlə birlikdə yola salındı. Səfəvi elçisi Venesiya sarayına Şah İsmayılın məktubunu çatdırmalı idi. Məktubda bir daha Venesiya sarayından hərbi dəstək istənilirdi. Amma Şah İsmayılın bu elçisi mənzil başına yetişə bilmədi. Çünki Suriya ərazisində olarkən Səfəvi elçisi Misir dövlətinin məmurları tərəfindən ələ keçirildi və həbsxanaya atıldı. Bununla belə, Şah İsmayıl Venesiya sarayı ilə hərbi əməkdaşlığın qurulmasına nail olunması üçün 1510-cu ildə başqa bir elçisini Avropaya yola saldı. Bu dəfə elçi kimi Əli bəy adlı birisi seçildi və ona Şah İsmayılın istək və təkliflərinin Venesiya hakimlərinə çatdırılması tapşırıldı. İstər Osmanlı sarayında baş verən proseslər, hakimiyyət uğrunda saraydaxili çekişmələrin güclənməsi, istərsə də Anadoluda Səfəvi dövlətinə rəğbətlə yanaşan şiə türk tayfalarının Osmanlı dövlətinə qarşı xeyli fəallaşması Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında kəskin qarşıdurmanın uzaqda olmadığından xəbər verirdi. Görünür, elə buna görə də Şah İsmayıl bu qarşıdurmadan qalib çıxmaq üçün qərbin dəstəyini almaq fürsətindən bəhrələnməyə çalışırdı. Lakin bu dəfə də Venesiya dövləti Səfəvi dövlətini Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə təşviq etməklə kifayətləndi (20).

3.Səfəvi-Portuqaliya münasibətləri

Şah İsmayılın qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa çalışdığı Avropa dövlətlərindən biri də Portuqaliya idi. Bu dövlət hələ XV əsrin ortalarından başlayaraq kifayət qədər güclü dövlətə çevrilməklə bərabər, Asiya və Afrikada da möhkəmlənməyə çalışırdı. Ticarətin genişləndirilməsi baxımından Yaxın Şərq ölkələri də Portuqaliya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və ona görə bölgədə güclü

mövqə əldə edilməsi Portuqaliyanın xarici siyasətinin istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Elə XV əsrin ortalarında Portuqaliyanın Asiya dövlətiləri ilə sıx ticarət əlaqələri mövcud idi və Portuqaliya bu ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində maraqlı idi. 1453-cü ildə Konstantinopol (İstanbul) şəhəri Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edildikdən sonra Avropa dövlətlərinin, o cümlədən də Portuqaliyanın Yaxın Şərqi ən yaxın çıxışı bağlanmış oldu. Belə olanda Portuqaliya da həm Hindistanla, həm də Yaxın Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin davam etdirilməsi üçün yeni dəniz yollarının axtarılmasına başladı. Qeyd edilməlidir ki, Portuqaliya XV əsrin ortalarında zamanının böyük dəniz dövlətlərindən biri idi və gəmiçilik sahəsində malik olduğu inkişaf səviyyəsi tezliklə yeni dəniz ticarət yollarının tapılmasına imkan verdi.

Portuqaliya səyyahları əvvəlcə Misir ərazisindən və Qırmızı dənizdən keçməklə Hind okeanına çıxmağa başladılar. İlk dəfə Pedro de Kabilham adlı bir portuqaliyalı 1482-ci ildə bu marşrutdan istifadə etməklə Hindistana qədər gedib çıxmağa başladı (21). Amma bu marşrut ticarət mallarının daşınması üçün dəniz gəmiçiliyinə müəyyən çətinliklər yaradırdı. Ona görə də başqa yolların da axtarılmasına başlandı.

1487-ci ildə Bartolomey Dias adlı başqa bir portuqal səyyah Afrika qitəsinin cənub burnunda olan keçidi aşkarladı və buradan Hind okeanına daxil oldu. Bununla Hindistana çıxmağa üçün yeni bir dəniz yolu aşkarlanmış oldu. Amma Bartolomey Dias aşkarladığı keçiddən keçməklə Hindistana yetişə bilmədi. Portuqaliya səyyahları isə Hindistana çıxmağa yollarının axtarışını davam etdirdilər. Hələlik dəniz nəqliyyatı üçün Afrikanın cənubundan keçən yol yeganə yol olaraq qalmaqda idi. Həmin istiqamətdə aparılan axtarışlar öz nəticəsini verdi və 1498-ci ildə başqa bir portuqal səyyah – Vaska de Qama Afrikanın cənubundan keçməklə Hindistana qədər səfər etməyə başladı. Nəticədə, Avropa gəmiləri üçün Afrikanın cənubundan keçməklə Hindistana aparılan yeni bir dəniz marşrutu istifadəyə alındı (22).

Portuqaliyalıların bölgəyə gəlməsi işğal və müstəmləkəçiliklə müşayiət olunurdu. Bölgənin vəziyyəti ilə tanışlıq onlarda şübhə yaratmırdı ki, orada möhkəmlənməklə çoxsaylı ticarət mərkəzlərini və ticarət yollarını öz nəzarətləri altında saxlaya bilərlər. Ona görə də onlar o vaxta qədər bölgənin ticarətini öz əllərində cəmləşdirmiş ərəb tacirlərini sıxışdırıb öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başladılar. Bölgəyə nəzarətin gücləndirilməsi üçün isə Portuqaliya kralı Emmanuilin əmri ilə Hindistanda güclü dəniz qüvvələrinin yaradılmasına başlandı. Eyni zamanda bölgəyə davamlı olaraq Portuqaliya hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərildi. Onların arasında Pyedru Kapralın, Vaska de Qamanın (ikinci dəfə), Fransısku Almeydanın, Alfonso Dalbukerkin ekspedisiyaları var idi. Bu hərbi-dəniz ekspedisiyalarının bölgəyə gəlişi ilə Afrikanın şərqində, Hindistan sahillərində, Fars körfəzində olan hərbi-strateji məntəqələrin, habelə ticarət mərkəzlərinin Portuqaliyanın nəzarəti altına düşməsi ilə nəticələndi (23).

1505-ci ildə Portuqaliya kralı tərəfindən Fransısku Almeйда adlı birisi Hindistanın nayibüssəltənəsi təyin edildi və ona göstəriş verildi ki, bölgənin bütün strateji əhəmiyyətli məntəqələri nəzarət altına alınsın. Həmin tapşırığın bütünlüklə icrası üçün Portuqaliya kralı 1506-cı ildə Hind okeanına 16 döyüş gəmisindən və 1300 nəfərdən ibarət hərbi-dəniz qüvvəsi göndərdi. Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda bu dəstə rəhbərinin müavini təyin edilmiş Alfons Dalbukerkin adı xüsusi olaraq hallanmışdır. Bu yürüş zamanı Dalbukerkə ayrıca vəzifələr həvalə olunmuşdu. Həmin vəzifələrə əsasən, Dalbukerk Qırmızı dənizdən Venesiya və Misir gəmilərinin istifadə etməsinə mane olmalı və Ədən və Ciddə şəhərlərini isə nəzarət altına almalı idi. Dalbukerk üç illik fasilədən sonra isə Fransısku Almeydanı Hindistan nayibüssəltənəsi vəzifəsindən uzaqlaşdırmalı və özü həmin vəzifəni tutmalı idi. Dalbukerk ona həvalə olunan vəzifələrin icrası çərçivəsində 1507-ci ildə Fars körfəzinin girəcəyində yerləşmiş Hörmüz adasının işğalına qərar verdi. Bu ada Fars körfəzinin girəcəyində yerləşməklə körfəzin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, mühüm ticarət mərkəzlə-

rindən bir olmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu adanı nəzarət altına almaqla Portuqaliya bölgədəki möqeyini daha da möhkəmləndirə bilərdi. Ona görə də Dalbukerk Fars körfəzi sahillərindəki bir sıra şəhərləri ələ keçirəndən sonra öz qüvvələri ilə bu adaya yaxınlaşdı və adanın əmiri 12 yaşlı Əmir Seyfəddinə tabe olmağı və Portuqaliya xəzinəsinə illik vergi verməyə razı olmağı təklif etdi. Hörmüz əmiri bu təklifi qəbul etmədi və onun təcrübəli vəziri Xacə Əttarın (bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda onun adı Xacə Əta kimi verilmişdir) rəhbərliyi altında Portuqaliya qüvvələrinə qarşı müqavimət təşkil edildi. Lakin Hörmüz qüvvələrinin cəhdlərinə baxmayaraq Portuqaliya hərbi qüvvələrinin hücumunun qarşısını saxlamaq mümkün olmadı. Portuqaliya dəstəsində olan topların və odlu silahların atəşləri qarşısında Hörmüz müdafiəçiləri gücsüz qaldılar və Dalbukerkin təkliflərini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. İllik vergidən başqa Hörmüz əmiri müharibə xərclərini də ödəmək məcburiyyətində qaldı. Bundan başqa Portuqaliya tacirləri Hörmüzdə ticarət üçün xüsusi güzəştlər əldə etdilər (24).

Eyni zamanda Portuqaliya belə bir hüququ da özü üçün təsbit etdirdi ki, heç bir dövlətin ticarət və digər gəmiləri Portuqaliyanın icazəsi olmadan Fars körfəzinə daxil ola bilməz. Bu hüququn əldə edilməsi Portuqaliyaya haqq verirdi ki, həm ərəb ticarət gəmilərinin körfəz daxilindəki fəaliyyətini məhdudlaşdırsın, həm də Səfəvi tacirlərinin Fars körfəzi daxilində və Fars körfəzindən keçməklə ticarətlə məşğul olmalarının qarşısını alsın. Bu üstünlüyün qorunub saxlanması üçün bölgədə saxlanılacaq Portuqaliya hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi üçün qalaların tikilməsinə də başlandı (25).

Bununla da, XVI əsrin ilk illərindən başlayaraq Portuqaliya Fars körfəzi hövzəsində kifayət qədər güclü mövqelər əldə etdi ki, bu da heç də Səfəvi dövlətinin maraqlarına cavab vermirdi. Çünki bir tərəfdən səltənətin cənub sərhədlərində kifayət qədər güclü bir hərbi qüvvə toplanmışdı və Səfəvi sərhədləri üçün təhlükə idi. Digər tərəfdən Fars körfəzindən keçməklə rəvac tapmış ticarət işləri

üçün yeni və ciddi maneələr ortaya gəlmişdi. Fars körfəzinin bağlanması Səfəvi hüdudlarından keçməklə şimaldan cənuba uzanan ticarət yollarının fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması demək idi ki, bu da Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatı üçün yeni çətinliklərin ortaya çıxması demək idi.

Portuqaliya hərbi qüvvələrinin Fars körfəzində fəallaşdığı və istilaçı müharibələr apardığı zaman Səfəvi dövləti özünün möhkəmlənmə dövrünü yaşayırdı və Şah İsmayılın başı da səltənətin möhkəmlənilməsi, onun hüdudlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövrünə təsadüf edirdi. Ona görə də Şah İsmayıl tərəfindən Portuqaliyanın istilaçılıq fəaliyyətinə ciddi bir müqavimət göstərilmədi. Bununla belə, Şah İsmayıl Hörmüz adasını heç də Portuqaliyanın müstəmləkəsi kimi qəbul etmədi və Dalbukerk öz hərbi qüvvələri ilə Hörmüzdə olarkən Şah İsmayılın xərac toplayan elçiləri Hörmüz əmirinin yanına gəldilər. Bu hadisə 1507-ci ilə təsadüf edirdi. Hörmüz hakimi də Şah İsmayılın elçilərinə cavab verilməsini Dalbukerkə həvalə etdi. Dalbukerk Şah İsmayılın elçisinə belə bri cavab verdi: “Biz Hörmüzü güc vasitəsilə ələ keçirmişik və o, Portuqaliya padşahına məxsusdur. Hörmüz əmirinin haqqı yoxdur ki, Portuqaliya dövlətindən başqa hər hansı bir digər dövlətə bac-xərac versin. Əgər Əmir belə hərəkət etməsə, onda Hörmüzü onun əlindən alıb elə bir adama verəcəyik ki, Şah İsmayıldan qorxu-ürküsü olmasın”. Sonra da Dalbukerk bir neçə tüfəngi və top mərmisini Hörmüz əmirinə verərək belə dedi: “Get öz əmirinə de ki, xərac yerinə bunları Şah İsmayıla göndərsin. Çünki Portuqaliya padşahı bizə belə bir göstəriş verib ki, bunlardan başqa düşmənə heç nə vermə. Hörmüz qalasının tikintisi başa çatandan sonra mən Fars körfəzinə gedəcəyəm və körfəz sahili boyunca Şah İsmayılın əlində olan bütün məkanları Portuqaliya padşahı adından fəth edəcəyəm” (26).

Şah İsmayılın elçiləri əliboş geri qayıtdı. Buna baxmayaraq, Şah İsmayıl Fars körfəzində Portuqaliya ağalığına son qoymaq üçün qətiyyətli tədbirlərə əl atmadı. Çox güman ki, bu, Şah İsmayılın şərq istiqamətində ciddi döyüşlərə hazırlığı ilə bağlı ola

bilərdi. Eyni zamanda Dalbukerk də bəyan etdiyinə əksinə ola, Fars körfəzi sahili boyu Səfəvi dövlətinin nəzarəti altında olan mən işğal edə bilmədi. Çünki onun Hörmüzdə uzun müddət qalması portuqal dənizçiləri arasında ciddi narazılığa səbəb oldu və Dalbukerk Hindistana qayıtmalı oldu. O burada hakimiyyəti ələ keçirdi, Almediyanı Hindistan nayibüssəltənəsi vəzifəsindən kənarlaşdıraraq özü onun yerini tutdu. Sonrakı illərdə isə Dalbukerkin başı Hindistan daxilində baş qaldıraraq qiyamların yatırılmasına qarışıdı.

Dalbukerkin Hindistan nayibüssəltənəsi təyin edilməsindən sonra onun Səfəvi dövlətinə qarşı münasibətində dəyişikliklər yaranmağa başladı. Bu dəyişikliklərin kökündə bölgədə marağı olan dövlətlərin, o cümlədən Misirin, Osmanlı dövlətini Portuqaliyanın siyasətinə qarşı fəal mövqə tutması ilə bağlı idi. Portuqaliya gəmilərinin Qırmızı dənizi nəzarət altına almaq cəhdi istər-istəməz Misirin də ticarət işlərinə müəyyən çətinliklər yaradırdı. Nəticədə, qonşu və bölgə dövlətləri ilə, o cümlədən də Hindistanla ticarət əlaqələri xeyli zəifləmişdi. Portuqaliyanın bölgədə möhkəmlənmək planları Osmanlı dövlətinin də maraqlarına cavab vermirdi. Ona görə Portuqaliyanın siyasətinə qarşı müxalifətçiliyində Misir hökuməti Osmanlı dövlətinin köməyi ilə qarşılaşırdı. Bu dövlətlərin birgə fəaliyyəti və onlar tərəfindən Hindistan əhalisinin də Portuqaliya hakimliyinə qarşı qiyamlara təhrik edilməsi Portuqaliyanın yerli hakimlərini məcbur etdi ki, Osmanlı dövlətinə qarşı barışmaz münasibətə olan Səfəvi dövləti ilə yaxınlaşmaq yollarını arasın və Səfəvi dövlətinin köməyinə arxalansın. Belə bir yaxınlaşma, əslində, hər iki dövlətin maraqlarına cavab verirdi. Portuqaliya bu yaxınlaşma ilə bölgədəki mövqeyini möhkəmləndirə bilirdi, Səfəvi dövləti isə özünə yeni bir müttəfiq tapmaqla qoşunlarının gücləndirilməsi üçün odlu silahlar əldə edə bilirdi. Səfəvi dövləti ilə yeni münasibətlərin qurulması üçün Dalbukerk 1510-cu ilin mart ayında Rui Qomeş de Karalyoza və Ferri Joao adlı elçilərini Şah İsmayılın sarayına göndərdi (27).

Dalbukerk Şah sarayına göndərdiyi heyətin özünü necə aparması haqqında xüsusi bir təlimat hazırladı və elçilərdən də tələb etdi ki, məhz həmin təlimata uyğun olaraq Şah İsmayıl ilə danışıqlar aparsınlar. Rui Qomeş de Karalyoza təqdim olunmuş həmin təlimatda deyilirdi: "...Hər şeydən əvvəl gərək bütün səfər boyu xoşagələnlər və aydın davranışın olsun ki, bununla Portuqaliya padşahlığının baş ucalığı olasan. Sən gərək İran padşahına böyük ehtiram nümayiş etdirəsən, çünki o, böyük padşahdır. ...İrana çatan dan sonra İran səfirinin və onun mənsub olduğu dövlətin istəyinə uyğun olaraq hərəkət edəsən. İrana səfər zamanı heç vaxt özünü İran səfirindən ayırma və şəhərləri, qalaları gəzməyə, ...oyunlara baxmağa təkliddə getmə. Heç bir qanuna hörmətsizlik göstərmə. Şah İsmayıl ilə görüşündə gərək Portuqaliyanın əzəməti, onun padşahlığı, sərvətinin çoxluğu, Portuqaliyada firavanlıq və nemətlərin bolluğu, şəhərlərin gözəlliyi, paytaxtı Lissabon haqqında söhbət edəsən. Şəhərlərdəki gözəl və əzəmətli saraylar, əhalinin çoxluğu, Portuqaliya dövlətinin xüsusiyyətləri haqqında bəyan edəsən və deyəsən ki, Portuqaliya padşahının çoxlu müxtəlif mədənləri, o cümlədən iki qızıl mədəni vardır. Hər il həmin mədənlərdən ona böyük həcmdə qiymətli metallar çatır. Sən gərək bizim padşahımıza məxsus olan çoxlu sayda gəmilərimiz haqqında, limanlar və ləngərgahlar haqqında, hər il böyük sayda gəmilər vasitəsilə Hindistana göndərdiyimiz çoxsaylı hərbi qüvvələrimiz haqqında məlumat verəsən. ...Portuqaliyanın güclü dəniz donanması haqqında söz aç və bildir ki, bu donanmanın əsas məqsədi Osmanlı gəmilərinə və maraqlarına zərbə vurulmasıdır. İran şahı ilə görüşündə gərək bildirəsən ki, Portuqaliyanın hüduqları, əhalisinin sayı və padşahımıza məxsus olan torpaqların ərazisi nə qədər böyükdür. Ona dünyanın müxtəlif məntəqələrində Portuqaliyanın fəthləri, Portuqaliya padşahının nəzarəti altında olan əmirilər və ölkələr haqqında məlumat ver və çatdır ki, Portuqaliya padşahı sarayında həmişə müxtəlif ölkələrin səfirlərini görmək mümkündür. Sən gərək İran padşahına çatdırasan ki, o, Portuqaliya padşahının sarayına səfir göndərsin ki, iki ölkə arasında əlaqələr genişlənsin

və bu əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb olsun. Bu səfirin göndərilməsində məqsəd yalnız müştərək düşməyə qarşı müharibə olmasın. O gərək iki dövlət arasında ticarət məsələləri barəsində də müzakirə aparsın. Eyni zamanda gərək İran padşahına çatdırılsın ki, əgər Osmanlı əleyhinə quruda və dənizdə bizim hərbi qüvvəmizin köməyini istəyirsə, öz xahişini açıqlasın və tərəflər arasında ittifaq və əməkdaşlıq barəsində tədbir görsün” (28).

Alfonso Dalbukerk Səfəvi sarayına göndərdiyi səfiri vasitəsilə Şah İsmayıl da məktub ünvanladı. Həmin məktubda deyilirdi: “Ey İranın böyük və qüdrətli şahı olan Şah İsmayıl. Mən, Alfonso Dalbukerk, Hindistanın portuqaliyalı nayibüsəltənəsi Asiya və Afrikada çoxlu sayda müstəmləkələri dünyada ən böyük ticarət donanmasına malik olan və dünyanın çox yerləri, o cümlədən Efiopiya, ərəb və Afrikanın şimalı ilə ticarət edən Portuqaliya padşahı adından bu məktubu Sizə göndərirəm. Mən Qova şəhərini (Hindistandadır) fəth elədim və ardınca Sizin səfirinizlə görüşdüm. Mən Sizin səfirinizə çox böyük ehtiram göstərdim, onu qarşıladım. Çünki bilirdim ki, o, qüdrətli bir padşahın nümayəndəsi kimi mənim görüşümə gəlibdir. Mən onunla elə rəftar elədim ki, sanki o mənim padşahım I Emanuilin sarayında qəbul olunurdu. Ey böyük padşah, mən Sizə məlumat verirəm ki, Portuqaliya padşahı ikitərəfli münasibətlərin genişlənməsindən çox razı qalmışdır və bunu gələcək razılaşmaların əldə edilməsi üçün bir addım hesab edir. Mənim padşahım tərəflərimiz arasında maraq kəsb edən məsələlər üzrə fikir birliyinin əldə edilməsini və əlaqələrin genişlənməsini istəyir. Ona görə mən də səfir vasitəsilə Sizə hədiyyələr göndərdim. Ey böyük padşah, xahiş edirəm ki, mən Sizin səfirinizə göstərdiyim ehtiramı Siz də Portuqaliya padşahının xətrinə və mənim xətrimə mənim tərəfimdən göndərilmiş səfirə göstərsiniz. Portuqaliya səfiri Portuqaliya padşahının xidmətində dayanan bir əyandır və hərbi işlər üzrə mütəxəssisdir. Onun Portuqaliya ordusunda böyük təcrübəsi vardır. O, layiqli səfirdir və ona görə də onu Sizin yanınıza göndərdim. Səfir Sizə məlumat verəcəkdir ki, mən qanlı döyüş olmadan və dincliklə Hörmüzü fəth etdim və onu Por-

tuqaliya padşahı üçün ələ keçirdim. O zamandan başlayaraq mən Sizin səltənətiniz haqqında, qüdrətiniz və ali sərkərdəliyiniz haqqında çoxlu məlumatlar əldə etmişəm. Mən istədim Sizə məlumat çatdırım ki, əgər Hörmüzlə Sizin ölkəniz arasında ticarət indiyə kimi olmayıbsa, Sizin köməyiniz və əməkdaşlığınız sayəsində bu ticarət yenidən rəvnəq tapa bilər. ...Mən ümid edirəm ki, dövlətlərimiz arasında əlaqələr genişlənəcək, köməyə və təmirə ehtiyacı olan Portuqaliya gəmiləri Sizin limanlarınıza lövbər salacaq və lazımı köməyi alacaqlar. Hazırda Portuqaliya gəmiləri Hindistanın Dyu limanındadırlar. Bu donanma oranın hakiminə üstün gəlib onun gəmilərini məhv etdi. Bizim müqəddəs məqsədlərimiz xətrinə xahiş edirəm ki, tərəflərimiz arasında əlaqələrin genişləndirilməsi üçün mənim məktubuma cavabla birlikdə yeni səfirinizi də göndərsiniz Əgər Siz padşah, düşmənlərinizə qarşı Portuqaliya gəmilərinin köməyini istəyirsinizsə, bunu açıqlayın və biz də imkanımız daxilində Sizə kömək edək” (29).

Dalbukerkin Səfəvi sarayına təyin etdiyi elçilər öz yollarını Hörmüz adasından salmalı oldular. Həmin adaya yetişəndən sonra elçi Rui Qomes orada dünyasını dəyişdi. Bu xəbər Şah İsmayıla yetişəndə elçinin dünyasını dəyişməsinə baş sağlığı verilməsi üçün Mir Əbuishaq adlı birisinin rəhbərliyi altında Dalbukerkin yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Həmin heyət Dalbukerkin Hindistanda özünə qərargah yaratdığı Qova şəhərinə yola düşdü və 1510-cu ilin oktyabrında həmin şəhərə yetişdi. Mir Əbülshaq Səfəvi sarayının baş sağlığını çatdırmaqla bərabər, Səfəvi sarayına Dalbukerk tərəfindən yeni bir elçinin göndərilməsinin məqsədəuyğunluğunu açıqladı. Bu təklif, ümumən, Dalbukerk tərəfindən müsbət qarşılandı. Lakin həmin dövrdə Hindistan daxilində Portuqaliyaya qarşı üsyanlar alovlanmaqda idi. Bütün diqqət bu üsyanların yatırılmasına yönəldiyindən Dalbukerk dərhal Səfəvi sarayına yeni bir səfir göndərə bilmədi. Hindistan daxilində nisbətən sabit şərait 1513-cü ildə bərqərar oldu və bundan sonra Dalbukerk tərəfindən Səfəvi sarayına səfir göndərilməsi məsələsi yenidən gündəliyə gəldi. Ona görə də 1513-cü ilin dekabr ayında Dalbu-

kerk tərəfindən elçilik heyəti təşkil edildi, Miquel Fereyra adlı birisi bu elçiliyin rəhbəri təyin edildi və ona Səfəvi sarayına yola düşmək tapşırığı verildi. Portuqaliya səfiri özü ilə Portuqaliya kralı I Emanuilin Şah İsmayla ünvanladığı dostluq məktubunu da aparmalı idi. Miquel Fereyranın rəhbərlik etdiyi elçilik heyəti Təbrizə Çaldıran döyüşünün başa çatmasından sonra yetişə bildi. Bu elçilik heyəti Səfəvi sarayı tərəfindən çox böyük ehtiramla qarşılandı. Mövcud məlumata görə, Portuqaliya elçisi xidmətçiləri tərəfindən zəhərlənmişdi və Təbrizə çatanda onun səhhəti heç də yaxşı deyildi. Ona görə də Şah İsmayıl ilə ilk görüşündə elçi yalnız öz etibarnaməsini təqdim etməklə kifayətləndi. Şah İsmayıl isə dərhal saray həkimlərinə onun müalicəsi ilə məşğul olmağı tapşırırdı. Bir müddətdən sonra Portuqaliya səfirinin səhhəti bir qədər normallaşdı və o, yenidən Şah İsmayılın hüzuruna yollandı. Səfəvi şahı onu yenidən ehtiramla qarşıladı və Portuqaliya ilə bağlı çoxlu suallarına elçidən cavab almağa çalışdı. Bu görüş zamanı Şah İsmayıl Portuqaliya ilə əlaqələr qurulmasına maraqlı nümayiş etdirdi və ehtiramla qarşıladığı elçini çoxlu qiymətli hədiyyələrlə yola saldı (30). Bununla, Səfəvi dövləti ilə Portuqaliya arasında xoş münasibətlərin yaradılması üçün siyasi iradə ortaya qoyuldu və Şah İsmayıl bu münasibətlərin yaradılmasına əməli marağını nümayiş etdirdi.

Miquel Fereyranın elçilik heyəti hələ Təbrizə yetişməmiş Şah İsmayıl yeni bir elçilik heyəti təşkil etdirdi və onu Xacə Əli adlı birisinin rəhbərliyi altında Qovaya yola saldı. Həmin heyət 1514-cü il sentyabr ayının 28-də Qovaya yetişə bildi. Bir neçə gündən sonra isə elçi Dalbukerklə görüşmək imkanı əldə etdi və Şah İsmayılın məktubunu ona təqdim etdi. Şah İsmayıl bu məktubunda da həm iki dövlət arasında xoş münasibətlərin qurulması, həm də Osmanlı dövlətinə qarşı iki dövlət arasında ittifaq yaradılması istəyini Dalbukerkə çatdırdı. Şah İsmayıl məktubunda eyni zamanda Dalbukerkdən xahiş etdi ki, bir neçə nəfər top mütəxəssisini Təbrizə ezam etsin. Səfəvi şahı eyni zamanda Portuqaliya kralı I Emanuilə də məktub yazmışdı. Həmin məktubun məzmunu da iki

dövlət arasında xoş münasibətlərin qurulması istəyindən ibarət idi. Səfəvi elçisi bu məktubu Dalbukerkə təqdim etdi ki, onu Portuqaliya kralına çatdırsın. Xacə Əli ilə təmsil olunan Səfəvi elçiliyi Dalbukerk tərəfindən yenidən ehtiramla qarşılandı və tərəflərin marağında olduğu məsələlər bir daha müzakirə obyektinə çevrildi (31).

Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayılın elçisinə Dalbukerk tərəfindən konkret cavab verilmədi (32). Bununla belə, Şah İsmayıl Portuqaliya ilə yaratmaq istədiyi münasibətlərin heç də Səfəvi maraqlarının güzəşt edilməsi bahasına başa gəlməsini istəmirdi. Ona görə də tərəflər arasında səfirlər mübadiləsinin davam etdiyi bir vaxtda Şah İsmayıl həm Hörmüz adası üzərində, həm də Fars körfəzində Səfəvi nüfuzunun bərpasına cəhd göstərdi. Bu məqsədlə Şah İsmayıl yenidən Hörmüz əmirləri ilə təmas qurdu, onlara öz himayəsini və dəstəyini bəyan etdi və Hörmüz əmirləri ilə razılığa gəldi ki, illik vergilər Portuqaliya xəzinəsinə yox, Səfəvi xəzinəsinə ödənilsin. Başqa bir məlumata görə isə, Şah İsmayıl Hörmüz adasının əmiri ilə yalnız qarşılıqlı münasibət yaratmaqla kifayətlənmək istəmirdi və onun niyyəti əslində Hörmüz adasını ələ keçirmək idi. Hörmüz adası ətrafında vəziyyətin belə dəyişməsi Dalbukerkin ciddi narazılığı ilə qarşılaşdı və bu ada üzərində yenidən Portuqaliya nəzarətini təmin etmək üçün bir daha silaha əl atdı. O, qardaşı oğlu Pyero Dalbukerkin rəhbərliyi altında 4 ədəd döyüş gəmisini Qova limanından Hörmüzə yola saldı. Doğrudur, Piero Dalbukerk Hörmüz əmirindən illik xəracı almağa müvəffəq oldu. Lakin müzakirələr zamanı Hörmüz əmiri Səfəvi hakimiyyətini qəbul etdiyini və ondan imtina etmək fikrində olmadığını bildirdi. Bununla da, Pyero Dalbukerk ona tapşırılmış vəzifənin öhdəsindən bütünlüklə gələ bilməyərək geri dönməli oldu (33).

Hörmüzün əldən çıxarılması Portuqaliyanın Fars körfəzi hövzəsini nəzarət altında saxlamaq planlarını alt-üst edə bilərdi. Ona görə itirilmiş mövqelərin geri qaytarılması üçün Alfonsi Dalbukerk özü daha böyük qüvvələrlə Hörmüz adası üzərinə yürüş etmək qərarına gəldi. 1515-ci ilin əvvəllərində A.Dalbukerk 2200

silahlı döyüşçünün yükləndiyi 26 döyüş gəmisi ilə Fars körfəzinə doğru istiqamət götürdü. Hələ Hörmüz adasına çatmazdan əvvəl A.Dalbukerk məlumat aldı ki, Məsqət şəhərinin Səfəvi sarayı tərəfindən təyin edilmiş hakimi Rəis Əhməd Hörmüz üzərinə hücum edərək bu adanın hakimini həbs etdirmiş və adanı öz nəzarəti altına gətirmişdi. Bu xəbər də Dalbukerkdə ciddi nigarançılıq yaradı və böyük bir qətiyyətlə Hörmüz üzərinə hücum getdi. Dalbukerkin əmri ilə gəmi toplarından Hörmüz qalası güclü atəşə tutuldu. Rəis Əhməd bu atəşlərin qarşısında davam gətirməyin mümkün olmayacağını gördükdə Hörmüzün həbsdə olan əmirini azad etdi və şəhəri təslim edərək adanı tərk etdi. Dalbukerk isə adaya yenidən sahib olaraq Portuqaliya bayrağını qala divarları üzərində yenidən havaya qaldırdı (34).

Şah İsmayıl tərəfindən Hörmüz adası ilə bərabər, Fars körfəzi üzərinə Portuqaliyanın yenidən nəzarətinin bərqərar olmasına qarşı qətiyyətli bir tədbir həyata keçirmədi. Çox güman ki, Osmanlı dövlətinə qarşı Portuqaliya ilə ittifaq yaradılması məsələsi Şah İsmayılın strateji niyyətlərinə daha çox cavab verirdi və bu niyyətlərə nail olunması üçün Fars körfəzinin Portuqaliyanın nəzarəti altında olması ilə müvəqqəti olaraq razılaşmalı olmuşdu (35). Ona görə də Şah İsmayıl qətiyyətli tədbirlərə əl atmaq əvəzinə, Dalbukerkin yanına elçilik göndərməyi və Portuqaliyanın hərbi köməyini almaq məqsədilə yenidən müzakirələr aparılmasını məqsədəuyğun saydı. Bu məqsədlə yaratdığı elçilik heyətini Səfəvi sarayına gəlmiş Portuqaliya elçisi Miquel Fereyra ilə birlikdə Dalbukerkin yanına göndərdi. Qeyd edilməlidir ki, Çaldıran döyüşünün nəticələri Portuqaliya dövlətinin Səfəvi sarayının təkliflərinə daha yaxından yanaşmasına səbəq etdi. Çünki Çaldıran döyüşündən uğurla çıxması Osmanlı dövlətinin bölgədəki nüfuzunu və gücünü daha da artırma bilərdi. Bu isə məlum olduğu kimi, Portuqaliyanın müstəmləkəçilik siyasətinə cavab vermirdi. Osmanlı dövlətinin güclənməsinin qarşısının alınması yollarından biri isə məhz Səfəvi dövləti ilə ittifaq münasibətlərinin yaradılması və Osmanlı dövləti qarşısında Səfəvi dövlətinin gücləndirilməsi idi. Ona görə də nə-

hayət ki, Dalbukerk ikitərəfli müzakirələrə daha ciddi yanaşmağa başladı. Həmin müzakirələrin aparılması üçün Şah İsmayıl 1515-ci ilin avqustunda öz nümayəndə heyətini Hörmüz adasına göndərdi. Burada Səfəvi heyəti ilə Dalbukerk arasında danışıqlar başlandı. Dalbukerk yalnız Səfəvi elçiləri ilə danışıqlar aparmadı. Eyni zamanda onun tapşırığı əsasında Səfəvi elçiləri Hörmüz adasında gəzdirilirdi və Hörmüz adasında yenidən tikilmiş müdafiə mövqeləri, topların yerləşdirilmiş olduğu mövqelər və bütünlükdə Portuqaliyanın adadakı hərbi potensialı Səfəvi elçilərinə nümayiş etdirildi. Bununla belə bir təsəvvür yaradılmasına cəhd göstərilirdi ki, Səfəvi dövləti daha Hörmüz adasını portuqallıların əlindən ala bilməz. Şah İsmayıl bununla, əslində, müvəqqəti olaraq razılaşmışdı və elçilərin də əsas diqqəti məhz hərbi sahədə əməkdaşlığın qəbul edilməsinə yönəldilmişdi. İkitərəfli müzakirələrin nəticəsi olaraq aşağıdakı məsələlər üzrə qarşılıqlı razılığa gəldi:

1. Səfəvi şahının Bəhreynə və Qətifə qoşun çıxarmasına Portuqaliyanın hərbi gəmiləri kömək göstərsin;

2. Mekran və Belucistanda özünü göstərən qiyamların yatırılmasında Portuqaliyanın hərbi dəniz qüvvələri Səfəvi sarayına kömək göstərsin;

3. Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparılmasında Səfəvi dövləti ilə Portuqaliya ittifaq yaratsınlar;

4. Səfəvi dövləti Hörmüzə olan iddialarından əl çəksin və Portuqaliya kralı Emanuil adanın əmiri Turanşahı yenidən bu adaya əmir təyin etsin (36).

Əldə edilmiş bu razılışma hər iki tərəfin maraqlarını təmin edirdi. Şah İsmayıl müəyyən güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldısa da, amma Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparılmasında, Səfəvi qoşunlarının odlu silahla təchiz edilməsində Portuqaliya dövlətinin kömək vədini aldı.

Elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumata görə, Dalbukerk qarşılıqlı razılışmanın əldə edilməsindən razı qaldı və Şah İsmayılın yanına yenidən öz elçilərini göndərdi. O, elçilərə tapşırırdı ki, Şah İsmayıla bunları çatdırsınlar: “Mənim adımdan Şah İsmayıla de-

yəcəksiniz ki, mən onun əzəmətli məqamı, şöhrəti xatirinə və saysız-hesabsız səylərinə görə bu elçilər heyətini onun görüşünə göndərirəm. Şah İsmayılın Osmanlılarla müharibəyə aid təklifi haqqında: Portuqaliya hökuməti bir qədər hərbi gəmi, əsgər və artilleriya göndərməklə ona kömək edir və bizim məzhəb firqəmizdən olub sizin sarayınızda yaşayan məsihilər bizim vasitəçilərimiz olacaqlar” (37).

Dalbukerkin Səfəvi sarayına göndərdiyi elçilik missiyasına Fernao Qomes de Lemos rəhbərlik edirdi. Ona çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr də verilmişdi ki, Şah İsmayıl çatdırsın və bununla Portuqaliyanın Səfəvi dövləti ilə əldə edilmiş razılaşmadan məmnunluğu ifadə olunsun. Hədiyyələr içərisində az sayda olsa da silah və əsləhə, o cümlədən 6 ədəd tüfəng, 2 ədəd top, manca-naq və digərləri var idi. Bu elçilik heyəti Səfəvi sarayında Şah İsmayıl ilə görüşə bildi. Lakin Portuqaliya elçiliyinə əvvəlki xoş münasibət göstərilmədi. Çünki Hörmüzün, Fars körfəzi sahilləri boyu məntəqələrin işğal edilməsi Şah İsmayılı heç də qane etmirdi. Bu da elçilik heyətinə münasibətdə özünü göstərdi (38).

İki dövlət arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında razılaşma əldə ediləndən sonra müəyyən addımlar atılsa da, ikitərəfli münasibətlərdə xüsusi bir fəallaşma özünü göstərmədi. Xüsusilə, 1515-ci ilin dekabrında Hindistan nayibüssəltənəsi Alfonso Dalbukerkin dünyasını dəyişməsindən sonra qarşılıqlı münasibətlərdə bir süstlük özünü göstərməyə başladı. Doğrudur, bəzi Portuqal mənbələrində Şah İsmayıl toplar və tüfənglər verilməsi haqqında məlumatlar vardır. Farsdilli mənbələrdə isə bu deyilənlərin təsdiqini görmək mümkün deyil. Məsələn, 1515-ci il aprel ayının 29-da Venesiyanın Kiprdəki canişini Zuan Paolo Qradeniçə adlı birisi öz hökumətinə belə bir məlumat göndərmişdi: “Təsdiq edilər ki, sinyor Sufi 100 min nəfərdən artıq qoşun toplayıb və çoxlu sayda top əldə edib... Onu da deyirlər ki, Sufi Türkiyə sərhədlərinə yaxınlaşacaq və türklər geri çəkiləcəklər. Allah eləsin ki, bu xəbər doğru olsun. Çünki bu məsihilərin xeyrinə olardı” (39).

1518-ci ilə aid olan bir məlumatda da Şah İsmayıl qoşunlarının portuqaliyalılar tərəfindən odlu silahla təchiz etməsi haqqında bəzi xəbərlər vardır. Həmin məlumat da venesiyalılar tərəfindən hazırlanmışdı: “Rəsmi məlumat alınmışdır ki, Sufi 70 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə Təbrizdədir. Onların arasında Portuqaliya kralının göndərmiş olduğu silahlı əsgərlər və topçular da vardır. Portuqaliya kralı ora öz səfirlərini də göndərüb. Sufi bu səfirləri böyük ehtiram və qiymətli hədiyyələrlə qarşılamışdır. O həm də portuqallılara Hind okeanında böyük olmayan, lakin çox rahat olan ada da bağışlamışdır” (41).

Birinci məlumat, görüldüyü kimi, şeyiələrə əsaslanıb və ona görə də mötəbər sayıla bilməz. İkinci məlumatın doğruluğu da şübhə yaradır. Çünki bu məlumat digər mənbələrlə, o cümlədən də Səfəvi mənbələri ilə təsdiqlənir. Şah İsmayıl iştirak etdiyi döyüşlərdə heç zaman bu sayda qoşuna rəhbərlik etməmişdi. Səltənət daxilində yerli qoşunların nəzərə alınması ilə bu sayda qoşun dəstəsinin toplanması mümkün ola bilərdi. Amma Şah İsmayılın hərbi təcrübəsi bu sayda qoşunun toplanması zəruriliyini istisna edir. O cümlədən də, qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl qoşunlarında çoxlu sayda topun və tufəngin olması iddiası da birmənalı şəkildə qəbul edilən deyil.

Mövcud məlumatlara görə, Portuqaliya elçisi Fernao Qomes Səfəvi sarayında olarkən Şah İsmayıl əldə edilmiş razılaşmaya əsasən hərbi kömək göndərilməsinə başlanması məsələsini qaldırdı. Konkret olaraq səltənət vəkili Mirzəşah Hüseyn İsfahani belə bir məsələ qaldırıldı ki, Səfəvi sarayı Bəhreyn və Qətifin ələ keçirilməsi üçün 12 min nəfərlik qoşun dəstəsi hazırlanmışdır və qarşılıqlı razılaşmaya əsasən Portuqaliya gəmiləri bu qoşun dəstəsinin daşınmasına kömək göstərməlidir. Fernao Qomes bu təklifin icrasından boyun qaçırdı və bildirdi ki, bu xahişin dərhal yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Çünki Dalbukerk artıq Hörmüzü tərk edib Hindistana yola düşmüşdü. Onun əvəzində Hörmüzdə qalmış portuqaliyalı hakim isə belə məsələləri həll etmək səlahiyyətində deyil. Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüş aparmaq üçün Portuqali-

yanın əsgər, döyüş gəmiləri və toplarla kömək göstərməsi vədinin müzakirəsi zamanı da Səfəvi sarayını razı sala biləcək bir nəticə əldə edilmədi. Şah İsmayılı razı salmayan başqa bir məqam isə Fars körfəzi sahilləri boyunca yerləşən bəzi liman şəhərlərinin, o cümlədən Qəmburan (Bəndər-Abbas), Soxar və Qətif şəhərlərinin Portuqaliya qoşunları tərəfindən işğal edilməsi idi. Razılışmaya əsasən bu şəhərlərin Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında olmasına Portuqaliya tərəfi kömək göstərməli idi. Bu məqamlar da bütünlükdə Şah İsmayılın narazılığı ilə qarşılaşdı və ona görə də Portuqaliya elçisinə gözlənilən ehtiram göstərilmədi. 1516-cı il ilin yanvar ayında Fernao Qomes elçilik missiyasını başa çatdırdı və Şah İsmayıldan aldığı çoxlu hədiyyələrlə birlikdə geri qayıtmaq yolunu tutdu. Şah İsmayıl isə Portuqaliya ilə münasibətlərdən konkret nəticələrin əldə edilməsinə nail olmaq üçün öz elçisini də F.Qoçes ilə birlikdə Hörmüzə göndərdi (42).

Lakin bu cəhd də gözlənilən nəticəni vermədi. Şah İsmayılın gözləntilərinin əksinə olaraq portuqaliyalı amirlər Fars körfəzi daxilində öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə davam edirdilər. Bölgədə xüsusi bir müqavimətlə rast gəlməmələri isə portuqaliyalıların azğınlaşmasına, bölgənin təsərrüfat həyatının sıxışdırılmasına yol açdı. Bu da ona gətirib çıxardı ki, Hörmüzdə, Bəhreynə, Məsqətdə və başqa şəhərlərdə Portuqaliyanın bölgədəki siyasəti əleyhinə üsyanlar baş verdi. Həmin üsyanlarda bir sıra Portuqaliya hərbiçiləri və amirləri qətlə yetirildilər. Müstəmləkə siyasətinə qarşı narazılıqların qarşısının alınması üçün Portuqaliya amirləri tərəfindən əlavə hərbi qüvvələr cəlb edildi və yalnız bundan sonra Portuqaliyanın bölgədəki əvvəlki nəzarətini bərpa etmək mümkün oldu (43).

Bununla belə, bölgədə gərginlik qalmaqda davam edirdi. Şah İsmayılın Portuqaliya dövlətinin öz vədləri üzərində dayanmamasından narazı qalması da bu gərginliyi artırmaqda idi. Portuqaliyanın bölgədəki hakimləri də bunu müşahidə edirdilər və yaxşı anlayırdılar ki, əldə edilmiş razılışmaların icrası istiqamətində ciddi addımlar atmasalar onların bölgədəki mövqeyi xeyli zəifləyəcək.

Buna yol verməmək üçün Portuqaliyanın Hindistandakı yeni na-yibüssəltənəsi 1523-cü ilin sentyabrında Şah İsmayılın yanına yeni bir elçilik heyəti göndərdi. İyirmi nəfərdən ibarət olan bu elçilik heyətinə Portuqaliyanın kral ailəsindən olan Baltazar de Pessao adlı birisi rəhbərlik edirdi. Bu heyət Hindistanın Qova limanından hərəkət edərək Qəmburan (Bəndər-Abbas) liman şəhərinə gəldi və sonra da quru yolu ilə Şiraz, İsfahan, Kaşan, Qum və Sultaniyyədən keçməklə Təbrizə yetişdi. Şah İsmayıl bu zaman Təbrizdə yox idi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl həyatının sonlarına yaxın Şirvan və Şəkiyə səfər etmişdi və Portuqaliyanın elçilik heyətini də o, Xəzər dənizi yaxınlığında qəbul edə bildi. Yəqin ki, bu görüş Şah İsmayılın Şəkidən geri qayıtdığı vaxt baş vermişdi. Çünki Şəkidən Ərdəbilə yollanan Şah İsmayıl Portuqaliyanın elçilik heyətini də özü ilə Ərdəbilə aparmışdı. Şah İsmayıl bu dəfə Portuqaliya elçilik heyətini hörmət və ehtiramla qarşıladı. Elçilik heyətini özü ilə Ərdəbilə aparması da Şah İsmayılın bu heyətə göstərdiyi ehtiramın nişanəsi idi. Elçilik heyətinin üzvü olan Antonio Tenreironun yazdığına görə, Ərdəbildə olarkən elçilik heyəti Şah İsmayılın ağır xəstə olması haqqında məlumat aldı. Elçilik heyətinin üzvləri belə bir qərara gəldilər ki, tezliklə Ərdəbili tərk etsinlər. Onların fikrincə, Şah İsmayılın dünyasını dəyişəcəyi təqdirdə hakimiyyət uğrunda çəkişmə başlaya bilərdi və bu da xoşagəlməz nəticələrə yol açardı. Ona görə də Portuqaliyanın elçilik heyəti Ərdəbili tərk edib Təbrizə qayıtdı. Bu heyət Təbrizdə olarkən Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi barəsində məlumat alındı. Beləliklə, Şah İsmayıl dövründə Portuqaliya ilə nəzərdə tutulan sahələrdə ciddi əməkdaşlığın başlanmasına nail olunmadı. Yalnız Şah Təhmasibin hakimiyyəti dövründə Portuqaliya ilə səmərəli əməkdaşlıq sahəsində əməli addımlar atmaq mümkün oldu (44).

4.Şah İsmayılın digər Avropa dövlətləri ilə əlaqələri

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Avropanın bir sıra digər dövlətləri ilə də əlaqələrin qurulması istiqamətində müəyyən ad-

dımlar atılmışdı. Xüsusilə, Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvi qoşunlarının gücünün artırılması və təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı xarici siyasətdə yaranmış olan fəallaşma Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərini də əhatə etməkdə idi. Səfəvi dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması, əslində, Avropanın böyük dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu dövlətlər də Avropada artmaqda olan Osmanlı fəthlərinin qarşısının alınması yollarından birini məhz Səfəvi dövlətinin möhkəmləndirilməsində və bu dövlətin gücləndirilmiş qoşunlarının Osmanlı qoşunlarına qarşı çıxarılmasında görürdülər. Venesiya və Portuqaliya dövlətləri ilə münasibətlərdə olduğu kimi, digər Avropa dövlətləri ilə münasibətlərdə də Şah İsmayıl səmərəli bir dəstək əldə edə bilmədi. Bununla belə, Səfəvi dövlətinin Avropanın böyük dövlətləri ilə əlaqələrinin əsası Şah İsmayılın dövründə qoyuldu və bu ilkin baza sonralar Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin genişlənməsinə faydalı bir zəmin oldu.

1515-ci ildə Şah İsmayıl Aralıq dənizində yerləşən Rodos hakimləri ilə əlaqə yaratmağa təşəbbüs göstərdi. Bununla bağlı o, Səfəvi sarayının Əli bəy adlı əyanlarından birini Rodos hakiminin yanına göndərdi. Şah İsmayıl 1515-ci il oktyabr ayının 1-də imzaladığı məktubu ilə Rodos hakiminə müraciət etdi və onu Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizəyə səslədi. Osmanlı dövlətinin bölgədə güclənməsi Rodosun da maraqlarına cavab vermirdi və ona görə Şah İsmayılın çağırışı Rodos hakimi tərəfindən maraqla qarşılandı. Şah İsmayıl ona göndərdiyi məktubunda yazmışdı: “Biz ən yaxşı niyyətlərimizi, ən yaxşı arzularımızı bildirməklə Siz Əlahəzrətə müraciət edirik ki, Siz də bizim ümumi düşmənimiz olan türklərə qarşı müharibəyə qalxasınız. ...Əgər Sizin hökumətiniz bizim bu xahişimizin qəbul edilməsini mümkün saysa, onda bizim dostluğumuz daha da genişlənəcək və möhkəmlənəcəkdir” (45).

Rodosun Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlaması bölgənin hərbi-siyasi şəraitinə müəyyən təsir göstərə bilirdi. Şah İsmayılın da yeni müharibəyə başlayacağı halda Osmanlı dövləti qərbdən və şərqdən istiqamətlənmiş iki zərbənin arasında qala

bilərdi. 1515-ci ildə Osmanlı dövləti həm Səfəvi dövlətinin qərb sərhədi boyunca, həm də Misir dövlətinə qarşı kifayət qədər fəal hərbi yürüşlər apardı və məlumdur ki, Şah İsmayıl səltənətin qərb sərhədləri boyunca bir sıra qala-şəhərləri əldən verməli oldu. Rodosun müharibəyə başlaması Osmanlı dövlətinin şərqə olan diqqətinin də müəyyən dərəcədə zəifləməsinə yol açdı. Amma Rodos tərəfindən Osmanlı dövlətinə qarşı fəal bir siyasət özünü göstərmədi. Məlumdur ki, 1522-ci ildə Rodos adası Osmanlı hücumuna məruz qaldı və bu ada Osmanlı hakimiyyətinin nəzarəti altına alındı.

Rodosun Osmanlı hakimiyyətini nəzarəti altına alınması 1520-ci ildə Sultan Süleymanın Osmanlı taxt-tacına yiyələnməsindən sonra onun qərb istiqamətində apardığı fəal hərbi yürüşlərin nəticəsi idi. Sultan Süleyman əvvəlcə Belqrad şəhərini ələ keçirdi və sonra da qoşunların istiqamətini Rodosa tərəf çevirdi. Osmanlı dövlətinin Avropa cəbhəsində belə fəallaşması qərb ölkələrinin təşvişini yenidən artırdı və Osmanlı təhlükəsindən sığortalanmaq üçün Səfəvi dövləti ilə yeni münasibətlər qurulması yenidən aktuallaşmağa başladı. Bu dövrlərdən biri də Macarıstan dövləti idi. Macarıstan kralı II Lüdoviq güman edirdi ki, Osmanlı dövlətinin Avropada genişlənən hərbi yürüşləri onun dövlətini də əhatə edə bilər. O da Osmanlı təhlükəsinin qarşısının alınması üçün Şah İsmayıl ilə əlaqələr qurulmasını məqsədəuyğun saydı. Ona görə də II Lüdoviq 1522-ci ildə Petros adlı bir rahibin rəhbərliyi altında Şah İsmayılın yanına elçilik heyəti göndərdi. Rahib Petros öz ilə Macarıstan kralının Şah İsmayıla məktubunu da aparırdı. Həmin məktubda II Lüdoviq qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin yaradılmasına razı olduğunu bildirməklə təklif etdi ki, Macarıstan qərbdən və Şah İsmayıl da şərqdən Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə başlasın. II Lüdoviq şübhə etmirdi ki, bu yolla Osmanlı dövlətini çökdürmək mümkün ola bilər. Şah İsmayıl həm Macarıstanın elçilik heyətinin gəlməsinə, həm də Macarıstan kralının təklifinə öz razılığını bildirdi. Bu razılığını Şah İsmayıl Macarıstanın kralına yazdığı məktubunda da bəyan etdi. Macarıstan kralından

başqa Şah İsmayıl həm də Almaniya imperatoru Şarlkona (V Karla) da məktub yazdı və onu da rahib Petros vasitəsilə göndərdi. Həmin məktubun yazılmasının təşəbbüskarı rahib Petros oldu. O, Almaniyanın və İspaniyanın imkanlarından, qüdrətindən söz açmaqla Şah İsmayıla öz qoşunlarının gücləndirilməsi və ittifaq münasibətlərinin yaradılması üçün bu dövlətlərlə də əlaqələr qurulmasını təklif etdi. Beləliklə, rahib Petros 1523-cü ildə vətənə qayıdarkən özü ilə Şah İsmayılın həm II Lüdoviqə, həm də Almaniya imperatoru V Karla yazmış olduğu məktubları aparırdı. Şah İsmayılın V Karla yazdığı məktubun mətni aşağıdakı kimi idi:

“Əgər Allahın izni ilə bu məktub sənə gəlib çatarsa məlumnuz olsun ki, Feratr Petros Macarıstan padşahının məktubunu mənə gətirdi və biz də o padşahın məktubunu fərəhlə oxuduq. İndi isə Feratr Petrosu bu məktubla yola salırıq. Bu məktubun göndərilməsinə şad olacağınıza ümid edirəm. Sizdən mənim deyəcəklərimi diqqətlə oxumanızı təvəqqe edirəm. Biz aprel ayında iki istiqamətdən öz müştərək düşmənimiz [olan] Osmanlı sultanına həmlə etməliyik. Bir müddət əvvəl Təbriz yolu ilə İsveçrə padşahı tərəfindən hüzurumuza bir səfir gəlmişdi. Biz onun vasitəsilə həmin padşaha bir məktub göndərsək də, indiyə qədər cavab almamışıq. Osmanlı rəiyyələrindən eşitdiyimə görə, xristian hökmdarlar bir-biri ilə döyüşməkdədir ki, bu da təəccüblüdür. Çünki onların bir-biri ilə mübarizəsi düşmənin cəsarətini artırır. Elə buna görə də Macarıstan padşahına Avropa hökmdarları ilə döyüşə girməkdən çəkinməsinə yazdım. Çünki bilirik ki, [Osmanlı padşahı] həmin alicənabla döyüşmək üçün qoşun hazırlamış, elçi və məktub göndərməklə bu işdə mənimlə müttəfiq olmaq istəyir. Amma mən həmişə onun istəyini rədd etmişəm. Çünki sizin də dediyiniz kimi, yaxşı və pis gününüzdə sizin dostunuz olmaq istəyirəm və hər kim öz müttəfiqini tənha qoyub ona xəyanət etsə, qüdrətli və qalib Allah tərəfindən cəzalanar. Buna görə də dərhal qoşun hazırlamağa başlayın. Ümid edirəm ki, sizi təhrik etmək üçün yeni bir məktub yazmağa ehtiyac qalmayacaq. Çünki məsafə uzaq və məktub göndərmək çətinidir. Xüsusilə də Osmanlı sultanları dənizlərə

nəzarət etdiyi üçün bu səfirdən başqa digər səfirlər göndərmək bizim üçün mümkün deyildir. Əlbəttə Osmanlı sultanına etimadımız vardır. Sultan elə bir şəxsdir ki, ittifaq, and və vəfadarlığa etina etməz və sizi məhv etmək yolunda əlindən gələni əsirgəməz. Bu əcdad düşməni elə əhd-peyman sındırır ki, qətiyyətlə Almaniya ölkəsində padşah olan böyük şahənşahla yola getməyəcəkdir” (46).

Şah İsmayılın bu məktubunda bəzi qənaətləri çıxarmağa imkan verən maraqlı faktlar mövcuddur. Onun yazdığından belə məlum olur ki, Osmanlı sultanı Macarıstan üzərinə hücum etmək üçün Şah İsmayılı da birgə mübarizəyə çağırmışdır. Həmin vaxt hakimiyyətdə olan Osmanlı sultanı Sultan Süleyman Şah İsmayılın dövründə Səfəvi dövlətinə qarşı fəal hərbi siyasət yetirmirdi. Çox güman ki, bu, onun Avropa dövlətləri ilə bağlı olan planlarından irəli gəlirdi. Sultan Süleymanın Şah İsmayılı qərbə qarşı birgə mübarizəyə çağırması heç şübhəsiz ki, Osmanlı sarayının Səfəvi dövlətinə qarşı münasibətinin dəyişməsindən irəli gəlmirdi. Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsindən sonra Sultan Süleymanın Səfəvi dövləti üzərinə hərbi yürüşləri də bunun təsdiqi ola bilər. Yəqin elə buna görə də Şah İsmayıl Avropa dövlətlərinə qarşı Sultan Süleymanın birgə yürüş planını qəbul etməmişdi. Görünür, Səfəvi dövlətinə qarşı Osmanlı təhlükəsi də bir dəfəlik aradan qalxmadığı üçün idi ki, Şah İsmayıl qərb dövlətlərini Osmanlı dövlətinə qarşı birgə mübarizəyə səsləyirdi. Şah İsmayıl hətta bu mübarizənin başlanması üçün konkret tarix də təklif edirdi. Məktubda həmin mübarizənin aprel ayında başlanması məqsədəuyğun sayılmışdır. Ehtimal oluna bilər ki, Şah İsmayıl 1524-cü ilin aprel ayını nəzərdə tutmuşdur. Bu mübarizənin təsirliliyini artırmaq üçün Şah İsmayıl qərb dövlətlərinin rəhbərlərinə öz aralarında apardıqları müharibələrə son qoymağa da çağırırdı.

Bununla belə, 1524-cü ilin yazında qərb dövlətləri ilə Səfəvi dövləti arasında birgə fəaliyyət haqqında hər hansı məlumat mövcud deyildir. Doğrudur, Şah İsmayıl 1524-cü ilin mayında dünyasını dəyişdi. Lakin Şah İsmayılın təklifinin qəbul olunacağı təq-

dirdə yəqin ki, Osmanlı dövləti üzərinə birgə mübarizə hazırlığı hələ xeyli əvvəldən başlamalı idi. Belə hazırlıqlar başlamış olsaydı, onda Şah İsmayıl 1524-cü ilin yazında Şirvana və Şəkiyə ova yollanmazdı. Digər tərəfdən çox güman ki, Şah İsmayıl dünyasını dəyişənə qədər istər Almaniya imperatorunun, istərsə də Avropanın digər dövlətlərinin Şah İsmayılın təklifindən xəbərləri yox idi. Çünki Şah İsmayılın məktubu ünvanına çox gec çatmışdı və Almaniya imperatoru Şah İsmayılın məktubuna cavab yazanda Şah İsmayıl artıq dünyasını dəyişmişdi. V Karl da məktubunda buna işarə edirdi ki, Şah İsmayılın məktubu ona çox gec çatmışdır. Bundan başqa Şah İsmayılın məktubu möhürlənmədiyindən Almaniya sarayında onun etibarlı olub-olmaması suallar doğurmuşdu. Amma Almaniya imperatoru məktubunda Şah İsmayılı “ən yaxşı dostumuz və qardaşımız” adlandırır və ona öz ehtiramını ifadə edirdi.

Həmin məktubun mətni belədir: “Bizim ən yaxşı dostumuz və qardaşımız [olan] İran şahənşahı, qüvvətli və alicənab əmir, Şah İsmayıl Səfəviyə...

İlahi lütfi sayəsində Rum, xristian dünyası və Almaniyanın imperatoru, İspaniya məmləkətləri, Siciliya yurdunun hər iki hissəsi, Navar, Qranada, Balear adaları, Səid və Hind adası, yeni qızıl ölkəsinin (cənubi Amerika) padşahı, Almaniya və Fransa əmirlikləri və Afrikanın əldən-ayaqdan uzaq yurdlarının əmiri olan əslinəcabətli şahzadə Karl, pəhrizkar və xoşbəxt padşah olan bizim dostumuz və qardaşımız İran şahı İsmayıl Səfəvi üçün bir Tanrı olan (ata, oğul, müqəddəs ruh) aləmlərin qadir Allahından xoşbəxtlik və müvəffəqiyyət arzulayır.

Ey aliməqam padşah və ey sevimli qardaş, ötən il Livan dağının Maruni keşişlərindən olan Petros adlı bir şəxs sizdən bizə bir məktub gətirdi. O əzəmət sahibi ötən aprel ayında ittifaq yaradaq deyər müştərək düşmənimiz Osmanlı sultanı ilə döyüşə atılmağa bizi dəvət edirdi. Bədbəxtlikdən məktub, əlahəzrətin təyin etdiyi vaxtda hələ bizə gəlib çatmadığı üçün hər hansı bir qərar verə bilmədik. Habelə həmin məktubun, - padşahların məktublarında

qeyd edildiyi kimi, - möhür və imzası olmadığı üçün çaşqınlıq içərisində qaldıq. Ümumiyyətlə, sizdən nə gizlədim ki, bir müddət məktuba və onu gətirənə etimad edib-etməməkdə tərəddüd içərisində qaldıq. Amma tərəflər arasında olan dostluq və rəğbəti nəzərə alıb xüsusi şövqlə qasidi və məktubu qəbul etdik. Cavabın gecikməsinin səbəbi hər gün yeni bir məktub göndərəcəyinizə ümid etməyimiz idi. Belə bir təhlükəli məsələdə təklifimizin müəyyənləşməsini gözlədik. Amma bu müddətdə heç bir xəbər gəlmədi. Hətta o həzrətə xətər toxunduğunu və bu dünyadan köçdü-yünü eşitdik. Ümidvarıq ki, bu xəbərlər həqiqi deyildir. Hələ ki, bizim nigarançılığımız çoxdur, çünki Osmanlı sultanı ilə döyüş-mək üçün qoşun toplamaq problem yarada bilər. Bununla yanaşı, bir neçə ay idi ki, möhkəm xəstələnmişdim. Bundan əlavə, Fransa padşahı bizi döyüşə məcbur etdi. Bizimlə onun arasında baş verən ağır döyüşdə dəfələrlə məğlub oldu. Nəhayət, haradasa bütün qoşunu həlak olduqdan sonra özü bizim sərkərdələrimizə əsir düşdü. İndi Allahın yardımı ilə belə bir qələbə qazanmışıq. Həmişə xristian dünyasında sülh və asayiş tərəfdarı olmuşuq. Artıq ümidvar-ram ki, müştərək istək və meyl ilə Osmanlı türklərinə qarşı döyüş-məkdən savayı bir iş qalmayıbdır. Bu məqsədlə yenə həmin qasidi bizim döyüş haqqında fikirlərimizi çatdırmaq üçün o əlahəzrətin yanına göndərdim. Siz də öz niyyətinizi tam etimad etdiyiniz şəxslər vasitəsilə bizə çatdırın. Bu işdə nə qədər cəld hərəkət et-səniz yaxşıdır. Çünki biz öz qüvvəmiz və siz əlahəzrətin qoşunu ilə həqiqətən həyasız və utanmaz olan bu düşmənlə döyüşməyə tamamilə hazırıq. Ümid edirəm ki, uca olan Allah zati-alinizə sağ-lıq, salamatlıq əta edib bütün istəklərinizi qəbul etsin” (47).

Bir daha qeyd edilməlidir ki, bu məktub yazılanda Şah İsmayıl artıq dünyasını dəyişmişdi. Bununla belə, həmin məktubun Səfəvi sarayına çatması və ona hansı cavab verilməsi haqqında məlumat mövcud deyildir. Məlum olan odur ki, V Karl sonradan Şah İsmayılın adına bir də məktub göndərdi. Həmin məktubu göndərəndə də onun Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsindən xəbəri yox idi.

Bu məktubun sonrakı taleyi haqqında da mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda lazımi məlumat mövcud deyildir.

Çaldıran döyüşündən sonrakı dövrdə Avropanın öz daxilində kifayət qədər mürəkkəb hərbi-siyasi şərait yaranması Avropa dövlətlərinin daha sakit şəraitdə Şah İsmayıl ilə əlaqələr yaradılması imkanını aradan qaldırdı. Bununla, Şah İsmayıl dövründə Avropa ölkələri ilə Səfəvi qoşunlarının odlu silahla lazımi səviyyədə təhiz edilməsinə zəmin yaradacaq səmərəli əlaqələri qurmaq mümkün olmadı.

5. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

1. Səfəkiş Ə. Səfəviyan dər qözərqaq-e tarix. Tehran, 1390, s.
2. Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İrən dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.197; Sadeqi Z. Tarix-e İrən dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 133
3. Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İrən dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392,s.200
4. Yenə orada, s. 201
5. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 278
6. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 579-581; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.599-603
7. Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İrən dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.201
8. Yenə orada, s. 222-224
9. Tarix-e İrən. Doure-ye Səfəviyan (Kembric Universitetinin araşdırması). Tehran, 1380, 182
10. Yenə orada, s. 183
11. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.85
12. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с. 89-90; Rəmzi Kılıc. Fatih devri (1451-1481) Osmanlı-

Akkoyunlu ilişkileri. Sosial Bilimler Enstitüsü dergisi. 2003, N-1, s.105

13. Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 222
14. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.122
15. Yenə orada, s. 125
16. Yenə orada, s. 131
17. Yenə orada, s.131
18. Yenə orada, s. 133
19. Yenə orada, s. 134-135
20. Yenə orada, s. 136-137
21. Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 224
22. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 645; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 224
23. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 645-646
Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 225; Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с. 137
24. Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.294-295; Valsər S.Ş. İran əz did-qah-e səfərnameha-ye Avropaiyan. Tehran, 1364,s. 80; Təsbəxş Ə. İran dər zaman-e Səfəviyyə. Tehran, 1340, s.84; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 648
25. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.138
26. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 649; Tarix-e İran. Doure-ye Səfəviyan (Kembriç Universitetinin araşdırması). Tehran,1380, 188

27. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 650; Tarix-e İran. Doure-ye Səfəviyan (Kembric Universitetinin araşdırması). Tehran, 1380, s.188; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 235
28. Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.297
29. Yenə orada, s. 297-298
30. Valser S.Ş. İran əz didqah-e səfərnameha-ye Avropaiyan. Tehran, 1364,s. 82; Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.299
31. Valser S.Ş. İran əz didqah-e səfərnameha-ye Avropaiyan. Tehran, 1364,s. 82; Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.299-300
32. Mehdəvi Ə.H. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran əz ebteda-ye dövrən-e Səfəviyyə ta payan-e cəng-e dovvom-e cahani. Tehran, 1369, s. 22
33. Mehdəvi Ə.H. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran əz ebteda-ye dövrən-e Səfəviyyə ta payan-e cəng-e dovvom-e cahani. Tehran, 1369, s. 22; Bərazəş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.300
34. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 650; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 238
35. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.149
36. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 650; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998, s. 238
37. Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998,s. 239
38. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 651; Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998,s. 239

39. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.149
41. Yenə orada
42. Bərazeş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.303
43. Bərazeş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.304; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 651
44. Bərazeş Ə. Rəvabet-e siyasi – diplomatik-e İran dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392, s.305; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 652
45. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, с.151
46. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 160-161
47. Yenə orada, s. 161-162

VI FƏSİL ŞAH İSMAYIL TARİXİN SINAĞINDA

1.Şah İsmayıl şəxsiyyətinə fərqli baxışlar

Şah İsmayılın həyatının və xidmət yolunun öyrənilməsinə hələ onun hakimiyyəti dövründə başlanmışdı. Böyük bir imperiyanın yaradıcısı, şərqin, islam aləminin və bütünlükdə, dünyanın tarixində silinməz izlər buraxmış Səfəvilər şah nəsilinin banisi kimi Şah İsmayıl təxminən beş əsrdir ki, ən müxtəlif salnamələrin, tədqiqatların, araşdırmaların, elmi və bədii əsərlərin mövzusu olmuş və bu gün də olmaqdadır. Çünki Şah İsmayıl geniş fəaliyyət meydadına qədəm qoymaqla bölgənin hərbi, siyasi, dini tarixində tamamilə yeni bir səhifənin başlanğıcını qoydu. Onun dühasının yaratdığı tarixin ümumi mənzərəsinin işıqlandırılması, mahiyyətinin dərk edilməsi yalnız elm və bilik adamları üçün deyil elə xalq kütlələrinin özü üçün də hər zaman maraq kəsb etmişdir. Şah İsmayılın adına dastanlar qoşulması, onun haqqında çoxlu sayda xalq yaradıcılıq nümunələrinin meydana gəlməsi, həyat yolu ilə bağlı çoxlu sayda məxəzlər yaradılması da həmin maraqdan irəli gəlmişdir.

Şah İsmayılın 12-13 yaşlarında ətrafına toplanmış bir neçə məsləkdaşı ilə sonda Səfəvi dövlətinin yaradılmasına gətirib çıxarmış böyük siyasi, hərbi və dini hərəkata başlaması dünya tarixində nadir hadisə idi və elə bu gün də nadir hadisə olaraq qalmaqdadır. Konkret tarixi şəraitin sərt sınaqları qarşısında belə böyük bir hərəkatın başlanması, onun təşkilatlandırılması və bölgənin siyasi və tarixi mənzərəsində köklü dəyişikliklər yaradan bir prosesə çevrilməsi Şah İsmayılın şəxsiyyətinin böyüklüyünü nümayiş etdirən bir hadisə idi. O, çox böyük sayda insanları öz ətrafında səfərbər edərək təxminən iki əsr yarım mövcud olmuş böyük bir dövlətin əsasını qoydu, yeni bir dövlətçilik təfəkkürü formalaşdırdı. Şah İsmayılın həyatı və fəaliyyət dövrü hərbi işinin və hərbi məharətinin tarixində də yeni bir dövrün başlanğıcıdır. O, qısa müddət ərzində yalnız güclü, yekdil, intizamlı və sədaqətli bir qoşun yaratmadı,

həm də öz qəhrəmanlığı, şücaəti ilə bu qoşunun simvoluna çevrildi. Fiziki gücün hər b məharətinə çevrilməsi sahəsində də Şah İsmayıl dünya hər b tarixinin nadir nümunələrindən biridir və onun bu məharəti elə indinin özündə də heyrət və təəccüb doğurmaqda davam edir. Hələ gənc yaşlarında əldə etdiyi əzəmətli hərbi uğurları ilə Şah İsmayıl dünya fatehləri arasında ən yüksəkdə dayanan bənzərsiz cahangirlərdən biridir.

Şah İsmayıl dünyanın tək-tək şəxsiyyətlərindəndir ki, siyasi hakimiyyətlə ədəbi yaradıcılığı ən yüksək sənətkarlıq səviyyəsində əlaqələndirə bilmişdi. O, həm Azərbaycan dövlətçiliyinin, həm də Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafında heç zaman tarixi əhəmiyyətini itirməyəcək bir mirasa malikdir. Bu qiymətli irsin öyrənilməsi sahəsində istər Azərbaycanda, istərsə Şah İsmayılın tarixini bölüşən bölgə ölkələrində, istərsə də dünya miqyasında çox dəyərli işlər görülsə də bu mirasa diqqət bu gün də qalmaqdadır. Çünki Şah İsmayıl irsinə yeni yanaşma bu tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin daha əhatəli araşdırılmasına, Şah İsmayıl şəxsiyyətinin yeni-yeni məqamlarının açılıb ortaya qoyulmasına zəmin yaradır.

Şah İsmayılın qəzəllərinin birində özü haqqında yazdığı belə bir beyt vardır:

Mənim tək gövhəri, nadan nə bilsin

Məni bilməgə danalər (biliklilər – M.S.) gərəkdir (1).

Şah İsmayıl bununla ona işarə edirdi ki, onun zəngin fəaliyyətinin mahiyyətinə varmaq, ondan düzgün və müfəssəl nəticə çıxarmaq elə də asan deyildir. Əslində, tarix də bunu sübut edir. Neçə əsrdir ki, Şah İsmayılın həyat yolu öyrənilir, bu həyatın gizlinlərinə nüfuz edilməsinə cəhd göstərilir. Bununla belə, yenə də bir-birindən fərqli olan müxtəlif nəticələr və elmi-tarixi qənaətlər ortaya qoyulur. Çünki Şah İsmayılın həyat və fəaliyyətin müraciət edən müəlliflərin hər birinin öz bilik və təfəkkür səviyyəsi var, onların hər biri öz qarşısına fərqli məqsədlər qoyurlar, hər birinin

dünyabaxışı, həyat mövqeyi, dini-milli mənsubiyyəti, əqidəsi, dəyərləri, məlumatlılıq səviyyəsi eyni deyildir. Bu da müəyyən hallarda hətta obyektivlikdən və reallıqdan kənar olan qənaətlərə də yol açır, Şah İsmayılın həyat və fəaliyyəti haqqında təhrif olunmuş bir mənzərə yaradır.

Son onilliklərdə Şah İsmayılın həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində belə bir meylin müəyyən qədər qabarıqlaşdığını da müşahidə etmək mümkündür. Belə bir təsəvvür yaranır ki, müəyyən bir konsepsiya daxilində Şah İsmayılın tarixi xidmətlərinin örtbasdır edilməsi, onun nüfuzdan salınması bir cərəyan kimi formalaşmaqdadır. Həmin konsepsiyanın ayrı-ayrı elementlərinin gözdən keçirilməsi, irəli sürülən iddiaların araşdırılması isə onu deməyə əsas verir ki, bu konsepsiyanın ardıcılarının qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərdən biri heç şübhəsiz ki, Şah İsmayılın Azərbaycan həyatından qoparılması, Şah İsmayıl hərəkatının mahiyyətinin təhrif edilməsidir.

a)Şah İsmayıl hərəkatının mahiyyətinin təhrif edilməsi cəhdləri

Şah İsmayıl hərəkatının dini-ideoloji əsaslarının dərin kökləri vardı. Məlumdur ki, bu hərəkatın dini kökləri Şah İsmayılın ulu əcdadı Şeyx Səfiəddinə gedib çıxırdı. Hələ Şeyx Səfiəddinin sağlığında onun əsasını qoyduğu Səfəvi təriqəti çox geniş coğrafiyaya yayılmaqla, ümumən islam tarixinin ən kütləvi hərəkatlarından birinə çevrildi. Dərin etiqad və davamlı ibadət bu təriqətin ayrılmaz tərəflərindən idi və Şeyx Səfiəddin də əsasən elə bu keyfiyyətləri ilə ona müridliyə hazır olan insanlar arasında hörmət və ehtiram qazanmışdı. Şeyx Səfiəddin təmənnəsiz bir ömür sürməklə bütün həyatını yaradana ibadətdə keçirmişdi. Onun çoxsaylı müridləri də bu yolu özlərinin həyat yolu seçərək mürsidləri ətrafında toplanmışdılar. Şeyx Səfiəddin tək olan Allahın öz peyğəmbəri vasitəsilə insanlara göndərdiyi dəyərlərin düzgün başa düşülməsi üçün seçdiyi və təlim etdiyi yolu daha doğru və daha anlaşqlı bir yol he-

sab edirdi. Bu yol ibadət və etiqađ yolunda qərar tutmaq istəyən çoxlu sayda insanın mənəvi tələbatı ilə səsleşdiyi üçün insanlar tə-rəfindən də kütləvi surətdə qəbul edilirdi. Ona görə idi ki, Şeyx Səfiəddinin müridlərinin sayı günü-gündən təsəvvür edilməz dərə-cədə artırdı.

Şah İsmayıl hərəkətinin mahiyyətinin təhrif edilməsi üçün bəzi tədqiqatçılar Səfəvi təriqəti haqqında da reallıqdan kənar olan fi-kirlər ortaya qoymağa çalışırlar və belə bir təsəvvür yaradılmasına cəhd göstərirlər ki, Səfəvi xanəgahının yaradılmasında əsas məq-sədlərdən biri var-dövlət toplanması, Səfəvi şeyxlərinin zəngin-ləşmək arzuları olmuşdur. Amma bunun əksini qəbul edən fikirlər elmi-tarixi ədəbiyyatda daha çoxdur və buna nümunə kimi təd-qiqatçılardan birinin aşağıdakı fikirlərini göstərmək olar: “O əsrin təsəvvüfünün müxtəlif təriqətləri arasında Səfəvi təriqətindən daha bəyənilmişşi və tələblərə cavab verəni yox idi. O xanəgahdan daha əzəmətli və o xanəgahın mürşidindən daha kamili və şeyx-lərindən daha məşhuru və sevimlisi yox idi. Monqol padşahları, əksər monqollar və yeni müsəlman olmuş türklər Səfəviyyəyə mü-nasibətdə ehtiram göstərirdilər. Qətiyyətlə hər kəs həmin xanə-gahın ardıcılılarının sırasında yer tutur və onlara məxsus xüsusi libasları geyinirdilər. Bununla onlar dövlət məmurlarının zülm və sitəmindən nicat tapırdılar. İnsanların Səfəvi şeyxlərinə diqqətləri günü-gündən artdı. Məsələn, məlumdur ki, bəzi günlər minlərlə kişi və qadın bu xanəgaha baş vururdular. Şeyx Səfiəddinin Gərm-ruda və həmçinin Urmiyə vilayətinə gəlişini hekayət edərkən “Səfvətüs-səfa” yazırdı ki, dağlarda və səhralarda insanlar o qədər toplaşmışdılar ki, Şeyx məcbur oldu ki, evlərdən birinin damına çıxsın. Dövlət qoşununun əmir və sərkərdələrindən bir qrupu ça-lışırdı ki, insanların hücumunun qarşısını alsınlar. Amma mü-vəffəq olurdular. Axırda damın üstündə kəndirlərdən istifadə etdilər. Kəndirin bir ucunu Şeyx və onunla birlikdə dam üstündə olan yaxınları əllərinə aldılar, bir ucunu isə aşağı atdılar. Adamlar əllərini ondan tutdular. Sonra da kəndirin ucuna başqalarını bağ-ladılar. Belə ki, hər kəndir dəstindən 2-3 min nəfər tuta bilirdi. Bu

yolla adamlar Şeyxə beyət etdilər, tövbə və təlqinə vardılar. Şeyx tövbə kəlməsini oxuyanda insan seli arasında cərgə-cərgə düzülmüş xəlifələr həmin kəlmələri təkrar edirdilər ki, insanlar da onları dilə gətirə bilsinlər.

Şeyxin şöhrəti və nüfuzu ətrafda o qədər yayılmışdı ki, həcc səfərinin yerinə yetirilməsi üçün Hicaza səfər edərkən Bağdada yaxınlaşanda o şəhərin bütün əhalisi onun istiqbalına yollandı. Ona görə aydındır ki, Şeyx dünyasını dəyişəndə Azərbaycan və Qafqaz əhalisinin əksəriyyəti Şeyxə etiqad edirdi. Ərdəbil vilayətinin əhalisi barəsində isə demək olar ki, onlardan ən azı 90 faizi özlərini Şeyxə həsr etmişdilər. Bundan əlavə Bağdad, Suriya, Fələstin, Şərqi Türküstan müsəlmanlar arasında da dəstə-dəstə insanlar özlərini Səfəvi sufiləri hesab etməklə özlərinin xəlifə və xanəqahları var idi. Şeyx Səfidəddindən sonra onun xanəqahının nüfuzu daha da artdı. Belə ki, hər gün yaxın və uzaqlardan minlərlərlə mürid ziyarətə gəlir, xanəqaha daxil olur, neçə minlərlə adam isə rüxsət alaraq geri dönürdülər” (2).

Təriqətlərin və xanəqahların meydana gəlməsi islam tarixinin mühüm səhifələrindən birini təşkil edir və şübhə yoxdur ki, təriqətlərin də, xanəqahların da meydana gəlməsi ilk növbədə insanların inancları ilə bağlıdır. Səfəvi təriqətinin həyata vəsiqə almasının və onun islam aləminin ən yayılmış təriqətlərindən birinə çevrilməsinin də əsas səbəblərindən biri heç şübhəsiz ki, insanların inancları idi. Bunun qarşılığında Səfəvi təriqətinə işarə etməklə, təriqətlərin meydana gəlməsini İran və Anadoluda yaşayan zirək yarım-mollaların türklərin inanclarından sui-istifadə etməklə türk hakimlərinə yaxınlaşmaq və bununla özlərinə çörək qazanmaq niyyətləri ilə əlaqələndirilməsini yəqin ki, təriqətlər haqqında, o cümlədən Səfəvi təriqəti haqqında obyektiv yanaşma kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Bu iddianı irəli sürən müəllif sonra bəyan edirdi ki, hicrətin beşinci əsrində Qərbi Çindən və Orta Asiyadan İrana axışmış gələn türklər totemlərə inandıqlarından və qəbilə cadugərlərini müqəddəsləşdirdiklərindən islamı qəbul edəndən sonra da əvvəlki inanclarından əl çəkmədilər. Ona görə də

onlar özlərinin müqəddəs olduğunu iddia edən müsəlmanları müqəddəs totem kimi qəbul edərək onların qəbri üzərində kümbəzlər ucaldılar (3).

Elmi-tarixi ədəbiyyatda dövriyyəyə çıxarılan başqa bir fikrə görə isə, Səfəvi təriqətinin genişlənməsi, onun ətrafına çoxlu sayda müridlər toplanması təriqətlə bağlı olan zahiri əlamətlərlə şərtlənirdi. İddia edilir ki, o zamanın ənənələrinə görə, şeyxin qəbri üzərində ucaldılmış kümbəz nə qədər möhtəşəm olarsa bu şeyxin təriqətinə meyli olan insanların sayı da o qədər çox olardı. Bunun nəticəsi idi ki, Şeyx Səfiəddinin qəbri üzərində möhtəşəm bir kümbəz ucaldılmışdı. Belə kümbəzlərin mövcudluğu həm də gəlir mənbəyi kimi təsəvvür edilirdi və güman edilirdi ki, möhtəşəmliyi ilə seçilən xanəqahlara nəzir və niyəzlər də çox gətirilirdi (4). Məntiqi olaraq Səfəvi təriqətinin vaxt ötdükcə daha geniş coğrafiyaya yayılması, özünə çoxlu sayda tərəfdar tapması da Şeyx Səfi türbəsinin zahiri tərəfləri, onun möhtəşəmliyi ilə bağlanılırdı. Yəni bununla, Səfəvi təriqətinin dini-ictimai məzmunu da şübhə altına alınırdı.

Bu fikirlər isə öz növbəsində Şah İsmayıl hərəkatının ictimai və ideoloji bazası haqqında mənbələrdə ortaya qoyulan fikirlərin ziddinədir. Şeyx Səfiəddinin dünyasını dəyişməsindən Şah İsmayıl hərəkatının başlamasına kimi 165 illik bir fasilə vardır. Bu müddət ərzində Səfəvi təriqət dəyərləri nəinki zəifləməmiş, əksinə öz canlılığını qoruyub saxlamış, Sultan Cüneydin dövründə siyasi məzmunla çulğasaaraq Şah İsmayıl hərəkatının dini-ideoloji bazasına çevrilmişdi. Minlərlə insan tərəfindən Səfəvi təriqət yolunun seçilməsini yalnız Şeyx Səfi türbəsinin möhtəşəmliyi ilə əlaqələndirilməsi bir tərəfdən Şeyx Səfiəddinin hələ sağlığında ikən minlərlə insanın inandığı kəramət sahibinə çevrilməsinin diqqətdən kənarında qoyulması, bir tərəfdən də Səfəvi təriqət dəyərlərinin nəzərə alınmaması olardı. Şeyx Səfi türbəsiindən xeyli uzaqlarda yaşayan insanların Şeyx Səfi türbəsinin möhtəşəmliyini gördükdən sonra təriqət yolunu tutmasını güman etmək də yəqin ki inandırıcı olmazdı. Şah İsmayıl hərəkatının tədqiqi də onu göstərir

ki, bu hərəkata qoşunlanların əqidəsini onların Şeys Səfi türbəsinin möhtəşəmliyinə olan heyrətləri yox, mürşidi-kamilə olan dərin etiqadları, Səfəvi təriqət dəyərlərinə olan dərin inancları təşkil edirdi.

Ona görə Şah İsmayıl hərəkətinin Səfəvi təriqət hərəkətindən qoparılması və bu hərəkətin fərdi ehtiraslardan doğan iddialara bağlanması da bu hərəkətin mahiyyətinin təhrif edilməsi kimi qəbul edilə bilər. Müəlliflərdən biri Şah İsmayılı (İsmayıl Mirzəni) təhlükəli təqiblərdən xilas etmək üçün Lahicana müşayiət edən sufi xəlifələrinin adlarını sadaladıqdan sonra Səfəvi dövlətinin qurulmasında böyük xidmətləri olmuş həmin qızılbaş xəlifələri haqqında belə yazırdı: “Ümumən bunlar Anadolu içərilərindəki tatarlardan idilər. Onların ailələri və qəbilələri heç vaxt İrannın içərilərində və ya sərhədləri yaxınlığında yaşamamışdılar. Təbii idi ki, onlar İran dilinə və mədəniyyətinə tamamilə bələd deyildilər. Onlar öz etnik mənsubiyyətinə görə bir dəstə halında idilər və İran haqqında tənha istəkləri o idi ki, bu ölkə varlıdır və gərək onun tarac edilməsi üçün yol tapılsın. ...Onlar Lahicanda yerləşdikdən sonra davamlı olaraq Anadoludakı xəlifələri ilə əlaqədə idilər, hələ uşaqlıqdan Şah İsmayıl adlandırdıqları İsmayıla rəhbərlik üçün işlər görür və təbliğət aparırdılar. Elə o zamandan onlar İsmayıl ailəsinin düşmənlərindən qisas almaq məqsədilə hakimiyyətin ələ keçirilməsi üçün zəmin hazırlayırdılar. Onlar gələcək qiyama rəhbərlik etmək üçün İsmayılı əqidə, siyasi və hətta hərbi baxımdan tərbiyələndirib hazırlayırdılar. İsmayıla savad öyrətmək üçün Molla Şəms adlı bir məktəb mollasını kirayəyə götürdülər” (6).

Oxşar fikirlərə Şah İsmayıla həsr edilmiş başqa bir əsərdə də rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, bir əsərdə Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) Lahican həyatı ilə bağlı deyilir: “İsmayılı yetişdirən yeddi xəlifənin adı “ixtisas əhli” idi. Anadoluda Şah İsmayıl üçün müridlər toplama işlərini sürdürməkdəydilər. İsmayılı gələcəyin hərbi, fikri və siyasi öndəri kimi hazırlamaqdaydılar. İsmayılın təhsili üçün Molla Şəms adında bir öyrətmən tapdılar” (7).

Bu parçalarda ziddiyyət təşkil edən və sual doğuran fikirlər xeyli çoxdur. Birinci istinadda əsas diqqət Şah İsmayılın türk-Azərbaycan həyatından qoparılması təşkil edir. Müəllif yuxarıda istinad olunan fikirlərində türk tayfalarının hicrətin beşinci əsrindən (?) başlayaraq İran ərazisinə axışmasını iddia edirsə, sonrakı fikrində türk tayfalarının hətta Şah İsmayıl hərəkatının başladığı dövrə qədər İran daxilində və yaxınlığında yaşamadığını iddia edir. Əgər İran (müəllif Azərbaycanı da İranın tərkib hissəsi kimi təqdim edir) daxilində türklər yox idisə, onda Şah İsmayılın cəddini təşkil edən şeyxlər kim idilər? Ərdəbildə və bütünlükdə Azərbaycanda türk dilində danışan, ədəbi əsərlər yaradan insanlar kim idi? Doğrudur, bəzi müəlliflər qədim Azərbaycan dilini türk dili hesab etmirlər. Bu fikrin müzakirəsini açmadan, elə XIII əsrdən (Şeyx Səfidəddinin dövründən) Azərbaycan dilində danışanların türk kimi qəbul edilməməsinin haqlı suallar doğurması təbii sayılmalıdır. Hər iki müəllif Şah İsmayılın fəaliyyət meydanına qədəm qoymasını hakimiyyət və var-dövlət ehtiraslı qızılbaş xəlifələrinin məqsədyönlü şəkildə apardıqları işlərin nəticəsi kimi ortaya qoyurlar. Əgər bu fikrin doğruluğu qəbul edilsə, onda Şah İsmayıl hərəkatının Sultan Cüneyd hərəkatına, Sultan Heydər hərəkatına bağlılığı gərək inkar olunsun. Çünki Cüneyd və Heydər hərəkatlarının təşəbbüskarı qızılbaş xəlifələri deyildi. Əksinə, qızılbaş xəlifələrini meydana çəkən Sultan Cüneyd və Sultan Heydər idilər. Əgər Sultan Cüneyd və Sultan Heydər olmasaydı yəqin ki, heç qızılbaş hərəkatı yaranmazdı. Şah İsmayılı mühafizə edən, qoruyan və Gilanda onunla birlikdə olan qızılbaş xəlifələrinin, qeyd edildiyi kimi, Səfəvi dövlətinin qurulmasında böyük xidmətləri vardır. Lakin Şah İsmayılın bu xəlifələrin təsiri altında olması barəsində və ya onların iradəsini əsas götürməsi barəsində mənbə məlumatları ilə rastlaşmaq mümkün deyildir. İstinad olunan müəlliflər də yəqin ki, müraciət etdikləri mənbələrdə belə bir fikrin mövcudluğuna israr etməzlər. Mənbələrdə olan fikirlər belə bir qənaəti ortaya qoyurlar ki, Şah İsmayıl müqəddəslərin iradəsini həyata keçirirdi, çətinliklə rastlaşanda müqəddəslərin iradəsindən

xəbər tutmağa çalışırdı və ətrafında olan xəlifələrini də həmin müqəddəslərin iradəsini icra etməyə sövq edirdi. Mənbə məlumatlarına görə, xəlifələr də şübhə etmirdilər ki, Şah İsmayıl müqəddəslərin iradəsini həyata keçirir və Şah İsmayıl müqəddəslərlə xəlifələr, müridlər arasında əlaqələndirici bənddir. Şah İsmayılın bəzi döyüşlərdən əvvəl xəlifələrinin, əmir və əyanlarının müşavirəsini keçirməsi məlumdur. Amma o da məlumdur ki, belə müşavirələrdə Şah İsmayılın iradəsi həlledici idi. Şah İsmayıl müridlərinin təsiri altında deyildi. Əksinə, müridləri onun təsiri altında idi və Şah İsmayılın ətrafında, xidmətində olan bütün xəlifələr, müridlər üçün o dərin etiqaad göstərilən mürşidi-kamil idi. Xəlifələr və müridlər onun mürşidi-kamil olmasını şüurlu şəkildə qəbul etmişdilər və şüurlu şəkildə də ona əməl edirdilər. Xəlifələr və müridlər ona da şübhə etmirdilər ki, hələ Şeyx Səfiəddin dövründən Səfəvi xanəqahına lütf olunmuş kəramət Şah İsmayılın şəxsinə də öz mövcudluğunu davam etdirirdi. Ona görə müridləri və xəlifələri Şah İsmayıla həm də bir kəramət sahibi kimi bağlanmışdılar. Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) sözsüz ki, böyük qardaşının, atasının, babasının şəhidliyini ürək yanğısı ilə qarşılayırdı. Amma onu öz hərəkətinə başlamağa sövq edən səbəbin yalnız öz əcdadlarının qisasını almaq olmasını iddia etmək də Şah İsmayıl hərəkətinə birtərəfli qiymət verilməsi demək olardı. Şah İsmayıl daha böyük məqsədlər uğrunda mübarizə meydanına atılmışdı. “Aləm-ara-yi Şah İsmayıl” əsərinə görə o özü başladığı hərəkətin məqsədini belə açıqlayırdı: “Biz hümayun, əcdad və ata qanından keçmişik. Mən səltənət və padşahlıq iddiasında deyiləm. İstəyirəm ki, canımda can olduqca əba və əcdadların, həzrət məsulların dininə rəvac verəm, Allah, onun rəsulu və müqəddəs din yolunda qılınc çalacağam ki, haqq öz yerini tapsın” (8).

Bu sətirlər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Şah İsmayıl ədalətli və firavan dövlətin qurulmasını din yolunda qılınc çalmaqda görürdü. Onun tərəfindən əsas qoyulan Səfəvi dövlətində dinin təsirini görməmək mümkün deyildir. Amma Şah İsmayıl dövlətində ənənəvi dünyəvi elementlər, həmçinin türklük də çox

güclü idi. Şah İsmayılı Gilanda müşayiət edən xəlifələr də bu dövlətdə yüksək vəzifələr əldə etmişdilər. Lakin tapşırılan vəzifələrin öhdəsindən gəlmədikdə Şah İsmayıl onları öz vəzifələrindən azad edirdi və heç də onları nəzarətsiz buraxmamışdı. Yəni Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) Gilanda mühacirətdə olduğu zaman xəlifələr tərəfindən idarə olunması, onun xəlifələrin hakimiyyət iddialarının həyata keçirilməsi haqqında hazırlaşdırılması məntiqdən kənarıdır və mövcud mənbələrlə də bu iddianı qətiyyətli şəkildə əsaslandırmaq yəqin ki, mümkün deyil. Şah İsmayıl hərəkəti Şah İsmayıl fenomeninin möcüzəsi, əcdadlarından miras qalmış arzuların gerçəkləşdirilməsi yolunda Şah İsmayıl istedadı ilə yeni həyat sorağında olan insanların ümidlərinin əməli təcəssümü idi.

Yuxarıda istinad olunan cümlələrdə müəllif Anadoluda məskunlaşmış türkləri tatarlar kimi təqdim edir. Müəllifin bu iddiasının heç bir elmi-tarixi əsası yoxdur. Onun bu yanaşmasını qərəzçilik kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Qərəzçiliyin əsas tutulduğu bir tədqiqatdan isə düzgün elmi nəticələr gözləmək əbəsdir.

Belə bir fikrə diqqət yetirin: “İsmayıl Gilanda olduğunda Şəmsəddin Lahicidən ərəbcə və farsca öyrənir. Lahici İsmayıla, yalnızca din dərsləri, farsca və ərəbcə öyrətməmiş, dövlət qurallarını da öyrətmişdir. Bu öyrətimdən amacı nə olmuşdur? Bir çocuğu nədən dövlət adamı kimi eyitmək gərəkdi? İsmayıl taxta çıxdıqdan sonra Şəmsəddin Lahici imperatorluğun din işlərindən sorumlu şəxs və başbaxan olur. Şah İsmayıl iqtidara gəldikdən sonra Şəmsəddin Lahicini başbaxanlıq görevinə gətirir” (9).

Müəllifi Guntay Gəncəlp olan bu cümlələrdə müşahidə olunan açıq istehza da, əslində, Şah İsmayıl hərəkətinin təhrif edilməsinə yol açır. Məlumdur ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) 7 yaşında ikən Gilana mühacirət edəndə fars və ərəb dillərini hələ bilmirdi. Yəni o öz ana dilində olan Azərbaycan türkcəsində danışır. Gilana gəldikdən sonra o, Şəmsəddin Lahicinin müəllimliyi ilə fars və ərəb dilini öyrənməyə başladı. Şəmsəddin Lahici din xadimi idi və Şah İsmayıl da ondan fars və ərəb dilindən başqa dini bilikləri öy-

rənə bilərdi. Bu din alimi heç zaman dövlət işində və ya idarəçilik işlərində çalışmamışdı. Hazırda elmi dövriyyədə olan mənbələrdə bununla bağlı hər hansı bir məlumata da rast gəlmək mümkün deyildir. Ona görə onun tərəfindən Şah İsmayıl “dövlət qurallarının” öyrədilməsinin iddia edilməsinin elmi-tarixi əsası yoxdur. Əslində, dövlətçilik işinin öyrənilməsində bir qəbahət də yoxdur. Amma burada diqqəti cəlb edən dövlətçilik bilikləri ilə bağlı ortaya qoyulan suallardır. Həmin suallarda da Şah İsmayıl hərəkətinin milli və dini zəmindən qoparılması cəhdi özünü göstərməkdədir. Şah İsmayılın iqtidara gəlməsindən sonra Şəmsəddin Lahicinin başbaxanlıq görəvinə gətirilməsinə gəlincə isə, doğrudan da Şəmsəddin Lahici sədr vəzifəsinə təyin edilmişdi (10). Bəzi hallarda bu vəzifə sədr-əzəm də adlandırılmışdı. Lakin bu vəzifə dünyəvi vəzifə deyildi. Sədr - səltənətin din işlərinə rəhbərlik edən vəzifəli şəxs idi və onun başbaxan anlamında qəbul edilməsi düzgün deyildir.

Şah İsmayıl hərəkətinin mahiyyətinin təhrif edilməsi üçün hətta onun özünün mövcudluğunun da şübhə altına alınması cəhdləri ilə elmi-tarixi ədəbiyyatda rastlaşmaq mümkündür. Bunu aşağıdakı cümlələrdən də görmək mümkündür: “Şeyx Heydər soyundan olan İbrahim Mirzə kimsənin diqqətini çəkməmişdir. Bitlisi, İbrahimi İsmayılın böyük qardaşı olaraq yazır. Nədən böyük qardaşa diqqət edilməmişdir? İsgəndər bəy Türkmən, Şeyx Əlinin ölmədən öncə başındakı sülalə tacını çıxarıb İsmayılın başına keçirdiyini söylər və Şah İsmayılı vəliəhd və qaimməqam elan edər. İsmayılın varis seçilməsi və İbrahimin yoxa çıxmasının tək səbəbi bumu? İbrahimdən xəbər çıxmamışdır. Ancaq yoxa çıxan sadəcə İbrahim deyildir. “Əhsən-üt təvarix”in yazarı Həsən Rumlu İbrahimdən başqa dörd qardaşının daha İsmayılın yanında olduğunu yazır. Böyük olasılıqla İsmayılın bu dörd qardaşı Heydər in digər qadınından olmuşlar. Burada təqib edilən, sadəcə İsmayıl deyildi. Bəlkə də bu ailə yaxalansaydı çox kiçik yaşda olduğundan dolayı İsmayıl işləri olmazdı, ancaq daha yaşlıları öldürülə bilərdilər. Heydər in bütün çocuqları aranırdı. Ancaq tarixi

öylə quraşdırmışlar ki, sanki bir anın içində qeybdən xəbər gəlmiş və Heydər ailəsinin içindən, ancaq İsmayılın gələcəkdə şah olacağı duyurulmuş! Bütün bunlar ortadakı bir sirrin gizlənməsi və ifşa edilməməsi üçün deyilmi? Həsən Rumlunun “Əhsən-üt təvarix” əsərinin ikinci cildinin 907-ci səhifəsində İsmayılın digər dörd qardaşları haqqında verdiyi bilgini olduğu kimi yazalım: “Bu səfərdə İsmayılı digər dörd qardaşı Seyid Həsən Mirzə, Seyid Süleyman Mirzə, Seyid Davud Mirzə, Seyid Mahmud Mirzə yanındaydılar. Bəziləri qardaşlarının Rəştdə ona qatıldıqlarını yazarlar. Bəziləri isə, bu dörd qardaşın bir yerdə Çiçəkli adlanan Ağdağda İsmayılı qatılıb Rəştə yollandıqlarını söylərlər. Bu yolçuluqda onların yanında olayı anladacaq kimsə olmamışdır. Ancaq doğru olan budur ki, İsmayıl qardaşları ilə bir yerdə Rəştdə Ağməscidə gəldilər”. Daha sonra nə bu dörd qardaşdan, nə də İbrahimdən əsla xəbər çıxmamışdır. Hər bir Səfəvi soyu haqqında ayrıntılı bilgi varkən, İsmayılın beş qardaşı ilə bağlı heç bir bilgi yoxdur. Böylə bir sual ortaya çıxır: Əcəba, daha sonra Şah İsmayıl olaraq tarixə girən adam gerçəkdən Heydər oğlu İsmayılı, yoxsa bir başqasını “mehdi” bəkləyən qızılbaşlara sunmuşlar? Səfəvi tarixinin bu gizlin qatı böylə bir şübhə oyandırır. Əcəba, onların altısını da yox edib başqa bir adamı tarixə Şah İsmayıl adına soxmuşlar? Nədən İsmayılın qardaşları haqqında tarixdə bilgi yoxdur? Qardaşların başına nə gəlmişsə, bu təqribən altı illik Gilan həyatında gəlmişdir. Çünki daha sonra İsmayılı aid edilən şerlərdə çox yerdə “Heydər oğluyam” ifadəsinə rastlanılacaqdır. Anlaşılan odur ki, o zaman da İsmayılın Heydər oğlu olub olmadığına şübhə varılmış” (11).

Bu istinadda kifayət qədər mübahisə doğura biləcək fikirlər mövcuddur. Ciddi bir mənbəyə əsaslanmayan bu istinadda hətta Şah İsmayılın şəxsiyyətinin mövcudluğu da şübhə altına alınmışdır. Burada yalnız Həsən Rumlunun əsərinə bir istinad verilmişdir ki, həmin istinadın özü də müəyyən şübhə doğrurur. Əvvəla, Həsən Rumlu bu istinadda Şah İsmayılın 4 qardaşının adını çəksə də İbrahim Mirzənin adını çəkməmişdir. İbrahim Mir-

zənin mövcudluğu isə Şah İsmayılın tarixinə aid olan mənbələrdə heç də şübhə altına alınmamışdır. Digər tərəfdən isə Həsən Rum-lunun hazırkı tədqiqat üçün istifadə olunmuş “Əhsən-üt təvarix” əsərinin Tehran nəşri olan on birinci cildində Sultan Heydər in üç oğlan övladının olmasından söhbət açılmışdır (12).

“Tarix-i aləmara-yi Abbasi” müəllifi İsgəndər bəy Münşi özündən əvvəl yazılmış olan mənbələrin məlumatlarına istinad etməklə Şah İsmayılın qardaşları haqqında belə bir məlumat verir: “«Həbibüs-siyər» və «Tarix-i cahanara»nın müəllitlərinin sözlərinə görə, o kişilik bağının sərvindən (Heydərdən) və Həsən padşahın [Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən nəzərdə tutulur] qızı olan möhtərəm xanımdan üç xoşbəxt şahzadə həyata gəlmişdir. Onların hər biri «vilayət» bağında bitmiş bir fidan və xilafət səmasında parlamış bir ulduz idi: xalq arasında Sultan Əli padşah adı ilə məşhur olan Sultan Əli mirzə, İsmayıl mirzə və Sultan İbrahim mirzə, «Əhsənüt-təvarix» kitabının müəllifi tarixçi («müvərrix») Həsən bəyin sözlərinə görə, Süleyman şanlı xaqanın Seyid Mahmud mirzə, Seyid Süleyman mirzə və Seyid Davud mirzə adlı qardaşları da olmuşdur. Lakin o, Seyid İbrahim mirzənin adını çəkməmişdir. [Tarixçi Həsən bəy Rumlu] Süleyman şanlı xaqan həzrətləri Gilan tərəfə gedərkən bu əziz qardaşlarının da onunla bərabər olduqlarını qeyd etsə də, onların hər birinin həyatı haqqında ətraflı yazmamışdır. Amma bu həqir adama (İsgəndər bəy Münşiyə) məlum olduğu qədərincə, Seyid Mahmud mirzə Sultan Heydər in əzəmətli övladlarının girazın İstəxr qalasına aparıldıkları ildə vəfat etmiş və Şirazın Ovcan adlı yerində dəfn olunmuşdur. İndi onun basdırıldığı yer «Sultan Seyid Əhməd Səfəvi məzarı» adı ilə məşhurdur. Seyid Süleyman mirzə isə Süleyman şanlı xaqan Xorasana yürüş etdiyi ildə Təbrizə gedib fitnə-fəsad törətməyə başlamış və Xorasandan gələn yalançı xəbərlərə inanan bir dəstə iğtişaççı onun başına toplaşmışdı. Lakin Təbriz əhlifədakar sufilərle ittifaq edərək, şəhərin ortasında onunla savaşımış və o qi-yamçı dəstəni darmadağın edərək, onu qətlə yetirmişdilər. Sultan Əli padşahdan savayı, [Sultan Heydər in] digər oğullarının taleyi

bu əsərin müəllifinə (İsgəndər bəy Münşiyə) məlum deyildir” (13).

Şah İsmayıl tarixinə həsr edilmiş bir sıra mənbələrdə Sultan Heydər in üç oğlan övladının – Sultan Əli Mirzənin, İbrahim Mirzənin və İsmayıl Mirzənin olmasından söhbət açılmışdır (14). Həmin mənbələr kifayət qədər mötəbər mənbələrdir və onların məlumatları ciddi məlumatlar kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycanlı tədqiqatçıların əsərlərində də Şah İsmayılın adları yuxarıda sadalanan qardaşlarının adına rast gəlmək mümkün deyildir (15). N. Musalının Şah İsmayıl ilə həsr olunmuş tədqiqatında isə Sultan Heydər in həm üç oğlan övladının, həm də dörd oğlan övladının olması göstərilmişdir. Dördüncü övlad kimi Süleyman Mirzənin adı çəkilmişdir (16).

“Aləmərə-yi Şah İsmayıl” əsərində də Sulat Heydər in məlum olan üç övladının adı çəkilmişdir. Lakin bu əsərdə olan bir məqam bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi baxımından maraqlı kəsb edə bilər. Bu əsərin bir yerində bildirilir ki, Ağqoyunlu hakimi Rüstəm Mirzə Aləmşah bəyimi oğlanları – Sultan Əli Mirzə, İbrahim Mirzə və İsmayıl Mirzə ilə Kelat qalasında həbs etməyi tapşırırdı (17). Deyilənin doğruluğu nəzərə alınarsa, onda belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Sultan Əli Mirzə, İbrahim Mirzə və İsmayıl Mirzə eyni anadan, yəni Aləmşah bəyimdən doğulmuşlar.

Yuxarıda istinad olunan fikrin müəllifi Şah İsmayılın qardaşı haqqında mənbələrdə məlumatların olmamasını az qala Şah İsmayılın şəxsiyyətinin şübhə altına alınmamasına bir əsas kimi qəbul etmişdir. Bu məqamla bağlı da onu demək olar ki, əslində, Şah İsmayılın qardaşları haqqında ayrıntılı (müfəssəl) məlumatın mənbələrdə yer tapmamasını təbii qəbul etmək olar. Şərq salnaməçiliyi üçün bu, normal bir haldır. Mənbələr bir qayda olaraq birinci şəxslərin həyatına həsr olunur və həmin şəxsin qardaş-bacısı, eləcə də digər qohumları kölgədə qalırdılar. Məsələn, Şeyx Sədrəddin təriqət varisi olmaqla Şeyx Səfiəddinin ikinci oğlu idi. Təriqət rəhbəri olduğu üçün o, salnaməçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Amma onun digər qardaşları bu diqqətdən kənarda qalmışdır. Şah

İsmayılın əcdadlarının hamısı haqqında müəyyən məlumatlar olsa da, onların qardaşları haqqında ciddi bir məlumatla rastlaşmaq mümkün deyildir. Şah İsmayıldan sonra da yalnız Səfəvi şahları az-çox mövzu obyektı olmuşlar. Onların qardaşları haqqında geniş və ayrıntılı məlumatlar isə yox dərəcəsinədir. Digər tərəfdən isə, Şah İsmayılın qardaşları haqqında məlumatların Gilan səhifəsi ilə tamamlandığı da doğru deyildir. Tədqiqatlar bəzi mənbələrdə Şah İsmayıl qardaşlarının Gilandan sonrakı həyatları haqqında da məlumatlar olmasını göstərir. Əvvəlki fəsillərdən məlumdur ki, Şah İsmayıl hərəkətinin başlanması ərəfəsində İbrahim Mirzə anası ilə yaşamaq arzusunu bildirərək Gilandan Ərdəbilə qayıtmışdı. Şah İsmayıl və onun ətrafındakılar da İbrahim Mirzənin bu arzusuna qarşı çıxmədılar. İbrahim Mirzə diqqəti cəlb etməmək üçün qızılbaş papağını çıxararaq tərəkəmə papağı geyindi və Ərdəbilə yola düşdü.

“Fəvayed-e Səfəviyyə” əsərində olan bir məlumata görə, İbrahim Mirzə qardaşından və onun ətrafında olanlardan icazə alaraq Ərdəbilə qayıtdı. Lakin Ərdəbildə ələ keçirilərək qətlə yetirildi (18).

Bu məlumat tədqiqata cəlb edilmiş digər mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda öz təsdiqini tapmamışdır. Şah İsmayılın qardaşları, konkret olaraq İbrahim Mirzə ilə bağlı məlumatın olmamasının yuxarıdakı istinadda Səfəvi tarixinin gizlini kimi təqdim edilməsi və bununla Şah İsmayıl haqqında mübahisəli fikrə bir aydınlıq gətirilməsi üçün bir sıra mənbə faktlarına əsaslanmaq mümkündür. İbrahim Mirzənin Gilandan sonrakı taleyi haqqında “Aləmərə-yi Şah İsmayıl”, “Aləmərə-yi Səfəvi” və “Cahanqoşayə xaqan” əsərlərində bir sıra məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, iddia olunanların əksinə olaraq, İbrahim Mirzə, eləcə də Şah İsmayılın qardaşı kimi təqdim olunan Süleyman Mirzə heç də naməlum şəkildə aradan götürülməmişdilər. İbrahim Mirzə qardaşı Şah İsmayılın yaxın və etibarlı silahdaşı olaraq ən ağır döyüşlərdə iştirak etməklə kifayət qədər şücaət də nümayiş etdirmişdir. Onun iştirak etdiyi mühüm döyüşlərdən

biri 1503-cü ildə Ağqoyunlu Sultan Murada qarşı aparılan döyüş idi. Şah İsmayılın razılığı ilə Sultan İbrahim Mirzə Ağqoyunlu-Osmanlı qoşun dəstəsinin toplarının üzərinə hücumda iştirak etmiş və müəyyən sayda topu da ələ keçirmişdi (19).

1508-ci ildə Şah İsmayılın Luristanda apardığı döyüş zamanı da xüsusi şücaət göstərmiş əmirilər arasında Sultan İbrahim Mirzənin adı ilə rastlaşmaq mümkündür. 1510-cu ildə Səfəvi qoşunlarının Mərv qalası ətrafında özbək qoşunlarına qarşı döyüşü ilə bağlı da İbrahim Mirzənin adı mənbələrdə xatırlanmışdır. Məlumdur ki, Şah İsmayıl özbək qoşunlarını düzənlik əraziyə cəlb etmək üçün Təbrizdə olan qardaşı İbrahim Mirzədən məktub alması və ondan Osmanlı qoşunlarının Təbriz üzərinə hücum etməsi haqqında xəbər eşitməsi haqqında şayiə yaydırmışdı. Bundan sonra Şah İsmayıl qoşunların geri çəkilmək görüntüsü yaratmaqla özbək qoşunlarını qaladan düzənlik əraziyə çıxara bilmişdi (20). Yəni İbrahim Mirzə həmin vaxt da salamat idi və Təbrizdə seltənət işlərinə rəhbərlik edirdi. “Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərində İbrahim Mirzə ilə bağlı başqa məlumatlarla da rastlaşmaq mümkündür (21).

«Tarix-e elçi-ye nizam şah» əsərində də İbrahim Mirzə ilə bağlı məlumatla rastlaşmaq mümkündür. Həmin məlumat 1516-cı ilə aiddir. Bu məlumatda bildirilir ki, Şah İsmayıl həmin ildə İbrahim Mirzəni Herata göndərmişdi (22).

Mənbələrdə Süleyman Mirzə haqqında da məlumatlar mövcuddur. Bu məlumatlar təxminən 1513-cü ilə təsadüf edir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, Süleyman Mirzə bu dövrdə Ərdəbildə Şeyx Səfi xanəqahının idarəçilik işlərinə rəhbərlik edirdi. Onun nə vaxtdan bu işə təyin edilməsi haqqında məlumat verilməmişdir. Çox güman ki, Şah İsmayıl onu Səfəvi xanədanının nümayəndəsi kimi bu vəzifəyə təyin etmişdi. Mənbə məlumatlarına görə, Süleyman Mirzə 1513-cü ildə Şah İsmayılın Xorasan istiqamətində olan hərbi yürüşdə dünyasını dəyişməsi haqqında məlumat aldıqdan sonra hakimiyyəti əlinə keçirməyə cəhd göstərmiş və ətrafına topladığı dəstə ilə Təbriz üzərinə də hücum

çəkmişdi. Lakin Şah İsmayıl sədaqətli olan qüvvələrlə qarşılaşmada həyatını itirməli olmuşdu (23).

İstər İbrahim Mirzə, istərsə də Süleyman Mirzə ilə bağlı olan məlumatlar onu göstərir ki, Şah İsmayıl qardaşlarına çox böyük sevgi və səmimiyyətlə yanaşırdı. Hətta baxmayaraq ki, Süleyman Mirzə ona qarşı qiyam qaldırmışdı ona qarşı aparılan döyüşə rəhbərlik edən əmirləri Süleyman Mirzənin həyatını qoruya bilmədikləri üçün ciddi cəzalandırmışdı. Bu məlumatlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayılın qardaşlarının yox edilməsi və Şah İsmayıl yerinə başqa birisinin meydana çıxarılması haqqında yuxarıda iddia olunan fikirlərin əsası yoxdur.

Hətta Həsən Rumlunun istinad olunan “Əhsənüt-təvarix” əsərində də ən azı iki yerdə Lahican həyatından sonra Sultan Heydərin oğlan övladlarının (Şah İsmayılın qardaşlarının) salamat olması haqqında qeydlər vardır (24). Ola bilsin ki, Şah İsmayılın qardaşlarının Lahicanda yoxa çıxarıldığını iddia edən müəllif bu faktları nəzərdən qaçırılmışdır ya da sadəcə olaraq onları nəzərə almağı lazım bilməmişdir. Amma bununla faktları gizlətmək də mümkün deyildir.

Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın şəxsiyyətinin şübhə altına alınması faktının ortaya atılması özü şübhə doğurur. İstər mənbələrdə, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda bu ehtimal haqqında hər hansı bir məlumatla rastlaşmaq çətindir. Bu fikrin müəllifi də öz fikrinin əsaslandırılması üçün hər hansı bir mənbəyə və elmi-tarixi ədəbiyyata dayaqdanmamışdır. Ciddi bir elmi-tarixi dəlilə əsaslanmadan Şah İsmayıl kimi tarixi bir şəxsiyyətin varlığının şübhə altına alınması daha çox Şah İsmayıl şəxsiyyətinin və onun başladığı hərəkətin mahiyyətinin təhrif edilməsinə xidmət etmiş olardı.

Bu iddianın müəllifi olan Güntay Gəncalp öz əsərində Şah İsmayılın şəxsiyyətini və fenomenini şübhə altına ala biləcək başqa bir qəribə fikri də qələmə almışdır. Bu fikir Şah İsmayılın Təbrizə daxil olduqdan sonra tacqoyma mərasimində söylədiyi ehtimal olunan çıxışı ilə bağlıdır. Müəllif şübhəli mənbələrə istinad etməklə Şah İsmayılın bu mərasimdə çıxış etdiyini, onun çıxışının

başqası tərəfindən hazırlandığını, həmin çıxışda səslənənlərin Şah İsmayılın yaza bilməyəcəyini iddi edir: "...Başına tacqoyma mərasimində 12 cümlədən ibarət bir mətn oxudu. Bu mətni 14 yaşında çocuğun yaza bilməyəcəyi bəllidir. 14 yaşında çocuğun bu qədər tarixi bilgisi ola bilməzdi. Gilanda İsmayılın müəllimi olmuş, Təbriz işğal edilər-edilməz İsmayılın yanına qoşmuş olan Şəmsəddin Lahici bu mətni yaza bilərdi. Çünki bu 12 cümlədən ibarət olan mətn şübiyyənin ideallarını əks etdirən manifestdir. 12 rəqəminin qızılbaşlar yanında önəmi olmuşdur. 12 imam, 12 zolaqlı qızıl papaqlar kimi. Ancaq bu mətndəki 12 cümlənin bu rəqəmlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu 12 cümlə şübiyyənin tarixi amacını gerçəkləşdirən sənəddir. Nə idi o tarixi amac? Zaman axışı içində türksüz və ərəbsiz İran ölkəsi oluşturmaq, özəlliklə türkləri fars ülküləri yolunda qullanmaq və yox etmək. Bu 12 cümləyə baxalım:

1.Mən bu gün yerə endim. 2. Sərvər və şahənşah mənəm. 3. Əmin ol ki, Heydərin oğlu mənəm. 4. Mənəm Firudin. 5. Mənəm Xosrov. 6. Mənəm Cəmsid. 7. Mənəm Zöhhak. 8. Mənəm Zaloğlu Rüstəm. 9. Mənəm İskəndər. 10. Ənəl-həqq sirri mənim bağrımda gizlidir. 11. Çünki mənəm mütləq həqiqət. 12.Həqiqət mənim sona çatdırdığım işlərdir. Bu qaynağı London muzeyindən alaraq bu dərgilərdə verdiklərini iddia etmişlər. Bu dərgiləri çıxaran da modern şübiyyə cərəyanıdır. Qaynağın doğruluğuna şübhə edilə bilər. Ancaq daha sonrakı tarixi sürəc və indiki durum mətndəki düşüncələrin gerçəkləşməsindən başqa bir şey olmamışdır. ...Şəmsəddin Lahicinin bu zaman Təbrizdə olması bu mətni onun hazırladığına dəlalət etməzmi?" (25).

Bu iddia ilə bağlı əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl əgər belə bir çıxış etməli olsaydı da həmin çıxışı Şəmsəddin Lahici hazırlaya bilməzdi. Çünki müəllif özü əsərinin başqa bir yerində bəyan etmişdir ki, Şəmsəddin Lahici bir kəlmə də türkcə bilmirdi (26). Əgər o türk dilini bilmirdisə, Şah İsmayıl necə çıxış hazırlaya bilərdi? Əslində isə, Şah İsmayılın buna heç ehtiyacı da yox idi. Bunun üçün sadəcə olaraq Şah İsmayıl fenomeninə

obyektiv yanaşmaq lazımdır. Mənbələrin heç birində də kiminsə Şah İsmayılın çıxışlarının hazırlanmasına istiqamət verməsi haqqında məlumat yoxdur. Əksinə, Şah İsmayılın bütün əmirləri, əyanları, sufileri, müridləri onu müqəddəslərlə əlaqə yaradan bir bənd hesab edirdilər və onun nə deyəcəyini hər zaman səbirsizliklə gözləyirdilər.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl haqqında elm aləminə məlum olan mənbələrin heç birində buna oxşar məlumat yoxdur. Şah İsmayılın tacqoyma mərasimi, Təbriz şəhərinə daxil olduqdan sonra ilk cümə günü məscidə yollanması və yerli əhali ilə necə davranması haqqında mövcud olan məlumatları nəzərdən keçirməklə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, yuxarıda iddia olunan çıxışın Şah İsmayıl tərəfindən edilməsi heç məntiqə də uyğun deyildir. Onun məsciddə yerli sünni əhali ilə necə rəftar edə biləcəyi haqqında məlumatlar vardır və bu məsələyə əvvəlki fəsillərdə toxunulmuşdur.

Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl Təbrizə daxil olduqdan sonra Uzun Həsənin sarayına daxil oldu. Onun tacqoyma mərasimi burada baş verdi və bu mərasim zamanı onun çıxış etməsi haqqında mənbələrdə hər hansı bir təfərrüat yoxdur. Ümumiyyətlə, tacqoyma mərasiminin protokolu haqqında məlumat əldə edilmədiyi üçün, bu mərasimin təfərrüatı haqqında danışmaq çətinidir. Şah İsmayılın tacqoyma mərasimi zamanı çıxış etdiyini iddia edən tədqiqatçının istinad etdiyi şübhəli mənbədə verilmiş 12 cümlə isə, əslində, Şah İsmayılın 12 misralıq qəzəlinin təkrarıdır. Çox güman ki, bu misralar Şah İsmayılın əqidəsindən irəli gələn fikirləri kimi diqqəti cəlb etmiş, bəziləri isə bu misraları onun tacqoyma mərasimindəki çıxışı kimi qəbul etmişdir. Həmin qəzəl belədir:

Bu gün gəldim cahanə, sərvərəm mən
Yəqin bilin ki, nəqdi-Heydərəm mən

Firidun, Xosrovü Cəmşidi Zöhhak
Ki, Rüstəm Zaləmü İskəndərəm mən

Ənəlhəq sirri uş könlümə gizlü
Ki, həqqi-mütləqəm, həqq söylərəm mən

Nişanımdır mənim taci-səadət
Süleyman əlinə əngüştərəm mən

Məhəmməd Nuridən, Əli sirindən
Həqiqət bəhri içrə gövhərəm mən

Xətəyiyəm, şəha, əksüklü quləm
Qapında bir kəminə kəmtərəm mən (27).

Bu qəzəl Şah İsmayılın şəxsiyyətini, onun hərəkətinin mahiyyətini kifayət qədər özündə əks etdirir. Qəzəlin yanlış təfsiri isə Şah İsmayıl hərəkətinin və şəxsiyyətinin mahiyyətinin təhrif edilməsinə istiqamətlənmiş bir cəhd hesab edilməlidir. İstinad olunan qəzəldə özünü “mən Heydərəm” deyər təqdim etmişdir. Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın qəzəllərində onun özünü “Heydər oğluyam” deməsi ilə rastlaşmaq mümkündür. Yuxarıda toxunulan fikirlərin birində belə iddia olunurdu ki, bununla, Şah İsmayıl özünü Sultan Heydər qanuni oğlu olmasının təsdiqinə çalışırdı. Əslində isə Şah İsmayıl bu sözü işlətməklə yalnız atasını nəzərdə tutmurdu, həm də özünün İmam Əlinin davamçısı olduğuna işarə edirdi.

b) Şah İsmayılın dini etiqadını təftiş etmək cəhdi

Qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayılın tarixinin tədqiqinə müraciət edən və bu sahədə hətta kifayət qədər ciddi işlər görən müəlliflər arasında onun şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin müəyyən tərəfləri ilə bağlı tənqidi mövqedə dayananlar olmuşdur. Həmin tənqidi mövqenin aydınlaşdırılması üçün elmi-tarixi əsaslara dayaqlananlar da vardır, buna ehtiyac duymayanlar da vardır. Hazırkı tədqiqatın aparılmasında istifadə olunmuş əsərlərdən ikisinin nəzərdən keçir-

rilməsi isə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həmin əsərlərin müəllifləri daha çox Şah İsmayılın şəxsiyyətinin və onun fəaliyyətinin təftiş edilməsini başlıca məqsəd kimi qarşılarına qoymuşlar. Bu müəlliflər əsərlərinə yuxarıda istinad edilmiş Əmir Hüseyn Xünci və Güntay Gəncalpdır. Onların istinad edilmiş əsərlərinin hətta ötəri müşahidəsi onu deməyə əsas verir ki, bu müəlliflərdən biri digərinin fikirlərini təkrar etmişdir. Çünki bu əsərlərdə çoxlu sayda fikirlər çox oxşar şəkildə ifadə olunmuş, bəzi hallarda isə sadəcə təkrar olunmuşdur. Hətta müəyyən fikirlərin ifadəsindən sonra onların ortaya qoyduğu əsasların da təkrarına və oxşarlığına rast gəlmək mümkündür.

Bu müəlliflərin əsərlərində təkrar olunan və mahiyyətə Şah İsmayılın dini etiqadının təhrif edilməsinə istiqamətlənən iddialardan biri də guya Şah İsmayılın özünü tanrı kimi təsəvvür etməsi fikridir. Məsələn G.Gəncalp yazır: “ İsmayıl qızılbaşların Allahı durumuna gəlmişdi. Qızılbaşlar ona tapınırdılar. ...Qızılbaşların bu şəkildə davranması çocuq yaşda olan İsmayıl da Tanrı olma düşüncəsini oyandırdı. ... Qızılbaşlar onu canlı Allah kimi görürdülər.” (28).

Başqa bir müəllif isə öz iddiasını belə ifadə edirdi: “Şah İsmayıl hələ uşaqlıq aləmində ikən Anadolu tatarlarının (müəllif türk tayfalarını nəzərdə tutur – M.S.) ürəklərinin şahı idi. Xəlifələri ondan bir allah yaratmışdılar və ona büt kimi sitayiş edirdilər. Həqiqət belə idi ki, İsmayıl bu biyaban tatarlarının qəbilələrinin bütü yerini tutmuşdu və tam mənada xuda olmuşdu” (29).

Burada söhbət hələ Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) həyatının Gilan dövründən gedir. O, 6-7 yaşında Gilana gəlmiş və 12 yaşında isə Gilanı tərk etmişdi. Yəni 10-12 yaşında bir uşağın özünü tanrı kimi təsəvvür etməsi məntiqlə qəbul ediləsi mümkün olan bir məsələ deyil. Şah İsmayılı müşayiət edən qızılbaş əmirləri onu Səfəvi xanəqahının varisi, Səfəvi təriqət mürşidi-kamili kimi qəbul edirdilər və onlar da Şah İsmayılın kəramət sahibi olmasına şübhə etmirdilər. Bu qızılbaş əmirləri özlərini sədaqətli müridlər hesab edirdilər və təriqət müridi kimi mürşidi-kamilə sədaqət nü-

mayış etdirilməsi onların hər birinin mənəvi borcu hesab edilirdi. Qızılbaş əmirləri şüurlu şəkildə təriqət müridliyini qəbul etmişdilər və şüurlu şəkildə də öz dini-mənəvi borclarını həyata keçirirdilər. Onların nəzərində Şah İsmayıl təriqətin rəhbəri, təriqət xəttinin davamçısı, çox böyük sayda olan təriqət müridlərini və suflərini birləşdirən bir rəhbər idi. Təriqət rəhbərləri kimi, Şah İsmayılın babasının, atasının və böyük qardaşının hansı aqibətlə qarşılaşdığı Şah İsmayılı Gilana müşayiət edən qızılbaş əmirlərinə məlum idi. Belə bir aqibət Şah İsmayıl üçün də istisna deyildi. Dövrün hakimləri tərəfindən güclü və davamlı şəkildə təqib olunmaları da bundan xəbər verirdi. Acı aqibət eyni zamanda Şah İsmayılı müşayiət edən qızılbaş əmirləri üçün də istisna deyildi. Buna baxmayaraq onlar mürşidi-kamilə sədaqət yolundan əl çəkmədilər. Bir daha qeyd edilməlidir ki, bunu onlar bir mürid kimi özlərinin dini-mənəvi borcu sayırdılar. Şah İsmayıl bu qızılbaş əmirləri üçün hər şeydən əvvəl Allahın, islam dəyərlərinin başa düşülməsinin yollarından biri hesab etdikləri Səfəvi təriqətinin mürşidi-kamili idi. Onların bütün niyyətləri də ondan ibarət idi ki, Şah İsmayılı mürşidi-kamil kimi qorusunlar, mühafizə etsinlər və Səfəvi müridlərinə, qızılbaşlara təqdim etsinlər ki, həm həyatlarını bağladıqları təriqət, həm də qızılbaşlıq hərəkəti başsız qalmasın. Şah İsmayıl isə mürşidi-kamilliklə bərabər, həm də böyük istedadı və misilsiz fenomeni özündə birləşdirmişdi. Bu vəhdət isə çox qısa zamandan sonra Səfəvi dövləti kimi qüdrətli bir dövlətin meydana gəlməsinə yol açdı.

Hərbi yürüşlər zamanı Şah İsmayılın nümayiş etdirdiyi kərəmət və bənzərsiz şücaət isə qızılbaş döyüşçülərinin və bütünlükdə, təriqət müridlərinin ona inamını və bağlılığını daha da artırdı. Şah İsmayılın misilsiz hərbi məharəti və fiziki keyfiyyətləri də qızılbaş döyüşçüləri tərəfindən bir çox hallarda Şah İsmayılı verilmiş kərəmətin nəticəsi kimi qəbul edilirdi. Ona görə də onun nüfuzu gün-gündən artmaqda idi. Bölgəyə səfər etmiş venesiyalı səyyahlardan biri öz xatirələrində Şah İsmayılın artan nüfuzu haqqında belə qeydlər etmişdi: "Bu sufini ölkəsinin adamları Allah kimi

sevirlər, ona təzim edirlər. Xüsusilə, döyüşçülər ki, onların çoxu zirehsiz döyüşə girirdilər və əmin idilər ki, döyüşdə İsmayıl onları hifz edəcəkdir. Həmçinin elələri də var ki, zirehsiz və cövşənsiz döyüşə gedirlər və razıdırlar ki, öz padşahları yolunda həyatlarından keçsinlər. Ona görə də sinələri açıq şəkildə irəli atılırlar və belə qışqırırlar: "Şeyx, Şeyx". Bütün İranda Allahın adını unudaraq yalnız İsmayılın adını hafizələrdə saxlamışlar. Əgər kimsə at sürərəkən yerə yığılsa və ya atdan düşsə Şeyxdən başqa heç bir Allahu köməyə çağırmazlar. Onun adını iki cür yad edirlər. Əvvəla, "Şeyx" Allah mənasında, sonra isə peyğəmbər mənasında yad edirlər. Müsəlmanlar "La ilahə illəllah, Məhəmməd rəsul Allah" deyirlərsə, iranlılar "La ilahə illəllah, İsmayıl vəli-ullah" deyirlər. Ona görə də bütün xalq, xüsusilə döyüşçülər İsmayılı əbədi hesab edirlər. Amma eşitmişəm ki, İsmayıl onun Allah və ya peyğəmbər adlandırılması ilə razı deyil" (30).

Bu sətirlərin müəllifi sözsüz ki, eşitdiklərinin təsvirinə böyük səxavətlə yanaşmışdır. Bununla belə, Şah İsmayılın müridləri tərəfindən kəramət sahibi kimi tanınması burada da görünməkdədir. Şah İsmayıl bunu qəbul edirdi. Şah İsmayıl hətta müqəddəslərlə müridləri arasında əlaqələndirici bənd olmasını özü də inkar etmirdi. Amma Şah İsmayılın özünü xuda kimi görməkdə təqsirləndirmək doğru deyildir. Mənbələrdə olan məlumatlar da onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl özünü mürşidi-kamil, müridləri ilə müqəddəslər arasında əlaqələndirici bənd hesab edirdi və imamların yolunu davam etdirdiyinə şübhəsi yox idi. Şah İsmayıl şəxsiyyətinə rəğbətlə yanaşmayan qərbin nümayəndəsi kimi yuxarıdakı istinad olunan fikrin müəllifi də Şah İsmayılın özünü Allah və ya peyğəmbər hesab etmədiyini təsdiq edirdi. Onun haqqında belə təsəvvürün formalaşması ilə də Şah İsmayıl razı deyildi. Şah İsmayılın Allah və ya peyğəmbər adlandırılması, əslində, onun dinin inancının şübhə altına alınması deməkdir. İslamın Allahu da, peyğəmbəri də məlumdur. Belə olan halda Şah İsmayılın özünü Allah və ya peyğəmbər adlandırması islam dininə qarşı çıxması kimi dəyərləndirilməlidir. Qədim və köklü təriqətin mürşidi-kami-

li kimi bunu Şah İsmayıl başqalarından yaxşı bilirdi. O bütün həyatını “La ilahə illəllah, Əliyən vəliullah” inancının təbliği ilə məşğul idi. Bütün mübarizəsini bu şüar altında aparırdı və həyatının son anına qədər də bu inancın daha geniş əhali arasında rəvac olmasına çalışmışdı. Bu inanc isə Şah İsmayılın özünü yaradan və ya peyğəmbər hesab etməsi gümanlarını bütünlüklə istisna edir.

Mənbələr göstərir ki, Şah İsmayıl çətin anlarla qarşılaşanda müqəddəslərin lütfünə pənah aparırdı. Çox zaman onun yuxularına İmam Əli gələr və öz buyruqlarını çatdırırdı. Şah İsmayıl da bunu çox açıq şəkildə bəyan edirdi ki, müqəddəslərdən belə buyruqlar almışdır. Yəni, Şah İsmayıl bununla müqəddəslərin iradəsini həyata keçirdiyini bəyan edərdi. Başqa sözlə, Şah İsmayıl onun aqibətinin müqəddəslər tərəfindən müəyyənləşdirildiyini ətrafındakılara çatdırırdı. Onun özünü yaradan kimi təsəvvür etməsi və öz üzərinə yaradanların səlahiyyətini götürməsi barəsində də mənbələrdə şübhəli məlumatlarla rastlaşmaq çətindir. Əslində, Şah İsmayıl həyatının tarixçiləri də onu yalnız mürşidi-kamil və kərəmət sahibi kimi qəbul etmişlər.

Şah İsmayılın dini dəyərlər yolundan sapınmasını (?) izah edərkən tədqiqatçılardan biri bu məsələni belə şərh edirdi: “İsmayıl məzhəb düşüncələrinə elə qapılmışdı ki, ən adi məsələlərə belə diqqət yetirmirdi və qəti şəkildə qəbul etmirdi. Hətta mürşidlik məqamının təhlükədə olduğunu da düşünmürdü. Hər zaman qəhrəmanların ətrafında müəyyən adamlar toplaşırlar. Belələri qəhrəman, güclü olduqca onun yanında olurlar və onun şəxsiyyətini həddindən artıq qabardaraq bu qəhrəmanın özünü yaxşı tanımasına mane olurlar. Ona görə də qəhrəmanın gerçək şəxsiyyəti ilə bərabər, onda başqa bir şəxsiyyət təsəvvürü də yaranır. Nəticədə, qəhrəman özünü tanımaqda aciz qalır və özünü tərəfdarları tərəfindən formalaşdırılan şəxsiyyət kimi tanımağa başlayır. Belə şəraitdə o, gerçək şəxsiyyətini unudaraq formalaşdırılmış şəxsiyyətin gözü ilə varlığa baxır. Bu zaman o, ətrafındakı hadisələri olduğu kimi deyil, əksinə ətrafındakıların onunla bağlı formalaşdırdıqları yersiz qürurla yaşayır və hiss edir və ona görə də ger-

çəkiliyi görə bilmir. Onun qüruru özü ilə birlikdə hadisələrin arxasında yer alaraq həqiqəti anlamağa mane olur. Şah İsmayılın ətrafındakıların İsmayıl ilə bağlı zərərli baxışlarından dolayı İsmayılın ağı və gözü kor oldu. İsmayılın ətrafındakıları onun şəxsiyyətini o qədər qabartdılar ki, o, həqiqəti anlamaqdan uzaqlaşdı. ...İsmayıl tərəfdarları tərəfindən formalaşdırılmış təsəvvürə görə özünü ilahi bir vücut kimi hiss edirdi” (31).

Bu fikirlər Çaldıran savaşıda Şah İsmayılın ümumi uğursuzluğunun səbəblərindən danışılarkən ortaya qoyulmuşdur. Çaldıran döyüşünün nəticələrinin səbəbləri barəsində əvvəlki fəsillərdə toxunulmuşdur. Amma unudulmamalıdır ki, Çaldıran döyüşünə qədər Şah İsmayıl böyük bir dövlət yaratmışdı, dövlətçilik və hər b tarixində dəyərli bir səhifə açmışdı. Əgər Şah İsmayıl ona təlqin edildiyi iddia olunan keyfiyyətlər üzərində formalaşmış olsaydı onda çox gənc yaşlarında minlərlə insanı öz ardınca apara bilməz, əzəmətli dövləti qura bilməz, bənzərsiz hər b məharəti göstərə bilməzdi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, mürşid-mürid münasibətlərində Şah İsmayılın müridlərinin birmənalı təsiri altında olması və onların təlqinləri əsasında Şah İsmayılın şəxsiyyətinin ikiləşməsi və islami dəyərlərə qeyri-ciddi yanaşması haqqında irəli sürülən fikirlər heç də bütünlüklə qəbul ediləcək dərəcədə inandırıcı deyildir. Şah İsmayılın həyatı və tarixi də bunu deməyə əsas verir. Şah İsmayıl idarəolunan deyildi, Şah İsmayıl idarəedən idi. O ətrafındakılara ona təsir göstərmək gücünə görə deyil, göstərdiyi fəaliyyətə görə dəyər verirdi. Mənbələrin öyrənilməsindən artıq məlumdur ki, ən sadə bir insan göstərdiyi şücaətə görə çox qısa zaman ərzində çox böyük mənsəblərə də yiyələnə bilirdi. Şah İsmayılın dini əqidəsinin formalaşmasında nəsilən gələn ənənələr daha böyük rol oynayırdı, nəinki onun ətrafındakıların ona göstərdiyi təsirlər. Şah İsmayıl babası Sultan Cüneydlə yeni məzmun kəsb edən və Sultan Heydərlə davam etdirilən təriqətin davamçısı idi.

Şah İsmayıl Allahını, peyğəmbərini yaxşı tanıyırdı və onlara dərin etiqadı var idi. Bunu o, hətta yazışmalarında da təkrar-təkrar

vurğulayırdı. Onun bədii yaradıcılığında da Allahını, peyğəmbərini birmənalı şəkildə təsdiq etməsi haqqında çoxlu nümunələr mövcuddur. Doğrudur, Şah İsmayılı dini əqidəsi ilə bağlı onun bədii əsərlərinin təftiş edilməsinə də cəhd göstərən müəlliflər vardır. Xüsusilə, onun aşağıdakı misralarını bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın öz dini əqidəsində sapmasının təsdiqi kimi təqdim etməyə çalışırlar:

Anamdır Fatimə, atam Əlidir
On iki imamın mən dəx biriyəm (32).

Bu misralarda ifadə olunan fikrilərin hər birini onlara istinad edən tədqiqatçılar Şah İsmayılın dini əqidəsinin təhrifinin təsdiqi kimi qələmə vermişlər. Məsələn, bu beytlə bağlı belə bir fikir ifadə olunur ki, guya Şah İsmayıl özünü aşıq-aşkar Həzrət Əlinin və Həzrət Fatimənin övladı, həmçinin 12 imamdan biri sayırdı. Müəlliflərin fikrincə, Şah İsmayıl bu beyt ilə həm də onu demək istəyirmiş ki, müqəddəslərdən birinin ruhu onun bədənində əks olunub və bununla o da şiə imamlarından birinə çevrilibdir (33). Əslində isə bu beyt şairin dünyagörüşünün bədii ifadəsidir. Bu beytlə Şah İsmayıl heç də özünü həmin müqəddəslərdən biri hesab etmirdi, həmin müqəddəslərin varlığını öz varlığına köçürdüyünə, onların əməllərinə sədaqətini nümayiş etdirirdi. On iki imamdan biriyəm deməklə, Şah İsmayıl bu imamların yolunu davam etdirdiyini və bu yolda imamların özləri kimi davamlı olacağını bəyan edirdi. Yəni bu beytlə Şah İsmayıl heç də özünün müqəddəs olmasını deyil, müqəddəslərə bağlılığının bədii obrazını ortaya qoymuşdur.

Şah İsmayılın dini əqidəsinin təhrifinin təsdiqi kimi müraciət edilən şer parçasından biri də belədir:

Atamın qanını aldım Yeziddən
Yəqin bilgil ki, nəgd Heydərəm

Xızır-zində ilə İsa, Məryəm Zəmanə əhlinin İskəndəriyə

Müəlliflərin fikrincə, bu qəzəl parçasının ilk misrasında Şah İsmayıl özünü İmam Hüseyin övladlarına oxşatmış və sonra bununla da kifayətlənməyərək Həzrət Əlinin ləbəqlərindən biri olan “Heydər” ləqəbini öz üzərinə götürərək və özünü zəmanənin Heydəri kimi təsəvvür etmişdir. Sonrakı beytin ilk misrasında isə, müəlliflərə görə, Şah İsmayıl özünü Xızır-zində hesab edirdi. Yəni, ətrafındakıların tələqlərindən sonra Şah İsmayıl da belə bir inam yaranmışdı ki, o, Xızır-zində kimi müqəddəsdir və heç zaman ölməyəcəkdir. İddia olunur ki, bununla da kifayətlənməyən Şah İsmayıl özünü həm də İsa peyğəmbər və müqəddəs Məryəm kimi təsəvvür edirdi. Sonra isə belə bir fikir irəli sürülür ki, Şah İsmayıl hər zaman fəthlik və şöhrət arzusunda olduğu üçün özünü zəmanənin İsgəndəri də hesab etmişdi (34).

İlk baxışdan burada bir fikir dolaşığı görünməkdədir. Şah İsmayıl özünü Həzrət Əli və ya peyğəmbər təsəvvür edirdisə, onda nə üçün sonda İsgəndərə oxşamalı idi. Müqəddəs kimi onun adını çəkdiyi peyğəmbərlərin və imamların məqamının daha yüksək olması yəqin ki, Şah İsmayıl da bəlli idi. Bu beytlərdə də şairin yaratmaq istədiyi bədii obraz onun şəxsi iddialarının ifadəsi kimi oxuculara çatdırılmışdır. Halbuki elə Şah İsmayılın yazılı irsində bu iddianın tamamilə əksini görmək mümkündür.

Aşağıdakı şer parçası da yazılarına istinad olunan müəlliflər tərəfindən Şah İsmayılın dini düşüncələrinin islami tələblərə cavab verməməsi kimi təqdim olunmuşdur.

Mənsur ilə darda idim
Xəlil ilə narda idim
Musa ilə Turda idim
Qazilər deyən şah mənəm

Aşağıdakı beytlər də Şah İsmayılın dünyagörüşünün və islami baxışlarının qəbul edilməsinin qeyri-mümkünlüyünün təsdiqi kimi şərh edilmişdir.

Məhəmməd nurundan, Əli sirrindən
Həqiqət bəhri içrə gövhərəm mən
Ənəlhəq sirri uş könlümdə gizli
Ki həqqi-mütləqəm, həqq söylərəm mən (35).

Yuxarıdakı misralarla bağlı irad ondan ibarətdir ki, Şah İsmayıl özünü Musa peyğəmbərin Allahla kəlmələşdiyi Tur dağında onunla birlikdə olmasını iddia edir. Sonrakı beytlərdə isə qabardılan “Ənəlhəq” ifadəsidir. Belə güman olunur ki, Şah İsmayılın varlığı ilə bağlı müxtəlif iddiaların olması onun yolundan sapınmasına gətirib çıxardı. Sonra da müəlliflər Minorskiyə istinad edərək əlavə edirlər ki, öz divanında Şah İsmayıl özünün Allah obrazını yaratmışdır. Müəlliflər Minorskinin belə bir fikrini də qabarıq şəkildə oxuculara çatdırırlar ki, Şah İsmayıl Səfəvi, onun əcdadları hamısı özlərini Allah-təalanın canlı təcəllisi hesab etmişlər (36).

Bu məsələ ilə bağlı digər müəlliflərin əsərlərində də müəyyən məqamlara rast gəlmək mümkündür. Mahiyyət etibarilə həmin məqamlar da yuxarıda əksini tapmış fikirlərin ifadəsidir və onlar da Şah İsmayılın etiqadının özünəməxsus şərhinin davamıdır. Şah İsmayılın etiqad bağlılığının araşdırılması ayrıca bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. O da canlı bir insan idi və o da istər etiqadında, istəsə də sözlərində və əməllərində yanlışlıqlara və xətalara yol verə bilərdi. Lakin öləri və təsadüfi hallara görə Şah İsmayılın inanclarına, etiqadına qiymət verilməsi yəqin ki, doğru olmazdı. Bədi ifadə formalarının hərfi mənada qəbul edilməsi isə etiqad kimi ciddi bir məsələnin anlaşılmasında yanaşma üsulu olmalıdır.

Şah İsmayıl nəinki özünü ilahi varlıq saymırdı, əksinə bu cür düşüncələrə qarşı çox kəskin mövqe tuturdu. Onun Məşəşə

tayfasına qarşı döyüşü buna nümunə ola bilər. Həvizə ətrafında yerləşən bu tayfanın üzvləri İmam Əlini Allah kimi qəbul edir və ona sitayiş edirdilər. Müəyyən vaxtdan sonra isə Həvizə tayfasının rəhbəri olan Məlikşah Fəyaz, sonra isə onun yerini tutanlar özləri allahlıq iddiasına düşdülər və tayfa üzvləri də onlara sitayiş edirdilər. Şah İsmayıl bu tayfanın inanclarını küfr kimi qiymətləndirdi və 1508-ci ildə bu tayfanın üzərinə qoşun çəkdi. Məlumdur ki, çətin döyüş keçirməsinə baxmayaraq, Səfəvi qoşunları bu döyüşdə qalib gəldilər və bununla əliallahlığa da son qoyuldu.

Şah İsmayılın öz Allahını, islam peyğəmbərini və imamlarını tanımasının, onlara etiqad göstərməsinin əsas sübutu sözsüz ki, onun inanclarından doğan sözləri ola bilər. Bu sözlərlə istər onun rəsmi yazışmalarında, istərsə də bədii əsərlərində rastlaşmaq mümkündür. Hüseyin Bayqaraya göndərdiyi məktubunda Şah İsmayılın islami inanclarına dəlalət edən aşağıdakı fikirləri öz əksini tapmışdır: “Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə... Aləmlərin Rəbbi olan Allaha həmd olsun! Allahın seçilmiş elçisi Əhmədə (Məhəmməd peyğəmbərə) salam olsun. [Ən gözəl] aqibət ancaq Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərindir.

...Məktubun qısa məzmunu və cavabdan əldə edilən nəticə budur ki, “[Ey Məhəmməd] Sən olmasaydın kainatı yaratmazdım” buyuruğuna əsasən yer üzünü abadlaşdırmaq və pak aləmlər yaratmağın səbəbkarı Nuri-Məhəmmədidir.

...Həqiqət budur ki, bizim pak şəriətin və hidayət imamlarının haqq məzhəbinin qanunlarının icrasından, Mustafa və Murtəzanın parlaq təriqətini yaymaqdan başqa [hər hansı] bir niyyətimiz yoxdur.

...Şərqdən Qərbə bütün yer üzünün əgər imamı olmalıdırsa Əli və onun ailəsi bizim üçün yetərlidir” (37).

Şah İsmayılın Şeybani xana yazdığı məktubundakı bir neçə cümlə də onun islami inanclarının ifadəsidir. Həmin məktub bu cümlələrlə başlayır:

“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Pak və müqəddəsdir o Allah. İmdada yet, ya Əli!

Əbülmüzzəffər Şah İsmayıl Bahadur xan söylər:

Yaxşılıqlar və nemətlərin davamlılığına görə Allaha həmd olsun. İmdada yet, ya Əli!

Düşüncə pəhləvanlarının qüdrəti qarşısında heyran qaldıqları, əql və idrakına görə yüksəkliklərdə uçan qartalların ona aid olan irfan aləminin ən aşağı pilləsinə belə çata bilmədikləri və dəqiq düşünə bilənlərin hikməti qarşısında aciz qaldıqları həmin Allahın adı ilə” (38).

Şah İsmayılın bədii əsərlərində də bu böyük şəxsiyyətin islami dəyərlərə inancının mahiyyətini təhrif edənlərə tutarlı cavab olacaq çoxlu sayda fikirləri öz əksini tapmışdır. Həmin fikirlər də bir daha onu göstərir ki, Şah İsmayıl islam mühitində hər bir müsəlmanın, mürşidi-kamilin, imamın və peyğəmbərin məqamını dəqiqliklə bilirdi və bu çərçivədə də kənara çıxmırdı. Aşağıdakı bir neçə nümunə bu baxımdan xarakterik ola bilər:

Ba ismi-ilahi fərdi-yəzdan
Rəhmanü rəhimü heyyi sübhan
Hər karımı, ey dil ibtida qıl
Çün əhdə bəli dedin, vəfa qıl
Ta hər bir işin yetə kəmalı
Şükr eylə cəlili-zülcələlə
Vird eylə sənayi-Mustafanı
Zikr eylə kəmalı-Murtəzani
Ta ola işin dürüstü kamil
Əz fəzli-əimmeyi-əfazil
Yarəb, bizə bağışla tövfiq
Nə rahi-məcəzi, bil ki, təhqiğ
Hər qüdrətə var hezar fikrim
Hər nemətə var şükrim
Lütf eylə nişaneyi-kərimi
Görsət bizə rahi-müstəqimi

x x x

Mətlubi-ibadətü şəriət
Məzmuni-iradətü təriqət
Məqsudi-həqaiqü həqiqət
Allahü Məhəmmədü Əlidir

Şah qularının ümidgahı
Dünya bilə üqba padşahı
Biçarə Xətayinin pənahı
Allahü Məhəmmədü Əlidir

x x x

Yəqin bilgil, xudayidir Xətayi
Məhəmməd Mustafayidir Xətai

Səfi nəsli, Cüneydi-Heydər oğlu
Əliyyəl-Mütəzayidir Xətayi

Həsən eşqinə meydanə gəlibdir
Hüseyni-Kərbəlayidir Xətayi

...Məhəmməd Mehdiyi-Sahib Zamanın
Eşigində gədayidir Xətayi

Bu nümunələrin sayını çoxaltmaq da olar. Şah İsmayılın tarixinin öteri araşdırılması da onu göstərir ki, bu insan ona müqəddəslər tərəfindən müqəddəs vəzifələrin icrası naminə kəramət verildiyinə inanırdı. Lakin heç zaman özünü müqəddəslər səviyyəsində tutmamışdı və özünü də onların məqamında görməmişdi.

Şah İsmayıl da islam dininə, təbliğ etdiyi və cəngavərinə çevrildiyi məzhəbə dərin etiqad bəsləsə də xurafat sahibi də deyildi. Bu cəhət onun dini inanclarının çox mühüm bir göstəricisini təşkil edir. O, özgörmələri, qeyri-real baxışlar üzərində qurulmuş müxtəlif proqnozları, dini inanclarda xurafata və mövhumata yol ve-

rilməsini qəbul etmirdi. Müxtəlif çətinliklərdən əvvəl Şah İsmayılın müqəddəslərin köməyini istəməsini və yuxularında müqəddəslərin tövsiyələrini almasını mənbələrdə oxumaq mümkündür. O bu yuxuları müqəddəslərin kəraməti kimi qəbul edirdi. Amma müxtəlif münəccimlərin öngörmələri Şah İsmayıl üçün qəbul edilən deyildi. Səfəvi hakimiyyətinin sonrakı dövrlərində, xüsusilə, Şah Sultan Hüseynin dövründə bir çox hallarda xurafata və təvəkkülə inamın real düşüncəni üstələməsi Səfəvi hakimiyyətinin süqutunu daha da yaxınlaşdırdı. Şah İsmayıl tarixinə aid olan, xüsusilə, hazırkı tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunmuş mənbələrdə Şah İsmayılın dövlət aparatının fəaliyyətində münəccimlərin fəal iştirakı ilə qarşılaşmaq mümkün deyil. Şah İsmayıl xurafatı həm şəriətə zidd sayırdı, həm də öz əqidəsinə və dini dünyagörüşünə. Bu məqam da Şah İsmayılın dini etiqadının göstəricisi idi və o öz müridlərinə də bunu təlqin edirdi. İngilis yazıçısı Ceyms Daunun “Tacli arif” adlı kitabında Şah İsmayılın xurafatla bağlı maraqlı fikirləri yer almışdır. Qeyd edilməlidir ki, adı çəkilən kitab kifayət qədər sənədli bir kitabdır və onun hazırlanmasında ingilis və digər qərb səyyahlarının xatirələrindən və yazılarından geniş istifadə edilmişdir. Həmin kitabın fars dilinə tərcüməçisi Zəbulla Mənsuri hətta bu kitabı farsdilli oxucular üçün Şah İsmayıl haqqında ilk ciddi əsərlərdən biri kimi təqdim edirdi və o da öz-lüyündə bu kitabın sənədliliyini təqdir edirdi.

Kitabın müəllifi də Şah İsmayılın fəaliyyətinin uğurlu olmasının bir cəhətini onun xurafata uymamasında görürdü. O, Şah İsmayılın həyatını geniş şəkildə işıqlandırmış bu kitabının bir yerində xurafatın şərq insanların həyatında oynadığı rola toxunurdu. Kitabda konkret olaraq bəzi hakimlərin adları da çəkilir və onlardan kimin xurafata uyduğu, kimin xurafata uymadığı göstərilirdi. Bəyan edilirdi ki, xurafata uymayan hakimlər öz işlərini reallıqla qura bilirdilər. Xurafata etiqadı olan hakimlər isə nəhs və ya namünasib sayılan günlərdə bütün işlərini dayandırırıldı və hətta atlarına yem də vermirdilər. Müəllif onu da bildirirdi ki, miladın XIV-XV əsrlərində şərq aləmində elə bir adam tapmaq ol-

mazdı ki, xurafata inanmasın, nəhs və xeyirli günlərin müəyyən-
ləşdirilməsində münəccimlərin tövsiyələrinə qulaq asmasın. Ək-
sinə, münəccimlərin söylədiklərinə kiminsə inanmaması həmin
dövr üçün fəvqəladə bir hal sayıla bilərdi. Şah İsmayılın münə-
ccimlərə inanması da kitabda belə bir fəvqəladə hal kimi təsvir
edilmişdir (39).

Şah İsmayılın ulduzların hökmünə inanmamasını təsvir edə-
rək müəllif onun Tahir Maraği adlı bir əyanla mükaliməsinə isti-
nad edir. Şah İsmayılın fəaliyyətinin hələ ilkin dövründə Tahir
Maraği fürsət tapıb ondan ulduzların hökmünə nə üçün inanma-
masını soruşur. Cavabında “xanəgah mürşidi dedi: çünki bilirəm
ki, ulduzların hökmü mövhumatın bir növüdür və ona görə də
Xudavənd Quranda bu mövhumata inanmağı günah bilmişdir.

Tahir Maraği soruşdu ki, Quranın harasında Xudavənd ulduz-
ların hökmünə əməl etməyi günah saymışdır? Şah İsmayıl da dedi
ki, Bəqərə surəsində.

Tahir Maraği izah elədi ki, Bəqərə surəsində ulduzların hökmü
günah bilinməmişdir, sehr və cadu günah sayılmışdır.

Şah İsmayıl bəyan elədi ki, məgər ulduzların hökmü sehr və
cadu deyildir? Məgər münəccimlər ulduzların hökmünə istinad
etməklə həqiqətdə isə öz ehkamları üzərində insanların taleyini
təyin etmirlər? Tahir Maraği müsbət cavab verdi. Şah İsmayıl son-
ra soruşdu ki, bəyəm dünya yaranandan indiyə kimi bir ulduzun
dilə gəlməsi və yerdəki insanlarla söhbət etməsi baş vermişdirmi?
Tahir Maraği də cavab verdi ki, yox! (40).

Sonra Şah İsmayıl münəccimliyin mövhumatı ilə bağlı öz
baxışlarını belə izah etdi: “Bunlar münəccimlərin və cadugərlərin
dilə gətirdiyi mövhumatdır. Əgər insan xoş və ya nəhs gündə do-
ğulsaydı, Xudavənd Quranda bu məsələni xəbər verərdi. Əgər
günlərin hansısa məsud və ya mənhus olsaydı Xudavənd Quranda
həmin günləri göstərərdi. Quran insanların öyrədilməsi üçün
göndərildiyindən mütləq şəkildə Xudavənd bu kitabda xoş və nəhs
günləri müəyyənləşdirərdi ki, nəhs günlərdə insanlar işə əl vur-
masınlar, çətinliklərə və bədbəxtliklərə düşər olmasınlar. ...Bəs nə

üçün nəhs və xoş günlər Quranda yoxdur? Nə üçün Xudavənd Quranda deməyib ki, öz həyatınızda ulduzların hökmünə əməl edin. ...Sehrin və cadunun Quranda günah sayılması ondan ötrüdür ki, insanlar mövhumatın ardınca getməsinlər və öz həyatlarında mövhumata inanmaqla günah işlətməsinlər. İnsanların öz ömrünü sehr və cadu ilə məşğul olmaqla bihudə yerə tələf etməməsi üçün Xudavənd Quranda sehr adamlarını şeytanlara bərabər tutmuşdur” (41).

c) Qızılbaşlar insan əti yemişdilərmi?

Şah İsmayılın şəxsiyyətinin və hərəkətinin mahiyyətinin təhrif edilməsi üçün bir sıra müəlliflər tərəfindən ortaya atılan iddialardan biri də onun son dərəcə zalim və qaniçən olması, çoxlu sayda qırğınlara yol verməsi, o cümlədən qızılbaş döyüşçülərinin hətta insan əti yeməsi idi. Xüsusilə, Şah İsmayılın sünnilərə qarşı barışmaz mövqe tutması, onlara qarşı qətlialmlar törətməsi, insanları qırması, dəhşətli işgəncələrə əl atması, ifrat rəhmsiz olması barədə bəzi əsərlərdə qorxunc təsvirlərlə də rastlaşmaq mümkündür. Bəzi müəlliflər isə bu iddialarının əsaslandırılması üçün şübhə və mübahisə doğuran, bir çox hallarda isə kontekstdən çıxarılmış faktlara və iddialara əl atırlar, onları “səxavətlə” şişirdirlər, dövrün reallıqlarından kənar olan bir mənzərə yaradırlar. Bununla da Şah İsmayılın qaniçən, zalım obrazı yaradılmaqla onun əxlaqi keyfiyyətləri, dini inancları, yaratdığı dövlətin dünyəvi dəyərləri şübhə altına alınır və onun haqqında obyektiv olmayan bir təsəvvür yaradılır. Təəssüf ki, bəzi hallarda hətta Şah İsmayıl haqqında işıq üzü görmüş ciddi tədqiqatlarda da belə iddialar irəli sürülür, baş vermiş hadisələrə bir tərəfli münasibət nümayiş etdirilir.

Sözsüz ki, Şah İsmayıl tərəfindən yaradılmış böyük bir səltənətin həyatının zorakılıqlardan kənar olmasının iddia edilməsi də doğru olmazdı. Əslində, zəmanə, dövrün siyasi, iqtisadi, bəşəri, dini münasibətləri zorakılığın bütünlüklə istisna edilməsini qeyri-mümkün edirdi. Ölkə həyatındakı dağınıqlıqlar, hakimiyyət uğ-

rundakı çarpışmalar, bölgədə cərəyan edən müharibələr, təsərrüfat həyatının çətinlikləri insanların həyatında müxtəlif izlər buraxırdı. Dövlət idarəçiliyinin zəifliyi isə bu çətinlikləri daha da artırır və mövcud ictimai durumu da xeyli mürəkkəbləşdirirdi. Dövlət idarəçiliyindəki zəifliyə son qoyulması, siyasi parçalanmaların, hakimiyyət çarpışmalarının aradan qaldırılması isə qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Şah İsmayılın qurmağa çalışdığı yeni dövlətin, yeni cəmiyyətin möhkəmləndirilməsi də onun hərəkətinə qarşı müxalifətdə olan qüvvələrə qarşı qətiyyətli mübarizə aparılması ilə təmin oluna bilərdi. Əks təqdirdə bu hərəkətə başlamağın bir mənası da olmazdı. Şah İsmayılın öz ətrafına güclü qoşun toplaması, bu qoşunları təchiz etməsi, hərbi yürüşlər həyata keçirməsi də bu zərurətdən irəli gəlirdi.

Şah İsmayıl tarixinə müraciət edən tarixçilərin çoxu birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, o öz səltənətini qurmaqla bölgədə mərkəzləşdirilmiş bir dövlət yaratdı. Bununla da həm hakimiyyət dağınıqlığına, müxtəlif yerli hakimlər arasında davamı şəkildə aparılan və insanlar üçün bir bəlaya çevrilən müharibələrə son qoyuldu, vilayətlər arasında əlaqələr gücləndirildi, hərbi və siyasi sabitlik bərqərar oldu. Belə bir mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması üçün Şah İsmayıl fərqli bir ideologiyayı ortaya qoydu. O, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizənin ideoloji əsaslarının yaradılması üçün şüəliyə müraciət etdi. Şüəlik qızılbaşlıq hərəkəti üçün yalnız bir məzhəb dəyəri olmaqdan çıxaraq, bu hərəkətin siyasi-ideoloji bazisinə çevrildi və Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinə qarşı, həmçinin bölgənin yarımüstəqil vilayətlərinə qarşı, mübarizədə bu ideologiya əsas tutuldu (42).

Şah İsmayıl hərəkətində şüəliyin yalnız sünniliyə qarşı məzhəb davası kimi başa düşülməsi mütləq şəkildə doğru olmayan elmi-tarixi, siyasi və ideoloji qənaətlərə yol açır. Şah İsmayılın sünnilərə qarşı dözümsüz olması haqqında fikirlərin ortaya çıxması da, əslində, belə bir mövqenin nəticəsidir. Şah İsmayıl dönəmində sünniliyə qarşı müəyyən dözümsüzlük göstərilməsi heç də siyasi müxalifətə qarşı mübarizə məzmunundan kənar tutulma-

malıdır. Belə bir reallığı diqqətdən kənarı qoymaq olmaz ki, qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri sünniliyin kütləvi şəkildə məhv edilərək aradan qaldırılması yox, yeni siyasi hakimiyyət üçün ictimai bazanın yaradılması idi. Bu zaman belə bir formal görüntü də mövcud idi ki, şiəliyi qəbul edənlər Səfəvi hakimiyyətinin dayağı, qəbul etməyənlər isə ona müxalifdirlər. Ona görə sünni əhaliyə qarşı zor işlədilməsi halları da mövcuddur və bu hallar Səfəvi hakimiyyətinin ilkin illərinə daha çox təsadüf edir. Amma sünnilərin yalnız məzhəb mənsubluğuna görə qətlə ediləməsi iddiası obyektivlikdən kənarıdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istər Şah İsmayılın dövründə, istərsə də ondan sonrakı illərdə Səfəvi səltənəti ərazisində xeyli sayda sünni məzhəbinə mənsub insanlar yaşayırdılar. Bundan başqa Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan şiə əhalinin yalnız bir gün içərisində, Şah İsmayılın qılıncının zərbini gördükdən sonra bu məzhəbi qəbul etdiklərini düşünmək də doğru olmazdı. Sözsüz ki, bu proses müəyyən bir dövrü əhatə edirdi. Bəzi ərazilərdə, o cümlədən Türkünstanda, Əfqanıstanın Səfəvi nəzarəti altında olan ərazilərində, Xəzərin bəzi cənub bölgələrində, kürdlər arasında isə sünniliyin təqib edilməsi ciddi və kütləvi bir hal almıdı. Əslində, Azərbaycan ərazisində də sünniliyin bütünlüklə təqib edilməsi baş vermədi. Yoxsa, Azərbaycan ərazisində sünnilik qalmazdı.

Beləliklə, Şah İsmayıl dövründə sünniliyə qarşı dözümsüzlükdən danışanda, bu dözümsüzlüyün yalnız məzhəbə qarşı yox, daha çox müxalifətçiyə qarşı istiqamətləndiyi unudulmamalıdır. Doğrudur, sünni arifləri, ürfan əhli, etiqad əhli arasında Səfəvi hərəkatını məzhəbə qarşı istiqamətlənmiş qəbul edilməzi bir hərəkat kimi dəyərləndirib səltənət ərazisini tərək edənlər də var idi. Amma kütləvi təqiblərin araşdırılması zamanı müxalifətçiliyə qarşı mübarizə niyyətləri heç də kənara qoyulmamalıdır.

Şah İsmayıl fenomeni elə bir tarixi hadisədir ki, onun daha əhatəli şəkildə qavranılması, təsəvvür edilməsi və başa düşülməsi üçün 500 ildən artıqdır ki, tədqiqatlar, araşdırmalar davam etməkdədir və bu gün də davam edir. 12-13 yaşlarında bir uşağın bir ne-

çə nəfərlə siyasi meydana atılması, çox böyük sayda insanları öz ideyası ətrafında səfərbər etməsi, onlara rəhbərlik etməsi, onların gücünü istiqamətləndirməsi, şərqin böyük imperiyalarından birini yaratması normal insan zəkasını heyrətləndirməyə bilməz.

Amma Şah İsmayıl haqqında işıq üzü görən əsərlərin hamısını da bu heyrətin mahiyyətinin açıqlanmasına istiqamətləndiyini söyləmək çətindir. Sözsüz ki, istər Azərbaycanda, istərsə də qonşu ölkələrdə Şah İsmayılın tarixinin örənilməsi sahəsində aparılmış ciddi tədqiqatların dəyərini kiçiltmək olmaz. Lakin bu böyük tarixi şəxsiyyət haqqında dəyərli əsərlər çoxaldıqca Şah İsmayıl şəxsiyyəti ilə bağlı açıq və ya gizli qısqançlığı, mübahisəli iddiaların və fikirlərin elmi-ictimai dövriyyəyə gətirilməsini özündə əks etdirən əsərlər də ortaya çıxmaqdadır.

Müxalifətdə olanlara və ya hakimlərə boyun əyməyənlərə qarşı orta əsrlər bərişməzliyi haqqında Pənahi Semnani adlı müəllif özü də əsərində toxunur və konkret hal kimi Əmir Teymurun dövründə qətlə yetirilmiş insanların kəllələrindən minarələr də ucaldırdığını etiraf edirdi. Bununla belə, Şah İsmayıl dövründə onun hərəkətinə və hakimiyyətinə qarşı mövqe tutanların sərt təqib olunmasını müəllif Səfəvi şahının qəbul edilməsi mümkün olmayan əməlləri kimi dəyərləndirirdi. Müəllifə görə, onun “yalançı allah” adlandırdığı Şah İsmayıl özündən əvvəlki və sonrakı hakimləri cinayətkar əməllərində daha da qabaqlaya bilmişdi. “Qətləliam törətmək, arvadların və kişilərin, südəmər uşaqların rəhimsizcəsinə öldürülməsi, ölümlərin cəsədlərinin yandırılması, canlı insanların yandırılması, daha çox nifrət doğuracaq pis bir hal kimi öz qurbanlarının ətinə yemək moğolların və Teymurləngin əlaltılarının əməllərinin təkrarı idi” (43).

Sonra müəllif Şah İsmayılın “cinayətkarlıqları” haqqında qərb səyyahlarının əsərlərində daha çox məlumatların olmasına toxunur və bununla həmin əməllərlə bağlı qərb mənbələrinə istinad etməsini məsləhət bilir. Sözsüz ki, qərb mənbələrində dövrün tarixinin öyrənilməsi üçün maraqlı məlumatlar vardır. Amma o da nəzərə alınmalıdır ki, qərb müəllifləri mənsub olduqları dövlətlərin

rəhbərləri kimi Şah İsmayla heç də tam səmimi münasibətləri ilə seçilmirdilər. Ona görə onların şayiələr üzərində qurulmuş məlumatlarının mütləq qəbul edilməsinə də ehtiyatla yanaşılmalıdır. P. Semnani belə yazır: “Şah İsmayılın bədən quruluşunun gözəlliklərini vəsf edən o venesiyalı tacir Əlvənd Ağqoyunlu qoşunlarının, Sultan Yaqub nəslinin qadın və kişilərinin qətlə edilməsi, Təbriz sarayından 300 nəfərin öldürülməsi, Təbriz şəhərinin bütün itlərinin öldürülməsi haqqında müfəssəl şərh verərək yazırdı: Gümən eləmirəm ki, Neron dövründən indiyə kimi belə bir zalım dünyaya gəlmiş olsun” (44).

P.Semnani bu fikirlə irəli sürməklə, əslində, Şah İsmayılı qədim Roma dövründən başlayaraq XVI əsrə qədər Şah İsmayılın dünyanın ən qəddar insanı hesab edilməsi ilə razılaşmış olur. Sözsüz ki, insan ölümünə haqq qazandırılması doğru sayıla bilməz. Bununla belə, tarixin Şah İsmayla qədərki dövrünün ideallaşdırılması tarixi reallıqlara əsaslanmayan gümanların fərdi hisslərə qurban verilməsindən başqa bir şey deyildir. Elə Şah İsmayla qədər baş vermiş müharibələrə, eləcə də İran arealına daxil olan kiçik vilayətlərin hakimlərinin bir-birinə qarşı apardıqları müharibələrə nəzər yetirmək kifayət olardı. Şah İsmayılın Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı qəddarlıq nümayiş etdirməsi haqqında deyilənlər haqqında müəllifin istinad etdiyi fikirlər də birtərəfli və mübahisəlidir. Bir tərəfdən Şah İsmayılın Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəyə sülh təklif etməsi və Əlvənd Mirzənin bu təklifdən boyun qaçırması nəzərdən qaçırılmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Şah İsmayıl hətəta Ağqoyunlu Murada da sülh təklif etmişdi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl ilə Ağqoyunlu Murad arasında sülh yaradılması üçün Şah İsmayılın xalası vasitəçilik etməyə çalışmışdı (bu barədə əvvəlki fəsillərdə danışılmışdır). Şah İsmayıl xalasının xahişini yerə salmasa da, yenə də Muradın təkidi ilə bu sülh alınmadı. Sülhü qəbul etməyən Ağqoyunlu qoşununa qarşı Səfəvi qoşunlarının qətiyyətli hərəkəti isə heç də məntiqdən uzaq deyil. Şah İsmayıl Ağqoyunlular dövləti dövründə Azərbaycan ərazisindəki dağıntılıqlara, parçalanmalara, ara müharibələrinə son qoyaraq yeni bir dövlət

yaratmağı öz qarşısına məqsəd qoymuşdu və bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün də ona qarşı duran qüvvələrə qarşı mübarizə aparırdı.

P.Semnani sünni məzhəbinə məxsus olanlara qarşı Şah İsmayıl tərəfindən amansızlıqlar göstərilməsinə ayrıca bir başlıq həsr etmişdir. Amma müəllif sonrakı fikirlərində İran ərazisində sünni icmalarının qalmaqda davam etdiyini də etiraf edirdi (45). Yəni, müəllif bununla təsdiq edirdi ki, sünnilərin təqib edilməsi total xarakter daşımamışdı. Sünni məzhəbinə mənsub olanlara qarşı təqibin mahiyyətinin anlaşılmasına isə yuxarıda toxunulmuşdu. Şah İsmayılın qəddarlıqlarından biri kimi, müəllif ölmüşlərin qəbirlərinin açılması və onların sümüklərinin çıxarılaraq yandırılmasına da işarə olunmuşdur. Müəllif yazır ki, Şah İsmayıl Bağdada hücum edərkən Əbu Hənifənin sümüklərinin qəbirdən çıxarılıb yandırılması haqqında göstəriş verdi. Bildirilir ki, bu əməl Osmanlıda və İranda sünni toplumunun böyük qəzəbinə səbəb oldu. Sonra müəllif onu da yazır ki, Əbu Hənifənin sümüklərinin çıxarılıb yandırılması haqqında “Aləməra-yi Səfəvi” əsərində məlumat olsa da, “Əhsənüt-təvərix” əsərində bu barədə məlumat yoxdur (46).

Belə mübahisəli məlumatlara mənbələrdə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bir çox hallarda bir mənbənin verdiyi bir məlumatla başqa bir mənbədə və ya mənbələrdə rastlaşmaq mümkün deyildir. Ona görə belə mübahisəli məlumatların birmənalı şəkildə qəbul edilməsi isə sözsüz ki, doğru olmazdı. Ölmüşlərin sümüklərinin çıxarılıb yandırılması haqqında olan məlumatların təkzib edilməsi üçün də artıq elm aləminə konkret faktlar məlumdur. Məsələn, “Xolde-bərin” əsərinin verdiyi məlumata görə, Bakı qalası tutlandıqdan sonra Şah İsmayılın tanınmış əmirlərindən olan Xadim bəy Xüləfanın göstərişi ilə Fərrux Yassarın atası, Şirvan hakimi olmuş Əmir Xəlilullahın Şirvanşahlar sarayındakı qəbri açılmış və onun sümükləri yandırılmışdı (47). Amma sonradan aparılan tədqiqatlar göstərmişdi ki, Əmir Xəlilullahın sümükləri yandırılmamışdı və dövrümüzə qədər sağ-salamat qalmışdı (48). Məlumdur ki, Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyd Şirvanşah Xəlilul-

lahın qoşunları ilə döyüşdə şəhid olmuşdu. Güman edilir ki, Şah İsmayılı da babasının qisasını almaq üçün Əmir Xəlilullahın sümüklərini çıxardaraq onları atəşə tutmuşdu.

Əmir Xəlilullahın sümüklərinin guya yandırılması haqqında olan məlumat bir sıra digər tədqiqatçılar tərəfindən də Şah İsmayılın qəddarlığının təsdiqi kimi istifadə edilmişdir. Şah İsmayıl haqqında ciddi tədqiqatın müəllifi olan M.Parsadust da Şah İsmayılın qeyri insani hərəkətlərinin “sübutu” üçün bu məlumata müraciət etmişdir. Müəllif “Həbib-üs siyər” əsərində istinad etdiyi bu faktla bağlı şərhində bildirirdi ki, ölmüşlərin sümüklərinin yandırılması, onların ruhunun təhqir edilməsi hələ ərəb xilafəti dövründə mövcud olmuş və Şah İsmayıl dövründə də davam etmişdi (49). Əslində, isə Əmir Xəlilullahın nümunəsində Şah İsmayıl tərəfindən ölmüşlərin sümüklərinin çıxarılarq yandırılması haqqında olan məlumatların doğruluğunu şübhə altına almaq mümkündür.

Şah İsmayılın və qızılbaşların amansızlığının və qəddarlığının mövzu obyektinə çevrilməsinə M.Parsadustun tədqiqatında da rast gəlmək mümkündür. Doğrudur, adı çəkilən müəllif Şah İsmayılın tarixi xidmətlərinin obyektiv şəkildə araşdırılması istiqamətində də faydalı işlər görmüşdür. Bununla belə, Şah İsmayılın “rəhimsizliyi” də bu tədqiqatçının diqqətindən kənar qalmamışdı. Bunun səbəbini də M.Parsadust özünəməxsus şəkildə izah etməyə çalışmışdır.

M.Parsadust öz əsərində Şah İsmayılın xarakterinin “rəhimsizliyinin” əsas səbəblərindən birini hələ uşaq ikən atasının qətlə yetirilməsi, ata məhəbbətindən məhrum olması, Ağqoyunlu hakimlərinin düşmən rəftarı, ailəsi ilə birlikdə Ağqoyunlu hakimləri tərəfindən zindana atılması və digər hadisələrlə əlaqələndirirdi. Müəllifə görə, hələ uşaq yaşlarından bu hallarla rastlaşması, xüsusilə atasının ona qarşı olan qüvvələr tərəfindən qətlə yetirilməsi Şah İsmayıl da qisasçılıq hissələrini gücləndirmişdi. Müəllif sonra əlavə edirdi ki, Şah İsmayıl məhrumiyyət və qorxu içərisində böyüdü, kin və küdurət onun daxilində getdikcə daha da güclənməyə başladı. Onun fikrincə, bu kin və küdurət o dərəcədə artıb kəskin-

ləşdi ki, Şah İsmayıl təkəcə atasının sağ olan qatillərin cəzalandırmaqla kifayətlənmədi, hətta ölənlərin də cəzalandırılmasından əl çəkmədi (50).

Belə bir təsəvvür yaradılır ki, Şah İsmayılı öz hərəkətinə başlamağa sövq edən başlıca amillərdən biri məhz əcdadlarının qisasının alınması idi. Belə bir təsəvvür Şah İsmayıl hərəkətinin mahiyyəti haqqında tam olmayan bir təsəvvürdür. Yuxarıda qeyd edildiyi ki, Şah İsmayıl hələ hərəkətinin əvvəlində bəyan etmişdi ki, dövrün hakimlərindən sonsuz məhrumiyyətlər görsə də, atasının və əcdadını qanını bağışlayaraq haqqın bərqərar olması üçün Allah, onun peyğəmbəri və müqəddəs islam dini yolunda hərəkətə başlamışdır (51).

Şah İsmayılın Şirvan hakimlərinə qarşı qisasçılıq hissi ilə yaşaması haqqında olan fikirlərin də birmənalı şəkildə qəbul edilməsi doğru olmazdı. Məlumdur ki, Şah İsmayıl Şirvanşahlara qarşı heç də barışmaz mövqe tutmadı, hətta sonradan o, Şirvan hakimləri ilə qohumluq əlaqələri də yaratdı. Şah İsmayılın hələ uşaq yaşlarından güclü qisasçılıq hissləri ilə, kin və küdurətlə böyüməsi haqqında irəli sürülən iddialarla da heç də bütün tədqiqatçılar razı deyildirlər. Bütünlükdə, Şah İsmayılın rəhimsiz və qaniçən adlandırılması barədə fikirlərə fərqli şəkildə yanaşan qərb müəlliflərinin aşağıdakı münasibəti obyektiv reallığa daha yaxındır.

“Bəzi qərb tarixçiləri Şah İsmayılı qaniçən bir padşah kimi təqdim edirlər və yazırlar ki, o, bəzi adamları öz əli ilə qətlə yetirmişdir.

Şah İsmayılı qaniçən adlandıran tarixçilər nəzərə almırlar ki, 500 il bundan əvvəl yalnız şərqdə deyil, eləcə də Avropa ölkələrində də insanlar hakimlərin qəzəbdən kənar deyildilər və hökmdar tərəfindən müttəhimin mühakimə edilməmiş qətlinə fərman verilməsi adi bir hal idi. O zaman asiləri yalnız bir şey öz yerində oturma bilərdi ki, o da qorxu idi.

Şah İsmayıl öz zamanının ənənələrinə uyğun olaraq hökmranlıq edirdi və məcbur idi ki, zor da tətbiq etsin. Bununla asiləri

və yağıları qorxutmaq və yerində oturtmaq olardı. O iranlılara qarşı yumşaq idi. Təbəələri onu sevirdilər və ondan qorxmurdular.

Şah İsmayılın zorakılığının o dövrün üsullarına uyğun olduğunu aydınlaşdırmaq üçün bilməliyik ki, Şah İsmayıldan 150 il sonra Fransada bu ölkənin padşahı XIV Lüdovik özünü həqiqi Məsih (İsa) sayırdı və onun göstərişinə əsasən, kəlbətinlə bir qoca qadının dilini hulqumundan çəkib qopardılar və iki gözünü də yerindən çıxardılar. Yalnız ona görə ki, bu qoca qadın cürət edərək padşahı əyyaş adlandırmışdı.

Şah İsmayıldan iki yüz il sonra XV Lui adlı başqa bir Fransa padşahı Damin adlanan ümitsiz və əsəbi bir cavanın əl qollarını çapmağa hazır olan dörd ata bağladılar. Həmin atları hərəkətə gətirəndə qolları və ayaqları bədənindən qoparıldı. Bu cavanın günahı o idi ki, bir qələmyonan bıçaqla XV Lui üzərinə hücum çəkmək istəmişdi.

Əgər bu qərb padşahlarının əməlləri bir şərqli padşah kimi Şah İsmayılı hökumətinin əməlləri ilə müqayisə edilsə, deyilməlidir ki, Şah İsmayıl aram, yumşaq və ziyansız bir adam idi. Çaldıranda Şah İsmayıl ilə müharibə edən Sultan Səlim 8 illik hakimiyyəti dövründə iki milyon adamı qətl etdirmişdi. Hətta bəzi təzkirəçilər Sultan Səlim tərəfindən öldürülənlərin sayının iki milyondan artıq olduğunu yazırlar. Ona görə Şah İsmayılın davranışı Sultan Səlimin davranışı ilə müqayisə edilsə Şah İsmayıl mələk kimi görünməkdədir.

Şah İsmayıl təəssübkeş olmayan etiqaad adamı idi. Şiə məzhəbinə mənsub olmasına baxmayaraq, bütün hakimiyyəti dövründə bir sünnini də incitmədi. Şah İsmayılın təbəələrinin böyük hissəsi sünni məzhəb idilər və heç vaxt bu padşah tərəfindən ziyan görməmişdilər. Hətta Sultan Səlim tərəfindən Təbriz sakinləri qətl ediləndən sonra da o, Osmanlı əsirlərini qətlini və ya incidilməsini lazım bilmədi. Belə bir mehribanlıq isə (beş əsr əvvəl əxlaq qaydaları heç də bugünkü kimi deyildi) Şah İsmayılın şərəfli işi sayılmalıdır.

... Şah İsmayıl müharibələr zamanı o dövrün ənənələrinin əksinə olaraq, məğlub olanın xanımına və övladlarına rəhm edirdi və onların qətlə və ya əsir edilməsi haqqında düşünmürdü. O cümlədən özbək xanı olan Şeybək xanın qətlindən sonra onun xanımlarını və övladlarını incitmədi.

Özbəklərin başçısı olan Şeybək xanın öldürülməsindən sonra Şah İsmayıl onun xanımını və övladlarını incitmədi və onları azad buraxdı ki, hara istəsələr getsinlər və nə istəsələr etsinlər. Şiələrin padşahı (yəni Şah İsmayıl – M.S.) İran sarayına pənah gətirmiş Sultan Səlimin əmisi oğlu III Bəyazidi təhvil versəydi ola bilsin ki, Sultan Səlim sakitləşərdi və İran üzərinə də qoşun çəkməzdi. Lakin Şah İsmayıl ona pənah gətirmiş adamı Osmanlı sultanına təhvil vermədi. III Bəyazid Osmanlı şahzadəsi kimi Sultan Səlim dünyasını dəyişənə kimi İranda qaldı. Bundan sonra isə vətəninə döndü. Şah İsmayıl şücaətinə və müharibə qəhrəmanlıqlarına, məskənlərin abadlaşdırılmasına olan meylinə, xüsusən də əkinçilərə və heyvandarlara göstərdiyi köməyə (belə ki, səltənətdə olduğu 24 il müddətində altı dəfə onları vergi ödəməkdən azad etdi), həmçinin təvazökarlığına və etiqadına, günah işlərdən kənar olduğuna görə Səfəvi sülaləsinin ən görkəmli şahı və doğrudan da İranın iftixarı idi” (52).

Yuxarıda aparılan müqayisə Şah İsmayılın “rəhimsizliyi” barəsində söylənilən fikirlərin birmənalı şəkildə qəbul edilməsinin doğru olmadığından xəbər verir. Osmanlı hakimi Sultan Səlimin son dərəcə qəddar olmasına, hakimiyyət uğrunda mübarizədə hətta qardaşlarına və yaxınlarına belə rəhm etməməsinə baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın qaniçənliyini sübut etmək üçün onun ideallaşdırılmasına cəhd də göstərirlər. Məsələn, G.Gəncəlp yazırdı ki, Osmanlıda bir tək çocuq öldürülməzəkən, Şah İsmayıl sünni çocuqları da qətl edirdi (53).

Ə.Xüncü isə Təbrizi alandan və Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra Şah İsmayılın “amansızlığı” barəsində belə yazırdı: “Bütün qızılbaşlar, deyildi ki, Anadolu nun sərgərdan tatar tayfalarının ünsürləri idilər. Onlar əvvəlcə Şeyx Bədrəddinə, sonra

da Cüneydə birləşdilər. Nəhayət, onlar qarətçilik məqsədilə Şah İsmayılın ətrafına topladılar. Onlar heç vaxt İranda yaşamamışdılar və İran mədəniyyəti ilə heç bir tanışlıqları yox idi. Qəbilə ənənələrindən irəli gələn adətə görə, onlardan olmayan hər kəs yad və düşmən hesab edilirdi. Bu baxışla onlar bütün iranlılara (dinindən və məzhəbindən asılı olmayaraq bütün iranlılara) məhv edilmələri üçün düşmən gözü ilə baxırdılar. ...Azərbaycana və onun var-dövlətinə əlləri yetişəndə heç bir sözlə deyilməsi mümkün olmayan qarət və sitməyə başladılar, şəhərləri viran etdilər, İranın maddi mədəniyyətinin dağıdılmasına rəvac verdilər. Bu zaman onlar özlərində heç bir rəhm hiss etmədilər” (54).

Bu “həqiqətlərin” doğruluğuna əlavə bir fikir bildirməyə ehtiyac duymadan qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın şəxsiyyətinə və onun hərəkətinə şübhə yaradılması üçün Ə.Xünci və G.Gəncəlp istinad olunan əsərlərində də hətta onların İran tarixşünaslığının nümayəndələri olmalarına baxmayaraq Sultan Səlimin Səfəvi dövləti üzərinə hücumuna müəyyən haqq qazandırmaq meylində duyulmaqdadır. Onların əsərlərində belə bir fikir qabardılmaqdadır ki, Sultan Səlimin Səfəvi dövləti üzərinə hücumu başlamasına Şah İsmayılın təhrikedici əməlləri səbəb olmuşdu. “Sultan Səlim nəzərdə tutmamışdı ki, İran ərazilərinə və məntəqələrinə bir ziyan yetirsin. O, İrana və iranlıya ehtiram və izzət göstərirdi, dəfələrlə Firdovsinin “Şahnaməsi”ni oxumuşdu və İrani müqəddəs bir ölkə bilirdi. İstəyirdi ki, İran təhlükəsizlik və abadlıq içərisində müvəffəq olsun. İran üzərinə qoşun çəkmişdisə, bunun təqsiri Şah İsmayıl və qızılbaşlarda idi və ...sonrakı hadisələr də göstərdi ki, o hətta İran torpaqlarının işğalı niyyətində deyildi” (55).

Burada belə bir məsələyə aydınlıq gətirilməsi yaxşı olardı ki, Sultan Səlimin Səfəvi dövləti üzərinə hücumu təşviq edən Şah İsmayılın əməlləri deyildi. Yaxşı məlumdur ki, Çaldıran döyüşü ərəfəsində Şah İsmayıl hər vasitə ilə Osmanlı dövləti ilə müharibə aparılmasından yayınmağa çalışdı. Sultan Səlim də bu zaman ən azı atası Sultan Bəyazid kimi Səfəvi dövlətinə qarşı dözümlü siyasət yeridə bilsəydi bu iki dövlət arasında müharibə baş verə bil-

məzdi. Sultan Səlimi daha çox narahat edən şiəliyin genişlənməsi yox, Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsi idi. Şah İsmayılı dövlətinin möhkəmlənməsini Sultan Səlim öz hakimiyyəti üçün real təhlükə sayırdı və ona görə də məzhəb məsələsini əlində bayraq tutaraq Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başladı. Sultan Səlimin İran (Səfəvi) torpaqlarının işğalı niyyətində olmaması fikri də, obyektiv tarixin təhrifindən başqa bir şey deyildir. Sultan Səlim Təbrizə işğalçı kimi gəlmişdi və əgər Şah İsmayılın strateji təfəkkürü və yeniçəri dəstələrinin Azərbaycanın işğalına etiraz olaraq üsyan qaldırmaları olmasaydı Təbrizi tərk etməzdi. Təbrizin tərk edilməsindən sonra Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinin işğal edilməsi də Sultan Səlimin Səfəvi ərazilərinə qarşı hansı münasibətdə olduğunu nümayiş etdirir. O da yaddan çıxarılmamalıdır ki, Sultan Səlim yenidən Səfəvi əraziləri üzərinə hücum planları ilə yaşayırdı və dünyasını dəyişməzdən əvvəl artıq bu planın icrasına da başlamışdı.

Çaldıran döyüşünə hazırlıq çərçivəsində Sultan Səlimin Anadoluda 40 min şiə məzhəbinə mənsub olan türklərin Səfəvi dövlətinə meyillik ittihamı ilə qətlə yetirilməsinin adları çəkilən müəlliflər tərəfindən pərdələnməsinə cəhd göstərilməsi də onları obyektivliyini şübhə altına qoyur. Ə.Xüncinin nəzərində bu qətləmə adı bir “təmizləmə” aktı idi (56). Osmanlı ərazisində bir tək çocuğun belə öldürülmədiyini iddia edən G.Gəncəli isə 7 yaşından 70 yaşına qədər olan şiə türkləri əhatə edən bu qətləmənin doğru olmadığını və bu qırğınların heç bir mənbə ilə təsdiqlənmədiyini iddia edirdi. Onun yazdığına görə, “40 min qızılbaşın qətl edilməsi ilə ilgili heç bir bəlgə mövcud deyil” (57).

Şah İsmayıl tarixinin ciddi tədqiqatçılarından bir olan M.Parsadust isə həm Osmanlı, həm də qərb mənbələrinə istinad edərək hətta 40 min nəfərdən artıq Anadolu türkünün məzhəb mənsubluğuna görə qətləmə edildiyini yazırdı. Onun əsaslandığı mənbədə deyilirdi ki, “Üləmaların fitvasından sonra ona (şiə məzhəbi nəzərdə tutulur – M.S.) etiqadı olan 40 mindən artıq insan qətləmə

edildi və onların arvadları, yetişməmiş oğlanları və qızları qoşun arasında bölüşdürüldü” (58).

Başqa bir mənbəyə də istinad edən M.Parsadust yazırdı ki, Sultan Səlim yalnız Anadolu türklərinin qətlə edilməsi ilə kifayətlənmədi. Onun göstərişi əsasında Anadolu şiələrinin alınma dağ basıldı ki, onlar başqalarının içərisində seçilsinlər və bu cəza eyni zamanda başqalarına da dərs olsun. Bu insanlar həm də öz doğma yurdlarından didərgin salındı. Onların bir hissəsi Kiçik Asiyanın qərbinə, böyük bir hissəsi isə Osmanlı dövlətinin Avropada yerləşən ərazilərinə köçürüldülər. Belə bir qətləmin həyata keçirilməsini Sultan Səlim özünün uğurlarından biri kimi qəbul edirdi və dövrün ulamaları da ona bu əməlinə hətta “adil” ləqəbi də vermişdilər. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflər Sultan Səlimin bu qətləmini dövlətin təhlükəsizliyi naminə edildiyini, Osmanlı taxt-tacına qarşı istiqamətlənmiş sufi təhdidlərinin qarşısının alınması üçün edildiyini bildirirlər. Bu iddianın nə dərəcədə doğru olduğunun fərqi nə olmadan, qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın adına çıxılan qətl hadisələrində də siyasi düşmənçiliyin mövcudluğu heç də kənara qoyulmamalıdır. M.Parsadustun istinad etdiyi mənbələrdən biri isə bildirirdi ki, Anadoluda törətdiyi dəhşətli qətləmlə Sultan Səlim tarixdə özünə bir ad qoymuşdu (59).

Məlumdur ki, Sultan Səlim Təbrizdə olarkən yeniçəri dəstələri yenidən ona qarşı qiyam qaldırdılar (bu barədə əvvəlki fəsillərdə geniş danışılmışdır). Yeniçərilər Sultan Səlimə qarşı bu qiyamı qaldırmağa sövq edən hadisələrdən biri də Osmanlı sultanın şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlmanlara qarşı sonsuz amansızlığı idi. Onlar Sultan Səlimin istər Osmanlı daxilində, istərsə də Azərbaycan daxilində şiələr haqqında doğru olmayan ittihamları irəli sürməklə onların kütləvi qırğınlarına rəvac verilməsini birmənalı şəkildə qəbul etmirdilər. Yeniçərilər üçün şübhə yeri yox idi ki, Şah İsmayılı dinsizlikdə ittihamlandırmaq Sultan Səlimin Səfəvi dövləti üzərinə hücum etməsi üçün bir bəhanə idi. Yeniçərilərin Sultan Səlimə hazırladıqları məktubda bildirilirdi ki, onun (Sultan Səlimin) göstərişinə əsasən 45 min nəfərə yaxın insan Osmanlı

ərazisində, 20 min nəfərə yaxın insan isə Səfəvi ərazisində qətlə yetirilmişdi. Müsəlmanlara qarşı belə qəddarlıq göstərilməsini yenilər qəbul edilməz sayırdılar. Ona görə yenilər Sultan Səlimdən tələb etdilər ki, müsəlman əhaliyə qarşı müharibə dayandırılınsın və Osmanlı qoşunları Azərbaycanı tərk edərək geri qayıtsın (60).

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayıl mövcud reallıqları nəzərə almadan qəddarlıqda və amansızlıqda qınamaq, Şah İsmayılın tarixi xidmətlərini kölgədə qoymaqla bu məsələni bəzən ayrıca olaraq qabartmaq ortaya qoyulan tədqiqatların obyektivliyini şübhə altına alır.

Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın bu və ya digər şəkildə ittihamlandırılması, onun şəxsiyyətinin nüfuzunun kölgə altına alınması üçün müxtəlif tədqiqatlarda çoxlu sayda iddialarla rastlaşmaq mümkündür. Bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl dövrünün yetirməsi idi və onun fəaliyyətində dövrünün reallıqlarından, özünün təcrübəsindən, onun ideyalarının həyata keçirilməsinə məsul olan insanların dünyagörüşündən, yetkinlik səviyyəsindən irəli gələn iradların olması istisna deyildir. Lakin qərəzsiz yanaşdıqda, mənbələrdə olan faktları əhatəli şəkildə tutuşdurduqda Şah İsmayılın adına çıxılan “mənfi əməllərin” xeyli hissəsinin əsassız olmasını görmək mümkündür. Belə “mənfi əməllərdən” biri də, guya qızılbaşların insan əti yeməsi idi. Bu mövzu ətrafında elmi-tarixi ədəbiyyatda xeyli sayda ittihamlarla rastlaşmaq mümkündür. Əslində, belə bir hadisə ittihama layiq olan bir faktdır. İnsan ətinin yeyilməsi, xüsusilə, düşmənlərin diri-diri kabab edilməsi, onların ətinin yeyilməsi və buna normal hal kimi yanaşılması insana nifrətin, insani hissələrin korşalınmasının, insan zəkasının heyvani xislətlə əvəzlənməsinin ən yüksək səviyyəsi sayıla bilər. Yaradılanların əşrəfi kimi dəyərləndirilən insana münasibətdə islam dininə mənsub olanlar arasında belə bir əmələ yol verilməsi isə nə dini baxımdan, nə də insani baxımdan qəbul ediləsi bir əməl deyildir. Belə bir halın Şah İsmayılın adı ilə bağlanmasında, qızılbaş döyüşçülərinin belə əməllərdə ittihamlandırılmasında sözsüz ki,

mənbələrdə olan məlumatlar da öz sözünü demişdi. Ayrı-ayrı mənbələr doğrudan da belə faktların mövcudluğu haqqında məlumatlar verirlər. Lakin müəyyən faktların tutuşdurulması, müəyyən məlumatların qeyri-düzgünlüyü, müəyyən məlumatların isə öteri dəyərləndirilməsi, nəhayət Şah İsmayılın mürşidi-kamil kimi əqidəsi, inancları onu deməyə əsas verir ki, qızılbaşların insan əti yeməsi ilə bağlı irəli sürülən ittihamlara şübhə ilə yanaşılması üçün müəyyən əsaslar vardır.

Şah İsmayıl tarixinin tədqiqatçısı M.Parsadust öz əsərində bu barədə belə yazır: “Həsən Kiya Çəlaviyə pənah aparmış Ağqoyunlu Cahangirin oğlu Murad bəyin diri-diri ətinin kabab edilməsi ilə Şah İsmayıl adam əti yemək küfrünə yol açdı və onu Səfəvi tərəfdarları arasında rəsmiləşdirdi. Canlı insanı atəş üzərinə qoymaq, onu kabab etmək, və onun ətini yemək insanlıq məqamının həqarətamiz şəkildə meşə heyvanları səviyyəsinə qədər enməsinin nişanəsidir. Hətta etiqadın təftiş edildiyi (inkvizasiya) uzun illər ərzində də görünməmişdi ki, katolik məzhəbinin tərəfdarları protestantları yandırdıqdan sonra onların ətini yeməmişdilər. Özünü şiə məzhəbinin təbliği və insanların nicatı üçün Allah risalətinin sahibi sayan Şah İsmayıl adamyeyənlərin rəhbəri məqamında yer tutdu və ona etiqad edən müridlərini də adamyeyən etdi” (61).

Barışmaz siyasi müxaliflərə, dövlətə qarşı qiyam rəhbərlərinə sərt cəzalar verilməsi həm şərqdə var idi, həm də qərbdə. İstər Şah İsmayıl qədər, istərsə də Şah İsmayıldan sonra dövlətə qarşı asilik edənlər üçün, dövlət daxilində parçalanmalar yaradanlar üçün, separatçılıq yolunu tutanlar üçün edam hökmünün tətbiq edilməsi adi bir hal almışdı. Belə cəzaların verilməsi bir tərəfdən dövlətə qarşı qiyam qaldıranların törətdiyi cinayətlərin qarşılığı kimi nəzərdə tutulurdu. Bir tərəfdən də belə sərt cəzaların həyata keçirilməsi ilə asilik və itaətsizlik yolunu tutmaqla istəyənlərə bir xəbərdarlıq edilirdi. Şah İsmayılın sərt cəzalarına məhkum olunan adamlar da belə insanlar idilər. Elmi tarixi ədəbiyyatda belələrinə misal olaraq adətən Əmir Hüseyn Kiya ilə Əbərqu hakimi Məhəmməd Kərrənin adı çəkilir. Onların hər ikisi böyük əzabla edam

olundu. Mənbələrdə Məhəmməd Kərrənin İsfahan meydanında yandırılaraq öldürülməsi haqqında məlumat vardır. Doğrudur, onun ətinin kabab edilməsi öz təsdiqini tapmır. Bununla belə, onun yandırılması da fəvqəladə ağır bir cəza kimi Şah İsmayılın rəhimsizliyinə sübut kimi elmi-tarixi ədəbiyyatda hallandırılmaqdadır. Amma bu zaman bu adamların nəyə görə cəzalandırılması məsələsinə toxunulmur. İstər Əmir Hüseyn Çilavi, istərsə də Məhəmməd Kərrə Səfəvi dövlətinə qarşı qiyam qaldıraraq bu dövləti parçalamaq üçün əməli fəaliyyətə başlamışdılar. Əmir Hüseyn Çilavi hətta Səfəvi dövlətinin parçalanması üçün Osmanlı dövləti ilə əlaqələr saxlayır, bu dövlətdən kömək alırdı. Ağqoyunlu qoşunlarının qalıqları, o cümlədən Murad bəy Cahanşahi də ona qoşulmuşdu. Qaldırılan qiyam nəticəsində Dəməvənd ətrafındakı ərazilər nəzarət altına alınmış, Əmir Hüseyn Çilavinin qoşun dəstəsi hətta Tehran ətlərinə qədər gəlib çıxmışdı. Əmir Hüseyn onun qarşısının alınması üçün göndərilmiş İlyas bəy Xınıslının rəhbərliyi altında olan Səfəvi qoşun dəstəsini də hiylə və məkrlə məhv etmişdi. Əmir Hüseyn, əslində, Səfəvi dövlətini məhv etmək məqsədini qarşısına qoymuşdu və buna nail olacağına şübhə də etmirdi. Nəhayət, çoxlu sayda qızılbaş döyüşçüsünü, İlyas bəy Xınıslı kimi tanınmış bir əmiri qətlə yetirmiş Əmir Hüseynə qarşı qətiyyətli tədbirlər görülməsi qərara alındı. Şah İsmayılın bu qətiyyətli tədbirləri nəticəsində Əmir Hüseyn Çilavi qiyamı yatırdı. Bəzi mənbələrdəki məlumatlara görə, Əmir Hüseyn Çilavi tikanlı barmaqlıları olan dəmir qəfəsə salındı və onun içərisində işgəncə ilə öldürüldü, Murad bəy Cahanşahi isə yandırılaraq əti kabab edildi (bu barədə aşağıda danışılacaqdır).

Məhəmməd Kərrəyə gəlincə isə, qeyd edildiyi kimi, o, Əbərqu hakimi idi. Əvvəlki fəsillərdən məlumdur ki, Ağqoyunlu hakimi Sultan Murad süquta uğradıqdan və Şah İsmayıl tərəfindən güclü zərbə aldıqdan sonra bir müddət Məhəmməd Kərrəyə də sığınmaq istədi. Məhəmməd Kərrə əvvəlcə onu qəbul etsə də, sonradan Şah İsmayıl müqavimət göstərməyin mümkün olmayacağını görüb onu həbs etdi və Səfəvi əmirlərinə təhvil verdi. Sonra da Şah İsmayıl

mayılın hüzuruna yollanaraq bağışlanmasını xahiş etdi. Şah İsmayıl da onu bağışladı və Əbərqu hakimliyində saxladı (62).

Amma bir müddətdən sonra Məhəmməd Kərrə yenidən dövlətə asilik yolunu tutdu və qiyam qaldıraraq Yəzd şəhərini öz nəzarəti altına aldı. Bu yoldan çəkinmək barəsində çağırışları qəbul etməyən Məhəmməd Kərrə onun qiyamının yatırılması üçün göndərilmiş çoxlu sayda qızılbaş döyüşçüsünü qətlə yetirdi. Başlıcası isə dövlət daxilində hərc-mərcliyin yaranması üçün xoşagəlməz bir nümunəyə çevrildi. Bu nümunənin səltənət daxilində əks-səda tapmaması üçün Şah İsmayıl yenidən qətiyyətli addımların atılmasını zəruri bildi. Məhəmməd Kərrə qiyamı yatırıldı, özü isə İsfahanda atəşə atıldı (63).

Şah İsmayıl dövrünə aid olan mənbələrdə adam ətinin kabab edilməsi ilə bağlı ilk məlumat 1504-cü ilin may ayında Murad bəy Cahanşahinin adı ilə bağlıdır. O, Əmir Hüseyn Çilavi ilə birlikdə Səfəvi dövlətinə qarşı qiyamda iştirak etdiyi üçün Şah İsmayıl tərəfindən onun ətinin kabab edildiyi bildirilir. "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərində bu barədə belə bir qeyd vardır: "Murad bəy Cahanşahi qəzəb odunda yandırıldı; intiqam alan döyüşçülər onun ətini yedilər" (64). "Xolde-bərin" əsərində isə deyilirdi ki, qızılbaş döyüşçüləri Murad bəy Cahanşahinin ətini ceyran əti yerinə yedilər və sonra da onun sümüklərini atəşdə yandırdılar (65). "Rövzət üs-səfəviyyə" əsərində də Əmir Hüseyn qiyamının yatırılmasından sonra onun dəmir qəfəsə salınması, Murad bəy Cahanşahinin isə ətinin kabab edilməsi haqqında məlumat vardır (66).

Amma qeyd edilməlidir ki, bu məlumat bir sıra mənbələrdə öz təsdiqini tapmamışdır. Məsələn, "Aləmara-yi Səfəvi" və "Fotuhate şahı" əsərlərində bu məsələyə heç toxunulmamışdır. "Həbib üs-siyər" əsərində isə Əmir Hüseynin dəmir qəfəsə salınaraq qətlə yetirilməsi haqqında məlumat olsa da, Murad bəy Cahanşahi ümumiyyətlə xatırlanmır və ümumiyyətlə, bəzi tədqiqatçılar da bu məzmunlu məlumatların doğruluğuna şübhə ilə yanaşırlar (67). "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri isə Əmir Hüseyn Çilavinin həb-

sindən sonra Murad bəy Cahanşahinin sağ qalmasını bildirməkdədir. Həmin mənbənin məlumatına görə, Murad bəy fürsət taparaq Xorasana qaça bilmişdi (68). Başqa sözlə, o, sağ qalmışdı və onun ətinə də qızılbaşlar kabab edib yeməmişdilər.

Hətta Murad bəyin sonrakı taleyi haqqında da "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərində bəzi məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlar bundan ibarətdir ki, bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın göstərişi ilə əti kabab edildiyi bildirilən Murad bəy onu gözləyən təhlükədən canını xilas edəndən sonra Təbəş şəhərinə gəlmiş və təxminən üç aya kimi həmin şəhərdə qalmışdı. Lakin Xorasan hakimi Sultan Hüseyn Mirzə biləndə ki, Murad bəy Təbəşə Şah İsmayılın təqibindən yaxa qurtarmaq üçün gəlib və Şah İsmayılın ona qarşı münasibəti heç də yaxşı deyil, onda ondan vilayəti tərk etməyi xahiş etdi. Murad bəy də Təbəsi tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Quriyan qalasına yollandı və bu qalaya sığındı. Şah İsmayıl Xorasana doğru irəliləyərkən Murad bəyin Quriyan qalasında olması xəbərini aldı və qoşunu ilə bu qalanı mühasirə etdi. Burada aparılan döyüş zamanı Murad bəy də qətlə yetirildi, onun bütün malı və əmlakı isə qızılbaş döyüşçüləri arasında bölüşdürüldü. Yəni bu mənbə onun ətinin qızılbaş döyüşçüləri tərəfindən kabab edilməsini təsdiqləmir (69).

Bu məlumatın mövcudluğu Murad bəyin kabab edilərək qızılbaş döyüşçüləri tərəfindən yeyilməsi haqqında bəzi mənbələrdə olan məlumatların doğruluğunu şübhə altına alır. Ona görə elmi-tarixi ədəbiyyatda qızılbaş döyüşçülərinin adam əti yeməsi haqqında mövcud olan məlumatlara birmənalı şəkildə yanaşılması doğru olmazdı və bəzi mənbələrdəki məlumatlara görə Səfəvi döyüşçülərinin adam əti yeməsində ittihamlandırılmasına da ehtiyatla yanaşılması daha doğru olardı. Mövcud olan bəzi digər məlumatlar da bunun üçün bir əsas verir. Məsələn, məlumdur ki, Şah İsmayılın həyatının sonlarına yaxın Heratda aclıq şəhəri və ətrafi bürümüşdü. İnsanlar bu bələdan yaxa qurtarmaq üçün hətta ev heyvanlarını da kəsib yemək məcburiyyətində qalmışdılar. Şəhərdə bir dəstə insan isə gecələr küçələrdə keşik çəkərək rastlaşdıq-

ları tək adamları qətlə yetirərək onların ətini yeyirdilər. Bu məsələ kifayət qədər geniş miqyas almışdı və beləliklə, şəhərdə adamyeyənlər dəstəsi formalaşmışdı. Əgər Səfəvi əmirlərinin qətiyyətli tədbirləri olmasaydı bu adamyeyənlər dəstəsi öz cinayətkar əməllərini hələ uzun zaman davam etdirəcəkdilər. Herat hakimi olan Səfəvi əmiri Zeynal bəyin qətiyyəti ilə bu adamyeyənlər dəstəsi tutularaq qətlə yetirildi (70). Yəni Səfəvi əmirləri hansı bir şəraitdə olmasından asılı olmayaraq insan ətinin yeyilməsini qəbul etmirdilər və yaranmış şəraitdə də dərhal bunun qarşısını aldılar.

Mənbələrdə bəzi məlumatların ifadə tərzı və üsulu insanın kabab edilməsi ifadəsinin məcazi mənada işlənməsinə də əsas verir. Məsələn, İskəndər bəy Münşinin “Tarix-i Aləmara-ye Abbasi” əsərinin tərcüməsinə verilmiş şərhlərdə Azərbaycan alimləri O.Əfəndiyevlə N.Musalı da Murad bəyin kabab edilərək ətinin yeyilməsi ifadəsinin məcazi mənə daşdığını və bununla Murad bəydən alınan intiqamın şiddətinin göstərilməsi üçün belə ifadəyə əl atıldığını ehtimal etmişlər (71).

“Aləmara-yi Səfəvi” əsərində lurlara qarşı aparılan döyüşün nəticələri barəsində Şah İsmayıl məlumat verərkən Həsən bəy Halvaçioğlu belə deyir: “Əvvəl bizi kabab elədilər və bizdən 500 nəfərin daşla vurub beynini dağıtdılar” (72). Göründüyü kimi, burada heç də söhbət insanların kabab edilməsindən getmir. Sadəcə olaraq, baş verən hadisənin şiddətinin və ya gərginliyinin çatdırılması üçün belə ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Yəni, məcazi bir ifadə vasitəsinə əl atılmışdır. Səfəvilər tərəfindən adan ətinin kabab edilməsi və yeyilməsi ilə bağlı bəzi mənbələrdə olan məlumatlar da belə məcazi ifadə forması sayıla bilər. Bu məlumatın heç də bütün mötəbər mənbələrdə əksini tapmaması da deyilənlərə bir əsas kimi qəbul edilə bilər.

Qızılbaş döyüşçülərinin adam əti yeməsinə aid daha bir fakt özbək xanı Şeybək xanın adı ilə bağlıdır. “Rövzət üs-səfəviyyə” müəllifi başqalarına istinadən xəbər verir ki, Şeybək xan öldürüldükdən sonra onun kəllə sümüyündən qədəh düzəldildi, bədəninin əti isə yemək üçün qızılbaş döyüşçülərinə verildi (73). Elmi-tarixi

ədəbiyyatda bu məlumatdan da Şah İsmayılın “rəhimsizliyinin” təsdiqi üçün gen-bol istifadə edilməkdədir. Eşton Metz, Con Barkun “Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan” əsərlərini fars dilinə tərcümə etmiş Zəbiulla Mənsuri bu məsələyə öz münasibətini belə birlidmişdi: “Özbək xanı Şeybək xan bütün İrani tutmaq istəyirdi. Şah İsmayıl da ona qarşı müharibəyə getdi və Türküstanda olan Mərv şəhəri yaxınlığında Şah İsmayılı qoşunları ilə Şeybək xanın qoşunları arasında yeddi gün döyüş getdi. Şeybək xan Mərv şəhərinin 3 fərsəngliyində olan Mahmudi kəndində öldürüldü. Eşitmişəm ki, Şah İsmayılın yanında olan sufilər onun əmrinə əsasən və ya ondan göstəriş almadan Şeybək xan Şeybaninin cəsədini yemişlər. Lakin biz heç bir tarixdə bu məsələ ilə rastlaşmamışıq. Sözsüz ki, mənim kimi tarixçilərin əlində məhdud sayda tarix əsərləri var və bütün tarix əsərlərinə mənim əlim çatmır. Amma oxuduğumuz tarix kitablarından bildiyimə görə Şeybək xanın qətlindən sonra onun başı kəsilmiş, onun dərisi soyulmuş, dərisinin içi samanla doldurulmuş Sultan Səlimin atası olan və Şeybək xanı dəstəkləyən Osmanlı sultanı Sultan Bəyazidə göndərmişdir. Şeybək xanın kəllə sümüyü isə qızıla tutuldu, kasa şəklinə salındı və Şah İsmayıl həmin kasa ilə bir neçə dəfə su içdi” (74).

Göründüyü kimi, bu məsələnin doğruluğu da farsdilli tədqiqatçılar arasında da şübhə ilə qarşılanmışdır. Ona görə bu faktın istifadəsi də ona ehtiyatla yanaşılmasını tələb edir.

2. Şah İsmayılın fiziki keyfiyyətləri

Fiziki və mənəvi keyfiyyətlərin bir-birini tamamlaması Şah İsmayıl şəxsiyyətinin mühüm tərəflərindən biridir. O, mürşid-kamil kimi dərin etiqad sahibi idi və bütün müridləri üçün inam və güvənc yeri idi. Şah İsmayıl yeni bir dövlət qurulması ideologiyasının ilhamçısı idi və bu ideologiyanın ətrafına çox böyük sayda tərəfdar toplayaraq onu reallığa çevirə bilmişdi. Şah İsmayıl eyni zamanda güc-qüvvət sahibi idi, 12 yaşında ikən Gilandan başla-

dığı hərəkətinin vuran əli idi. 12 yaşında olan bir uşaq hərəkətin ilk günündən silahlı mübarizənin ön sırasında dayanaraq ətrafına topladığı silahlı döyüşçülər üçün ilham mənbəyi və döyüşkənlik meyarı idi. İnanılması çətin olsa belə 12 yaşında bir uşaq yeni bir dövlət qurulması uğrunda başlanan hərəkətin ideya rəhbəri olmasından əlavə, həm də hərbi rəhbəri idi, bu hərəkətin sərkərdəsi idi. 12 yaşından başlayaraq Təbrizdə Səfəvi dövlətinin əsasını qurduğu vaxta qədər (o zaman Şah İsmayılın 14 yaşı var idi) və hakimiyyətə gəlməsindən Çaldıran döyüşünə qədər son dərəcə ağır döyüslərə özü rəhbərlik etmişdi və bu döyüşlərin hamısını da qələbə ilə başa vurmuşdu. Dünya tarixi üçün 12-13 yaşında uşağın həm böyük siyasi hərəkətdə rəhbərlik etməsi, həm də böyük sayda qoşunlara rəhbərlik etməsi və bu qoşunların qələbəsinin əsas ağırlığını öz üzərinə götürməsi bənzərsiz bir hadisə olaraq Şah İsmayılın şəxsinə özünü nümayiş etmişdi. Elmi kommunizmin banilərindən biri olan Karl Marks vaxtilə Şah İsmayılın bu fenomeninə öz heyretini gizlədə bilməyərək əsərlərinin birində belə yazmışdı: “Səfəvilər xanədanının banisi Şah İsmayıl fəth idi. O, on dörd illik hakimiyyəti dövründə on dörd əyaləti fəth etmişdi” (75).

Şah İsmayılın böyük sərkərdə, fəth və cahangir olması mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Hazırkı araşdırma üçün cəlb edilmiş mənbələrdə də Şah İsmayılın sərkərdəliyi haqqında kifayət qədər heyrətdoğurucu məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. “Əhsənüt-tarix” müəllifi Həsən bəy Rumlu əsərində Şah İsmayılın rəhbərliyi ilə aparılmış beş döyüşü xüsusilə qeyd edirdi. Həmin döyüşlər bunlar idi: 1500-cü ildə Cəbani ətrafında Şirvanşah Fərrux Yasara qarşı aparılmış döyüş, 1501-ci ildə Şərurda Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəyə qarşı aparılmış döyüş, 1503-cü ildə Almaqlağı adlanan məntəqədə Ağqoyunlu Sultan Murada qarşı aparılan döyüş, 1510-cu ildə Mərv ətrafında Şeybək xana qarşı apardığı döyüş və nəhayət 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşü (76).

Əslində, Şah İsmayılın hərbi məharətini yalnız bu döyüşlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun bütün döyüşləri Şah İsmayılın hərbi təfəkkürü ilə bərabər, həm də fiziki gücünün göstəricisi idi.

Səfəvilər dövlətinin əsası qoyulana qədər Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Şirvanda, Şamaxı və Bakı qalaları ətrafında, Şərurda Ağ-qoyunlu Əlvənd Mirzənin qoşunlarına qarşı ağır və məsuliyyətli döyüşlər aparmışdı. Bu yaşda belə ağır döyüşlərə atılması, həmin döyüşlərdə xüsusi şücaət göstərməsi heç şübhəsiz ki, Şah İsmayıldan güclü fiziki keyfiyyətlər tələb edirdi. Həmin keyfiyyətlər Şah İsmayılın var idi. Məsələn, qılınc işlətmək bacarığı, qılınc vuran qolun fiziki gücü, at çapmaq məharəti, nizə işlətmək qabiliyyəti və s. Yoxsa, o bu döyüşlərdə iştirak edə bilməzdi. Bu keyfiyyətlər onda var idi və özü də bu fiziki gücün və qabiliyyətin miqyasını adi sözlə təsviri ilə əhatə etmək də mümkün deyil. Fiziki gücünə görə də Şah İsmayıl bütün döyüşçülərindən, qarşı tərəfin döyüşçülərindən kəskin şəkildə fərqlənən bir sərkərdə idi. Əvvəlki fəsillərdəki məlumatlardan da məlumdur ki, Çaldıran döyüşündə Şah İsmayıl qılıncının gücü ilə Osmanlı toplarını bir-birinə bağlamış qalın zənciri vurub parçalamışdı. Onun qılıncının hədəfinə çevrilən düşmən döyüşçüsünün sağ qalması mümkün deyildi. Mənbələrdə də dəfələrlə göstərilmişdir ki, Şah İsmayılın qılıncı hətta zirehli paltara malik olan düşmən döyüşçüsünü başından kəmərinə qədər parçalayırdı.

Bu fiziki keyfiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq səviyyədə hazırlıq keçilməsinə ehtiyac var idi. Amma təəssüf ki, mənbələrdə Şah İsmayılın bu fiziki keyfiyyətləri necə əldə etməsi haqqında məlumatlar mövcud deyil. Mənbələr daha çox Şah İsmayılın ideya və etiqad baxımından yetişməsinə diqqət yetirənlər də, onun fiziki formalaşmasına diqqət ayırmamışlar.

Fiziki və döyüş keyfiyyətlərinin əldə edilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün dövrün ənənəvi üsullarından biri sözsüz ki, ov mərasimləri idi. Ov mərasimlərində hər bir adamın çevikliyi, silah işlətmək məharəti, dəqiqliyi, fiziki gücü formalaşmaqla daha da inkişaf edirdi. Böyük vəhşi heyvanlara qarşı həyata keçirilən ov mərasimləri, əslində, döyüş şəraitinə yaxınlaşdırılmış şəraitdə silah və güc işlədilməsi demək idi. Əks təqdirdə böyük vəhşi heyvanların qurbanına çevrilmək olardı.

Farsdilli mənəbələrdə olan məlumatlar isə daha çox onun əfsanəvi şərq qəhrəmanları, o cümlədən Makedoniyalı İsgəndər kimi fiziki gücə malik olmasına dəlalət edirdi. Hələ uşaq yaşlarından malik olduğu fiziki keyfiyyətləri Şah İsmayıl iştirak etdiyi döyüşlərdə və ov mərasimlərində daha da təkmilləşdirdi və dövrünün mahir sərkərdəsi kimi formalaşdı. Şah İsmayıl dünyasını dəyişdiyi günə kimi, Səfəvi qoşunlarının ən güclü döyüşçüsü kimi qaldı.

Fiziki gücü və keyfiyyətləri ona imkan vermişdi ki, bacarıqlı döyüşçü olmaqdan əlavə, həm də qüdrətli bir sərkərdə olsun. Dövrün tələbləri sərkərdələrdən həm fiziki və əqli keyfiyyətlərin vəhdətini tələb edirdi. Şah İsmayıl sərkərdə kimi həm qoşunlara rəhbərlik edirdi, döyüşləri təşkil edirdi, müvafiq qərarları qəbul edirdi, həm də qəbul olunmuş qərarların əməli icrasının əsas ağırlığını öz üzərinə götürürdü. Şah İsmayıl döyüş meydanında bir qayda olaraq qoşunların mərkəzində dayanırdı. Başqa sözlə, qarşı tərəfə vurulacaq zərbənin əsas ağırlığını öz üzərinə götürürdü. Çevikliyi, qorxmazlığı, qolunun gücü ilə Şah İsmayıl bütün qoşunu da ən gərgin döyüşə ilhamlandırır. Şah İsmayıl fiziki keyfiyyətlərinə və döyüşkənliyinə görə də öz qoşunlarının lideri olaraq qalmaqda idi. Şah İsmayıl dövrünün tədqiqatçıları da qeyd edirlər ki, Səfəvi qoşunlarının saysız-hesabsız tarixi qələbələrində Şah İsmayılın fərdi keyfiyyətlərinin çox böyük rolu var idi. Belə ki, o, möhkəm iradəsi və cəsurluğu ilə başladığı hərəkətin uğurla başa çatdırılması üçün hər cürə çətinliyi və təhlükəni qorxmadan qarşılayırdı və onun vücudunda qorxu və ürkü yox idi. Tədqiqatçılar tərəfindən hətta belə bir müqayisə də aparılır ki, əgər Şah İsmayılın yerinə qardaşı İbrahim Mirzə olsaydı, qızılbaş qoşunlarının bütün söylərinə və döyüşkənliyinə baxmayaraq, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq mümkün olmazdı. Bildirilir ki, Şah İsmayıl döyüşçü kimi hünərlilərin ən hünərlisi idi və bu hünəri ilə də o, qatıldığı döyüşlərdə əfsanələr yaratdı (77).

a)Şah İsmayılın xarici görünüşü

Şah İsmayılın xarici görkəmi və fiziki keyfiyyətləri barəsində elmi-tarixi dövriyyədə olan məlumatlar onun Lahicanı tərk etməsindən sonrakı dövrə aiddir. Hər halda onun 12-13 yaşlarında böyük hərəkata başlaması onu deməyə əsas verir ki, bu zaman o, artıq həm də fiziki baxımdan formalaşmışdı və qılınc vurmaq iqtidarında idi. Ümumiyyətlə, şərq mənbələrində onun xarici görünüşü haqqında çox müxtəsər məlumatlar mövcuddur. Bu barədə daha geniş məlumatlara qərb səyyahlarının, xüsusilə venesiyalı səyyahların və tacirlərin xatirələrində rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzisi Şah İsmayılı şəxsən görmüşdü və onunla bağlı öz təəssüratlarını da xatirələrinə köçürmüşdülər.

Şah İsmayıl haqqında elmi-tarixi dövriyyədə olan ilk xatirələrdən biri venesiyalı tacir Katerino Zenoya məxsusdur. O, Şah İsmayıl haqqında belə yazırdı: “Nəcib siması və şahənə rəftarı var idi. Bilmirəm onun gözündə və üzündə nə gizlənmişdi. Hər nə vardısı o dərəcədə valehedici və amiranə idi ki, aydın şəkildə bir gün böyük padşah olacağından xəbər verirdi. Onun əqli fəzilətləri ilə zahiri gözəlliyi heç də ziddiyyət təşkil etmirdi. Yüksək dühası və misilsiz ideyaları onun belə gənc yaşları üçün bəlkə də qeyri-adi görünürdü” (78).

Şah İsmayılı Təbrizdə görmüş və hətta onunla söhbət etmiş bir venesiyalı tacir onun zahiri və əqli kamilliyə malik olduğunu, öz ətrafındakılardan bütün cəhətlərinə görə seçildiyini bildirirdi: “Hal-hazırda Şah İsmayılın 31 yaşı var. Ahu kimi xoş siması və cazibəli çöhrəsi vardır. ... Çox gözəldir, vüqar sahibidir və orta boyludur. Ürəyəyatan surəti, möhkəm bədəni və enli kürəkləri var. Saqqalını qırxır və bığlarını saxlayır. Zahirən gursaçlı görünür. Gözəlliyinə görə sevimlidir, gənc ahular kimi çox çevikdir. Sol əli ilə işləyir. Və bütün əmirlərindən daha güclüdür” (79).

Şah İsmayılın fiziki və əqli keyfiyyətləri haqqında başqa bir venesiyalı tacir – Ancolellonun xatirələrində də maraqlı qeydlər vardır. Şah İsmayılın bəzi keyfiyyətləri haqqında yuxarıdakı isti-

nadlarda fikirlər Ancolellonun xatirələrində də təsdiqlənmişdir. O yazırdı: “İsmayıl öz gözəlliyinə və davranışına görə çox sevimli idi. Kişilik həddinə çatandan sonra o, çox yaraşığı oldu, boyü çox da hündür deyildi, lakin yüngül və mütənasib, heç də zəif olmayan möhkəm və enlikürək bədənə malik idi. Onun saçları bir qədər kürən idi. Qızılbaş adətlərinə uyğun olaraq yalnız bığ saxlayır, saqqalını isə qırıxırdı. Solaxay idi. Hələ gənclik illərində igidliyi və cəsəreti ilə heyrət yaradırdı, döyüşkən xoruzlar kimi bütün əmirlərindən güclü idi. Oxatma yarışlarında 10 almadan 7-ni o vurmuşdu” (80).

Ancolellonun bu qeydləri onu göstərir ki, Şah İsmayıl solaxay idi, onun qılınc vuran gücü sol qolunda toplanmışdı. Sol əli ilə ox atıb, nizə oynatmaq sahəsində də çox böyük vərdişlər əldə etmişdi. Bu qeydlər onu da təsdiq edir ki, Şah İsmayıl hələ gənc yaşlarından bütün əmirlərindən güclü idi. Bunu çoxsaylı mənbələrdə Şah İsmayılın apardığı döyüşlərin nəticələri də təsdiq edirdi. Sol əlin gücü ilə qalın dəmir zənciri parçalaması, dəmir zireh geymiş düşmən əmirlərini ortadan bölməsi Şah İsmayılın fenomenal və heyrət yaradıcı fiziki keyfiyyətlərinin göstəricisi idi.

İtaliyalı tacir və səyyahların xatirələrində qalmış digər qeydlər də Şah İsmayılın zahiri və fiziki kamilliyə malik olduğunu, hündür boyu, dolu bədəni olmasa da, fiziki gücü ilə digərlərindən fərqləndiyini özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayılın hələ çox gənc yaşlarında misilsiz fiziki keyfiyyətlərə malik olması, böyük bir dövlətin əsasını qoyması xarici səyyah və tacirlərin də heyrətinə səbəb olurdu və ona görə onun haqqında olan məlumatları öz xatirələrində əks etdirməyə çalışırdılar.

Venesiyalı tacirlərdən biri Şah İsmayıl haqqında olan xatirələrini belə bölüşürdü: “Bir ildən sonra Şah İsmayıl Təbrizə döndü və ora çatan kimi böyük bayramlar təşkil etdi. Təsədüfən mən də Təbrizdə idim. Çünki ora getmişdim ki, xain Cəmaləddinlə olan məsələlərimi aydınlaşdıram. On dörd gün ərzində Şah İsmayıl hər gün öz əmirləri ilə oxatma əyləncələri keçirdi. Meydanın ortasında bir dirək var idi, onun kəlləsinə isə alma qoyulmuşdu. Hər gün bu

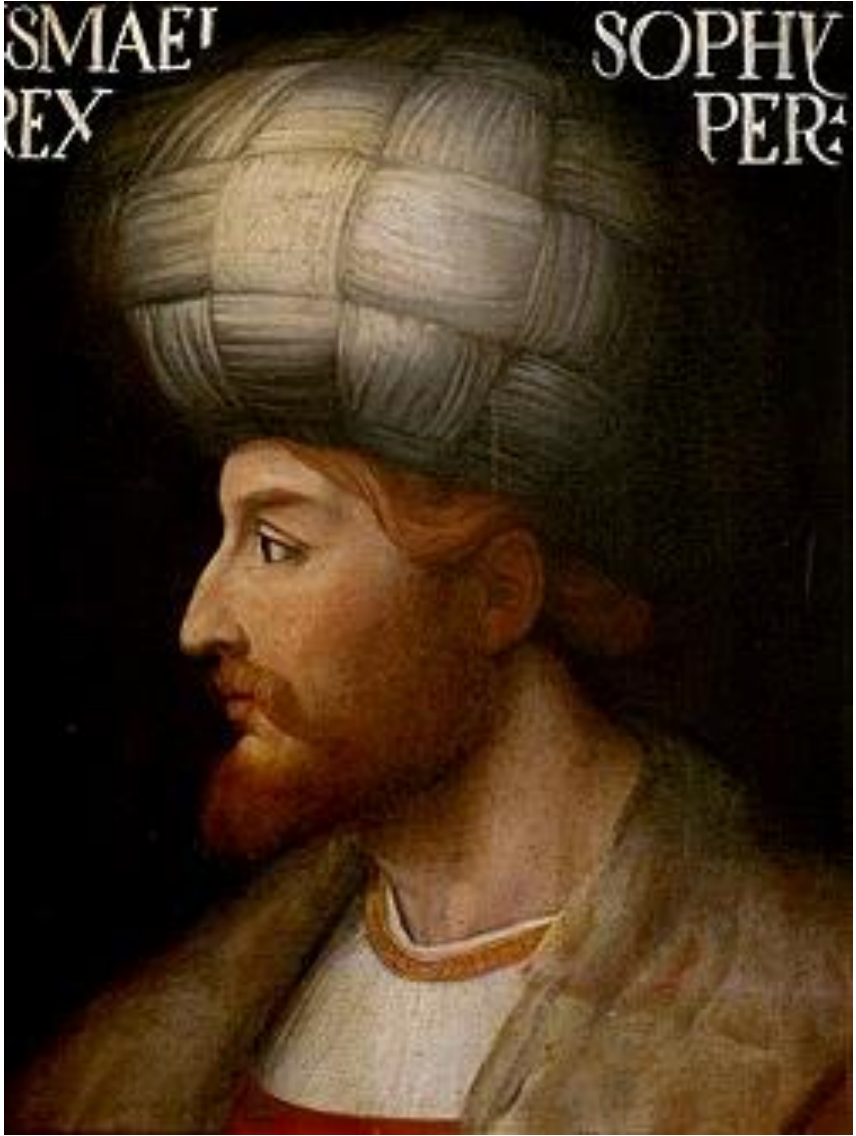
dirəyin başına onu qızıl və onu gümüş olmaqla 20 ədəd alma qoyulurdu. Hər kəs hərəkətdə olarkən kamandan ox atır və almanı yerə salırdılar. O alma həmin adamın olurdu. Hər dəfə alma yerə düşəndən sonra oxatanlar bir qədər istirahət edir, şərab işir və şirniyyat yeyirdi. Bu oyun zamanı iki yaraşıqlı oğlan Şah İsmayılın iki tərəfindən dayanırdı. Birinin əlində zərli bardaq var idi. Digərinin əlində isə şirniyyatla dolu olan boşqablar var idi. Əmirlərin şərab və şirniyyatı isə ayrıca idi. İsmayıl istirahət edəndə o cavanlar şərab və şirniyyatla ona yaxınlaşırdılar. Almanı vura bilməyəndə şərab içir və ya şirniyyat yeyirdi” (81).

Şərq mənbələrində də Şah İsmayılın xarici görünüşü, əqli və fiziki keyfiyyətləri haqqında müəyyən kəsad qeydlərlə rastlaşmaq mümkündür. Mənbələrin birində Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) və eləcə də onun qardaşları xarici görünüşünə və yaraşığına görə Yusif Kəna oxşadılmışdı (82).

“Əhsənüt təvərix” əsərinin müəllifi Həsən Rumlu onun haqqında belə yazırdı: “Döyüş meydanında Şah İsmayıl əlində qılınc tutmuş şirə bənzəyirdi. Ziyafət salonlarında isə o, mirvari yağın buludu andırırdı (yəni, çox səxavətli idi – M.S.). O çox səxavətli idi və bahalı hədiyyələr verməyi sevirdi” (83).

Şah İsmayılın həm səxavətliliyi, həm də ova olan bağlılığı ayrıca araşdırmanın mövzusu ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayılın ov mərasimləri haqqında mənbələrdə olan çoxlu sayda məlumatlar bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın eys-ışrət mərasimləri kimi də şərh olunmuşdur. Burada birtərəfli dəyərləndirməyə yol verilməsi məsələyə səthi yanaşmadan başqa bir şey deyildir.

Osmanlı hakimi Sultan Səlimin casuslarından biri olan İzzət Şapın adlı birisinin kəşfiyyat məlumatları kimi Osmanlı sarayına göndərdiyi qeydlərində də Şah İsmayıl haqqında bəzi maraqlı məqamlar vardır. İzzət Şapın onun haqqında belə yazmışdı: “O qısa boylu bir adamdır, qara saçları və göy rəngə çalan gözləri vardır. Saqqalını qırxır, amma uzun bıqlar saxlayır. Danışdığı zaman ağı və xırda dişləri görünür” (84).

Təsvir 1. Şah İsmayılın Florensiyada saxlanılan portreti

Bu gün Şah İsmayılın xarici görünüşü haqqında təsəvvür daha çox İtaliyanın Florensiya şəhərindəki məşhur Uffizi qalareyasında saxlanılan protretin görüntüsündən yaranır (təsvir-1). Həmin portret Şah İsmayılın real təsviri kimi qəbul olunaraq elmi-tarixi ədəbiyyatda geniş şəkildə işıqlandırılmaqdadır. Bu portret yağlı boya ilə taxta parçası üzərində çəkilmişdir. Onun eni 45 sm, hündürlüyü isə 60 sm-dır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və İtaliya dövlətlərinin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən, bu portret 2018-ci ilin iyul ayında Bakıya gətirilmiş və həmin ilin sonuna qədər Heydər Əliyev adına mərkəzdə ictimai nümayişə qoyulmuşdu.

Şah İsmayılın bu portretinin müəllifinin kimliyi haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Amma mütəxəssislərin çoxunun gəldiyi qənaət belədir ki, bu portret italyalı rəssam Kristofano Del"Altissimo tərəfindən çəkilmişdir. Belə bir fikir də var idi ki, bu portret naturadan çəkilmişdir. Yəni italyalı rəssam Təbrizə səfər edərək Şah İsmayıl ilə görüşmüş və şəxsi müşahidələri əsasında bu portreti hazırlamışdır. Amma mütəxəssislər apardıqları araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmişlər ki, adı çəkilən rəssamın həyatı Şah İsmayılın həyatından sonrakı dövrə təsadüf edir və ona görə də onun bu portreti naturadan çəkməsi mümkün deyil. Şah İsmayılın haqqında danışılan portreti 1568-ci ildə, başqa sözlə Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsindən 24 il sonra çəkilmişdir. Amma mütəxəssislər şübhə etmirlər ki, bu portret doğrudan da Şah İsmayılı məxsusdur və Kristofano Del"Altissimo da bu portreti ona qədər mövcud olmuş digər bir portretdən köçürmüşdür (85). Portretin üzərində onun sufi İsmayılı məxsusluğunun yazılması da bunun bir təsdiqi sayıla bilər. Şah İsmayılın portretinin üzünün köçürüldüyü orijinal əsər isə hələlik elm aləminə bəlli deyil və istisna deyil ki, gələcək axtarışlar bu portretin orijinalının da üzə çıxmasına gətirib çıxara bilər.

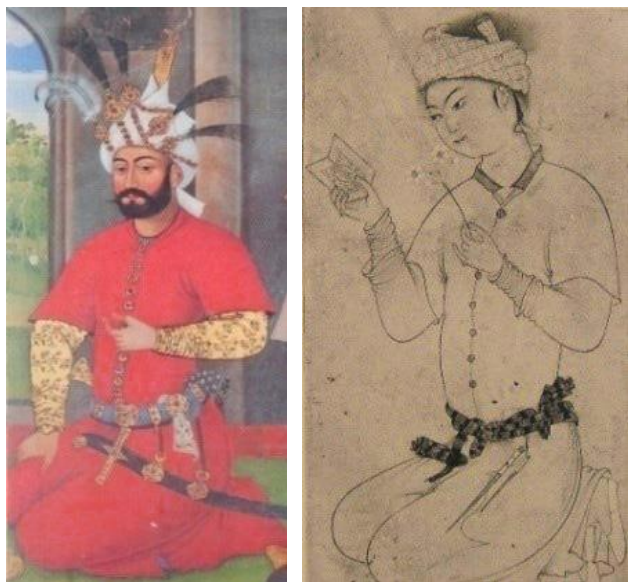
Bu portret Şah İsmayılın papağını, sifətini və sinəsini əhatə edir. Şah İsmayılın sifətinin sol hissəsini rəsmə almaqla rəssam onun bütün sifəti haqqında təsəvvür yaratmağa cəhd göstərmişdir. İlk müşahidə onu deməyə əsas verir ki, rəsm olunanın ən azı 30

yaşı vardır. Çox güman ki, bu rəsm Şah İsmayılın həyatının son illərini əks etdirir. Onun uzaqlara zillənən işıqlı baxışı, bir qədər donqar olan burunu, təmiz və mütənasiv sifəti vardır. Sifəti sanki bir qədər çənəyə doğru uzanmış (dartılmış) vəziyyətdədir. Kürən rəngə çalan uzun bıqları, çox da sıx olmayan saqqalı vardır. Papağının altında saçının qulağının arxasına doğru uzanan bir parçasını da görmək mümkündür. Şah İsmayılın saçları da bu portret-də kürən gəngdə verilmidir. Bu saçlar dalğavari aşağı sallanaraq sonra da Şah İsmayılın qulağının arxasında tamamlanır. Rəssam onun saçlarının gur olması haqqında təsəvvür yarada bilmişdir. Çünki qaranlıq fonda onun saçlarının papağının arxasından da sallandığını sezmək olar.

Şah İsmayılın zahiri görünüşü haqqında mövcud olan mənbə məlumatlarında, habelə minüatür təsvirlərdə Şah İsmayıl saqqalsız təsvir edilmişdir. Bu mənada bu portret-də Şah İsmayılın saqqallı təsvir edilməsi müəyyən sual da doğura bilər.

Şah İsmayılın sifətinin ağ olması və saçlarının kürən olması isə təbii görünə bilər. Çünki məlumdur ki, onun anası yunan qızı idi və avropalılara məxsus olan ağılıq və ya sarışnıqlı Şah İsmayıl da özünü göstərə bilirdi. Sözsüz ki, bu portret-də diqqəti hər şeydən əvvəl Şah İsmayılın sifət quruluşu və cizgiləri çəkir. Heç şübhəsiz ki, hər bir tamaşaçı bu cizgilərdə Şah İsmayıl əzəmətini, müdrikliyini və cəngavərliyini axtarmağa və tapmağa çalışır. İlk müşahidələrə görə demək olar ki, bu portret-də sərkərdə Şah İsmayıldan daha çox, müdrik hökmdar Şah İsmayılın obrazı canlanmışdır.

Şah İsmayıl bu portret-də nəfis və bahalı geyimdə təsvir edilmişdir. Onun əynində boğazı dairəvi şəkildə zərli iplə haşiyələnmiş ağ köynək vardır. Səfəvilər dövrünün kişi köynəkləri nazik zərif parçadan tikilərdi və çox uzun olardı. Köynəklər bir qayda olaraq kişilərin dizinə qədər uzanardı və o, şalvarın üstündə qalardı. Müxtəlif rəngli ipək və kətan parçalardan tikilən köynəklər yaxalıqsız (vorotniksiz) olardı. Bəzi köynəklərin sinəsi bütöv, bəzilərininki isə düymülənmək üçün açıq olardı (təsvir-2).

Təsir 2. Səfəvi dövrü köynəkləri

Təsvir-3. Düymə, şal və bəndlərlə bərkidilərn qəbaların təsviri

Köynəklərin uzun qolları var idi və bu qollar biləyə doğru daralırdı. Səfəvilər dövründə iki köynəyin üst-üstə geyilməsi ənənəsi də var idi (86). Amma Şah İsmayılın portretində onun ikinci köynək geyməsi gözə görünür. Portretdəki köynəyin boğazının zərli sapla haşiyələnməsinə görə bu köynəyin məxsusi olaraq onun üçün tikildiyini güman etmək olar.

Portretdə Şah İsmayılın köynəyinin üzərindən qəba geyməsi təsvir olunmuşdur. Qəba qalın parçadan hazırlanmış kişi geyimi idi və onu köynək üzərindən geyinirdilər. Daha isti paltar kimi, Səfəvilər dövründə katibi, kürdü kimi paltarların da geyinməsi ənənəsi var idi. Onlar qəbadan ölçülərinə və formasına görə fərqlənirdilər. Katibi də, kürdü də qəbanın üstündən geyinilirdi. Kürdü bir qayda olaraq yarımqol olurdu. Onların hamısının üstündən də əba geyinməsi ilə rastlaşmaq olardı. Əba qarşidan düymələnməyən və çiyinə atılan uzun ölçülü paltar idi. Qəbaya gəlincə, o da uzun ölçülü geyim idi. Bir qayda olaraq qəba qurşağa qədər bədənə yapışacaq qədər dar, qurşaqdan aşağı isə genişlənməyə başlayırdı. Qəba uzunluğu ilə dizləri örtməli idi. Onun qolları da uzun idi. Çiyinlərə yaxın qəbanın qol hissəsi bir qədər geniş tikilirdi, dirsəkdən aşağı isə qol hissəsi daralır və sonluğu insan biləklərinə yapışacaq forma alırdı. Qəbaların ipək və pambıq parçadan tikilməsi halları da var idi. Qarşı tərəfdən qəba sağ və sol tərəfin bir-birinin üstünə aşırılması ilə və ya da düymələrlə bərkidilirdi. Aşırma qəbaların kənarları xüsusi olaraq haşiyələnərdi və sol tərəf sağ tərəfin üstünə aşırılmaqla sağ qoltuğa yaxın bir yerdə bir-birinin üstündə möhkəmləndirilərdi. Bu zaman bir qayda olaraq şal-kəmərdən istifadə olunardı. Kəmərlər məqsədilə istifadə olunan şallar da zərif və bahalı parçadan hazırlanardı. Bunun üçün bir qayda olaraq ipəkdən istifadə olunur və bu ipək parça kəmərlilik üçün xüsusi olaraq işlənirdi. Şalın kənarları və qurtaracaqlarının zərli simlərlə işlənməsi və haşiyələnməsi təcrübəsi də var idi. Kəmərlər yerinə işlədilər şal bir qayda olaraq dörd barmaq (təxminən 10 sm) olardı. Varlı və imkanlı adamlar bəzən kəmərlər yerinə 2-3 şaldan istifadə edərdilər (təsvir-3). Qurşağa bağlanmış şal-kəmərdən

həm də cib kimi istifadə olunardı. Şalın bədənə sıx bağlanması nəticəsində şal ilə bədən arasında müəyyən əşyaları yerləşdirmək və onları etibarlı şəkildə mühafizə etmək mümkün olardı (87). Şah İsmayılın portretində onun sinədən aşağı hissəsi görünür. Ona görə də əynindəki qəbanın şal ilə və ya düymə ilə bərkidildiyini görmək mümkün deyil.

Qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın əynində olan köynəklə qəbanın portretin ümumi görünüşü ilə bir rəng ahəngdarlığı yarıdılmışdır. Bu əşyaların sarı-qırmızıya çalan ümumi görünüşü Şah İsmayılın sifətinin və saç-saqqalının rəng çalarlarını sanki tamamlamışdır.

Portretdə diqqəti cəlb edən elementlərdən biri də sözsüz ki, Şah İsmayılın böyük papağıdır. Həmin papaq portretin sahəsinin az qala üçdə birini tutur. Bu papağın Şah İsmayılın portretinə bir əzəmət gətirməsi göz qarşısındadır. Papaq həcminə görə əmmaməni xatırladır və maraqlı bir tərtibata malikdir. Portretdən açıq şəkildə görmək mümkündür ki, papaq çoxlu sayda zərif parçaların şaquli və üfqü şəkildə, yarımkürə formasda hörülməsi (geydirilməsi) ilə hazırlanmışdır. Portret qaranlıq bir mühit daxilində çəkildiği üçün papağın yuxarı sonluğunun necə tamamlandığını görmək mümkün deyil. Yəni bu papağın qızılbaş papağına oxşarlığının olub-olmaması portretin qaranlıq fonu daxilində tamaşaçıya gizli qalır. Şah İsmayılın mənəvi inanclarının, dini-siyasi etiqadının müəyyənəşdirilməsi baxımından isə papağın hansı formada olmasını müəyyənəşdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qızılbaşlıq Şah İsmayıl dövlətinin ideoloji əsaslarından biri idi və mənbələrdə olan məlumatlar da onun bir qayda olaraq qızılbaş papağını daşdığı qeyd edir. Bu papağın tətbiqi Şah İsmayılın atası Sultan Heydər zamanından başlansa da, onun malik olduğu dini-ideoloji məzmunun daha qədim tarixə maik olduğu haqqında məlumatlar vardır. Qızılbaş papaqları onu daşıyanların Səfəvi təriqətinə mənsubluğunun əsas zahiri əlamətlərindən biri idi. Daha geniş mənada isə bu papaqlar Şah İsmayıl hərəkətinin tərəfdarlarının, Səfəvilinin göstəricisinə çevrilmişdi. Bu papaqlar mənbə-

lərdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda tac kimi də xatırlanmaqdadır. Həmin papaqların tac adlandırılmasına da, əslində, bir dini-ideoloji mənə verilmişdir. Ümumiyyətlə, bildirilir ki, qızılbaş papaqların əsas rəngini təşkil edən qırmızı rəngə hələ islam peyğəmbəri zamanından özünəməxsus bir dəyər verilmiş. Səfəvi təriqətinin yaradıcısı Şeyx Səfiəddinə istinadən bidirilir ki, tac Allah yanında böyük ehtiram sahibi olan yeddi müqəddəs insana lütf edilmişdi. Bunlar Həzrət Adəm Səfiullah, Həzrət Nuh Nəciullah, Həzrət İbrahim Xəlilullah, Həzrət Musa Kəlamullah, Həzrət İsa Ruhullah, Həzrət Məhəmməd Rəsulillah və Həzrət Əli Vəliullahdır. Həzrət Adəmin tacı ağ rəngdə, Həzrət Nuhunku və Həzrət İbrahiminki yaşıl, Həzrət Musanınkı sarı, Həzrət İsanınkı göy, Həzrət Məhəmmədininki ağ və Həzrət Əlininki qırmızı rəngdə olmuşdu. Bununla, qızılbaş papaqlarının (tacının) rəngi ilə Həzrət Əlinin tacının rəngi arasında bir bağlılıq yaradılmışdır. Mənbələrdən məlumdur ki, qızılbaş papaqlarının hazırlanması yuxuda olarkən Şah İsmayılın atası Sultan Heydəre məhz Həzrət Əli tərəfindən tövsiyə olunmuşdu (88). Bu mənada, qızılbaş papaqları yalnız Səfəvi təriqət mənsubluğu əlaməti deyildi, həm də Həzrət Əliyə bağlanılan Səfəvi şiəliyinin zahiri əlaməti idi.

Bəzi məlumatlarda isə, qızılbaş papaqlarının istifadəsi islam peyğəmbərinin həyatı ilə bağlanılırdı. Belə ki, islam peyğəmbəri Ramazan və Qurban bayramlarında başına qırmızı parçadan əmmamə qoyarmış. Yəni islam peyğəmbəri islam aləmi üçün ən xoş günlərdə qırmızı rəngli papağa üstünlük verərmiş (89).

Şah İsmayıl özü isə qızılbaş papağına daha dərin mənə verirdi. Bu məzmunu o, şerlərinin birində də ifadə etmişdi. O, qızılbaş papağını övliyaların tacları ilə müqayisə edirdi və onun istifadəsini bir sünnət kimi qəbul edirdi. Şah İsmayıl bu papaqların xarici tərəfini on iki imamla bağlayır, batininin isə Allah nuru ilə qovuşduğunu bəyan edirdi. Başqa sözlə, Şah İsmayıl görə bu papağın istifadəsi daxilən Allah etiqadı və imam imanını ilə birləşməli idi. Eyni zamanda, Şah İsmayıl qızılbaş papağının qırmızı rəngini Kərbala şəhidlərinin tökülən qanının rənginə bənzədirdi.

Ey Məhəmməd Mustafa, pır-i al-i əba
Dinlə! İmdi söyləyim mən sərḥ-i təc-ı övliyâ
Əvvəlini geydi Adəm, Nuh, İbrahim səza
Həm seyyidi geydi Əhməd ol Rəsul-i Kibriyâ

Ol zaman kim Sah-i aləm sürûr-i dünya və din
Qırmızı geydi basına ol Əliyyül-Mürtəza
Xidmət-i pır etdin anda bildin tacın sünnətin
Sünnəti çun fərza döndü eylədi zövq-i səfa

Əsl-i tac əstagfirullah eylə bil qıl ey mühib
Fəri tac uş nasezalardan kəsilmək bi-riya
Pişvasın tacı bildi kim ki Haqqı tanıdı
Zahiri on iki imamdır batini nur-i Xuda

Küllüsü bil yek əlifdir küllü sənsən ya Əli
Pənbəsi oldu xəlife talib-i Haq rəhnüma
Əsabəsi pire bil qıl zikr-i Haq təqririni
Rəngi gülgündür anın xun səhid-i Kərbəla... (90).

Bir sözlə, qızılbaş papağı Şah İsmayıl üçün də xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edirdi və ona görə italyalı rəssamın çəkdiyi portretdə onun qızılbaş papağında olmaması maraqlı və təəccübə səbəb ola bilər. Əgər bu papaq qızılbaş papağı deyilsə, bunun nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətindir. Ola bilsin ki, papağın rəsm edilməsində rəssam öz təxəyyülünə əsaslanmışdır.

Qızılbaş papağının istifadəsinə başlanmasının Həzrət Əlinin adı ilə bağlanması, yəni Həzrət Əli tərəfindən onun Sultan Heydərə sifariş edilməsi həm də bu papaqların müqəddəsləşdirilməsinə bir işarətdir. Yəni qızılbaş papaqları həm də dini sirrləri özündə ifadə edirdi və bu papağın təriqət dəyərlərinin özündə əks etdirdiyini hər bir sufi onu dərin inamla qəbul edirdi.

Məlum olduğu kimi, qızılbaş papaqlarının əsasını qırmızı mahuddan və digər parçalardan tikilmiş papaq təşkil edirdi. Bu papaq

ğın dövrəsi geniş, başa geyilən hissəsi isə dar olurdu ki, geyinər-kən başda möhkəm dayansın. Qızılbaş papağının əsas elementlə-rindən biri onun yuxarı hissəsinin uzun və konusvari sonluğu (ucluğu) idi. Bu papağın tətbiqinin ilkin vaxtlarında həmin uc-luqlar təxminən bir qarış uzunluğunda ola bilərdi. Papağın bu hissəsi tikişlərlə 12 hissəyə ayrılırdı. Bu hissələr elmi-tarixi ədə-biyyatda dilimlər də adlanır. Təxminən bir barmaq enində olan qırmızı parçalar bir-birinə tikilirdi və bununla papağın ucunda 12 dilimi (tin və ya tikiş) görmək mümkün idi. Həmin 12 dilim 12 imamın simvolu idi. Papağın ucluğu da bir çox hallarda tac adla-nırdı. Qırmızı papağın dövrəsinə isə zərif parça dolanırdı. Bu za-man qırmızı papağın yalnız ucluğu bayırda qalırdı (təsvir-4). Par-ça papaq ətrafına elə dolanırdı ki, sanki papağın ucluğu bu ağ dola-ğın arasından uzanıb havaya ucalırdı. İmkanlı adamların, saray mənsublarının papaqlarına daha zərif parça dolanırdı. İmkanlı adamlar həm də qırmızı papaq ətrafına dolanmış parçaya qiymətli daşlar da bərkidirdilər. Qızılbaş papaqlarına nadir quşların lələk-ləri sancılardı. Səfəvilərin sonrakı dönəmində bu papaqlar bir qə-dər yuvarlaqlaşdırıldı və onun ucluqları bir qədər qısaldıldı (91).

Səfəvi dövrünə aid olan minüatürlərdə qızılbaş papaqlarının əmmaməsiz istifadəsini də görmək mümkündür (92). Yəni qızıl-baş əmirləri və əyanları bəzi hallarda yalnız qırmızı papağı geyi-nirdilər (təsvir-5). Amma qızılbaş papaqlarının istifadəsinə nə qə-dər yaradıcı yanaşılsa da, onun mahiyyətində başlıca olaraq dini-ideoloji məzmun dayanırdı. Mənbələrdə olan məlumatlara görə, islam peyğəmbərinin tacında da 12 dilim var idi və bu dilimlər de-yilənə görə, səma bürclərinin timsalı imiş. Sonradan Həzrət Əlinin tacında da 12 dilim varmış və etiqad sahibləri bu dilimləri imam-ların sayının simvolu kimi qəbul etmişdilər (93).

Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda qızılbaş papaqlarının müxtəlif cür adlandırılması ilə də rastlaşmaq mümkündür. O cüm-lədən, tac, qırmızı tac, taci Heydəri, taci şahı, on iki dilimli Hey-dəri taci, on iki dilimli tac və s. (94).

Bir sözlə, Şah İsmayıl qızılbaş papağını Səfəvi təriqətinin hər bir üzvü və hər bir şiəməzhəb üçün zəruri sayırdı və bunu şerlərin birində də ifadə etmişdi:

Hər kim ki, on iki imamı bildi

Ona qırmızı tac geymək rəvadır (95).

Belə olan halda Kristofano Del'Altissimonun çəkdiyi portretdə Şah İsmayılın qızılbaş papağında olmaması təbii bir marağ yaradır.

Şah İsmayılın avropalı sənətkarlar tərəfindən XVI əsrdə çəkilmiş başqa bir portreti də indi elm aləminə məlumdur (təsvir-6). Bu portret taxta üzərində çəkilmiş qravüradır. Həmin qravüra hazırda Britaniya muzeyində saxlanılır (96). Bu portretin də müəllifi hələlik bəlli deyildir və onun 1584-cü ildə çəkildiyi haqqında məlumat vardır. Eyni zamanda o da bildirilir ki, bu portret ilk dəfə fransalı səyyah Andre Tevenin xatirələrində çap olunmuşdur (97).

Doğrudur, mütəxəssislər tərəfindən bu portret birmənalı şəkildə qarşılınır və heç şübhəsiz ki, belə ehtiyatlı münasibət həm portretin çəkilmə tarixi, həm də təsvirin özü ilə bağlıdır. Çəkilmə tarixi onu deməyə əsas verir ki, bu qravüra-portret Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsindən 60 il sonra hazırlanmışdır. Yəni portret naturadan çəkilmədiyini üçün təsvirin doğruluğu şübhə yarada bilər. Bununla belə, belə bir fikir vardır ki, bu portret də Şah İsmayıl ilə bağlı olan eskizlər əsasında çəkilmişdir.

İstənilən halda elmi-tarixi ədəbiyyatda bu portretin Şah İsmayılın mənsubluğu heç də birmənalı şəkildə rədd edilmir. Kristofano Del'Altissimonun rəngli portretindən fərqli olaraq bu qravüra-portretdə Şah İsmayıl az qala qurşağa qədər təsvir edilmişdir. Kristofano Del'Altissimonun portretindəki Şah İsmayılın burnunun azacıq hiss edilən qabarıqlığını, sifətinin tam dolu olmayaraq aşağıya qədər dartıldığını müəllifi bəlli olmayan qravüra-portretdə də görmək mümkündür. Bu qravürada da Şah İsmayılın gur bığları və bu bığlarla müqayisədə çox da sıx olmayan saqqalı vardır. Onun əynində iki köynək vardır. Onlardan biri üst köynək, digəri isə alt köynəkdir. Alt köynək – alt paltar anlamında qəbul

Təsvir-4. Qızılbaş papaqlarının görünüşü

Təsvir – 5. Bu təsvirlərdə bəzi qızılbaşların başındakı qızılbaş papağı əmmaməsizdir (dulbəndsizdir)

Təsvir 6. Şah İsmayılın XVI əsrdə avropalı rəssamlar tərəfindən çəkilmiş portreti

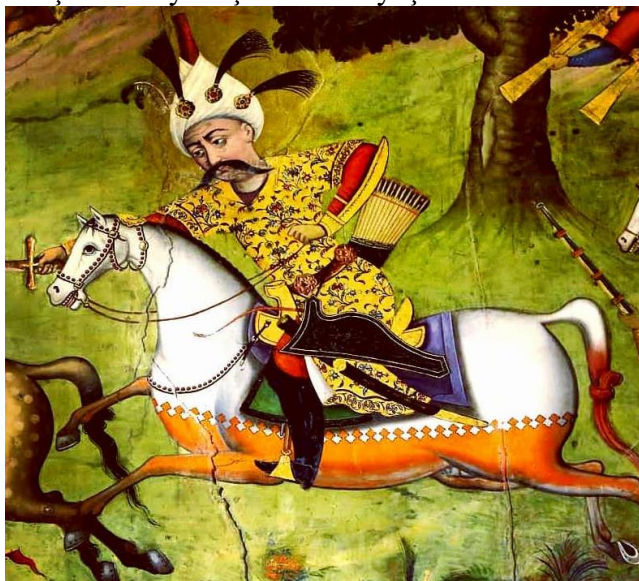
Təsvir-7. Şah İsmayıl tacqoyma mərasimində və qonaq qəbulu mərasimində

Təsvir-8. Şah İsmayıl Mərv və Çaldıran döyüşündə

Təsvir-9. Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə

Təsvir-10. Şah İsmayılın İsfahandakıl Çehelsütun sarayında divarüstü təsviri

Təsvir-11. Şah İsmayılın xalça üzərindəki təsviri

edilməməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iki köynəyin üst-üstə geyinməsi Səfəvilər dövrü üçün ənənəvi bir hal idi. İki köynək üst-üstə geyinəndə üst köynəyin qolu digərinə nisbətən qısa olardı. Üst köynəyin dairəvi boğazında, yaxasında və qolunun sonluğunda zərif naxışlar vardır. Eyni zamanda alt köynəyin qolunun sonluğunda da oxşar naxışları görmək mümkündür. Bu naxışlar əl ilə işlənmiş naxışları xatırladır. Qravürada Şah İsmayılın sifətinin sol hissəsi təsvir edilmişdir. Kifayət qədər həyatı olan bu təsvir əsasında Şah İsmayılın bütün sifəti haqqında tamamlanmış təsəvvür əldə etmək mümkündür. Şah İsmayıl sol əli ilə yerə dayaqlanmış qılıncın tiyəsindən yapışmışdır. Sonluğuna vəhşi heyvan başının həkk olunduğu qılınc tiyəsinin Şah İsmayılın sinəsi hündürlüyündə olmasından belə ehtimal etmək olar ki, o oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Və ya da qılınc hündür bir əşyaya dayaqlandırılmışdır. Şah İsmayılın sağ qolu isə dirsəkdən qatlanaraq yuxarı doğru uzanmışdır. Həmin vəziyyətdə Şah İsmayılın sağ əlinin şəhadət barmağından başqa digər barmaqları qatlanmış, şəhadət barmağı isə açıq şəkildə qalmışdır.

Bu qravürə-portretə də diqqəti cəlb edən elementlərdən biri Şah İsmayılın papağıdır. Bu papağın qızılbaş papağı olması şübhə doğurmur. Portretədən görüldüyü kimi, tacı (ucu) olan qızılbaş papağının ətrafına şal doladılaraq əmmamə forması verilmişdir. Şalın kənarlarında və sonluğunda da incə naxışlar görünməkdədir.

Şah İsmayılın xarici görünüşü ilə bağlı şərq mənbələrində də xeyli sayda təsvirlər mövcuddur. Hələ Şah İsmayılın mövcudluğu dövründən çəkilməyə başlanan belə təsvirlər əsasən, minüatürlərdir. Həmin minüatürlərlə həm kitab əlyazmalarında, həm divar təsvirlərində, həm də tətbiqi incəsənət nümunələri üzərində günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Minüatür janrının xüsusiyyətlərinə görə, mövcud olan təsvirlərdə obrazların real sifət cizgilərini görmək mümkün deyildir. Bu mənada Şah İsmayılın sifət cizgilərinin real təsəvvürü baxımından italyalı rəssam Kristofano Del'Altissimonun portreti daha əyani təsir gücünə malikdir. Bununla belə, minüatür təsvirlərində Şah

İsmayıl üçün xarakterik olan bir sıra məqamları dəqiqləşdirmək mümkündür. Məsələn, Şah İsmayılın ümumi görünüşü, geyimləri, sözsüz ki, minüatürlərdə tarixi reallığa daha yaxındır.

Şah İsmayıl mövzusunda olan şərq minüatürlərini xarici görünüş baxımından iki qrupa bölmək olar. Onlardan birində Şah İsmayıl qızılbağ papağında əmmaməsiz, digərində isə əmmamə ilə təsvir edilmişdir. Bu minüatürlərin bir xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, onlarda Şah İsmayılın yaş fərqlərini görmək mümkün deyildir. Şah İsmayıl öz hərəkətinə başlayanda və Şirvan üzərinə hücum edəndə 12-13 yaşı var idi. Amma bu dövrə aid olan təsvirlərdə də Şah İsmayıl yetkin bir insan kimi təsvir edilmişdir (təsvir-7, təsvir-8). Təsvir-6 Şah İsmayılın taxta çıxması mərasimini əks etdirir. Şah İsmayıl taxta çıxanda 14 yaşı var idi. Bu təsvirdə də Şah İsmayıl yetkin yaşlarında canlandırılmışdır. Mövcud minüatür təsvirlərinə əsasən, Şah İsmayılın xarici görünüşü haqqında belə bir qənatə gəlmək mümkündür ki, onun təxminən 170 sm ətrafında boyu olmuşdur. O, kifayət qədər sağlam bədən quruluşuna malik idi ki, bu da onun sərkərdə kimi çevikliyini təmin edirdi. Bu təsvirlərə əsasən, Şah İsmayılın çəkisi də 70-75 kq ətrafında ola bilərdi. Təqdim olunan minüatürlərdə Şah İsmayıl saqqalsızdır. Amma uzun bığları vardır. Bu təsvir Şah İsmayılın xarici görünüşü haqqında mənbələrdə olan məlumatlara uyğunluq təşkil edir. Saqqal saxlamaq qızılbaşlar üçün xarakterik əlamət olmamışdır. Bunu Şah İsmayıl mövzusunda olan minüatürlərdə təsvir edilmiş digər qızılbaşlarda da görmək mümkündür. Təqdim olunan minüatürlərdə Şah İsmayılın sifəti girdə və doludur.

Şah İsmayıla aid olan minüatürlərdə, o cümlədən də təsvir-6 və təsvir-7-də ağ libasda rəsm olunmuşdur. Onun əyninə geydiyi ağ rəngli qəba qarşıdan bəndlərlə bərkidilmişdir. Döyüş səhnələrini təsvir edən minüatürlərdə isə Şah İsmayılın əynində yarımqol cübbə, onun altından isə köynək vardır. Döyüş zamanı cübbənin geyinməsi, heç şübhəsiz ki, qılınc tutan qolun daha rahat işlədilməsi ilə bağlı idi. Qəba və cübbə qurşaqla həm kəmərlə, həm də şal ilə bədənə bərkidilmişdir.

Bu təsvirlərdə də diqqəti cəlb edən mühüm elementlərdən biri Şah İsmayılın papağıdır. Onun qırmızı qızılbaş papağı olması təsvirlərin hamısında görünür. Doğrudur, bu papaqlar konusvari deyil. Sanki bu papaq silindr şəklindədir və onun ortasından da tac uzanır. Bunu yəqin ki, qızılbaş papaqlarının bir variantı kimi də qəbul etmək olar. Minüatürdə görüldüyü kimi, Şah İsmayılın ətrafında olan qızılbaş əmirləri və döyüşçüləri də oxşar papaq qoymuşlar. Papağın ətrafına isə çarpaz şəklində ağ rəngli parça dolanmışdır və həmin parçanın ətəyi Şah İsmayılın boynuna sallanmışdır. Şah İsmayılın papağına eyni zamanda qara rəngdə ciqqə və sarı rəngdə lələklər sancılmışdır. Ciqqə onun şahlığını təsdiq edən və papaqda daşınan əlamətlərdən biri idi. Şah İsmayılın ətrafında olan qızılbaş əmirlərinin papaqlarında isə yalnız lələklər vardır. Şah İsmayılın üst geyimi təxminən dizinə qədər onun şalvarının üstünü örtmüşdür, ayağında isə yüngül ayaqqabı görmək mümkündür (98).

Şah İsmayıl döyüşlərə bir qayda olaraq, qılınc və ox-kamanla gedərdi. Bu silahları onun digər minüatür təsvirlərində də görmək mümkündür. Bəzi rəsmi mərasimlər zamanı da Şah İsmayıl qılınc gəzdirərdi. Qərb rəssamlarının portretlərindən fərqli olaraq minüatür təsvirlərində Şah İsmayılın burnu yığcamdır, gözləri qara və girdədir, çox da uzun olmayan qara qaşlara malikdir.

Qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayılın günümüzə gəlib çatmış minüatür təsvirlərinin bir neçəsində də onun əmmaməli qızılbaş papağı görünür (təsvir-9 və təsvir-10). Bu təsvirlər də minüatür janrındadır. Ona görə bu təsvirlərdə sifət cizgilərindən daha çox, Səfəvi şahının bədən quruluşu, geyimləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Digər tərəfdən nəzərə alınmalıdır ki, həmin minüatürlər Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsindən sonra rəsmə alınmışdır. Ona görə bu minüatürlərdə Şah İsmayılın sifət cizgilərinin reallığına zəmanət vermək çətindir. Başqa sözlə, bu təsvirlərdə Şah İsmayılın sifət cizgilərinin simvolik olduğu istisna edilməməlidir.

Bu təsvirlərin də başlıca dəyəri ondan ibarətdir ki, onlar Şah İsmayılın xarici görünüşü haqqında yaranmış təsəvvürləri daha da tamamlayır. Təsvir 9-da Şah İsmayılın qızılbaş papağı ənənəvi qızılbaş papağıdır. Bu təsvirlərdə onun papağında ciqqə yoxdur. Bu, təbiidir. Çünki həmin təsvir Şah İsmayılın şahlıqdan əvvəlki həyatını əks etdirir. Bu təsvirlərdən onu da görmək mümkündür ki, Şah İsmayıl yalnız ağ geyimdən deyil, başqa rəngdə olan geyimlərdən də istifadə etmişdir. Şirvan döyüşünə aid olan təsvirdə şah İsmayılın qolunda mühafizə üçün istifadə edilən dəmir qolçaqlar da vardır. Bu təsvirlərdə də Şah İsmayıl saqqalsızdır və uzun bıqları vardır.

Təsvir-10-da olan rəsmlərdə Şah İsmayılın sifəti daha geniş planda rəsm edilmişdir. Bu rəsmlərdə də onun sifətinin az qala yarısını tutmuş qalın və uzun bıqları vardır, sifəti girdə və doludur, qolunu isə dəmir qolçaq qoruyur. Bu təsvirlərdə Şah İsmayılın daha əlvan rəngli paltarının rəsminə üstünlük verilmişdir. Əlində qılınc döyüş zamanı rəsmə alınmış Şah İsmayılın belinə həm ox qabının, həm də kaman qabının asıldığını görmək mümkündür. Onun başında isə klassik qızılbaş papağı vardır. Bu təsvirlərdə Şah İsmayılın papağına həm ciqqə, həm də lələklər sancılmışdır.

Tarixdən məlumdur ki, Şah İsmayıl fəvqəladə qol gücünə malik olmuşdur. Onun qılıncının zərbi ilə top zəncirlərinin parçalanması haqqında da məlumatlar mövcuddur. Fiziki gücü etibarilə Şah İsmayıl onun ətrafında olan qızılbaş əmir və əyanlarından ciddi şəkildə fərqlənirdi. Amma Şah İsmayıl bu fiziki gücü bədən ölçülərinin böyüklüyü hesabına deyil, bədən əzələlərinin inkişaf etdirilməsi hesabına əldə etmişdi. Ona görə də Şah İsmayıl normal ölçülü bədən quruluşuna malik idi.

Şah İsmayıl mövzusunə tətbiqi incəsənətdə də müraciət edilmişdir və bunun nəticəsində onun portreri xalça üzərində də işlənmişdir (təsvir-11). Buna nümunə kimi təsvir-11-dakı xalçanı göstərmək olar. Bu xalça üzərindəki portretə Şah İsmayıl obrazının maraqlı elementləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Burada da Şah İsmayıl saqqalsız təsvir olunmuşdur. İstər bu portretə, istərsə

də yuxarıda toxunulan minüatürlərdə Şah İsmayılın saqqalsız təsvir edilməsi bir daha avropalı sənətkarların əsərlərində Şah İsmayılın saqqallı görünüşünün doğruluğunu şübhə altına alır. Xalça portretində Şah İsmayılın xarici görünüşünün fərqli cəhətləri ilə də qarşılaşmaq olar. Məsələn, onun boyu bu portretdə daha uzundur və bu da ona daha mükəmməl döyüşçü görünüşü verir. Şah İsmayılın başındakı qızılbaş papağı da göy rəngdə təsvir olunmuşdur. Papağının arxasından çiyinlərinə qədər uzanan bir örtük də görünməkdədir. Şah İsmayılın əynindəki paltar da göy rəngdədir. Şübhə etmək olmaz ki, bu portret rəssamın sərbəst təxəyyülünün məhsuludur və o, Şah İsmayıl obrazına öz arzularına uyğun yarıdıcı şəkildə yanaşmışdır. Bunu elə süjetdən də görmək mümkündür. Şah İsmayılın qılıncla parçaladığı adamın Şah Səlim (Sultan Səlim) olduğu xalça üzərində təsvir olunmuşdur. Tarixdə isə Şah İsmayılın Sultan Səlimlə şəxsən üzbəüz gəlmələri və əlbəyaxa döyüşə girmələri baş verməmişdir.

Bütün bunlar bir tərəfdən onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayılın real təsviri kimi qəbul olunan Kristofano Del'Altissimonun məlum portretinin bəzi detallarının doğruluğunun əsaslandırılması hələ də elmi ictimaiyyət qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Digər tərəfdən isə onu da demək olar ki, Şah İsmayıl ruhu kimi sağlam olan bir fiziki keyfiyyətlərə malik idi. Ona görə də onun çox cavan yaşında qəfildən xəstələnməsi və dünyasını dəyişməsi hələ də açılmamış olan sirlərdən biri kimi qalmaqdadır.

b) Şah İsmayılın ov mərasimləri

Şah İsmayılın həyatının, fiziki və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında ov mərasimlərinin də özünəməxsus bir yeri var idi. O belə mərasimlərdə çox tez-tez iştirak edərdi və onun dövrünə qədər ov mərasimlərinin keçirilməsinin artıq müəyyən ənənələri də formalaşmışdı. Mövcud olan məlumatlara görə, hələ Çingiz xan dövründən başlayaraq bu ənənə bölgənin hakimlərə tərəfindən davam etdirilməkdə idi (99).

Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) da ov mərasimlərini sevirdi. Hətta Səfəvi dövlətinin əsasını qoyduqdan sonra da Şah İsmayıl fürsət tapan kimi ov mərasimlərinə yollanardı. Onun ov mərasimlərinə xüsusi bir bağlılığı var idi. Bu mərasimlər onun üçün bir tərəfdən əyləncə idisə, bir tərəfdən də fiziki və döyüş vərdişlərinin daha da təkmilləşdirilməsi fürsəti idi. Ov mərasimində olmaq özü də hər bir insandan müəyyən fiziki keyfiyyətləri tələb edirdi. Heç şübhəsiz ki, Şah İsmayıl hələ kiçik yaşlarından sağlam bədənə, normal fiziki inkişafa malik idi. Yoxsa, ov mərasiminin fiziki gərginliklərinə tab gətirmək mümkün olmazdı. Baxmayaraq ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) hələ kiçik yaşlarından sonsuz fiziki məhrumiyətlərə düçar olmuşdu, həbsxanada qalmışdı, bununla belə, fiziki baxımdan normal inkişafa malik idi. Ov mərasimindən başqa onun hansısa fiziki təmrinlərlə məşğul olması haqqında da bir məlumat söyləmək çətindir. Bəzən elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın onu Gilana müşayiət edən 7 qızılbaş əmirinin və xəlifəsinin rəhbərliyi altında döyüş vərdişlərinə yiyələndiyi bildirilir. Bunu istisna etmək olmaz. Çünki onu Gilana müşayiət edən qızılbaş əmirləri doğrudan da, kifayət qədər ciddi döyüş təcrübəsinə də malik idilər.

Ov mərasimlərinə olan maraq sadəcə olaraq əyləncə ilə bağlı deyildi. Bu mərasimlərin insanların həyatında, onların formalaşmasında müəyyən rolu var idi və bunu Şah İsmayılın həyatında da görmək mümkündür.

Şah İsmayılın da hələ kiçik yaşlarından maraq göstərdiyi ov mərasimlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun insanların, xüsusilə gənclərin formalaşmasına özünəməxsus təsir göstərməsi idi. Belə ki, gənclərin fiziki və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, əqli təfəkkürünün inkişafında ov mərasimlərinin də öz yeri var idi və bu mənada ov mərasimləri gənclərin, xüsusilə həyatı at belində keçən türk soyların təlim-tərbiyəsinin bir istiqamətini də təşkil edirdi, bu mərasimlərə gənclərdə qətiyyət, ardıcılıq, dözümlülük kimi vərdişlərin aşılmasının ən yaxşı yollarından biri idi.

Ov mərasimlərində iştirak edilməsinin ən mühüm cəhətlərindən biri, sözsüz ki, onun gənclərdə hərbi və döyüşçü keyfiyyətlərinin formalaşdırması idi. Ox atmaq, at çapmaq, sərrastlıq, müəyyən fəndlərlə tanışlıq, kollektiv mübarizə və s. kimi vərdişləri gənclər məhz ov mərasimlərində əldə edirdilər. Bəzi tədqiqatçılar ov mərasimlərini döyüşlərə hazırlıq, döyüşlərin başlanğıcı kimi dəyərləndirirdilər. Çünki qoşun üzvləri və qoşun başçılarının ox atmaq və at çapmaq vərdişlərini təkmilləşdirilməsi üçün ov mərasimləri ən yararlı bir fürsət idi (100).

Ov mərasimləri həm də ictimai münasibətlərin formalaşdığı bir mərasim idi. Bu mərasimlərdə bir qayda olaraq çoxlu sayda insanlar cəlb olunur və onlar arasında fəaliyyətin düzgün qurulması onun uğuruna da bir zəmin yaradırdı. Ov zamanı özünü göstərən fəaliyyət uzlaşması döyüş meydanlarında qarşılıqlı anlaşmanın yaradılması üçün ilkin sınaqlar kimi də qəbul edilə bilərdi.

Ov mərasimləri dövrün silahlarının sınaqdan çıxarılması üçün yaxşı bir poliqon kimi qəbul edilirdi. Qoşun əhli olan insanlar ov mərasimlərində malik olduqları silahların döyüş keyfiyyətlərinə yaxından bələd ola bilərdilər.

Ov mərasimlərinin bir məişət əhəmiyyəti də var idi. Yəni ov zamanı vurulmuş olan quşlar və heyvanlar həm də qoşunların ərzaq ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına istiqamətlənirdi və bu baxımdan ov, qoşunların təminatının mənbələrindən birinə çevrilə bilərdi. Sözsüz ki, ov mərasimləri həm də bir əyləncə idi. Bu mərasimlər həm kütləvi, həm də fərdi istirahətin maraqlı növlərindən biri idi.

Şah İsmayılın ova marağını onun hələ uşaq yaşlarından müşahidə etmək mümkündür. Mənbələrdə bu barədə ilk məlumatlar Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) Lahican həyatı ilə bağlıdır. Ağ-qoyunlu təqiblərindən xilas olmaq üçün qardaşları ilə Lahicanda sığınacaq taparkən İsmayıl Mirzə vaxtının müəyyən hissəsini ovda keçirərdi. Məlumdur ki, İsmayıl Mirzə Lahicanda təxminən 13 yaşına qədər qalmışdı və öz hərəkətini də buradan başlamışdı. O da məlumdur ki, öz hərəkətini İsmayıl Mirzə həm də bir sərkərdə

kimi başladı və iştirak etdiyi ilk döyüşlərə də İsmayıl Mirzə özü rəhbərlik edirdi. Yəni bu zaman İsmayıl Mirzə həm də bir döyüşçü kimi formalaşmışdı və sözsüz ki, onun döyüşçü keyfiyyətlərinin əldə etməsində Lahicanda ovla məşğul olması da kömək etmişdi. Çünki o, Lahicana sığınanda 6-7 yaşlarında idi. Bu yaşda, şübhəsiz ki, onun ox atmaq, at çapmaq təcrübəsi yox idi. İsmayıl Mirzə Şirvan istiqamətində başlanan hərbi yürüşlərə rəhbərlik etmək imkanı verən vərdişləri o, məhz Lahicanda əldə etmişdi və bunda ov tədbirlərinin də öz rolu var idi.

Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) hələ Lahicanda olduğu kiçik yaşlarında ovçuluğa maraq göstərməsi haqqında mənbələrdə də bəzi məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlara görə, İsmayıl Mirzə elə həyəət-bacada ox atmaq təmrinləri ilə məşğul olarmış və bu zaman həyətdəki və yaxınlıqdakı ev quşları da onun oxunun hədəfinə çevrilərmiş. Bundan xəbər tutan xidmətçilər İsmayıl Mirzəni, onun qardaşını və onunla birlikdə olan qızılbaş xəlifələrini himayə altına almış Mirzə Əli Karkiyaya şikayət ediblərmiş. Mirzə Əli Karkiya da öz xidmətçilərinə İsmayıl Mirzəyə mane olmağı tapşırıbmış (101).

İsmayıl Mirzənin təqiblərdən gizlənməli olduğu Lahican bölgəsinin dağlarında və meşələrində ov etmək üçün kifayət qədər imkanlar var idi. Digər tərəfdən bu bölgə Xəzər dənizinin sahilində yerləşirdi və bu da imkan verirdi ki, İsmayıl Mirzə həm də Xəzər dənizində balıq ovu ilə məşğul olsun. Şah İsmayılın bütün həyatı boyu ova olan bağlılığına görə heç şübhə yoxdur ki, o, Lahicanda olarkən ovla davamlı şəkildə məşğul olmuşdur. Bu da sözsüz ki, İsmayıl Mirzənin fiziki cəhətdən daha da təkmilləşməsinə kömək edirdi. Ona görə qeyd etmək olar ki, ov mərasimlərində iştirak etməsi Şah İsmayılın fiziki və döyüş keyfiyyətlərinin formalaşması üçün ilk meydan olmuşdu.

“Xülasüt-təvarix” müəllifi də yazırdı ki, İsmayıl Mirzə kiçik yaşlarından əlində ox və kaman quşları və heyvanları ov edərdi. Müəllif onu da əlavə edirdi ki, hələ o yaşlarında İsmayıl Mirzədə Allahın verdiyi istedad və qabiliyyət hiss olunmaqda idi (102).

سبب آنکه می پیمان او را هم از تعداد آن بحشر و قصور تعریف نمودند پادشاه شوی بر منصور را باره
اسوکت با سوزن زو برشته تهنه با میان چه که در آمدند و کمان فی بر سپه چنگل او آورده و جرمش

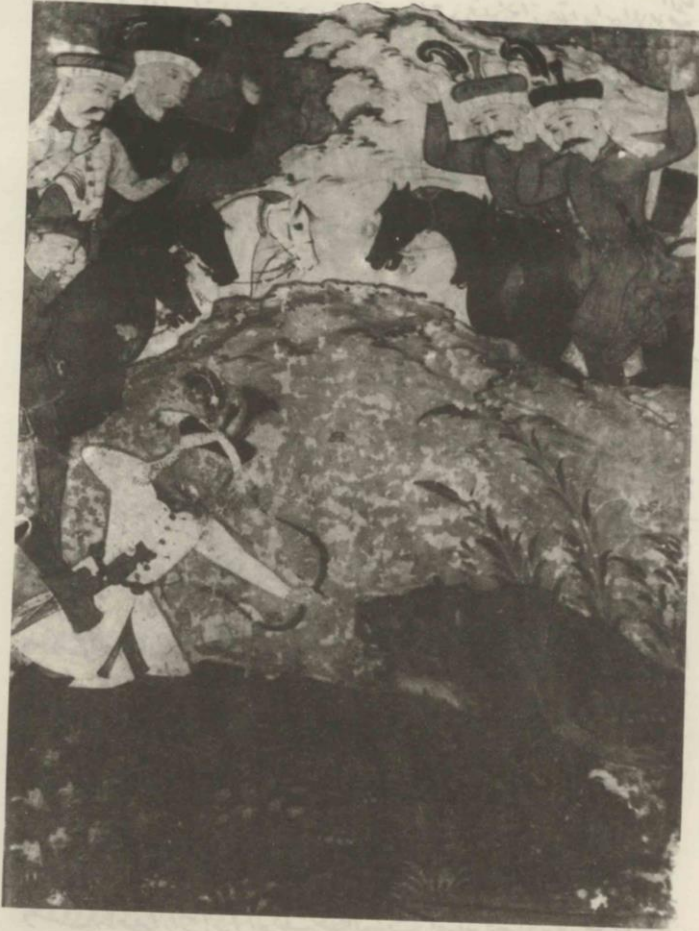
بجسته
هله دزد و پیکان آتش فرور خون آسمان شت کیز الکر اصفت با قوت مانی و عیقن مایلی
سرگاه ایسته اندازی لکیر میشه ما از ضرب پیمان سولونکاف چشته خونشان در جرم شوی

Şah İsmayıl ov mərasimində. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

Şah İsmayıl ov mərasimində. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

دشیر افغان از سپه آن رمی خالیف کشته در پیشه اخفا بخت

س راه خان اسپان زمین ک بر ویت و بازوت با د آسین
بوجوه آن نیرا بکن پرگاه کند

Şah İsmayıl ov mərasimində. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

Şah İsmayıl ov mərasimində. “Cahanqoşa-ye xaqan” əsərindən minüatür

“Tarix-i aləmara-yi Abbasi” əsərində İsmayıl Mirzənin Lahicanda olarkən ov mərasimlərinə vaxt ayırması haqqında daha geniş məlumat verilmişdir (103). Bu və digər mənbələrə əsaslanan elmi-tarixi ədəbiyyatda da hələ Lahicanda olduğu vaxtlardan İsmayıl Mirzədə ova qarşı dərin bir maraq göstərməsinə xüsusi yer ayrılmışdır. Lahican çaylarında və Xəzər dənizində olan bol balıq ehtiyatları isə İsmayıl Mirzəni həm də balıq ovuna cəlb edirdi (104).

Onun Xəzər dənizində balıq tutması ilə sonrakı illərdə də qarşılaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, hərəkətinin əvvəlində Lahicanı tərk etdikdən sonra İsmayıl Mirzə bir müddət Ərçivanda məskunlaşmalı oldu. Qış mövsümü olduğu üçün İsmayıl Mirzənin boş vaxtları çox olurdu və o bu vaxtın böyük hissəsini Xəzər dənizində balıq tutmaqla keçirədi. İsmayıl Mirzənin Xəzər sahillərində çox vaxt keçirdiyi üçün Ərdəbilin o zamankı hakimi hətta onu dənizdə boğduraraq qətlə yetirmək istəyirdi (105).

Səfəvi dövlətini təsis etdikdən sonra da Şah İsmayıl da balıq ovuna maraq azalmamışdı. Məsələn, məlumdur ki, 1518-ci ildə Surluq yaylağında düşərgə salanda İsmayıl Mirzə bir aydan da artıq müddətdə balıq tutmaqla məşğul oldu. “Həbibüs-siyər” müəllifinin yazdığına görə adı çəkilən yaylaqda qalanda Şah İsmayıl bir ay davamlı şəkildə Çəmçal adlanan çaya balıq tutmağa getmişdi (106). Yəni balıq tutmaq Şah İsmayılı bu dərəcədə özünə cəlb edə bilmişdi.

Hərəkətinin başlanğıcında İsmayıl Mirzənin ayı ovuna çıxması haqqında da mənbələrdə məlumatlar mövcuddur. “Həbibüs-siyər” müəllifinin yazdığına görə, Məntəş qalasını aldıqdan sonra yerli əhalinin nümayəndələri yaxınlıqdakı mağaraların birində bir ayının məskən salması və bu ayının insanlara ziyanlıq gətirməsi haqqında İsmayıl Mirzəyə xəbər çatdırdılar. Bu zaman, İsmayıl Mirzənin cəmi 12 yaşı var idi. Buna baxmayaraq o, haqqında danışılan ayının vurulması qərarına gəldi və bu işi öz boynuna götürdü. Onun tapşırığı əsasında ayının yaşadığı mağara əhatə olundu. Ətrafa yayılan səs-küyü eşitdikdə mağaradakı ayı insanların

üstünə atıldı. İsmayıl Mirzə bu ayının vahiməsindən, nəriltisindən heç də çəkinmədi və atını onun üstünə sürdü. Sərrast şəkildə atdığı iki oxla İsmayıl Mirzə bu ayının həyatına son qoya bildi. Qoşun əhli bu səhnəni müşahidə etdikdən sonra İsmayıl Mirzənin ünvanına alqış sədələri səsləndirdilər (107).

Hakimiyyət başına gələndən sonra da Şah İsmayıl ova maraqlı azalmadı. O, fürsət yaranan kimi ova yollar və bu mərasimin icrasına xeyli vaxt ayırırdı. Onun hakimiyyəti illərində saray ovçuluğunun ənənələri davam etdirilməklə bərabər, həm də onun protokolu yaradıldı. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində olmasa da, ondan sonrakı illərdə Səfəvi sarayında mirşikarbaşı vəzifəsinin təsis edilməsi ilə də rastlaşmaq mümkündür. Bu vəzifə sahibinin fəaliyyət sahəsi çox güman ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində formalaşmışdı. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində mirşikarbaşı olmasa da, yəqin ki, onun vəzifəsini icra edən adam və ya adamlar var idi. Çünki Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində o dəfələrlə kütləvi ov mərasimlərində iştirak etmişdi. Belə ov mərasimlərinin təşkili üçün xüsusi işlər görülürdü. Bu işlər də konkret adamlar tərəfindən icra olunurdu. Şah İsmayıldan sonrakı dövrə aid olan məlumatlardan bəlli olur ki, Səfəvi şahının ov tədarükünə məsuliyyət daşıyan mirşikarbaşının tabeliyində bir min nəfərdən artıq xüsusi adamlar var idi və onlar da ov mərasiminin təşkilində iştirak edirdilər (108). Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində təşkil olunmuş kütləvi ov mərasimlərinə də böyük sayda işçi cəlb edilə bilərdi. Çünki onun təşkil edildiyi ərazinin miqyası, habelə ov edilmiş heyvanların sayı da bunu tələb edirdi. Ov mərasimlərinə ov quşları, ov itləri də cəlb edildirdilər ki, onlara da məsuliyyət daşıyan adamların olması şübhəsizdir.

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində səltənətin çox böyük əraziləri təbiətin toxunulmamış əraziləri idi və bu ərazilərdə ov üçün yararlı olan quşlar və heyvanlar da çox idi. Şah İsmayılın həyat yoluna diqqət yetirəndə görmək mümkündür ki, o, yaylaq və qışlaq düşərgələrini təbiət qoynunda, səltənətin paytaxtından kənarda qurardı. Düşərgə saldığı ərazilərdə isə Şah İsmayıl ovla məşğul

olmaq fürsətlərini əldən verməzdi. Bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın ayrı-ayrı ov mərasimləri xüsusi olaraq təsvir olunmuşdur. Məsələn, İsfahan və Şirazın fəthindən sonra 1510-cu ildə Şah İsmayıl Kaşan ətrafında böyük bir ov mərasimi təşkil etdi. Bu ov çox geniş bir ərazini əhatə etməli idi. Şah İsmayıl özü və ətrafındakılar Kəbir Ələng yaylağında toplanmışdılar. Ova başlamazdan əvvəl isə İsfahan və Fars vilayətlərinin hakimlərinə əmr olunmuşdu ki, böyük sayda insanları əraziyə çıxarsınlar və həmin insanlar da ov heyvanlarını Kəbir Ələng yaylağına tərəf istiqamətləndirsinlər. “Həbibüs-siyər” müəllifinin yazdığına görə, bu mərasim yazın ilk günlərində baş vermişdi və ov keçirilən ərazi yenicə yaşıllığa bürünməyə başlamışdı. Ovun əhatə etdiyi ərazidə həm çoxlu sayda ceyran-cüyürün, həm də vəhşi heyvanların olduğu bildirilirdi. Qum ilə Şiraz arasında yerləşən əraziləri hakimləri lazımi sayda adamları ərazilərə çıxararaq ov heyvanlarını adı çəkilən yaylağa tərəf istiqamətləndirməyə başladılar. Mənbədə deyilməsə də, çox güman ki, bunun üçün müəyyən vasitələrdən istifadə olunurdu. Nəticədə, çox böyük sayda dovşan, canavar, pələng, ceyran və s. heyvanları Kəbir Ələng yaylağı ətrafına toplamaq mümkün oldu. Mənbə müəllifinin verdiyi məlumatlara görə, Şah İsmayıl bu ov zamanı ovladığı heyvanlardan asılı olaraq ox, qılinc, nizə, gürz kimi alətlərdən istifadə etmişdi. Məsələn, ox-kamanla ceyranlar, nizə və gürzlə şir və pələng, qılıncla dövşan ovlandı. Şah İsmayıldan əlavə onun yanında olan qızılbaş əmir və əyanları da bu mərasimdə iştirak etdilər və onlar da çoxlu sayda ov etdilər. Bildirilir ki, ümumilikdə 6700 baş müxtəlif heyvanlar ov edildi. Ov mərasimi başa çatandan sonra isə təvaçilər bu ovları əmir və əyanlar arasında bölüşdü. Ov edilmiş heyvanların sayı o qədər çox idi ki, onların kəllələrindən hətta xüsusi minarələr də qurulmuşdu (109).

Bu məlumatdan da görüldüyü kimi, Şah İsmayılın istəyi ilə təşkil edilmiş bu mərasim yalnız geniş əraziləri əhatə etmirdi. Həm də onun keçirilməsinə çoxlu sayda insanlar cəlb olunmuşdu. Ov edən əmir və əyanların sayı da az deyildi və bunun nəticəsi idi ki, belə böyük sayda heyvanları ov etmək mümkün olmuşdu.

Şah İsmayıl bu ov mərasimlərinin vuran əli idi. Onda vəhşi heyvanların ovuna böyük maraq var idi və belə heyvanların olduğu yeri göstərənlərə xüsusi hədiyyələr də verirdi. “Əhsənüt-təvarix” müəllifi bununla bağlı belə yazırdı: “Şir və bəbir ovunu dəlicəsinə sevirdi. Kim şiri təqib edib Şah İsmayıl tərəfə qova bilsəydi hədiyyə olaraq yəhərli at alırdı. Bəbiri onun tərəfə qovan isə yəhərsiz at hədiyyə alırdı” (110).

Yuxarıdakı məlumatdan görmək mümkündür ki, Şah İsmayıl qarşısına çıxan heyvanların ov edilməsi üçün qılıncdan da, ox-kamandan da, nizədən də, hətta güzrdən də istifadə etmişdi. Odlu silahdan bu ovda istifadə olunmamışdı. Məlumdur ki, bu zaman ov silahları hələ kütləvi şəkildə istifadəyə qəbul olunmamışdı. Ov heyvanlarını qovub onlara çatmaq və onları soyuq silahlarla vurmaq xüsusi bir istedad və məharət tələb edirdi ki, Şah İsmayıl da bunu nümayiş etdirə bilirdi. Xüsusilə, güzrlə ov etmək Şah İsmayıldan qol qüvvəsindən başqa, həm də fəvqəladə at çapmaq məharəti tələb edirdi. Əks təqdirdə çöl heyvanlarına çatmaq mümkün olmazdı.

Ox atmaq məharətinə görə isə Şah İsmayıl öz ətrafındakı əmir və əyanlardan xeyli fərqlənirdi. Onun bu məharətinin şahidi olmuş venesiyalı tacirlər də öz xatirələrində bu barədə maraqla söhbət açırdılar. Yuxarıdakı qeydlərdən də görüldüyü kimi, Təbriz meydanlarında təşkil edilən oxatma yarışlarında Şah İsmayıl başqalarından hər zaman üstün olardı. Belə yarışlar birbaşa ov mərasimləri ilə bağlı olmasa da, burada əldə edilən təcürübə ov quşlarının və heyvanlarının vurulmasında öz sözünü deyirdi.

Şah İsmayılın iştirak etdiyi kütləvi ov mərasimlərindən biri də 1511-ci ildə Qum ətrafında təşkil edilmiş ov idi. Bu mərasim də həm əhatə etdiyi əraziyə, həm də iştirakçılarının sayına görə böyük ov mərasimlərindən birinə çəvrilmişdi. Şah İsmayıl o zaman Xorasan yürüşündən geri qayıdırdı və Qum ətrafında böyük ov ehtiyatları olduğu üçün həmin ilin qışını orada keçirməyə qərara aldı. Yazın nəfəsi duyulunca Şah İsmayıl ov mərasimi təşkil etməyə göstəriş verdi. “Rövzətüs-səfəviyyə” müəllifi bu ovdan söhbət

açarkən təbiəti xüsusi olaraq vəsf edirdi. Çünki yazın gəlişi ilə təbiətdə bir canlanma və tərəvət özünü göstərməklə adamları da ilhama gətirirdi. Bu mənbədə göstərilir ki, Şah İsmayılın düşərgə saldığı ərazidə həm ov quşları, həm də vəhşi heyvanlar xeyli çox idi. Ovun başlanmasından əvvəl yenə yerli hakimlərin vasitəsilə adamlar əraziyə çıxarıldı və onların yaratdığı səs-küylə ov heyvanlarının ovun keçiriləcəyi əraziyə yönləndirilməsinə başlandı. Mənbə müəllifinin yazdığına görə, nəticədə ov keçiriləcəyi əraziyə o qədər ov heyvanları və vəhşi heyvanlar cəmləşdirildi ki, onların sayı-hesabı məlum deyildi. Bu isə ovun məhsuldarlığını təmin etdi. Şah İsmayıl və onun ətrafında olan qızılbaş əmir və əyanları böyük bir istəklə ova atıldılar və cəmi 1-2 saat ərzində 26 min baş heyvan vura bildilər. Şah İsmayıl və qızılbaş əmirləri bu ov zamanı bir daha sərrast atıcı olmalarını nümayiş etdirdilər. Odlu silah olmadığı üçün ov əsasən ox-kamanla aparıldı. Şahın əmrinə əsasən təvaçilər sonra bütün ovu əmir və əyanlar arasında bölüşdürdülər. Mənbə müəllifinin məlumatına görə, ov mərasimləri sonrakı günlər ərzində də davam etdi. Şah İsmayıl ilə bərabər, əyan və əmirlər 12 gün bölgənin düzənliklərində və dağlarında ovla məşğul oldular. Bu mərasim zamanı Şah İsmayıl bir daha həm ovçuluq, həm də atıcılıq məharətini nümayiş etdirdi. Mənbə məlumatlarına görə, o öz qılıncı ilə şirləri və pələngləri də ayaqdan salırdı və həmin 12 gün müddətində vurulan ovların sayı xeyli artdı. Bildirilir ki, ov edilmiş şir, pələng, canavar, tülkü, dovşan, ceyranın ümumi sayı 45 min baş olmuşdu. Bunlardan başqa 12 min baş da çöl atları vurulmuşdu. Elə məhsuldar bir ov edildi ki, vurulmuş heyvanlar yalnız əmir və əyanlar arasında deyil, həm də həmin bölgənin əhalisi arasında bölüşdürüldü. Şah İsmayıl bundan sonra da ov istirahətini davam etdirdi. Qum ətrafından Savəyə yollanan Şah İsmayıl o ərazidə də iki dəfə ov mərasimi təşkil etdirdi. Birinci dəfə 16 min baş, ikinci dəfə isə 15 min baş müxtəlif heyvanlar ov edildi (111).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Çaldıran döyüşü ərəfəsində və Çaldıran döyüşünün gedişində Şah İsmayılın ovla məşğul olması

haqqında da məlumatlar vardır. Osmanlı sultanı Sultan Səlimin Azərbaycan üzərinə qoşun çəkməsi haqqında olan məktubu da Şah İsmayıl İsfahan ətrafında ov mərasimində olarkən almışdı. Elə burada da o, nəhayət kimi Osmanlı sultanının çağırışını qəbul etmək qərarına gəldi və ov mərasimindən birbaşa Çaldırana tərəf istiqamət götürdü. Mənbələr bu ov mərasimini daha çox Osmanlı qoşunlarına qarşı müharibə qərarının verildiyi bir məkan kimi xatırlayırlar. Amma təsəvvür etmək çətin deyildir ki, bu ov mərasimi də kifayət qədər kütləvi və böyük bir mərasim idi. Yuxarıda xatırlanan digər ov mərasimlərindən fərqli olaraq bu ov mərasimi həm də yay fəslində təşkil edilmişdi. Nəzərə alınsa ki, yayda İsfahan ətrafında çox şiddətli istilər olur, belə bir vaxtda ov mərasiminin təşkil edilməsi də istər Şah İsmayıldan, istərsə də onun ətrafındakılardan çox böyük enerji, dözümlü, əzmkarlıq tələb edirdi. Bununla belə onun aparılmasına olan maraq Şah İsmayılı bu çətinliklərdən çəkəndirmirdi. Şah İsmayıl ov edilməsinə o dərəcədə maraq göstərirdi ki, onun hətta Çaldıran döyüşünün başlandığı gün də ovda olması haqqında bəzi mənbələrdə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin hər an başlaya biləcək döyüşə hazırlıq işlərini bir kənara qoyaraq Şah İsmayılın və ya qızılbaş əmirlərinin ox-kamanla bildirçin ovuna yollanmaları heç də inandırıcı görünmür. Əslində isə doğruluğu şübhə yaratsa belə, Şah İsmayılın adının Çaldıran döyüşü ərəfəsində ov aparması ilə bağlanması daha çox Şah İsmayılın ov mərasimlərinə olan marağının qabardılması ilə bağlı ola bilərdi. Şah İsmayılın ova dərindən bağlılığını isə inkar etmək mümkün deyildir.

Mənbələrdə Şah İsmayılın ov mərasimlərində olduğu zaman bəzi arzu edilməz hallarla qarşılaşması haqqında da məlumatlar vardır. Məsələn, belə hadisələrdən biri 1518-ci ildə yenə də İsfahan ətrafında baş vermişdi. Amma bura gəlməmişdən əvvəl, həmin ilin baharının əvvəlində Şah İsmayıl Surluğ yaylağında oldu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, orada bir müddət balıq ovuna maraq göstərdi, sonra yolunu Bisütuna saldı. Burada olarkən də Şah İsmayıl ovla məşğul olmaq imkanını əldən vermədi. Şah İsmayıl

yazı və yayı bu bölgədə qaldı və bu zaman ciddi bir tarixi hadisə baş vermədiyindən güman etmək olar ki, həmin vaxt o, ov mərasimlərinə çox vaxt ayırdı. Şah İsmayıl həmin ilin sentyabrında Quma gəldi və burada Mazandaran və Rüstəmdar hakimlərinin itaətsizliyi haqqında məlumat aldı. O, Durmuş xanla Zeynal xanın rəhbərliyi altında böyük bir qoşun dəstəsini həmin hakimlərin itaətsizliyinin aradan qaldırılmasına göndərdi. Şah İsmayıl özü isə bu yürüşdə iştirak etmədi və ətrafındakılarla birlikdə İsfahana doğru hərəkətə başladı. Rey yaxınlığında onun səhhəti pisləşdi. Mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl ciddi bir xəstəliyə tutulmuşdu və onun bu xəstəlikdən çarə tapması üçün şəxsi həkimi olan Mövlana Əlaəddin Məhəmməd ibn Sədrəddin xeyli çalışmalı oldu. Bu həkimin söyləri nəticəsində Şah İsmayılın səhhəti düzəldi və sonrakı günlərdə o, ovla məşğul oldu. Həmin günlərdə Şah İsmayılın şəxsi həkimi də xəstələndi. Lakin onun həyatını xilas etmək mümkün olmadı. Bildirilir ki, yas mərasimindən sonra Şah İsmayıl bir müddət də həmin bölgədə qalmalı oldu və bu müddət ərzində də o, bir neçə dəfə ov mərasimində iştirak etdi. “Rövzətüs-səfəviyyə” müəllifinin yazdığına görə, bu ovların gedişində 15 min baş heyvanı ovlamaq mümkün oldu (112).

Digər bir hadisə isə 1513-cü ildə Şah İsmayılın Xorasan yürüşünün gedişində baş verdi (bu barədə yuxarıda geniş məlumat verilmişdir). Şah İsmayıl Hisari Şadman ətrafında olarkən yaxınlıqdakı yaşıllı vadilərin birinin seyrinə və orada ov edilməsinə dəvət edildi. Şah İsmayıl da belə bir fürsəti əldən vermədi və həmin vadiyə yollandı. Amma bu zaman mindiyi atın yıxılması üzündən Şah İsmayıl özü də yerə yıxıldı. Başlı zərblə daşa çırpıldığından bir neçə gün huşsuz vəziyyətdə qaldı. Bir də bir neçə gündən sonra özünə gəldi (113)

Avropalı tacirlərin verdiyi məlumata görə, Şah İsmayılın Xoyda tikdirdiyi sarayın üç kiçik bürcü maral buynuzlarından düzəldilmişdi. Həmin bürcələr xüsusi olaraq təsvir edildirdi və bildirirdi ki, sənətkarlıq baxımından belə bürcələrin dünyada tayı-bərabəri yoxdur. Avropalı tacirlər bu bürcələrə olan heyranlıqlarını təs-

vir etməklə bərabər, Şah İsmayılın ov edilməsinə olan dərin bağlılığını da qeyd edirdilər (114). Bu təsvirlərlə həm də ona işarə edilirdi ki, üç bürcün düzəldilməsinə lazım olan çoxsaylı maral buynuzlarının əldə edilməsi üçün çoxlu sayda maralın ovlanmasına ehtiyac var idi. Şah İsmayılın həyatında isə belə ov mərasimlərinin sayı çox idi.

Həyatının son günlərində də Şah İsmayıl ova yollanmışdı. Bu dəfə o, ov üçün səltənət paytaxtından xeyli uzağa, Şəkiyə üz tutdu. Çünki bu bölgədə çoxlu sayda çöl atlarının olması Şah İsmayılın marağına səbəb olmuşdu. Amma bu səfər onun həyatının son səfərinə çevrildi. “Əhsənüt-təvarix” müəllifi bu barədə belə yazırdı: “Şikar havası və bahara tamaşa etməyin həvəsi savaşa cıdırı şahsüvarının (Şah İsmayılın) başında peyda oldu. O, Təbrizdən köç edib Şəki tərəfə hərəkət etdi. Ali göstəriş verildi ki, qazilər və ayanlar dayandıqları yerdən çöl atlarını (cüyürləri) qovub o bölgənin mövqelərindən birində toplansınlar. Onlar şahın əmrini icra etdilər. Elə ki cərgə tərtib olundu, cüyürləri tutdular. O əsnada Şəki valisi Həsən bəy bol peşkəşlə asıman nişanlı dərgaha gəldi və [şahın] kimyə kimi təsirli nəzəri qarşısına çıxdı. O həzrət (Şah İsmayıl) ovdan qayıdıb ata-babasını ziyarət etdikdən sonra Səraba yönəldi və Sayın-gədiyində dayandı. Həmin məqamda o həzrətin səhhəti pozuldu” (115).

3.Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətləri

Şah İsmayılın fiziki və döyüş keyfiyyətlərinin formalaşmasında onun etnik mənsubiyyətinin təsirini qiymətləndirməmək doğru olmazdı. Döyüşçü kimi doğulmaq və yaşamaq dövrün hər bir türkü üçün ayrılmaz mövcudluq şərti idi. Türk həyatında igidlik, döyüşkənlik ənənələri əsrlərdən bəri davam etməklə Şah İsmayılın dövründə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda idi. Şah İsmayılın dövründə də, onun hərəkəta başlaması ərəfəsində də Azərbaycan ərazisində türk dövlətlərinin meydana gəlməsi məhz türk tayfalarının döyüşkənliyi ilə şərtlənirdi. Normal sağlamlıq duru-

muna malik olan hər bir türk həyatını at belində keçirməklə bir döyüşçü kimi yaşayırdı. Bir sözlə döyüşçü olmaq hər bir türk üçün dövrün zəruri tələbi idi və bu tələbdən kənar qalmaq zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmamaq kimi qəbul edilə bilərdi. Mənsub olduğu türk mühiti Şah İsmayılın babasını da, atasını da, onun qardaşlarını da və eləcə də özünü bir döyüşçü kimi formalaşdırmışdı. Təsadüfi deyil ki, Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) döyüşçü kimi formalaşmasına təsir göstərə biləcək yaxın ətrafı da türk-qızılbaş əmirləri idi.

Potensial düşmənlərin döyüş qabiliyyətinin də Şah İsmayılın fiziki keyfiyyətlərinin və döyüş vərdişlərinin formalaşmasına təsiri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) bilirdi ki, hərəkətinin sona çatdırılması və yeni bir dövlətin əsasının qoyulması üçün hansı qüvvələrlə qarşılaşmalı olacaqdır. Bu qüvvələr arasında Şirvanşahlar dövlətinin, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin qoşunları kimi güclü qoşunlar var idi. Həmin qüvvələrin böyük potensiala malik olmasının nəticəsi idi ki, babası Şeyx Cüneyd, atası Şeyx Heydər və qardaşı Sultan Əli Mirzə həyatları ilə vidalaşmalı olmuşdular. Şah İsmayıl bu qoşunlara o zaman qalib gələ bilərdi ki, həm də fiziki baxımdan öz düşmənlərindən güclü olsun. Yəni, qarşı tərəfin döyüş potensialı Şah İsmayılı (İsmayıl Mirzəni) də məcbur edirdi ki, uyğun fiziki keyfiyyətlərə malik olsun.

Şah İsmayıl fiziki keyfiyyətlərinin kamilliyi ilə necə heyrət yaradırdısa, mənəvi keyfiyyətlərinin mükəmməlliyi ilə də o dərəcədə heyrət yaradırdı. Məhz bu keyfiyyətlərin qarşılıqlı vəhdəti və dialektikası Şah İsmayılın bir fenomen kimi tarix səhnəsinə çıxmasına zəmin yaratmışdı. 12-13 yaşlarında ətrafında real qüvvə olmadan yeni dövlət yaradılması uğrunda mübarizəyə başlaması da bu fenomenin əyani nümayişi idi.

Dünya tarixində Şah İsmayıl yaşında və hətta ondan da gənc yaşlarında hakimiyyət taxt-tacına yiyələnmək halları olmuşdur. Elə Şah İsmayılın oğlu Təhmasib Mirzə 10 yaşında ikən Səfəvi taxt-tacına sahib olmuşdu. Amma Təhmasib Mirzə atasından fərq-

li olaraq taxt-taca hazır vəziyyətdə sahib olmuşdu. Şah İsmayıl isə əksinə, özü bayraq qaldıraraq hərəkata başlamış və bu hərəkati ilə yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdu. Bu mənada Şah İsmayılın dövlətçilik nümunəsi dünya tarixində bənzəri olmayan və yəqin ki, bir daha təkrarlanmayacaq bir nümunədir. Bununla, türk dövlətçilik tarixinə də əhəmiyyəti heç zaman sönməyəcək bir səhifə yazılmışdır. Belə bir zirvənin fəth edilməsi isə fiziki keyfiyyətlərlə bərabər, Şah İsmayılın həm də yenilməz iradəyə, mübariz əqidəyə, misilsiz təşkilatçılıq istedadına malik olması ilə mümkün olmuşdu.

Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına onun mürşidi-kamil olması, siyasi əqidəsi və etnik-millî dəyərləri xüsusi təsir göstərirdi. Hələ uşaq yaşlarından mürşidi-kamil məqamı onun üzərinə çox böyük məsuliyyətlər qoymuşdu. Bununla, o, bir tərəfdən etiqad dəyərlərinin kamilliyini ortaya qoyaraq ardınca gedənlərin etimadını itirməməli, bir tərəfdən Səfəvi xanədanının, yəni öz əcdadlarının etiqada bağlı olan ənənələrini davam etdirərək daha da inkişaf etdirməli, digər tərəfdən də öz həyat mövqeyi ilə mürşidi-kamilliyə layiqliyini nümayiş etdirməli idi. Bir daha qeyd edilməli idi ki, müridlər üçün Səfəvi təriqəti haqqın tanınması, haqqa ibadət yolu kimi qəbul edilirdi və mürşidi-kamil də bu yolda onların dini-mənəvi rəhbəri olmalı idi. Yəni mürşidi-kamil özündə elə keyfiyyətləri cəmləşdirməli idi ki, on minlərlə insanın inancının simvoluna çevrilməli idi. Şah İsmayıl bu keyfiyyətləri özündə formalaşdırmışdı və əcdadlarının sufi ənənələrini müridlərinə nümunə olacaq səviyyədə davam etdirirdi.

Hələ uşaq yaşlarından mürşidi-kamil məqamını öz üzərinə götürməsi onun mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına aparıcı təsir göstərmişdi. Çünki başqa halda on minlərlə müridi öz ətrafında toplaya və onları öz hərəkətinə səfərbər edə bilməzdi. Ona görə idi ki, minlərlə Səfəvi müridi Şah İsmayıl hərəkətinin başlanğıcında qızılbaşların sırasına qoşulmağı özlərinin dini və mənəvi borcu hesab etdilər və islam bayrağı altında yeni bir səltənətin yaradılması yolunda döyüş meydanına atıldılar. Müridləri şübhə

etmirdilər ki, Şah İsmayıl öz mübarizəsi ilə müqəddəslərin iradəsini əks etdirir. Başqa sözlə, onun şəxsində müqəddəslərin iradəsindən irəli gələn keyfiyyətlər toplanıblar, onun sözü və mövqeyi haqqdır. Şah İsmayıl dini-mənəvi keyfiyyətləri ilə öz döyüşçülərinin elə inamını qazana bilmişdi ki, onların çoxu müəyyən hallarda mürşidi-kamilin kəramətinə arxalanaraq döyüş meydanına zirehsiz və təchizatsız atılırdılar. Venesiyalı tacir Ancoletto bu barədə öz qeydlərində belə yazırdı: “Belə demək olar ki, hamı bu cavan şəhriyari pərəstiş səviyyəsində sevirdilər. Xüsusilə, qoşun əhli ki, onların çoxu zireh geyinməmiş döyüş meydanına qədəm qoyurdular. Adətən, bu qrup sinələri açıq meydana daxil olurdular” (116).

Şah İsmayılın dini etiqadı və mürşidi-kamilliyi onun siyasi əqidəsinin də formalaşmasına öz təsirini göstərirdi. Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın bütün mənəvi, dini-ideoloji keyfiyyətləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı təsire malikdir və onların hər hansı birini digərindən təcrid edilmiş halda baxılması qeyri-obyektiv qənaətlərə gətirib çıxara bilər. Onun siyasi əqidəsinə gəlicə, qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın dini mövqeyi siyasi təsirlərlə çulğaşmışdısa, siyasi əqidəsi də dini dəyərlərin təsiri altında formalaşmışdı. Şah İsmayılın hərəkətinin mahiyyətində dini maraqları ilə siyasi maraqları vəhdət halında idi və bu maraqlar dövlətçilik maraqları çərçivəsində səmərəli şəkildə əlaqələndirilmişdi.

Siyasi təfəkkürü, duyumu və qabiliyyəti Şah İsmayıl fenomeninin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Öz hərəkətinə başlamaqla Şah İsmayıl təriqət liderliyi ilə bərabər, həm də siyasi liderliyi öz üzərinə götürdü, çox böyük qüvvələri başladığı siyasi mübarizəyə səfərbər etdi və onlara rəhbərliyi də uğurla başa çatdırdı. Hələ ki-fayət qədər az yaşında olmasına baxmayaraq, ətrafında cərəyan edən siyasi prosesləri öz hərəkətinin maraqları çərçivəsində dəqiqliklə dəyərləndirməsi, öz hərəkətinə başlaması üçün münasib anın düzgün müəyyənləşdirilməsi, real siyasi məqsədlər ortaya qoyması Şah İsmayıl fenomeninin başqa bir təsdiqidir. 14 yaşında ikən öz siyasi mübarizəsini Səfəvi dövlətinin əsasının qoyulması

ilə başa çatdırması isə Şah İsmayılın həm də dövlətçilik təfəkkürünün əyani nümayişi idi.

Böyük bir səltənəti qurmağa qadir olan yenilməz siyasi iradənin Şah İsmayıl da necə formalaşması özü heyrət doğuracaq bir haldır. Çünki siyasi proseslərin baş verdiyi məkandan kənar olmaqla Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) uşaqlıq əyləncələrinə daha çox vaxt ayırması daha məntiqli görünəcəyi halda, özündə bir siyasi duyum və iradə formalaşdırma bildi, çoxlu sayda müridlərini öz ardınca bu siyasi mübarizəyə qoşa bildi və bu mübarizənin çətinliklərindən çəkinmədi. Hətta babasının, atasının və qardaşının qoşulduqları siyasi mübarizədə öz həyatlarını itirməsi də Şah İsmayılın siyasi iradəsini qıra bilmədi. Şah İsmayıl qədər Səfəvi təriqət hərəkatının siyasiləşməsinin artıq müəyyən təcrübəsi var idi. Şah İsmayılın böyüklüyü isə onda oldu ki, uşaq yaşlarında olmasına baxmayaraq, zəifləmiş həmin hərəkata yeni bir nəfəs gətirdi, bu hərəkatın taktikasını, strategiyasını müəyyənləşdirdi, səltənət hüdudunda mövcud olan dövlətlərin daha təkmilləşmiş bir nümunəsini tarixə bəxş etdi.

Şah İsmayıl öz siyasi təfəkkürü ilə həm Azərbaycan torpaqlarını, həm də Azərbaycan ətrafında olan torpaqları vahid dövlət daxilində birləşdirdi, siyasi parçalanmalara, silahlı çəkişmələrə son qoydu, səltənət tərkibində olan xalqların sabit və inkişafda olan həyatına təminat yaratdı. Bununla, Şah İsmayıl bir tərəfdən özünün siyasi liderlik keyfiyyətlərini, digər tərəfdən də dövlət idarəçiliyi keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi.

Bir çox tədqiqatçılar Şah İsmayılı həm də İranın milli birliyinə nail olmuş dövlət xadimi kimi dəyərləndirirlər. O, doğrudan da, həm də İran arealında parçalanmalara son qoydu və hazırkı İranın sərhədlərinin müəyyənləşməsində öz tarixi rolunu oynadı. İngilis filoloqu Edvard Braun Səfəvilər xanədanının, o cümlədən də Şah İsmayılın İranın bir dövlət daxilində qurulmasındakı roluna münasibətini belə bildirirdi: “Mən “İran ədəbiyyatı tarixi” kitabının (Səfəvi dövrünə aid) dördüncü cildini yazarkən çap olunmamış bir neçə nadir kitaba Şah İsmayıl və digər səfəvilər ilə bağlı

olaraq müraciət etdim və həqiqətdə İranın yaradıcısı olan bu ali əsilli ailənin əhəmiyyətini az-az başa düşməyə başladım.

...Həqiqətən, belə nəzərə çarpır ki, iranlılar indiyə kimi Şah İsmayılın qədrini bilməmişlər. O, türk Sultan Mahmud Qəznəvidən, sünni təəssüblü səlcuqlardan, tatar Teymurdan mənim fikrimcə ...sitayış və ehtirama daha layiqlidir". Müəllif sonra əlavə edirdi ki, indiyə qədər şərqdə və qərbdə çap olunan tarix kitablarının heç birində Səfəvilərin tarixi lazımı şəkildə öz əksini tapmamış və iranlılar da İranın milli ruhunun oyadılması ilə bağlı Səfəvilərin tarixinə nüfuz edə bilməmişlər. E.Braunun fikrincə, ərəb istilalarından sonra səfəvilər ilk dəfə olaraq İrani birləşdirdi və onun qədim sərhədlərini bərpa etdi (117).

Məlumdur ki, Şah İsmayıl yalnız İrani deyil, İran arealından kənarında olan əraziləri də öz səltənətində birləşdirdi və ona görə onun dövlətçilik fəaliyyətinin yalnız İran arealı ilə məhdudlaşdırılması heç də bütün tədqiqatçıların gəldiyi qənaət deyil.

Gənc yaşlarında olmasına baxmayaraq, Şah İsmayılın dövlətçilik təfəkkürünün əhatəliliyi onun şəxsiyyətinin başqa dəyərli bir tərəfidir. Dövlət idarəçilik təcrübəsindən uzaq olmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl böyük səltənət daxilində səbatlı bir nizam bərqərar edə bilmişdi. Bunun üçün Şah İsmayıl kifayət qədər işlək və çevik bir idarəçilik sistemi yarada bilmişdi. Hər şeydən əvvəl Şah İsmayıl özü idarəetmədə çevikliyi ilə seçilirdi. Dövrün hakimlərindən fərqli olaraq, Şah İsmayıl öz dövlət idarəçiliyini yalnız saray daxilində qurmamışdı. O, çox tez-tez yerini dəyişər, səltənətinin müxtəlif bölgələrində düşərgə salar və uzun müddət həmin düşərgədə qalardı. Yəni, Şah İsmayıl saray rahatlığı ilə qənaətlənən bir hakim deyildi və saraydan kənar həyat keçirməkdən heç də çəkinməzdi (118). Səltənət vilayətlərində uzun müddətə düşərgə salmaqla Şah İsmayıl həm yerli idarəçiliklə yaxından tanış olur, həm də vilayətlərin vəziyyətini yaxından müşahidə edə bilirdi. Ov mərasimləri ilə bağlı vilayətlərə yollanmasını və orada müəyyən müddət vaxt keçirməsinin də Şah İsmayılın dövlət idarəçiliyi ilə bağlılığını istisna etmək olmaz. Çünki onun vilayət-

lərə səfəri, heç şübhəsiz ki, yerli hakimləri öz vəzifələrinə daha ciddi yanaşmağa sövq edirdi.

Dövlət idarəçilik sistemində Şah İsmayıl peşəkarlığa böyük dəyər verirdi. Baxmayaraq ki, Şah İsmayıl mühüm dövlət vəzifələrinə etibar etdiyi adamların təyinatına daha çox üstünlük verirdi, bununla belə, idarəçilik təcrübəsi və məharəti təyinatlar zamanı əsas tutulurdu. Əvvəlki fəsillərdən də məlumdur ki, Şah İsmayıl vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyən əmirlərini başqaları ilə əvəz edirdi. Dövlət idarəçiliyində peşəkarlığa nail olunması üçün Şah İsmayıl Ağqoyunlu sarayında vəzir olmuş Mirzə Zəkəriyə Keçəçini öz sarayına dəvət etmiş və onu vəzir vəzifəsinə təyin etmişdi. Peşəkarlığın artırılması üçün Şah İsmayılın başqa təyinatlar aparılması da məlumdur. Bu təyinatlar zamanı özünü doğrultmayan əmirlər də tapılırdı. Məsələn, Şah İsmayılın oğlu Təhmasib Mirzənin lələsi Əmir xan Mosullu Xorasan vilayətinin idarəçiliyi zamanı ciddi nöqsanlara yol vermiş və bununla idarəçilik nizamının pozulmasına yol açmışdı. Şah İsmayıl dərhal buna öz münasibətini bildirdi, Əmir xan Mosullunu vəzifəsindən azad etdi və onun yerinə başqa bir əmiri təyin etdi.

Şah İsmayılın idarəçilik sistemində rüşvətxorluğu da görmək mümkün deyil. Doğrudur, bu bələnin hansısa konkret hallarının olması istisna edilə bilməz. Amma Səfəvi dövlətinin, xüsusən, səfəvilərin son dövrünə xas olan rüşvətxorluq Şah İsmayılın sarayında mövcud deyildi. Vəzifə sahibləri rüşvət əvəzində həmin vəzifələrə təyin edilmirdilər. Şah İsmayılın özündə də bu bəlaya meyilliliyi görmək mümkün deyildi. Rüşvəti əvəz edə biləcək qiymətli hədiyyələrin şaha bağışlanması mərasimləri də Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə rəvac tapmamışdı. Yəni, Şah İsmayıl özü bu məsələdə bir nümunə idi və onun əyanları da Şah İsmayılın bu mövqeyindən xəbərdar idilər. Əyanların maddi ehtiyaclarının aradan qaldırılması üçün isə Şah İsmayıl onlara böyük torpaq sahələri bağışlayırdı. Yüksək vəzifəli əmirlərə müəyyən vilayətlərin hakimliyi həvalə edilirdi və həmin vilayətlər də əmirlərin gəlir mənbəyini təşkil edirdilər. Səfəvi və qızılbaş əmirləri yaxşı bilirdi-

lər ki, dövlətə sədaqət və yüksək peşəkarlıq onlara yüksək vəzifələrlə bərabər, həm də vilayət hakimliyi də təmin edirdi. Bununla da onlar öz yüksək dolanışıqlarını təmin edə bilirdilər. Şah İsmayıl dövrünün əmirləri yaxşı bilirdilər ki, dövlətə sədaqət və yüksək peşəkarlıq keyfiyyətləri ilə hətta saraydan kənar olan adamlar da qısa müddət ərzində ən yüksək vəzifələrə sahib ola bilərdilər. Məsələn, Mirzəşah Hüseyni İsfahaninin vəkil vəzifəsinə təyin edilməsi buna nümunə ola bilərdi. Bu adam əvvəllər İsfahan hakimi Durmuş xanın yanında çox da yüksək olmayan bir vəzifədə çalışırdı. Amma onun idarəçilik keyfiyyətləri aşkar olunandan sonra Şah İsmayıl onu sarayına gətirmiş və dövlət vəkili vəzifəsini ona həvalə etmişdi.

Doğrudur, Mirzəşah Hüseyni İsfahandan idi. Amma Şah İsmayıl dövlət idarəçilik sistemində məsul vəzifələrə türk əmirlərin təyin edilməsinə daha çox üstünlük verirdi. Bu, bir tərəfdən Şah İsmayıl hərəkətində türklərin aparıcı rolu ilə bağlı idisə, digər tərəfdən də sözsüz ki, türklərin Şah İsmayıl yanında daha böyük etimad sahibi olmasından irəli gələ bilərdi. Tədqiqatçılar da haqlı olaraq qeyd edirlər ki, qızılbaşlar Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində səltənət daxilində yüksək təbəqəni təşkil edirdilər və cəmiyyətdə yuxarı yeri tuturdular. Bildirilir ki, qızılbaş əmirləri İran arealının əhalisini “tacik” adlandırırdılar ki, bu da yerli əhalinin qəzəbi ilə qarşılaşırdı. Tədqiqatçıların fikrincə, qızılbaş əyan və əmirləri yerli farsdilli əhalini qəsdən “tacik” adlandırırlar və bununla, onlar özlərinin səltənət daxilində imtiyazlı təbəqə olduğunu qabartmağa çalışırdılar. O da əlavə olunurdu ki, qızılbaş (türk) əmirlərinin səltənət daxilində yüksək məqam əldə etməsi və onların farsdilli əhalidən fərqlənməyə çalışması ictimai parçalanmaya aparırdı. Amma məlumdur ki, Şah İsmayıl dövründə belə bir parçalanma yox idi və etnik mənsubiyyətinə görə əhali arasında xüsusi bir gərginlik mövcud deyildi. Yuxarıdakı fikirlərin sahibi olan müəllif özü də etiraf etmək məcburiyyətində qalırdı ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə türk əmirləri və əyanları səltənət daxilində gərginlik yaradacaq hakimiyyət davasına girişməmiş və

bununla, gərginliyə də yol açmamışdılar (119). Bu, əslində, Şah İsmayıl dövründə mümkün deyildi. Çünki Şah İsmayıl bütün əmirilər üçün həm mürsidi-kamil idi, həm də hökmdar idi və onların Şah İsmayıla bağlılığı, əsasən, etiqad üzərində qurulmuşdu. Şah İsmayıl da ətrafına o insanları toplamışdı ki, onların etiqadına əmin idi və öz mənəvi tələblərini onlara sirayət etdirə bilmişdi.

Şah İsmayıl istər əyan və əmirilər arasında, istərsə də qoşunlar və əhali arasında böyük hörmət və ehtirama malik idi. Bu hörmət və ehtiramı şərtləndirən səbəblərdən biri də onun kifayət qədər səxavətli bir insan və şah olması idi. Şah İsmayıl var-dövlət hərəsi olmadığı kimi, onun toplanmasında ifratçılığı da qəbul etmirdi və onun bu keyfiyyəti ətrafındakılar tərəfindən də layiqincə qiymətləndirilirdi. Şah İsmayıl tarixinin tədqiqatçıları da, ümumən, onun bu keyfiyyətinin varlığını etiraf edir və təsdiq üçün çoxlu sayda faktlara da müraciət edirdilər. Tədqiqatçılardan biri hətta Şah İsmayılın bu keyfiyyətini onun şücaəti ilə müqayisə edir və yazırdı ki, Şah İsmayıl döyüş meydanında necə şücaətli idisə, insanlara münasibətində də o dərəcədə səxavətli idi. Əlavə edilirdi ki, məhz bu cəhətinə görə Şah İsmayıl ümumun sevimlisinə çevrilmişdi (120).

Şah İsmayılın səxavətliliyi həm dövlət idarəçiliyində özünü göstərirdi, həm də müharibə qənimətlərinin bölüşdürülməsində. O, sələtənət əhalisinin gün-güzəranın yaxşılaşdırılması üçün vergilərin müəyyənləşdirilməsinə, onların bağışlanmasına xüsusi lütfkarlıqla yanaşırdı. Əhali üçün təyin edilmiş bir sıra vergilər var idi ki, onlar ənənəvi olaraq, hələ Şah İsmayıldan əvvəlki hakimiyyətlər dövründən başlayaraq toplanırdı. Belə vergilərin aradan qaldırılması üçün Şah İsmayıl hakimiyyətə gəlməsindən dərhal sonra fərman verdi və belə vergilərin ləğv edilməsini qərarlaşdırdı. Vergilərin bağışlanması ilə bağlı onun başqa qərarlarının olması da məlumdur (121).

Qərb müəllifləri də Şah İsmayılın əhaliyə qarşı səxavətlilik göstərməsini təqdir edirdilər: “Şiələrin padşahı vaxtını müharibələrdə keçirdiyindən ölkənin abadlaşmasına diqqət yetirirdi və 24

illik hakimiyyəti dövründə altı dəfə (yəni orta hesabla hər dörd ildə bir dəfə) bütün səltənət hüdudunda əkinçilərin vergilərini onlara bağışladı. Ona dedilər ki, əgər vergilər daxil olmasa xəzinə boşalacaqdır. Şah İsmayıl isə cavabında dedi ki, əkinçi öz mövcudluğunu itirməkdənsə mənim xəzinəmin boş qalması daha yaxşıdır” (122).

Şah İsmayılın əhalinin müxtəlif vergilərdən azad edilməsi haqqında verdiyi fərmanlardan biri Azərbaycan dilində də elmi dövriyyəyə çıxarılmışdır. Həmin fərman belə idi: “Ruziləri paylaşdıran, kəramətli əxlaqı [bəndələrinə] verən əzəməti uca, qətiyyətli dəlilləri açıq-aşkar, ehsanı geniş olan uca Allah, nur saçan dövlətimiz, əzəmətli səltənətimiz və böyük xilafətimizi “Səni insanlara imam (dini rəhbər, başçı) təyin edəcəyəm” [ayəsini bizə şamil etmək vasitəsilə] zinətləndirib bizim fatehlik qabiliyyətimizi və rəhbərliyimizi “Biz səni yer üzündə xəlifə (və ya əvvəlki peyğəmbərlərə xələf) etdik” [ayəsində qeyd etdiyi kimi] aləmin bizə müti olması hökmü ilə bəzədilmiş və cümlələnmişdir. Həmişə bütün diqqət və fəaliyyətimizi mübarək hakimiyyətimiz və gündən-günə genişlənən xilafətimiz dövründə [təbəçiliyimizdə olan] tayfa və xalqların rifah və rahatlıq içində yaşamasına yönəlmişik. Xüsusilə ən ali əsil-nəcəbət, mənəvi fəzilətlər və insani dəyərlərlə zinətlənmiş bir firqənin hörmətini saxlamağı özümüzə vacib və xoşbəxtlik rəmzi hesab edirik. Buna görə də mübarək və xoş ovqatda şərəfətli, səadət və ucalıq mücəssəməsi, alicənabların alicənabı, millətin, ucalığın və dinin əzəməti olan Xacə Əbülqasim əl-Cami hüzurumuza gələrək kəndarımı öpmək şərəfinə nail oldu. Onun imamət və vilayət ailəsinə nisbət əqidəli olduğu və [bu əqidənin] ürəyinin dərinliyinə saldıdığı nurun təsiri məlum oldu (Əhli-beyt aşiqi olması məlum oldu). Padşahın lütfünü nümayiş etdirmək məqsədi ilə Ona Loy (Əjdaha) ilindən başlayaraq hər il Cam vilayətinin “malcəhət”indən soyurqal formasında on Təbriz tüməni məbləğində həmişəlik olaraq bağışladıq. Qeyd edilən məbləği hər il adı qeyd olunan Xacənin əkinçilik işlərinə nəzarət edən şəxsdən pula çevirməsini [tələb edib] az və ya çox olması yoxlanılaraq

qaytarılsın. Bir şey azaldıb və ya çoxaltmasınlar. Az və ya çox olmasına tamah salmasınlar. Bu barədə səhlənkarlıq və ya ucuzluğa (süründürməçiliyə) yol verməyərək ona qarşı həmişə mehribanlıq etsinlər. Bu bəxşişi qalıcı dəftərlərdə qeyd edib yazsınlar. Həmin xacəyə, övladları və nəvələrinə nəsilbənəsil çatsın və hesabı soruşulmasın. Hər il bu barədə yeni icazə kağızı tələb etməsinlər. Habelə böyüklərin ağası xacə Cəlaləddin Məhəmmədə də mərhəmət göstərərək onun Cam vilayətində olan əkinlərinə nəzarət edən şəxsdən 5000 Təbriz dinarı məbləğində [alaraq] ona hədiyyə və soyurqal verilməsini əmr etdik.

Qeyd olunan vilayət, ona tabe və birləşən [bölgələrin] dağaları, başçıları, kələntərləri, divan işləri üzrə rəhbər və vergi yığanları, mühüm [tapşırıqları] icra edənləri, sultanın xidmətçiləri (bir-başa padşaha tabe olanlar) mübarək fərmanının həmişə hər yerdə (dörd tərəfə) aidiyyəti (nufuzu, təsir qüvvəsi) olduğunu bilməlidirlər. Ümumiyyətlə, heç bir halda ondan kənara çıxmamalı və dəyişdirilməməlidir. Bu yaxşılığın davam etməsi və möhkəmlənməsi üçün çalışmalıdırlar. Geri tələb etmək və maneə yaratmadan çəkinərək müstəsna [hal hesab edib] qorusunlar. Hər il yeni sənəd tələb olunmasın, əmrə itaətsizlik edilməsin. İxracat, əvarizat, ulafa, qonalqa, bigar, tərh, səvari, peşkəş, salami, bayramlıq və novruzi, daruğegi, sərçomaği, təhmil, sərşomari, tövcihat, ittifai, piyadə və süvari vergilərinə və digər divani işlərinə görə onları narahat etməsinlər və onların evlərində nüzl etməsinlər. Onların heyvanlarından ulağ alınmasın. Əkinçilər və onlara aid olanlara əvvəlki əmrdə [olduğu kimi] adambaşına [vergi növünə] görə əliuzunluq etməsinlər və yeni qanun qoyulmasın, bu istiqamətdə üzr qəbul edilmir (qısa qələm və addımları vardır), onlara hörmətlə yanaşmağı, izzət və ehtiram göstərməyi zəruri hesab edin. [Növbəti] ali, yüksək, şərəfətli və izzətli möhürlənmiş məktub [gəlincəyə qədər] etimad edib beləcə davam etsinlər” (123).

Şah İsmayıl bununla bir daha göstərirdi ki, onun sözü ilə əmələləndə bir vəhdət vardır və mürşidi-kamil kimi istər müridlərinin, istərsə də adi insanların yaşayışına biganə deyildi. Yuxarıdakı fər-

mandan da görünür ki, əhali üzərinə çoxlu sayda vergilərin qoyulmasına və onların tələb edilməsinə Şah İsmayıl razı deyildi. İstinad olunan məlumatlar da onu göstərir ki, vergilərin əhaliyə bağışlanması davamlı xarakter daşıyırdı.

Şah İsmayılın səxavətliliyini nümayiş etdirən fərmanlardan başqa biri də Dizmar seyidlərinin vergilərdən azad edilməsi ilə bağlı imzaladığı fərman idi. Bu fərman həm də Şah İsmayılın insanlar arasında hörmət və nüfuz sahibi olan seyidlərə necə böyük qayğı ilə yanaşdığını təsdiq edirdi. Həmin fərmanın mətni belədir:

“Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə.

Hökm Allahındır.

Qalibiyyət atası Şah İsmayıl Bahadur əl-Səfəvi sözüdür.

Dizmar vilayətinin divan işlərinə vəzifədar olan və ən mühüm hökmranlıq vəzifələrini həyata keçirən əmirləri, hakimləri, darğaları, amilləri və mübaşirləri bilsinlər ki, [quranda] dürr kimi düzülmüş [onlara deyin ki, sizdən, yaxın dostluqdan başqa heç bir sual etmir və heç bir mükafat istəmirik] sözünün tələb etdiyinə görə, böyük seyidləri möhkəmlətmək və himayə etmək ədalət şüarlı sultanlar və səma qüdrətli xaqanların vacibləri sırasında və zəruriyyət cümləsində olan vəzifələrindəndir. Bu məsud saatlı vaxtlarda şahə layiq sonsuz qayğı, şahlıq mərhəməti və mehribanlığı hörmət sahibləri olan əzəmətli və kərəmətli seyidlərin əhvalına şamil və arzularına öhdəçi olmuşdur. Peyğəmbərin [ona salam olsun] ən yaxşı övladının [hökmranlığı] günlərində əzəmətli seyidlər və nəciblərin xəlifələri Seyyid Ziyaəddin Rza, Seyyid Məhəmməd, Seyyid Cəfər, Seyyid Amir və qardaşlarına xeyirxahlıq niyyəti buyurub, onları malucəhat və divan hüququndan düşüncəli surətdə, bütünlüklə azad etdik və bağışladıq, vergilərdən və yazılı göstərişlərdən kənar edilməyə layiq buyurduq. Lazımdır hökmə müvafiq surətdə rəftar edərək malicəhat, ixracat, xariciyyat, hökmlü və hökmsüz əvarizat adı ilə ələfə, ulufə, qonılqa, ulaq, ulam, bigar, şikar, tər, dəstəndaz, eydi novruzi, zərpareyi pişkəş, savari, çerik, ona yardım, məlikanə, mühəssilanə, yüzə dörd, sədrlik haqqı, vəzirlik haqqı, amillərin çalışma haqqı, darğalıq haqları, yetişdirilmiş

məhsulun qiymətini müəyyənləşdirmək və torpaq sahəsini müəyyən etmək haqqı verilmiş vədi yerinə yetirmək haqqı, qala və keşikçixana ixracatı, yüzə bir, yüzə iki və maluxaricə aid oluna biləsi digər divan mükəlləfiyyətləri və şahlıq tələbatından hər ad və qayda ilə olursa-olsun əziyyət verməsinlər və təcavüz etməsinlər. İstər azacıq, istərsə də çoxlu tamah və təvəqqe etməsinlər.

Hökmü dəyişmək və əvəz etmək niyyətindən mühafizə olunan və qorunan hesab etsinlər. Ötən göstəriş və davam edən qanun mövcubincə bağışlanmış və azad olunmuş bilərək heç bir həvalə və tələb etməsinlər. Qeyd olunanları əzizləməyi və hörmətləndirməyi lazım bilsinlər. Onların minnətdar və [ya] şikayətçiliyinin təsirli olmasını bilsinlər. Mübarək fərmanın tələbatından yanılmasınlar. Həmin qayda ilə rəftar etsinlər və bu mövzular üçün hər il yeni qeyd və əmr tələb etməsinlər. [Hökm] bütün dünyanın tabe olduğu yüksək şöhrətli itaət olunmasının yüksək və kəsərli möhürü ilə zinətləndikdə, aydınlaşdıqda və cilalandıqda, etimad etsinlər.

Yüksəyin əmri ilə yazıldı, yüksək allah onu yüksəltsin, nüfuzunu əbədi etsin. O yüksəyə tabeçiliyi və itaətkarlığı ötəri etməsin” (124).

Müharibə qənimətlərinin bölüşdürülməsində də Şah İsmayıl hərəkəta başlamasının elə ilk günlərindən öz səxavətini nümayiş etdirdi. Bununla, bir tərəfdən o, dünya malında gözü olmadığını nümayiş etdirirdisə, digər tərəfdən də döyüşçü zəhmətinə hörmətlə yanaşdığını göstərirdi. Səfəvi qoşunlarına qoşulan hər bir döyüşçü bilirdi ki, onun zəhməti mütləq qiymətləndiriləcək və bununla dolanışığının təmin edilməsi məsələsi onu narahat etməyəcəkdir. Baxmayaraq ki, Səfəvi döyüşçüləri ilk növbədə Şah İsmayılın müridləri kimi onun qoşunlarına qoşulmuş və yeni bir dövlətin qurulması yolunda öz həyatlarını Şah İsmayıla həsr etmişdilər. Amma onlar onu da bilirdilər ki, Şah İsmayıl döyüşçülərinin zəhmətini qiymətləndirmək üçün öz imkanlarından heç vaxt üz çevirməyəcəkdir. Farsdilli tədqiqatçılar da Şah İsmayılın bu keyfiyyətini birmənalı şəkildə təsdiq edir və onun bu keyfiy-

yətini dövlət rəhbəri və bir insan kimi uğurlarının mühüm cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirirdilər (125).

Tədqiqatçılar da etiraf edirdilər ki, hər bir hərbi yürüsdən sonra Şah İsmayıl müharibə qənimətlərini, ələ keçirilmiş torpaqları qızılbaş başçıları arasında bölüşdürürdü. Doğrudur, belə bir iddia da irəli sürülürdü ki, müharibə qənimətlərinin qızılbaş əmirləri arasında bölüşdürülməsi nəticəsində türk tayfaları farsdilli əhali üzərində hakimliyi ələ keçirmişdilər (126). Amma məlumdur ki, Şah İsmayıl müharibə qənimətlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı öz səxavətliyini yalnız türk əmirlərinə deyil, bütün qoşun əhlinə göstərirdi və elə farsdilli tədqiqatçıların təsdiq etdiyi kimi, bunu bütün qoşun əhli də yaxşı bilirdi (127).

Müəlliflərdən biri Şah İsmayılın var-dövlət hərəsi olmaması haqqında belə yazırdı: “Onun vücudunun gözəlliyi elə idi ki, zər-ziba ilə saysız hesabsız qum onun gözündə eyni qiymətə malik idi. Onun yüksək lütfü qarşısında xəzinə ehtiyatları və dəniz dəfinəsi bir günlük səxavəti üçün yetərli olardı. Ona görə də xəzinəsi çox vaxt boş olardı”. Şah İsmayılın şahidi olmuş venesiyalı tacirlər də onun bu keyfiyyətini təsdiq edirdilər. Həmin tacirlərdən biri Şah İsmayılın səxavəti haqqında belə yazırdı: “Xəzər dənizinin adalarından birində əldə etdiyi xəzinə və böyük ehtiyatları qoşun əhli arasında bölüşdürdü. Özünə isə heç nə saxlamadı. Bu səxavətlik böyük siyasət və tədbirlilik idi. Çünki onun nəticəsində hətta sufi olmayan adamlar da onun bayrağı ətrafında toplaşdılar ki, Şah İsmayıldan belə hədiyyələr almağa nail olsunlar” (128).

Mənbələrdə Şah İsmayılın səxavətliyini haqqında çoxlu sayda faktlarla rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, məlumdur ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) hərəkətinin başlanğıcında, hələ Fərrux Yasarla döyüşməzdən əvvəl Sultan Hüseynlə döyüşdü, onu məğlub edərək xeyli qənimət ələ keçirdi. Həmin qənimətlər bütünlüklə Səfəvi qoşunları arasında bölüşdürüldü. Belə qənimətləri Şah İsmayıl Şirvan ərazisindəki Gülüstan qalasının fəthindən sonra da ələ keçirdi. Həmin qənimətlər də Səfəvi əmirləri və döyüşçüləri

arasında bölüşdürüldü və bundan sonra o öz yürüşünü davam etdirdi (129).

Daha böyük qəniməti isə Şah İsmayıl sonradan Əlvənd Mirzəyə qarşı apardığı döyüşün nəticəsi kimi əldə etdi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Təbrizə yetişməmişdən əvvəl Şərurda Əlvənd Mirzəyə qarşı ağır döyüş keçirdi. Ağqoyunlu qoşunlarının bütün səylərinə baxmayaraq, onlar bu döyüşdə ağır zərbə aldılar və böyük həcmdə var-dövləti, əmlakı Səfəvi qoşunlarına təhvil verməli oldular. Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) bu dəfə də əldə etdiyi bütün qəniməti döyüşçülər arasında bölüşdürdü. Həsən bəy Rumlu “Əhsənüt-təvarix” əsərində yazırdı ki, Səfəvi qoşunlarının bu döyüş zamanı ələ keçirdiyi qənimətin onda biri şahların xəzinəsində yox idi (130).

“Əhsənüt-təvarix” əsərində Şah İsmayılın səxavətliliyi haqqında belə cümlələr də var idi: “O həzrət döyüş meydanında xəncər vuran cəngavər (hər fən: “yırtıcı aslan”), əyləncə məclisində isə gövhər yağdıran bulud idi. Son dərəcə səxavətli olduğu üçün tam əyarlı qızıl və dəyərsiz daş onun gözündə eyni şey idi. O qədər alicənab idi ki, dənizin və mədənin hasilatı onun bir günlük bəxşisinə kifayət etməzdi. Əksər vaxtlarda xəzinəsi boş olardı. Ova çıxmağı çox sevərdi və təkbaşına aslan öldürərdi. Əmr etmişdi ki, vəkillər aslan xəbəri gətirənə yəhərli at, pələng xəbəri gətirənə isə yəhərsiz at versinlər və təkbaşına gedib aslanı və pələngi qətlə yetirərdi” (131).

Şah İsmayıl bu əməli ilə, əslində, dövrün şahlarına bir nümunə idi. Bununla o göstərirdi ki, varlanmaq ehtirasından daha yüksək amallar uğrunda, yeni bir dövlət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Səfəvi dövlətinin bərqərar olmasından sonra Şah İsmayılın keçirdiyi böyük döyüşlərdən biri Ağqoyunlu Sultan Murada qarşı aparılan döyüş idi. Bu döyüşdə də Səfəvi qoşunları böyük həcmdə qənimət ələ keçirdi və həmin qənimət də döyüşçülərə paylandı. Mənbə məlumatına görə, o qədər qənimət ələ keçirilmişdi ki, hər bir qorçu ən azı dörd dəvə yükü həcmində qiymətli əşyalara sahib olmuşdu (132).

Mənbə və elmi-tarixi ədəbiyyatda olan məlumatlara görə, Şah İsmayıl özbək xanı Şeybək xanla döyüşə yollanmazdan əvvəl də, döyüşdən sonra da əmir və əyanlara, qoşun əhlinə çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr bağışladı. Xorasan istiqamətində hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Şah İsmayıl Sultaniyyədə böyük bir məclis təşkil etdi, burada ətrafındakılara şam yeməyi verdi. Məclisdən sonunda isə Şah İsmayıl xəzinəsinin qapılarını açdı, bu xəzinədə olan qiymətli əşyaları demək olar ki, bütünlüklə, əmirlərə, əyanlara, qorçulara, qoşun rəhbərlərinə, döyüşçülərə də digərlərinə payladı. Mənbə məlumatlarına görə, hədiyyə verilən qiymətli əşyalar arasında daş-qaşla bəzədilmiş yəhərlər, qılınclar, qiymətli kəmərlər, dür və gövhərlərlə süslənmiş taclar, çoxlu sayda cəvahirat və digər əşyalar və qiymətli daşlar var idi. Paylanılan qiymətli hədiyyələr o qədər çox idi ki, məmurlardan birinə düşən əşyaların və qiymətli daşların ümumi qiyməti 23 min Təbriz tüməni həcmində olmuşdu (133).

1511-ci ilin Novruz bayramı günlərində səltənət vəkili təyin edilmiş Əmir Nəcməddin Sani Şah İsmayılın səxavəti hesabına malik olduğu böyük var-dövlətindən ona qiymətli hədiyyələr gətirdi. Mənbə məlumatlarında bildirilir ki, Əmir Nəcminin Şah İsmayıl üçün hazırladığı qiymətli hədiyyələrin sayı o qədər çox idi ki, onları daşımağa az qala bir min nəfər adam lazım idi. Şah İsmayıl bu hədiyyələri qəbul etdi və elə qəbul etdiyi yerdə də həmin hədiyyələri qorçuları və döyüşçüləri arasında bölüşdü (134).

Bununla, Şah İsmayıl ətrafındakılara bir daha anlatdı ki, onun hörmət və ehtiramını qazanmaq üçün qiymətli hədiyyələrə ehtiyacı yoxdur. Ümumən, onun dünya malında gözü yox idi. Şah İsmayıl tarixinin ciddi tədqiqatçıları da qeyd edirdilər ki, hətta vilayətlərdən toplanıb göndərilən vergilər başqalarına paylanardı. Vilayətlərdən gələn vergilərdən yalnız dolanışıq, yemək-içmək üçün lazım olan miqdarda vəsait xəzinədə saxlanardı. Qalan vəsait isə insanlara paylanardı. Şah İsmayıl o dərəcədə səxavətlik göstərirdi ki, hətta lazım olan anda lazım olan həcmdə vəsaiti onun xəzinəsindən toplamaq mümkün olmurdu. Bir dəfə səltənət vəkili

Mirzaşah Hüseyini Şah İsmayıl şikayət etmişdi ki, xəzinədən 2 min tümən vəsaiti toplamaq mümkün deyil (135).

Səxavətliliyi ilə Şah İsmayıl həm də öz döyüşçülərinin bütün gücünü tapşırılan vəzifənin icrasına səfərbər etməyə çalışırdı. Ümumən, tabeliyində olan döyüşçülərin bütünlüklə döyüşə səfərbər edilməsi və onlar arasında ciddi intizama nail olunması üçün Şah İsmayılın öz yanaşması var idi. O, döyüşçüyə qarşı zor tətbiq edilməsinin, onların nəyə isə məcbur edilməsinin əleyhinə idi. Şah İsmayıl əmin idi ki, yalnız səmimi münasibəti, qarşılıqlı ehtiramın nümayiş etdirilməsi ilə döyüşçünün ürəyini ələ almaq və onu ən mürəkkəb tapşırığın icrasına səfərbər etmək olar. Səfəvi şahı özünü döyüşçülərindən biri bilirdi, onlarla birlikdə olurdu, onların zəhmətini və çətinliklərini özü də bölüşürdü. Şah İsmayıl döyüşçüsünü düşməyə qarşı mübarizəyə göndərərək özü arxaya çəkilmirdi. Döyüşün ən gərgin məkanlarına Şah İsmayıl özü yollanardı. Bunu onun döyüşçüləri də bilirdilər və çox zaman elə Şah İsmayıldan nümunə götürməyə çalışırdılar. Şah İsmayıl şübhə etmirdi ki, onun qoşun başçıları həm fiziki gücü ilə, həm də mənəvi keyfiyyətləri ilə öz döyüşçüsünə nümunə olmalıdır. O öz qoşun başçılarını və əmirlərini də həm döyüş və həm də fiziki keyfiyyətlərinə görə seçirdi və onlara etimad da göstərirdi. Onların qarşısında qoyulan başlıca tələb məhz qoşun əhlinə səmimi münasibət göstərilməsi, qoşun əhlinin bütün gücünü səfərbər etməyə imkan verəcək keyfiyyətlərə əməl edilməsi idi. Etimad göstərdiyi əmirlərinə və qoşun başçılarına isə Şah İsmayıl döyüş meydanında geniş sərbəstlik verirdi. Bir şərtlə ki, onun bu sərbəstliyi qoşunların uğuruna hesablanmış olsun. Bəzi rəvayətlərə görə, Şah İsmayıl bəzi hallarda hətta öz əmirlərinin tabeliyində döyüşə atılmaqdan belə çəkinmirdi. Belə rəvayətlərdən birinə görə, Şah İsmayıl əmirlərindən birinə bildirmişdi ki, onun rəhbərliyi altında döyüşə atılacaq və onun göstərişlərini yerinə yetirəcəkdir. Şah İsmayıl bəyan etdi ki, döyüşçülərlə bir səviyyədə bu döyüşdə iştirak edəcəkdir və əmirin göstərişlərini yalnız bir halda pozacaqdır ki, həmin əmir döyüş zamanı onunla (yəni Şah İsmayıl ilə) adi döyüşçülər ara-

sında fərq qoymuş olsun. Yəni, sağlığına görə ona qarşı döyüşçülərdən daha yumşaq tələblər irəli sürməsin və onu döyüşün təhlükəsindən xüsusi olaraq qorumağa çalışmasın (136).

Bu rəvayətin tarixi əsası yoxdur. Lakin bu rəvayətdə əks olunan keyfiyyətlər Şah İsmayılın öz döyüşçülərinə və əmirlərinə olan münasibətinin real ifadəsidir və bu keyfiyyətləri ilə Şah İsmayıl ətrafında güclü bir qoşun formalaşdırıb bilməmişdi. Həmin rəvayətin davamında Şah İsmayıl bildirdirdi ki, döyüş meydanında şəhid olarsa, onun nəşinin çıxarılması üçün döyüşçülər təhlükə altına atılmasınlar, özlərinin həyatını onun nəşinə görə qurban verməsinlər. Şah İsmayıl döyüşçülərinin təhlükə altına düşməsindən sə onun nəşinin atların ayaqları altında parçalanıb torpağa qatışmasını daha üstün sayırdı (137).

Şah İsmayılın yuxarıda haqqında danışılan səxavətlilik keyfiyyətləri ilə tanış olduqdan sonra onun qəddar və rəhimsiz olmasını düşünmək çətindir. Şah İsmayılın dövlət əleyhinə müxalifətdə olanlara qarşı münasibəti də çox sərt idi. Yəni Şah İsmayıl dövlətin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, dövlət daxilində sabitliyin bərqərar edilməsi, dövlət hakimiyyətinə qarşı istiqamətlənmiş təhlükənin aradan qaldırılması üçün qətiyyətli və ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə tərəfdar idi. Bununla bağlı, konkret nümunələr də mövcuddur. Bu istiqamətdə Şah İsmayıl həm konkret adamlara qarşı ciddi tədbirlər həyata keçirirdi, həm də dövlət hakimiyyətinə qarşı qaldırılmış qiyamı dəstəkləyən yerli əhaliyə qarşı amansız olurdu. Konkret adamlara nümunə olaraq Əmir Hüseyn Çilavi ilə Məhəmməd Kərrəni göstərmək olar. Kütləvi cəzaların tətbiqinə gəlincə isə Luristanda qiyam qaldırmış əhaliyə qarşı həyata keçirilən tədbirləri göstərmək olar. Bir sıra digər ərazilərdə də belə qiyamlar baş vermişdi ki, onlar dərhal yatırıldı və bu qiyamın iştirakçılara qarşı da sərt cəzalar tətbiq edildi. Bir daha qeyd edilməlidir ki, dövlətçiliyə qarşı yönəlmiş hərəkətlərin və onların rəhbərlərinin susdurulması məsələsində Şah İsmayıl xüsusi qətiyyətlilik nümayiş etdirirdi. Bununla o, həm də mərkəzi hakimiyyətə itaətsizlik etmək fikrinə düşənlərə bir dərs verirdi.

Dövlətin möhkəmləndirilməsi və dövlət daxilində sabitliyin qorunması üçün Şah İsmayıl cinayətkar qüvvələrə qarşı da amansız münasibət nümayiş etdirirdi. O, hətta Azərbaycan ərazisində peyda olmuş cinayətkar dəstələrdən birinin ləğv edilməsi üçün göndərilən qoşun dəstəsinə də rəhbərlik etmişdi. Səltənət daxilində əmin-amanlığı pozmağa çalışanlar da davamlı şəkildə Şah İsmayılın qətiyyətli amansızlığı ilə qarşılaşırdılar və bunun nəticəsi idi ki, səltənət daxilində kifayət qədər təhlükəsiz bir durum təmin edilmişdi. Şah İsmayıl möhtəkirlərə, insafsız tacirlərə qarşı da ciddi cəzaların verilməsini məqsədəuyğun sayırdı. Məsələn, tarixdən məlumdur ki, 1504-cü ildə İsfahanda ərzaq qıtlığı yaranmışdı və bəzi sövdəgərlər də bundan sui-istifadə edərək varlanmağa çalışırdılar. Şah İsmayıl bundan xəbərdar olanda möhtəkiriyyə yol verənləri məhşər ayağına çəkdi və anbarlarda gizlədilmiş ərzağın ucuz qiymətə əhaliyə satılmasını təmin etdi (138).

Dövlətçilik əleyhinə mövqe tutmayanlara qarşı və ya bu yoldan vaxtında əl çəkib itaət göstərənlərə qarşı Şah İsmayıl kifayət qədər loyallıq münasibət nümayiş etdirirdi. Hətta dövlətə qarşı müxalifətdə olmayan sünni üləmalarına qarşı da Şah İsmayıl dözümlü münasibət nümayiş etdirirdi. Səfəvi hakimiyyətini qəbul edən və şiyyəliyə qarşı kəskin münasibət göstərməyən sünni üləmalar səltənət daxilində öz adi həyatlarını davam etdirirdilər (139).

Böyük bir səltənətin şahı olmasına baxmayaraq, Şah İsmayıl sadə həyat keçirməyə daha çox meyilli idi. Onun hakimiyyəti illərində qərbdə və şərqdə mövcud olmuş saray dəbdəbəsi və tən-tənəsi hələ rəvac tapmamışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hərbi yürüşlərdə olmadığı vaxtlar Şah İsmayıl vaxtının çoxunu səltənət vilayətlərində keçirirdi. Bu zaman o, çox vaxt çöllərdə, səhralarda qurulmuş düşərgədə yaşayırdı. Geyimi ilə də çox fərqlənməyi xoşlamazdı. Səfəvilər dövlətinin sonrakı dövrlərinə aid olan zərlə, daş-qaşla bəzədilmiş taxt, tac, əlvan paltarlar Şah İsmayıl dövrü üçün rəvac deyildi. Onun sadə geyinməsi və bəzən öz geyiminə görə hətta döyüşçülərindən də fərqlənməməsi haqqında mənbələrdə məlumatlar mövcuddur. Yeməyində də Şah İsmayıl sadə bir

həyat keçirirdi. Doğrudur, Şah İsmayıl böyük ziyafətlər də təşkil edirdi. Amma bu ziyafətlər daha çox əmir və əyanları, Səfəvi döyüşçüləri, qonaqları üçün təşkil edilirdi. Özlüyündə isə Şah İsmayılı sadə yeməklərlə kifayətlənərdi və elmi-tarixi ədəbiyyat da təsdiq edir ki, yeməklərinin sadəliyinə görə Şah İsmayıl şikayətlər etməz və buna görə kimsəni də məzəmmət etməzdi. Mövcud məlumatlara görə, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən əvvəl süfrəçisinə onun üçün yemək hazırlamaq tapşırığı verdi. Şah süfrəçisi də onun qarşısına bir parça çörək, bir qədər göyerti və bir parça da pendir qoydu. Şah İsmayıl da onun qarşısına qoyulanla kifayətləndi və yeməyini yedikdən sonra qarşıdakı döyüşə hazırlaşan Səfəvi qoşunlarının düşərgəsinə yollandı (140).

Şah İsmayılın sadəliyə meylliliyi heç də o demək deyildi ki, həyatının və eləcə də səltənət həyatının qeyri-rəngarənglik üzərində qurulmasını istəyirdi. O, əylənməyi də, səltənət həyatının maraqlı qurulmasını da diqqətdən kənar saxlamırdı. Məsələn, Şah İsmayılı ov mərasimlərinə marağı artıq məlumdur. Bu mərasimlərin çoxuna Şah İsmayıl əmirləri və əyanları da cəlb edərdi və onlarla birlikdə istirahət edərdi. Şah İsmayıl Novruz bayramlarının da təntənəli keçirilməsinə, səltənət əhlinin bu bayram günlərində məmnun günlər yaşamasına diqqət yetirərdi. Novruzun qarşılınması üçün bütün səltənət hüdudunda xüsusi mərasimlər təşkil edilərdi və Şah İsmayıl da bu mərasimlərin iştirakçısı olardı. Şah İsmayıl hərbi yürüşlərdən əvvəl də, sonra da ziyafətlər, məclislər təşkil edərdi. Hərbi yürüşdən əvvəl keçirilən ziyafətlərin biri haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir. Hərbi yürüşlərdən sonra da belə təntənəli ziyafətlər təşkil edilər, qoşun əhli üçün istirahət məclisləri qurulardı. Belə mərasimlər də Şah İsmayılın qoşun əhlinə, bütünlükdə səltənət əhlinə olan qayğısının bir nümunəsinə çevrilərdi. Çünki mərasimlərin sonunda Şah İsmayıl xəzinəsinin qapılarını açar, bu xəzinədə olan qiymətli əşyaları və ya hərbi yürüş zamanı əldə edilmiş qənimətləri mərasim iştirakçılılarına paylayardı. Bu mərasimlərdən sonra isə Şah İsmayıl yenidən öz sadə həyatına qayıdardı (141).

Şah İsmayılın idman oyunlarına da meyli var idi. Xüsusilə, kütləvi oyunların təşkilində və keçirilməsində, o cümlədən də ox-atma və çövkən oyunlarında Şah İsmayıl yaxından iştirak edərdi. Bu oyunlar bir tərəfdən əyləncə xarakteri daşıyırdısa, bir tərəfdən də oyun iştirakçılarının fiziki keyfiyyətlərinin təkmilləşməsiə, döyüş vərdişlərinin artmasına kömək edərdi. Başqa kütləvi tədbirlər kimi, idman tədbirləri də çox zaman tədbir iştirakçılarının mükəffatlandırılması ilə başa çatardı.

Mənbələrdə Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətləri haqqında kifayət qədər məlumatlar vardır. Bu məlumatlar onu göstərir ki, həmin mənbə müəllifləri də Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətlərinə təqdirlə yanaşırdılar. Doğrudur, mənbələrdə Şah İsmayılın şəxsiyyətinə irad tutulacaq keyfiyyətlərlə də rastlaşmaq mümkündür və bu iradlar da bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda xüsusi olaraq qabardılmışdır. Yəni, həmin keyfiyyətlərdən Şah İsmayılın şəxsiyyətinin nüfuzdan salınması üçün məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Şah İsmayıla irad tutulan həmin keyfiyyətlər arasında onun guya şəhvət əyləncələrinə meyli olmasını, xüsusilə də şəraba bağlılığını nümunə göstərmək olar (142).

Şah İsmayılın şəhvət əyləncələrinə meyli olması qərb mənbələrində, venesiyalı tacirlərin xatirələrində öz əksini tapmışdır. Həmin mənbələrin etibarlılığı şübhə doğursa da bir çox müəlliflər tərəfindən onlara səxavətlə istinad edilir və bununla, Şah İsmayıl haqqında da fərqli münasibət yaradılmasına cəhd göstərilir. Göstərilən mənbənin müəllifinin Səfəvi dövlətinə, onun yaradıcısı Şah İsmayıla olan münasibətinin səmimiliyin hansı səviyyədə olmasına toxunmadan, qeyd edilməlidir ki, iddia olunan faktın özü də şübhəli və məntiqdən kənardır. Məsələn, venesiyalı müəllif bildirir ki, Şah İsmayıl bir dəfə 12 oğlan uşağını yanına gətizdirdi və onlarla əyləndi. İkinci dəfə isə guya 10 uşağı yanına gətizdirmişdi. Bildirilir ki, Şah İsmayıl əyləndikdən sonra həmin uşaqları əmirlərin öhdəsinə verdi (143).

Adi insan zəkası üçün də məlumdur ki, belə bir iddia heç bir məntiqə sığışmır. Çünki 12 nəfərlə bir vaxtda əylənmək insan

gücündən kənardır və belə bir iddia yalnız kiminsə gözdən salınması üçün edilə bilər. Əgər belə hallar səltənətin əhatə etdiyi ərazilərdə mövcud idisə, bu heç də o demək deyildir ki, onun rəvac tapması Şah İsmayılın adı ilə bağlı idi. O cümlədən də şərabin səltənət daxilində rəvac tapması və Şah İsmayılın da şəraba bağlılığı məsələsində bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda ifrata varılmışdır. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, şərab köçəri türk həyatı üçün xarakterik deyildi. Şərabin səltənət daxilində rəvac tapması İran arealının oturaq həyatı ilə bağlıdır və türk hakimlərin süfrəsinə də bu arealdan gəlmişdi. Bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda bu məsələyə dair yanaşmaların müşahidəsindən belə bir qənaət hasil olur ki, Şah İsmayılın məhz türk olması üçün şəraba olan meyli sərt tənqid edilir. Şah İsmayılın bu adətinə hər hansı bir rəğbət nümayiş etdirmədən qeyd edilməlidir ki, Səfəvi sarayının farsdilli ayanları da şəraba kifayət qədər meylli idilər. Ona görə də şəraba bağlılığın etnik mənsubiyyətə görə qabardılması obyektivlikdən uzaqdır. Konkret nümunə kimi isə səltənət vəkili Mirzəşah Hüseyni İsfahanini göstərmək olar. O da şəraba çox bağlı idi və qətlə yetirilməsinin səbəblərindən biri də elə şərabdən məst vəziyyətdə olması idi. Şah İsmayılın şərab içməkdən məst vəziyyətə düşməsi haqqında məlumatlarla rastlaşmaq çətindir. Amma Mirzəşah Hüseyni İsfahaninin qətli ərəfəsində onun məst olması və özünə nəzarəti itirməsi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır (144).

Şah İsmayılın şərab içməsi bəzi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Onun eys-ışrətlə məşğul olması haqqında olan məlumatların heç də hamısı şərab məclislərinin təşkil edilməsindən xəbər vermirdi. “Eys-ışrət” ifadəsi mənbələrdə çox zaman əylənmək mənasında işlədilmişdir. Bu bərdə də yuxarıda danışıldı və bu eys-ışrət məclisləri daha çox istirahət məqsədilə təşkil edilirdi. Lakin, Şah İsmayılın şərab içməsinin də ayrıca olaraq qabardılması haqqında məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın fəal hərbi-siyasi həyatdan kənarlaşması, ov və şərab məclislərinə meyl etməsi mənbələrlə bərabər, elə bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda da mövzu obyekt olmuşdur.

Mənbələrdə hətta Şah İsmayılın şərab məclislərinin çoxalmasında səltənət vəkili Mirzəşah Hüseyni İsfahaninin də rolunun artması öz əksini tapmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Mirzəşah Hüseyni İsfahani doğrudan da şəraba meyli adam idi və hətta özünə nəzarəti itirincəyə qədər şərab içirdi. Amma bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın çox şərab içməsi haqqında mövcud məlumatlara şübhə ilə qarşılayırdılar. Xüsusilə, Şah İsmayılın müasiri olan Xandəmirin “Tarix-e həbib-üs siyər” əsərində Səfəvi şahının şəraba meyliyi haqqında məlumat olmaması Şah İsmayılın şəraba meyliyi haqqında təsdiqinə şübhə kimi qəbul edilirdi (145).

“Rövzətüs Səfəviyyə” əsərində də Şah İsmayılın şəraba meyliyi haqqında qeydlər vardır. Bu əsərin müəllifi hətta Şah İsmayılın həyatına son qoyan xəstəliyin güclənməsini də onun şəraba meyliyi ilə əlaqələndirirdi (146).

Şah İsmayılın şərab içməsinə istisna etmək olmaz. Amma burada diqqət yetirilməli olan məqam odur ki, Şah İsmayılın şəraba xüsusi aludəlik yox idi. Şərab məclisləri onun üçün heç şübhəsiz ki, istirahət saatlarında təşkil edilə bilərdi. O, dövlət işlərini heç də şəraba qurban verməmişdi və bununla bağlı hər hansı bir faktı da ortaya qoymaq mümkün deyildir. Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra bütünlüklə özünə qapılması və bununla dövləti işlərə biganə yanaşa bilməsi haqqında deyilənlərin də heç bir tarixi əsası yoxdur. Doğrudur, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra böyük hərbi yürüşlər etmədi. Əslində, buna heç ehtiyac da yox idi. Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra başlıca diqqəti səltənət hüdudlarının qorunmasına və səltənət daxilində hərbi-siyasi sabitliyin olmasına yetirirdi ki, bu sahədə də lazım olan işlər görülürdü. Səltənətin qərbində Osmanlı tərəfindən bəzi ərazilərin və qalaların ələ keçirilməsinə gəlincə isə, Şah İsmayılın bununla da bütünlüklə razılaştığını iddia etmək olmaz. O, səltənətin qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi tədbirlərin həyata keçirilməsi fikrindən heç də daşınmamışdı. Lakin bunun üçün onun toplara və odlu silahlara ehtiyacı var idi. Bu silahların əldə edilməsi üçün bir sıra Avropa ölkələri ilə əmək-

daşlıq qurmağa cəhd də göstərdi. Amma onun bu cəhdləri nəticəsiz qaldı.

Dövlət işlərinin nizamlı şəkildə davam etməsi, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatın inkişaf etməsi onu deməyə əsas verir ki, Şah İsmayılın şərab içib-içməməsi onun dövlətçilik fəaliyyətinə heç də əks-təsir etməmişdi. Hətta Şah İsmayıl müxtəlif irad tutan müəlliflər də onun hakimiyyəti illərində səltənət daxilində hərbi-siyasi sabitliyin olmasını, milli vəhdətin bərqərar olmasını, təsərrüfat həyatının yüksəlişini etiraf edirlər. Səltənətin sərhədləri kifayət qədər etibarlı şəkildə qorunurdu, şəhərlər inkişafının yeni bir mərhələsini yaşatırdılar.

Hətta Səfəvi dövlətinə səfər edən venesiyalı tacirlər də Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində şəhərlərin rəvnəq tapdığını yazırdılar. Venesiyalı tacirlər Ərdəbilin, Təbrizin, Xoyun sürətli inkişafını xüsusilə qeyd edirdilər. Onlar hətta Təbriz şəhərini Venesiya ilə müqayisə edirdilər və onun gözəlliyinə öz heyranlıqlarını gizlətmirdilər (147). İsfahan şəhərinin yeni dirçəlişi haqqında da onların xatirələrində məlumat var idi. Səltənətin mədəni həyatında da bu yüksəliş və canlanma var idi. Yuxarıda xatırlananları da nəzərə almaqla belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Şah İsmayılın şərab içib-içməməsi onun fəaliyyətinə və dövlətçilik həyatına təsir edə biləcək bir amil deyildi. Şah İsmayıl dövlət idarəçiliyini bütünlüklə əlində toplamışdı, səltənətin bütün həyatı bütünlüklə onun nəzarəti altında idi və həyatının son anına qədər də belə oldu. Bu məsələ mənbələrdə də öz əksini tapmışdı. Beləki: “O, müxtəlif təbəqələrdən olan bütün insanlara ehtiram göstərirdi, onlarla ədalətlə və mehribanlıqla davranırdı. Bütün işlərə elə hakim kəsilmişdi ki, heç bir qızılbaş ədalətsizlik etməyə və insanlara zülm etməyə cəsarət etmirdi” (148).

Başqa bir fikir də belə idi ki, Şah İsmayılın əzəmətindən onun qoşunlarından kimsə xalqa qarşı haqsız hərəkət edə bilməzdi (149).

Şah İsmayılın sadəliyində və mehribanlığında da bir hədd var idi. Şah İsmayıl bu keyfiyyətlərə üstünlük verirdi. Amma ona razı

deyildi ki, onun mehriban münasibəti başqalarının öz hərəkətlərində sui-istifadəyə yol verməsinə zəmin yaratsın. Hətta əmir və əyanlarına qarşı da Şah İsmayıl çox mehribanlıq göstərməsinə onlar da Şah İsmayılın yanında icazəsiz danışmağa cürət etməzdilər (150). Yəni, Şah İsmayılın mülayimliyi, sadəliyi onun idarəçilik qətiyyəti ilə müşayiət olunurdu və bununla, idarəçilik işlərində də kimsənin sui-istifadə hallarına yol verilmirdi.

Şah İsmayılın mənəvi dünyasının maraqlı tərəflərindən biri onun elmə, mədəniyyətə və ədəbiyyata yüksək qiymət verməsi və onların inkişafı üçün şərait yaratması idi. O, hələ uşaqlıq yaşlarından etiqad elmlərinin öyrənilməsinə maraq göstərirdi. Bir tərəfdən mürşidi-kamil olması onda dini elmlərin öyrənilməsinə təbii bir zərurət yaradırdı. Digər tərəfdən isə Şah İsmayılın (İsmayıl Mirzənin) özündə elmə, dini dəyərlərin öyrənilməsinə bir maraq var idi. Məlumdur ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Lahicana getməli olanda Azərbaycan türkcəsindən başqa digər dilləri bilmirdi. O, məhz Lahicanda fars və ərəb dillərinin öyrənilməsi ilə də məşğul oldu.

Səfəvi dövlətinin əsası qoyulduqdan sonra isə Şah İsmayıl şiə məzhəbinin incəliklərinə bələd olan üləmanın toplanmasına, onların yetişdirilməsinə xüsusi maraq göstərdi. Çünki səltənət daxilində rəvac tapmış bu məzhəbin dəyərlərinin yayılması üçün bilikli üləmalarının olmasına ehtiyac var idi.

Şah İsmayıl xəttatlığın, nəqqaşlığın inkişafına da xüsusi diqqət yetirirdi və bu sahələr üzrə bir sıra tanınmış adamlar Şah İsmayılın sarayında və ya onun himayəsi altında fəaliyyət göstərirdilər. Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd, Mani Şirazi və digər nəqqaşlar Səfəvi sarayında fəaliyyət göstərirdilər və Şah İsmayılın övladlarına nəqqaşlığı öyrədirdilər. Məlumdur ki, Təhmasib Mirzə nəqqaşlığın öyrənilməsinə böyük maraq göstərirdi və bu sahədə öz müəllimlərindən geniş bilik və təcrübə almışdı. Şah İsmayıl xüsusilə, Kəmaləddin Behzada böyük qayğı göstərir və onun yaradıcılığının rəvnəq tapması üçün zəmin yaradırdı. Şah İsmayılın 1522-ci ildə imzalanmış fərmanı ilə Kəmaləddin Behzad Təbriz

kitabxanasının rəhbəri təyin edildi də ömrünün sonuna qədər bu vəzifəni icra etdi (151).

Kəmaləddin Behzadın Təbriz kitabxanasının rəhbəri təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərmanda deyilirdi: “Xeyirxahlıq nümunələrinin görüldüyü və İlahi nurların şölələnmə məkanı olan padşahın ilhamverici düşüncəsinin parıltısının bu surətdə olması münasib və layıqdır ki, xoşbəxtlik və səltənət üçün mühüm olan hər bir qiymətli və vacib işi məharət və bacarığı ilə [görə bilsin], fürsət növlərini kəşf etmək, həssas təbiətə və hər şeylə maraqlanan zəhnə malik olmaqla və [habelə] işlərin idarəçiliyində ləyaqət növlərinin təşəbbüskarı [rolunu oynamaqla] varlıq taxtası üzərində [məlum olmayanları] aşkara çıxartsın, məqsəd və nəzərdə tutulan [işlər] üzərindən hicab örtüyünü qaldıra bilsin. Buna görə də, uca məqamlı, zəmanəsinin yeganəsi, rəssamların rəhbəri, qaliblərin örnəyi, üzde təbəssüm yaradan qələmindən Maninin ruhunun xəcalət çəkdiyi, surətləri bəzəyən incə (kiçik) barmaqlarından Arzhang kitabının utandığı, icrası vacib olan fərmanları yazmaq üçün hər zaman qələm kimi əmrə müntəzir olan pərgar kimi xilafətin mühüm işlərində xidmətə müntəzir qalan ustad Kəmaləddin Behzad şahlığa layiq lütf və şahanə bəxşislərə şamil olmağa layiq olduğu üçün tabeçiliyimizdə olan məmləkətlərdə şahın kitabxanasında işləyənlər, katiblər, rəssamlar, təzhibçilər, cədvəl hazırlayanlar, həllkarlı və zerkubluq işlərində çalışanlar, rəng təmizləyənlər və qeyd olunan işlərin həvalə edildiyi digər insanların rəhbərliyinin sizə həvalə edilməsi barədə fərman verdik.

Aydın düşüncəli əmirilər, tayı-bərabəri olmayan vəzirlər, saray vəkilləri, sarayın məsləkdaşları, səltənət işlərində müşavirlər və divan işlərində önəmli vəzifə tutan şəxslərin hamısı və xüsusilə də padşahın kitabxanasının işçiləri və qeyd edilən camaat bilməlidir ki, adı keçən ustadı qeyd-şərtsiz rəhbər (kələntər) hesab etsinlər, kitabxana işlərini onun idarəçiliyi və səlahiyyətinə versinlər, onun qeyd və möhürü ilə olan dəyərləndirmələri mötəbər hesab etsinlər. Padşahın kitabxana işləri ilə əlaqədar və qeydə alınma haqqında buyurduqlarından imtina edilməsin, qeyd edilən vəzifənin tərkib

hissəsi olan işlərin ona aid olduğunu bilsinlər. İşarə olunan şəxs də parlaq düşüncə və ürəyinə əmanətdarlıq və dindarlığı hakim edərək bu işə doğru və dürüst başlasın, əyilmək və yaltaqlıqdan çəkinərək uzaq dursun, doğru yoldan kənara çıxmasın. Xırdalıqlarda da bu cür davransınlar. Padşahın bu hökmü uca və şərəfli möhür ilə birlikdə olduqda etimad edilsin” (152).

Fərmandan da göründüyü kimi, Şah İsmayıl dövründə Təbriz kitabxanası yalnız kitabların toplandığı yer deyildi. Burada çoxlu sayda sənətkarlar toplanmışdılar və onlar sənətkarlığın müxtəlif qollarının inkişafında öz hünərlərini nümayiş etdirirdilər. Şah İsmayıl dövrünün böyük rəssamı olan Kəmaləddin Behzadə böyük dəyər verirdi və onun Təbriz kitabxanasının rəhbəri təyin edilməsi ilə yalnız rəssamlığın deyil, digər sənət sahələrinin də inkişafına böyük ümid bağlayırdı. Xüsusi istedad sahibi olan sənətkarlar isə onun ciddi qayğısı altında idi. Məsələn, Şah İsmayılın Kəmaləddin Behzadənin və məşhur saray xəttatı Mahmud Nişapurinin qorunması ilə bağlı nigarənçılığı haqqında bəzi məlumatlar da mənbələrdə yer almışdır. Həmin məlumatların birində bildirilir ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşü ərəfəsində rastlaşa biləcəyi hərbi uğursuzluqdan sonra adları çəkilən sənətkarların Osmanlı qoşunlarının əsirliyinə düşməmək üçün konkret addımlar da atmışdı: “...Sultan Səlim xan Şah İsmayıl ilə Çaldıran səhrasında yaxın bir məsafədə idi. ...Kim bilir, bəlkə müharibədə öldüm və ya məmləkətdə qarət və qarışıqlıq baş verdi – deyərək, Sultan Səlim xan Ruminin əlinə əsir düşməmək üçün əvvəl Şah Mahmud Nəjadi (saray xəttatı Mahmud Nişapuri nəzərdə tutulur – M.S.) və ikincisi məşhur ustad rəssam Behzadə bir mağarada gizlənmişdi. Və sizin hifzinizi Allaha tapşırıdım deyib müharibəyə getmişdi. O zaman ki, müharibədə məğlub olub geri qayıtdı, o cümlədən əvvəl adları yuxarıda zikr olunanları tapmaq üçün həmin məhəlləyə varıb diqqətlə axtardı. Vəqtəki, onları gizlin saxladığı yerdə tapdı, Allaha şükr etdi”(153).

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində rəssamlıq və xəttatlıqla bərabər, aşıq sənəti, musiqi, təzkiyəçilik və digər sahələrin inkişafın-

da yeni bir dövr açıldı. Onun qayğısı altında müxtəlif sənətlər üzrə istedadlı sənətkarlar saraya dəvət olunur və onlara xüsusi qayğı göstərilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində sənətkarlıq sahəsində çox dəyərli nümunələr meydana gəldi.

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində xüsusi rəvnəq tapan yaradıcılıq sahələrindən biri də ədəbiyyat idi. Onun özü çox istedadlı bir şair idi və miras qoyduğu bədii əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çox dəyərli bir səhifə açmışdır. Xüsusilə, Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsində yazılan ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən biridir və onun əsərlərində Azərbaycan türkcəsinin geniş və axarlı bədii imkanları öz əksini tapmışdır. Şah İsmayıl həm Azərbaycan tarixində, həm də dünya tarixində qılınc və qələmi çox uğurlu şəkildə birləşdirən bənzərsiz istedad sahiblərindən biridir. XV əsrdə yazılmasına baxmayaraq onun əsərləri indinin özündə də son dərəcə anlaşılıqdır və Şah İsmayılın Azərbaycan türkcəsinin bütün incəliklərinə dərinədən bələd olmasının bir sübutudur. Doğrudur, Azərbaycan türkcəsində yazmış olduğu əsərlərinin Şah İsmayıl məxsus olmadığını iddia edənlər də (154), Şah İsmayıl dövründə ədəbiyyatın inkişaf etmədiyini irəli sürənlər də vardır (155). Amma bu iddiaların elmi əsası yoxdur və konkret faktların olması da bunu nümayiş etdirir.

İngilis şərqşünası Edvard Braun nəinki Şah İsmayılın dövründə, ümumiyyətlə bütünlükdə Səfəvi dövlətinin mövcudluğu dövründə ədəbiyyatın inkişaf etmədiyini, bir-iki şairdən başqa Səfəvilər dövrünün ədəbiyyatsız olduğunu iddia edirdi. Sonra onu da əlavə edirdi ki, Səfəvi hakimlərinin başı Osmanlı dövləti ilə müharibəyə və şiə məzhəbinin təbliğinə qarışmışdı və ona görə də ədəbiyyatın inkişafına diqqət yetirilmirdi. E.Braun diqqəti cəlb edə biləcək şairlər kimi öz əsərində Caminin, Hatəfinin və Hilalinin adlarını çəkmişdir. Bu şairlər fars dilində yazan şairlər idi. İstər bu şairlərin adlarının çəkilməsi, istəsə də E.Braunun mülahizələrinin ilkin araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, o, Səfəvilər dövrünün ədəbiyyatı haqqında danışanda yalnız farsdilli ədəbiyyatı nəzərdə tutmuşdur. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində isə

Azərbaycan dilində yazılmış ədəbiyyat daha sürətlə inkişaf etmişdir və Şah İsmayıl da bu ədəbiyyatın çox böyük bir nümayəndəsidir.

Qeyd edildiyi kimi, bir qələm əhli kimi Şah İsmayıl istedadlı şairlərin saraya toplanmasına ciddi diqqət yetirirdi. Onların arasında farsdilli şairlər olsa da, əksəriyyətini Azərbaycan türkcəsində yazan şairlər təşkil edirdilər. Məliküşşüəra (şairlər məliyi) adı ilə şöhrət tapmış Həbib, Şahi, Süruri, Tüfeyli, Susəni, Muradxan Fikari, Qazi Zəncani kimi şairlər Azərbaycan dilində yaranan ədəbiyyatın zənginləşdirilməsi üçün böyük işlər görmüşdülər. Səfəvilər dövrünə aid olan mənbələrdə Şah İsmayıl sarayında yaşayan və fəaliyyət göstərən istedadlı şairlərin, rəssamların və musiqişünasların adları çəkilmişdir ki, onlardan aşağıdakıları göstərmək olar: Xacə Cəlaləddin Təbrizi, Əmir Sədrəddin Təbrizi, Molla Hüseyn Ərdəbili, Mahmudxan Deyləmi, Şah Mir Deyləmi, Mirzə Kani Ordubadi, Məqsud bəy, Molla İbrahim Təbrizi, Hüseynqulu Mirzə, Yusif bəy Xəyalı, Budaq bəy, Susəni bəy, Pirqulu bəy, Məhəmməd Şəmsi, Şahqulu bəy, Salehi, Kırami, Pəri Peykər, Fikari Pənahi, Hakim Bədii Təbrizi, Şərəfi Təbrizi və başqaları (156).

Şerə və ədəbiyyata, istedadlı şairlər nəslinin yetişdirilməsinə böyük qayğı göstərməsinə baxmayaraq, Şah İsmayıl müasiri olduğu ədəbi nəslin zirvəsini təşkil edirdi. O, fars dilində də əsərlər yazmışdır. Lakin əsərlərinin əksəriyyətini Azərbaycan türkcəsində yazdığı nümunələr təşkil edirdi. Şah İsmayıl həm əruz vəznində, həm də xalq yaradıcılığından irəli gələn janrlarda özünün parlaq istedadını nümayiş etdirə bilmişdi. Onun əsərlərinin mövzunu həm dövrünün aktual ictimai-siyasi məsələləri, həm etiqadından irəli gələn məsələlər, həm də klassik ədəbi ənənələrdən irəli gələn məsələlər təşkil etmişdir. Şah İsmayılın mövzu zənginliyi ilə seçilən əsərlərində dərin ictimai-bədii məzmun vardır. Bu əsərlərin maraqlı tərəflərindən biri də budur ki, Şah İsmayılın qələmə aldığı sətirlərin məzmununda onun mənəvi portretinin cizgilərini görmək mümkündür.

a) Şah İsmayıl özü haqqında

Şah İsmayılın mənəvi dünyasının bitkin mənzərəsinin yaradılması üçün ən etibarlı mənbələrdən biri keç şübhəsiz ki, onun özü haqqında söylədiyi fikirlərdir. Həmin fikirlər ondan miras qalmış rəsmi yazışmalarda və xüsusilə də ədəbi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Doğrudur, Şah İsmayıldan miras qalmış yazılı irsdə onun həyat yolu haqqında ayrıca nümunələr yoxdur. Bununla belə, həmin irsdə maraqlı qənaətlər əldə etməyə imkan verən fikirlər də az deyil. Bu baxımdan onun bədii yaradıcılığı daha böyük elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Şah İsmayıl öz əzərlərini “Xətayi” təxəllüsü ilə yazırdı. Bu təxəllüsün mənası, haradan götürülməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. “Xətayi” təxəllüsü “xəta” sözündən yaradılmışdır. Xəta sözü ərəb dilindən götürülmüşdür və Azərbaycan türkcəsində də işlədilməkdədir. Bu sözün mənası yanlışlığa yol vermək, səhv etmək, yanlış olanı doğru kimi qəbul etmək, istəmədən səhv qərar vermək və ya səhv yola düşmək və s. kimi çalarlara malikdir. Mü-təxəssislər bu təxəllüsün təriqət həqiqətləri ilə bağlı olmasına daha çox üstünlük verirlər. Başqa sözlə, bildirilir ki, bu təxəllüs bu dünyanın aldadıcı cazibələrindən uzaqlaşaraq (yəni xəta edərək maddiliklərə bağlanmış bir sufinin öz xətasını etiraf etməsi) haqq yoluna üz tutmaq mənasını özündə əks etdirir. Belə bir fikir irəli sürülür ki, bu təxəllüsü dilə gətirməklə, Şah İsmayıl yarıdan qarşısında peşiman olmasını, xətadan yaranan günahlardan uzaqlaşmaq istəməsini təsdiqləyir və xətadan yaranan günahların bağışlanmasını iltimas edir. Əslində, xəta sözü çoxmənalı bir sözdür və onu elə maddi dünyada buraxılmış xəta əməllərin etiraf edilməsi kimi də qəbul etmək olar (157).

Şah İsmayılın “Xətayi” təxəllüsünü özünə götürməsi ilə bağlı bir rəvayət də mövcuddur və həmin rəvayət Bağdadın fəthi zamanı onun tərəfindən şiə müqəddəslərinin məzarının yanında olan Hudun məzarının açılması ilə bağlıdır. O da İmam Hüseyinin döyüşçülərindən biri olmuşdu. Amma məlumdur ki, Hud əvvəllər

Yezidin qoşunlarının tərkibində olmuşdu. Lakin sonradan o, Yeziddən ayrılaraq İmam Hüseyinə qoşulmuşdu. Bildirilir ki, Yezid qoşunlarına qarşı döyüşərkən Hud da şəhid düşür və onun dəfn etmək istəyərkən görürlər ki, yarasından axan qan dayanmaq bilmir. İmam Hüseyin də öz dəstmalını verir ki, onun yarasını sarı-sınlar. Bununla Hudun yarasından qan axmasının qarşısını almaq mükün olur. Həmin hadisədən 830 il sonra Şah İsmayıl Bağdadı fəth edir. Bu fəthdən sonra İmam Hüseyinin məzarını ziyarət etməyə yollanır. Rəvayətə görə, Şah İsmayıl burada Hudun məzarını görəncə qəzəblənir və onun başqa yerə köçürülməsi haqqında göstəriş verir. Məzar açılanda Hudun yaralı yerinə dəstmal bağlandığını Şah İsmayıl da görür və dəstmal açmaq istəyəndə Hudun bədənindən yenidən qan axmasının şahidi olur. Guya bu zaman İmam Hüseyinin türbəsindən “Xətə etdin, İsmayıl” deyə bir səs eşidilir. Şah İsmayıl dəstmal yenidən yaranın üzərinə sarımaq əmri verir və bu hadisə zaman xəttəyə yol verdiyini qəbul edir. Həmin xəttənin heç vaxt yaddan çıxmaması üçün isə Şah İsmayıl özünə “Xətəyi” təxəllüsünü götürür (158).

Lakin bu variant bir rəvayət olaraq qalmaqdadır.

Şah İsmayılın bədii yaradıcılığı onun düşüncələrinin bədii ifadəsi olmaqla kifayət qədər zəngin mövzular üzərində qurulmuşdur. Dövrün ictimai-siyasi prosesləri, hərbi-qəhrəmanlıq hadisələri, dini-ictimai baxışları, insani münasibətlərin xarakteri, insan taleyi şair kimi onun narahatlıqla izlədiyi və fikirlərini bildirməyə çalışdığı mövzular idi. Bu mövzuların əhatə etdiyi problemlər, əslində, səltənət hökmdarı kimi onun gündəlik qarşılaşdığı və həllinə çalışdığı məsələlər idi. Bu problemlərin real dəyərini və onların həlli xüsusiyyətlərini Şah İsmayıl yaxşı bilirdi. Ona görə də, bu istiqamətdə onun siyasi həyatda qarşılaşdığı təcrübə Şah İsmayılın bədii əsərlərində də təsirsiz ötürülməmişdi. Xüsusilə, insanları narahat edən və insanların marağında olan məsələlərə onun yanaşması, baxışları, münasibəti Şah İsmayılın bədii əsərlərində və yazışmalarında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədir. Həmin yanaşmalar, baxışlar və münasibətlər isə öz növbəsində Şah

İsmayılın mənəvi portretinin yaradılması üçün dəyərli məxəzdir. Şah İsmayıl öz misralarının birində belə deyirdi:

Sən niyaz et, ey Xətayi, kimsə bilməz çün səni (159).

Şah İsmayılın yaradıcılığı, doğrudan da, sirli bir aləmdir və adi bir oxucu yanaşması ilə bu sirli aləmə varmaq elə də asan deyildir. Bu yaradıcılıq onun ictimai-siyasi və dini fəaliyyətini tamamlayırdı və ona görə də Şah İsmayılın bədii yaradıcılığında ictimai-siyasi məzmun xeyli güclü və təsirlidir. Başlıcası isə bu ictimai-siyasi məsələlərə münasibət bildirərkən sətirlər arasından Şah İsmayılın bədii obrazı canlanır.

Bu gün əlimə almaz oldum sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım,
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elim, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz

Saz Azərbaycan xalqının həyatının bir parçasıdır və saza olan bağlılıq, əslində, xalq həyatına olan bağlılıqdır. Şah İsmayıl da həm saza bağlı idi, həm də bu saza həyat verən Azərbaycan xalqına bağlı idi. Onun mübarizəsinin və hərəkətinin başlıca məqsədlərindən birini də Azərbaycan xalqının taleyi təşkil edirdi. Ona görə idi ki, hərəkətinin başlanğıcında, Şirvana yürüş zamanı Şah İsmayıl Gülüstan qalası ətrafında dayanıb gözləməyi deyil, bütün Azərbaycana sahib olmağı tövsiyə edirdi. Bunun nəticəsi idi ki, bütün gücünü, ətrafına toplanmış olan qoşunların potensialını Təbrizin alınmasına istiqamətləndirdi, bu şəhəri almaqla onun mərkəzləşdirilmiş Azərbaycanın paytaxtına çevirdi. Yuxarıdakı bənddə Şah İsmayıl deyirdi ki, bir gün sazı əlinə almayanda avazı dirək-dirək olub ərşə qalxdı. Yəni xalq həyatından kənar düşmək Şah İsmayılına avazını ərşə qaldırmışdı. Bu da belə bir qənaəti qabardır ki, Şah İsmayıl özünü xalq həyatından kənar hiss etmirdi və xalq həyatına, xalqına bağlılıq Şah İsmayılın başlıca mənəvi key-

fiyyətlərindən biri idi. Əslində, bütün bədii yaradıcılığı da Şah İsmayılın xalqına bağlılığının bir ifadəsi idi. Çünki bu yaradıcılıq xalq həyatından doğurdu, xalqın yaşantılarından, həyat tərzindən, məişətindən irəli gəlirdi.

Şah İsmayıl yaradıcılığının Azərbaycan xalqının həyatına bağlılığının başlıca göstəricisi onun Azərbaycan türkcəsində olması idi. Yuxarıdakı bəndin sonuncu misrasında Şah İsmayıl qardaşına (geniş mənada xalqın bütün təmsilçilərində) vəsiyyəət etdiyi “kəlam” həm də dil kimi anlaşıla bilər. Şah İsmayıl qələmi ilə “Vətən tarixini yaradır, mili ruhun, ana dilinin keşiyində dayanırdı” (160). Azərbaycan türkcəsi bu milli ruhun daşıyıcısı idi. Şah İsmayıl bunu çox yaxşı bilirdi və ona görə də sarayı daxilində Azərbaycan türkcəsinin hakim mövqeyini təmin etmişdi. Demək olar ki, bütün bədii yaradıcılığını Azərbaycan türkcəsi üzərində qurması Şah İsmayıl üçün həm də siyasi dəyər təşkil edirdi. Onun simasında Azərbaycan türkcəsinin belə rəvac tapması Azərbaycan türklərinin səltənət həyatında rolunun göstəricisi idi. Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsinə siyasi və mədəni həyatda geniş rəvac verilməsi ilə kifayətlənmirdi, həm də öz yurddaşlarına bu dili qorumağı vəsiyyəət edirdi.

Şah İsmayılın Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazması mənsub olduğu xalqın dilinin bədii imkanlarını ortaya qoymaqla yanaşı, həm də əcdadı Şeyx Səfiəddinin ənənələrinin davam etdirməsi idi. Məlum olduğu kimi, Şeyx Səfiəddin də Azərbaycan türkcəsində dəyərli əsərlər miras qoymuşdu və Səfəvi təriqətinin başçısı kimi, onu düşündürən məsələlərin bədii həllinə də cəhd göstərmişdi. Şah İsmayıl isə bu ənənəni nəinki davam etdirdi, bəlkə Azərbaycan dilli ədəbiyyatın çox qiymətli bir səhifəsini yaratdı.

Qeyd edildiyi kimi, bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın Azərbaycan türkcəsində şeir yazmasının əhəmiyyətini kiçiltmək üçün onun adına çıxılan əsərlərin Şah İsmayıl mənsub olmadığı, əsərlərinin son dərəcə sadə və anlaşılıqlı dildə yazılması kimi iddialara əl atırlar (161). Lakin bu iddialar Şah İsmayılın Azərbaycan türkcəsində yazmasının və bu yaradıcılığını mənəvi-siyasi məzmunun kölgə

altına alınmasına ciddi maneələr ola bilməmişlər. Şah İsmayıl özü də onun yaradıcılığına qısqançlıqla yanaşanları bu yoldan əl gö-türməyə çağırırdı və deyirdi:

Bu Xətayi şerinə eyb etmə, ey nakəs həsud
Cümlə üşşaq əhlinə həmdən onun divanıdır.

Şah İsmayılın bədii əsərlərinin əksəriyyətinin son dərəcə sadə, anlaşılıqlı dildə yazılmışdır. Bununla, Şah İsmayıl xalq həyatına nə qədər yaxından bələd olduğunu və bağlı olduğunu nümayiş etdirirdi. Bu, həm də Azərbaycan türkcəsinin klassik və xalq ədəbiyyatı nümunələrinin bütün incəliklərinin ifadəsi üçün şer dili kimi qəbul edilmiş fars dilindən heç də az imkanlara malik olmadığını göstərirdi. Aşağıdakı qəzəl parçası da buna nümunə ola bilər:

Yarə yar olmaq dilərsən, qeyri sən yar istəmə
Canü dildən keçməmişsən, yeri, dildar istəmə

Varü varlıq varmayınca şahə varmaz varımız
Sən özünü şahə dapşur, dəxi gəl var istəmə

Aşiqin məşuq yüzüdür qibləsi, həm Kəbəsi
Sən yüzünü şahə döndər, qiblə divar istəmə

Bu cahanın bağçasında xarsız gülmü olur
Tikəmindən qorxar isən, yeri, gülzar istəmə

Ey Xətayi, yar yoluna canını etgil fəda
Keç bu dünya şöhrətindən, sən onu var istəmə

Azərbaycan türkcəsində qiymətli əsərlər yazmış Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsinin vurğunu idi və ona bağlı idi. Yəni, Azərbaycan türkcəsinə bağlılıq Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətinin

başqa bir tərəfidir və bütün yaradıcılığı ilə də Şah İsmayıl bunu təsdiq edirdi.

Şah İsmayıl öz bədii yaradıcılığında və rəsmi yazışmalarında səltənət padşahı kimi hansı mənəvi keyfiyyətlərə malik olması, padşahlığa olan baxışları haqqında da maraqlı qeydlər vardır. Şah İsmayıl padşahlığı Allahın lütfü, yaradan tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bir tale hesab edirdi. Bu əqidə onun rəsmi yazışmalarında da öz əksini tapmışdı. İmzaladı fərmanları Şah İsmayıl, bir qayda olaraq, “hökm Allahındır” ifadəsi ilə başlayardı (162) və səltənət idarəçiliyinin Allaha bağlılığını göstərirdi. Yəni, bu ifadə onun padşahlığa olan baxışını ifadə edirdi.

Şah İsmayıl bir şah kimi özünə də, digər şahlara da iki cahana bağlanmaqdan uzaq olmağı, başqa sözlə haqq-ədalət tərəfdarı olmağı və səltənəti də haqq-ədalətlə idarə etməyi tövsiyə edirdi. O özünün maddi dünyaya bağlı olmadığını bəyan edirdi. Şah İsmayıl bəyan edirdi ki, dünya və hakimiyyətin dəyərsiz işlərinə bağlı deyil və daha uca və pak hədəflərə malikdir. “Bizim irsi və fitri baxımdan dünya və hakimiyyətin dəyərsiz və kiçik işlərinə bağlı olmağa nifrət duyulan və uzaq durulan aləmimizdə uca və pak hədəfimiz, yüksək, seçilən və dəyərli məqsəd, fani və dəyərsiz bərbəzəyinə meylliliyimiz, xəbis və pis tör-töküntüyə iltifat etməkdən daha yüksəkdir. ...”Şübhəsiz ki, qulların üzərində sənin heç bir hökmün yoxdur” (İbrahim surəsinin 3-cü ayəsi) tələbinə əsasən peyğəmbərliyə məxsus yol ilə [getdiyimiz üçün] iradəmiz dünya və axirətə bağlılıq və meyllənməkdən imtina etmişdir” (163).

Şah İsmayıl səltənət idarəçiliyində həm də peyğəmbər yolu ilə getdiyini bəyan edirdi. Peyğəmbər yolunun necə yol olduğunu da Şah İsmayıl öz rəsmi yazışmalarında açıqlamışdı. İslam peyğəmbərinin bir hədisinə toxunaraq Şah İsmayıl bildirirdi ki, Allahın kitabına əməl edilməsi və əhli-beytə ehtiram qoyulması onun dövlət idarəçiliyi siyasətinin mərkəzində dayanır. Şah İsmayıl bildirirdi ki, peyğəmbər yolu ilə getdiyi üçün dünya və axirətə bağlılıqdan imtina etmişdir. Lakin bu səltənət şahı kimi dünya işlərindən kənar olmadığını da inkar etmirdi. Onun fikrincə, fani dünya-

nın işlərinə bel bağlamaq və zahiri qanunları icra etmək məcburiyyətində qalmasının səbəbi isə məzhəb hökmlərinin yayılmasına və nicat yolunun insanlara çatdırılmasına çalışmaqdan ibarət idi. Bu məsələ ilə bağlı fikrini konkretləşdirərək Şah İsmayıl belə yazırdı: “Həqiqət budur ki, bizim pak şəriətin və hidayət imamlarının haqq məzhəbinin qanunlarının icrasından, Mustafa və Mürtəzanın parlaq təriqətini yaymaqdan başqa [hər hansı] bir niyyətimiz yoxdur” (164).

Bu yol ilə irəliləməyə qarşı çıxanları isə Şah İsmayıl bidət və üsyan əhli adlandırır və onlarla mübarizə aparılmasını da şah kimi əsas vəzifələrindən bir hesab edirdi. Bir şah kimi o, aşağıdakı keyfiyyətləri özü üçün dəyərli keyfiyyətlər sayırdı: islamı dərinləndirmək, onun mərasimlərini canlandırmaq, məscidləri abadlaşdırmaq, elm və irfan əhlinə ehtiram göstərmək, məmləkəti gözəlləşdirmək, ədavətdən uzaq olmaq, sultanlara yaraşmayan hərəkətləri kənara qoymaq, sülhü, səltənətə fayda verən əməlləri dəstəkləmək, əzəmətli əcdadların izlədikləri yolu davam etdirmək və s. Şerlərinin birində isə Şah İsmayıl səltənət padşahı kimi haqqa bağlı olmağı özünün mənəvi keyfiyyətlərindən biri sayırdı və hər bir insanın dərdinə dərman etməyi başlıca vəzifəsi hesab edirdi:

Şah Xətayi aydır: - Sənindir fərman
Olursan hər qulun dərdinə dərman.

Şah İsmayıl özünü müqəddəslərin xələfi sayır və səltənəti daxilində olanların rifahı və rahatlıq içərisində yaşaması üçün çalışmalı olduğunu bəyan edirdi. Hakimiyyətin haqdan gəldiyini qəbul etdiyi üçün Şah İsmayıl bir tərəfdən səltənət daxilindəkilərin müti olmasını insanların haqq qarşısında olan vəzifəsi hesab edirdi. Özünü isə Şah İsmayıl əsil-nəcabət sahiblərini, fəzilət insanların, bəşəri dəyərlərə sadıq olanları qayğı ilə əhatə etməyə borclu bilirdi. Yuxarıda toxunulmuş olan bir fərmanda Şah İsmayıl belə yazırdı: “Ruziləri paylaşdıran, kəramətli əxlaqı [bəndələrinə] verən əzəməti uca, qətiyyətli dəlilləri açıq-aşkar, ehsanı geniş olan

uca Allah, nur saçan dövlətimiz, əzəmətli səltənətimiz və böyük xilafətimizi “Səni insanlara imam (dini rəhbər, başçı) təyin edəcəyəm” [ayəsini bizə şamil etmək vasitəsilə] zinətləndirib bizim fatehlik qabiliyyətimizi və rəhbərliyimizi “Biz səni yer üzündə xəlifə (və ya əvvəlki peyğəmbərlərə xələf) etdik” [ayəsində qeyd etdiyi kimi] aləmin bizə müti olması hökmü ilə bəzədilmiş və cəlvələnmişdir. Həmişə bütün diqqət və fəaliyyətimizi mübarək hakimiyyətimiz və gündən-günə genişlənən xilafətimiz dövründə [təbəçiliyimizdə olan] tayfa və xalqların rifah və rahatlıq içində yaşamasına yönəlmişik. Xüsusilə ən ali əsil-nəcəbət, mənəvi fəzilətlər və insani dəyərlərlə zinətlənmiş bir firqənin hörmətini saxlamağı özümüzdə vacib və xoşbəxtlik rəmzi hesab edirik” (165).

Şah İsmayıl hakimiyyət-rəiyyət münasibətinə belə yanaşırdı. Bu münasibətlərdə həm rəiyyətin üzərinə müəyyən vəzifələr düşürdü, həm də hakimiyyətin təmsilçisi kimi onun üzərinə müəyyən vəzifələr düşürdü. Başqa sözlə, Şah İsmayıl rəiyyətə, ürfan və fəzilət əhlinə qayğı göstərilməsi kimi, rəiyyətin də hakimiyyətə mütlik göstərilməsinin təmin edilməsini hakimiyyəti qarşısında ciddi vəzifə kimi qəbul edirdi. Bu mənada Şah İsmayıl hakimiyyət əleyhinə qiyam qaldıranlara qarşı mübarizə aparılmasını da Şah İsmayıl öz vəzifələrindən biri hesab edirdi.

“Şah mənəm” sonluqlu qəzəlində də Şah İsmayıl şahlıq üçün tələb olunan mənəvi keyfiyyətləri bədii dildə oxuculara çatdırırmışdı. Amma bu qəzəldə Şah İsmayıl özünü yalnız səltənət şahı kimi deyil, həm də mürşidi-kamil kimi təqdim etmiş, bu iki dini və dünyəvi vəzifələri özündə necə birləşdirdiyini təsirli və inandırıcı ifadələrlə qələmə almışdır. Şah İsmayılın fikrincə, o, haqq yolunda mübarizə aparən qazilərin arzusunda olan və rəhbərliyinə layiq olan bir şahdır və ona görə də bu qaziləri öz ətrafında birləşməyə səsləyirdi. Amma özünü heç də bu qazilərdən üstün tutmurdu və bəyan edirdi ki, o, sufilərə yoldaşdır, hər zaman sufilərin əlindən tutmağa hazırdır. Şah İsmayılı özünü sufilərdən biri hesab edirdi, onların səsinə səs verməyə, hər zaman çağırışlarına çatmağa hazır olduğunu bildirirdi. Yuxarıda deyilənlərdən də məlumdur

ki, Şah İsmayıl istər mürşidi-kamil kimi, istər qoşun başçısı kimi sufilərlə, bütün qoşun əhli ilə bir olmağı, onların seçimini və çətinliklərini də bölüşməyi özünün həyat tərzı sayırdı. Məhz bunun üçün idi ki, Şah İsmayıl hərbi yürüşlərdə ləşgər (qoşun) başçısı kimi ələ etdiyi müharibə qənimətlərini qoşun əhli ilə bölüşürdü, onların zəhmətinin lazımınca qiymətləndirilməsini özünün mənəvi vəzifəsi bilirdi:

Allah, Allah den, qazilər, qazilər deyən şah mənəm
Qarşu gəlün, səcdə qılın, qazilər deyən şah mənəm

Uçmaqda tuti quşuyam, ağır ləşgərlər başıyam
Mən sufilər yoldaşıyam, qazilər deyən şah mənəm

Nərdə əkərsən bitərəm, xanda çağırısan, yetərəm
Sufilər əlin dutaram, qazilər deyən şah mənəm

Yaradıcılığının ən yaxşı nümunələrindən olan bu qəzəlinde Şah İsmayılın həm də bəşəri düşüncələri, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin dəyərləri, kamil insan arzuları öz əksini tapmışdır. Şah İsmayıl özünün kamilləşərək Həllac Mənsur kimi “ənəlhəqq” söyləmək, Musa peyğəmbər kimi Allaha yaxın olmaq məqamına çatdığını söyləyir və bu keyfiyyətlərini Həzrət Əli yolunu davam etdirməklə qazandığını bildirirdi:

Mənsur ilə darda idim, Xəlil ilə narda idim
Musa ilə Turda idim, qazilər deyən şah mənəm

...Xətəyiyəm, al atlıyam, sözü şəkərdən datlıyam
Murtəza Əli zatlıyam, qazilər deyəm şah mənəm

Bütünlükdə, Şah İsmayıl dərin etiqad adamı idi və onun bu etiqadını bütün yaradıcılığı boyu izləmək mümkündür. Şah İsmayılın bütün həyatı da bu etiqad üzərində qurulmuşdu və yaradanın

haqqlığına olan inamını və əqidəsini aydın ifadələrlə öz əsərlərində də təsvir etmişdir. Səfəvi şahı şübhə etmirdi ki, onun bütün uğurları məhz yaradanın rızası ilə baş verir və ona görə də qismətini yaradanın lütfi ilə bağlayırdı. Əslində, Şah İsmayıl öz hərəkatını da yaradanın izni və rəsaləti ilə əlaqələndirirdi və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu yolda qılınc çalmağı həyatının mənası sayırdı. Qəzəllərində və kiçik həcmli şer parçalarında bəzən misra daxilində Allaha olan etiqadını ifadə edir və bununla daxili dünyası haqqında oxucuda təsəvvür yaradırdı. “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” kimi böyük həcmli əsərlərində isə Allahın, onun peyğəmbərinin və şiiəliyin pişvası kimi qəbul etdiyi Həzrət Əlinin tərifinə və vəsfinə ayrıca parçalar həsr etmişdi. “Nəsihətnamə” əsərində Şah İsmayıl Allaha olan etiqadını belə ifadə etmişdir:

Şəriki yoxdur onun şəriki hudur
Mübərradır xamudan söylə hudur
Münəzzəhdür xamudan eyni-zatı
Vəli hər şeydə zahir möcüzatı
İkilikdən bəridir zati-mütləq
Kəməli-qüdrətinə söylə səddəq
Özüdür hər işə sərkarü memar
Bu rəmzi anlagil, ey əhli iqrar
Cahani tarü mar etmək əlində
Yenə bir dəmdə var etmək əlində

Şah İsmayıl Allahın son peyğəmbərinə olan etiqadını da bədii əsərlərində əbədiləşdirmişdir. Onun tərifinə həsr etdiyi misralarında Şah İsmayıl bütün cahanın Allah tərəfindən məhz Məhəmməd peyğəmbərin eşqinə yaradıldığını, dünyanın onun nuru ilə bəzəndiyini vurğulayırdı.

Həzrət Əlinin bədii obrazının yaradılmasına isə Şah İsmayılın bütün yaradıcılığı boyu rast gəlmək mümkündür. Çünki bir tərəfdən Həzrət Əli şiiəliyin pişvası idi və Şah İsmayıl da öz dini-ideoloji hərəkatını da məhz Həzrət Əlinin pişvası olduğu şiiəlik

üzərində qurmuşdu. Həzrət Əli onun dərin etiqad bəslədiyi müqəddəslərdən biri, yaradana aparan yolun ibtidası idi. Şah İsmayıl özünün qurduğu dövləti də Həzrət Əli yolunun davamı kimi qəbul edirdi və əmin idi ki, Həzrət Əli vasitəsilə Allaha tapınmaq dünyada haqqın bərqərar edilməsinə yol açmaq mümkündür.

Həzrət Əlinin əmir əl-möminliyinə Şah İsmayıl bütün həyatı ilə bağlı idi və başladığı hərəkətin ilhamverici qüvvəsini də onu bilirdi. Mənbələrdə də təkrar-təkrar bildirildiyi kimi, Şah İsmayıl bütün hərəkəti boyu Həzrət Əlinin qeybani göstərişlərini almış və onları icra etmişdi. Ən çətin anlarında da Şah İsmayıl ümidini əmir ül-möminə bağlayır və onu köməyə çağırırdı.

Şah İsmayılın əsərlərində Həzrət Əlinin “şah” obrazı yaradılmış və şaha xidməti həyatının mənası kimi təqdim etmişdir. Həzrət Əli məzhəb pışvası olmaqdan əlavə, Şah İsmayıl üçün həm də öz əqidəsi uğrunda son nəfəsədək mübarizə aparan bir müqəddəs idi. Onun Döldül atı və Zülfüqar qılıncı da Şah İsmayıl üçün mübarizlik simvollarına çevrilərək əsərlərində təkrar-təkrar canlandırılmışdır.

Şah İsmayıl “Dəhnamə” əsərində Həzrət Əliyə olan etiqadını belə təsvir etmişdir:

Ol şah ki, məzhəri xudadır
Həqdən kim anı deyir cüdadır
Məqsudi-cəhan cəmi sənsən
Ey gövhəri-pak, sən nədənsən?
Adəm nə bilir həqiqətini
Bizlməz çü mələk təriqətini
Gəldi süvəri-vücudə həq sən
Həq səndə zühur, eyni-həqsən
Ey sirri-hidayətü vilayət
Bu bəndənə qıl kərəm inayət
...Həqqin sağ əli sənin əlindir
Allah yolu sənin yolundur

Müqəddəslərə olan dərin etiqadını Şah İsmayıl qəzəllərinin birində belə ümumiləşdirmişdir:

Yəqin bil ki, xudayidir Xətayi
Məhəmməd Mustafayidir Xətayi

Səfi nəslı, Cüneydi-Heydər oğlu
Əliyyəl-Mürtəzayidir Xətayi

Həsən eşqinə meydanə gəlibdir
Hüseyni-Kərbəlayidir Xətayi

Əli Zeynəlibad, Baqirü Cəfər
Kazım, Musa Rizayidir Xətayi

Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqi həm
Həsən Əsgər liqayidir Xətayi

Məhəmməd Mehdiyi-Sahib Zəmanın
Eşgində gədayidir Xətayi...

Bu qəzəl Şah İsmayılın dini ideologiyasının əsas məzmununu təşkil edir. O bu ideologiya altında mübarizə bayrağı qaldıraraq ətrafına böyük qüvvələr topladı və həmin qüvvələri Səfəvi dövlətini yaradılması hərəkətinə səfərbər edə bildi. Amma nəzərə alınmalıdır ki, bu ideologiya reallıqdan qoparılmış bir ideologiya deyildi. Şah İsmayıl bu ideologiyayı öz dövlətçilik təfəkkürü, dayaqlandığı ictimai bazanın baxışları ilə qovuşduraraq böyük bir dini-siyasi hərəkəti çevirdi və xalqın tarixində yeni bir səhifə olan Səfəvilər dövlətinin əsasının qoyulmasına nail oldu.

Yuxarıdakı qəzəl parçası həm də Səfəvi təriqətinin Şah İsmayıl dövrünün dini inanclarını təşkil edirdi. Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyət kimi fərqləndirici cəhətlərindən biri bu idi ki, o, səltənət şahı olmaqdan əlavə həm də təriqət rəhbəri idi, təriqət ardıcılları

üçün müřşidi-kamil idi. Bu müřşidi-kamillik də onun dini-mənəvi keyfiyyətinin müəyyənləşməsinə aparıcı təsir göstərirdi. Müřşidi-kamilliyə xas olan keyfiyyətləri ilə Şah İsmayıl həm də öz müridlərinin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərirdi.

Müřşidi-kamillik məqamı elə Şah İsmayılın özünün də siyasi-ideoloji, mənəvi, mübarizlik keyfiyyətlərinin kamilləşməsinə öz təsirini göstərirdi. Çünki Şah İsmayılın dövlətçilik hərəkəti də bu və ya digər dərəcədə müřşidi-kamillik məqamı ilə bağlı idi. Bu məqama malik olmasaydı Şah İsmayıl dövlətçilik hərəkətinə başlamaq üçün ictimai-hərbi bazanın formalaşdırılması da yəqin ki, çox çətin olardı.

Şah İsmayıl əmin idi ki, tutduğu təriqət yolu doğru yoldur, bu yolda onun piri Əlidir və öz müridlərinə də tövsiyə edirdi ki, bu yola inamı olmayanlar ona qoşulmasınlar:

Şah Xətayi aydır: - Bu doğru yoldur
Doğru yoldur, bu həm eşq məqamıdır
Əksigə qalmayan pirim Əlidir
Qəlbində şübhəsi olan gəlməsin

Şah İsmayıl ona da əmin idi ki, məqsədinə nail olmaq istəyən mürid müřşidinə tapınmalı, onun rəhbərliyini qəbul etməli, ona xidmət etməli və onun yolunu davam etdirməli idi. Mürid-müřşidlik münasibətləri son nəhayətdə haqqa aparıcı yol kimi qəbul edilirdi. Müřşid bu yolun öndəri idi və onu rəhbərliyinin qəbul edilməsi, yəni onun yolunun izlənilməsi haqqın dərkinə xidmət edirdi. Ona görə Şah İsmayıl bildirirdi ki, “bu yola varmaq olmaz rəhnümasız” (rahnüma-yolgöstərən).

O bu öyüdlərini həm müridlərinə ünvanlayırdı, həm də özünə. Şah İsmayıl üçün müřşid Həzrət Əli idi və onun ətəyindən tutmaqla məqsədinə çatacağına inanırdı. Müridləri üçün isə Şah İsmayıl müřşid idi və o, ümumiyyətlə, özünü bir müřşid kimi müridlərlə müqəddəslər arasında əlaqələndirici bənd hesab edirdi. Çünki müqəddəslərin buyuruqları müridlərə Şah İsmayılın yuxuları vasitə-

silə çatdırılırdı. Ona görə də Şah İsmayıl təriqət yolunda mürşid-mürid münasibətlərinin düzgün qurulmasını təbliğ edirdi:

...Mürşidsiz, rəhbərsiz yollar açılmaz
Mürşid ətəgində əlin varmıdır?

...Gəl bir pirə xidmət eylə
Əmək zayə olmaz ola
Mürşid ətəgin möhkəm tut
Kimsəindən almaz ola

Şah İsmayıl təriqət müridliyini haqqa yetişmək üçün doğru yol bilirdi və ona görə əmin idi ki, bu yola qədəm qoyan mürid həyatından keçməyə belə hazır olmalıdır

Gəl könül, pir istəyəli bu qədim ərkan ilə
Gerçək oldur həqq yoluna varə başü can ilə...

...Keçmişəm sərimdən, qorxmam ölümdən

Şah İsmayıl təriqət yolunun yolçularını həm də saf, düz yol ilə gedən, halalını haramından ayırmağı bacaran insanlar kimi qəbul edirdi və onlara belə mənəvi keyfiyyətlər arzu edirdi:

Sufi isə, alıb satma
Halalına haram qatma
Yolun əyrisini getmə
Doğru yola nəzər eylə

“Şah İsmayılın ... şerlərində mübarizlik, mühariblik ruhu mühüm yer tutur. Şair-hökmdar ...pəhlivanlar kimi öyünür, özünün qəhrəmanlığından, qorxmaz və mübariz bir şəxsiyyət olmasından tez-tez danışır, öz sərkərdələrinə döyüş meydanında necə hərəkət etmək lazım gəldiyini göstərir” (166).

Şah İsmayıl cəngavər idi, fateh idi, mübarizlik simvoluna çevrilmişdi. Bu keyfiyyətlər həm də onun əqidəsinə çevrilmişdi və bunu öz əsərlərində də ifadə edirdi. O bəyan edirdi ki, tutduğu yolda baş verməkdən çəkinməyəcəkdir, şəhidlik və qazilik onun taleyinə yazılıbdır. Əlində tutduğu qılıncını Şah İsmayıl Həzrət Əlinin əfsanəvi Zülfüqarına bənzədirdi və bu qılıncı həm də qələbələrinin rəhni hesab edirdi. Özünü isə o, mübarizə meydanında Həzrət Əliyə bənzədirdi və onun kimi haqq yolunda apardığı mübarizədən dönməyəcəyini bəyan edirdi. Şah İsmayıl bu keyfiyyətləri həm də öz müridlərinə, Səfəvi döyüşçülərinə tələq etməyə çalışırdı:

Xətayi ölməgə can verməyib bu meydanı-eşq içrə
Yezid ollam, dönərsəm Murtəzanın zülfüqarindən...

...İmam eşqinə çalırım qılıncı
Münafiq qırmağa mərdanə gəldim

Mənəm bunda Xətayi Heydər oğlu
Çü İsmail kimi qurbanə gəldim...

...Biz imam qullarıyız sadıqanə
Şəhidlik,qazilik nişanımızdır

Yolumuz incədir, incədən-incə
Bu yolda baş verək, ərkanımızdır

Şah İsmayıl şerlərində də bildirirdi ki, yalnız qalib gəlmək üçün meydana atılır:

Eşq xərmənində sovruldum
Həm ələndim, həm yoğruldum
Qazana girdim, qovruldum
Meydana yenməgə gəldim

Tarixdən də məlumdur ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşü istisna olmaqla bütün döyüşlərdən qalib çıxmışdı. Həmin döyüşlərdə Şah İsmayıl mübarizliyini, qətiyyətini ortaya qoymaqla fatehliyini, sərkərdəlik istedadını nümayiş etdirə bilmişdi. Bu qələbələrin mühüm səbəblərindən biri də o idi ki, Şah İsmayıl şerlərində söz açdığı mübarizliyini öz döyüşçülərinə də təlqin edə bilmişdi. Şah İsmayılın ictimai məzmunlu şerlərində mübarizlik, dönməzlik, haqqa etiqad kimi hisslər hakimdir. Bu hisslər Şah İsmayılın daxilindən coşan hisslərdir və onu bütün həyatı boyu müşayiət etmişdi.

Amma Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün ağır-acısını da yaşamışdı və bu döyüşün yaratdığı ağır təəssürat onun bəzi əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Mütəxəssislər tərəfindən Çaldıran döyüşünün nəticələrinə həsr edildiyi bildirilən qəzələndə (167) Şah İsmayıl məğrur təbiətinin atəşi-dərdu-ələmlər tərəfindən parçalandığını bəyan edir, qəm-qüssəyə büründüyünü dilə gətirirdi. Şair-hökmdar üzləşdiyi qəm-qüssənin hətta onun sümüklərini də əritdiyini yanıqlı ifadələrlə şerində səsləndirirdi:

Diyari-eşqə sultanım, dila, mən də zəmanəmdə
Vəzirimdir qəmü qüssə, oturmuş iki yanımdə

Fəraqü atəşü dərdü ələmlər bağırimi yaxdı
İliklər qarə su oldu, əridi üstüxanimdə

Mən ol canbaz sərbazəm fələk fəvqündədir darim
Necə Həllac Mənsuri yürütdüm rismanimdə

Mən ol şahbazi-kuhsərəm, baş əgməm qülleyi-Qafə
Neçə ənqa kimi yavru uçurdum amiyanimdə

Şah İsmayılı bürümüş olan kədərin içərisində də onun məğrurluğu özünü göstərməkdədir. O özünü göylərdə cövlan edən şahbaz

quşlara oxşadaraq Qafqaz dağına belə baş əymədiyini bildirirdi. Şah İsmayıl bununla onu demək istəyirdi ki, qarşısındakı heç bir düşmən onu sınmağa, sarsılmağa məcbur edə bilməz.

Onun başqa bir qəzəlində olan kədər notlarına görə həmin qəzəlin də Çaldıran döyüşündən sonra yazıldığını güman etmək olar. Bu qəzəldə də Şah İsmayılın ağır hisslərə qapılmasını görmək mümkündür. Şah İsmayıl sözsüz ki, Çaldıran döyüşündə uduzmaq istəmirdi. Lakin bu döyüşdə ən yaxşı sərkərdələrini itirməsi, öz mübariz döyüşçülərinin şəhid düşməsi, xanımının isə əsir götürülməsi onun dərd və qəmini daha da artırırdı:

Ey könül quşu, derlər bəhar imiş, mana nə?
Büsati-eyş əcəb ruzgar imiş, mana nə?

Deyirlər oldu dil Leyli zülfünə Məcnun
Dəmində ol dəxi bir biqərar imiş, mana nə?

Axıtdı yaşımı dövran, batırdı qanıma əl
Rəqib əlindəki dəsti-nigar imiş, mana nə?

Şah İsmayılın mənəvi dünyasının ayrılmaz tərəflərindən biri də könül saflığı, bəşəri məhəbbət, səmimi münasibətdir. Bu keyfiyyətlərin təbliği onun çoxlu sayda əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. İnsani sədaqət, doğruluq, dürüstlük, haqqa vəfa kimi keyfiyyətləri olan insanlar Şah İsmayılın da təqdirini alan insanlar idi. Çünki Şah İsmayılın fikrincə, haqq yolunun yolçuları da məhz belə insanlar olmalı idilər.

Bədii əsərləri Şah İsmayılın öz dünyagörüşünü, əqidəsini, inanclarını ətrafındakılara çatdırmaq üçün ən yaxşı ifadə vasitələrindən biri idi və bu vasitədən də o çox məhərrətlə istifadə etmişdi. Şah İsmayılın bədii yaradıcılığı son dərəcə zəngin bir bədii-mənəvi xəzinədir və bu xəzinənin bütünlüklə açılması ilə Səfəvi dövlətinin banisi olan şair-hökmdarın mənəvi dünyası haqqında daha geniş məlumat əldə etmək mümkün olardı.

4.Şah İsmayılın ailəsi

Şah İsmayıl dövrünə aid olan mənbə müəlliflərinin əksəriyyəti daha çox onun özü ilə bağlı olan məlumatları qələmə almışlar. Hökmdarların ətrafında olanlar və o cümlədən də onların ailə üzvləri, əsasən, mövzu kontekstində mövzu obyektinə çevrilmişlər. Şah İsmayılın ailə üzvləri də bu ənənəyə əsasən, daha çox mövzu kontekstində müəlliflərin diqqətini cəlb etmişlər. Ona görə də Şah İsmayılın ailə üzvləri ilə bağlı mükəmməl məlumatlar mövcud deyil. Belə məlumatların mövcud olmadığı üçün isə Şah İsmayılın bütün ailə üzvləri haqqında mükəmməl mənzərə yaratmaq mümkün deyil. Hətta mənbələrdə Şah İsmayılın ailə üzvləri haqqında mükəmməl məlumatların olmaması bəzi hallarda elmi-tarixi ədəbiyyatda bəzi ailə üzvləri haqqında doğru olmayan mülahizələrin ortaya çıxması ilə də nəticələnmişdir.

Konkret hal kimi, Şah İsmayılın qardaşları haqqında elmi-tarixi ədəbiyyata mübahisəli fikirlərin çıxarılması nümunə ola bilər. Yuxarıda bu məsələ ilə bağlı münasibət bildirilmişdir. Yəni, Şah İsmayılın qardaşları haqqında mənbələrdə xronoloji ardıcılığa əsaslanan ətraflı məlumat olmaması bəzi müəlliflərin mülahizələrinin xeyli dərəcədə subyektivləşməsinə yol açmışdır.

Bu baxımdam Şah İsmayılın anası Aləmşah bəyim haqqında da yetərli məlumat mövcud deyil və onun haqqında müxtəlif, bəzi hallarda isə mübahisəli fikir və mülahizələrin elmi-tarixi dövriyyəyə çıxarılması heç şübhəsiz ki, daha çox bununla bağlıdır.

Aləmşah bəyim məlum olduğu kimi, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı idi. Onun anası Trabzonun yunan hökmdarının qızı Katrina (Despina) idi. Uzun Həsən Trabzon hakiminin qızı Katrina ilə o zaman evlənmişdi ki, Trabzon hələ Osmanlı dövlətinin nəzarəti altına düşməmişdi. Uzun Həsənlə Katrina arasında bağlanan nikah, əslində, Ağqoyunlu dövləti ilə Trabzon krallığı arasında müttəfilqliyin rəsmiləşdirilməsi idi (168). Əvvəlki fəsilərdə deyilənlərdən aydındır ki, Teodora evlilikdən sonra da dinini dəyişməmişdi. Buna görə, onun qızı Martanın (Aləmşah b Katrina

əyimin) da ilk vaxtlar xristian məzhəbinə mənsubluğu ehtimal edilir. Şeyx Heydər, yəni Şah İsmayılın atası ilə nikahı bağlandıqdan sonra Marta həm islam dinini qəbul etdi, həm də özünə Aləmşah bəyim adını qəbul etdi. Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda Aləmşah bəyim həm də Həlīmə bəyim və Məliha kimi də tanınmaqdadır (169).

Aləmşah bəyim həm ata tərəfdən, həm də ana tərəfdən hökmdarlar ailəsinə mənsub idi. Həyat yoldaşı Heydər şəhid olmasından sonra Aləmşah bəyim çox böyük məhrumiyətlərlə və çətinliklərlə üzləşməli oldu. Bir tərəfdən böyük oğlu Şeyx Əlinin şəhid olması, digər tərəfdən onun digər övladlarının sürgündə olması istər-istəməz Aləmşah bəyimin həyatını xeyli ağırlaşdırırdı. O öz övladlarını dərinləndən sevirdi və məlumdur ki, böyük oğlu Şeyx Əlinin şəhid olmasını sonsuz üzüntü ilə qarşılamış və onun dəfn işlərinin ağırlığını da öz üzərinə götürmüşdü.

Bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda Aləmşah bəyimin xristian ruhunda böyüdüldüyü bildirilir (170). Şübhəsiz ki, Aləmşah bəyim öz dinini dəyişməmiş anası Katrina (Despina xanıma) böyük ehtiramla yanaşırdı. Lakin Aləmşah bəyim xristian mühitində böyümürdü və ətrafındakı insanlar da xristianlar deyildilər. O, Uzun Həsənin sarayında, türk mühitində böyüyürdü və onun ətrafındakılar da türklər idilər. Aləmşah bəyim övladlarını da türk dəyərləri üzərində tərbiyələndirirdi. Məhz bunun səbəbi idi ki, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) təqiblərdən qorunmaq üçün Lahicana yollananda yalnız Azərbaycan dilində, yəni anasından öyrəndiyi dildə danışdı. Fars və ərəb dillərinin öyrənilməsinə isə o, Lahicanda başlamışdı.

Bəzi məlumatlar görə, Aləmşah bəyim hətta Səfəvi təriqət dəyərlərini də dərinləndən öyrənmiş, ürfan elmlərinə yiyələnmiş və ariflərin pişvası (mürşidi) olmuşdu. Hətta onun ürfan elminə yiyələnməklə islam aləmində ciriqqə geymiş ilk xanımlardan birinin olması da göstərilir (171).

Buna görə Aləmşah bəyimin Şah İsmayılın özü tərəfindən öldürülməsi ilə bağlı bəzi hallarda elmi-tarixi ədəbiyyata çıxarılan

məlumatların obyektivliyi ciddi sayıla bilməz. Çünki Şah İsmayılın öz anasına dərin ehtiramla yanaşdığı məlumdur. Şah İsmayılın öz anasının ölümünə səbəb olması barəsində şərq mənbələrində hər hansı bir məlumat yoxdur. Bu barədə şaiyə xarakterli məlumatlar qərb müəlliflərinin əsərlərində özünə yer tapmışdır ki, onlar da etibarlı dəlillərə əsaslanmır.

Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) Lahicandan öz hərəkətinə başlayanda əvvəlcə Ərdəbilə gəldi, həm əcdadlarının qəbrini, həm də anasını ziyarət etdi. Sonra isə Ərdəbili tərk etmək məcburiyyətində qaldı. İsmayıl Mirzə hələ Lahicanda olarkən qardaşı İbrahim Mirzə hərəkətdən kənarlaşaraq Ərdəbilə, anasının yanına dönmək arzusunu bildirdi. İsmayıl Mirzə bununla razılaşdı. Onun İsmayıl Mirzənin xahişi ilə razılaşması həm də anasının Ərdəbildə tək qalmaması istəyi ilə bağlı idi.

Təsdiq olunmamış məlumata görə, Aləmşah bəyimin 1522-ci ildə dünyasını dəyişməsi ehtimal olunur (172). Bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayıl tarixi ilə bağlı olan mənbələrdə Aləmşah bəyimin sonrakı taleyi haqqında məlumatlar mövcud deyil. Onun göstərilən tarixdə vəfat etməsini dəqiqliklə söyləməsini əsas verən məlumat da mövcud deyil. Bildirilir ki, dünyasını dəyişdiyi vaxt Aləmşah bəyimin 62 yaşı var idi. Aləmşah bəyim Şeyx Səfi türbəsində dəfn edilmişdir. Onun qəbri hazırda da qalmaqdadır və Şeyx Səfi türbəsinin həyətidə, Şeyx Səfiəddinin dəfn edildiyi “Allah-Allah” künbəzinin divarları yaxınlığındadır.

Aləmşah bəyimin Şeyx Səfi türbəsində dəfn edilməsi ona olan ehtiramın təsdiqi ola bilər. Çünki əgər onun Şah İsmayıl tərəfindən öldürülməsi haqqında şaiyələr doğru olsaydı, onda Şah İsmayıl onun Şeyx Səfi türbəsi kimi müqəddəs bir məkanda dəfninə icazə verməzdi. Aləmşah bəyimin Şeyx Səfi türbəsində dəfn olunması həm də onun kifayət qədər möhkəm etiqaad sahibi olmasından xəbər verir. Əks-təqdirdə yenə də onu Səfəvi müridləri ilə bir məkanda dəfn etməzdilər.

İstər mənbələrdə, istərsə də elmi-tarixi ədəbiyyatda Aləmşah bəyimin üç oğlu olduğu göstərilmişdir. Bunlar Şeyx (Sultan) Əli,

İbrahim Mirzə və İsmayıl Mirzədir (Şah İsmayıl). Şeyx Əli məlum olduğu kimi, atası Şeyx Heydər in şəhid olmasından sonra Səfəvi təriqət rəhbərliyini öz üzərinə götürmüş və dünyəvi hakimiyyətin yaradılması üçün də mübarizəyə qoşulmuşdu. O bu yolda şəhid oldu və şəhidliyindən əvvəl İsmayıl Mirzəni mürşid-kamil elan etdi. İbrahim Mirzəyə gəlincə isə onun həyat yolu ilə bağlı mənbələrdə müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdı. Həmin məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, İbrahim Mirzə qardaşı Şah İsmayılın həm də yaxın silahdaşlarından biri idi. Yaxın şərqin hakimiyyət sülalərinin ailə qarşılıqlarından fərqli olaraq İbrahim Mirzə qardaşı Şah İsmayıl ilə çox sədaqətli idi və bunu öz fəaliyyəti ilə də nümayiş etdirirdi. İbrahim Mirzənin nə zaman dünyasını dəyişməsi haqqında dəqiq məlumat söyləmək çətinidir. Çox güman ki, o, Şah İsmayıldan sonra dünyasını dəyişmişdi. Əks təqdirdə bununla bağlı mənbələrdə hansısa bir məlumat qala bilərdi.

Bəzi mənbələrdə və eləcə də mənbələrə əsaslanan elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın üç xanımı haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Bunlar Taclı bəyim, Bəhrüzə xanım və Məhd Ülya dır. Qeyd edilməlidir ki, mənbələrdə Şah İsmayılın xanımları haqqında da fərqli məlumatlar mövcuddur. Bu da onların həyatı və taleyi haqqında bəzi mübahisəli fikirlərin elmi-tarixi ədəbiyyata yol açmasına gətirib çıxarmışdır.

Mövcud məlumatlar Şah İsmayılın Taclı bəyimlə nikahın 1504-06-cı illər arasında kəsildiyini ehtimal etməyə əsas verir (173). Mənbələrdə onun mənşəyi haqqında fərqli məlumatlar vardır. Bir məlumata görə, əsil adı Şahbəyim (174) olan Taclı bəyim Mosullu tayfasından idi. Bəzi araşdırmalarda bildirilir ki, Taclı bəyim Mosullu tayfasından Həmzə bəy Bəktəşinin nəslindədir və onun Mosullu tayfasına mənsubluğu da heç bir şübhə doğurmur (175). Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayıl Ağqoyunlu qoşunlarına qarşı döyüşlər aparanda Mosullu tayfasının bəzi adamları mövcud təhlükələrdən nıcat tapmaq üçün Firuzkuh hakimi Hüseyin Kiya Çəlaviyə pənah gətirdilər. Onların arasında Taclı bəyim ailəsi də var idi (176). Bu məlumata istinadən bəzi tədqiqatçılar

Taclı bəyimin ailəsinin Murad bəy Cahanşahlı ilə birlikdə Hüseyn Kiya Çələviyə sığındığını bildirirlər (177). Murad bəy Cahanşahlı Səfəvi hakimiyyətini tanımaqdan imtina edirdi və Şah İsmayıl qarşı ciddi müqavimət göstərirdi. Firuzkuh alınandan sonra bəzi mənbələr hətta onun ətinin kabab edilərək qızılbaş döyüşçülərinə verildiyi də bildirirlər (Bu məlumatın şübhə doğurduğu haqqında yuxarıda danışılmışdır). Müqavimətin göstərildiyi Usta qalası 1503-cü ildə alınandan sonra onun daxilində sağ qalanlar əsir götürüldülər. Şah İsmayıl qalada əsir götürülənlərə baxış keçirərkən Taclı bəyimi onların arasında müşahidə etdi və onun gözəlliyinə aşiq oldu. Mənbələrdə bildirilir ki, Şah İsmayıl öz əyanlarından birinə Taclı bəyimi əsirlərdən ayırmağı tapşırırdı və qanuni yaşı yetişdikdən sonra onu özünə nikah etdirdi (178). Şah İsmayıl ilə evləndikdən sonra ona Taclı bəyim (xanım) adı verildi. Bu adın ona, əslində, Şah İsmayıl tərəfindən verildiyi ehtimal edilir.

Şah İsmayılın Taclı xanımla evlənməsi haqqında fərqli məlumatlardan biri venesiyalı tacir Anciolellonun qeydlərində mövcuddur. Onun yazdığına görə, 1501-ci ildə əldə etdiyi hərbi uğurdan sonra dostları tərəfindən Şah İsmayıl ilə evlənmək barəsində də düşünmək təklif olundu. Amma o zaman Şah İsmayılın nikah bağlaması üçün münasib bir xanım olmadığından bu təklif qəbul olunmadı. Bir müddətdən sonra Şah İsmayıl ilə Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun qız nəvələrindən olan Taclı xanım adlı birisinin mövcudluğu haqqında xəbər verilir. Bu xəbəri alandan sonra Şah İsmayıl həmin xanımın ardınca adamlar göndərdi. Amma bu adamlara Taclı xanımın evdə olmadığı bildirildi. Şah İsmayıl tərəfindən təkidlə Taclı xanımın tapılması tələbi irəli sürüldükdə başqa bir xanımlı geyindirib-bəzəndirib şah adamlarının qarşısına çıxardılar. Lakin məlum olan əlamətlər əsasında həmin xanımın Taclı xanım olmadığı bəlli oldu. Bildirilir ki, şahın adamları sonra Taclı xanımın da aralarında olduğu bir dəstə xanımlı gözdən keçirdilər və Taclı xanımlı tanımayaraq geri dönməli oldular. Venesiyalı tacirin məlumatına görə, sonradan Şah İsmayıl da Taclı xanımlı tanınmasında iştirak etdi və diqqətlə baxdıqda onu tanıdı.

Şah İsmayıl Taclı xanımı saraya alaraq onunla evlənəcəyini bildirdi. Lakin onun evlilik yaşı çatmadığı üçün əmirlərindən birinə onu yanında saxlamasını tapşırırdı. Bir də üç ildən sonra Şah İsmayıl evlənmək qərarına gəldi və Taclı xanımı özünə nikah etdirdi (179).

“Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərində də Şah İsmayıl ilə Taclı bəyimin evliliyi haqqında fərqli məlumat öz əksini tapmışdır. Bu əsərdəki məlumata görə, Ağqoyunlu Sultan Murada qarşı döyüşdən uğurla çıxandan sonra Həmədan ətrafında olarkən əmirləri Şah İsmayıla Əbdi (Abedin) bəy Şamlının həm yaraşığı, həm də şücaətli bir qızının olması haqqında məlumat çatdırdılar. Verilən məlumata görə, gözəlliyinə və şücaətinə görə onunla müqayisə oluna biləcək bir xanımı tapmaq mümkün deyildi. Həmin məlumata görə, Taclı bəyim o dərəcədə güclü və cəsur idi ki, qardaşı Durmuş xanla dəfələrlə qurşaq tutmuş və hər dəfə də onun küyrəyini yerə vurmuşdu. Bu məlumata görə, Taclı xanım Mosullu tayfasının deyil, Şamlı tayfasının üzvü idi. Taclı xanımın haqqında verilən məlumat Şah İsmayıl da bir maraq yaratdı və bir müddətdən sonra Əbdi bəy Şamlının yanına öz elçilərini göndərdi. Əbdi bəy də cavabında bildirdi ki, mən Şah İsmayılın qulamı, qızım isə onun kənizidir və bu qızı kimə istəsə Əbdi bəy üçün bir baş ucalığıdır. Bununla belə, Əbdi bəy qızının onunla şərt kəsdiyini də Şah İsmayıla çatdırdı. Taclı xanımın şərti belə imiş ki, ona evlənmək istəyənlər hər bir kəslə qılınca çalacaq, nizə toqquşduracaq və qurşaq tutacaqdır. Qalib gələn olsa həmin adam da onun əri olacaqdır. Əbdi bəy sonradan Şah İsmayıl tərəfindən elçi gəlməsini və elçilərə verdiyi cavabını qızı Taclı bəyimə də çatdırdı. Taclı bəyim elçilərə belə bir cavab verilməsindən razı qaldı. Lakin onu da etiraf etdi ki, səltənət hökmdarına belə cavab verilməsi doğru deyildir. Ona görə elçilərin yenidən gələcəyi təqdirdə Şah İsmayıl qarşısında başqa bir tələb qoymağı qərarlaşdırdı. Bu yeni şərti ondan ibarət idi ki, Şah İsmayıl heç vaxt onu döyüşə girməkdən çəkindirməsin, Şah İsmayıl nə zaman döyüşə yollansa icazə versin ki, o da həyat yoldaşı ilə birlikdə döyüşə yollansın (180).

Əbdi bəy özü saraya yollanaraq qızının şərtini Hüseyn bəy Lələyə açıqladı. Hüseyn bəy də bu xəbəri Şah İsmayıl ilə çatdırdı. Şah İsmayıl bu şərtlə razılaşdı. O, islam alimlərini, o cümlədən axund Əhməd Ərdəbilini dəvət edərək ona nikah bağlanmasını tapşırırdı. Şah İsmayıl ilk dəfə idi ki, Taclı bəyimi götürdü və onun doğrudan da hər cürə tərifi layiq olduğunu müşahidə edəndən sonra onu Taclı bəyim adlandırdı. Sonra da toy tədarükü görülməsi barəsində göstəriş verdi. Taclı xanımla evlənməsi münasibətilə Şah İsmayıl yenidən səxavət qapısını açdı, əmirlərinə, vəzirlərinə çox qiymətli hədiyyələr bağışladı, qorçuların, qulamların və digər xidmətçilərin maaşlarını iki dəfə artırdı, şadlıq və şadyanaqlıqla toy məclisi təşkil etdi (181).

Şah İsmayılın ilk övladı da Taclı xanımdan dünyaya gəldi. Bu övlad, sonradan Şah İsmayılın varisi olmuş Təhmasib Mirzə idi. O, 1513-cü ildə İsfahan yaxınlığında dünyaya gəlmişdi (182). Bəzi mənbələrdə Təhmasib Mirzənin 1513-cü ildə və 1514-cü ildə doğulması haqqında məlumatlar vardır (183). “Tarix-i aləmarə-yi Abbasi” əsərində isə Təhmasib Mirzənin 1514-cü ildə fevral ayının 22-də İsfahan yaxınlığındakı Şahabad kəndində anadan olduğu bildirilir (184).

Mənbə məlumatlarına görə, Təhmasib Mirzə dünyaya gələndə kimi Şah İsmayılın övladların dünyaya gəlməsinə elə də marağı yox idi. Lakin Təhmasib Mirzə doğulandan sonra Şah İsmayılın övlad sevinci xeyli artdı və ona görə də övladlarının sayının artmasını istədi. Bildirilir ki, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın göstərişi ilə Əmir Soltan Mosullu Təhmasib Mirzənin lələsi təyin edildi və Təhmasib Mirzənin tərbiyəsi xüsusi nəzarət altına alındı (185).

“Aləmarə-yi Şah İsmayıl” əsərində Taclı xanımın Təhmasib Mirzəyə olan hamiləliyi və onu dünyaya gətirməsi daha geniş və həm də fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu əsərdə deyilir ki, Taclı xanımın hamiləliyinin son günlərində yolu İsfahan tərəfə düşmüşdü. Onu müşayiət edən dəstə İsfahan yaxınlığındakı Atəşgah adlanan kəndə yaxınlaşanda Şah İsmayıl dayanacağı və Zayəndərüd

çayı kənarında düşərgə salmağı əmr etdi. Taclı xanımın hamiləliyinin son günləri olduğu üçün Şah İsmayıl xacəsaraylara tapşırı ki, Taclı xanıma da götürüb öz hərəkətlərini davam etdirsinslər və tezliklə şəhərə çıxsınlar. O istəmirdi ki, Taclı xanım uşağı səhrada dünyaya gətirmək məcburiyyəti ilə qarşılaşsın. Bildirilir ki, Taclı xanıma aparən dəstə yolda ikən güclü yağış və tufanla qarışmalı oldu, göyün gurultusu, ildırımların çaxması Taclı xanımın vəziyyətinə təsir etdi və bu da doğuşun tez baş verməsinə yol açdı. İsfahan şəhərinə 2 fərsəx məsafədə bu dəstə öz köçünü yaxınlıqdakı bir kənddə salmalı oldu. Bu kəndin adı mənbədə “Rənan” kimi göstərilmişdir. Kəndin adamlarının çoxu evlərində olmadığından dərhal Taclı xanıma kömək edəcək bir kimsə tapılmır. Nəhayət kəndin rəisi Yusif adlı birisi həy-küyə gəlib dəstəyə yaxınlaşır və kəcavələrdən, insanların görünüşündən bu dəstənin yüksək mənsəbli Səfəvi əyanlarından birinə və ya elə şahın özünə mənsub olduğunu güman edir. Sonra da Taclı xanıma və onun ətrafındakıları evinə aparır. İlk ünsiyyətdən sonra Yusif gələnlərin kim olduğundan xəbər tutur. Onun anası Taclı bəyimin doğuşuna kömək edir və həmin gecə Təhmasib Mirzə dünyaya gəlir (186).

Səhəri gün Taclı xanım başına gələnləri, oğlan uşağının dünyaya gəlməsini, qonaq olduğu ev sahibinin kömək göstərməsi haqqında məktub yazıb möhürlədi, Təhmasib Mirzənin əlini zəfəran suyuna salıb bir ağ parçanın üstünə sürtdü və onları Yusif vasitəsilə Şah İsmayılın düşərgəsinə göndərdi. Taclı xanım tapşırı ki, Yusif onun qardaşı Durmuş xanı tapsın və məktubu ona çatdırsın. Yusif də məktubu Durmuş xana çatdırır. Şah İsmayıl biləndə ki, Taclı xanımdan məktub gəlib Durmuş xanı da, Yusifi də hüzuruna çağırırdı. Təhmasib Mirzənin dünyaya gəlməsindən çox sevinən Şah İsmayılın göstərişi ilə məktub gətirən Yusifə qiymətli hədiyyələr bağışlandı. Bundan başqa Yusifin yaşadığı ərazidə padşah əmlakı sayılan ərazilər də soyurqal kimi ona verildi. Yusif sonra geri qayıdıb Şah İsmayılın onun evinə qonaq gəlməsinə hazırlaşmağa başladı. Mənbədə Şah İsmayılın qarşılanması üçün Yusif tərəfindən təmtəraqlı tədbirlər görülməsi, Şah İsmayılın çoxlu sayda

qiymətli hədiyyələr hazırlanması haqqında geniş təsvir verilmişdir. Şah İsmayıl bu təmtəraqı gördəndən sonra Yusifə dedi ki, sən mənim atam yaşındasan, evin abadan olsun. Şah İsmayıl Yusifin evində qonaq olub istirahət etdikdən sonra öz əyanlarına münəccimlər vasitəsilə Təhmasib Mirzənin gələcək taleyi haqqında məlumat alınmasını tapşırırdı. Mir Məhəmməd adlı seyid ona dedi ki, Kaşanda Mövlana Nəsir adlı tanınmış bir münəccim vardır və onun münəccimlik sahəsindəki təcrübəsindən faydalanmaq olar. Şah İsmayıl da Mövlana Nəsinin ardınca Kaşana adam göndərdi.

Mövlana Nəsir gəlib Şah İsmayılın hüzuruna yetişəndən sonra Şah Təhmasibin aqibəti haqqında gördüklərini açıqladı. O bildirdi ki, Təhmasib Mirzə gələcəkdə padşah olacaq, 25 ilə yaxın islam yolunda qılınc çalacaq, Osmanlı padşahı onun qarşısında məğlub duruma düşəcək və sonra 30 il o öz qılıncını qınından çıxarmaq məcburiyyətində qalmayacaq, onun hakimiyyəti illərində ədalət hökm sürəcək və onun çoxlu sayda övladları olacaqdır. Təhmasib Mirzənin anadan olmasının yeddinci günü sevinc və şadlıqla qeyd olundu. Mənbə bildirir ki, elə həmin günlərdə Şah İsmayıl öz yuxusunda Həzrət Əlini gördü və onun tövsiyəsi ilə yeni dünyaya gəlmiş övladına Təhmasib adı verdi (187).

1514-cü ildə Taclı xanım həyatının ciddi bir sınağı ilə qarşılaşmalı oldu. Bu da onun Çaldıran döyüşündə iştirak etməsi idi. Həmin döyüşün sonunda müəyyən sayda Səfəvi döyüşçüsünün Osmanlı qoşunlarına əsir düşdüyü məlumdur. Osmanlı qüvvələrinin ələ keçirdikləri əsirlər arasında Səfəvi xanımlarının da olduğu bildirilir. Bəzi araşdırmalarda Səfəvi xanımlarının öz həyat yoldaşlarına mənəvi dayaq olmaları üçün döyüş meydanına gəlmələri, onların hətta kişi paltarında vuruşmaları haqqında məlumatlar vardır. Amma xanımların öz həyat yoldaşları ilə birlikdə uzun səfərlərdə yol yoldaşı olması da dövrün hərbi ənənələrindən idi. Döyüşçülər öz xanımlarını da, öz xidmətçilərini də çox zaman özləri ilə aparırdılar. Çaldıran düzündə Səfəvi xanımlarına rast gəlinməsi də istisna deyildir. Lakin onların çoxu həyat yoldaşlarının ağır anlarını onlarla bölüşdülər, əyinlərinə döyüş geyimləri geyinərək

meydana atıldılar. Onların arasında şəhid olanlar da var idi. Bunu hətta xarici müşahidəçilər də təsdiq edirdilər. Məsələn, İtaliya tarixçilərindən biri də yazırdı ki, Çaldıran düzündə, Səfəvi şəhidləri arasında döyüş geyimində olan xanımların şəhidliyi ilə də rastlaşmışdılar. Tarixçinin fikrincə, belə xanımlar həyat yoldaşlarının taleyinə şərik çıxmış və vuruşmaq şərəfini öz üzərinə götürmüşdülər. Məlumatla görə, Sultan Səlim Səfəvi xanımlarının döyüş meydanında şəhid olmalarını görəncə onların cürətinə, şücaətinə və vətənsəverliyinə afərin söyləmiş və onların hərbi qaydada dəfn edilməsi barəsində göstəriş vermişdi. Bəzi məlumatlar görə, Şah İsmayıl özü ilə Çaldıran düzünə 2 minə qədər cəngavər xanımlardan gətirmişdi ki, onlar da Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etsinlər (188). Şübhə yox idi ki, bu xanımların çoxu türk xanımları idi və Çaldıran döyüşünün özəlliklərindən biri də bu idi ki, səfəvilərin ərləri də, xanımları da məmləkətin qorunması üçün silaha sarılmışdılar.

Osmanlı qüvvələrinə əsir düşən xanımlar arasında Şah İsmayılın xanımları olan Bəhrüzə xanımla Taclı xanımın da olması bildirilir. Əslində, bu məsələnin özü də kifayət qədər rəvayət xarakteri daşıyır və mövcud olan məlumatların tutuşdurulması Şah İsmayılın xanımlarının Osmanlı qüvvələrinə əsir düşməsinin birmənalı şəkildə təsdiqini çətinləşdirir. Tarixi ədəbiyyatdakı məlumatlara görə, Bəhrüzə xanım rəsmi olaraq Şah İsmayılın xanımı idi, Taclı xanım (bəyim) isə onun məşuqəsi idi. Amma tarixçilərin və araşdırmaçıların heç də hamısı bu qənaətlə razı deyildirlər və Taclı xanım da Şah İsmayılın nikahlı xanımı kimi təqdim olunur. Taclı xanımın həqiqətən də Şah İsmayılın xanımı olması həm müxtəlif mənbələrdə, həm də elmi-tarixi araşdırmalarda öz əksini tapmışdır. Hətta Çaldıran döyüşündən sonra da Taclı xanım mənbələrdə Şah İsmayılın sevimli xanımı kimi təqdim olunmuşdur. Bundan başqa, Taclı xanım həm də kifayət qədər nüfuza və hörmətə malik bir xanım idi. Əvvəla, müxtəlif səfərlər zamanı Şah İsmayılın çadırına ən yaxınlıqda Taclı xanımın çadırı qurulardı. Digər tərəfdən Taclı xanım malik olduğu nüfuza görə dövlət işlə-

rinə də müdaxilə edə, bu və ya digər adamların vəzifəyə təyinatına təsir göstərə bilirdi. Yəni Şah İsmayıl da onun məsləhətlərini qəbul edirdi. Bu, heç də təsadüf deyil. Sözsüz ki, Taclı xanım belə bir məqama öz ağılı, zəkası və tədbirliliyi sayəsində yetişmişdi. Mövcud olan məlumatlara görə, Şah İsmayıldan sonra onun oğlu Təhmasibin şah elan olunmasında da Taclı xanım öz nüfuzundan və saray əyanlarına təsir imkanlarından istifadə etmişdi. O öz nüfuzunu Şah Təhmasibin zamanında da qoruyub saxlaya bilmişdi. Nəzərə alınsa ki, Təhmasib taxta çıxanda 10 yaşına yenicə keçmişdi, onda dövlətin idarə edilməsində onun da iştirakı istisna deyildi. Taclı xanımın Bəhrüzə xanımla birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda əsir düşməsi haqqında da məlumat mövcud deyil. Taclı xanımın əsirlikdən qaçması haqqında olan məlumatlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar birlikdə olmamışdılar. Yoxsa, yəqin ki, əsirlikdən birgə xilas olmağın yollarını arayardılar. Mövcud olan məlumatlara görə, Taclı xanım Osmanlı əmirlərindən olan Məsih Paşazadə adlı birisinin əsirliyində olmuşdu. Bildirilir ki, Taclı xanım iki gün əsirlikdə qaldı və iki gündən sonra ləl ilə bəzədilmiş sırğalarını verərək əsirlikdən xilas ola bilmişdi. Məlumatlara görə, sırğanın hər tayında olan ləl son dərəcə böyük idi. Onların hətta ovuca sığacaq boyda olduğu haqqında bilgilər vardır. Taclı xanım bu qiymətli sırğaları verəndən sonra yenidən kişi paltarını geyinir və Təbrizə tərəf istiqamət götürür (189).

Bəzi elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın Taclı xanım adında iki xanımının olması haqqında da məlumat vardır. Güman edilir ki, onlardan biri Şah İsmayılın yanında qalmış və digəri isə Osmanlı əsirliyində olmuşdur. Bu fikrin təsdiqi üçün müəyyən mənbələrə də istinad edilir. Qeyd edilməlidir ki, bu iddia da lazımı elmi-tarixi təsdiqini tapmamışdır və hələlik daha çox ehtimal xarakteri daşıyır.

Taclı xanımın əsirlikdən xilas olaraq Təbrizə gəlib çıxması "Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərlərində təsvir edilmişdir. Bu təsvirlər bir-birindən müəyyən fərqlərə malikdirlər. Amma onlar bu məsələ haqqında ümumi bir təsəvvür yara-

dırlar. Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, Taclı xanım Osmanlılara qarşı döyüşdə iştirak etmişdi və Osmanlı döyüşçüləri də onun tutmağa çalışırdılar. Bu onlara nəsb olmadı. Döyüşün səhəri günü Şah İsmayıl xanımının onların yanında olmadığını gördü və onun harada olması ilə maraqlandı. Əyanlar və əmirlər onun Təbrizdə olmasını ehtimal etsələr də, sonradan onun orada da olmadığı aşkar oldu. Bunu eşidəndə Şah İsmayıl kədər bürüdü və söylədi ki, xanımın Osmanlı əsirliyində olması onun namus məsələsidir. Sonra da əlavə etdi ki, əgər namus əldən getsə daha yaşamağa dəyərmə? Durmuş xan da ona bildirirdi ki, bizə nicat verən pərvərdigar namusumuzu da qoruyar. Şah İsmayıl Durmuş xana tapşırıq verir ki, 300 nəfərlik bir dəstə götürsün və Osmanlı qoşunları tərəfə hərəkət etsin, yolda-irizdə onunla qarşılaşarsa qarşılayıb saraya gətirsin. "Aləmara-yi Səfəvi"yə görə, Taclı xanım osmanlılarla döyüşdə yaralanmışdı və döyüş meydanından çıxandan sonra ata minərək oradan uzaqlaşmağa çalışırdı. Hara getdiyini bilmədiyindən iki gündən sonra bir səhraya gəlib çıxmışdı. Təsadüfən Durmuş xanın vəziri Mirzəşah Hüseyni İsfahani Heratdan Durmuş xanın yanına gələrkən həmin səhraya gəlib çıxmış və orada Taclı xanımla rastlaşmışdı. Mirzəşah Hüseyni İsfahani də onu Durmuş xanın yanına gətirir. Durmuş xan Taclı xanımlı görəndə çox sevinir və dərhal Taclı xanımlı özü ilə birlikdə saraya aparır. Şah İsmayıl bir tərəfdən Taclı xanımlı görməyə sevinir. Digər tərəfdən də onun itkin düşməsindən narahat olduğunu onun nəzərinə çatdırır. O, Taclı xanıma deyir ki, əgər bir daha müharibələrdə iştirak etməyəcəyinə and içərsə ona toxunmayacaq. Yox, əgər yenidən döyüşlərə qatılmaq fikrinə düşəcəksə, onda onu edam etdirəcəkdir. Taclı bəyim də and içir ki, bir daha döyüşlərə qatılmayacaqdır və Şah İsmayıl da onun həyatına toxunmur (190).

Taclı xanımın əsir düşməsi məsələsinə Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə də üstüörtülü şəkildə işarə etmişdir. O yazırdı ki, Mirzəşah Hüseyni Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılı göstərdiyi xidmətə görə şahın xüsusi ehtiramı ilə qarşılaşdı və buna görə də vəkil vəzifəsinə təyinat aldı. Tədqiqatçılar şübhə etmirlər ki, Sam

Mirzə bu sözləri ilə Taclı xanımın əsirlikdən qurtarılmasında göstərdiyi köməyə görə Mirzəşah Hüseyninin vəkil vəzifəsinə təyin edilməsini nəzərdə tutmuşdur (191).

Çaldıran döyüşündən sonra da Taclı xanım öz ağılı, fərasəti və qabiliyyəti ilə Şah İsmayılın sevimli xanımı olaraq qalmaqda idi. Ona görə də onu hərəm xanımlarının böyüyü və bəyimi kimi də adlandırırdı. Hərəm işlərinin nizama salınması ona həvalə olunmuşdu. Şah İsmayıl onun məsləhətlərini də nəzərə alırdı. Bunu səltənət əyanları və əmirləri də bilirdilər. Ona görə bu əmirlər və əynalar hər hansı bir çətinliklə rastlaşdıqda Taclı bəyimin yanına gələr, dərdlərini ona açar və ondan kömək göstərməsini xahiş edərtilər. Taclı bəyim də elmi-tarixi ədəbiyyatda yalnız əmir və əyanlara deyil, bütünlükdə çətinliyə düşən bütün insanlara kömək göstərməyə hazır olan, imkansızlara və ehtiyacı olanlara ianə və sədəqə paylayan bir xanım kimi xarakterizə olunmuşdur. Yəni, o öz əməlləri ilə Şah İsmayılın olan hörmət və ehtiramı daha da artıran, Səfəvi sarayının nüfuzunu yüksəldən bir xanım kimi qələmə alınmışdır (192).

Mənbə müəllifləri də bildirirlər ki, Taclı bəyim 20 il müddətində Şah İsmayılın yarı və vəfadarı oldu. Şah İsmayılın vəfatından sonra isə Taclı bəyim təxminən daha 15 il ömür sürdü və həmin müddət ərzində də Taclı bəyim əvvəlki hörmət və nüfuzunu saxladı. Şah İsmayılın vəfatından sonra Taclı bəyimin geniş xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olması haqqında mənbələrdə qiymətli məlumatlar qalmaqdadır. Məsələn, Andryu J. Neyman adlı bir qərb tədqiqatçısı Taclı xanımın xeyriyyəçilik işlərinə belə dəyər verirdi: “İsmayılın Mosullu tayfasından olan xanımı Taclı Xanım, (1540-cı ildə vəfat edib) Çaldırandan sonra Səfəvilərin On iki İmam təriqətinin tanınmasında mühüm rol oynadı. 1522-ci ildə Vərəmin, Qum və Qəzvin ətrafında sahib olduğu tarla, bağça və kəndləri səkkizinci imamın bacısı Fatimanın Qumdaki türbəsinə vəqf olaraq bağışladı. Bununla yanaşı o, digər dini qurumların təsis edilməsini də təşviq edirdi. O, Şərqi Azərbaycan əyalətində bir körpünü yenidən bərpa etdirmiş, həyat yoldaşının hökmdarlığı ilə

yanaşı Səfəvi Sufi təriqətinin lideri olduğunu ucaldaraq İsmayılın Ərdəbildə bina edilməsi düşünülmən türbəsinin önəmli hissələrinin inşasına maliyyə dəstəyi vermişdir” (193).

Mariya Szuppe adlı müəllifin də Taclı bəyimın xeyriyyəçili ilə bağlı qeydləri vardır. Həmin qeydlər belədir: “I Şah İsmayılın xanımı Taclı xanımın Mərkəzi İranda müxtəlif türbələrə vəqf olaraq hədiyyə etdiyi əkin torpaqları, bağları və kəndləri vardır. O, Ərdəbildə Səfəvi şeyxlərinin məqbərəsinin süsləmə işlərini və Miyanədəki Doxtər körpüsünü yenidən inşa etdirmişdi. O, dini qurumların təsis edilməsini təşviq etməsinə görə məşhurdur” (194).

Kişvar Rizvişu adlı müəllif isə Taclı bəyimın xeyriyyəçiliyi haqqında belə yazmışdı: “Şah İsmayılın məqbərəsi Şeyx Səfi türbəsinə yaxın kiçik bir yerdə inşa edildi. Önəmli olan budur ki, Şah İsmayılın qəbir xərclərini onun dul xanımı Taclı xanım adı ilə tanınan Şah Bibi Bəyim çəkmişdi. Taclı xanım memarlığın ən fəal və önəmli dəstəkçilərindəndir. Vəqf sənədləri və tarixi xronologiyalara görə Taclı xanım Ağqoyunlu sülaləsindən olub zəngin və tərbiyəli, xeyirsevərliyi ilə tanınan bir xanımdır. Qazi Əhməd Gümmü onun öz mülklərindən böyük bir payı Qumdakı Fatimə Məsumə türbəsinə vəqf olaraq hədiyyə etdiyini yazmışdır. Bununla yanaşı, o, Şah İsmayılın Ərdəbildəki Cənnətsərə türbəsinin tikilməsi üçün də çox xərc çəkmişdir. Qıyası, 1524-cü ildə Şah İsmayılın vəfatından sonra Taclı xanım İranda memarlığın əsas hamisi idi” (195)

Lakin ömrünün sonuna yaxın Taclı bəyim, Təhmasib Mirzə tərəfindən Şirazdakı İstəxr qalasına sürgün olundu və 1540-cı ildə orada da dünyasını dəyişdi (196). Taclı bəyim Şirazdakı Bibi doxtəran qəbristanlığında dəfn edildi.

Çox güman ki, Taclı xanım kimi saray həyatında fəal rol oynayan və o cümlədən də Təhmasib Mirzənin də şahlığını dəstəkləyən və ona yardımçı olan bir xanımın sürgünə göndərilməsi və həbsə alınmasını onun həyatının üzüntülərini daha da artırdı və bu da onun dünyasını dəyişməsinə yaxınlaşdırdı. Taclı xanımın sürgünə göndərilməsinin səbəbləri barəsində isə aydın və dəqiq məlumat

mövcud deyil. Mövcud məlumatlar isə onun saray adamlarından kiminsə zəhərlənməsinə, Şah Təhmasibə qarşı sui-qəsd təşkilinə cəhddə ittihamlandırılması barəsində xəbər verir (197).

Bəzi tədqiqatçılar isə Taclı bəyimin Şiraza sürgün olunmasını onun Səfəvi sarayında artan nüfuzu və dövlət idarəçiliyinə müdaxilələri ilə əlaqələndirirlər. Bildirilir ki, onun dövlət idarəçiliyinə müdaxilələri, saray əyanları və əmirləri arasındakı yüksək nüfuzu Şah Təhmasibin xoşuna gəlməyə bilərdi və ona görə də Şah Təhmasib canını qurtarmaq üçün onu sürgünə göndərdi (198).

Bəzi müəlliflər də onun Şah Təhmasibin qızlarının təhriki ilə sürgünə göndərildiyini bildirirlər (199). Amma bu təhrikin nə ilə bağlı olduğu göstərilməmişdir.

Şah İsmayılın digər bir xanımı isə Bəhrüzə xanımdır. Bəhrüzə xanımın kimlərdən olması, harada, nə vaxt doğulması, Şah İsmayıl ilə onun evliliyinin necə baş tutması haqqında elmi-tarixi dövriyyədə kifayət qədər məlumat yoxdur. Bəhrüzə xanımla bağlı mövcud məlumatlar onun Çaldıran döyüşündə əsir düşməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Osmanlı sultanı Sultan Səlim onun əsir düşməsindən çox sevindi və bundan Şah İsmayılın cəzalandırılması üçün istifadə etdi.

Bəhrüzə xanımla bağlı olan məlumatlar onun doğrudan da Osmanlı əsirliyində olmasından xəbər verir. Amma bir daha qeyd edilməlidir ki, Səfəvilər dövründə Səfəvilərin tarixi haqqında yazılmış mənbələrdə Şah İsmayılın xanımlarının əsir düşməsi haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkün deyil. Bu məlumatlar daha çox Osmanlı mənbələrində öz əksini tapmışdır. Həmin məlumatlara görə, Bəhrüzə xanımın əsir götürülməsi xəbərini eşidəndə Sultan Səlim xeyli sevindi və Bəhrüzə xanımla bir əsir kimi davranmaqla Şah İsmayıla öz qəzəbini və nifrətini çatdırmağa çalışdı. Amma Sultan Səlimin ətarındakıların heç də hamısı onun kimi düşünmürdülər və qadına qarşı qəddar hərəkətlər heç də yeniçərilərin və Osmanlı üləmələrinin xoşuna gəlmirdi. Bununla belə, Sultan Səlim öz qərarından dönmədi və Bəhrüzə xanımı geri döndərmək deyil, onun həbsindən narazı qalanları razı salmaq barə-

sində yollar aramağa başladı. Bu məqsədlə Sultan Səlim tanınmış və nüfuzlu Osmanlı üləmələrindən biri olan Cəfər Çələbi Taczadəni yanına çağırırdı. Çələbi Taczadə əvvəllər saray katibi olmuş, sonradan isə Anadolu qaziəsgəri vəzifəsinə təyin edilmişdi. Bu vəzifə o zamanın böyük dini vəzifələrindən biri idi və Cəfər Çələbi həmin vəzifəyə sultan tərəfindən təyin edilmişdi. Sultan ondan Bəhrüzə xanımın Osmanlı ərazisində ərə verilməsinin mümkünlüyü barəsində soruşdu və bunun mümkün olduğunu eşidəndə ondan bu barədə fitva verilməsini tələb etdi. Cəfər Çələbi də bu fitvanı rəsmiləşdirdi. Bundan sonra Sultan Səlim tələb etdi ki, Cəfər Çələbi onu özünə nikah etsin. Cəfər Çələbi də bu tələbdən boyun qaçıra bilmədi və Bəhrüzə xanımı özünə nikah etdi. Bəhrüzə xanımı din xadiminə nikah etdirməklə Sultan Səlim istəyirdi ki Şah İsmayıl daha bir psixoloji zərbə vursun. Çünki Sultan Səlim bununla demək istəyirdi ki, Şah İsmayılın xanımı əmirlərə, qoşun başçılarına yox, din xadiminə layiqdir. Bu xəbər Şah İsmayıl tərəfindən necə qarşılanmasını söyləmək çətindir. Lakin bəzi məlumatlara görə, Bəhrüzə xanım özü Sultan Səlimdən qisasını almağa çalışdı. Belə ki, Bəhrüzə xanımın nikah etdirilməsindən təxminən iki ay sonra yeniçərilər yenidən sultana qarşı üsyan qaldırdılar. Bu üsyanın mərkəzi kimi Amasiya seçilmişdi. Üsyançılar Amasiyada bir sıra vəzifəli adamların evlərini dağıtdılar. Bu üsyan yatırıldıqdan sonra onun kimlər tərəfindən təşkil və təhrik olunmasının araşdırılmasına başlandı. Həmin araşdırmalar zamanı yeniçərilərin bəzi rəhbərlərinin, o cümlədən də qaziəsgər Cəfər Çələbinin adı üsyan təşkilatçılarından biri kimi ortaya çıxdı. Sultan Səlim bu xəbəri əvvəlcə çox təəccüblə qarşıladı. Çünki Cəfər Çələbi ona sadıq olan insanlardan biri idi və bunu çətin anlarda da sübut etmişdi. Sonra Sultan Səlim anladı ki, bu məsələdə Bəhrüzə xanımın əli vardır və Cəfər Çələbi də onun tərəfindən təhrik edilmişdir. Üsyanın təşkilində əli olduğu üçün Cəfər Çələbi edam edildi. Bəhrüzə xanıma isə toxunulmadı. Sultan Səlim ona böyük miqdarda pul, fayton, bir neçə nəfər xidmətçi göndərdi və tələb et-

di ki, İstanbuldan Ədirnəyə köçsün. Bəhrüzə xanımın sonrakı həyatı haqqında artıq məlumatlar mövcud deyil (200).

Osmanlı mənbələrinə əsaslanan türkdilli elmi araşdırmalarda Şah İsmayılın Bəruzə xanımı əsirlikdən azad etmək üçün cəhd göstərməsi haqqında məlumat verirlər. Həmin məlumata görə, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündən sonra barışıq əldə edilməsi üçün Mir Əbdülvahab adlı elçisini çoxlu qiymətli hədiyyələrlə Sultan Səlimin yanına göndərdi. Həmin elçi vasitəsilə Şah İsmayıl həm də hərəminin geri qaytarılması məsələsini qaldırdı. Elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın konkret olaraq kimin geri qaytarılmasını xahiş etməsi barəsində məlumat olmasa da, çox güman ki, Bəhrüzə xanım nəzərdə tutulurdu. Çünki Sultan Səlim cavab məktubunda Şah İsmayılın hərəminin sünni üləmalarının fitvası ilə sünniyə ərə verilməsinə toxunurdu. Mənbələrdə olan məlumata görə, Sultan Səlim cavab olaraq Şah İsmayıla aşağıdakı kimi bir məktubun yazılmasını əmr etdi: "Sufi oğluna (Şah İsmayıl nəzərdə tutulur - M.S.) yazın - həzrət xudavəndəqar [Sultan Səlim] deyir ki, əhli-sünnət üləmalarının fitvası ilə onun xanımını ərə verdim. Bununla bilsin ki, müsəlman xanımları ərlərinin gözü qarşısında qızılbaşların ixtiyarına vermək hansı təsirə malikdir. Dinsiz və dünyapərəst mollaların sözü ilə İrənin sünni üləma və əyanlarını diri-diri oda atanda və müsəlman qızları kafir hərbi əsirləri kimi şəhvət atəşinə atanda bilirdimi ki, bu əməllər cəzasız qalmayacaqdır?". Sonra da məktubda deyilirdi ki, ta ki, Şah İsmayıl haqsız məzhəbi aradan qaldırmayacaq, dinsiz axundları bizim dərgahımıza göndərməyəcək şəriətə zidd olan bidətləri qadağan etməyəcək, o və onun tabeliyindəkilər kafirlərdən də pis insanlar kimi tanınacaqlar. Sonra da bildirilirdi ki, şəriətə görə zərurət olmadan kafirlərlə sülhə getmək haramdır. Sultan Səlim onu da bildirirdi ki, yazın gəlişi ilə yenidən Şah İsmayıl ilə qarşılaşmaq və yenidən bir-birini sınamaq niyyətindədir (201).

Amma qeyd edilməlidir ki, Sultan Səlim tərəfindən belə bir məktubun yazılması ehtimalı tədqiqatçılar və araşdırmaçılar tərəfindən şübhə ilə qarşılanmaqdadır. Lakin belə bir məktub olmasa

da, söylənیلən fikirlər Sultan Səlim tərəfindən səsləndirilməsi mümkündür. Çünki Bəhrüzə xanımın ərə verilməsi də, əslində, bu söylənən fikirlərin təsdiqi ola bilər.

Şah İsmayılın üçüncü xanımı olan Məhd Ülya haqqında da mənbələrdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Məhd Ülya Şirvanşah Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşahın qızı idi. Şah İsmayıl ömrünün sonlarına yaxın onunla evlənmişdi. Bu evlilik bir tərəfdən sözsüz ki, Şirvan şahları sülaləsi ilə münasibətlərin daha sıx qurulması, Şirvanın Səfəvi dövlətinə daha sıx bağlanması istəyi ilə bağlı idi. Bu nikahın bağlanması ilə Şah İsmayıl həm də Şirvanşah sarayı ilə Osmanlı sarayı arasında formalaşan münasibətlərə də öz təsirini göstərə bilərdi. Mənbələrdən məlumdur ki, Şirvanşahın qızının nikah edilməsi üçün Şah İsmayıl el adətlərinə göz yummadı və səltənət sədri (dini işlər üzrə rəhbəri) Əmir Cəmaləddin Məhəmməd və Dəmurı bəy Təvaçi qiymətli hədiyyələrlə Şirvana elçiliyə göndərildi. Şeyxşah da bu elçiliyi geri qaytarmadı və qızının Şah İsmayıl ilə nikahına razılıq verdi. Mənbələrdə o da bildirilir ki, Məhd Ülya xanım Təbrizə gətirildikdən sonra üç gün toy edildi. Həmin günlər ərzində Şah İsmayıl yenidən öz səxavətini bir daha nümayiş etdirdi və Məhd Ülya xanımı müşayiət edən Şirvanlı qonaqlara çoxlu hədiyyələr verdi. Bu toy 1523-cü ildə baş verdi. Məhd Ülya xanımın sonrakı taleyi haqqında mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda əlavə bir məlumatla rastlaşmaq çətindir (202).

Mənbələrdə, əsasən, Şah İsmayılın dörd oğlan övladının olduğu göstərilmişdir. Həmin oğlan övladları bunlardır – Təhmasib Mirzə, Sam Mirzə, Elqas Mirzə və Bəhram Mirzə. Bununla yanaşı, “Xolde-bərin” bildirir ki, Şah İsmayılın dünyasını dəyişmiş oğlan övladları da var idi ki, onların adını çəkməyi lazım bilməmişdir. Şah İsmayılın qız övladlarının isə beş nəfər olduğu bildirilir - Xanış xanım, Pərixan xanım, Məhinbanu xanım (Məhdülya Sultani), Firəngiz xanım və Zeynəb xanım (203). Elmi-tarixi ədəbiyyatda isə Şah İsmayılın qız övladı kimi Xeyransa bəyim haqqında da məlumat verilir və hətta onun Şah İsmayılın ilk övladı olması da bildirilir (204).

Şah İsmayıl övladlarını çox sevirdi. Mənbələrdə oğlan övladlarını doğulması haqqında qeydlər qalmaqdadır. Həmin qeydlər də göstərir ki, oğlan övladlarının doğulması, onların ilk dəfə başlarının qırılması xüsusi mərasimlərlə, şadyanalıq məclisləri ilə müşayiət olunur və bu zaman Şah İsmayıl ətrafındakılara qiymətli hədiyyələr bağışlayırdı. Şah İsmayılın oğlan övladlarından dünyasını dəyişən də olmuşdu. Tarixdən məlumdur ki, 1517-ci ildə bir neçə günün ərzində Şah İsmayılın üç oğlan övladı dünyaya gəldi – Sam Mirzə, Rüstəm Mirzə və Bəhram Mirzə. Rüstəm Mirzənin həyatı və taleyi haqqında mənbələrdə məlumata rast gəlmək çətinidir. Çox güman ki, o, dünyasını vaxtsız dəyişmişdi. Mənbələrdə Şah İsmayılın dünyasını vaxtsız dəyişmiş oğlan övladı haqqında danışılarda yəqin ki, Rüstəm Mirzə nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, Şah İsmayılın təxminən eyni vaxtda üç övladının meydana gəlməsi həm də onu deməyə əsas verir ki, onun yuxarıda adları çəkilən xanımlarından başqa digər xanımları da olmuşdur. Yuxarıda adları çəkilən xanımlardan Bəhrüzə xanım Osmanlı əsirliyində idi, Məhd Ülya isə 1523-cü ildə Şah İsmayıl ilə nikah edilmişdi. Sonuncu adları çəkilən üç oğlan uşağından yalnız birini Taclı xanım dünyaya gətirmiş ola bilərdi. Bu uşaqlar əkiz deyildilər. Çünki onlar hər biri aralarında bir neçə gün fasilə olmaqla doğulmuşdular. Belə olduğu təqdirdə ya Şah İsmayılın nikahında ən azı daha iki xanım var idi, ya da bu uşaqlar nikahsız xanımlardan dünyaya gəlmişdilər. Amma Sam Mirzə ilə Bəhram Mirzənin həyatı haqqında olan məlumatlar onların hər iksinin sarayda həm sevildiyini, həm də onların böyük nüfuz sahibi olmalarını göstərir. Elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın 1515-ci ildə dünyaya gəlmiş ikinci oğlu Elqas Mirzənin Şah İsmayılın Xanbacı xanım adlı xanımından doğulması haqqında məlumat vardır (205). 1517-ci ildə doğulmuş üç uşaqlardan birinin də Xanbacı xanımın övladı olması ehtimal edilə bilər. Amma hər halda Xanbacı xanım da görünür ki, Şah İsmayılın sonuncu xanımı deyil

Şah İsmayılın oğlan övladları doğulandan sonra onların hər birinə lələ təyin edildi və onların təlim-tərbiyəsi tanınmış Səfəvi

əmirlərinin himayəsi altına alındı. Oğlan övladlarından ikisinin – Təhmasib Mirzə ilə Sam Mirzənin hələ Şah İsmayılın sağlığında göstərdikləri fəaliyyət haqqında bəzi məlumatlar mövcuddur. Təhmasib Mirzə Xorasan hakimi təyin edilərək lələsi Əmir xan Mosullunun müşayiəti ilə Herata göndərilmişdi. Təhmasib Mirzə Səfəvi vəliəhdi və Şah İsmayılın varisi elan edilmişdi. Şah İsmayıl da istəyirdi ki, Təhmasib Mirzə hələ uşaq yaşlarından idarəçilik vərdişlərinə yiyələnsin. Amma kiçik yaşlarında olduğu üçün Xorasanın idarəçiliyi lələsi Əmir xan Mosullunun əlində cəmləşmişdi. Əmir xan Mosullu isə Xorasanın idarəçiliyini tələb olunan səviyyədə təşkil edə bilmədi və ona görə də o, Təhmasib Mirzə ilə birlikdə geri çağırıldı. Təhmasib Mirzənin yerinə isə Şah İsmayıl digər oğlunu, Sam Mirzəni təyin etdi və onu lələsi Durmuş xanla birlikdə Xorasana göndərdi. Şah İsmayıl dünyasını dəyişəndə Sam Mirzə Xorasan hakimi idi.

Sam Mirzə qardaşı Təhmasib Mirzənin (Şah Təhmasibin) hakimiyyəti illərində fəal siyasətlə məşğul olmağa cəhd göstərmişdi. Müxtəlif vaxtlarda o, iki dəfə Şah Təhmasib əleyhinə qiyam qaldırmış və bu qiyamların hər ikisi də yatırılmışdı. Hər iki qiyamdan sonra da Sam Mirzə həbs edilmişdi. Lakin o, Şah Təhmasib tərəfindən öldürülməmiş, öz əcəli ilə dünyasını dəyişmişdi. Sam Mirzə ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdu. Xüsusən, o, təzkirəçilik sahəsində maraqlı fəaliyyət göstərmiş və “Təhfe-ye Sami” adlı təzkirəsini özündən miras qoymuşdur. Həmin təzkirədə Sam Mirzə çox böyük sayda şair haqqında məlumat vermiş və onların əsərlərindən nümunələr vermişdir (206)

Sam Mirzə kimi Elqas Mirzə də Şah Təhmasibin dövründə siyasətə qoşulmuş və ətrafına kifayət qədər güclü bir qüvvə toplaya bilmişdi. Bu qüvvə ilə Elqas Mirzə həm Şirvanı, həm də Fars vilayətinin böyük bir hissəsini öz nəzarəti altına almışdı. Sonradan Şah Təhmasibə qarşı mübarizə aparmaq gücündə olmadığını anlayaraq təslim olmaq qərarına gəlmiş və həbs edilərək zindana atılmışdı. Burada da o həyatını başa vurmuşdu. Elqas Mirzə qiyamının yatırılmasında Şah İsmayılın kiçik oğlu Bəhram Mirzə qardaşı

Şah Təhmasibə vasitəçilik etmişdi. Onların arasında yaxşı münasibətlər olmuş və Bəhram Mirzə vilayət hakimliyinə təyin olunmuşdu. Lakin o, cavan yaşlarında xəstələnərək dünyasını dəyişmişdi.

5 .Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi

Elmi-tarixi ədəbiyyatda Şah İsmayılın dünyasının dəyişməsinin səbəbləri barədə bəzən ifrata varan məqamların qabardılması cəhdləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bəllidir ki, Səfəvi dövlətinin banisi çox gənc yaşlarında dünyasını dəyişməli oldu. Onun gənc yaşlarında dünyasını dəyişməsi bəzi tədqiqatçıların əsərlərində ehtimallar üzərində qurulan qənaətlərin ortaya qoyulmasına da yol açmışdır.

Həmin qənaətlərdən ikisi daha çox müzakirə obyektinə çevrilməkdədir. Onlardan biri Çaldıran döyüşündə qarşıya çıxan uğursuzluğun ağır bir yük kimi Şah İsmayıl dərd gətirməsi və bir də Çaldıran döyüşündən sonrakı dövrdə şəraba ifrat aludəliyin Şah İsmayılın səhhətini korlaması məsələsidir (207).

Bu məsələlərin hər ikisi barəsində yuxarıda genişliyi ilə fikir bildirilmişdir. Sözsüz ki, Şah İsmayıl göstərdiyi əfsanəvi şücaətlərə baxmayaraq Çaldıran zəfərinin əldən veriləcəyinə inanmırdı. Əgər bunu ehtimal etsəydi, heç həmin döyüşə getməzdi. Bu döyüşdəki ümumi uğursuzluq Şah İsmayılı bir çox məsələlərə yenedən baxmağa sövq etdi. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, Şah İsmayıl özünü fəal həyatdan təcrid etdi. Şah İsmayıl anladı ki, sərkərdə və hökmdar kimi, dövrün daha müasir müharibə silahlarına üz tutması heç də dini normaların, müqəddəslərin istəklərinin əksinə getmək deyildir. Ona görə də, o, Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı qoşunlarının artilleriya potensialına müqavimət yarada biləcək yeni silahların əldə edilməsi üçün Avropa dövlətləri ilə münasibətlər yaratmağa cəhd göstərdi. Bu məsələdə kifayət qədər təkid də göstərildi. Amma Avropa dövlətlərinin də öz maraqları və məqsədləri var idi və nəticədə Şah İsmayılın sağlığında Səfəvi

ordusunu artilleriya ilə təmin etmək mümkün olmadı. Buna görə də Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarına qarşı yeni döyüşlərə girməyi məqsədəuyğun saymadı. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl daha çox səltənət daxilində dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafı ilə məşğul oldu və bu sahələrdə dəyərli əsərlər miras qoydu.

Şah İsmayılın şəraba münasibətində isə bir daha qeyd edilməlidir ki, o bu məsələdə ifratçılığa yol vermirdi və şərab içməsinə görə dövlətçilik məsələlərinin ikinci plana keçirilməsi ilə bağlı Şah İsmayılı ittihamlandırmaq da mümkün deyil. Həyatının sonlarına yaxın Şah İsmayıl ov mərəsimlərində olmağı çox xoşlayardı. Belə mərəsimlər çoxlu sayda qızılbaş əmirlərinin və əyanlarının iştirakı ilə təşkil edilirdi. Dünyasını dəyişməzdən əvvəl də Şah İsmayıl ov mərəsiminə yollanmış və elə həmin mərəsimdə də onun səhhəti korlanmışdı.

“Xülasüt-təvarix” müəllifinin verdiyi məlumatlara görə, Şah İsmayıl 1524-cü ilin Novruzunu Naxçıvanda keçirdi. Havalar istiləşəndə isə o, Şəki tərəflərə yollanmağı və orada çöl atlarının ovu ilə məşğul olmağı qərara aldı. Havalar istiləşən kimi, Şah İsmayıl Şəki istiqamətinə yollandı. Mənbə müəllifinin məlumatına görə, Şah İsmayılı Şəkiddə bu vilayətin hakimi Həsən bəy qarşıladı və o, Şah İsmayılı çoxlu sayda töhfələr də verdi. Həsən bəy məsləhət bildi ki, çöl atlarının ovu müəyyən təhlükəyə malikdir və təklif etdi ki, Şah İsmayıl da özünü əziyyətə salmasın. Amma Şah İsmayıl bu təklifi qəbul etmədi və ovun gedişində bir neçə çöl atını ovlamaq da mümkün oldu. Mənbədə yazılana görə, bu atlar ram edilməyə öyrənmədikləri üçün qapalı məkanda uzun müddət sağ qala bilmədilər. Bildirilir ki, ov mərəsimi başa çatandan sonra Şah İsmayıl və onun ətrafındakılar Göytəpə adlanan bir məkana gəldilər. Burada olduqları zaman Şirvan hakimi Şeyxşah yenidən Şah İsmayılın görüşünə gəldi. Həmin məkanda da Şah İsmayıl tezliklə Ərdəbilə qayıtmaq və Şeyx Səfiəddinin məzarını ziyarət etmək göstərişi verdi. Şah İsmayıl bu ziyarətini başa çatdırıb Sain tərəfə yola düşdü və orada da dünyasını dəyişdi (208).

Bu məlumat bu və ya digər formada mənbələrin əksəriyyətinə təkrar olunmuşdur. Şah İsmayıl həyatının sona çatmaqda olduğunu duyubmuş kimi, yaşadığı dünyanı əcdadlarının məzarını ziyarət edəndən sonra təkr etməyi qərarlaşdırdı. “Əhsənüt-təvarix” müəllifi yazırdı: “Şikar havası və bahara tamaşa etməyin həvəsi savaşa cıdırı şahsüvarının (Şah İsmayılın) başında peyda oldu. O, Təbrizdən köç edib Şəki tərəfə hərəkət etdi. Ali göstəriş verildi ki, qazilər və əyanlar dayandıqları yerdən çöl atlarını (cüyürləri) qovub o bölgənin mövqelərindən birində toplansınlar. Onlar şahın əmrini icra etdilər. Elə ki cərgə tərtib olundu, cüyürləri tutdular. O əsnada Şəki valisi Həsən bəy bol peşkəşlə asıman nişanlı dərgaha gəldi və [şahın] kimya kimi təsirli nəzəri qarşısına çıxdı. O həzrət (Şah İsmayıl) ovdan qayıdıb ata-babasını ziyarət etdikdən sonra Sərabə yönəldi və Sayın gədiyində dayandı. Həmin məqamda o həzrətin səhhəti pozuldu.” (209).

Amma hələ Şəki ətrafında olarkən onda ağır xəstəliyin özünü göstərməsi müşahidə olunmuşdu. "Rövzət üs-səfəviyyə" əsəri Şah İsmayılın xəstəliyinin qara ciyər ilə bağlı olduğunu yazmışdır. Bu xəstəlik qısa müddətdə xeyli şiddətləndi. Şah İsmayıl elə bir hala düşdü ki, hətta yemək belə yeyə bilmədi. Hətta bişirilən yeməklərin qoxusu Şah İsmayılın burnuna çatanda özünü narahat hiss edirdi. Adı çəkilən mənbənin məlumatına görə, Şah İsmayılın həyatının son günlərində yaxınları onun yanında yemək yeməz və yemək vaxtının çatmasına da işarə etməzdilər. Yemək mərasimləri də ondan xəbərsiz keçirilərdi. Onun təbibləri xəstəliyin müalicəsinə çalışsalar da onun aradan qaldırılmasına nail ola bilmədilər. Şah İsmayıl səfərini yarımçıq saxlayıb Ərdəbil yolu ilə Təbrizə üz tutdu. Ərdəbildə olarkən onun səhhəti bir qədər yaxşılaşdı. Bu da onun sağalacağına bir ümid yaratdı. Lakin Sərab yaxınlığındakı Sain gədiyi ("Tarix-e elçi nizam şah" əsərindən bu məntəqənin adı Savalan kuh -Savalan dağı göstərilmişdir) adlanan yerdə Şah İsmayılın hərərəti birdən-birə xeyli yüksəldi və 1524-cü il may ayının 23-də həmin məntəqədə dünyasını dəyişdi. Dünyasını dəyi-

şəndə Şah İsmayılın 37 yaşı var idi. Bu ömrünün 24 ilini o, Səfəvi dövlətinin şahı olmuşdu (210).

"Rövizət üs-səfəviyyə" əsərinin məlumatına görə, Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi insanları və bütün səltənət əyanlarını üzüntülü bir dərdə bürüdü, bir neçə gün ərzində ümumi bir çarəsizlik və hərəkətsizlik hamıya sirayət etdi. Bir neçə gündən sonra səltənətin tanınmış əyanlarından olan Div sultan Rumlu, Köpək sultan Ustaclı və digərləri baş vermiş bu itki ilə barşmağın və Şah İsmayılın dəfn edilməsinin qaçılmaz olduğunu insanlara anlatmağa çalışdılar. Bundan sonra Şah İsmayılın dəfn mərasiminə başlandı (211).

"Tarix-e elçi nizam şah" əsərinin müəllifi Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi ərəfəsində başqa mənbələrdə təkrarlanmayan bir məqama da toxunmuşdur. Bildirilir ki, Şah İsmayıl Şəki vilayətində ovda olarkən səltənətin divan əmiri olan Çayan sultan Ustaclı dünyasını dəyişdi. Şah İsmayıl ona böyük hörmət və ehtiramla yanaşırdı və Çayan sultan nüfuzlu qızılbaş əmirlərdən biri idi. Şəkidən ovdan qayıdıandan sonra Şah İsmayıl özünə yaxın saydığı sədaqətli əmirinin dünyasını dəyişməsi xəbərini eşidib çox qüssələndi. Adı çəkilən məbənin məlumatına görə, Çayan sultanın vəfatının yaratdığı üzüntünü yaddan çıxarmaq üçün Şah İsmayıl şərabə üz tutmalı oldu ki, o da onun səhhətinə pis təsir göstərdi. Şərab yaxınlığındakı Savalan dağı ətrafında olarkən Şah İsmayılın səhhəti xeyli korlandı və aparılan müalicələr də bir səmərə vermədi. Yəni Şah İsmayıl özü də hiss etdi ki, tutulduğu mərəzdən xilas yolu daha yoxdur və onun haqq dünyasına qovuşmasına artıq sayılı günlər qalmışdır. "Tarix-e elçi nizam şah" müəllifi sonra yazır ki, həyatının sona yaxınlaşdığını hiss edəndə Şah İsmayıl əyan və əmirləri başına topladı, onlara son vəsiyyətlərini etdi. Bu mənəsb sahibləri qarşısında Şah İsmayıl böyük oğlu Təhmasib Mirzəni səltənət varisi elan etdi və bütün mənəsb sahiblərinə də tapşırırdı ki, onun vəliəhdliyini qəbul etməklə, iradəsinə tabe olsunlar. Div sultan Rumlu da Təhmasib Mirzənin atabəyi elan edildi və mənəsb sahiblərinə həm də Div sultanın iradəsinə itaət etmək tapşırıldı.

Adı çəkilən mənbədə olan məlumatlara görə, Şah İsmayılın vəsiyyətlərini dinləyən mənəb sahibləri onun iradəsini həyata keçirəcəklərini vəd etməklə, həm də onun xəstəliyinə yardım edə bilmədiklərinin dərin üzüntüsünü yaşadılar. Bundan sonra hafizlər Quran tilavətinə başladılar. Bildirilir ki, Şah İsmayıl rəcəb ayının 19-da, düşənbə (bazar ertəsi) gününün səhəri bu dünyanı tərk etdi. "Tarix-e elçi nizam şah" müəllifi isə yazırdı ki, elə səhəri günü, yəni rəcəb ayının 20-də səltənət sədri Əmir Cəmaləddin Astrabadinin rəhbəliyi altında Şah İsmayılın cənazəsi dəfn üçün Ərdəbilə yola salındı (212).

Həsən bəy Rumlu öz əsərində Şah İsmayılın düşənbə gecəsi gözünü yumduğuna işarə etmişdir. Çox güman ki, o da əslində, düşənbəyə açılan günün gecəsini nəzərdə tutmuşdur:

“Şah İsmayıl ibn Sultan Heydər ibn Sultan Cüneyd ibn Şeyx İbrahim ibn Sultan Xoca Əli ibn Sultan Sədrəddin ibn Sultan Şeyx Səfiəddin. Bu il onun zatının cövhərini xəstəlik bürüdü. Məsih nəfəsli həkimlər və məharətli təbiblər hərçənd müalicə etsələr də, fayda vermədi və saatbasaat onun qüvvəsi zəiflədi, təbiəti (vücu-du) buna müqavimət göstərməkdən aciz oldu. ... Xülasə, düşənbə gecəsi, rəcəb ayının 19-da (23.05.1524) iqbal səmasının günəşi cah-calal bürcündən yoxluq məğribinə qürub etdi və səltənət asimanının nuru izzət və kamal zirvəsindən zaval sərhədinə köçdü. ... Əmir Cəmaləddin Məhəmməd Sədr Astarabadi seçənbə gecəsi, rəcəbin 20-də (24.05.1524) o həzrətin misilsiz bədəninə qüsl verdi və daha sonra onun cəsədini Ərdəbilə aparıb öz uca məqamlı atasının yanında dəfn etdilər” (213).

“Xold-bərin” əsərinin müəllifi Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi haqqında məlumat verərkən bildirirdi ki, 1524-cü ilin yazı başlayanda Şah İsmayıl ova yollanmaq qərarına gəldi. Şah İsmayılın ova yollanması məsələsinə toxunan mənbələrin heç birində bu zaman onun səhhətində hansısa bir problemin olmasına toxunmamışlar. Bu o deməkdir ki, ova yollanmaq ərəfəsindən onun səhhəti kifayət qədər yaxşı idi. Şəkiyə yollanmaqla isə Şah İsmayıl daha çətin bir ovun seçimini etmişdi. Çünki çöl atlarını ovlamaq

ovçudan kifayət qədər cəldlik və yorulmazlıq tələb edirdi. Yuxarıdakı məlumatdan görüldüyü kimi, Şəki hakimi Həsən bəy hətta bu ovun təhlükəli ola biləcəyini də Şah İsmayla çatdırmışdı. Yəni Şah İsmayıl böyük fiziki gərginlik tələb edən bir ova yollanırdı və onun səhhətində bir problemi olsaydı belə bir gərginliyi də öz üzərinə götürməzdi. Şah İsmayılın əmri ilə çoxlu sayda döyüşçü bu ova cəlb edilmişdi və həmin döyüşçülər ov edilən bölgəni əhatələyərək ceylanları və çöl atlarını müəyyən edilmiş məntəyə doğru sıxışdırmağa başladılar. “Xold-bərin” əsərində də istər bu ov zamanı, istərsə də onun Ərdəbildə ziyarətdə olması zamanı səhhətində bir problemi olmasından söz açmır. Şah İsmayıl bir də Ərdəbildən ziyarətdən dönərkən Sain gədiyində özünü pis hiss etdi. Səltənətin təcrübəli həkimləri və təbibləri onun müalicəsi üçün nə qədər çalışsalar da bir nəticə əldə etmək mümkün olmadı. “Xold-bərin” müəllifi yazırdı ki, bir neçə gün ərzində ağrılar onun bütün əzasını sarıdı, xəstəlik bütün bədəninə yayıldı. Bu ağrıların da nəyə gətirib çıxardığı artıq məlumdur (214).

"Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərinin müəllifi də yazırdı ki, Şah İsmayıl Şirvana yollananda onu Şeyxşah qarşıladı və onun xidmətində dayandı. Şahın gəlişindən məqsəd ova çıxmaq olduğu üçün Şirvanşahın əmri ilə bölgədə mövcudluğu bəlli olan ov heyvanları qovularaq bir məntəqəyə toplandı ki, səhəri gün həmin məntəqədə ov edilsin. Həmin gecə Şah İsmayıl yuxusunda atası Sultan Heydəri gördü. Yuxuda Sultan Heydər ona dedi ki, ey övlad, yanımıza gəl, sizin şərəfli qədəmlərinizin intizarındayıq. Şah İsmayıl yuxudan ayıldıqdan sonra ağ libas geyindi və bütün gecəni dua və minacat deməklə məşğul oldu. Səhər açılanda isə Şah İsmayıl həmin libasda xidmətçilərinin və əyanlarının qarşısına çıxdı. Əmirilər yaxınlaşıb ondan ağ libasda olmasının səbəbini soruşdular. O da cavabında yuxuda eşitdiklərini onlara çatdırdı və sonra da əlavə etdi ki, son səfərin yaxında olduğu hiss olunur. Ona görə ov səfəri də təxirə salındı. Tapşırıq da verdi ki, ov üçün qovulub bir yerə toplanmış ov heyvanlarını da azad etsinlər. Sonra da Ərdəbilə yollanmaq barəsində göstəriş verdi. Mənbə məlumatına görə, Şah

İsmayıl Şirvandan hərəkətə başlayanda Olumə Sultanı göndərdi ki, Herata gedib Təhmasib Mirzəni tez Təbrizə gətirsin. Bildirilir ki, Şah İsmayıl hələ Ərdəbilə daxil olmamışdan əvvəl Təhmasib Mirzəni onun hüzuruna yetirmək mümkün oldu (215).

Göründüyü kimi burada yuxarıdakı mənbə məlumatlarından fərqli olaraq Şah İsmayılın Şirvanda ov etmək istəyindən söhbət açılır. Onun ov üçün Şəkiyə getməsi barəsində burada məlumat verilməmişdir. Digər tərəfdən bu əsərdə də Şah İsmayılın səhhətində hər hansı bir narahatçılığın olması haqqında da bilgi verilməmişdir.

"Aləmara-yi Səfəvi"də isə bu məsələ bir qədər fərqli şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu əsərdə bildirilir ki, Şeyxşah yüksək səviyədə qarşılama mərasimi təşkil etdi və Şah İsmayılı Şamaxıya gətirdi. Məlumata görə, Şeyxşah ov mərasimi üçün də artıq hazırlıq görmüşdü və ov heyvanlarının ətrafdan sıxışdırılaraq ov məntəqəsinə istiqamətləndirilməsi barəsində də göstəriş vermişdi. Elə həmin gecə o, yuxusunda atası Sultan Heydəri gördü. Gecə yuxusuna gələn atası Şah İsmayıla belə dedi: "Ey fərzənd, gəl ki, sənin qədəmlərinin intizarındayam". Şah İsmayıl yuxudan ayılından sonra padşahlıq və cahangirlik yaraqlarını kənara qoydu və ağ libas geyindi. Əmirlər maraqlananda, Şah İsmayıl dedi: "Məni bu fani dünyadan əbədi dünyaya çağırıldı. Daha bizim ova getməyimiz aradan qalxır. Gedin o ovları da azad edin". Şirvanı tərk edəndə isə Şah İsmayıl saray əmirlərindən olan Olumə Sultana belə bir məktub yazdı: "Durmuş xan, Təhmasib şahı götürüb tez və təcili Darül-irşad Ərdəbilə yola düşsün". Şahın bu göstərişi vaxtında yerinə yetirildi və o, Ərdəbilə daxil olmamış Təhmasib Mirzə Ərdəbilə çatdırıldı (216).

Təhmasib Mirzə hüzurə yetişib təzim edəndə Şah İsmayılın gözlərindən yaş axmağa başladı və onu ağuşuna alıb qucaqladı. Əmirlər bu dəfə də göz yaşlarını saxlaya bilməməsinin səbəblərini Şah İsmayıldan soruşdular. Şah İsmayıl isə bildirdi ki, o, 14 yaşında olarkən müqəddəslərin köməyi ilə öz məqsədinə çatmaq üçün Gilandan hərəkətə başlamış, Xətə hüduqlarından Hələb hüduqlarına

larına və Durna çayının sahilinə kimi olan əraziləri ələ keçirmiş, Əlaüddövlə Zülqədəri, Türkünstanın padşahı Şeybək xanı qətlə yetirmişdi. Şah İsmayılın dediyinə görə, indi o ehtiyat edirdi ki, bu zəhmət və əziyyətlə əldə etdiklərinin hamısı zay olsun və Təhmasib Mirzə səltənət şahlığının öhdəsindən gələ bilməsin. O istisna etməirdi ki, qılıncının zərbindən qorxub dağlarda gizlənmiş hakimiyyət həvəskarları onun dünyasını dəyişməsindən sonra hərəkətə gələcək və qızılbaş qoşunlarına qarşı ədəbsizlik nümayiş etdirəcəklər. Şah İsmayıl sonra əlavə etdi ki, onun ümidləri həzrət Əmir əl-mömininə və həzrət məsumlara bağlı olsa da, qızılbaşlar arasında elə bir adam görmür ki, onu Şah Təhmasibin vəkili etsin və bununla, din və dövlət də əldən getməsin. Bundan sonra Şah İsmayıl bir daha Şahqulu ilə bağlı öz qəzəbini ifadə etdi və bəyan etdi ki, əgər Mirzəşah Hüseyni sağ olsaydı, onda çox da fikir etməzdi. Şah İsmayıla görə, qızılbaş əyanları arasında səltənət vəkili vəzifəsinə Div Sultandan yaxşı namizəd yox idi və bu fikrini o, saray əyanlarına və əmirlərinə də açıqladı. Sonra da Div Sultana buyurdu ki, onu oğlu Təhmasib Mirzənin vəkili təyin edir. Şah İsmayılın buyruğuna əsasən, Div Sultan 7 il vəkili-mütləq olmalı, bütün saray əmirləri, qızılbaş qoşunları, sufiləri birmənalı şəkildə ona itaət etməli idilər. Amma bu şərtlə ki, gərək Div Sultan qızılbaş qoşunlarını incitməyəydi və qoşun əhlini narazı salmaydı. Təhmasib şah 18 yaşına çatandan sonra isə dövlət idarəçiliyini bütünlüklə öz əlinə almalı idi (217).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində də Şah İsmayılın son vəsiyyətləri oxşar şəkildə təsvir edilmişdir. Həmin vəsiyyətin edilməsi bu əsərdə belə təsvir edilmişdir: "Baxıram ki, Div Sultandan başqa kimsə oğlumun vəkilliyini edə bilməyəcəkdir. Div Sultana üz tutub dedi ki, səni kamil və halal bir insan kimi tanıyıram. Amma gərək mənim xatirimə öz tündlüyünü kənara qoyasan, qızılbaşlarla məhəbbətlə və mehribanlıqla dolanasan. Əgər Bəlxdəki Xanan sultan burda olsaydı yaxşı olardı. İndiki sən burdasan, səni yeddi il müddətinə əziz övladımın səlahiyyətli vəkili təyin edirəm. Övladım on səkkiz yaşına çatanda onu artıq öz başına burax" (218).

Div Sultan bu sözləri eşidəndən sonra Şah İsmayılın qarşısında təzim etdi və bir daha itaətini bəyan etdi. Şah İsmayıl sonra qızılbaş əmirlərinə öz vəsiyyətini çatdırdı və onlara tövsiyə etdi ki, heç bir zaman öz aralarında nifaq etməsinlər. Qarşılıqlı anlaşma və ittifaqda olması o, sufiliyin tələblərindən bir kimi dəyərləndirdi. Şah İsmayılın fikrincə, qızılbaşlar öz aralarında ittifaqda və qarşılıqlı anlaşmada olduqları təqdirdə dörd tərəfi bürüyən düşmənlər də onlara heç nə edə bilməzdilər. Sonra Şah İsmayıl qızılbaş əyanlarına çoxlu nəsihətlər etdi və onlara bildirdi ki, nə qədər ki, aranızda ittifaq var, heç bir padşah sizin üstünüzə hücum etmək iradəsinə malik deyil. Çünki onların hamısı qızılbaşlardan qorxurlar: “O həzrət zəfər aqibətli böyük əmirləri və qoşun başçılarına buyurdu ki, sufliyin tələblərindən biri budur ki, nifaq etməkdən əl çəkib ittifaqda olasınız. Belə olsa dörd tərəfinizdə olan düşmən heç bir iş görə bilməz. Aranızda birlik yarınsa heç bir padşah qızılbaşlarla müharibəyə girməyə cəsəret etməz. Çünki onların hamısı qızılbaşlardan qorxurlar” (219)

Həmin anlarda Şah İsmayılın hərarəti xeyli dərəcədə yüksəldi və sonrakı 2-3 gün ərzində də bu hərarət enmədi. Vəziyyəti o qədər ağırlaşdı ki, Şah İsmayıl hətta namazı da oturduğu yerdə qılmağa məcbur oldu. Ətrafına əmirlərin və əyanların toplaşdığı günlərin birində Şah İsmayıl bəyan etdi ki, üç gündən sonra dünyanı tərk edəcəkdir. Şah İsmayıl onu da əlavə etdi ki, əmir əl-möminin də yuxuda ona Təhmasib Mirzəni şahlıq taxtına çıxarmağı buyurmuşdur. Çünki Şah İsmayılın övladları içərisində yalnız Təhmasib Mirzə bu qabiliyyətə malik idi (220).

Dünyasını dəyişməsi ərəfəsində Şah İsmayıl bütün böyük əmirləri, ağsaqqalları, qızılbaş qoşunları əmirlərini yanına topladı, onların yanında şahlıq tacını Təhmasib Mirzənin başına qoydu, belindəki kəmərinə onun belinə bağladı, boynunu qucaqladı, əcdadlarından eşitdiyi öyüdləri onun qulağına söylədi, sonra da onun adına xütbə oxudu: “Sonra bütün böyük əmirləri, və qızılbaş qoşunlarının zəfər aqibətli ağsaqqallarını yanına çağırdı, öz mübarək əli ilə tacını Şah Təhmasibin başına qoydu, onun kəmərinə müba-

rək əli ilə bağladı, həzrət sahib ül-əmrin qılıncını onun belindən asdı, qulağına öyüdlərini söylədi, onun adına xütbə oxudu” (221)

Dediyi kimi, üçüncü gün onun ağrıları xeyli şiddətləndi. "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərindəki məlumata görə, bu mərasimdən sonra bütün əmirlər Şah İsmayılın olduğu otağı tərk etdilər. Şah Təhasib onun yanında qalmaq istəyəndə, Şah İsmayıl onun da otaqdan çıxmasını istədi. Şah Təhmasib də göz yaşları ilə bildirdi ki, belə bir vəziyyətdə onu tərk edə bilməz. Şah İsmayıl etiraz etməsə də, elə bu vaxt onun halı daha da pisləşdi. Şah Təhmasib atasının çarpayısına yaxınlaşanda artıq onun dünyasının dəyişdiyinin və həyatını pərvədigara bağışladığının şahidi oldu. Onun ah-fəğan etməsini eşidəndə Div Sultan və digər böyük əmirlər otağa daxil oldular. Adı çəkilən əsərin verdiyi məlumata görə, bütün əmirlər ah-zar etməyə başladılar, qarşılaşdıqları bu müsibətə görə yaxalarını didib-parçaladılar, qoşun əhli arasında qiyamət qopdu (222).

"Aləmara-yi Səfəvi" əsərində Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi anı ilə bağlı bəzi xırda təfərrüatlar da vardır. Bu əsərdəki məlumata görə, həyatının son anlarında Şah İsmayıl böyük əmirlərin hər biri ilə vidalaşdı və sonra da onlardan xahiş etdi ki, çadırı tərk etsinlər və onu tənha buraxsınlar. Bütün əmirlər Şah İsmayılın olduğu çadırı tərk etdilər. Sonra Şah İsmayıl oğlu Təhmasib Mirzənin də onu tək qoymasını istədi və ona dedi: "Ey gözümün işığı oğlum, sən də çıx bayıra". Təhmasib Mirzə isə ona belə cavab verdi: "Ey möhtərəm ata, sənə qurban olum! İcazə ver, mən qalım". Təhmasib Mirzə hiss etdi ki, Şah İsmayıl nə isə demək istəyir. Qalxmaq istəsə də özündə güc tapa bilmədi. Sonra o əlini dodaqlarına aparmaq istədi. Yenə gücü çatmadı, əli yanına düşdü və Şah İsmayıl özündən getdi. Təhmasib Mirzə (mənbələrdə o artıq Şah Təhmasib kimi təqdim olunub) ona yaxınlaşıb gördü ki, Şah İsmayıl daha dünyasını dəyişib. Şah Təhmasib başındakı tacını yerə qoydu və haray çəkərək göz yaşları axıtdı. Onun səsinə digər böyük əmirlər də gəlib Şah İsmayılın keçinməsindən xəbər tutdular. Mənbə məlumatlarına görə, əmirlər və qızılbaş qoşunları

arasında bir qiyamət yaşandı, haray və inilti ətrafı bürüdü. Yas əlaməti olaraq heyvanların yalları və quyruqları qırıldı (223).

Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi səltənət daxilində dərin bir hüzn ilə qarşılandı, şəhərlər və yaşayış məntəqələri qaraya boyandı. Bəzi məlumatlara görə, Şah İsmayılın ölüm xəbərini alan Səfəvi müridləri əyinlərinə kəfəni xatırladan ağ libas geyinib başlarını xəncərlə yaralayır və sonra da al qana boyanırdılar. Belələ-rindən hətta dünyasını dəyişənlər də olurdu.

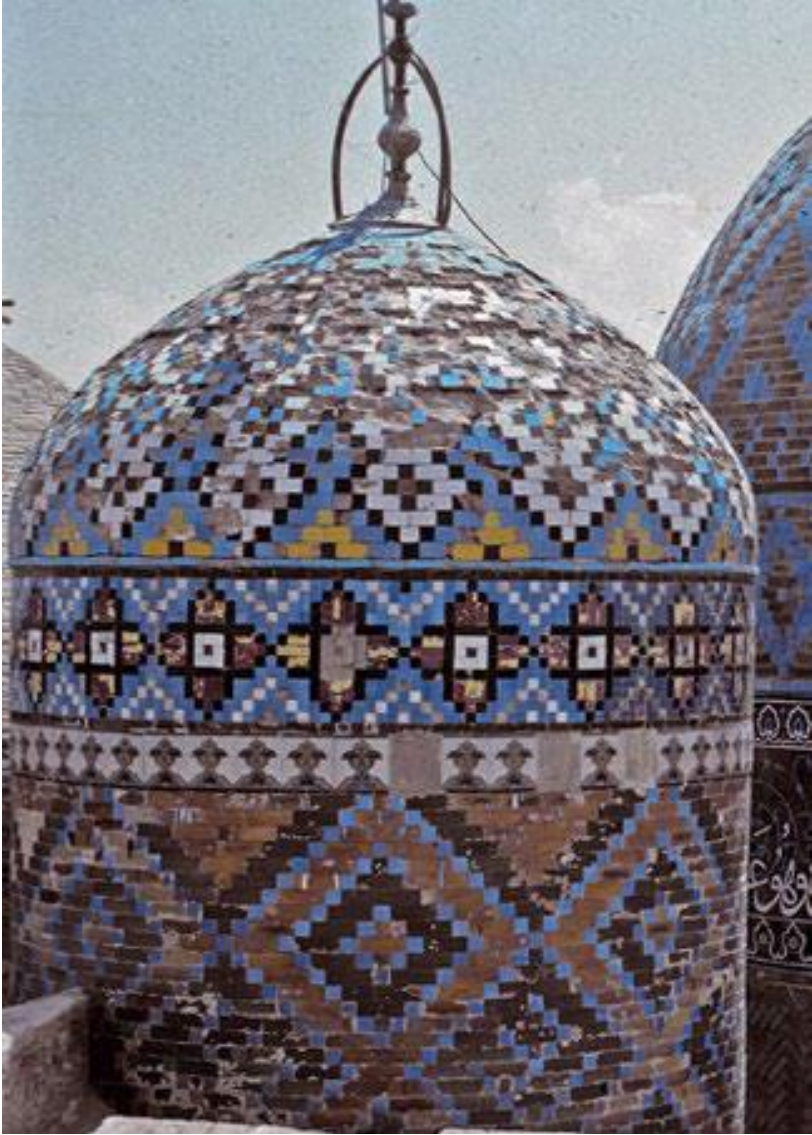
Şah İsmayılın dəfn mərasiminə Astrabaddan olan dini işlər sədri Əmir Camaləddin Məhəmməd rəhbərlik edirdi. Ölkənin ən nüfuzlu, ən hörmətli din xadimləri, dövlətin əmirləri, əyanları, sufi xəlifələri və müridləri bu mərasimdə iştirak edirdilər. Əmir Camaləddinin rəhbərliyi altında Şah İsmayılın nəşi yuyulub kəfənə büründü və dəfn namazı qılındı. Sonra da Şah İsmayılın nəşi Əmir Camaləddinin rəhbərliyi, pak sufilər dəstəsinin və qorçuların müşayiəti ilə Ərdəbilə yola salındı. O, Şeyx Səfi türbəsində ulu əcdadı Şeyx Səfiəddinin qəbri yanında dəfn edildi (224).

Şah İsmayıl mənsub olduğu sülalənin hökmdarları arasında yeganə hökmdardır ki, Ərdəbildə, Şeyx Səfi türbəsində dəfn edilmişdir. Şübhə etmək olmaz ki, əcdadlarının türbəsində dəfn edilməsi öz istəyi və vəsiyyəti əsasında baş vermişdi. Onu da ehtimal etmək olar ki, dünyasını dəyişməsi ərəfəsində Şeyx Səfi türbəsini ziyarət edərkən Şah İsmayıl elə bu vəsiyyətini etmişdi. Şah İsmayıl ulu əcdadı Şeyx Səfiəddinin məzarının kənarında, ayrıca dəfn edilmiş və Şeyx Səfiəddinin künbəzindən Şah İsmayılın məzarı üzərində tikilmiş künbəzə keçid vardır. Şah İsmayılın bu məkanda dəfn edilməsi həm də Çaldıran döyüşü şəhidlərinin böyük bir hissəsinin Şeyx Səfi türbəsi ətrafında dəfn edilməsi ilə bağlı ola bilərdi. Şah İsmayıl burada dəfn olunmaqla ruhən həm əcdadlarının, həm də onun üçün xatirəsi əziz olan əmirlərinin və döyüşçülərinin ruhlarına qovuşmuşdu (Şah İsmayılın məqbərəsi haqqında “Səfəvilər I. Şeyx Səfiəddin Ərdəbili”, Bakı, 2019-cu il, kitabının 489-497-ci səhifələrində də müxtəsər məlumat verilmişdir). Sonradan Şah İsmayılın məzarı üzərində də sənəduğə qoyulmuş və

künbəz ucaldılmışdır. Bu künbəz və sənduğə də bütünlükdə Şeyx Səfi türbə kompleksinin tərkib hissəsi kimi yüksək sənətkarlıq nümunəsidir və burada dövrün bir sıra sənət sahələrinin ən yaxşı ənənələri öz əksini tapmışdır. Şah İsmayılın künbəzi və məzarüstü sənduğəsində arxitekturanın, tikinti işinin, kaşı işlərinin, rəngkarlığın və rəssamlağın, xəttatlığın, oyma sənətinin dəyərli izləri və nümunələri ilə üzləşmək mümkündür. Başqa sözlə, bu sənət abidələri Səfəvi dövründə memarlığın, rəngkarlığın, tətbiqi incəsənət sahələrinin yüksək inkişafının əyani təsdiqidir. Bu sənət nümunələrinin icra üsulu və keyfiyyəti elə indinin özündə də mütəxəssislərin müzakirə və heyrət obyektı olaraq qalmaqdadır. Şeyx Səfinin künbəzi və qəbri ilə Şah İsmayılın künbəzi və qəbrinin yaradılması fərqli dövrlərdə baş vermişdir – birincisi teymurilər hakimiyyəti dövründə, ikincisi isə səfəvilər hakimiyyəti dövründə. Lakin bu əsərlər həm sənətkarlıq baxımından, həm də üslub və məzmun baxımından bir-birini üzvü şəkildə tamamlayırlar. Bu sənət əsərləri arasında eyni zamanda bir dini-ideoloji vəhdət də özünü göstərməkdədir.

Şah İsmayılın məqbərəsini öyrənmiş qərb və şərq mütəxəssisləri birmənalı şəkildə bildirirdilər ki, bu Səfəvi şahının qəbirüstü sənduğəsi elə bir sənət əsəridir ki, onun oxşarının yaradılması mümkün deyildir. Xüsusilə, belə belə bir cəhətə diqqət yetirilir ki, qəbirüstü sənduğənin əsasını ağac materiallar təşkil edir və bu material üzərində zərif oyma işlərinin, şəbəkə işlərinin aparılması üçün ən mahir ustaların və sənətkarların cəlb edildiyi şübhəsizdir. Nəbati təsvirlərin çox kiçik ölçülərdə oyulması və həkk edilməsi, son dərəcə incəlik və zəriflik tələb edən şəbəkə işlərində həndəsi ölçülərin son dərəcə dəqiqliklə gözlənilməsi və bu zaman təsvir gözəlliyinin qorunması Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsini əsil sənətkarlıq nümunəsinə çevirmişdir (225)

Şah İsmayılın qəbirüstü künbəzinin və sənduğəsinin tikilməsi onun oğlu Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Şah Təhmasib bütünlükdə, Şeyx Səfi türbəsinin abadlaşdırılması və onun əzəmətinin qaldırılması istiqamətində xeyli işlər görmüşdü.

Şah İsmayılın məzarı üzərindəki künböz

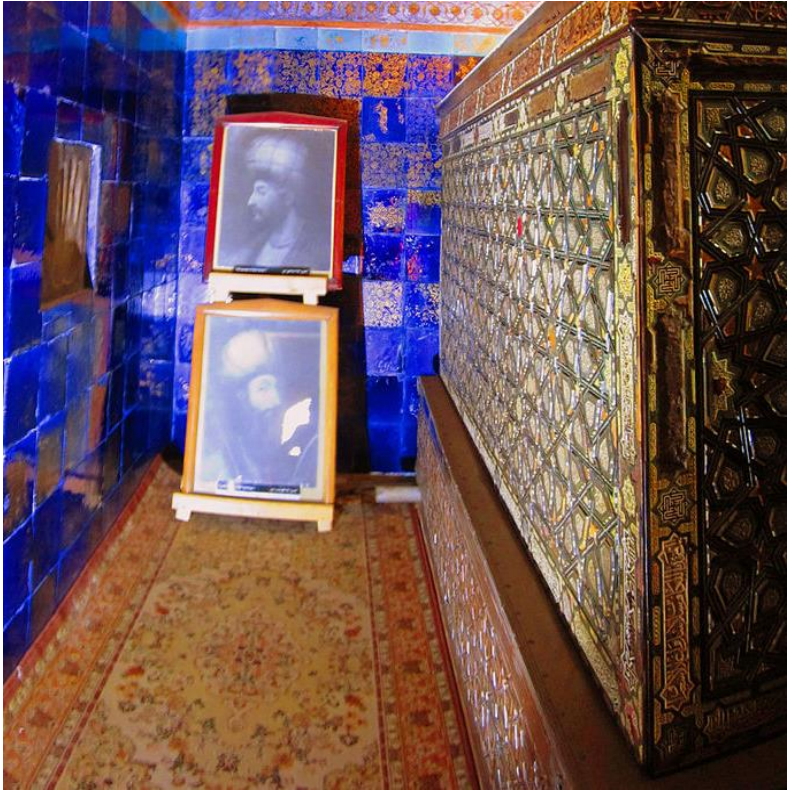

Şah İsmayılın məzarı üzərindəki künbəzin yuxarı hissəsinin elementləri

Şah İsmayılın məzar sandığının, onun üzərindəki naxışların və bəzəklərin foto və rəsmləri aşağıdakı məqalələrdən götürülmüşdür

Səlahi M., Qəffari A. Motalee-ye tətbiqi-ye tətbiqat və fonun-e icrai-ye dər sənduğ-e çubi-ye qəbr-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili və Şah İsmayıl-e əvvəl-e Səfəvi//Do fəsilname-ye elmi-ye tərviçi-ye pəjuheş-e honər, N-15, 1397, s.39-51

Qəffari A., Səlahi M. Pəjuheş dər xastqah-e əsli-ye sənduğ-e qəbr-e Şeyx Səfi və Şah İsmayıl-e əvvəl-e Səfəvi//Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye Negəre. N-46, 1397, s.74-90

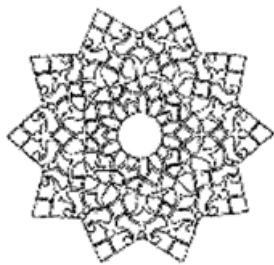
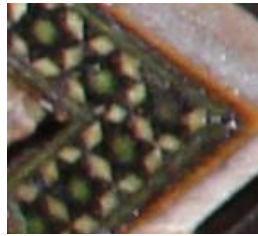
Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin qəbirüstü sənduğəsinin xətti ölçüləri

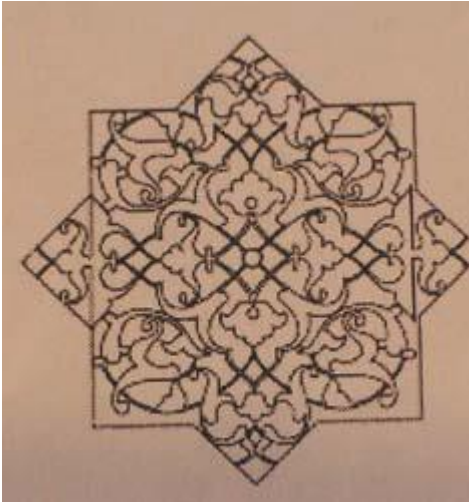

Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsinin xətti ölçüləri

O, türbə kompleksinə aid olan məscidin və qəndilxananın tikilməsinə, kompleksin elementləri arasında əlaqə yaradılmasına, Şeyx Səfi xalçası kimi nadir sənətkarlıq nümunəsinin hazırlanmasına müvəffəq oldu. Həmin xalça Kaşan ustalarının iştirakı ilə Təbrizdəki şah müəssisəsində toxunmuşdu (226).

Elə onun hakimiyyəti illərində də Şah İsmayılın yüksək sənətkarlıq nümunəsi olan künbəzinin və qəbirüstü sənduğəsinin hazırlanmasını təşkil etdi. Şeyx Səfi türbəsinin bir memarlıq kompleksi kimi formalaşması Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərinə aiddir.

Xarici görünüş baxımından Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsi ilə Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsi arasında bir oxşarlıq vardır. Baxmayaraq ki, türbədə çoxlu sayda digər qəbirlər və qəbirüstü sənduğələr vardır, oxşarlıq yalnız bu iki sənət əsəri arasındadır. Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsi ölçülərinə çox azacıq fərqlə Şeyx Səfiəddinin sənduğəsindən kiçikdir.

Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsinin üzərindəki yazıdan görməklə mümkündür ki, bu sənət əsərinin yaradıcısı Maqşud Əli adlı bir sənətkardır (227). Mütəxəssislərin fikrincə, bu sənətkar elə bir üslub, texnika, məharət nümayiş etdirmişdir ki, hətta Şeyx Səfiəddinin qəbirüstü sənduğəsinin də sənətkarlıq səviyyəsini üstələyə bilmişdi. Yəni Şah İsmayılın qəbirüsyü abidəsi bu Səfəvi hökmdarının, böyük sərkərdənin və söz ustasının əzəmətini tamamlayan bir sənət əsərinə çevrilmişdir.

Şah İsmayıl ilə Şeyx Səfiəddinin qəbirüstü sənduğələrində dini-ideoloji məzmun baxımından da müəyyən fərqləri görmək mümkündür. Bu da onunla bağlıdır ki, Şah İsmayıl artıq fərqli bir məzhəbə mənsub idi və bu məzhəbi öz dövlətinin də rəsmi məzhəbi elan etmişdi. Şah İsmayıl bu məzhəbə dərin etiqad bəsləyirdi və bunun əlamətlərini həm qəbirüstü sənduğənin kitabələrində, qəbirüstü künbəzin kitabələrində görmək mümkündür. Şeyx Səfiəddinin Ərdəbilinin qəbirüstü sənduğəsi üzərində yalnız Quran ayələri yazılmışdır. Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsi üzərində isə Quran ayələrindən başqa Allah, Məhəmməd və Əli sözlərinin

bəzək eləmlərləri formasında təsvirlərinə də rast gəlmək mümkündür. Şah İsmayılın qəbirüstü künbəzinin çöl tərəfdən yuxarısında isə imamların adları və onlara salavat ayrıca kitabə halına salınmışdır (228).

Bu mənada, Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsi və künbəzi yalnız bir sənətkarlıq nümunəsi deyil, həm də islam və məzhəb dəyərlərini təbliğ abidələridir.

Mütəxəssislərin apardığı araşdırmaya görə (229), Şah İsmayılın qəbirüstü sənduğəsinin müxtəlif hissələrində Quranın üç surəsindən, Qaf, Əl-Müzəmmil və Əl-İnsan surələrindən 23 ayə həkk olunmuşdur. Bu ayələrdən 12-si tam şəkildə, 11-i isə qismən kitabə şəklində gətirilmişdir. Tam şəkildə həkk olunmuş ayələr – Qaf surəsinin 1-ci ayəsi, Əl-Müzəmmil surəsinin 6-cı, 7-ci, 8-ci, 9-cu, 12-ci və 20-ci ayələri, Əl-İnsan surəsinin isə 3-cü, 4-cü, 16-cı, 25-ci, 26-cı ayələridir. Qismən həkk olunmuş ayələr isə Qaf surəsinin 2-ci ayəsi, Əl-Müzəmmil surəsinin 2-ci, 10-cu 11-ci, 13-cü və 14-cü ayələri, Əl-İnsan surəsinin isə 2-ci, 17-ci, 27-ci, 30-cu, 31-ci ayələridir.

6. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat

- 1.Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən... Əsərləri. Bakı, 1988, s. 85
2. Rəhimzadə S. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389, s. 72-73
3. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo, s. 9.
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf
4. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo, s. 9
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf

5. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 72
6. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo, s. 59
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf
7. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 110, 122
8. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.58
9. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 122
10. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231
Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 118
11. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 105-107
12. Rumlu H. Əhsən-üt təvarix. Tehran, 1349, s. 619
13. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxusdur. C.I, Bakı, 2009,58
14. Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər. Tehran, c. IV, 1380, s. 427
Mirzə Məhəmməd Tahir Vahid Qəzvini. Tarix-e cahan ara-ye Abbasi. Təbriz, 1383, s. 25; Məhəmməd Möhsün Mustofi. Zubdat-təvarix. Tehran, 1375, s.47; Əbülhəsən Qəzvini. Fəvayəd-e səfəviyyə. Tehran, 1367, s. 6
Budaq Münşi Qəzvini. Cəvahir ül-əxbar. Tehran, 1378, s. 94
15. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 36
16. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s. 106, 110
17. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 29
18. Əbülhəsən Qəzvini. Fəvayəd-e səfəviyyə. Tehran, 1367, s. 6
19. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 71
Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 75
20. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 308-309
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 362
21. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 151-155
22. Xurşah ibn Qubad Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 71

23. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 426
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 480
Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986, s. 470
24. Həsən Rumlu. Əhsənüt-təvarix (tərcüməsi O.Əfəndiyevə və N.Musalıya məxsusdur). Kastamonu, 2017, s. 356, 421
25. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 131-132
26. Yenə orada, s. 122
27. Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən... Əsərləri. Bakı, 1988, s. 145
28. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s. 110, 112
29. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo, s. 60
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf
30. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 454
31. Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Ankara, 2015, s. 374-375
32. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 456
Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri , s. 382
33. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 456
Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri, s. 382
34. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 457
Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri , s. 381-382
35. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 457
Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri , s. 382-383
36. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 457
Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri , s. 383
37. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.32-40
38. Yenə orada, s. 47
39. Daun C. Arif-e tacdar. I cild. Tehran, 1389, s. 585-586
40. Yenə orada, s. 587
41. Yenə orada, s. 588

42. Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефеві. Портрет правителя и воина. Баку, 2014, с. 168
43. Rənahi Semnani. Şah İsmayıl. Mürşid-e sorx kolahan. Tehran, 1371, s.259
44. Yenə orada
45. Yenə orada, s. 260
46. Yenə orada, s. 260-261
47. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.110
48. Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с. 232/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298
49. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 260, 273
50. Yenə orada, s. 759-760
51. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 58
52. Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363, s. 421-423
53. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s.201
54. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo, s. 77
http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf
55. Yenə orada, s. 133
56. Yenə orada, s. 129
57. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s.201
58. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 398
59. Yenə orada, s.398
60. Yenə orada, s.487-488
61. Yenə orada, s. 761
62. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 85; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.105
63. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 103
64. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.74
65. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.142

66. Xonabedi M. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 179
67. Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni Xandəmir. Tarix-e həbib-ül siyə, c.IV, Tehran, 1380, s.478; Bəşir Ş. Şah İsmayıl və qızılbaşan: adəmxori dər tarix-e məzhəbi sədr-e dövrə-ye Səfəvi, s.204/ “Peyam-e Baharestan”, N-16, 1391, s.198-221 <http://www.ensani.ir/storage/Files/20131214105308-9483-142.pdf>
68. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.131
69. Yenə orada, s. 142
70. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s. 245 Xandəmir, Qiyasəddin. Tarix-e həbib-üs siyə. IV c.,Tehran, 1380, s.552
71. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, s.90
72. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 132
73. Conabedi M. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s. 241
74. Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363, s. 423
75. Вах: Мəммədov Ə. Şah İsmayıl Хətayi. Bakı, 1961, s. 14
76. Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с. 243/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298
77. Мəнуçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 687
78. Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с. 243/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298; Мəнуçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 676; Fərzəliyev Ş. Qiyasiddin Xandəmir və Həsən bəy Rumlu Şah İsmayıl Хətayinin fərди xüsusiyyətləri haqqında, s.85 /Şah İsmayıl Хətayi (Məqalələr toplusu), Bakı, 1988, s.78-87
79. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u badobəl-e xareci. Tehran, 1376, s. 53
80. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi,məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci.

- Tehran, 1376, s. 53; Петрушевский И.П. Азербайджана в XVI-XVII веках, с. 243/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.225-298; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 677
81. Yusifcəmalı M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl... s.54-55
 82. Rzaqulu xan Hidayət. Tarix-e rövzə üs-səfa-ye Naseri. Cild həştom. Tehran, 1380, s. 6346
 83. Rumlu H. Əhsənüt-təvərix , s.446
 84. Yusifcəmalı M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Tehran, 1376, s. 53-54
 85. Əliyev (Vüqarlı) E. Şah İsmayılın Florensiyadakı portreti haqqında, s. 177-179//AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Elmi Araşdırmalar, N-1-2 2004, s.177-179
 86. Vəliqucaq M., Mehrpuya M. Motalee-ye tətbiqi-ye tənpuşha-ye mərđan dər səfərname-ha və negareha-ye dövrə-ye Səfəvi, s.45//Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye motaleat-e tətbiqi-ye honər, N-12, 1395, s. 41-56
 87. Yenə orada, s. 45-46
 88. Kaplan D. Buyuruklara görə kızılbaşlıq. Doktora tezi. Konya, 2008, s. 167-168
 89. Hüseyini S. Seyr-e tətəvor-e mənayi-ye vaje-ye qızılbaş, s.76 //Motaleat-e tarix-e islam, N-32, 1396, s. 73-101
 90. Şerir tam mətni D.Kaplanın adı çəkilən əsərində verilmişdir, s. 168
 91. Bonakdar S.M. Bərrəsi-ye cayqah və əməlkərd-e tac-e qızılbaş dər təhəvvolat-e siyasi-ye dövrə-ye Səfəvi, s. 197-202// Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye şiəşenasi, N-56, 1395, s. 195-217
 92. Hüseyini S. Seyr-e tətəvor-e mənayi-ye vaje-ye qızılbaş, s.82
 93. Kaplan D. Buyuruklara görə kızılbaşlıq, s. 169
 94. Hüseyini S. Seyr-e tətəvor-e mənayi-ye vaje-ye qızılbaş, s.80
 95. Yenə orada, s. 79

96. Əliyev (Vüqarlı) E. Şah İsmayılın Florensiyadakı portreti haqqında, s. 179
97. Elmin Nuri. Xətai- şah və şair.
<https://www.aztc.gov.az/az/posts/id:865>
 Şah İsmayıl Xətai.
https://az.wikipedia.org/wiki/Şah_İsmayıl_Xətai
98. Şah İsmayılın minüatür təsvirləri ilə bağlı bax: Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu minüatürlərdə. Bakı,1981
99. Keştgör Qasimi R., Baharlı Ə. Əz şekar ta karzar: məzamin-erəzmi və nezami dər nəqqəşi-ye Qacar, s.71 /Sənaiyi honərthayə İran, N-1, 1397, s. 69-92
100. Keştgör Qasimi R., Baharlı Ə. Əz şekar ta karzar, s.71
101. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 766
102. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c.I. Tehran, 1383, 47
103. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi , 66
104. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 766; Yousef-Jamali M.K. The life and personality of Shah İsmail I. Edinburg University, 1981, p.461
105. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix , s.356
106. Həbibüs-siyər, s.558; Yousef-Jamali M.K. The life and personality, s.461
107. Həbibüs-siyər, s.452-453
108. Dərikunədəri R., Nədim M. Təhlil və bərrəsi-ye cayqah-e şekar-e səltənəti və karkərdha-ye mütənəvvə-ye an dər əsr-e Səfəvi, s. 76//Pəjuheşname-ye tarix-e ectemai-eqtəsadi, N-1, 1398, s. 69-99
109. Xandəmir , Qiyasəddin. Tarix-e həbib-üs siyər. IV c.,Tehran, 1380 , 481-482
110. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.446
111. Conabedi M. Rövzər üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.252-254
112. Conabedi M. Rövzər üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.306-307
113. Aləmara-yi Şah İsmayıl-479; Aləmara-yi Səfəvi -425
114. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 729
115. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.445

116. Tahiri Ə. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran əz mærg-e Teymur ta mærg-e Şah Abbas. Tehran, 1383, s. 187.
117. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 685
118. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi,məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Tehran, 1376, s.54
119. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 719
120. Yenə orada, s. 770
121. Bastani Parizi (Məhəmməd İbrahimi). Siyasət və iqtisad dər əsr-e Səfəvi. Tehran,1367, s.
122. Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363, s. 423
123. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.173-175
124. Bax: Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977, s.99-100
125. Pənahi Semnani. Şah İsmayıl. Mürşid-e sorx kolahan. Tehran, 1371, s. 230; Tahiri Ə. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran əz mærg-e Teymur ta mærg-e Şah Abbas. Tehran, 1383, s. 185; Tehrani Şəfəq Ə. Əmiran-e Dərbar. Şərh-e hal-e xanədan-e sil-sepur (səfəviyyə ta qacariyyə). Tehran, 1385, 131; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 771
126. Tehrani Şəfəq Ə. Əmiran-e Dərbar. Şərh-e hal-e xanədan-e sil-sepur (səfəviyyə ta qacariyyə). Tehran, 1385, 131
127. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 771
Tahiri Ə. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran əz mærg-e Teymur ta mærg-e Şah Abbas. Tehran, 1383, s. 185.
128. Pənahi Semnani. Şah İsmayıl. Mürşid-e sorx kolahan. Tehran, 1371, s. 230
129. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.52, 54
130. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 771
131. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix , s.446
132. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.79

133. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 771
134. Yenə orada, s. 772
135. Yenə orada, s. 773
136. Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363, s. 318; Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negəreş-e cəsmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Tehran, 1376, s.150
137. Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363,s. 319
138. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negəreş-e cəsmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Tehran, 1376, s.162
139. Ağacəri S.H. Müqəddəme-i bər münasibət-e din və dövlət dər İrən-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s. 76
140. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah..., s.144
141. Yenə orada, s. 281-282
142. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 769, 794
143. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 794
Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah..., s.55
144. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah..., s.295
145. Yenə orada, s. 296
146. Conabedi M. Rövzər üs-Səfəviyyə. Tehran, 1378, s.358
147. Tahiri Ə. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İrən əz mərg-e Teymur ta mərg-e Şah Abbas. Tehran, 1383, s. 201-202.
148. Bax: Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl, s.138
149. Aləmərə-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 625
از مهابت آن حضرت هیچ کس از سپاه ابواب تعدی و تقلب بر روی خلائق نمی گشود.
150. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah, s.138
151. Yenə orada, s. 125-127
152. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.181-182
153. Bax: Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı, 1961, s. 22

154. Bax: Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 750
155. Braun E. Tarix-e ədəbiyyat-e İran əz ağaz-e əhd Səfəviyyə ta zaman-e hazer. Tehran, 1345, s. 18
Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1385, s. 201
156. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı, 1961, s. 29-50
157. Süleyman Zaman. Şah Hatayi. Yaşamı, şiirləri, dünya görüşü. <https://docplayer.biz.tr/12145860-Sah-hatayi-yasami-siirleri-dunya-gorusu-suleyman-zaman.html>
158. Süleyman Zaman. Şah Hatayi. Yaşamı, şiirləri, dünya görüşü...
159. Şer nümunələri “Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən..” Bakı, 1988-ci il kitabından götürülmüşdür.
160. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, 2002, s.6
161. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 750
Yusifcəmali M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl..., s.64
162. Bax: Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977, s.98-99
163. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.37-38
164. Yenə orada, s. 36
165. Yenə orada, s. 173
166. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzulu. Bakı, 1958, s. 71
167. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzulu. Bakı, 1958, s. 71
Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı, 1961, s. 72-73
168. Əmini H. Karkərd-e izdivacha-ye siyasi miyan-e türkmanan-e qərn-e nohom-e hicri, s. 9.
<http://www.ensani.ir/storage/Files/20160312161453-9900-21.pdf>
169. Əmini H. Karkərd-e izdivacha-ye siyasi miyan-e türkmanan-e qərn-e nohom-e hicri, s. 12.
<http://www.ensani.ir/storage/Files/20160312161453-9900-21.pdf>
Hal bebinim mädər-e Şah İsmayıl ki bud?
http://jahanshahakyky.blogspot.com/2014/02/blog-post_18.html

- Həlimə bəgim. https://fa.wikipedia.org/wiki/حليمه_بيگم
170. Gəncəlp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s.107
171. Daun C. Arif-e tacdar. Şah İsmayıl Səfəvi. C.II, Tehran, 1389, s. 726
172. Həlimə bəgim. https://fa.wikipedia.org/wiki/حليمه_بيگم
173. Savory R. Taclı hanım: Çaldıran savaşında osmanlılar tərəfindən əsir alındımı, alınmadımı?
dergiparak.ulakbim.gov.tr/matad/article/view/5000148018/0
174. Cəfiyev T. Taclı xanımın hekayəti və ya Xoca Sədəddinin Osmanlı tarixlərində saldıği qarışıqlıq.
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlar%C4%B1-tarix/product_8021587984
175. Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı bəgüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
176. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 27-28
177. Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı bəgüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
178. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 28; Teklelei (Nuriyeva) M., Aliyeva F. Taclı bəgümün həyatı haqqında yeni olgular
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/285807>
179. Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı bəgüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
180. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 80-81
181. Yənə orada, s. 82
182. Yusifcəməli M. Zəndəqani-ye Şah İsmayıl..., s.195
183. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 63
184. İskəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. Bakı, 2009, s.121

185. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 63-64
186. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 83
187. Yenə orada, s. 95-96
188. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375, s. 161; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.204
189. Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldran. Tehran, 1381, s.104; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 204; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 480; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011, s.256
190. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 501
191. Yusifcəmali M. Zendeqani-ye Şah..., s.229
192. Yenə orada
193. Bax: Teklelei (Nuriyeva) M., Aliyeva F. Taclı begümün hayatı hakkında yeni olgular
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/285807>
194. Yenə orada
195. Yenə orada
196. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 28; Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı begüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
197. Cəfiyev T. Taclı xanımın hekayəti və ya Xoca Sədəddinin Osmanlı tarixlərində saldıdığı qarışıqlıq.
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlar%C4%B1-tarix/product_8021587984
198. Yusifcəmali M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl..., s.231
199. Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı begüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
200. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldran. Tehran,1332, s. 70-71

201. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.480
202. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl..., s.231-232
203. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s.83; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 625
- İsfahani, Məhəmməd Yusif.Xolde-bərin. Tehran,1372, s.204.
204. Yusifcəməli M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl..., s. 209
205. Yenə orada, s. 199
206. Yenə orada, s. 204
207. Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s.667-668; Rəhimzadə S. Zendeqani Şah İsmayıl Səfəvi, s.407; Youssef-Camali M. The life and personality of Şah İsmail (1487-1524). Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh, May , 1981, s.532
208. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c.I. Tehran, 1383, 153
209. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix , s.445
210. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.359; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 120; Xurşah ibn Qubad Əlhüseyni. Tarix-e elçi nizam şah. Tehran, 1379, s.79
211. Conabedi M. Rövzər üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.360
Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix-e elçi-ye nizam şah. Tehran, 1379, s. 79-80
213. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix , s.445-446
214. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.301-302
215. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.621-622
216. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 598
217. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.623
218. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s.599
219. Yenə orada
220. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 599-600
Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.623
221. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 600

- Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.624
222. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.624
223. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 600
- Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.624
224. Mirzə bəy Conabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, 1378, s.360
225. Səlahi M., Qəffari A. Motalee-ye tətbiqi-ye tətbiqat və fonun-e icrayi dər sənduğ-e çubi-ye qəbr-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili və Şah İsmayıl-e əvvəl-e Səfəvi, s. 42,44 //Do fəsilname-ye elmi-ye tərviçi-ye pəjuheş-e honər, N-15, 1397, s.39-51
226. Mücərrəbi H., Firuzcayi Ə.Q. Əhəmiyyət və ərzeş-e bəğə-ye Şeyx Səfiəddin Ərdəbili dər memari və honərha-ye islami, s.192 //Pəjuheşname-ye tarix-e məhəlli-ye İran, N-12, 1395, s.189-204
227. Səlahi M., Qəffari A. Motalee-ye..s.46
228. Şahbazi Şiran H. Bərrəsi-ye saxtar-e memari və təzyinat-e aramqah-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili məruf be qonbəd-e Allah,Allah və aramqah-e Şah İsmayıl-e əvvəl: şahkari əz honər-e memari-ye islami-ye İran dər Ərdəbil, s.8// Conference Paper· October 2016.
<https://www.researchgate.net/publication/31045802>
229. Şahbazi Şiran H. Bərrəsi-ye saxtar-e memari və təzyinat-e aramqah-e Şeyx Səfiəddin Ər, s.10

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqının dövlətçilik, ictimai-siyasi fikir və qəhrəmanlıq tarixində müstəsna xidmətlərə malik olan, hər zaman qürurla və dərin bir maraqla xatırlanan çoxlu sayda şəxsiyyətləri olmuşdur ki, onlardan biri də Şah İsmayıl Səfəvidir. O öz fenomenal keyfiyyətləri ilə insan zəkasını heyrətdə saxlayan bir sima olmaqla yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütünlükdə bəşər tarixinin yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri sayıla bilər. Çünki Şah İsmayıl öz həyatı və fəaliyyəti ilə nadir dövlətçilik təcrübəsini ortaya qoymuş dahilərdən biridir.

Şah İsmayılın dövlətçilik zəkası və təşkilatçılıq qabiliyyəti onun tarixi dəyərini təsdiq edə biləcək ən mühüm keyfiyyətlərdən biridir. Dünya təcrübəsində belə bir hal yoxdur ki, 12-13 yaşlarında bir uşaq ətrafındakı 7 nəfərlik hamisi ilə ayağa qalxsın və dünya mənzərəsini dəyişdirəcək yeni bir dövlət yaratmaq uğrunda hərəkata başlasın və qısa müddətdən sonra da kifayət qədər mürəkkəb və qeyri-münasib bir şəraitdə qarşısına qoyduğu nəhəng vəzifələrin həllinə nail olsun. Doğrudur, dünya təcrübəsində 12-13 yaşından tez də hakimiyyətə yiyələnmək halları ilə rastlaşmaq mümkündür. Lakin belələri irsən və özü də hazır olan bir hakimiyyətə yiyələnmişdilər. Şah İsmayıl isə 12-13 yaşlarında valideyn və ətrafındakıların qayğısına möhtac olmalı olduğu halda bölgədə fırtına qoparan bir hərəkatın lideri, ideya-siyasi ilhamvericisi, on minlərlə insanı öz ətrafında birləşdirən rəhbər olaraq mübarizə meydanına atıldı, bölgənin kifayət qədər güclü dövlətlərini qarşısında diz çökməyə məcbur etdi və Səfəvi dövləti kimi böyük bir imperiyanın əsasını qoydu. İlk baxışdan möcüzə kimi görünəcək bir nəticəyə sahib olması elə Şah İsmayılın şəxsiyyətinin möcüzəsi sayıla bilər. Bu möcüzəni yaradan Şah İsmayıl Azərbaycan türkü və bu möcüzənin tarixi həqiqətə çevrildiyi məkan isə Azərbaycan torpaqları idi.

12-13 yaşlarında olmasına baxmayaraq Şah İsmayıl birmənalı şəkildə başladığı hərəkatın lideri idi. Bu hərəkatın ideya-siyasi

xətti, məqsəd və vəzifələri, inkişaf dinamikası, hərəkətverici qüvvələri, strategiyası Şah İsmayıl tərəfindən müəyyənləşdirilirdi və onun rəhbərliyi altında da həyata keçirilirdi. Yəni on minlərlə insan, təəssübkeş və tərəfdar Şah İsmayılın iradəsinin icraçısına çevrilmişdilər. Özü də bu on minlərlə insan əmin idi ki, hansı yaşda olmasından asılı olmayaraq yalnız Şah İsmayılın rəhbərliyi altında başlanan hərəkəti uğurlu sonluğa çatdırmaq mümkün olacaqdır.

14 yaşında ikən Şah İsmayıl Azərbaycan ərazisində Təbriz şəhəri paytaxt olmaqla mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratdı, Azərbaycan ərazisində əvvəllər mövcud olmuş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin üzərində dövlətçiliyi keyfiyyət baxımından yeni bir səviyyəyə qaldırdı. Azərbaycana sahib olmağı hələ hərəkətinin əvvəlində bütün tərəfdarlarına bəyan edən və onların dəstəyini alan Şah İsmayıl bu məqsədə nail olandan sonra səltənətin hüdudlarının genişləndirilməsinə başladı və bütün Azərbaycanı, bütün müasir İrani, Türkiyənin, İraqın, Əfqanıstanın və Orta Asiyanın müəyyən hissələrini özündə birləşdirən böyük bir imperiyanı yaratdı.

Şah İsmayıl hərəkətinin hərəkətverici qüvvəsini ilk növbədə Azərbaycanın yerli əhalisi, Azərbaycana və Yaxın Şərqi səpələnmiş türk tayfaları, qonşu vilayətlərin əhalisi təşkil edirdi. Şah İsmayıl hərəkəti ərəfəsində Azərbaycan ərazisində və eləcə də bölgədə mövcud olan siyasi parçalanmalar, daxili çəkişmələr, dağınıqlıq və qeyri-sabitlik nəticəsində həyat çətinlikləri ilə qarşılaşan insanlar Şah İsmayılın hərəkətində daha istiqrarlı bir həyatın işığı gördülər və onun ətrafında səfərbər oldular.

Şah İsmayıl Azərbaycan dövlətçiliyinin daha səbatlı bir təcrübəsini yaratdı və kifayət qədər işlək və səmərəli bir idarəçilik sistemi təşkilatlandırıldı və özündən sonrakı nəsillərə miras qoydu. Bu dövlətçilik sistemi də Şah İsmayılın dövlətçilik təfəkkürünün əyani ifadə forması idi. Xüsusilə, Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət çərçivəsində birləşdirilməsi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin yeni bir səhifəsini təşkil edirdi.

Şah İsmayıl hərəkatı və onun ideya qaynağını təşkil edən Səfəvi təriqət hərəkatı da Azərbaycan həyatının yetişdirdiyi bir hərəkat idi. Bu mənada bəzi müəlliflərin öz yazılarında istər Səfəvi təriqət hərəkatının, istərsə də Səfəvi dini-siyasi hərəkatının Azərbaycan həyatından qoparmaq cəhdinin elmi-tarixi əsasları yoxdur və bunun sübut edilməsi üçün ortaya atılan iddiaların əsaslandığı dəlillər də etibarlılığı ilə seçilmir. Səfəvi təriqət hərəkatının banisi olan Şeyx Səfiəddin də, onun sələfləri və xələfləri də Azərbaycan türkləri idilər. Şeyx Səfiəddinin Azərbaycan türkcəsində miras qoyduğu əsərlər də onun Azərbaycan həyatı ilə bağlılığının təsdiqi sayıla bilər.

Ümumən, Şeyx Səfiəddin tərəfindən əsası qoyulan Səfəvi təriqət hərəkatının Şah İsmayılın bir tarixi şəxsiyyət kimi formalaşmasına olan təsiri də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Səfəvi təriqət hərəkatının əsası XIII əsrdə qoyulsa da, Şah İsmayıl hərəkatının başladığı vaxta qədər kifayət qədər canlı və kütləvi bir hərəkat olaraq qalmaqda idi. Bu hərəkat dini etiqad birliyi kimi ortaya çıxaraq bəşəriliyi ilə çox böyük coğrafiyaya yayılmış və on minlərlə insanı öz ağışına almışdı. Vaxt ötdükcə bu hərəkat ictimai məzmun, Sultan Cüneydin dövründə isə həm də siyasi məzmun kəsb etməyə başlamışdı. Şah İsmayıl həm də Səfəvi təriqətinin mürsidi-kamili idi. Öz hərəkatında dini və siyasi məzmunu vəhdət şəklində birləşdirə bilməsi və bu vəhdəti insanların əqidəsinə çevirə bilməsi də Şah İsmayılın liderlik keyfiyyətinin daha bir parlaq nümayişi idi. Şah İsmayıl hərəkatında dini və siyasi məzmunları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Bu məzmunlar ayrı-ayrılıqda gözlənilən nəticəni verə də bilməzdi. Amma bu məzmunları bir-birinə qovuşdurmaqla qarşısına qoyduğu ali məqsədə çatmaq üçün Şah İsmayıl daha təsirli və qətiyyətli bir qüvvə və vasitə əldə etmiş oldu.

Şah İsmayıl hərəkatına qoşulmuş olan türk tayfalarının üzvləri həm də Səfəvi müridləri idilər və bir mürid kimi mürsidi-kamili olan Şah İsmayıla onlar sonsuz sədaqətlə bağlı idilər. Bu bağlılıq bəzi hallarda ifrat şəkildə də özünü göstərirdi. Doğrudur, bu ifrat-

lığı Şah İsmayıl qəbul etmirdi. Lakin mürşid-mürid arasındakı bu münasibətlər Şah İsmayıl hərəkəti daxilində intizamın, təşkilatçılığın əldə edilməsinin başlıca vasitələrindən biri oldu.

Kiçik yaşlarında olmasına baxmayaraq kütləvi bir təriqətin və siyasi hərəkətin ideya rəhbəri və təşkilatçısı olması da Şah İsmayılın adına yazılacaq bənzərsis bir keyfiyyətdir. Bunun nəticəsi idi ki, Şah İsmayıl qonşu dövlətlərlə müqayisədə daha sabit bir dövlət qurmağa və onun daxilində sabit həyatın təmin edilməsinə nail olmuşdu.

Şah İsmayıl yalnız təriqət və siyasi hərəkət lideri deyildi. O həm də Azərbaycan və dünya hərbi tarixinin ən yaddaqalan simalarından biridir. Şah İsmayıl dünya tarixinin az-az tanınmış şəxslərindəndir ki, həm siyasi rəhbərliyi, həm hərbi rəhbərliyi, həm də döyüşçülüü özündə birləşdirmişdi.

Şah İsmayıl soyuq silah dövrünün son böyük cəngavərlərindən biri sayıla bilər. Onda heyrət ediləcək bir fiziki güc var idi və onun döyüşkənliyi də bu fiziki gücdən qaynaqlanırdı. Hərəkətinə başladığı ilk günlərdən də Şah İsmayıl bu hərəkətin vuran əli idi və sonsuz bir fədakarlıqla bütün döyüşlərin ən qaynar nöqtəsinin gərginliyini öz üzərinə götürərdi. Yəni 12-13 yaşlarında olan bir uşaq sayı on minlərlə hesablanan düşmən qoşunlarının pərən-pərən salınmasında misilsiz bir nümunə göstərirdi və bununla, bütün qoşunları da öz ardınca aparırdı. Fiziki güc baxımından Şah İsmayıl bütün Səfəvi döyüşçülərinə nümunə idi və ən güclü düşmən sərkərdələrinin qarşısına da özü çıxardı. Şah İsmayıl fiziki gücün hərbi məharətə çevrilməsinin təsəvvür edilməz bir təcrübəsini yaratmışdı. Müxtəlif taktiki fəndlərin tətbiqinə diqqət yetirilsə də, Şah İsmayıl öz döyüşlərini daha çox məhz fiziki gücün üzərində qururdu. Həmin fiziki gücün zaman amili ilə məharətlə əlaqələndirilməsi isə onun qatıldığı döyüşlərin uğurunun əldə edilməsinin başlıca səbəblərindən birinə çevrilirdi. Bu baxımdan Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın qərar tutduğu cinahda say və təchizat baxımından Səfəvi qoşunlarından müqayisə edilməz dərəcədə fərqlənən Osmanlı qoşunlarına qarşı nümayiş etdirilən fırtına

dünya hərbi tarixində fiziki gücün hərbi məharətinə çevrilməsinin ən yadda qalan nümunəsi ola bilər.

Şah İsmayıl böyük fəth idi, dünya fəthləri arasında özünə layiqli bir yer tutmuş Azərbaycan türkü idi. Yaşının xeyli az olmasına baxmayaraq son dərəcə döyüşkən bir qoşun formalaşdırma bilmişdi. Əsasını Azərbaycana və Anadoluya səpələnmiş türk tayfaları təşkil edən Səfəvi qoşunları nizamı, intizamı, mübarizliyi, döyüşkənliyi, ardıcılığı, sərkərdəsinə sonsuz sədaqəti ilə fərqlənən bir hərbi qüvvə idi. Şah İsmayılın qayğısı və tələbkarlığı bu qoşunların zərbə qüvvəsini xeyli artırmışdı. Bu qoşunların döyüş fəaliyyəti Şah İsmayıl tərəfindən planlaşdırılır və onun şəxsi rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Şah İsmayıl tərəfindən rəhbərlik edilən Səfəvi qoşunları soyuq silah dövrünün ən döyüşkən qoşunlarından biri idi. Məhz bu qoşunların mübarizliyi nəticəsində Şah İsmayıl 1501-ci ildə Təbrizdə elan edilmiş Səfəvi dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirə bilmişdi.

Şah İsmayılın Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının inkişafında son dərəcə böyük xidmətləri vardır. O, Azərbaycan dilinin saray (rəsmi) statusunu daha da möhkəmləndirdi, Səfəvi dövlətinin rəsmi dilinə çevirdi. Bununla, Şah İsmayıl Azərbaycan dilinin inkişafına yeni bir təkan verdi, Azərbaycan dilinə yeni bir münasibət formalaşdırdı.

Şah İsmayılın hakimiyyət illəri Azərbaycan dilində yaranan ədəbiyyatın da yeni bir səhifəsi sayıla bilər. O özü Azərbaycan dilli ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrini yaratdı və bununla Azərbaycan dilində olan ədəbiyyatın da inkişafına yeni bir təkan verdi. Özü xalq həyatından və yaradıcılığından irəli gələn şer janrlarında son dərəcə sadə və anlaşılıqlı dildə əsərlər yaratmaqla bərabər, Şah İsmayıl çoxlu sayda şairlərin səmərəli yaradıcılığına geniş meydan açdı.

Bədii yaradıcılığında əhatə etdiyi mövzularla Şah İsmayıl ictimai fikir tarixində də dərin izlər buraxmış bir şəxsiyyətdir. Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi ilə mədəniyyətin, rəssamlığın, me-

marlığın inkişafında da yeni bir səhifə açıldı, xüsusi istedadı olan sənətkarlar Səfəvi sarayının qayğısı və himayəsi altına alındı.

Şah İsmayıl səmimiliyi və səxavəti ilə çoxlu sayda mənbə müəlliflərinin diqqətini özünə cəlb etmişdi. O, tək-tək səltənət sahiblərindən idi ki, dövlət xəzinəsini öz təbəələrinin xidmətinə gətirmişdi, xəzinədə toplanan vəsaitləri səltənət əhlinə paylayardı. Hətta bu sahədə də ifratlığa varırdı və səxavətliliyinin xəzinəsinin tamamilə boşalmasına gətirib çıxardığı hallar da olurdu.

Dövlətçiliyin qorunmasında isə Şah İsmayıl son dərəcə qətiyyətli idi və dövlətə qarşı çıxanlara və qiyam qaldıranlara qarşı amansızlıq nümayiş etdirməkdən çəkinmirdi. Zəmanəsinin yetirməsi kimi, Şah İsmayılın siyasətində dövrün ənənələrindən irəli gələn müəyyən faktlarla da rastlaşmaq mümkündür. Baxmayaraq ki, belə faktlara istinad etməklə Şah İsmayılın şəxsiyyəti üzərinə kölgə salmaq meylinə olanlar da vardır. Lakin bu faktlar Şah İsmayılın fenomenal və möcüzəvi bir düha olmasını şərtləndirən keyfiyyətlər qarşısında son dərəcə sönük, qeyri-xarakterik, öteri hallardır. Şah İsmayılı fenomenal və möcüzəvi bir dahiyə çevirən keyfiyyətləri onun şəxsiyyətindən qoparmaq mümkün deyil və hansı zaman ötməsindən asılı olmayaraq o, zəkaları heyrətə salaacaq bir insan kimi qalacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981
- Ağasıoğlu F. İrəvan əhalisinin qədim əhalisi, s. 111/ Deportasiya. Bakı, 1998
- Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzulu. Bakı, 1958
- Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006
- Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının eolu. Bakı, 2015
- Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007
- Cəfiyev T. Taclı xanımın hekayəti və ya Xoca Sədəddinin Osmanlı tarixlərində saldıği qarışıqlıq.
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlar%C4%B1-tarix/product_8021587984
- Cəlaloğlu S. Azərbaycan tarixinə məzhəbçi baxış
<http://turaninfo.org/azrbaycan-tarixin-m'zhbci-baxis/html-0>
- Elmin Nuri. Xətai- şah və şair.
<https://www.aztc.gov.az/az/posts/id:865>
- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993
- Əliyev (Vüqarlı) E. Şah İsmayılın Florensiyadakı portreti haqqında//AMEA Z.Bünyadov adına Şərçünaslıq İnstitutu. Elmi Araşdırmalar, N-1-2 2004, s.177-179
- Fərzəlibəyli Şahin Fazil. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı, 1994
- Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1983
- Fərzəliyev Ş. Qiyasəddin Xandəmir və Həsən bəy Rumlu Şah İsmayıl Xətayinin fərdi xüsusiyyətləri haqqında, s.85 /Şah İsmayıl Xətayi (Məqalələr toplusu), Bakı, 1988, s.78-87
- Fərzəliyev Ş. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı, 2003
- Gəncəlp G. Səfəvilər. Bakı, 2012

- İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləməra-yi Abbasi. C.I, Bakı, 2009, Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur.
- Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, 2002
- Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006
- Mahmudov Y. Tarixi şəxsiyyətlərimizə sahib çıxacaq. "Azərbaycan" qəzeti, 10 yanvar 2017
- Mehdiyev R. Şah İsmayıl ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi, "Azərbaycan" qəzeti, 05 dekabr 2012-ci il
- Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətayi. Bakı, 1961
- Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləm ara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, 2011
- Musəvi T. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977
- Nəcəfli T. Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin qurucusu: görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_Tarixparent/product_2440742945
- Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, 2012
- Nəcəfli T. Səfəvilərin etnik mənsubiyyətinin mənşəyi müasir Türkiyə tarixşünaslığında.
<http://www.strategiya.az/chap.php?id=9600>
- Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi öçerk), Bakı, 1982
- Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. Kastamonu, 2017. Tərcüməsi Oqtay Əfəndiyevə və Namiq Musalıya məxsusdur.
dokupdf.com/download/hsn-by-rumlu-hsnt-tvarix-oqtay-fndiyev-namiq-musal-_5a3ce927d64ab2a614f64162_pdf
- Solakzadə M. Tarix. Bakı, 1992
- Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014
- Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən... Əsərləri. Bakı, 1988

Şeyx Səfi təzkiyəsi. “Səfvətüs-səfa”nın XVI əsr tərcüməsi. Tərtib edənlər: Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanov. Bakı, 2006

Vilayəti Ə.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İranın xarici əlaqələr tarixi. Bakı, 1998

fars dilində

Abbasi S. Çera əhl-e sonnət dər mərəzha zendegi mikonənd. Entəşar dicital. 1396,. www.qalamlib.com

Abadian H., Bitərfan M.Təhlil-e məbani-ye məşruyyə və naməşruyyə-e nəhad-e səltənət əz didqah-e əsr-e Səfəvi// Pəjuheşname-ye tarix-e islam, N-10, 1392, s.5-34

Arimi M.İ. Tarix-e tәмəddon və fərhang-e Səfəvi. Tehran, 1394

Astrabadi , Seyid Hüseyin ibn Murtuza Hüseyini. Tarix-e soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran, 1358

Astrabadi Mirzə Mehdixan. Tarix-e cahanqoşa-ye Naderi. Tehran, 1368

Aslani F., Xeyri İ. Əndişə-ye vilayət-e fəqih və hoquq-e əsasi dər dövrə-ye Səfəvi//Pəjuheşname-ye enqelab-e islami, N-15, 1394, s. 7-28

Ağacəri S.H. Müqəddəme-i bər münasibət-e din və dövlət dər İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388

Ağanuri Ə., Fəttahi Ərdəkani M. Çequnegi və əvamel-e təğyir-e ruykərd-e Səfəviyyə əz təsəvvof be şiə//Şiəpəjuheşi, N-1, 1393, s. 109-133

Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350

Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384

Ainevənd S., Ağacəri S., Rəhməti M., Möftəxəri H. Təhəvvolha-ye dini-ye əsr-e Səfəvi və nəqş-e aleman-e Amoli: Motalee-ye mouredi-ye Mohəqqəq Kərəki və Şəhid Sani, //Costarha-ye tarixi – pejuheşqah-e olum-e ensani və motaleat-e fərhang, N-2, 1389, s.1-18

Ərdəbili, İbn Bəzzaz. Səfvətüs-səfa. Təbriz, 1373

Əhməd Kamranifər. Təkapuha-ye nizami-ye səfəviyan dər rah-e rəsədən be qodrət (Cüneyd, Heydər, İsmayıl).

www.ensani.ir/storage/Files/20120504170305-9016-3.pdf

Əhmədi N. Rəya və siyasət dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388

Əlirza Əfşar Cem. Şiri ba şəmşir. Tehran, 1383

Əmini ,Əmir Sədrəddin İbrahim. Fütuhati şahi. Tehran, 1383

Əmini H. Karkərd-e izdivacha-ye siyasi miyan-e türkmanan-e qərn-e nohom-e hicri, s. 9.

<http://www.ensani.ir/storage/Files/20160312161453-9900-21.pdf>

Eşraqi E., Xatun Ələvi N. Vəhdət-e məzhəbi-ye iraniyan dər döv-re-ye Səfəvi//Fəsilnameye elmi-pəjuheşi-ye şişənasi, N-47, 1393, s. 259-282

Eşton Metz, Con Bark. Şah-e cəng-e iraniyan dər Çaldıran və yunan. Tehran, 1363

Bastani Parizi (Məhəmməd İbrahimi). Siyasət və iqtisad dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1367

Bəşir Ş. Şah İsmayıl və qızılbaşan: adəmxori dər tarix-e məzhəbi sədr-e döv-re-ye Səfəvi, s.204/ “Peyam-e Baharestan”, N-16, 1391, s.198-221.

<http://www.ensani.ir/storage/Files/20131214105308-9483-142.pdf>

Braun R. Nizam-e əyalət dər doure-ye Səfəviyyə. Tehran, 1349

Braun E. Tarix-e ədəbiyyat-e İran əz ağaz-e əhd Səfəviyyə ta zaman-e hazer.Tehran, 1345

Borazeş, Əmir Hüseyin. Rəvabet-e siyasi-diplomatik İran və ca-han dər əhd-e Səfəviyyə. Tehran, 1392

Bonakdar S.M. Bərrəsi-ye cayqah və əməlkərd-e tac-e qızılbaş dər təhəvvolat-e siyasi-ye döv-re-ye Səfəvi// Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye şişənasi, N-56, 1395, s. 195-217

Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Döv-re-ye Səfəviyan. Tehran, 1353

Bəyani X. Tarix-e nizami-ye İran. Tehran, 1353

Parsadust, Mənuçehr. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375

- Pənahi Semnani. Şah İsmayıl. Mürşid-e sorx kolahan. Tehran, 1371
- Purməhəmmədi Əmləşi N., Zilabpur B. Şeyx İbrahim Səfəvi, mürşid-e qomnam //Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi. Sal-e sev-vom, şomare yazdəhom, s. 35-56
- Tahiri, Əbülqasım. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran. Əz mərg-e Teymur ta mərg Şah Abbas. Tehran, 1383
- Tacbəxş Ə. Tarix-e Səfəviyyə. Şiraz, 1372
- Tahiri, Əbülqasım. Tarix-e ictimai və siyasi-ye İran. Tehran, 1383
- Tarix-e İran. Dövre-ye Səfəvi (Kembric tarixi). Tehran, 1388
- Tarix-e İran. Doure-ye Səfəviyan (Kembric Universitetinin araş-dırması). Tehran, 1380
- Tahiri Ə. Tarix-e siyasi və ictimai-ye İran əz mərg-e Teymur ta mərg-e Şah Abbas. Tehran, 1383
- Təbrizi , Yəhya Zəka. Çequnegi-ye rah yaftən zəban türki be Azərbaycan.
<http://www.iranboom.ir/iranshahr/tireh-ha/2125-chegonegi-rah-yaftan.html>
- Tehrani Şəfəq Ə. Əmiran-e Dərbar. Şərh-e hal-e xanədan-e sil-sepur (səfəviyyə ta qacariyyə). Tehran, 1385
- Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəvi. Tehran, 1346
- Cahanbəxş Səvaqeb, Foruğ Bazgir. Nəqş-e şamlu-ha dər təsis və tədavom-e dövlət- e Səfəviyyə. S.26/ Pejuheşa-ye tarixi. 1394, N-1, s. 19-48
- Cahanbəxş Səvaqib. Səfəvi şeyxləri ilə Şirvanşahlar arasında siyasi-hərbi münasibətlərin araşdırılması və təhlili (fars dilində) s. 24/ Pejuheşa-ye tarixi, N-1, 1392, s.1-34
- Cahanqoşa-ye xaqan. İslamabad, 1986
- Cəfəriyan R. Tarix-e təşəyyo dər İran. Tehran, 1388
- Cəfəriyan Rəsul. Nəqş-i xanədan-e Kərəki dər təsis və tədavüm-e dövlət-e Səfəvi.
 Tehran, 1387
- Cəfəriyan R. Səfəviyyə dər ərsə-ye din, fərhəng və siyasət. I cild. Qum, 1379

Cəmali, Məhəmməd Kərim Yusif. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Əvvəl. Tehran, 1376

Hal bebinim madər-e Şah İsmayıl ki bud?

http://jahanshahakyky.blogspot.com/2014/02/blog-post_18.html

Həlīmə bəgim. https://fa.wikipedia.org/wiki/حَلِيمَه_بِیْگَم

Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, 1374

Heydəri Ə., Baqeri Bidəhəndi N. Neqahi be mövzu-ye səyyadat-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili //Tarix dər aine-ye pəjuheş. Sal-e həştom, N-2, s. 59-82

Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyx Cüneyd. Ankara, 1992

Hüseyni S.Əvamel-e siyasi-ictimai-ye tənəş miyan-e səfəviyyə və osmani.“Süxən-e tarix”. N-9, 1389, s. 28-29

Hüseyni S. Seyr-e tətəvor-e mənayi-ye vaje-ye qızılbaş //Mota-leat-e tarix-e islam, N-32, 1396, s. 73-101

Hümayun N.T. Təhəvolat-e qoşun dər tarix-e müasir-e İran. Cild I. Şekl gereftən-e niruha-ye nizami dər ağaz-e dövrə-ye Qacariyyə. Tehran, 1376

Hökumət-e Səfəviyan. <http://hakhair.blogfa.com/post/17>

Xəlili N. Mürmid-i kamil dər cəng-e Çaldıran.

[http:// m-hoseyni.ir](http://m-hoseyni.ir). مرشد کامل رد جنگ چالدران

Xəlili N.Tarix-e Səfəviyyə. Tehran, 1387

Xameyar Ə. Məktub-e Sultan Cüneyd Səfəvi be ibn Şəmma Hələbi, s.132 //Peyam-e Baharistan, N-20, 1392, s. 130-139

Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo. http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf

Conabadi , Mirzə bəy. "Rövzət üs-səfəviyyə", Tehran, 1378

Xonci İsfahani , Fəzlullah ibn Ruzbeh. Aləmara-yi Əmini. Tehran, 1382

Xandəmir, Qiyasəddin. Tarix-e həbib-üs siyər. IV c.,Tehran, 1380

Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379

- Çaldıran. <http://seeiran.ir/wp-content/uploads/2014/04/1-چالدران.jpg>
- Çaldıran və dələy-el-şəkəst-e səfəviyan ba təkye be əsnad/Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. 1395, N-3
- Daun C. Arif-e tacdar. I cild. Tehran, 1389
- Dərikunədəri R., Nədim M. Təhlil və bərrəsi-ye cayqah-e şekar-e səltənəti və karkərdha-ye mötənəvvə-ye an dər əsr-e Səfəvi, //Pəjuheşname-ye tarix-e ectemai-eqtesadi, N-1, 1398, s. 69-99)
- Rəznəhan H. Zəmineha-ye voqu-e cəng-e Çaldıran və dələy-el-şəkəst-e səfəviyan ba təkye bər əsnad. //Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. N.3, 1395, s. 3-4
- Rəznəhan H., Dərikundi R., Belucnəhi İ., Bıranvənd H. Zəmineha-ye voqu-e cəng-e
- Ramazani , Abbas. Cəngha-ye tarix-e İran də əsr-e Səfəviyan. Tehran, 1391
- Rəhimzadə Səfəvi. Zəndeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389
- Rzaqulu xan Hidayət. Tarix-e rövzət üs-səfa-ye Naseri. Cild həştom. Tehran, 1380,
- Rumlu. , Həsən bəy Əhsənüt-təvarix. Tehran, 1349
- Rumlu H. Əhsən-üt təvarix. Tehran, 1349
- Sadiqi Z. Tarix-e İran dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1392
- Səfəkiş , Məhəmməd Rza. Səfəviyan dər qözərqah-e tarix. Tehran, 1390
- Səfəkiş Ə. Səfəviyan dər qözərqah-e tarix. Tehran, 1390
- Səfəviyan, təsbit konəndeqan-e zəban-e türkü dər Azərbaycan <http://daneshjooqom.4kia.ir/info/272727/i/?getppsid=25343>
- Sərəfrazı A., Ləl Şateri M., Rzanəjad H. Siyasət-e məzhəb-e Şah İsmayıl əvvəl Səfəvi və təsir-e an bər monasebat-e fekrı-ye İran və Osmani//Pəjuheşname-ye tarix, N-36, 1393, s. 77-92
- Səlahi M., Qəffari A. Motalee-ye tətbiqi-ye tətbiqat və fonun-e icrayi dər sənduğ-e çubi-ye qəbr-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili və Şah İsmayıl-e əvvəl-e Səfəvi//Do fəsilname-ye elmi-ye tərvici-ye pəjuheş-e honər, N-15, 1397, s.39-51

- Sevory R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391
- Seyvori R. İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1375
- Seyvori R. Neqahi be nezam-e idari-ye əyaləti dər əvayel-e hökumət-e Səfəvi, s.224/ Fəsilname-ye Fərhəng , 1375, N-19, s. 223-246
- Şah İsmayıl Səfəvi (Əsnad və məkatebat-e tarixi həmrah ba yaddaştha-ye təfsili) be ehtemam-e doktor Əbdülhüseyn Nəvayi. Tehran, 1347
- Şah İsmayıl nə xodəş məzəbi bud, nə hökumətəş dini. Hökumət-e Səfəvi əməlgərə və sekular bud. Göftequy-e İlna ba moəllif-e ketab-e “Şah İsmayıl Səfəvi və təğyir-e məzhəb”.
[tps://www.ilna.news/fa/tiny/news-843419](https://www.ilna.news/fa/tiny/news-843419)
- Şahbazi Şiran H. Bərrəsi-ye saxtar-e memari və təzyinat-e aramqah-e Şeyx Səfiəddin Ərdəbili məruf be qonbəd-e Allah,Allah və aramqah-e Şah İsmayıl-e əvvəl: şahkari əz honər-e memari-ye islami-ye İran dər Ərdəbil, s.8// Conference Paper· October 2016.
<https://www.researchgate.net/publication/31045802>
- Şeybani , Nizaməddin Mücir. Təşkil-e Şahənşahi-ye Səfəviyye. Tehran, 1345
- Şeyx Hüseyin. Silsilət-ül nəsəb Səfəviye. Berlin, 1343
- Faruq Sümər. Nəqş-e türkan-e Anatoli dər təşkil və touseə-ye dövlət-e Səfəvi.Tehran, 1371
- Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldran. Tehran,1332
- Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldran. Tehran, 1360
- Fəlsəfi N. Şah Abbas-e əvvəl. I cild. Tehran, 1358
- Flor V. Divan və qoşun dər əsr-e Səfəvi. Tehran, 1387
- Qəzvini, Budaq Münşi. Cəvahir əl-əxbar. Tehran, 1387
- Qəzvini , Əbülhəsən. Fəvayed-e səfəviyyə. Tehran, 1367
- Qəzvini, Mirzə Məhəmmədtahir Vahid. Tarix-e cahanara-ye Abbasi. Tehran, 1383
- Qodyani A. Tarix-e fərhəng və təcəddon dər İran dər əsr-e Səfəviyye. Tehran,1384
- Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1374

- Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təvarix, c.I. Tehran, 1383
- Kamranifər Ə. Təkapuha-ye nizami-ye səfəviyan dər rah-e rəsidın be qodrət (Cüneyd, Heydər, İsmayıl) //Məcəlle-ye elmi-təxəssosi-ye İran. Daneşqah-e Lorestan, N-4, 1387, s.45-62
- Kəsrəvi Ə. Şeyx Səfi və təbarəş. Tehran, 2535
- Keştgər Qasimi R., Baharlı Ə. Əz şekar ta karzar: məzamin-e rəzmi və nezami dər nəqqəşi-ye Qacar /Sənaiyi honərtha-ye İran, N-1, 1397, s. 69-92
- Mütəvəlli Həqiqi Y. Kənkaşi piramun-e cayqah-e təşəyyo və təsəvvüf dər saxtar-e siyasi-ye dövlət-e Səfəviyyə //Pəjuheşname-ye tarix. Sal-e sevvom, şomare yazdəhom, s.169-188
- Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, 1369
- Mezavi M. Peydayeş-e dövlət-e Səfəvi. Tehran, 1388
- Məhəmməd Möhsün Mustofi. Zubdat təvarix. Tehran, 1375
- Məşkurian M. Mühəqqəq Kərəki və dövlət-e Səfəviyan, Payannəme-ye karşenasi-ye ərşəd dər reşte-ye tarix-e İran dövre-ye islam. Tehran, 1387, s. 63
- Minorski. Sazman-e edari -ye hökumət-e Səfəvi. Tehran, 1334
- Nader şah. Axərin keşvərqoşa-ye Asiya. Tehran, 1384
- Nəfisi S. Tarix-e ictimai və siyasi-ye İran dər doure-ye moaser. C.I, Tehran, 1376
- Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə. Tehran, 1374
- Nəsiri İ., Əminə H. Nəqş-e üləma və daneşməndan-e əsr-e Səfəvi dər qostərəş-e fərhang şiə// Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye Məskuye, N-13, 1389, s.1-18
- Nəvidi D. Təğyirat-e İctimai-iqtisadi dər İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1386
- Novruzı C., Ramazani Ş. Eləl-e təamolət-e səlatin-e Səfəvi ba oləma-ye şiə və nətayec an//Pəjuheşname-ye tarix-e islam, N-19, 1394, s.119-148
- İbadi M. Bohran-e məşruıyyət-e səltənət-e Səlim-e əvvəl və ertebət-e an ba voqu-e cəng-e Çaldran// Tarix-e təməddon-e İslami. N-19, 1393
- İsfahani , Məhəmməd Yusif. Xolde-bərin. Tehran, 1372

- Yusifcəməli M. Zəndəqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi,məzhəbi və rəvabet-e u badobəl-e xareci. Tehran, 1376
- Valser S.Ş. İran əz didqah-e səfərnameha-ye Avropaiyan. Tehran, 1364
- Valter Hints. Təşkil-e dövlət-e milli dər İran. Tehran, 1361
- Vəliqusaq M., Mehrpuya M. Motalee-ye tətbiqi-ye tənpuşa-ye mərdan dər səfərname-ha və negareha-ye dövre-ye Səfəvi//Fəsilname-ye elmi-pəjuheşi-ye motaleat-e tətbiqi-ye honər, N-12, 1395, s. 41-56
- Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1375
- Vural G. Əz kax-e həşt beheşt ta kax-e topqarı. "Peyam-e Baharistan" jurnalı, N-12, 1390

rus dilində

- Аббаслы М. К вопросу о происхождении Сефевидов. "Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусства". 1973, N- 2,стр.36
- Базиленко И.Б. Особенности эволюции религиозно-философской доктрины шиизма в историко-культурном пространстве мусульманского Востока//Христианское чтение, с.154-173
- Бакиханов А.Гюлистан Ирам. Баку, 1991
- Локкарт Л. Надир шах. Баку, 2004
- Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991
- Мехтиев Р. Шах Исмаил Сефевии. Портрет правителя и воина. Баку, 2014, 66
- Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке, с. 168/ Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с.153-213

Хусейниширази С. Военно-политические отношения Мавереннехра и Ирана в XVI в. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе, 2014, (электрон. вариант), с. 40

Эфендиев О., Фарзалиев А. Введение к книге «Книга Оруджбека Байата - Дон-Жуана Персидского. (Историко-географический трактат). -Баку, 1988

türk dilində

Azimli D. Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu meselesi (Ekonomik yönden)

//Uşak universitesi Sosyal Bilimler Dergisi, N-2/3, 2010

(http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlar%C4%B1-tarix/product_4391442082)

Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişkileri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011 (https://dokupdf.com/queue/maryam-akbarinoshad-ah-smail-ve-osmanli-ile-ilikileri-yksek-lisans-tezi-ankara-2011-197-s-_5a01baf8d64ab2b9bd6a2ac2_p)

Alevi-Sünni sürtüşməsinin içyüzü.

<http://www.angelfire.com/al4/haydar/Alev5.sk.html>

Babek Cavanşir. İrandaki türk boyları ve boy mensubu kişiler. Doktora tezi. İstanbul, 2007.

[file:///C:/Users/User/Downloads/306-Safevi_Donemi-](file:///C:/Users/User/Downloads/306-Safevi_Donemi-I.Shah_Tahmasb_Hakimiyetinin_Sonuna_Kadar-1576-İrandaki_Turk_Boylari_Ve_Boy_Mensubu_Kishiler(Istanbul-2007).pdf)

[I.Shah_Tahmasb_Hakimiyetinin_Sonuna_Kadar-1576-](file:///C:/Users/User/Downloads/306-Safevi_Donemi-I.Shah_Tahmasb_Hakimiyetinin_Sonuna_Kadar-1576-İrandaki_Turk_Boylari_Ve_Boy_Mensubu_Kishiler(Istanbul-2007).pdf)

[İrandaki_Turk_Boylari_Ve_Boy_Mensubu_Kishiler\(Istanbul-2007\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/306-Safevi_Donemi-I.Shah_Tahmasb_Hakimiyetinin_Sonuna_Kadar-1576-İrandaki_Turk_Boylari_Ve_Boy_Mensubu_Kishiler(Istanbul-2007).pdf)

Dalkıran S. İran Safevi devletinin kuruluşuna şii inancların etkisi ve Osmanlının İrana bakışı// Atatürk Üniversitesi İlahiyyat fakültəsinin dergisi, N-18, 2002, s. 54-102

Dedeyev B. Safevi tarikatı və Osmanlı devleti ilişkileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of International Social Research. Volume 1/5 Fall 2008

- Çelenk M. Safeviler döneminin şii-sünni ilişkileri üzerindeki etkisi, // Mezhep Araştırmaları, VI/2 (Güz 2013), s. 61-85. ISSN 1309-5803 | www.emakalat.com
- Ekinçi M. Safeviyye tarikatı ve türkmenler üzerindeki rolü/Anadoluna Aleviligin dünü ve bu günü. Sakarya, 2010, s.143-174
- Ercan Y.Yavuz Sultan Selim ve dönemi.
<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381744&/Yavuz-Sultan-Selim- Dönemi -/Prof.-Dr.-Yavuz-Ercan->
- Erdoğan E. Safevi ordusunda bir birlik - kurçiler/Ankara üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafiya Fakültesi Dergisi. N.2, 2015, s.75-88.
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/2047/21243.pdf>
- Erenler S. Şahkulu ayaklanması.
[http://www.sadikerenler.com/upload/Sahkulu%20\(Baba%20%20Tekeli\)%20%20Ayaklanmasi.pdf](http://www.sadikerenler.com/upload/Sahkulu%20(Baba%20%20Tekeli)%20%20Ayaklanmasi.pdf)
- Etnik köken tartışmalarının sarmalındaki Şah İsmayıl.
<http://www.tarihakli.com/etnik-koken-tartismalarinin-sarmalindaki-sah-ismail-2/>
- Gökbulut S. Safeviler devrinde şiiiligin yayılmasında tasavvufun rolü: Tasavvuf tarihi açısından bir değerlendirme. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016/2, c. 15, sayı: 30, s. 269-297
- Gündüz T. Şah İsmailin eşi Taclı begüm.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/1095/1084>
- Hakyemez C. Osmanlı-İran ilişkileri ve sünni-şii ittifakı. İstanbul, 2014
- Karaca B.Safevi devletinin ortaya çıkışı ve II Bayezid dönemi Osmanlı-Safevi ilişkileri.
<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381741>
- Kaplan D. Buyuruklara göre kızılbaşlıq. Doktora tezi. Konya, 2008
- Kızılbaşlar tarihi. İstanbul, 2015

- Kurt M. Safevi dönemi şii üləma ve vilayeti fakihin ortaya çıkışını hazırlayan tarihsel süreç üzerine//İran çalışmaları dergisi, N-1, cild-2, 2018, s. 61-90
- Məhəmmədişad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576).
Doktora tezi. Elektron variant. Ankara, 2015.
acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/27592/tez.pdf
- Musalı N. Şeyh İbrahim Safevi döneminde Erdebil tekkesi //Türk kültürü ve Hacı Bektaşî Veli araştırma dergisi, N- 80, 2016, s.9-30
- Rəmzi Kılıc. Fatih devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri. Sosial Bilimler Enstitüsü dergisi. 2003, N-1, s.95-118
http://sbedergi.erciyes.edu.tr/sayi_14/11_kilic.pdf
- Savory R. Taclı hanım: Çaldıran savaşında osmanlılar tərəfindən əsir alındımı, alınmadımı?
dergiparak.ulakbim.gov.tr/matad/article/view/5000148018/0
- Söylemez F. Yavuz Sultan Selimin taht mücadilesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 33 Yıl:2012/2, s.63-87
apbs.mersin.edu.tr/files/serdarhan/Publications_007.pdf
- Stevart D.Safevi İrana amoli ülemanın göçüne dair notlar//Mezhəp araştırmaları dergisi, N-2, 2016, s. 271-314
- Sultan II. Bayezid.
<https://historianyavuz.files.wordpress.com/2013/11/osmanlc4b1-tarihi-1-4-cilt-ismail-hakkc4b1-uzunc3a7arc59fc4b1lc4b1.pdf>
- Şah Kulu isyanı. <https://alevikutuphanesi.wordpress.com/tag/sah-kulu-isyani1511/>
- Şah İsmayılın türk siyaseti və kulturel yeri.
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
- Şahkulu isyanı ve Karagöz Ahmet Paşa
<http://vadetamam.com/2015/04/sahkulu-isyani-ve-karagoz-ahmet-pasa.html>
Anadolu'da Şahkulu İsyanı.
<http://tarih.tumders.com/anadoluda-sahkulu-isyani.html>

- Süleyman Zaman. Şah Hatayi. Yaşamı, şiirleri, dünya görüşü.
<https://docplayer.biz.tr/12145860-Sah-hatayi-yasami-siirleri-dunya-gorusu-suleyman-zaman.html>
- Şakir Keçeli Baba. Katletmediğimiz Şah İsmail Safevî Kalmıştı!..
www.refikengin.com/upload/files/.../744REHAÇAMUR.doc
- Şükürov Q. Sefevi devletinin kuruluşu ve Şah İsmayıl devri.
Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2008
- Teklelei (Nuriyeva) M., Aliyeva F. Tacılı begümün hayatı hakkında yeni olgular
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/285807>
- Tufan Gündüz. Son kızılbaş Şah İsmayıl. İstanbul, 2014
- Turan A., Yıldız H. Tarihden günümüze Anadolu Aleviliği//
[Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 26, Sayı 26-27](http://Ondokuz%20Mayıs%20Üniversitesi%20İlahiyat%20Fakültesi%20Dergisi,%20Cilt%2026,%20Sayı%2026-27), s.11-24
- Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi. III ncü cilt, 2 nci kısım eki.
Osmanlı-İran savaşı. Çaldıran meydan müharibesi. 1514.
Ankara, 1979
- Veliyeva Zülfiye. Safevi devlet teşkilatı. Doktora tezi. Ankara, 2007.
<https://www.coursehero.com/file/13760238/167-Safevi-Devlet-Teshgilati-Tezkiretul-Muluke-Gore-Zulfiye-VeliyevaAnkara-2007/>
- Yavuz Sultan Selim han ve Şahkulu isyanı.
<http://gercektarihimiz.blogcu.com/yavuz-sultan-selim-han-ve-sah-kulu-isyani-1511/4457250>

ingilis dilinde

- Dezfouli F.Alevism-Bektashism From Seljuks to Ottomans and Safavids; A Historical Study. Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, 2018, N- 17, s. 33-50
- Yousef-Jamali M. The life and person lity of İsmail I (1487-1524). Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh, May, 1981

ŞAH TƏHMASİB ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ HAQQINDA

1501-ci ildə Təbrizdə Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş Şah İsmayıl Səfəvinin hakimiyyəti illərində baş vermiş çox mühüm hərbi-siyasi hadisələrdən biri də Çaldıran döyüşü idi. 1514-cü il avqust ayının 23-də Xoy yaxınlığında Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında baş vermiş bu döyüş hər iki dövlətin, o cümlədən də Şah İsmayılın həyatında ciddi izlər buraxdı və Səfəvi dövlətinin daxilində cərəyan edən proseslərə özünəməxsus təsir göstərdi.

Şah İsmayılın hakimiyyəti illərini, bu hakimiyyət illərində Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini araşdıran çox az tədqiqatçı tapmaq olar ki, bu və ya digər dərəcədə Çaldıran döyüşünə, onun başlanması səbəblərinə, gedişinə və nəticələrinə toxunmasın. Azərbaycan tarixşünaslığında da bu mövzuda kifayət qədər elmi və tarixi fikirlər söylənmiş, müvafiq qənaətlər ortaya qoyulmuşdur (1). Mövzu dünya Səfəvişünaslığında da geniş şəkildə araşdırılmışdır və bu gün də araşdırılmaqdadır. Bütün bu araşdırmalarda Çaldıran döyüşünə və onun nəticələrinə müxtəlif prizmalardan yanaşılmış və elmi-tarixi dövriyyədə mövcud olan məlumatlar əsasında bu məsələlərə ən müxtəlif münasibətlər bildirilmişdir. Tədqiqatçıların maraq dairəsində olan məqamlardan biri heç şübhəsiz ki, Şah İsmayılın bu döyüşdə qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilməməsi və onun Osmanlı qoşunları qarşısında döyüş meydanının tərk etməsinin səbəblərinin axtarılıb tapılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çaldıran döyüşünün gedişinə və nəticələrinə Şah İsmayılın oğlu, ondan sonra Səfəvilər dövlətinə 52 il hökmdarlıq etmiş Şah Təhmasib də öz Təzkirəsində münasibət bildirmişdir. Hazırkı yazı da Şah Təhmasibin Çaldıran döyüşü ilə bağlı söylədiyi fikirlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Çaldıran döyüşü haqqında Səfəvilər dövrünə aid olan mənbələrdə də kifayət qədər geniş və fərqli fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. Bu fikirlər içərisində Şah Təhmasibin fikirləri ona görə elmi-tarixi və hərbi əhə-

miyyəət kəsb edir ki, onun fikirlərinin tərəfsiz olması şübhəsizdir. Şah Təhmasib bu döyüş haqqında etibarlı məlumatlara malik idi və onun gedişini həm də bir hökmdar-sərkərdə kimi dəyərləndirirdi. Onun miras qoyduğu fikirlər həm Şah İsmayılın, həm də Şah Təhmasibin özünün hərbi təfəkkürünü, hərbi-taktiki baxışlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Bir daha qeyd edilməlidir ki, Çaldıran döyüşünün öyrənilməsinə siyasi, hərbi, dini, ictimai, hərbi-texniki, mənəvi, tarixi və s. bucaqlardan yanaşmaq mümkündür və onların hər biri elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə isə aparılan araşdırma Şah Təhmasibin fikirləri çərçivəsində məhdudlaşmışdır ki, onların da əsasını daha çox taktiki baxışlar təşkil edir.

Şah İsmayıl və Şah Təhmasib Azərbaycan xalqının, türk və islam aləminin, bütünlükdə dünya tarixinin iki əzəmətli hökmdarıdır. Şah İsmayılın 12 yaşında ikən dünyanın mənzərəsini dəyişəcək bir mübarizəyə qalxaraq 14 yaşında Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyması dünya tarixində bənzərsiz bir hadisə idisə, Şah Təhmasib də öz təfəkkürü, müdrikliyi və istedadı ilə Şah İsmayılın qurduğu dövləti inkişafının yeni bir səviyyəsinə qaldırdı və dünya tarixinin tək-tək hökmdarlarından birinə çevrildi ki, 52 il müddətində atasından ona miras qalmış dövləti idarə edərək daha da möhkəmləndirdi. Bu hökmdarların hər ikisi də eyni zamanda dünyaya meydan oxuyan Osmanlı dövləti kimi bir dövlətlə qonşu olmaq qismətini yaşamalılı oldular. Hər iki hökmdar da öz hakimiyyətləri dövründə bu dövlət ilə döyüş meydanında üz-üzə gəlmək məcburiyyəti ilə də qarşılaşdılar. Əgər Şah İsmayıl 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Osmanlı qoşunları ilə qarşılaşmalı oldusa, Şah Təhmasib isə Osmanlı qoşunlarının dörd hücumu ilə qarşılaşmalı oldu. Çaldıran döyüşünün baş verdiyi vaxt Osmanlı sultanı Sultan Səlim idisə, Şah Təhmasib də əzəmətli Sultan Süleyman dövründə Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmalı olmuşdu. Amma atasından fərqli olaraq Şah Təhmasib Osmanlı hücumlarına qarşı fərqli bir taktika tətbiq etməli oldu. Çaldıran döyüşünün gedişini və nəticələrini də Şah Təhmasib Osmanlı qoşunlarına qarşı istifadə

etdiyi taktika nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirirdi.

Öz təzkirəsinin bir yerində Şah Təhmasib yazırdı: "...Rum camaatı gəldikdə onlar karvansaradan çıxıb vuruşurlar. Onlardan birinin atı çalaya düşür. Rumlular onu tutub Xandigarın (Sultan Süleyman nəzərdə tutulur-M.S.) yanına aparırlar. Xandigar ona xələt verərək, mənə bir məktub yazıb göndərir. Məzmunu belədir: Sənin rəhmətlik və cənnətlik atan Şah İsmayıl mənim atamla müharibə etdi. Sən də şücaət iddiası edirsənsə, gəl vuruşaq. Əgər müharibə istəmirsənsə, daha şücaət iddiası etmə. Onun məktubundakı "şücaətin" cavabında yazdım:

-Bütün varlılardan yüksək olan şəni uca böyük Allah "Quran"ında buyurur ki, kafirlərlə cihad və qəzada (din uğrunda vuruşmada) özünüzü ölümə verməyin: təhlükə yaradan əli qarşılamayın [Bəqərə surəsi, 195-ci ayə].

Bir halda ki, Allah bizə kafirlərlə müharibədə təhlükəyə düşməyi qadağan edir, mən iki müsəlman ordusu arasında müharibəyə necə fitva verim və sayca on adam bərabərində bir adam olmayan ordumu döyüşə apararaq bu müsəlmanları təhlükəyə salım. Mənim atam sənin atanla müharibə edən gün Durmuş xan və başqa əmirilər, bəlkə də onun bütün qoşunu sərxoş idilər. Onlar gecəni səhərə qədər şərab içmiş, səhər tezdən isə vuruşmağa başlamışdılar. O vaxtdan indiyə qədər Çaldıran müharibəsindən söhbət düşəndə mən həmişə Durmuş xana pis dua (lənət) edirəm ki, atam həzrət Şah İsmayılı aldadıb, müharibəyə sövq etdi.

Bir də adı böyük olan Allah buyurmuşdur ki, bir müsəlman iki kafirlə vuruşmasın. Bəs biz, təxmini hesabla, bir nəfərimizin müqabilində 10 nəfərdən artıq qüvvə olduğu halda nə edək? Şəni uca olan böyük Allahın əmrinin əksinə hərəkət etmək özünü bilə-bilə oda vurmaqdır. Ancaq divanə və məst adamlar sərfəsiz müharibəyə əl atar, ağılsızlıq və cəhalət qüruruna qapılıaraq özlərini ölüm və fəlakət uçurumuna salarlar. Allaha şükr olsun ki, mənim ixtiyarımda olan qoşun şərab və bütün başqa haram işlərdən tövbə etmişdir" (2).

Şah Təhmasibin təzkirəsinə daxil edilmiş "Şah Təhmasibin

rum elçiləri ilə söhbəti”ndə yuxarıda verilən istinad bir qədər fərqli şəkildə ifadə olunmuşdur. Yəni: “Mənim atam ilə sizin atanızın müharibə etməsinə gəldikdə, demək lazımdır ki, onlar çox ağılsız iş görmüşlər. Çünki Durmuş xan, başqa əmirələr və bütün qoşun sərxoş idilər. Onlar gecəni səhərə kimi çaxır içmiş, səhər tezdən isə vuruşmaya başlamışdılar. O vaxtdan indiyə kimi Çaldıran vuruşmasından söhbət düşəndə mən həmişə Durmuş xana lənət yağdırıram ki, Şah İsmayılı o şəkildə müharibəyə sövq etdi. Lakin mən Allahın əmrinin ziddinə hərəkət edən adam deyiləm. Divanə və məst adamlar sərfəsiz müharibəyə əl atarlar. Elə bir vəziyyətdə qalarlar ki, istər-istəməz fəlakətə uğrayarlar” (3).

Təzkiyəsinin bir yerində isə Şah Təhmasib belə bir fikir söyləyirdi: “Həzrət Əmirəlmöminin [Əlinin] – ona salam olsun – kələmidir: “əl-hərb xədəə”, müharibə aldatmaq, hiylə işlətməkdir. Müharibədə istəyirsən qaç, istəyirsən hər növ ilə olursa-olsun aldat, ancaq fürsəti düşməyə vermə” (4)

Şah Təhmasibin Çaldıran döyüşü ilə bağlı söylədiyi bu fikirləri tezizlər şəklində aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

-Osmanlı dövləti (iki müsəlman dövləti ilə) ilə müharibə aparılmasına münasibət;

-Üstün qoşuna qarşı uyğun taktikanın seçilməməsi;

-Qızılbaş əmirlərinin Çaldıran döyüşündən əvvəl sərxoşluq etmələri;

-Şah İsmayılın Durmuş xan tərəfindən müharibəyə sövq edilməsi;

-Müharibə aparmaq üçün Allah əmrinə uyğun hərəkət edilməsi;

-Sərfəsiz müharibəyə əl atmağın fəlakətli nəticələri

a) Osmanlı dövləti (iki müsəlman dövləti ilə) ilə müharibə aparılmasına münasibət

Şah Təhmasibin yuxarıdakı qeydlərindən görüldüyü kimi, o, iki müsəlman dövləti, yəni Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövlətinin arasında müharibə baş verməsini istəmirdi və bunun düzgün say-

mırdı da. Bu fikir onun Çaldıran döyüşü ilə bağlı ümumi yanaşması idi. ŞahTəhmasib Çaldıran döyüşünün baş verməsinə görə hər iki tərəfi qınayırdı və bu döyüşü “ağılsız iş” kimi dəyərləndirirdi.

Əslində, Şah İsmayılın birbaşa Osmanlı dövləti ilə müharibə tərəfdarı olması haqqında mənbələrdə birmənalı fikirlərə rast gəlmək çətindir. Amma bu dövlətlərin hər birinin fərqli maraqları var idi və bu maraqlar da heç də bütünlüklə uyğunluq təşkil etmirdi. Dinc münasibətlər üçün qarşılıqlı maraqların tapılması üçün lazımı təşəbbüskar məramın olmaması isə iki dövlət arasında gərginliyə əlavə bir təkan verirdi.

İki dövlət arasında gərginliyin yüksək həddə çatmasının səbəbləri haqqında fərqli fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn, “Jəvahirül-əxbar” əsərinin müəllifi Budaq Münşi Qəzvini yazırdı ki, Sultan Səlim Osmanlı taxt-tacını ələ keçirdikdən sonra qardaşlarını aradan qaldırdı və xəbət tutdu ki, İran hüduqlarında qüdrətli bir hökmdar meydana gəlib, əksər məmləkətləri ələ keçirib və Osmanlı üzərinə hücum etmək niyyətinə malikdir. Belə olanda Sultan Səlim qərara aldı ki, özü ilkin olaraq hücum etsə daha düzgün olar (5). “Xülasüt-təvarix” müəllifi də iki dövlət arasında müharibənin başlaması səbəbinə çox müxtəşər şəkildə toxunmuşdur. Onun yazdığına görə, iki dövlət arasındakı sərhəd gərginlikləri, bir də Osmanlı daxilində Səfəvi təriqət tərəfdarlarının hakimiyyət əleyhinə qiyamlar qaldırması Sultan Səlimi Səfəvi dövləti üzərinə hücum etməyə sövq etmişdi. Sərhəd gərginliyi deyərəkən müəllif Xan Məhəmməd Ustaclı tərəfindən Diyarbəkri ələ keçirilməsini, sonra da Xan Məhəmmədin Sultan Səlimə qıcıqlandırıcı məktublar yazmasını, onu açıq döyüşə çağırmasını nəzərdə tuturdu. Osmanlı dövləti daxilində təriqət meyilli qüvvələrin hakimiyyətə meydan oxuması da sultanlar tərəfindən Şah İsmayılın Osmanlının daxili işlərinə qarışması kimi qəbul olunur və bunun qarşısının alınması üçün də müharibənin başlandığı bildirilirdi(6).

“Əhsənüt-təvarix” müəllifi Həsən bəy Rumlu isə Osmanlı-

Səfəvi müharibəsinin başlanması səbəbi haqqında belə bir məlumat verirdi: “Bu il Rum padşahı Sultan Səlim, Cəmşid səviyyəli xaqanın saray adamlarına qarşı üsyan məqamına gəldi. Onun müxalifliyinin səbəbi budur ki, Xan Məhəmməd Ustaclu Diyarbəkri istila etmiş, bir neçə dəfə zülqədər qoşununu az adamla məğlub etmiş, onun mülazimi Dəli Duraq yetmiş süvari ilə Misir padşahı Sultan Qansunun igidlikdə şöhrət tapmış və ad-san qazanmış üç yüz qulamını məğlubıyyətə uğratmışdı. Bu şücaət üzündən onun (Xan Məhəmmədin) lovğalığı, qüruru, əzəməti, cah-calalı və özündən razılığı həddini aşdı və Sultan Səlimə təhdid və təhqirlə dolu məktublar göndərərək onu vuruşmaya və qarşıdurmaya rəğbətləndirdi və təhrik etdi. Hətta ona kələğayı və s. kimi fitnə-fəsada səbəb olan bir neçə şeylər göndərirdi. Digər səbəb o idi ki, Nurəli xəlifə Rumlu o diyarda çoxlu xarabalıqlar törədib Toqatı yandırmışdı. Bu hadisələr onu (Sultan Səlimi) müharibəyə sövq etdi” (7).

“Tarix-i aləməra-yi Abbasi” əsərinin müəllifinin fikrincə də, iki dövlət arasında başlanan müharibənin təşəbbüskarı Şah İsmayıl olmamışdı. Müəllifin bu məsələ ilə bağlı yazdıqlarından belə bir qənaət də hasil olur ki, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün hətta öz qardaşlarına da rəhm etməyən Sultan Səlim məhz bu hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün Səfəvi dövləti üzərinə qoşun çəkdi: “920-ci il aylarında (26.02.1514 - 14.02.1515) Süleyman şanlı xaqan [Şah İsmayıl nəzərdə tutulur] Həmədan yaylaqlarında olub, o ürəkaçan vilayətin səfəli yerlərini eyş-ışrət məclisi ilə bəzədiyi zaman Rum xondgarı Sultan Səlimin gəlməsi xəbəri yayıldı. Bu hadisənin məzmunu belədir ki, Süleyman şanlı xaqan hakimiyyətə gəldiyi zaman Sultan Bayəzid Rum məmləkətlərinin hökmdarı idi. [Bayəzid] o həzrətə (Şah İsmayıla) dostluq və məhəbbət göstərərək, həmişə yaxınlıq və birlik nişanələri nümayiş etdirirdi. İki tərəf arasında dostluq münasibətləri vardı. 917-ci il aylarında (31.03.1511-18.03.1512) Sultan Səlim öz atası ilə düşmənçiliyə başladı və bu məsələ onların arasında müharibəyə və toqquşmaya gətirib çıxardı. Ordu başçıları, xüsusən yenicəri

tayfası birləşərək, Sultan Səlimi padşah [elan] etdilər, onu (Bayəzidi) isə hakimiyyətdən saldılar. [O], bundan dərddə düşərək xəstələndi və 918-ci il aylarında (19.03.1512 - 08.03.1513) axirətdə qovuşdu. Sultan Səlim taxt-taca sahib oldu.

Sultan Bayəzidin Anadoluda olan oğlu Sultan Əhməd öz adına xütbə oxutdurdu. Əmirilər və vəzirlər hiylə ilə onu İstanbula çağıraraq qətlə yetirdilər, onun oğlu Sultan Muradın üzərinə [isə] qoşun göndərdilər. O, öz əmisinin qüvvələrindən vahiməyə düşərək, əşrəfin hüzuruna gəldi. O, İsfahanda mehribanlıqla qarşılandı. Lakin elə həmin günlərdə təbii əcəllə vəfat etdi. [Şah İsmayılın] Sultan Murada yardım göstərəcəyini güman etdiyinə və Ərzincan hakimi Nurəli xəlifə Rumlunun həmin Sultan Muradla birlikdə rumilərlə müharibə edərək Sinan paşanı çoxlu adamlarla birlikdə qətlə yetirdiyinə görə Sultan Səlim o həzrətə (Şah İsmayıl) qarşı tərslək yolunu tutaraq, düşmənçiliyə başladı. İki tərəf arasında mübahisə mənbəyi olan Kəmax qalası və Diyarbəkriin bəzi qalaları üstündə ziddiyyət kəskinləşdi və get-gedə başqa səbəblərdən də tərəflər arasında qorxulu vəziyyət yarandı” (8).

Bu istinaddan göründüyü kimi, “Tarix-i ələməra-yi Abbasi” əsərinin müəllifi iki dövlət arasında müharibənin başlamasına görə, Osmanlı sultanını ittihamlandırmağa daha çox meyllidir. Bir tərəfdən Osmanlı taxt-tacına iddialı olan şahzadənin Səfəvi sarayı tərəfindən dəstəklənməsi, bir tərəfdən də Osmanlı hakimiyyəti əleyhinə qaldırılmış Nurəli qiyamının Şah İsmayıl tərəfindən dəstəklənməsi ehtimalı Sultan Səlimdə Səfəvi dövlətinə qarşı bir barışmazlıq yaradırdı.

Osmanlı-Səfəvi müharibəsi ərəfəsində Osmanlı daxilində Səfəvi təriqət tərəfdarlarını iştirakı ilə hakimiyyətə qarşı doğrudan da üsyanlar qalxırdı və bu da Osmanlı sarayını ciddi narahat edirdi. Belə üsyanlardan biri 1511-ci ildə Səfəvi təriqətinin fəallarından olan Şahqulu baba adlı birisinin rəhbərliyi altında başlamışdı. Bu üsyan çox böyük əraziləri əhatə edirdi. Osmanlı sarayı bu üsyanı Səfəvi təriqətinə meyilli olan ələvilər tərəfindən siyasi bir hərəkət kimi qiymətləndirilsə də, əslində, insanların ağır həyat tərzi,

hakimiyyət nümayəndələləri tərəfindən insanların yaşayışının çətinləşdirilməsi də bu üsyanın başlaması üçün bir zəmin yaratmışdı (9).

O da məlumdur ki, Şah İsmayıl onun tərəfindən himayə ediləndiyi iddia olunan bu hərəkəti dəstəkləmədi və Səfəvi hüduklarına pənah gətirmiş Şahqulunu da, onun ətrafındakıları da çox sərt cəzalandırdı (10).

Nurəli üsyanı da Osmanlı daxilində hakimiyyətə qarşı qaldırılmış üsyanlardan biri idi. Bəzi məlumatlara görə, Nurəli belə bir üsyana rəhbərlik etmək üçün Səfəvi sarayı tərəfindən Osmanlı ərazisinə göndərilmişdi və hətta Şah İsmayıl da onun vasitəsilə üsyanın aparıcı qüvvəsi olan Anadolu sufilərində məktub da göndərmişdi (11). Nurəli rəhbərliyi altında olan üsyançılar hətta Sinan paşanın rəhbərliyi altında olan Osmanlı qoşun dəstəsinə də üstün gəlirdi. Amma tezliklə bu üsyan özü-özünə söndü və onun canlandırılması ilə bağlı Şah İsmayılın hər hansı bir fəallıq göstərməsi haqqında mənbələrdə də hər hansı bir məlumatla rastlaşmaq mümkün deyil. Bəzi tədqiqatçılar da tarixi mənbələrə istinad etməklə belə bir qənaətə gəlirlər ki, Şah İsmayıl təriqət rəhbəri kimi təriqət dəyərlərinin Səfəvi hüduklarından kənarda yayılmasını istəyirdi. Lakin bunu siyasi niyyətlərlə əlaqələndirmirdi (12).

“Tarix-i aləmarə-yi Abbasi” müəllifi isə daha konkret şəkildə bildirirdi ki, Şah İsmayılın “nurlu fikrində rumilərlə müharibə və düşmənçilik etmək xəyalı yox idi” (13).

Osmanlı mənbələrində isə birmənalı şəkildə iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsinin səbəbi Şah İsmayılın siyasətində axtarırdı. Bu mənada bir sıra fikirlər və qənaətlər irəli sürülməkdədir. Həmin fikirlər arasında daha qabarıq şəkildə ifadə olunan səbəblərdən biri kimi, məzhəb ayrılığı, şiəliyin küfr kimi qəbul edilməsi, Səfəvi dövləti tərəfindən sünni məzhəbindən olan insanlara qarşı həyata keçirdiyi təzyiqlərin aradan qaldırılması zəruriliyi məsələsidir. Bu mənada Osmanlı sarayının şiə məzhəbinə qarşı barışmaz mövqeyi Osmanlı dini dairələri, ictimaiyyəti tərəfindən də ciddi şəkildə müdafiə olunurdu. Osmanlı daxilində şiə-

liyın yayılmasına qarşı barışmaz münasibətdə olan hakim və dini dairələr bu barışmazlığı iki dövlət arasındakı münasibətlərə də keçirə bilmişdilər. Sultan Səlim dövrünün tanınmış din xadimlərindən biri olan Həmzə əfəndi adlı birisi şiəliyə qarşı mübarizə üçün verdiyi fitvasında öz mövqeyini belə açıqlayırdı: "...Müsəlmanlar bilin və agah olun, bu tayifeyi-qızılbaş ki, rəisləri Ərdəbil oğlu İsmayıldır, Peyğəmbər əleyhüssəlam şəriətini və sünnətini və dini islam və elmi dini və Qurani mübini istihfaf etdikləri və daha Allah-Taalanın haram qıldığı günahlara halaldır dedikləri və istihfafları və Qurani-Əzimi və Mushafları və kütubi-şəriəti təhqir edib oda yaxdıqları və daha üləməyə və süləhaya ihanət edib qırıb məscidləri yaxdıqları və rəislərini məbud yerinə qoyub səcdə etdikləri...və daha Peyğəmbərimizin əleyhüs səlati vəssəlam şərinə (şəriətini) və dini-islamı götürməyə qəsd etdiklərini və felləri bu fəqir qatında və baqi üləma dini-islam qatlarında (təvatürlə) məlum və zahir olduğu səbəbdən bir daha şəriətin hökmü və kitablarımızın nəqli ilə fitva verdik ki, ol zikr olunan tayfa kafirlər və mülhədlərdir və daha bir kimsə ki, anlayıb və meyl edib ol batil dinlərinə razı və müavin olalar, onlar da kafirlər və mülhədlərdir. Bunları qırıb camaatlarını dağıtmaq (cəmi müsəlmanlara) vacib və fərzdır" (14).

Osmanlı din xadimləri tərəfindən Səfəvi dövlətinə qarşı verilmiş bu xarakterli fitvaların sayı heç də az deyildi və həmin fitvalar, əslində, Sultan Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı münasibətinin ifadəsi idi. Sultan Səlimin Şah İsmayılə göndərdiyi məktublarda da bu fikirlərin ifadəsini görmək mümkündür. Onun 1514-cü il aprel ayının 27-də Şah İsmayılə göndərdiyi məktubunda deyilirdi: "Təcavüz etməklə Şərq ölkələrini ələ keçirdin. Əmrə tabe olduğun miskin bir guşədən əmr verən əzəmətli saraya qədəm basdın. Müsəlmanların üzünə zülm və əziyyət qapılarını açdın. Dinsiz və kafirləri bir-biri ilə evləndirərək qarışdırdın. Fitnə və fəsadın aşkar olmasını özünə şüar və hədəf seçdin. Zülm bayraqlarını qaldırdın. Öz təbii meylin və nəfsinin istəyinə uyğun hökmranlıq edib şəriətin hökmlərini (şərtlərini, bağlarını) pozdun və millətin şərəfini

(inancını, abırını, namusunu) məhv etməyi düşündün. ... Din rəhbərləri və hidayət edən amillər, - Allah onların hamısından razı olsun, - sənin ardıcılığının mürtəd olması haqqında yekdilliklə fətva verdilər ki, bu da qətl edilməyə səbəb olur. Buna əsasən, bir də dini gücləndirmək, məzlumlara yardım etmək, əzab çəkənlərə kömək etmək, ilahi əmrlərə itaət və padşahlığın şərəf qayda-qanunlarını bərpa etmək üçün ...zəfər və xeyirlərə vəsilə olan Səfər ayında dənizdən keçdik. Bu niyyətlə ki, əgər Allah-təala yardım etsə güc və qüvvəmizdən istifadə edərək zülmkar əl-qolunu qoparıb, təşvişli başından qalib olmaq sevdasını çıxaraq. Kasıb və gücsüzlərin başı üzərindən şər və fitnənin [yaratdığı] fəsadları uzaqlaşdırmaq” (15).

Yəni Sultan Səlim Səfəvi dövləti və onun hökmdarı olan Şah İsmayıl üzərinə qətiyyətli hücumu başladığını gizlətmirdi və bunu məzhəb mövqeyindən əsaslandırmağa da çalışırdı. Onun Şah İsmayıl ilə göndərdiyi digər üç məktubunda da bu barışmazlığı və sərtliyi görmək mümkündür. Məsələn, Sultan Səlim Çaldıran döyüşü qabağı Şah İsmayıl ilə göndərdiyi ikinci məktubunda yazırdı: “Qocaq İsmayıl, - Allah sənəni əməllərini islah etsin! - əməl edilməsi lazım olan bu fərman sənə çatdıqda məlumun olsun ki, islam qarşı hörmətsizlik və məxluqatın ağasının, - salam olsun ona, - şəriətini məhv etməyə ciddi-cəhdlə çalışmağın [haqqında] yetərinəcə xəbər almışıq. Fitnə-fəsad dairəsinin mərkəzi olan zərərli vücudunu ruzigarın səhnəsindən iti qılinc və xəncər ilə silmək bütün müsəlmanlara, ümumiyyətlə, əmr sahibi olan sultanlara və qüdrətli xaqanlara isə xüsusilə vacibdir. Alimlər və din rəhbərləri, - Allah qiyamətə qədər onların sayını artırsın, - yekdilliklə fətva verib əsasən Məhəmmədin (s) dini qanunlarını dirçəltmək və Əhmədin (s) şəriət hökmlərini bərpa etmək üçün düşmən şikarına susamış çoxsaylı ordu ilə sənə [məğlub etmək] məqsədi ilə Şərqə doğru yönəldim” (16).

Sultan Səlimin üçüncü məktubundan sonra yazdığı cavab məktubunda iki dövlət arasındakı münasibətlərlə bağlı öz fikrini belə açıqlayırdı: “Mətləbə gəldikdə, bir-birinin ardınca göndərdi-

yin mübarək məktubların sayı üçə çatmış oldu. Gəlib çatan [məktublarnın] məzmununda ədavət, cürət və sərtliyin payı daha çox idi. Lakin onun mənşəyinin nə olduğunu bilmədik. Cənnətməkan atanızın zamanında, - Allah qəbrini nurla doldursun, - bizim uğurlu yürüşümüz Əlaüddövlə Zülqədərini dikbaşlığına görə Rum sərhədlərinə gəlib çıxsa da, hər iki tərəfdən dostluq və həmrəylikdən başqa heç nə müşahidə edilmədi. Cənabınız da Trabzon valisi olan zaman həmrəylik nümayiş etdirdiniz. Hazırkı kin-küdurətin səbəbi isə məlum deyil. Düşünürəm ki, buna səni səltənət məqamı məcbur edir” (17).

Şah İsmayıl bu məktubda göstərmək istəyirdi ki, məzhəb fərqliliyi iki dövlət arasında xoş münasibətlərin aradan qaldırılması üçün əsas ola bilməzdi. Bu mənada istər Sultan Səlimin atası sultan II Bayəzidin hakimiyyəti illərində, istərsə də elə Şah Təhməsinin hakimiyyəti illərində, Amasiya razılaşmasının əldə edilməsindən sonra məzhəb fərqliliyinə baxmayaraq iki dövlət arasında xoş münasibətlərin olması bu deyilən fikrə bir əsas ola bilərdi. Amma istisna etmək olmaz ki, iki dövlət arasında münasibətlərin gərginləşməsinin daha dərin kökləri var idi və bu da siyasi maraqlardan qaynaqlanırdı. Belə ki, dövrünün qüdrətli və iddialı hökmdarlarından olan Sultan Səlim səltənətin şərq sərhədləri boyunca Səfəvi dövlətinin günü-gündən möhkəmlənməsi, bölgədə daha böyük ərazilərə yayılmaq istəməsi, Osmanlı hüduurları daxilində Səfəvi və məzhəb təsirlərinin artması ilə barışa bilmirdi və bütün bunları öz səltənətinə bir təhlükə bilirdi. Sultan Səlim Trabzon valisi olduğu illərdə Səfəvi qoşun dəstələri ilə vaxtaşırı üz bəüz gəlməli olurdu və əyani olaraq yaxşı bilirdi ki, Səfəvi dövləti günü-gündən möhkəmlənməkdədir (18). Belə bir təhlükənin aradan qaldırılmasını isə Sultan Səlim Səfəvi dövlətini süquta uğratmaqda görürdü. Çaldıran döyüşü də bu məqsədə xidmət etməli idi.

Tədqiqatçılar iki dövlət arasında gərginliyin Çaldıran döyüşünə yol açmasının digər səbəblərinə də toxunmuşlar. Məsələn, iki dövlət arasında iqtisadi maraqların sərfəli şəkildə həll edilməsi cəhdi, Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaqla Sultan Səli-

min öz hakimiyyətini və mövqeyini möhkəmləndirmək istəyi, xüsusilə qardaşlarının qətlinə nail olduqdan sonra onun özünü qüdrətli bir hökmdar kimi təsdiq etmək və bununla hakimiyyət haqqını başqalarına qəbul etdirmək istəyi, Səfəvi sarayının davamlı şəkildə Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışmasının qarşısının alınması, Səfəvi dövlətinin Misir məmlükləri dövləti üzərində təsirlərinin azaldılması, ticarət marşrutlarına nəzarətin ələ keçirilməsi kimi məsələlər də iki dövlət arasında gərginliyin artması səbəbləri kimi göstəriləməkdədir. O da bildirilir ki, Çaldıran döyüşü ərəfəsində Xorasan müsəlmanları tərəfindən də Sultan Səlimə çoxlu sayda məktub göndərilmiş və Sultan Səlim islam peyğəmbərinin şəriətini təhrif edənlərə qarşı müharibəyə çağırılmışdı. Qeyd olunur ki, həmin müraciətlərdə Sultan Səlim islam dinin küfrlərdən azad edəcək Zülqərneynə bənzədilirdi. (19).

Şah İsmayılın bölgədə, Osmanlı hüduqları boyunca və hüduqları daxilində öz maraqları olmasına baxmayaraq ikitərəfli münasibətlərin müharibə səviyyəsinə çatmasının və Çaldıran savaşı başlanmasının təşəbbüskarı deyildi. Məlumdur ki, iki dövlət arasında müharibə başlanması üçün Şah İsmayıl lazımi hazırlıqları da aparmamışdı. Lakin o, Sultan Səlimin müharibə çağırışını da rədd etmədi.

b) üstün qoşuna qarşı uyğun taktikanın seçilməməsi

Şah Təhmasib öz təzkirəsində Həzrət Əliyə istinad edərək müharibədə taktika işlədilməsini müharibə aparılmasının əsası sayırdı. O bəyan edirdi ki, müharibədən qalib çıxmaq üçün hər cürə fənddən istifadə edilə bilər. Bununla, Şah Təhmasib həm də Çaldıran döyüşü zaman Şah İsmayıl tərəfindən çevik bir taktikanın işlədilməməsinə işarə edirdi. Bu fikir təsadüfən meydana gəlməmişdi. Çaldıran döyüşünün tarixindən məlumdur ki, Şah İsmayıl tərəfindən təşkil edilmiş döyüşqabağı müşavirədə qızılbaş əmirləri tərəfindən Osmanlı qoşunlarının qəfil yaxalanması və onlara güclü zərbə vurulması üçün konkret təkliflər verilmiş, amma bu təkliflər

Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edilməmişdi. Şah Təhmasib təzkirəsində həm də ona işarə edirdi ki, həmin təkliflər qəbul edilsəydi və uyğun taktika seçilsəydi döyüşün nəticəsi fərqli ola bilərdi.

Şah İsmayılın öz əmirləri ilə müşavirə keçirməsi və Osmanlı qoşunlarına qarşı döyüşün necə aparılması haqqında məsləhətləşməsi ilə bağlı mənbələrdə də müəyyən məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlara görə, Xan Məhəmməd Ustaclı, Nurəli Rumlu və Azərbaycanın bəzi əmirləri Osmanlı qoşunlarının sayca çox olmasından və onların döyüş zamanı toplardan da istifadə etməklə xüsusi taktika işlətmələrindən ehtiyatlılıqlarını bildirdilər. Onlar təklif etdilər Osmanlı qoşununun Çaldıran düzünə gəlməsi müşahidə edilsin və bu qoşunlar hərəkətdə ikən onların üzərinə hücum çəkilsin. Güman edilirdi ki, bununla da Osmanlı qoşunlarının axırına çıxmaq mümkün ola bilərdi. Müşavirədə iştirak edən Durmuş xan bu təklifi bəyənmədi və Xan Məhəmməd Ustaclıya dedi ki, o öz kətxudalığını hakimi olduğu Diyarbəkərdə etsin. Durmuş xan sonra da üzünü Şah İsmayıla tutub dedi ki, biz Osmanlı qoşunlarına imkan verilsin, onlar təhlükəsiz şəraitdə gəlib döyüş meydanında yerləşsinlər, ətrafa mühafizə dəstələrini təyin etsinlər və döyüşə hazırlaşmağa başlasınlar. Durmuş xan hətta Xan Məhəmməd Ustaclını və onun təklifini müdafiə edən əmirləri Osmanlı qoşunları ilə döyüşdən qorxmaqda ittihamlandırırdı. Şah İsmayıl bu təklifi qəbul etdi və hərəkətdə olan Osmanlı qoşunları üzərinə hücum etməkdən imtina etdi (20).

“Aləmara-ye Səfəvi” əsərində Şah İsmayılın təşkil etdiyi müşavirənin gedişi haqqında nisbətən daha geniş məlumat verilmişdir. Bu əsərdə deyilir: “Bu tərəfdən də Sufinin yaxınları, əmirlər və qızılbaşlar müşavirəyə topladılar. Dəniz ürəkli şəhriyar (Şah İsmayıla işarədir –M.S.) buyurdu: Əzizlərim, mənim Qeysərlə müharibə aparmağım üçün siz nə məsləhət görürsünüz. Diyarbəkər hakimi olan Xan Məhəmməd Ustaclı buyurdu: Qurbanın olum! Ağla sığan deyil ki, biz Qeysərin (Sultan Səlim nəzərdə tutulur – M.S.) 18 min nəfərlik qoşunu ilə müharibə edə bilək. Köç edib gedək Nərkeş dağına, orada iki ay gözləyək ki, bütün qoşunlar

toplansın. Əgər Qeysər qalası olsa o vaxt bizim də ən azı 70 min nəfərlik qoşun dəstəməz olacaq ki, onunla üzbəüz müharibə edə bilək. Əgər Qeysər geri dönsə və Təbrizdə öz qoşununu saxlasa, onda indiki qoşunumuzla həmin qoşunu ortadan götürərik. Əgər onların qoşunları Təbrizdən çıxsalar, biz də onları təqib edərik, hər gün harada dayansaq orada onların üzərinə hücum edərik, hər köçlərində Qeysər qoşunlarının üzərinə atılarıq. Xan Məhəmməd Ustacılı öz sözlərini deyəndən sonra Şəhriyar Durmuş xan Şamlının dayandığı sağ tərəfə nəzər saldı və dedi: Sizin sözünüz var, yoxsa elə bu? Sən nə deyirsən? De. Durmuş xan da üzünü Xan Məhəmmədə çevirib dedi: Yüz min təəssüf ki, sən aləm içərisində bu adı əldə etmişən. Məndə səni bir cavanmərd kimi tanıyırdım. Rum qeysərinin nə vücudu var ki, biz ona arxamızı çevirək, ondan üz döndərək. Nə üçün biz kişi kimi özümüzü Qeysər qoşununa vurmayaq. Bəxt onunkudursa, onun olsun, yox əgər inşallah yarıdan bu iqbali bizim mürşidi-kamilə verəcəksə, onda bizim olsun. Durmuş xan bu sözü deyəndə Nurəli Xəlifə dedi ki, o doğru deyir, Durmuş xanın sözü haqdır. Şəhriyar buyurdu ki, Nurəli Xəlifə ilə Durmuş xanın dedikləri qəbuldur” (21).

Mənbələrdə olan məlumatlara görə, Xan Məhəmməd Ustacılı bu müşavirə zamanı Osmanlı qoşunlarına qarşı səmərəli mübarizə aparılması üçün başqa bir təklif də irəli sürdü. Həmin təklif bundan ibarət oldu ki, Osmanlı qoşunları üzərinə gecə vaxtı qəfil hücum edilsin. Belə bir hücum həm Osmanlı qoşunlarını qəfil yaxalamağa imkan verə bilərdi, həm də Osmanlı qoşunlarının əsas zərbə mənbəyi olan odlu silahlardan istifadəni minimuma endirə bilərdi. “Bu tərəfdən Xan Məhəmməd [Osmanlıların] topxana qalasını [nəzərə alaraq], gündüz döyüşə [girməyi] məsləhət görmədi və dedi ki, «onlarla köç vaxtı döyüşmək lazımdır». Lakin Durmuş xan öz şücaətinin qürurundan bu işə razı olmadı. Süleyman şanlı xaqan həzrətləri buyurdu ki, «mən karvanbasan quldur deyiləm; Allah necə istəyirsə, eləcə də olacaqdır». Xan Məhəmməd sakit oldu” (22).

Şah Təhmasib hüç şübhəsiz ki, öz təzkirəsində Həzrət Əliyə

istinad etdiyi “əl-hərb xədəə” (müharibə məharətdir) fikrinə görə, Şah İsmayılın ətrafına toplanmış əmirlərin qarşı tərəfin üstün qoşunlarına qarşı müharibə fəndlərinin tətbiqindən imtina edilməsini qəbul etmirdi. Müharibənin aparılmasına qarşı belə bir təfəkkürün əsas tutulması onun üçün anlaşılan deyildi və bu təfəkkürü də Çaldıran döyüşünün uğursuzluğu üçün zəmin kimi dəyərləndirirdi. Yəqin ki, Şah İsmayıl kimi əzəmətli bir sərkərdənin əmirlərinin qeyri-real təkliflərini qəbul etməsi də Şah Tıhmasib tərəfindən anlaşılan deyildi. Hətta Şah Təhmasib dövründə baş verənlərin təhlili onun göstərirdi ki, təklif olunan taktiki fəndlərin qəbul edilməsi və yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi Osmanlı qoşunlarını Çaldıran ətrafında çox ağır bir duruma sala bilərdi. Səmərəli taktiki fəndlərin həyata keçirilməməsi isə, əskinə Səfəvi qoşunlarının özünü kifayət qədər ağır bir duruma saldı və sonda bu qoşunlar döyüş meydanını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Əlbətdə, təklif edilən taktiki fəndlərə məhəl qoymaması Səfəvi qoşunlarını çıxılmaz vəziyyətə saldı. Lakin bu, heç də o demək deyildi ki, Şah İsmayılın hərbi-taktiki təfəkkürü Şah Təhmasibin iradəni qazanacaq səviyyədə idi. İlk baxışdan onun bu iradə məntiqli də görünürdü. Amma Şah İsmayılın da Çaldıran döyüşündə istifadə etdiyi taktika təsadüfi bir seçim deyildi və o, Xan Məhəmməd Ustaclının təklifini ona görə qəbul etmədi ki, Durmuş xan daha düzgün taktika təklif edirdi. Konkret anda Şah İsmayıl döyüş taktikasının seçiminə öz təfəkkürü və inancı ilə yanaşmışdı və bu taktikanın işləyəcəyinə də onda bir əminlik var idi (bu barədə mülahizələr aşağıda söyləniləcəkdir).

Şah İsmayıl soyuq silah dövrünün mükəmməl taktikasına və taktiki təfəkkürünə malik idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 12 yaşından başlayaraq Şah İsmayıl böyük bir dövlət qurmağa aparan çoxsaylı qoşunların zəfər dolu yürüşlərini təşkil edə bilirdi. O, soyuq silah dövrünün klassik taktikasına çox təşəbbüskar şəkildə yanaşırdı və bu da onun hərbi uğurlarını təmin edirdi. Şah Təhmasibin iradənin ifadəsi olan konkret və şəraitə uyğun taktiki fəndlərin tətbiqi elə Şah İsmayılın təcrübəsində də var idi. Yəni Şah İsmayıl

yılın Çaldıran döyüşündə qəbul etmiş olduğu taktika onun üçün standart, daim təkrarlanan bir taktika deyildi. Məsələn, Şeybək xana qarşı Mərv döyüşü Şah Təhmasibin nəzərdə tutduğu çevik bir taktikanın tətbiqinin nümunəsi ola bilər. Belə ki, Şah İsmayıl 1510-cu il noyabr ayının sonlarında özbək hakimi Şeybək xanın müdafiə olunduğu Mərv qalasını mühasirəyə aldı. Amma kifayət qədər möhkəm olan bu qalanın alınmasının çətin olacağını görəndə Şah İsmayıl aldadıcı fənd işlətməyi və bu yolla Şeybək xanı qaladan kənara çıxmağa şirnikləndirməyi qərara aldı.

Şah İsmayıl bütün qoşunla elə bir görüntü yaratdı ki, guya Mərv ətrafından geri çəkilir. Qala üzərindən Səfəvi qoşunları daxilində baş verən “çaxnaşmanı” görəndən sonra Şeybək xanda doğrudan belə bir fikir yarandı ki, Şah İsmayıl öz məqsədinə çatmadan geri dönür. O, Şah İsmayılın fəndinə aldanaraq Səfəvi qoşunlarını təqib etməyi, bu qoşunlara güclü zərbə vurmağı qərara aldı. Şeybək xanın bəzi əmirləri onu ehtiyatlı olmağa çağırırsalar da, Şeybək xan Şah İsmayılın fəndindən qaça bilmədi (23).

“Əhsənüt-təvarix” əsərində Şah İsmayılın taktiki fəndlərinin özbək qoşunlarını məğlub duruma salması belə təsvir edilmişdir: “Şeybək xan zəfər nişanlı qoşunların çıxıb getdiyini bildiyi (öyrəndiyi) zaman elə zənn etdi ki, o həzrət İraq və Azərbaycan hüdudunadək köhlən atının yüyənini dartmayacaqdır (dayanmayacaqdır). Birinci gün ehtiyat edərək Mərvdən çıxmadı və özünün dövlət xadimləri ilə məşvərət etdi. Böyük əmirlərdən olan Qənbər bəy və Canvəfa mirzə ərz etdilər:

- Yaxşısı budur, daha iki-üç gün gözləyək ki, Übeyd xan və Teymur sultan bizə qoşulsunlar. Ondan sonra [qaladan] çıxarıq. Çünki qızılbaşların köç etməsi zəiflikdən deyil, hiyləgərlikdəndir. Bu sözü eşidən Şeybək xan lovğalıq və qürur hissəyə qapıldığı üçün onlardan incidi və söyməyə başladı. Qənbər bəy və Canvəfa mirzə susdular. Şeybək xanın arvadı Moğol xanım dedi:

- Siz dəfələrlə İsgəndər şanlı xaqana təhdidlə dolu məktublar göndərərək onu döyüşə çağırırdınız. O, yorulub əldən düşmüş ordusu ilə uzaq yoldan Mərvə gəldi və siz namussuzluq torpağını başınıza

töküb şəhərdən çıxmadınız. İndi artıq dövlətin faydası ondadır ki, könlünüzdə qorxu-hürküyə yol verməyib qüvvətli bir ürəklə müharibə meydanına gedəsiniz. Çünki qorxaqlıq və ürəksizlik kişilər üçün eyibdir.

... Nəql edirlər ki, Şeybək xanın nəzəri qızılbaş qoşununa sataşdıqda tələskənliyinə görə peşman oldu. Qəzəbli bir halda vəzir Xoca Mahmuda dedi:

- Canvəfa mirzənin yanına gedib onu müharibəyə həvəsləndir və mənim dilimdən söylə ki, ürəyini möhkəm saxla, mən qızılbaşları məğlub edəcəyəm.

Elə ki xoca xanın ismarışını ona çatdırdı, əvvəlcə etiraz edib söyüş söydü və xanın ünvanına nalayiq sözlər dilə gətirib dedi:

- Xana de ki, bu qoşun olduqca güclüdür və bizim malik olduğumuz adamlarla onları məğlub etməyimiz mümkün deyil. Təəssüf ki, bizim nəsihətlərimizi qəbul etmədi, bizi də, özünü də ölümə verdi və arvad-uşağımızı qızılbaşlara əsir etdi” (24).

Şah İsmayıl Mərv döyüşündə Şah Təhmasibin dediyi kimi, müharibədən uğurla çıxmaq üçün hiylə işlətdi, geri çəkilsə də fürsəti düşməyə vermədi və nəticədə özünün ən böyük və tarixi uğurlarından birinə sahib oldu. Çaldıran döyüşündə də Şah İsmayılın oxşar taktika və fəndlərə əl atmaq və Osmanlı qoşunlarına güclü zərbə vurmaq şansı var idi. Amma buna getmədi. Şah Təhmasib isə bu döyüşdə üstünlük şansının əldən verilməsini qəbul etmirdi.

Mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda da Şah İsmayılın çevik taktikadan çəkinməsinin səbəbləri ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “Tarix-i aləməra-yi Abbasi” müəllifinin yazdığına görə, Şah İsmayılın özü təklif olunan taktikanı seçməməsini belə izah edirdi: «mən karvanbasan quldur deyiləm; Allah necə istəyirsə, eləcə də olacaqdır». İlk baxışdan bu cavab məntiqi sual doğura bilər? Nə üçün Şeybək xana qarşı tətbiq edilən fəndlər hərbi baxımdan təbii qəbul edilirdi. Amma Osmanlı qoşunlarına qarşı mahiyyətə oxşar olan fəndlər karvanbasan quldurlara xas olan fəndlər kimi qəbul edilirdi. Mənbələrdən birində olan mülahizəyə görə, Şah İsmayıl çox qürurlu olduğu

üçün fənd işlədilməsinə getmədi və açıq meydan mübarizəsini seçdi (25).

Bu fikirlər tədqiqatçılar tərəfindən də təkrar edilmişdir. Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün taktikasını seçərkən gözlənilməzlik, qəfil yaxalama, başqa sözlə zaman amilinə soyuqqanlı yanaşmağı üstün tutdu. Bu da döyüşün gedişinə ciddi təsir göstərdi.

c) Şah İsmayılın Durmuş xan tərəfindən müharibəyə sövq edilməsi

Şah Təhmasibin Çaldıran döyüşünün nəticələri ilə bağlı iradına səbəb olan məqamlardan biri Şah İsmayılın guya yanlış olaraq Durmuş xan tərəfindən Çaldıran döyüşünə təhrik edilməsi idi. “O vaxtdan indiyə qədər Çaldıran müharibəsindən söhbət düşəndə mən həmişə Durmuş xana pis dua (lənət) edirəm ki, atam həzrət Şah İsmayılı aldadıb, müharibəyə sövq etdi”. Şah Təhmasib hətta Şah İsmayılın aldadıldığını da iddia edirdi. Yəni Şah İsmayıl aldadılıb bu Çaldıran müharibəsinə cəlb edilməsəydi, bu müharibə heç baş verməzdi də.

Amma istər Çaldıran döyüşünün tarixinin, istərsə də Şah İsmayılın tarixinin öyrənilməsi Şah Təhmasibin bu fikrinin birmənalı qəbul edilməsini qeyri-mümkün edir. Şah İsmayılın Çaldıran döyüşünə girməyəcəyi təqdirdə Osmanlı qoşunlarının geri çəkilib gedəcəyini güman etmək yəqin ki, sadələvhlük olardı. Çox güman ki, bu fikri səsləndirəndə Şah Təhmasib özünün Osmanlı qoşunlarına qarşı tətbiq etdiyi taktikanı daha doğru sayırdı və Şah İsmayıl tərəfindən də belə bir taktikanın tətbiqinin mümkünlüyünü nəzərə çatdırmaq istəyirdi (bu məsələyə aşağıda toxunulacaqdır).

Şah İsmayılın Durmuş xan tərəfindən aldadılması barəsində Şah Təhmasibin ifadə etdiyi fikrin mütləqliyinə də birmənalı şəkilə yanaşılması mümkün deyil. Şah İsmayıl o hökmdar deyildi ki, ətrafındakı əmirlərin arasında öz qətiyyətini itirmiş olsun. Səfəvi dövləti daxilində möhkəm mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin yaradılması, səltənət daxilində cərəyan edən bütün pro-

seslərin nəzarət altında saxlanması bu deyilənin təsdiqi ola bilər. Şah İsmayıl səltənət hökmdarı kimi hüduzsuz səlahiyyətlərə malik idi, səltənətin bütün həyatı onun iradəsi ilə idarə olunurdu, onun qəbul etdiyi qərarların müzakirəyə çıxarılmasına kimsənin səlahiyyəti yox idi. Bu mənada Şah İsmayılın səltənət idarəçiliyində başqasının iradəsindən asılı olması haqqında mənbələrdə də ciddi bir məlumatla rastlaşmaq çətindir.

Hərb və sülh məsələlərinin müəyyənləşdirilməsində də Şah İsmayıl səltənət hökmdarı kimi hakimi-mütləq idi. Müharibənin başlanması, bunun üçün qoşun toplanması, hətta döyüşlərin hansı taktika üzrə aparılması Şah İsmayıl tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Müharibənin nə vaxt dayandırılması, hansı şərtlərlə dayandırılması da onun istisnasız səlahiyyətlərində idi.

Sözsüz ki, Şah İsmayıl istər döyüşlərin aparılması, istər səltənət daxili məsələlərin və idarəçilik işlərinin aparılması ilə bağlı yaxın və vəzifə sahibi olan əmirləri ilə məsləhətləşmələr aparırdı. Elə Çaldıran döyüşündən əvvəl təşkil edilmiş toplantı da belə məsləhətləşmələrdən biri idi. Şah İsmayıl belə müşavirələrdə əyan və əmirlərin ərzlərinə, mülahizələrinə və təkliflərinə qulaq asırdı. Doğru və məntiqli təkliflərin Şah İsmayıl tərəfindən qəbul edilməsi faktları da mövcuddur. Məsələn, 1521-ci ildə yerli hakimlərin səriştəsizliyi üzündən Heratda vəziyyət mürəkkəbləşəndə saray əmirləri və əyanları Herat hakimi olan Təhmasib Mirzənin geri çağırılmasının məqsədəuyğunluğu barəsində Şah İsmayıl təklif verdilər. Eyni zamanda əyan və əmirlər tərəfindən təklif olundu ki, Herat hakimliyi Şah İsmayılın digər olğu Sam Mirzəyə, ona lələlik isə təcrübəli əmir olan Durmuş xana həvalə olunsun. Sam Mirzə kiçik yaşında olduğu üçün Heratın real idarəçiliyi Durmuş xanın üzərinə düşməli idi. Şah İsmayıl da bu təklifləri qəbul etdi və Sam Mirzə ilə Durmuş xanı Herata göndərdi (26).

Şah İsmayılın ailə üzvlərinin xahişlərinə qulaq asması haqqında da mənbələrdə məlumat vardır. Məsələn məlumdur ki, Ağ-qoyunlu Sultan Muradla münasibətlər kəskinləşəndə Şah İsmayılın bibisi Məryəm bəyim onun yanına gəldi, Sultan Muradın ba-

ğışlanmasını ondan xahiş etdi. Baxmayaraq ki, Sultan Muradla olan münasibətlər son dərəcə kəskinləşmişdi, Şah İsmayıl bibisinin xahişini nəzərə alıb onu müəyyən şərtlər daxilində bağışlamağa hazır olduğunu bəyan etdi (27). Sultan Murad da əvvəlcə həmin şərtlərlə razı olduğunu bildirsə də, Sultan Murad sonradan bu vədinə xilaf çıxdı.

Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) hətta öz hərəkətinə başlayanda ona səbr etmək və tələsməmək haqqında verilən təklifləri qəbul etmədi. O zaman İsmayıl Mirzənin cəmi 13 yaşı var idi. Bu yaşında ikən İsmayıl Mirzə öz iradəsini nümayiş etdirdi və onu hərəkətə başlamaq, təhlükəli mübarizə meydanına atılmaq istəyindən döndərmək mümkün olmadı. “Təkmilətül-əxbar” müəllifi bu barədə belə yazırdı: “Böyük əlahəzrətin (Şah İsmayılın) xəyalına yola düşmək xəbəri hasil olduqda [Mirzə Əli] bir qədər gözləməyi təkid etdi. Bu hələ səltənət hilalının çıxmasının əvvəli idi. Bu ay on dördə çatana qədər (yəni kiçik Şah İsmayıl 14 yaşına çatana qədər) gözlədi. O, əlahəzrətin (Şah İsmayılın) yaşı on üçə (qədəm) qoyduqda, o dinpənah dedi ki, yüksək aləmdən nümayəndəyəm və bu hərəkətdə üzürlüyəm. Ətraflardan və tərəflərdən hal-hazırda qədim Çilani sufilər adlanan, qələbə çalan sufilər hörmətdə mübaligəyə vardılar. Karkiya [Mirzə Əli] başa düşdü ki, bundan artıq Günəşin (Şah İsmayılın) qarşısını ümumiyyətlə tutmaq olmaz. Buna görə o, əlahəzrətin vidalaşib [getməsinə] icazə verdi” (28).

Məlum olduğu kimi, İsmayıl Mirzə və onun qardaşları Ağqoyunlu hökmdarları tərəfindən təqib olunanda Gilan hakimi Karkiya Mirzə Əli onlara yanında sığınacaq vermişdi. İsmayıl Mirzə bir neçə il Gilanda gizlənməli oldu. 13 yaş çatanda isə İsmayıl Mirzə dünyanı dəyişəcək hərəkətinə başlamaq haqqında öz iradəsini ortaya qoydu. Karkiya Mirzə Əli onun yaşını, bölgədə mövcud olan vəziyyəti nəzərə alaraq belə təhlükəli bir hərəkətə başlamasını təxirə salmağı təklif etdi. İsmayıl Mirzə isə belə bir zamanda da öz qətiyyətindən əl çəkmədi.

“Əhsənüt-təvərix” əsərində isə onun öz hərəkətinə başlamaq qətiyyəti belə təsvir olunmuşdur: “Bu il İsgəndər şanlı xaqan qə-

rara gəldi ki, Lahicandan darülrşad Ərdəbilə getsin və ali məqam-
lı əcdadlarının fəthlərlə dolu ruhundan yardım diləyib mülkü bidət
əhlindən alsın. Yüksək məqamly xaqan məşvərətdən sonra əhli-
ixtisasdan birini rüxsət tələb etmək üçün əyalətin pənahlı olan
Karkiya Mirzə Əlinin yanına göndərdi. Karkiya onun yaşının ki-
çikliyi, ordusunun azlığı və düşmənlərinə tərəfdar və yardımçı
olanların çoxluğu üzündən İsgəndər şanlı xaqanı bu fikirdən da-
şındırmağa, nəsihətlər və öyüdlərlə o camaatı bu istəkdən dön-
dərməyə çalışır, öz sözünün doğruluğunu əsaslandırmaq üçün də-
lillər və sübutlar irəli sürürdü. Amma onun bu təşəbbüsləri heç bir
nəticə vermədi. Bir dəfə [İsgəndər şanlı xaqan] özü şəxsən Mirzə
Əli ilə görüşüb, qarşılaşma zamanı eyni məsələni dilə gətirdi və o
cənab (Karkiya Mirzə Əli) hərəkətin təxirə salınmasında israr
edərək dedi:

Şeir

“Əl çək bu iddiadan, əl çək...

Əlbəttə, bundan bir fayda hasil olmadı və ona rüxsət şərəfi verildi.
İsgəndər şanlı xaqan hərəkət yüyənini Lahicandan Ərcüvan tərəfə
çevirdi. Karkiya Mirzə Əli yekdillik yolunun yolçusu olan bir
dəstə ilə ali məyyəti iki fərsəx yol boyunca müşayiət etdi və [da-
ha sonra] icazə alıb geri qayıtdı” (29) .

Şah İsmayıl bütün hərəkəti və həyatı boyu da bu qətiyyətini və
liderliyini qoruyub saxlaya bildi. Liderlik istedadı Şah İsmayılın
xarakterini müəyyənləşdirən mühüm keyfiyyətlərdən biri idi. Hə-
rəkətinin əvvəlində Şirvan üzərinə hücumu qamanı qarşılaşdığı
sınaqlar zamanı da, özünün ən böyük döyüşlərindən olan Alma-
bulağı və Mərv döyüşlərində də Şah İsmayıl bu liderlik keyfiyyə-
tini, qətiyyətini, ardıcılığını qoruyub saxlaya bildi. Dövlət ida-
rəçiliyinin qurulması da onun qətiyyətinin və ardıcılığının başqa
bir nümayişi idi. Onun səltənət həyatına ciddi nəzarət edə bilmə-
sinin nəticəsi idi ki, hakimiyyəti illərində daxili sabitlik təmin edilə
bildi. Ayrı-ayrı hakimlərin müstəqilləşmək cəhdləri də var idi ki,
Şah İsmayıl bu cəhdləri tezliklə aradan qaldırdı.

Osmanlı dövləti ilə müharibəyə girmək qərarı da Şah İsmayıl məxsus idi. Məlumdur ki, Sultan Səlim bir neçə dəfə məktub yazaraq onu tez bir zamanda müharibəyə daxil olmağa təhrik etmək istəyirdi. Şah İsmayıl bu məsələyə çox təmkinlə yanaşırdı. Özü götür-qoy etdikdən sonra nəhayət Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamağa qərar verdi. Osmanlı qoşunlarına qarşı Çaldıran düzündə hansı taktikanın işlədilməsini də o özü seçmişdi. Osmanlı qoşunlarına qarşı qəfil fəndlərin işlədilməsindən imtina edilməsi isə heç də Durmuş xanın istəyi və bununla bağlı onun Şah İsmayıl təsiri deyildi. Şah İsmayıl təşkil etdiyi müşavirədə Durmuş xanın təklifi ilə razılaşması görüntüsünü ona görə yaratdı ki, bu təklif əslində, onun istəyinin ifadəsi idi. Onun nə üçün belə bir taktikaya tərəfdar olması isə ayrıca bir təhlilin mövzudur.

ç) Qızılbaş əmirlərinin Çaldıran döyüşündən əvvəl sərxoşluq etmələri

Çaldıran döyüşünün aparılması ilə bağlı Şah Təhmasibin ciddi iradəsinə səbəb olmuş məsələlərdən biri də döyüş qabağı qızılbaş əmirlərinin şərab içməsi və bununla da ehtiyatı əldən vermələri idi. Yuxarıda istinad edildiyi kimi, Şah Təhmasibin fikrincə, Durmuş xan və digər əmirlər səhərə qədər şərab içmiş, səhər də döyüşə yollanmışdılar. Onda belə bir əminlik var idi ki, qızılbaş əmirləri səhərə kimi şərab içib sərxoşluq etdikləri üçün Çaldıran döyüşünü uğurla başa vura bilməmişdilər. Şah Təhmasibə görə, şərab işilməsi ümumiyyətlə qəbul edilməz idi və şübhə etmirdi ki, Çaldıran döyüşünün uğursuzluqla başa çatmasının ciddi səbəblərindən biri də qızılbaş əmirlərinin başının şəraba və sərxoşluğa qarışması idi. O, Çaldıran döyüşü haqqında söylədiyi fikrin ardınca özünün səltənət daxilində şərabi və yüngül əyləncələri qadağan etdiyini bəyan edir və bununla sanki Şah İsmayıl dövrü ilə öz dövrü arasında bir müqayisə də aparırdı. Bununla, Şah Təhmasib eyni zamanda şərabin və yüngül əyləncələrin olmayacağı yerdə qələbələrin də sıralanacağına əminliyini bildirirdi.

Səltənət daxilində, o cümlədən də qoşunlar daxilində şərab içilməsini necə qadağan etdiyini Şah Təhmasib öz təzkirəsində belə təsvir edirdi: “Allaha şükr olsun ki, mənim ixtiyarımda olan qoşun şərab və bütün başqa haram işlərdən tövbə etmişdir. Mənim məmləkətimdə qumarxana, fahişəxana və s. şəriətə icazə verilməyən fitnə-fəsad ocaqları ləğv edilmişdir. Mən özüm Heratdan köç edən vaxt İmam Rzanın – ona salam və dua olsun – mələklər yuvası olan müqəddəs məşhədini (məqbərəsini) ziyarətə getmişdim. Gecə Allahın elçisi həzrət Məhəmmədin – ona və ailəsinə Allahın salamu olsun – mübarək Mədinəsinin pişnamazı Mir Seyid Məhəmmədi yuxuda gördüm. Mənə buyurdu ki, yaramaz işlərdən uzaq ol ki, fəthlər edəsən. Səhər Əhməd bəyə, orada olan əmirlərə bu yuxunu söyləyəndə, onlardan bəziləri dedilər:

-Bəzi haram işlərdən əl çəkək, lakin səltənət üçün zəruri olan şərab kimi elələri də vardır ki, onlarsız keçinmək olmaz.

Bu haqda hərə bir söz dedi. Mən dedim ki, bu gecə bu niyyətlə yataram, [yuxuda] hər nə görsəm, ona əməl edəcəyəm. Həzrət peyğəmbərdən – Allahın ona və ailəsinə salamu olsun – hədisdir ki, “saleh mömin adam dindar yuxu görəndə: “Səni şad xəbər olasan!” – deyər.

Yenə həmin gecə yuxuda gördüm ki, həzrət İmam Rzanın – ona min-min tərif və salam olsun – ayağı altındakı pəncərənin baxır tərəfində seyidlərin pənahı möhtəsib Mir Hadinin əlindən tutaraq şərab içmək, zina və bütün qadağan edilmiş işlərdən tövbə etdim. Səhəri bu yuxunu da camaata danışdım. Şəni yüksək olan böyük Allahın qüdrət və yardımını ilə o cür ki, yuxuda görmüşdüm. O cür də məzkur Seyid [Mir Hadi] hazır oldu. Əlini tutdum və bütün qadağan olunmuş şeylərdən tövbə etdim” (30).

Bu sözlərlə, Şah Təhmasib bir növ Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində də şərab içilməsinə nə üçün tövbə edilməməsinə öz təəcübünü bildirmiş olurdu. Doğrudur, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə səltənət daxilində şərab içilməsi inzibati qaydada qadağan edilməmişdi. Amma islam şəriəti şərabın içilməsini qadağan edirdi. Buna baxmayaraq, həm səltənət daxilində, həm də qızılbaş

əmirləri arasında şərab içənlər mövcud idi. Şah İsmayılın da şərab içməsi istisna deyildi. Bu məsələ elmi-tarixi ədəbiyyatda da kifayət qədər araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar hətta ifrata vararaq Şah İsmayılın məhz türk olduğu üçün şəraba meyli olduğunu qeyd edirlər. Qızılbaş əmirləri də türklər idilər və bununla məntiqi olaraq Səfəvi daxilində şəraba meyillilik etnik mənsubiyətə bağlanmış olurdu. Hətta bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın şəraba meyli haqqında məlumat olmaması da belə tədqiqatçılar tərəfin şübhə ilə qarşılanırdı(31).

Qızılbaş əmirlərinin təriqət sufiləri olduğu halda şəraba meyli etmələrinin səbəbini açıqlamaq çətin olsa da, amma Səfəvi daxilində şərab içilməsinin etnik mənsubiyyətə bağlanmasının da, əslində, heç bir əsası yox idi. Məsələn, məlumdur ki, Şah İsmayılın hakimiyyətinin sonlarına yaxın səltənət vəkili kimi yüksək vəzifəyə təyinat almış Mirzəşah Hüseyni İsfahani fars idi və o, şəraba ifrat aludəliyi ilə tanınırdı. Onun qətlinin səbəblərindən biri də şərabdən elə məst olması və sərxoş sərxoş vəziyyətdə özünə nəzarəti itirməsi ilə bağlı idi. Bu məsələ mənbələrdə də öz əksini tapmışdır (32).

Bəzi mənbələrdə elə Şah İsmayılın özünün də şəraba meyli etməsi, xüsusilə həyatının sonuna yaxın bu meylin güclənməsi haqqında məlumat vardır (33). Amma bir daha qeyd edilməlidir ki, Şah İsmayılın şərab içməsinə meyli olması haqqında mənbələrin bəzilərində məlumat olması, bəzilərində isə məlumat olmaması onun bu meylinin ifratlığı barədə söylənilənləri müəyyən şübhə altına ala bilər. Bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın eyş-işrətə böyük yer verməsi haqqında da məlumat vardır. Məsələn, “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” əsərində belə bir məlumat vardır ki, özü eyş-işrət və şadlıqla həyat keçirirdi (34). “Əhsənüt-təvarix” əsərində isə Şah Təhmasibin eyş-işrətinin heç də şərabla bağlanmadığı göstərilirdi: ”O həzrət döyüş meydanında xəncər vuran cəngavər , əyləncə məclisində isə gövhər yağdıran bulud idi. Son dərəcə səxavətli olduğu üçün tam əyarlı qızıl və dəyərsiz daş onun gözündə eyni şey idi. O qədər alicənab idi ki, dənizin və mədənin

hasilatı onun bir günlük bəxşişinə kifayət etməzdi. Əksər vaxtlarda xəzinəsi boş olardı. Ova çıxmağı çox sevərdi və təkbaşına aslan öldürərdi” (35).

Şah İsmayılın şəraba bağlılığını onu dövlətçilik və sərkərdəlik həyatında izləmək mümkün deyildir. Dövlət işlərini buraxaraq vaxtını şərab içməyə həsr etməsi haqqında da yerli-yersiz məlumatlar mənbələrdə yox idi. Səltənət daxilində, qoşunlar daxilində elə bir düşgün vəziyyət yox idi ki, onu Şah İsmayılın şərab məclislərinə aludəliyi ilə əlaqələndirmək mümkün olsun. Yəni səltənət işlərinin şərab məclislərinə qurban verilməsini iddia etmək doğru olmazdı. Mənbələrdə Şah İsmayılın ciddi döyüşlərdən qabaq əmirlərin, qoşun rəhbərlərinin, qoşun əhlinin iştirak etdiyi böyük məslisələr təşkil etməsi barəsində məlumatlar vardır. Amma bu zaman şəraba aludəçilik yox, əmir və qoşun başçılarının mükafatlarla, yaxşı yeməklərlə qarşıdakı döyüşə həvəsləndirilməsi həyata keçirilirdi. Məsələn, Şah İsmayıl özbək xanı Şeybək xanla döyüşə yollanmazdan əvvəl də, döyüşdən sonra da belə bir məclis təşkil etdi, məclisə dəvət olunan əmirlərə və qoşun əhlinə böyük bir ziyafət verildi, şah xəzinəsindən çoxlu sayda qiymətli hədiyyələr məclis əhlinə paylandı (36).

Çaldıran döyüşündən əvvəl də qızılbaş əmirlərinin və qoşun əhlinin məclisinin təşkil edilməsi mümkün ola bilərdi. Amma Şah Təhmasib tərəfindən qızılbaş əmirlərinin səhərə qədər şərab içmələri və səhər də sərxoş vəziyyətə döyüşə girmələrinin sözün bir-başına mənasında qəbul edilməsi mümkün deyildir. Birincini səhərə qədər oyaq qalan əmir və qoşun başçılarının böyük bir döyüşə girməyə heyi də qalmazdı. İkincisi də sərxoş vəziyyətdə olan əmirlərin öz ardınca qoşun dəstələrini aparması və özlərinin də bu döyüşə atılmaları insan imkanından kənar bir hal olardı. Sərxoş vəziyyətində olan əmirlər, qoşun başçıları, o cümlədən də elə Şah İsmayıl döyüş meydanında qılınc çala bilməzdi. Elə buna görədir ki, hətta türkdilli tədqiqatçılar arasında da Şah Təhmasibin bu iddiasının düzgünlüyünün qəbul edilməsinin qeyri-mümkünlüyü irəli sürülür (37).

Yeri gəlmişkən bəzi mənbələrdə Şah İsmayılın hətta döyüşün başlayacağı günün səhəri, yəni döyüşün başlanmasından əvvəl bildirçin ovunda olması və qoşun dəstələrindən birini də özü ilə bildirçin ovuna aparması haqqında məlumat vardır. Hətta bildirçin ovunda olduğu üçün Şah İsmayılın döyüş meydanına vaxtında gəlib çatmadığı kimi fikirlər də irəli sürülür (38). Bu fikir də öz-özlüyündə heç bir məntiqə sığmayan fikirlər kimi səslənməkdədir. Çaldıran döyüşünün Şah İsmayılı başlaması, qoşunların qruplaşdırılması, döyüşün planlaşdırılması və aparılması kimi işlərin Şah İsmayıl olmadan baş verməsi heç də reallığı əks etdirmir. Çaldıran döyüşü elə bir döyüş deyildi ki, Səfəvi qoşunları Şah İsmayıl olmadan, özbaşına, nizamsız şəkildə bu döyüşə qoşulmuş olsun. Döyüşqabağı qoşunların yerləşdirilməsi, mühafizəsinin təşkil edilməsi, qruplaşdırılması, vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, qarşı tərəfin müşahidəsinin aparılması kifayət qədər vaxt, məsuliyyət və hazırlıq tələb edirdi. Şah İsmayılın döyüşqabağı diqqəti də başlıca olaraq bu məsələlərə yönəlmişdi. Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın sərxoş olmasını heç cürə təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun döyüşün gedişində göstərdiyi fədakarlıqlar da bunun təsdiqi ola bilər. Onun qorxusundan isə qızılbaş əmirlərinin öz işlərini buraxıb sərxoşluq edə bilməzdilər.

“Cahanqoşa-ye xaqan” əsərində də göstərilir ki, guya döyüş başlananda Şah İsmayıl ovda idi və Səfəvi qoşunlarının döyüşü başlayan çərçilür dəstəsinin uğursuzluğa düşər olması xəbərini alandan sonra o, döyüş meydanına gəldi və döyüşə qoşuldu (39). Həmin mənbədə olan bu məlumat bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən də yerli-yersiz Çaldıran döyüşünün gedişinə qiymət verilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Amma döyüş haqqında olan obyektiv məlumatlarla tanışlıq da bunun doğru olmağını nümayiş etdirir. Əslində, Şah İsmayılın tarixi ilə ən adi tanışlıq da çox ciddi döyüşə qarşı belə bir münasibətin məntiqdən kənar olduğunu ortaya qoya bilər.

Osmanlı tarixçisi Mehmed Solakzadə isə Çaldıran döyüşü ərəfəsi döyüş meydanında nə baş verdiyini belə təsvir edirdi: “O

məhəllədə təkrar dil alındı və Şah İsmayılın Çaldıran səhrasına gəldiyini, burada hər b və döyüşə müntəzir olduğu xəbərini verdi. Məzhəbi təmiz olan cahan padşahı, bütün igid ərbabı ilə rəcəb ayının - salı günü idi – o döyüş meydanında, Əcəmistan yaxınlığında olan dağ ətəyində yerini tutdu. Əcəm şahı da qaçmağa rəhbər olan əsgərləri ilə Çaldıran düzənliyinin şərq tərəfində yerini tutdu. O gecə haqqın və batilin əsgərləri bir-birinə üz bəüz oldular. Sabaha tərəf hər iki tərəfin igidləri, cəng və döyüşdən geriyə durmadılar” (40). Sonra isə müəllif əlavə edirdi ki, Şah İsmayıl qoşunlarının döyüşqabağı düzülüşü ilə məşğul oldu, qoşun dəstələrinin rəhbərlərini təyin etdi. Yəni Şah İsmayıl qarşıdakı taleyüklü döyüşdən uğurla çıxmaq üçün qoşunların yanında oldu, onların düzgün düzülüşü ilə məşğul oldu.

Şah İsmayıl bilirdi ki, onun qarşısında çox güclü bir qoşun var və bu qoşunun fəaliyyəti çoxsaylı toplarla dəstəklənir. Onun müəyyənləşdirdiyi taktika da belə bir qoşuna qarşı mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. O cümlədən, əsas hissəsi qoşunların mərkəzində yerləşən Osmanlı toplarının zərbə gücünün və təsirinin azaldılması üçün Şah İsmayıl hücum ağırlığını cinahlara keçirməyi planlaşdırırdı. Ona görə də Şah İsmayıl cinah hücumlarının səmərəliliyinin artırılması üçün daha düzgün yollar tapmağa çalışırdı. Cinah hücumlarının sürətlə həyata keçirilməsi nəticəsində Osmanlı qoşunlarının arxasına çıxmaq olardı ki, bu da döyüşün gedişinə həlledici təsir göstərə bilərdi. Bir məlumata görə də, Şah İsmayıl Çaldıran düzünün şimal-şərqindəki təpələrin üstündə qərar tutmuşdu və döyüşün başlamasını da buradan izləməli idi (41).

Yəni Şah İsmayıl və qızılbaş əmirləri sərxoşluq edərək döyüş meydanından kənara çəkilməmişdilər. Əgər qızılbaş əmirləri səhərə qədər şərab içməklə vaxt keçirsəydilər qat-qat üstün olan Osmanlı qoşunlarına qarşı lazımı hazırlıq işlərini də apara bilməzdilər. Sərkərdəsi sərxoş vəziyyətdə olan qoşunların döyüşə ciddi yanaşacaqları da mümkün olmazdı.

Mötəbər farsdilli mənbələr də bu deyilənin doğruluğunu təsdiq

edir. Məsələn, Qazi Əhməd Qumi yazırdı ki, Şah İsmayıl qoşunların döyüşə hazırlaşdırılması ilə ciddi məşğul olurdu və bu işlərə özü şəxsən rəhbərlik edirdi. Onun tərəfindən qoşunların sağ cinahına təcrübəli qızılbaş əmirləri olan Durmuş xan Şamlı, Xəlil sultan Zülqədər, Hüseyin bəy, Nurəli xəlifə, Xüləfa bəy, sol cinaha isə Məhəmməd xan Ustaclı, Çayan xan Ustaclı təyin edildilər. Qoşunların mərkəzinə Şah İsmayılın göstərişi ilə Seyid Məhəmməd Kəmunə və Mir Seyid Şərifin rəhbərliyi altında olan qoşun dəstələri təyin edildilər. Sarı Pirə Qorçubaşı Ustaclıya isə çərxiç olmaq vəzifəsi həvalə edildi və döyüşü də onun rəhbərliyi altında olan dəstə başlamalı idi. Şah İsmayıl isə bir qorçu dəstəsi ilə qoşunların mərkəzində yerləşdi və hansı cinahda vəziyyət mürəkkəbləşəcəkdisi o, həmin cinaha kömək göstərməli idi.

“Əhsənüt-təvərix” əsərində isə Şah İsmayılın və qızılbaş əmirlərinin hansı məsuliyyət və gərginliklə Çaldıran döyüşünə hazırlaşmaları belə təsvir edilmişdir: “Zəfər şüarlı xaqan sağ cinahı Durmuş xan Şamlı, Xəlil sultan Zülqədər, Hüseyin bəy Lələ, Nurəli xəlifə Rumlu və Xüləfa bəy kimi adlı-sanlı əmirlərə tapşırırdı. Sol cinahda isə Xan Məhəmməd Ustaclu və Çayan sultan Ustaclu Diyarbəkr qoşunları ilə yerləşdilər. Qərara alındı ki, Əmir Əbdülbaqi, Seyid Məhəmməd Kəmunə və Əmir Seyid Şərif mərkəzdə dursunlar. Sarı Pirə Qorçubaşını qazilərin bir dəstəsi ilə çərxiç etdilər. O həzrət (Şah İsmayıl) bir dəstə qorçu ilə ehtiyatda dayandı ki, hansı tərəfdə çətinlik yaranarsa, özünü onların köməyinə yetirsin. Hamısı aslan kimi qızgın, bəbir kimi heybətli, fil kimi şövketli olan qızılbaş qoşunu rumilərin qarşısında səf çəkdi. Bu, elə bir əzəmətli qoşun idi ki, onun qorxusundan dağ əriyərdi və onların mətanəti qarşısında asıman qalxanını salardı. Atların kişnəməsindən və ordunun fəryadından ay göydə yolunu itirdi. Kosun gurultusundan namuslu fələyin çöhrəsi senderus kimi saraldı. Can qorxusundan dilavərlərin bədəni küləyin qarşısındakı söyüd yarpağı və günəşin sudakı əksi kimi titrədi. İlk öncə Sarı Pirə Ustaclu çərxiçilər dəstəsi ilə düşmən qoşununun üzərinə at çapdı və onların qoşununun mənqəlayını yerindən dəbərdirib muçiyə çatdırdı. Muç-

ilərin başçısı olan Mixaloğlu, Sarı Pirənin üzərinə həmlə edib onu geri oturtdu. İsgəndər şanlı xaqan rumilərin həmləsini müşahidə etdikdə onun qəzəb atəşi alovlandı və o, öz qəhrəmanlıqlarının gücü ilə sübhün nəfəsini axşamın sinəsində sındıran, qılınclarının təhdidi ilə günəşin xəncərini zülmət qınında gizlənməyə vadar edən dilavərlərlə onlara hücum etdi” (42).

“Tarix-i aləmə-yi Abbasi” əsərinin müəllifi İsgəndər bəy Münşi öz əsərində Çaldıran döyüşündən danışarkən yazırdı: “«Tarix-i cahanara»da yazılmış və camaat arasında [belə] yayılmışdır ki, o həzrət (Şah İsmayıl) cərgələr düzüldüyü zaman bildirçin ovu ilə məşğul idi və döyüş və vuruşma qızısqıdan sonra müharibə meydanına gəlmişdi” (43).

Göründüyü kimi, İsgəndər bəy adını çəkdiyi mənbədə, habelə camaat arasında danışılanlara şübhə ilə yanaşırdı. Döyüşə hazırlıq işləri ilə bağlı yazdıqları da onun bu şübhəsinin doğru olduğuna bir sübut ola bilər.

Çaldıran döyüşünün gedişi və bu döyüş zamanı istər Şah İsmayılın, istərsə də qızılbaş əmirlərinin göstərdiyi şücaət də Şah Təhmasibin söylədiyi fikirlərə daha ciddi yanaşılmasını tələb edir. Birmənalı şəkildə qeyd edilməlidir ki, Çaldıran döyüşü dünya hərbi tarixində soyuq silahın tətbiqi ilə aparılan son əzəmətli və insan zəkasını heyrətə salacaq bir döyüş idi. Qüvvələr nisbətinin təsəvvüredilməz dərəcədə fərqli olmasına baxmayaraq Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan qoşunların fədakarlığı haqlı olaraq bu günə dəqər də dillərdən düşməyən bir dastana çevrilmişdir. Mənbə məlumatları da göstərir ki, qızılbaş qoşunlarının və əmirlərinin göstərdiyi şücaət Sultan Səlimin özündə də bu döyüşün uğurla başa çatacağına bir şübhə yaratmışdı.

Şah İsmayıl isə döyüşə qoşulduğu sağ cinahda fırtınanı xatırladacaq bir səhnə yaratdı. Onun rəhbərliyi altında cəmi 6-7 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi var idi. Qarşısında isə 100 ədəd topa malik olan təxminən 50 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi var idi. Osmanlı qoşunlarının 10 min nəfərlik dəstəsi isə ağır silahlarla silahlanmış atlılar idi. Şah İsmayıl seçdiyi taktika ilə elə bir hünər

göstərdi ki, Osmanlı qoşunları nəinki ixtiyarlarında olan toplardan istifadə edə bilmədilər, eyni zamanda öz sıralarını da qoruya bilmədilər. Nəticədə Osmanlı qoşunlarının sol cinahı çox böyük sürətlə məhv edildi və bu istiqamətdə Osmanlı qoşunlarına heç bir fürsət verilmədi. Bu nəticələr Osmanlı mənbələrində də təsdiq olunmuşdur. Həmin mənbələrdə Şah İsmayılın ildırım sürətli hücumu nəticəsində öldürülən sərkərdələrinin böyük bir siyahısı verilmişdir (44).

Şah İsmayıl heç də xoş münasibət bəsləməyən Osmanlı tarixçisi M.Solakzadə onun döyüşünü belə təsvir edirdi: “ Sol qol tərəfində Şah İsmayıl, polad zirehlərə bürünmüş qızğınlaşmış duran şeytan yaradılışlı qırx min əsgəri (?) ilə səmavi bir bəla kimi muzdlu tayfasının üzərinə endi. Cəmiyyətlərini pərişan edərək çoxunu xak ilə yeksan etdi. Bu böyük döyüşdə Rumeli qolu şəhid oldu. Padşah Yavuz Sultan Səlim bu əhvaldan agah olduqda, əsgər tayfasını bölükləri ilə Rumeli əsgərinə yardım üçün təyin buyurdu. Ancaq Şah İsmayıl Rumeli dəstələrini yox etdi. Bundan dolayı son dərəcə qürurla mərkəzə doğru gözünü salmış, hücumu keçmiş idi” (45).

Bu müəllif, göründüyü kimi, Şah İsmayılın rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsini “səmavi bir bəla kimi” xarakterizə edirdi. Məhz bu “səmavi bəla” Rumeli qoşunlarını (Osmanlı dövlətinin Avropadakı əraziləridən toplanmış qoşun-M.S.) bütünlüklə şəhid etdi və sonra bu qoşuna Osmanlı sultanı tərəfindən göndərilmiş köməyə də göz açmağa imkan vermədi. Səfəvi əmirləri və onların rəhbərliyi altında olan qoşunlar bütün gecəni şərab içməklə məşğul olsaydılar yaqın ki, belə bir döyüş apara bilməzdilər. Ona görə döyüşün son nəticələrinin də qızılbaş əmirlərinin sərxoşluğu ilə əlaqələndirilməsinə birmənalı şəkildə yanaşılması mümkündür deyildir.

Belə bir uğurlu başlanğıcdan sonra Çaldıran döyüşünün uğursuzluqla nəticələnməsinin səbəbini “Əhənüt-təvarix” müəllifi belə təsvir edirdi: “O gün qorxmaz rumilərdən bir çoxları şərəfli padşahın qılınc zərbəsi ilə həlak torpağı üzərinə düşdülər. İgidlərin

qan şərabından sərxoş olan qılınc başları kəsib yerə tökməyə başladı. Nizə canları qarət etmək üçün təcavüz əlini uzatdı. Hərçənd nizə həmlə etsə də, qalxan dözdü. Hərgah gürz qüdrətini göstərsə də, zireh təvazökarlıq nümayiş etdirdi. Qazilər güc gəlib atlarını arabalara qədər çapdılar. Yeniçərilər top və tüfəng zərbəsi ilə onları geri oturdular. Tüfəng [gülləsi] ildırım kimi dəbilqədən, xəftandan, cövşəndən və bərgüstüvandan keçirdi və şimşək kimi savaşa dəryasının girdabında atəş yandırırды. ... Qızılbaş qoşununun yaxınlığındakı bir təpəyə təqribən min yeniçəri qalxdı. Onlar da qaziləri tüfəng zərbəsi ilə yaraladılar və öldürdülər. ... O gün ələmi işıqlandıran günəş üfüq qılabından qılıncını sıyırdığı zamandan ta qızıla çalan göy qübbəsinin ortasına çatdığı vaxtadək döyüş atəşi son dərəcə şiddətləndi və alovlandı. O həzrət yeddi dəfə özünü arabalara çatdırıb qılınc zərbəsi ilə zəncirlərin halqasını kəsdi. Düşmənlər hücum çəkib onu geri oturdular. Axırda rumilər o həzrəti əhatəyə alıb mühasirəyə saldılar. İsgəndər şanlı xaqan onların üzərinə at çapdı. Hansı tərəfə atını sürdüsə, bir bölük düşmən qoşununu qırıb yerə tökdü və hansı səmtə həmlə etdisə, ölülərdən təpə yaratdı. Onun atəş saçan qılıncı hansı döyüşçünün boynuna toxunurdusa, onu həlak torpağı üzərinə sərirdi və onun cəhənnəm odunu xatırladan həmlə atəşi hansı düşməni tapırdısa, onu cəhənnəmin bir guşəsinə göndərirdi. ... Məntəşa sultan Ustaclu və başqa qorçular böyük şücaət göstərdilər. Rumilər bir daha özlərini o həzrətə yetirdilər. İsgəndər şanlı xaqan qorçularla birlikdə düşmənlərə həmlə etdi. İlan şəkilli nizə sərvərlərin başından sancdı. Atəş saçan tüfəng cövşən və zireh halqası üzərində şimşək kimi parladı. Dəbilqə dilavərlərin başı üstündə atəş kürəsi kimi isindi və dikbaşların başındakı beyin sobadakı gümüş kimi əridi. İsgəndər şanlı xaqan buyurdu ki, gərənay çalsınlar. Təxminən üç yüz süvari o həzrətin yanına topladı. Ona görə də döyüşü tərək edib cilovunu geri çevirdi və [qızılbaş ordusunun] mərkəzini məğlubıyyəyə uğratmış dəstə-dəstə [Osmanlı əsgərlərinin] arasına yetişərək, onların səflərini yarıb yola düşdü” (46).

d) müharibə aparmaq üçün Allah əmrinə uyğun hərəkət edilməməsi

Şah Təhmasib Çaldıran döyüşü haqqında danışarkən bir məqamda öz fikrini belə ifadə edirdi: ” ...mən Allahın əmrinin ziddinə hərəkət edən adam deyiləm. Divanə və məst adamlar sərfəsiz müharibəyə əl atarlar. Elə bir vəziyyətdə qalarlar ki, istər-istəməz fəlakətə uğrayarlar”. Bununla Şah Təhmasib sayca xeyli dərəcədə üstün olan qarşı tərəfə qarşı müharibəyə getməyin düzgün olmadığını diqqətə çatdırmaq istəyirdi. Fikrini bir qədər də dəqiqləşdirən Şah Təhmasib bəyan edirdi: “Allah bizə kafirlərlə müharibədə təhlükəyə düşməyi qadağan edir, mən iki müsəlman ordusu arasında müharibəyə necə fitva verim və sayca on adam bərabərində bir adam olmayan ordumu döyüşə apararaq bu müsəlmanları təhlükəyə salım”.

Başqa sözlə Şah Təhmasib eyni zamanda Çaldıran döyüşündə son dərəcə qüvvə üstünlüyünə malik olan Osmanlı qoşunlarına qarşı Səfəvi qoşunlarının döyüşə girməsini düzgün saymırdı. Heç şübhəsiz ki, bu fikrinin doğruluğuna əsas kimi, Şah Təhmasib öz hakimiyyəti illərində Osmanlı qoşunları ilə açıq döyüşə girməməsini, fəal müdafiə taktikası ilə səltənət dərinliklərinə çəkilməsini nəzərdə tuturdu.

Çaldıran döyüşündə doğrudan da qüvvə üstünlüyü Osmanlı qoşunları tərəfindən idi və bu qüvvə fərqi xeyli böyük idi. Amma sözsüz ki, Şah Təhmasibin özünə də bəlli idi ki, Şah İsmayıl keçirdiyi döyüşlərin heç birində qüvvə üstünlüyünə malik olmamışdı. Mövcud olan faktlar da bunu təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah İsmayıl (İsmayıl Mirzə) öz hərəkətinə başlayanda ətrafında ümumiyyətlə qüvvə yox idi. Onun hərəkətini hərbi müstəvi üzərinə keçirməyə imkan verən qüvvə isə onun ətrafında sonradan toplanmışdı. Şirvan üzərinə yürüş zamanı İsmayıl Mirzənin (Şah İsmayılın) rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsinin 12 min nəfər, Şirvanşah qoşunlarının isə təxminən 30 minə yaxın olması haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır (47).

1501-ci ildə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə ilə Şərurda baş verən döyüşdə Ağqoyunlu qoşunları 30 min idisə, İsmayıl Mirzənin qoşunları cəmi 7 min nəfər idi. Mənbə məlumatlarına görə, qızılbaş dəstəsi bu qüvvə fərqiindən nəinki çəkinmədi, əksinə hətta öz sayından da iki dəfə çox, yəni 17 min nəfər Ağqoyunlu döyüşçüsünü məğlub edə bildi (48).

1502-ci ildə Şah İsmayıl ilə Əlvənd Mirzənin qoşunları yenidən qarşı-qarşıya gəlməli oldular. Bu dəfə də Əlvənd Mirzənin rəhbərliyi altında 30 min nəfərlik qoşun dəstəsi var idi. Qızılbaş qoşun dəstəsinin sayı isə 12 min nəfər idi (49). 1503-cü ildə Alməbuluğu ətrafında baş verən döyüşdə isə Ağqoyunlu Sultan Muradın 70 minlik qoşununa qarşı Şah İsmayılın yenə də cəmi 12 min nəfərlik bir qoşun dəstəsi var idi (50). 1507-ci ildə Anadolunun şərqində hakimlik edən Əlaüddövlə Zülqədərle döyüşdə isə qüvvələr fərqi təsəvvür edilməyəcək dərəcədə böyük idi. Şah İsmayılın özünün yazdığına görə, Əlaüddövlə bu döyüşə 300 min nəfərlik bir qoşun çıxarmışdı. Şah İsmayılın qoşunu yenə 12 min nəfərdən ibarət idi (51). Qoşunların sayında 12 rəqəminin belə tez-tez təkrarlanması Şah İsmayılın dediyinə görə, 12 imamın sayı ilə bağlı idi. Bu faktların sayını artırmaq da olar. Bunlar da onun təsdiqidir ki, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünə qədər keçirdiyi döyüşlərin heç birində qarşı tərəflə müqayisədə say üstünlüyünə malik olmamışdı. Belə vəziyyət Çaldıran döyüşündə də təkrar olundu. Burada bir təsadüf var idisə, bir təcrübə təkrarı da var idi. Təsadüf onunla bağlı idi ki, Şah İsmayıl Osmanlı sultanı ilə açıq müharibəyə hazırlaşmırdı. Müharibə qərarını verəndə isə böyük sayda qoşun toplanmasına artıq vaxt qalmamışdı. Təcrübə təkrarı isə onunla bağlı idi ki, Şah İsmayıl yəqin ki, əvvəlki döyüşlərdə olduğu kimi Osmanlı qoşunlarına qarşı daha az saylı qoşunla döyüşməyin mümkünlüyünü istisna etmirdi.

Mənbə məlumatları da Şah İsmayılın lazımı səfərbərlik keçirməsini təsdiq edir. Məsələn, “Təkmilətül-əxbar” müəllifi yazırdı ki, Şah İsmayıl Həmədan ətrafında olarkən Sultan Səlimin elçisi onun yanına gəldi və Sultan Səlimin Səfəvi hüduclarına doğru hə-

rəkətə başlaması haqqında xəbəri ona çatdırdı. Şah İsmayıl da cavabında bildirdi ki, müharibə etməkdən çəkinmir və Sultan Səlimin istədiyi məkanda onunla döyüşməyə hazırdır. Bundan sonra Şah İsmayıl Diyarbəkər hakimi Xan Məhəmməd Ustaclıya xəbər göndərdi ki, rəhbərliyi altında olan qoşun dəstəsini hazırlasın və Şah İsmayılın dəstəsinə qatılsın (52). Digər bölgələrdən isə Şah İsmayıl qoşun çağırmadı. Çünki bölgə qoşunlarının hazırlaşib səltənətin qərb sərhədlərinə gəlib çıxması üçün artıq vaxt qalmamışdı.

“Tarix-i aləmara-yi Abbasi” əsərində isə bu məsələ haqqında belə bir məlumat verilmişdir: “Qeyd olunan (920/1514-cü) ildə [Sultan Səlim] həddən çox sayda cəngavər qoşunla Azərbaycana tərəf yollandı və Süleyman şanlı xaqana məktub yazaraq, ona öz gəlişi barədə xəbər verdi. O həzrət (Şah İsmayıl) İsfahandan Həmədan yaylaqlarına gəldi. Onun nurlu fikrində rumilərlə müharibə və düşmənçilik etmək xəyalı yox idi. Lakin [Səlimin] gözlənilməz və vaxtsız gəlişindən xəbər aldıqda qeyrətinin çoxluğundan, İran məmləkətlərinin müzəffər ordusunun toplanmasının qayğısına qalmadan, fələyi bürüyən bayrağın altında hazır olan az miqdarda [qoşunla] düşmənin qarşısına tələsdi” (53). “Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsərində o da əlavə olunur ki, Şah İsmayıl Osmanlı qoşunları qarşısına çıxmaq üçün ”bir qədər mənəmlilik etdi” (54). Yəni özünə arxayınçılıq nümayiş etdirdi.

Bunun nəticəsi idi ki, Şah İsmayıl az sayda olan qoşunla Sultan Səlimin qarşısına çıxdı. Mənbələrdə olan məlumatlar da Çaldıran döyüşünə qatılan Səfəvi qoşunlarının sayca Osmanlı qoşunlarından bir neçə dəfə az olduğunu göstərir. Həmin məlumatlara əsasən, Səfəvi qoşunları 25-30 min nəfər arasında idi. Məsələn, Çaldıran döyüşündə iştirak edən Səfəvi qoşunları “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” əsərinə görə, 20 min nəfər, “Aləmara-yi Şah İsmayıl” və “Aləmara-yi Səfəvi” əsərlərinə görə 18 min nəfər göstərilmişdir (55).

Mənbələr əsasında təhlili aparılmış elmi-tədqiqat əsərlərində də əsasən Səfəvi qoşunlarının sayı 12 min, 20 min, 27 min nəfər

göstərilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar 40 min nəfər və 60 min nəfər rəqəmləri də işlətmişlər. Amma bu rəqəmlərə nadir hallarda rast gəlinir və onlar da daha çox Osmanlı mənbələrinə əsaslanır. Sultan Səlimin Çaldıran düzündəki qələbəsinin qabardılması üçün Osmanlı mənbələrində Səfəvi qoşunlarının sayının çox göstərilməsi heç də istisna olmaya bilər. Elmi-tarixi araşdırmalarda Səfəvi qoşunlarının sayının 20-27 min nəfər arasında olması haqqında fikirlər daha çox müdafiə olunmaqdadır (56). Şah İsmayıl tərəfindən Çaldıran döyüşünün aparılması üçün xüsusi səfərbərlik aparılmaması, bu döyüşdə iştirak edən qoşunların əsainin isə Diyarbəkər qoşunları təşkil etməsi bu rəqəmlərin daha real olmasına əsas verə bilər. Sözsüz ki, Çaldıran döyüşündə mərkəzi təbəçilikdə olan qızılbaş dəstələri də iştirak edirdilər.

Çaldıran döyüşündə iştirak edən Osmanlı qoşunlarının sayı haqqında da mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. “Xülasüt-təvarix” və “Əhsənüt-təvarix” əsərlərində bu qoşunların sayının 200 min nəfər olduğu bildirilir (57). Elmi-tarixi əsərlərdə isə Osmanlı qoşunlarının sayı haqqında olan rəqəmlər dəyişməkdədir. İstənilən halda göstərilən rəqəmlərin heç biri bu sayın 100 min nəfərdən aşağı olmadığını təsdiqləyir. Xüsusilə, Osmanlı qoşunlarının sayının 120 min nəfər olması haqqındakı rəqəmlərə daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu sayda olan qoşunları 200 ədəd top da müşayiət edirdi. Osmanlı qoşunlarındakı topların sayının hətta 500 ədəd olması haqqında da məlumat mövcuddur. Tüfənglə silahlananların sayı isə 12 min nəfər idi (58). Səfəvi qoşunlarında isə məlum olduğu kimi, top və tüfəng yox idi.

Şah Təhmasibin təəccübünə səbəb olan məsələ də Səfəvi qoşunlarının Osmanlı qoşunlarından sayca və təchizat baxımından xeyli az olmasına baxmayaraq Şah İsmayılın belə bir döyüşü qəbul etməsi idi. Şah Təhmasibin bu təəccübü əslində haqlı və məntiqi bir mövqe idi. Amma məsələyə Şah İsmayılın həyat təcrübəsi və onun fenomenliyi nöqeyi-nəzərindən yanaşılarsa Şah Təhmasibin iradəsinə izah tapmaq mümkün ola bilər. Çünki elə Şah Təhmasibin

özünə də bəlli idi ki, Şah İsmayıl heç də mümkünsüz görünəcək bir nəticə üçün yerli-yersiz əməllərə yol verməzdi.

Şah İsmayılın sayca xeyli üstün olan Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girməsi onun tərəfindən vəziyyətin qeyri-real qiymətləndirilməsinin nəticəsi deyildi. O bu döyüşə şüurlu, məqsədyönlü şəkildə başladı. Çünki Şah İsmayıl öz gücünə, qızılbaş əmirlərinin və döyüşçülərinin potensialına, fədakarlığına bələd idi. Şah İsmayıl şübhə etmirdi ki, ətrafına toplanmış qızılbaş qoşununun məharəti, bəlkə də adi insan təfəkkürünə sığmayacaq döyüşkənliyi ilə çoxlu sayda top və tüfənglərin atəş gücünə dayaqlanan Osmanlı qoşunlarına üstün gələcəkdir. Belə bir döyüş vəziyyəti ilə qarşılaşması istər Şah İsmayıl üçün, istərsə də onun əmirləri və döyüşçüləri üçün ilk hadisə deyildi. Yuxarıda istinad olunan faktlar da bir daha onun göstərir ki, Şah İsmayıl əldə etdiyi bütün hərbi uğurları say üstünlüyü ilə yox, döyüşkənliyi, qətiyyəti, qorxmazlığı hesabına əldə etmişdi. Buna görə qələbə əminliyi Çaldıran döyüşü ərəfəsində də Şah İsmayılın qərarlarında öz əksini tapmışdı. Elə bu əminliyə görə idi ki, Şah İsmayıl döyüş ərəfəsində Xan Məhəmməd Ustaclı tərəfindən qabaqlayıcı taktiki fəndlərin işlədilməsi haqqında verdiyi təklifləri qəbul etmədi. Çünki Şah İsmayıl qəfil basqınlarla deyil, açıq meydan müharibəsi ilə döyüşə girmək və öz məharətini açıq şəkildə nümayiş etdirmək istəyirdi. Onun bu açıq meydan döyüşündə uğur qazanacağına şübhəsi də yox idi. Səfəvi qoşunlarının sağ cinahında apardığı döyüş də bunu təsdiq edirdi. Əgər döyüş onun planlaşdırdığı kimi getsəydi və qoşunların sol cinahına rəhbərlik edən Xan Məhəmməd Ustaclı hələ döyüşünün əvvəlində top mərmisindən həyatını itirməsəydi Şah İsmayıl odlu silaha malik olmadan da çaldıran döyüşünün gedişini öz xeyrinə dəyişə bilərdi. Xan Məhəmməd Ustaclının şəhid olması ilə yaranmış çaşqınlıqdan isə məharətlə istifadə edən Osmanlı qoşunları hərbi təşəbbüsü əllərinə ala bildilər. Hətta belə vəziyyətdə də əgər Osmanlı qoşunları odlu silaha malik olmasaydılar, qızılbaş qoşunlarının bu döyüşü qələbə ilə başa çatdıracaqları heç də məntiqdən uzaq deyildi. Bəzi türk tədqiqatçılara da

etiraf edirlər ki, “Osmanlı ordusuna savaşı qazandıran yeganə xüsus atəşli silahlara və toplara sahib olmasıdır” (59).

Şah İsmayılın üstün Osmanlı qoşunları ilə döyüşə girməsinin bir səbəbi də onun kəraməti və etiqađı ilə bađlı idi. Sözsüz ki, hərbi işinin, müharibələrin aparılmasının bir təcrübəsi mövcud idi. Hərbi işinin qanunauyğunluqlarına əsaslanan bu təcrübə Şah İsmayıl da yaxşı bələd idi və əslində, onun apardıqları döyüşlər də bu təcrübənin əməli ifadəsi idi. Qoşunların maddi-texniki təchizatı, səfərbərlik imkanları, qoşunları idarə edilməsi sistemi, döyüş hazırlığı və təcrübəsi, qoşunlar daxilində intizam, əqidə və sədaqət, döyüşə hazırlıq üçün kompleks tədbirlər, zaman və məkan amilinin dəqiqliklə əlaqələndirilməsi, döyüşün planlaşdırılması, təşkili və idarə edilməsi, qarşı tərəfin gücünün və imkanlarının düzgün müəyyənləşdirilməsi, lazım olan anda və istiqamətdə qüvvə və üstünlüyünün yaradılması və s. kimi məsələlər döyüşün aparılması üçün zəruri məsələlər idilər. Şah İsmayılın döyüş təcrübəsində bütün bu cəhətlərin düzgün əlaqələndirilməsini görmək mümkündür. Vəziyyəti və şəraiti duymaq, təbii istedad və məharət obyektiv tələblərlə birləşməklə Şah İsmayılın döyüş gücünü daha da artırırdı.

Bütün bunlarla bərabər, Şah İsmayılın gücünü, qüdrətini artıran, hərbi məharətini təsəvvür edilməz bir səviyyəyə qaldıran bir cəhət də var idi ki, bu da onun etiqađı və kəraməti idi. Şah İsmayılın bu etiqađı və kəraməti donuq və ya təvəkkül şəklində deyildi, o öz kəramətinə arxalanaraq hərbi uğurların öz-özünə ona nəsib olacağını düşünmürdü. Amma Şah İsmayıl ilahi kəramətin onun həyatındakı yerini və rolunu da kənara qoymurdu və ya onlardan kənarda qala bilmirdi.

Şah İsmayıl yaradan tərəfindən kəramət lütf edilmiş bir nəslin nümayəndəsi, təriqət şeyxi və mürşidi-kamili idi. Ətrafına toplananlar ilk növbədə onu mürşidi-kamil, müqəddəslərlə görünməz bađlılığı olan bir müqəddəs insan kimi qəbul edirdilər. Şah İsmayıl da müqəddəslərlə olan bađlılığına inanırdı və onun bu inamı həm də onun nail olduđu nəticələrlə bađlı idi. O, şübhə etmirdi ki,

bu nəticələri o həm də müqəddəslərin lütfü və şəfaəti ilə əldə edibdir. Şah İsmayıl hətta başladığı hərəkəti da ilahi bir vəzifə kimi qəbul edirdi, onun Allah, islam peyğəmbəri və müqəddəsləri tərəfindən başladığı hərəkəti rəhbərlik etmək üçün vəzifələndirildiyinə də şübhə etmirdi. Şah İsmayıl hətta özünü onun üçün müqəddəslər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin icrasına borclu bilirdi. Şah İsmayılın ətrafına toplananlar, Səfəvi təriqətinin müridliyini qəbul edənlər də onun müqəddəsliyinə inanırdılar. Bu inam hətta ifrat dərəcəyə belə çatmışdı. Şah İsmayılın səltənət daxilində müridləri tərəfindən necə müqəddəsləşdirildiyini müşahidə edən venesiyalı səyyahlar da xatirələrində bu barədə öz qeydlərini etmişdilər. Belə səyyahlardan birinin yazdığına görə, təriqət müridləri hətta kəlməyi-şəhadətə də Şah İsmayılın adını daxil etmişdilər və belə deyirdilər: “La ilahə illəllah, İsmayıl vəli-ullah”. Venesiyalı səyyah daha sonra yazırdı: “Bu şaha, xüsusilə, onun döyüşçüləri pərəstiş edirlər. Onların çoxu cövşənsiz və zirehsiz döyüşçülər və öz sərvərləri yolunda dünyanı tərk etməkdən çox məmnundurlar. (Döyüşçülər) sinəsi açıq müharibəyə gedirlər və "Şeyx, Şeyx" deyərək fəryad çəkirlər ki, fars dilində mənası "xuda, xuda" deməkdir. Digərləri isə onu Allahın peyğəmbəri hesab edirlər. Hətta məlumdur ki, çoxları onun ölməyəcəyinə inanırlar" (60).

Venesiyalı səyyah onu da əlavə edirdi ki, Şah İsmayıl ona qarşı olan bu fanatik etiqadı heç də qəbul etmirdi. Amma yaşadığı həyat üçün müqəddəslər tərəfindən vəzifələndirildiyini və himayə edildiyini də kənara qoymurdu. Şah İsmayıl az saylı qüvvələrlə qatıldığı döyüşlərdə uğurlar əldə etməsini də məhz müqəddəslər tərəfindən himayə edilməsi, müqəddəslərin ona lütfü kimi qəbul edirdi. O əmin idi ki, qatıldığı döyüşlərdə müqəddəslər onu tərk qoymayacaqlar, ona kömək olacaqlar, qələbə üçün ona şəfaətçi olacaqlar. Şah İsmayılın əmirləri və qoşunları da buna inanırdılar. Bu isə onlara qatıldıqları döyüşlərdə əlavə ilham mənbəyi olmaqla, həm də Şah İsmayılın kəramətinə olan əminliyi də gücləndirirdi.

Şah İsmayıl kəramətə malik olduğunu hələ hərəkətinin başlan-

ğıcında həyata keçirdiyi yürüşlərində də göstərmişdi. Məsələn, məlumdur ki, Şirvan üzərinə yürüşü zamanı qızılbaş qoşunları Şah İsmayıldan (İsmayıl Mirzədən) tez Kür çayına çataraq keçid üçün yollar arayırdı. Qızılbaş əmirlərinin fikri belə idi ki, keçid tikilməsə çayı da adlamaq mümkün olmayacaqdır. İsmayıl Mirzə hadisə yerinə yetişdikdən sonra çay yuxarı hərəkətə başladı və bir qərdərdən sonra atını çaya istiqamətləndirdi. At da heç nə olmamış kimi özünü suya vurdu və çox asanlıqla çayı adladı. Qızılbaş əmirlərinin fikrincə, müqəddəslər İsmayıl Mirzəni həmin məkana yönəlmiş və onun sağ-salamat keçidini təmin etmişdilər (61).

Şirvana ilk yürüşü zamanı İsmayıl Mirzənin Gülüstan qalası ətrafında dayanmayaraq tezliklə Təbrizə doğru hərəkət etməsi də "Tarix-i aləmara-yi Abbasi" əsərinin müəllifinin fikrincə, müqəddəslərin ona etdiyi tövsiyələr əsasında baş vermişdi: "Bu əsnada xəbər yetişdi ki, Naxçıvanda olan Əmirzadə Əlvənd türkmən qoşunlarının bir hissəsinə iki tərəfdən Şirvana gedərək Süleyman şanlı xaqanla döyüşə girişməyi əmr etmişdir. O həzrətin nurlu qəlbində qeyrət şöləsi alovlandı, birdən, Gülüstan qalasını almaqdan əl çəkərək, qeyb aləminin xəbərçilərindən alınmış işarə ilə qalanı tərk edib, Azərbaycana (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur - red.) tərəf yönəldi" (62).

1503-cü ildə Almabulağı adlanan məkanda Ağqoyunlu Sultan Muradın qoşunlarına qarşı döyüş zamanı qızılbaş döyüşçüləri yenedən Şah İsmayılın kəramət sahibi olmasına əminlik əldə etdilər. Bu məkanda qızılbaş döyüşçüləri susuzluqdan çox əziyyət çəkirdilər. Onlar elə əziyyət çəkirdilər ki, nəhayətdə Şah İsmayıldan bir çarə tapılmasını xahiş etdilər. Şah İsmayıl vəziyyətin ağırlığını gördükdə çadırında əyləşib başını dizləri üstünə aldı. Amma ona da şübhə etmədi ki, böyük yaradan sufilər bu çöl-biyabanda tək buraxmayacaqdır. Bir müddətdən sonra o, çadırdan bayıra çıxaraq qızılbaş döyüşçülərinə öz çadırları qarşısında quyu qazmağı əmr etdi. Döyüşçülər də əllərindəki təbərzinlə quyu qazıb oradan su çıxmasının şahıdı oldular. Bununla onlar bir daha Şah İsmayılın kəramət sahibi olmasına əmin oldular (63).

Şah İsmayılın Sultan Murad üzərində Almabulağı düzündəki qələbəsini də “Tarix-i aləmara-yi Abbasi” müəllifi müqəddəslərin ona lütfü kimi dəyərləndirirdi: “908-ci ilin zilhiccə ayının 24-də, şənbə günü (21 iyun 1503) Həmədanın Almaqulağı [çölündə] iki tərəf arasında böyük bir döyüş baş verdi. Xaqan, Heydəri qolunun gücü ilə və on iki imamın («İsna-əşəri») dövlət günəşinin parlamasının şəfəqi ilə o saysız orduya qələbə çaldı. O dəhşətli vuruşmada türkmən qoşunları darmadağın edildi. Süleyman şanlı xaqan həmişə ilham deyən dili ilə Sultan Muradı «Namurad» («muradına çatmayan») adlandırdığı kimi, Sultan Murad sərsəri və namurad halda qaçıb, Şiraza getdi. Bu döyüşdə saysız qənimət, səbə [küləyi kimi] gedən ərəb atları və hər diyardan saysız-hesabsız müxtəlif mallar zəfər çalmış əsgərlərin əlinə keçdi” (64)

Mənbələrin məlumatına görə, 1504-cü ildə Firuzkuh qalasının fəthini də yuxuda müqəddəslər Şah İsmayıl ayan etmişdilər. Bildirilir ki, həmin gecə Şah İsmayıl yuxusunda əmir əl-möminin Həzrət Əlini yuxuda gördü və onun vasitəsilə qalaya gizli yollar Şah İsmayıl ayan oldu. Şah İsmayıl da həmin yoldan istifadə etməklə qalanı fəth edə bildi (65).

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, Şah İsmayıl qərbə doğru yürüşü zamanı Əlaüddövlənin 300 min nəfərlik qoşun dəstəsi ilə vuruşmuş və bu döyüşdə qalib çıxmışdı. Bu böyük qoşun dəstəsinə qarşı uğurlu döyüşü də Şah İsmayıl müqəddəslərin lütfü və şəfaəti ilə əldə etdiyinə əminliyini özbək xanı Şeybək xana yazdığı məktubunda da ifadə etmişdi: “...İmdada yet, ya Əli! Bu müqəddimə ilə demək istəyirəm ki, Nizaməddin Dədə bəy və Şücaəddin Lələ bəy kimi etibar etdiyim bəzi əmirləri əzəmətli qoşun və çoxlu döyüşçü ilə Əlaüddövlə Zülaqədəri dəf etmək üçün Qarabağdan Diyarbəkərə göndərmişdim. Həmin Əlaüddövlə onları qəfil haqlamış, hücum edərək pərən-pərən salmışdı. Təqribən 300 min döyüşçü ilə Fəratı keçmişdir. Xəbər bizə çatan kimi taleyin ondan üz döndərdiyini düşündük. Əli övladlarına qarşı çıxan məğlub olar. Belə ki, Allahın köməyi ilə çərşənbə günü sübh çağı 14 min adlı-sanlı nizə atanla qələbə miniyinə mindik. ...Bizimlə düşmən arasında 40 fər-

səng məsafə var idi. "İmdada yet, ya Əli" dedik. Ertəsi gün cümə axşamı hələ nurlu günəş zülmət pəncərəsindən çölə çıxmamış Fərat çayını keçdik. Yolda ikən həmin namərdlərlə qarşılaşdıq. On iki imam eşqinə 12 min döyüşçü ayırdıq və 12 istiqamətdən hücum etdik. ...Dünya günəşi mavi səmada görünəndən sonra düşmən ordusundan 150 min namərdi qətlə yetirdik. 150 min namərd isə suda qərq oldu. Bir nəfər də qalmadı. Bəxtiqara Əlaüddövlə 35 min namərdlə nəhayət ki, qaçmağa üz qoydu. ...Qarabağdan izzət və qələbə ilə qayıtdıqdan sonra səmanın himayəsində olan xaqan Məhəmməd Şeybaninin sarayından rəğbətlə qarşıladığımız bir məktub aldıq. Məzmunu budur ki, Herat şəhərini ələ keçirdim, mərhum sultan və rəhmətlik xaqanın övladlarını qətlə yetirdim. ...Hələ, bu tərəfə gəlmək əzmində olduğunuzu bildirmişdiniz. Narahatlığa əsas yoxdur. Sultani Novruzdan sonra Allahın yardımı ilə cin və insanların sultanı, rəhbərlərin xaqanı, mömünlük nümunəsi, haqq olan imam həzrət Əli ibn Musa Rzanın - salam olsun ona - hərəminə doğru gələcəyik. Müqəddəs qəbrin ətrafına qoymaq üçün 70 batman cavahiratla bəzədilmiş bir zərif hazırlamışıq. Biz müqəddəs Məşhəddə qələbə və fəth bayraqları qaldırmaqla təntənə ilə düşərgə salacağıq və Allah necə istəyirsə elə də olacaqır" (66).

Əldə etdiyi böyük hərbi uğurları dəyərləndirərkən də Şah İsmayıl bildirirdi ki, o öz fəaliyyətində, niyyət və planlarında insan gücündən daha yüksəkdə olan bir qüvvəyə əsaslanır, bu qüvvəyə arxalanır. Bu qüvvə onun üçün yarananın lütfü və köməyi idi. O bildirirdi ki, yalnız və yalnız yarananın rızası ilə addım atır, öz fəaliyyətini müqəddəslərin icazəsi və şəfaəti üzərində qurur. Onun kərəmətinə inanan əmirlərinə də Şah İsmayıl tövsiyə edirdi ki, hərbi yürüslərə yollanarkən də müqəddəslərin iradəsinə və lütfünə arxalansınlar: "Sizin dedikləriniz ağla və məntiqə əsaslanır. Amma mən elə bir padşahın qulamıyam ki, ələmlərinin rəbbinin bu şahbazının rızası olmadan su da içmirəm. İndiyə kimi nə etmişiksə, ağamın icazəsi əsasında etmişik. Siz bunu bilmirsiniz. Padşahımın və ağamın icazəsini sizə bəyan edirəm, siz də xatircəm olun və mənimlə bu müharibəyə yollanın" (67).

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünü qəbul edəndə də müqəddəslərin rizasına və lütfünə inanır və arxalanırdı. Yəni Şah İsmayıl da belə bir daxili əminlik var idi ki, Çaldıran döyüşü də yaradanın onun üçün yazdığı bir qədərdir və onu heç vaxt darda qoymayan ilahi qüvvə bu dəfə də ona bu ağır və qeyri-bərabər döyüşdə uğur gətirəcəkdir. Ona görə də Şah İsmayıl ilahi lütfə olan etiqadını və arxayınçılığını müharibə aparılmasının tarixi təcrübəsi və tələbləri ilə əlaqələndirməyə etinasızlıqla yanaşdı. Halbuki ilahi etiqad da elə yaradanın adı ilə başlanacaq hər bir işdə belə bir etinasızlığı təqdir etmirdi. Bir sözlə Şah İsmayıl qeyri-bərabər döyüş seçimini edərkən həm də kəramət inancına və etiqadına arxalanmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir seçimə görə Şah İsmayıl irad tutan Şah Təhmasib özü də kəramət sahibi idi və o da qərarlarında ilahi lütfə də arxalanırdı. Bütün hərbi yürüşlərində əldə etdiyi nəticələri də Şah Təhmasib Allahın lütfü, müqəddəslərin şəfaəti və dəstəyi kimi qəbul edirdi. Bəllidir ki, Şah Təhmasib də təriqət şeyxi, mürşidi-kamili idi. Səfəvi müridləri də onu ilahi lütfünə layiq görülmüş kəramət sahibi kimi qəbul edirdilər və onun kəramətinə inanırdılar. Şah Təhmasib də hərbin təcrübəsindən irəli gələn tələblərə riayət etsə də, öz qismətini yaradanın lütfünə və rizasına bağlayırdı. Bu barədə o öz təzkirəsində də yazırdı: “Bu qeyd olunan hadisələrə səbir edib dözürdüm ki, görüm Allahın istəyi nədir”, “...mühasirə müddəti uzun çəkdi. Qalanı fəth etmək son dərəcə çətin idi. Allahın mərhəməti və günahsız imamların – onlara Allahın salamı olsun – şəfqəti bizə kömək etdi”, “Böyük Allahın yardımı ilə gündən-günə cürbəcür qələbələr üz verib. Bütün ağıllı adamlar bu iş heyran qalıblar. Mən nə qədər mərdanə, bacarıqlı olsam [Allahın mənə nəsib etdiyi] bu qələbələrin azacıq bir hissəsinin belə şükür duasını bütün ömrüm boyu yerinə yetirə bilmərəm” (68).

Şah Təhmasibin müqəddəslərlə olan bağlılığı və ya ilahi qismətin ona ayan olması yuxular vasitəsilə ifadə olunurdu. O bu yuxuların doğruluğuna və onlar vasitəsilə Şah Təhmasibə ilahi qədrin və buyuruqların çatdırıldığına inanırdı. Həmin yuxularda

ayan olan kimi hərəkət edilməsi ona uğur da gətirirdi. Gördüyü nikbin yuxulardan sonra başladığı işin uğurla başa çatacağına Şah Təhmasib şübhə də etmirdi. Bu yuxularda ayan olunanlar Şah Təhmasibin sonrakı fəaliyyəti üçün həlledici qərar kimi qəbul olunurdu. Müqəddəslərlə bağlı olan yuxuları haqqında Şah Təhmasib belə yazırdı: “Bizim əqidəmizə görə imam və peyğəmbərləri hər kəs yuxuda görsə, elə bil ki, onları ayıqlıqda görmüş və onların dedikləri də həqiqətdir. Buna heç şübhə ola bilməz” (69).

Amma o da qeyd olunmalıdır ki, yuxular vasitəsilə ona əyan olanlara Şah Təhmasib heç də kor-koranə təvəkkül etmirdi. Əksinə, yuxuda gördükləri onun əminliyini və əzmkarlığını yalnız gücləndirirdi.

Özbək qoşunları ilə döyüşlərdə birinin necə nəticələnəcəyini Şah Təhmasib yuxusunda görmüşdü. Həmin yuxusunda müqəddəslər Şah Təhmasibə uğur qazanacağı barədə müjdə vermişdilər. Şah Təhmasib üçün bu, sadəcə olaraq ona müjdə verilməsi demək deyildi. O əmin idi ki, bununla müqəddəslər qarşıdakı döyüşdə onun yanında olacaqlar, onun uğuruna şəfaətçi olacaqlar: “Cəmişid məqamlı cənnətməkan şah həzrətləri rəya ələmində müşahidə etmişdi ki, əlahəzrət məsum imamlar – onlara salam olsun – o həzrətə bu döyüşdə qalib gələcəyinə dair müjdə vermişlər. O həzrət qətiyyətinin kamilliyi, etiqadının gözəlliyi, rəşadət, şücaət və cəsarətinin çoxluğu üzündən öz dayandığı yerdən tərpənmədi və onun mübarək simasında əsla sarsıntı əlamətləri görünmədi” (70). Şah Təhmasib yuxuda gördüyünün doğruluğuna o dərəcədə əmin idi ki, uğur əldə edəcəyinə heç bir şübhə etmirdi.

Bir sözlə kəramət sahibi olan Şah Təhmasib atasının kəramət sahibi olduğunu və Şah İsmayılın apardığı döyüşlərdə onun kəramətinin təsirsiz qalmadığını yaxşı bilirdi. Çaldıran döyüşünün keçirilməsinə seçim edəndə də Şah İsmayılın həm də kəramətinə arxalanması Şah Təhmasibə gizli ola bilməzdi. Buna baxmayaraq, Şah Təhmasib atasının bu seçimi etməsinə haqq qazandırmırdı. Çox güman ki, bu məsələdə Şah Təhmasibi narahat edən ilahi kəramətin yalnız arxaylılıq və hərəkətsizlik kimi qəbul edilməsi

idi. Yəqin ki, ilahi kəramətin insana bəxş edilmiş zəkadan doğan zəhmətlə, hərəkətlə, düşməyə qarşı mübarizə üçün Allahın buyurduqlarının əlaqələndirilməsi Şah İsmayıl fərqli nəticə gətirə bilərdi. Təzkirəsində yazdıqlarından görünür ki, Şah Təhmasib də Şah İsmayıldan belə bir seçimi gözləyirdi.

Çaldıran döyüşünə lazımi hazırlıq işlərinin aparılmaması, döyüş taktikasının seçilməsində və döyüşün planlaşdırılmasında yersiz arxayınçılığa yol verilməsi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Həmin döyüşün uğursuzluqla nəticələnməsi səbəbləri arasında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri kimi həm də Şah İsmayılın öz kəramətinə ifrat dərəcədə arxayınlaşması göstərilmişdir. Bu məqamla bağlı haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər Şah İsmayıl kəramət sahibi idisə və bu kəraməti ona döyüşlərdə uğur gətirirdisə, nə üçün Çaldıran döyüşündə bu kəramət özünü göstərmədi? İlahi qüvvəyə inam və kəramət qüdrəti müharibə kimi obyektiv bir prosesin gedişinin qiymətləndirilməsi üçün xəyali meyar təsəvvürü yaratsa da, mənbə müəllifləri onun obyektivliyinə heç də şübhə altına almırdılar. Amma mənbə müəllifləri onu da bildiridilər ki, ilahi kəramətə sığınmaqda və onun fəzilətini qiymətləndirməkdə həm Şah İsmayıl, həm də onu mürşidi-kamil kimi qəbul edənlər sapınmalara və yanlışlıqlara yol vermişdilər. Yəni Səfəvi təriqət müridləri Şah İsmayılın bu kəramətini qiymətləndirməkdə artıq iman yolundan çıxmaqda idilər və onların nəzərində Şah İsmayıl ilahi qüdrətə malik idi. Şah İsmayıl isə sadəcə olaraq yaradanın kəramət lütfünə layiq görülmüş insan övladı idi və ona ilahi sifət verilməsi heç də doğru deyildi. Az qüvvə ilə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə uğur qazana bilməsi onu müridlərin gözündə ilahi səviyyəyə qaldırılacağı və bununla da iman yolundan azılacağı şübhəsi meydana gəlmişdi. Mənbə müəlliflərinin fikrincə, Çaldıran döyüşünün nəticəsi də ilahi bir qismət və qədər idi. Bu qismət və qədər də Şah İsmayıl və onun müridlərinə bir dərs verildi. Bununla onların günah xəyallara düşməsinin və imanın düz yolundan uzaqlaşmasının qarşısı alındı.

Məsələn, "Tarix-i aləmə-yi Abbasi" əsərində belə qeydlər

vardır: "Elə bil ki, Allahın mükəmməl hikmətinin zərurəti nəticəsində o həzrətə (Şah İsmayıl) göz dəymiş və o, belə bir məğlubiyətə düşər olmuşdu. Çünki əgər bu [Çaldıran] döyüşündə də o həzrət zəfər qazansaydı, onda belə bir təhlükə vardı ki, qızılbaş tayfalarının sadələvhlərinin o həzrətin şanı barəsindəki əqidəsi və inancı elə bir həddə çatardı ki, onların etiqad ayağı dinin və imanının doğru yolundan azıb, onları səhv gümanlara doğru aparardı" (71).

Bu fikirdə də ona işarə edilirdi ki, əgər Şah İsmayıl Çaldıran döyüşündə uğur qazansaydı onda onun kəramətinə qızılbaşların fanatik inamı daha da artacaq və onun bütələşdirilməsi və bununla haqq yolundan sapınma daha da güclənəcəkdi. Belə bir qənaət də irəli sürülür ki, Çaldıran döyüşünün nəticələri yaradan tərəfindən əvvəlcədən müəyyənələşdirilmiş bir qədər idi və bu qədər qızılbaşların qarşısına çıxarılaqla onların haqqın doğru yolundan sürətlə sapınmasının qarşısı alındı (72). Şah İsmayıl özü də elə Çaldıran döyüşünün nəticələrinin qəzavü-qədərdən irəli gəlməsinə inanmışdı. Məsələn, mənbə məlumatlarına görə, Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünün uğursuzluğa doğru getdiyini görəndə ətrafındakılara dedi ki, bu gün müqəddəs məsumlar bizim köməyimizə gəlməmişlər və ona görə də daha bir iş görə bilməyəcəyik (73). Bu nəticəyə gələndən sonra Şah İsmayıl döyüş meydanını tərk etdi.

Şah İsmayıl qarşıya qoyduğu vəzifənin icrasına nail ola bilmədi və hakimiyyəti ilərində ilk böyü hərbi uğursuzluğa düşər olaraq döyüş meydanını tərk etməli oldu. Bu döyüşdə o, çoxlu sayda təcrübəli əmirlərini və döyüşçülərini də itirdi. Tərəflərin verdiyi itki barəsində isə mənbələrdə və elmi-tarixi ədəbiyyatda müxtəlif rəqəmlərlə rastlaşmaq mümkündür. Bir sıra mötəbər mənbələrdə Çaldıran döyüşünün gedişində Səfəvi qoşunlarının 2 min nəfər, Osmanlı qoşunlarının isə 3 min nəfər itki verməsi haqqında məlumatlar vardır. Digər məlumatlarla da rastlaşmaq mümkündür. O cümlədən hər tərəfin 5 min nəfər itki verməsi, Osmanlı qoşunlarının ayrılıqda 5 min nəfər itki verməsi haqqında da məlumatlar vardır. Hətta bəzi müəlliflər ciddi bir əsas göstərmədən daha artıq itki verildiyini yazırlar (74).

Amma bu rəqəmlər qeyri-real görünür. Məsələn, yuxarıda yazılanlardan məlumdur ki, Şah İsmayıl döyüşün başlanğıcında Osmanlı qoşunlarının sol cinahını məhv etmişdi. Həmin cinahda isə 50 minə qədər Osmanlı döyüşçüsü var idi. Və ya sayı 100 min nəfərdən xeyli artıq olan Osmanlı qoşunlarının uğur qazandığı bu döyüşdə qızılbaş qoşunlarının cəmi 2 min nəfər itki verməsi də şübhəli görünə bilər. İstənilən halda bu döyüşün nəticələrindən biri də o oldu ki, Sultan Səlim 1514-cü il sentyabr ayının 5-də Təbriz şəhərinə daxil oldu. O burada cəmi 9 gün qala bildi (75). Bəzi məlumatlara görə isə Sultan Səlim cəmi 8 gün Təbrizdə qala bildi və bundan sonra Təbrizi tərək edərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı (76).

Məlumdur ki, Şah İsmayıl səltənətin qərb sərhədi boyunca bəzi məntəqələri itirməli oldu. Lakin bu itkilər heç də Çaldıran döyüşü ilə əlaqəli deyildi. Şah İsmayılın izlədiyi siyasət və taktika nəticəsində Sultan Səlim cəmi 8 gün Təbrizdə qaldıqdan sonra geri çəkməli oldu. Doğrudur, Sultan Səlim Çaldıran döyüşünün qalibi kimi Təbrizə daxil oldu və elə Çaldıran düzündə çox zəngin qənimətlər ələ keçirdi. O, qarşısına Səfəvi dövlətini çökdürmək, Şah İsmayılı süquta uğratmaq vəzifəsi qoysa da bu məqsədinə nail ola bilmədi və Səfəvi dövləti üzərinə yürüş kampaniyasını yarımçıq dayandıraraq geri qayıtmalı oldu. Səfəvi dövlətinin qərb sərhədləri boyunca yerləşən bəzi məntəqələrin ələ keçirilməsi isə xeyli vaxtdan sonra ayrıca planlaşdırılmış döyüşlərin nəticəsi idi. Həmin məntəqələrin geri qaytarılması üçün Şah İsmayıl tərəfindən ciddi bir cəhd göstərilmədi. Görünür, bu zaman Şah İsmayıl kəramətə arxalanmaqdan başqa müharibə reallıqlarını da nəzərə almalı oldu. Çox böyük sayda odlu silaha malik olan Osmanlı qoşunlarına qarşı böyük döyüşlərə girmək riskindən çəkinən Şah İsmayıl Avropa ölkələrindən odlu silahlar əldə edilməsinə çalışsa da, həyatının sonuna qədər yetərli sayda odlu silaha malik ola bilmədi.

Məlumdur ki, Şah Təhmasib də hakimiyyəti illərində dörd dəfə Osmanlı qoşunlarının hücumuna qarşı müqavimət göstərməli olmuşdu. Həmin hücumların gedişində həm Osmanlı qoşunları, həm də Osmanlı sultanı Sultan Səlim Təbrizə daxil ola bilməmişdilər. Hətta

Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərindən Osmanlı qoşunları Təbrizdən adlayaraq səltənətin içrilərinə doğru xeyli irəliləyə bilmişdilər. Şah İsmayıl ilə Şah Təhmasib dövründə Osmanlı qoşunlarına qarşı aparılan mübarizənin fərqi onda idi ki, Şah İsmayıl bu qoşunlara qarşı açıq meydan müharibəsinə üstünlük verdisə, Şah Təhmasib bu taktikadan çəkindi və Osmanlı qoşunları ilə açıq döyüşə girmədən səltənədin içrilərinə doğru geri çəkilməyə üstünlük verdi. Hər iki halda da Osmanlı qoşunları Təbrizə daxil ola bildilər. Hətta Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində Osmanlı qoşunları Təbrizə daha az müddətə qala bildilər. Bununla belə, Şah Təhmasib özünün Osmanlı qoşunlarına qarşı tətbiq etdiyi taktikaya və əldə etdiyi nəticələrə üstünlük verirdi. Baxmayaraq ki, Şah Təhmasib sərhəd xəttindən Təbrizə qədər və sonra səltənətin içrilərinə qədər bütün yaşayış məntəqələrinin əhalisini köçürmüş, insanların ərzaq ehtiyatlarını məhv etmiş, yolları, keçidləri, su quyularını, həyat üçün lazım olan bütün infrastrukturunu məhv etmişdi. Şah İsmayıl dövründə Çaldıran döyüşündə böyük itkilər verən Sultan Səlim Təbrizdə uzun müddət qala bilməmişdisə, Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində də həyat və yaşayış çətinlikləri ilə qarşılaşan Osmanlı qoşunları Səfəvi hüdudlarında qala bilməmişdilər. Şah Təhmasib Çaldıran döyüşündə qızılbaş qoşunlarını qeyribərabər döyüşdə canlı itkilər verməsini düzgün saymırdı. Onun qənətinə görə, Şah İsmayılın da açıq döyüşdən imtina etməsi ilə Osmanlı qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etmək olardı. Bu, Şah Təhmasibin qənəti idi və ola bilsin ki, o, Şah Təhmasibin xarakterinə uyğun gələn bir taktika idi. Şah İsmayıl isə bu taktikanı qəbul etmədi. Əslində, birmənalı şəkildə demək çətindir ki, Çaldıran döyüşünün baş verdiyi tarixi şəraitdə Osmanlı qoşunlarına qarşı Şah Təhmasibin nəzərdə tutduğu taktikanın tətbiq edilməsi gözlənilən nəticəni verə bilərdi ya yox?

Amma mövzunun araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Şah Təhmasib Çaldıran döyüşündə tətbiq olunan taktikanı diqqətlə öyrənmişdi və onun Osmanlı qoşunlarına qarşı tətbiq etdiyi taktika da elə Çaldıran döyüşünün dərsləri əsasında seçilmişdi. Çünki onun əsas tutduğu taktikanın müəyyən elementlərinə elə Çaldıran dö-

yüşünün gedişində də rast gəlmək mümkündür. Şah İsmayıl bu döyüş ərəfəsində Osmanlı sultanının döyüşə çağırış məktublarına cavab verməməklə, Osmanlı qoşunlarının qeyri-müəyyənlik içində qalmasına, Səfəvi qoşunlarının axtarışı məqsədilə uzun yollar keməsinə məcbur olmasına və bununla xeyli əldən düşməsinə səbəb oldu. Əgər Şah İsmayıl Osmanlı qoşunlarını Çaldıranda deyil, səltənətin içərilərində qarşılasaydı Osmanlı qoşunlarının daha ağır duruma düşəcəyi şübhəsiz idi. Osmanlı qoşunlarının Təbrizdən sonra səltənətin içərilərinə doğru hərəkət edə bilməməsi də qoşunların əldən düşməsi ilə bağlı idi. Yəni Osmanlı qoşunları istənilən halda əldən salınmışdı və ona görə də bu qoşunların Səfəvi qoşunları ilə yeni bir döyüşə girmək gücü yox idi.

Digər tərəfdən Şah İsmayılın göstərişi ilə səltənətin şərq hüdudları boyunca olan ərazilərdə, o cümlədən də Təbriz ətrafında tapılması mümkün olan ərzaq ehtiyatları məhv edilmişdi. Buna görə də Təbriz şəhərinə daxil olan Osmanlı qoşunları ərzaq qıtlığı ilə üzbəüz qaldı. Sultan Səlim və onun əmirləri yaxşı başa düşdülər ki, Təbrizdə bir qədər də ləngisələr acılıqla qarşılaşmalı olacaqlar. Bu məqam da Osmanlı qoşunlarının tezliklə Təbrizdə uzaqlaşmasına zəmin yaratdı. Geri qayıdanda da Sultan Səlim Naxçıvan marşrutu ilə hərəkət etməyi məqsədəuyğun saydı. Çünki Osmanlı qoşunlarının Təbrizə gəldiyi marşrut üzərində ərzaq tapmaq artıq mümkün deyildi. Yəni Osmanlı qoşunlarının uzun yol keçməklə əldən düşmək məcburiyyəti qarşısında qoyulması, bu qoşunlar üçün ərzaq qıtlığının yaradılması ilə bağlı Şah İsmayıl tərəfindən də müəyyən addımlar atılmışdı. Şah Təhmasib isə bu taktiki elementlərin üstünlüyünə xüsusi əhəmiyyət verərək onlardan daha geniş istifadə olunmasını məqsədəuyğun saydı.

İstənilən halda, Çaldıran döyüşü nəinki Azərbaycan xalqının, türk dünyasının, bütünlükdə dünya hərbi tarixinin ən məşhur döyüşlərindən biridir. Bu döyüş soyuq silahın tətbiqi ilə həyata keçirilən son böyük döyüş sayıla bilər. Şah İsmayıl bu döyüşdə soyuq silahla və qolunun gücü ilə insan zəkasının təsəvvür edə bilməyəcəyi bir qüdrəti nümayiş etdirdi, dövrün hərbi məharətinin inkişafında çevriliş

yaradan çoxsaylı toplara qarşı insan gücünün hüdudsuzluğunun nümunəsini göstərdi. Həmin döyüşün keçirilməsi ilə Şah İsmayıl yaratmış olduğu dövlətin bölgədə hansı rol oynaya biləcəyini də ortaya qoydu. Eyni zamanda Səfəvi dövlətinin gələcəyi üçün gərəkli ola biləcək düşüncələrə də yol açdı. Bu döyüş göstərdi ki, həyatın reallıqları ilə ayaqlaşmadan, hər b işində odlu silahın əhəmiyyətini qəbul etmədən dövlətin gələcək təhlükəsizliyini də təmin etmək mümkün deyildir. Şah Təhmasibin bu döyüşə verdiyi qiymət heç şübhəsiz ki, onun öz dövrünün reallıqları nöqtəyi nəzərindən verdiyi qiymət idi. Lakin bu qiymət heç də Çaldıran döyüşünün tarixi dərslərinin şübhə altına alınması da deyildi. Düzgün elmi-metodoloji nəticələrin çıxarılacağı təqdirdə Çaldıran döyüşü hər zaman öyrənilməli olan bir tarixi hadisədir.

Qeydlər

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-qərb, 2007; Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən Rum-lunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı, Elm, 1983; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı, Nurlan, 2011; Parsadust, Mənuçehr. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1389
2. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Tərcüməsi Əbülfəz Rəhimovundur. Bakı, Azər nəşr, 1996, s.34-35
3. Yenə orada, s. 92
4. Yenə orada, s. 56
5. Qəzvini, Budaq Münşi. Cəvahirül-əxbar. Tehran, Mirasi məktub nəşriyyatı, 1387, s.135
6. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təxarix. Tehran, Entəşarat-e daneşqah-e Tehran, 1383, 129
7. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix. Tərcümə edənlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalıdır. Kastamonu, Uzanlar kopyalama merkezi, 2017, s.423

8. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi. C.I, tərcümə edənlər: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalıdır. Bakı, Təhsil, 2002, s. 93-94
9. Hakyemez C. Osmanlı-İran ilişkileri ve sünni-şii ittifakı. İstanbul, Kitap yayın evi, 2014, s. 36
10. Solakzadə M. Tarix. Bakı, Elm, 1992, s.23-24
Anadoluda Şahkulu İsyanı.
<http://tarix.tumders.com/anadoluda-sahkulu-isyani.html>
11. Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran, nəşriyyə-ye Daneşqahi Tehran,1332, s. 14
Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri. S.81
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında). Bakı, Nurlan, 2011, s.243
12. Mocrebi H. Bərrəsi-ye əvamel və peyamədhə-ye siyasi, ictimai və fərhəngi-ye nəbərd-e Çaldıran (1514) bər əsas-e qozarəş-e movərrəxan-e tork, s.122//Motaleat-e tarixi-ye cəng: fəsilname-ye pəjuheşi. 1397, N-3, s.115-148
14. Şah İsmayılın türk siyasəti və kulturel yeri, s.83
<https://turuz.com/book/title/shah-ismayilin-siyaseti-ve-kulturel-yeri>
15. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 75
16. Yenə orada, s. 82
17. Yenə orada, s. 83
18. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккойунлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, Издательство Бакинского университета 1991, с.74
19. Şükürov Q. Sefevi devletinin kuruluşu ve Şah İsmayıl devri. Yüksek lisans tezi. İstanbul, 2006, s. 141; Azimli D. Safevi-Osmanlı ilişkilerinde Doğu Anadolu meselesi (Ekonomik yönden) //Uşak universitesi Sosyal Bilimler Dergisi, N-2/3, 2010, s. 105; İbadi M. Bohran-e məşruyyə-t-e səltənət-e Sə-

- lim-e əvvəl və ertəbat-e an ba voqu-e cəng-e Çaldran// Tarix-e təməddon-e İslami. N-19, 1393, s. 150; Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, Dünyayi-ketab, 1389 s. 300; Parsadust, Mənuçehr. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, Şerkəti səhami-ye İntişar, 1375, s.393; Gündüz T. Son kızılbəş Şah İsmayıl. İstanbul, Yeditepe, 2014, s.118; İbadi M. Bohran-e məşruyyə-t-e səltənət-e Səlim-e əvvəl və ertəbat-e an ba cəng-e Çaldıran, s. 150//Tarix və təməddon-e islami, 1393, N-19, s.141-158
20. Qəzvini, Budaq Münşi. Cəvahirül-əxbar. Tehran, Mirasi məktub nəşriyyatı, 1387, s.134-135; Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təxarix. Tehran, Entəşarat-e daneşqah-e Tehran, 1383, 130; Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.424
21. Aləmara-ye Səfəvi. Tehran, Bonyad-e fərhang-e İran, 1350, s. 384-385
22. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.95
23. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.88-89; Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.355; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s. 200-201
24. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.95
25. Xurşah ibn Qubad əl-Hüseyni. Tarix Elçi-ye Nizam şah. Tehran, 1379, s.66
26. Xandəmir. Tarix-e həbib-üs siyə. Tehran, c. IV, Entəşarat Əsətir, 1380, s.586; Mirzə bəy Cunabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, Bonyad-e moqufat, 1378, s. 343
Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, Bonyad-e moqufat, 1372, s. 292
27. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.103
28. Əbdi bəy Şirazi. Təkmilətül-əxbar. Tərcümə edən İbül-fəz Rəhimli. Bakı, Elm, 1996, s. 22
29. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.354-355
30. Şah Təhmasibin təzkirəsi, s.35-36

31. Yusifcəmali M. Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Qum, İntişarat-e möhtəşəm-e Kaşan. 1376, s.295
32. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.443
Bax: Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, Şerkət-e səhami-ye enteşar, 1375, s.630
33. Mirzə bəy Cunabedi. Rövzət üs-səfəviyyə. Tehran, Bonyad-e moqufat, 1378, s. 358
34. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.98
35. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.446
36. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl, s.771
37. Özdemir A. Türk hakanı Şah İsmayıl. Ankara, Kripto, 2018, s.227-228
38. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s. 95; Mirzə bəy Cunabedi. Rövzət üs-səfəviyyə, s. 288; Cahanqoşa-ye xaqan. Mərkəz-e təhqiqat-e farsı-ye İran və Pakistan, İslamabad, 1986, s.495; Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.520
39. Cahanqoşa-ye xaqan, s.497
40. Solakzadə M. Tarix. Bakı, Elm, 1992, s.30-31
41. Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, Dəftər-e motaleat-e siyasi və beynəlmiləli, 1375, s. 169; Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl, s.427; Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran. Tehran, Sazman-e əsnad-e milli-ye İran, 1374, s.113
42. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.425
43. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.95
44. Türk Silahlı Kuvvetləri tarihi. III ncü cilt, 2 nci kısım eki. Osmanlı-İran savaşı. Çaldıran meydan müharibəsi. 1514. Ankara, Genelkurmay basın evi, 1979, s. 116-117
Məhəmmədiñjad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Elektron variant. Ankara, 2015, s. 365
45. Solakzadə M. Tarix. Bakı, Elm, 1992, s.32

46. Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.426
47. Aləmara-yi Şah İsmayıl, s.53; Xandəmir. Tarix-e həbib üs-siyər, IV c., s.457
48. Tarix-i aləmara-yi Abbasi,s.70; Aləmara-yi Şah İsmayıl, s. 59
49. Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.139
50. Aləmara-yi Səfəvi, s. 78
Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin. Tehran, 1372, s.128
51. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014, s. 47-49
52. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təxarix, s.129
53. Tarix-i aləmara-yi Abbasi,s.94
54. Aləmara-yi Şah İsmayıl, 520
55. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.94; Aləmara-yi Səfəvi, s. 484
Aləmara-yi Şah İsmayıl, s. 520
56. Raznəhan H., Dərikundi R., Belucnəhi İ., Biranvənd H. Zəmi-neha-ye voqu-e cəng-e Çaldıran və dəlayel-e şəkəst-e səfə-viyan ba təkye be əsnad/Fəsilname-ye rəvayət-e tarix. 1395, N-3, s.12; Akbarinoshad M. Şah İsmayıl və Osmanlı ilişki-leri. Yüksek lisans tezi. Ankara, 2011, elektron variant, s.97; Mənuçəhr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl, s. 420; Mücir-şeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 194; Vilayəti Ə.Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran dər əhd-e Şah İsmayıl Səfəvi, s. 161; Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, 1369, s.20; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, 1347, s. 99; Hicazifər H. Şah İsmayıl-e əvvəl və cəng-e Çaldıran, s.105; Fəlsəfi N. Cəng-e Çaldıran. Tehran,1332, s. 45
57. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təxarix, s.130
Rumlu H. Əhsənüt-təvarix, s.424
58. Mehdəvi Ə. Tarix-e rəvabet-e xareci-ye İran. Tehran, Əmir Kəbir, 1369, s.20; Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl, s. 420; Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.94; Qulam Sərvər. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Tehran, Nəşr-e danəşqahi, 1347, s. 101; Türk Silahlı Kuvvetləri tarihi. Çaldıran meydan müha-

- ribesi..., s.111; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.249; Özdemir A. Türk hakanı Şah İsmayıl, 231
59. Özdemir A. Türk hakanı Şah İsmayıl, 231
60. Parsadust M. Şah İsmayıl əvvəl, s. 454
61. Mirzə bəy Cunabedi. Rövzət üs-səfəviyyə, s. 132
62. Tarix-i aləmara-yi Abbasi, s.69
63. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi, s. 156
64. Tarix-i aləmara-yi Abbasi,s.71
65. Aləmara-yi Səfəvi, s. 94; Cahanqoşa-ye xaqan, s.199
66. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomtik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s. 49
67. Aləmara-yi Səfəvi, s. 291-292
68. Şah Təhmasibin təzkirəsi, s. 18, 23, 36
69. Yenə orada, s. 87
70. Tarix-i aləmara-yi Abbasi,s.116
71. Yenə orada, s. 97
72. Rəhimzadə Səfəvi. Zendeqani-ye Şah İsmayıl Səfəvi, s. 339
73. Aləmara-yi Şah İsmayıl, s. 527
74. Məhəmməd Yusif İsfahani.Xolde-bərin, s.242
Bəyani X.Tarix-e nizami-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyan. Tehran, Setad-e bozorg-e ərteştaran, 1353, s.226
Fəlsəfi N. Cəng-e mihəni-ye iraniyan dər Çaldıran. Tehran, Hirmənd, 1381, s.98; Musalı N. I Şah İsmayılın hakimiyyəti, s.253-254
75. Türk Silahlı Kuvvetləri tarixi. Çaldıran meydan müharibəsi... , s. 122; Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s.207
76. Qumi, Qazi Əhməd. Xülasüt-təxarix, s.132

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL

ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ (davamı)	3
1.Çaldıran döyüşünün nəticələri	3
2.Sultan Səlimin Təbrizə daxil olması	9
3. Sultan Səlimin Təbrizdə möhkəmlənə bilməməsinin səbəbləri	27
4. Osmanlı qoşunlarının Təbrizi tərk etməsi. Şah İsmayılın Sultan Səlimə məktubu	35
5.Osmanlı qoşunlarının Səfəvi dövlətinin qərb əyalətləri üzərinə hücumu	55
6. Çaldıran döyüşü və Şah İsmayıl	67
7.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	80

II FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN ÇALDIRAN DÖYÜNDƏN SONRAKI HƏRBİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ	86
1.Səltənət daxilində hərbi-siyasi sabitliyin təmin edilməsi	86
2.Osmanlı qoşunlarının Misir üzərinə hücumu	104
3.Sultan Səlimin Şah İsmayıl qarşı ittifaq yaratmaq cəhdləri.....	114
4. Şah İsmayılın Naxçıvan səfəri	121
5.Mazandaranda və Gilanda sabitliyin bərqərar edilməsi	129
6."Aləmara-yi Səfəvi" və "Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsərləri Şah İsmayılın Osmanlı qoşunlarına qarşı yeni hərbi yürüşü haqqında	138
7. Şah İsmayılın həyatının son illəri	150
8.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	182

III FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN DÖVLƏTÇİLİK TƏCRÜBƏSİ	191
1. Dövlət idarəçiliyi	191
a) Səfəvi dövlətinin mənşəyi	191

b) Səfəvi dövlətinin hüduqları və idarəçilik sistemi	216
2. Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində dövlət-din münasibətləri.....	246
a)Şah İsmayıl və məzhəb	246
b) dövlət və din	264
3.İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	271

IV FƏSİL.

ŞAH İSMAYILIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

HƏRB İŞİ	282
1.Səfəvi qoşunlarının təşkilatlanması	282
2.Qoşunların idarə edilməsi və təchizatı	302
3.Şah İsmayılın hərə məharəti	314
4. Şah İsmayılın hərə məharətinin etiqaqla bağılılığı	335
5. İstifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat	341

V FƏSİL

ŞAH İSMAYILIN XARİCİ SİYASƏTİ

1.Hind hakimləri ilə münasibətlər	346
2. Səfəvi dövlətinin Venesiya ilə əlaqələri	352
3. Səfəvi-Portuqaaliya müansibətləri	366
4. Şah İsmayılın digər Avropa dövlətləri ilə əlaqələri	382
5. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	389

VI FƏSİL

ŞAH İSMAYIL TARİXİN SINAĞINDA

1.Şah İsmayıl şəxsiyyətinə fərqli baxışlar	393
a) Şah İsmayıl hərəkətinin mahiyyətinin təhrif edilməsi cəhdləri	395
b) Şah İsmayılın dini etiqaqları təftiş etmək cəhdi	412
c) Qızılbaşlar insan əti yemişdilərmi	426
2. Şah İsmayılın fiziki keyfiyyətləri	445
a)Şah İsmayılın xarici görünüşü	449
b)Şah İsmayılın ov mərasimləri	471

3. Şah İsmayılın mənəvi keyfiyyətləri	486
a) Şah İsmayıl özü haqqında	515
4. Şah İsmayılın ailəsi	532
5. Şah İsmayılın dünyasını dəyişməsi	552
6. İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat	573
NƏTİCƏ	587
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT	593

Kitaba əlavə

ŞAH TƏHMASİB ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ

HAQQINDA	607
a) Osmanlı dövləti (iki müsəlman dövləti ilə) ilə müharibə aparılmasına münasibət	610
b) üstün qoşuna qarşı uyğun taktikanın seçilməməsi	618
c) Şah İsmayılın Durmuş xan tərəfindən müharibəyə sövq edilməsi	624
ç) Qızılbaş əmirlərinin Çaldıran döyüşündən əvvəl sərxoşluq etmələri	628
d) müharibə aparmaq üçün Allah əmrinə uyğun hərəkət edilməməsi	638
Qeydlər	655

Nəşriyyat direktoru: İsmayıl Nərimanoğlu

Kitab hazır depozitivlərdən istifadə edilərək
“Maarif” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin “Maarif”
Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı

Çapa imzalanmışdır: 31.05.2021

Kitabın formatı: 60x84 1/16.

Həcm: 41,5 ç.v.

Ünvan: Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

